

ЛІННБ України ім.В.Стефаника

00663527 (Т)

В. 1147/2

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

Т О М ІІ.

ХІ—ХІІІ ВІК.

ВИДАННЄ ДРУГЕ, РОЗШИРЕНЕ.

У ЛЬВОВІ, 1905.

НАКЛАДОМ АВТОРА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

20 р.

Збірка Н. С. ВОЗНЯКА

~~ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 32720~~

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 26177

64/2

Сей другий том Історії України-Руси складається з двох частин. Перша (глави I—III) подає історію розкладу й упадку Київської держави, аж до повного ослаблення державного життя в Київщині в середині XIII в. Друга частина містить спеціальні огляди українських земель за XI—XIII віки, їх місцевої історії й життя (глави IV—VI), та історію чорноморських степів, що стоїть в різних, досить тісних зв'язках з історією України (гл. VIII). Історія Галицько-Волинської держави XIII—XIV в., що була політичною й культурною спадкоємницею Київської й протягнула самостійне державне життя українсько-руських земель ще на столітє по упадку Києва, та огляд життя східної України за столітє, від середини XIII до середини XIV в., входять до третього тому, так само і загальні огляди суспільно-політичного устрою та культурного життя й побуту українських земель з часів самостійного державного життя.

В порівнянні з першим виданням, що вийшло з кінцем 1899 р., друге видання цього тому має деякі відмінні і з формального боку, і що до свого змісту. Для більшої одноцільності переніс я до цього тому огляди західних українських земель, що в першому виданні містилися в тому третьому; окрім того, як взагалі в сьоме друге видання, перенесені під текст всі поменші нотки, в першому виданні подані по тексті. Окрім загальної ревізії тексту, розширено його введенням подробиць, характеристичних для сучасних відносин і життя. Для перегляду додано при кінці реєстр київських князів. Додано новішу літературу й згадано важливіші результати її. Їх вправді не багато — історія Київської держави мало студіюється останніми часами; те що я від себе міг нового принести до цієї книги, теж переважно належить до другорядних деталей.

Прошу вважати на друкарські похибки, вказані при кінці книги.

I.

Я р о с л а в.

В попередній частині сеї праці я оглянув процес утворення давньої Руської, Київської держави. Часи Володимира Сьвятого, чи Великого, були кульмінаційною точкою сього процесу будови, завершенням, так би сказати — його механічної еволюції, його зросту. Процес, який в противність сьому механічному процесу можна б назвати хемічним — що все вводив в склад і жите київських провінцій вироблені еволюцією Київської держави норми і явища політичні, суспільні, правні, культурні — сей внутрішній процес протягом дальших століть розвивався ще сильнійше, ще інтензивнійше. Сей час, особливо XI—XII в., то час найбільшого розвою київського князівсько-дружинного устрою в поодиноких землях, час найбільше інтензивного політичного життя, час розцвіту староруської культури, штуки, письменства, виплеканого Києвом. Але сам державний організм, очевидно, слабнув і упадав: слабла його внутрішня звязкість, його життєва енергія й екстензивна сила. Розпочинається процес розкладу сеї державної будови, такий же повільний, як і процес будови, з такими ж періодами ослаблення, коли сей розкладовий процес задержувався або наче й переривався. З такими періодами застою та перервами потягнувся він майже цілі два століття.

Два головні моменти зазначаються в сім процесі. Перший — се відокремлення поодиноких земель давньої Руської держави та ослаблення звязків між ними. Другий — ослаблення самого її політичного центра — Києва. В сих напрямках агонія давньої Руської держави закінчила ся вповні вже в середині XIII в., але завдяки сформованню в українсько-руських землях нового політичного центра, що притягнув до себе західну частину її земель

(Галицько-волинська держава), державне жите на Україні протягло ся ще стоїть довше.

Застої чи перерви в сїм розкладовім процесї робили ся наслідком більш або менш щасливих змагань поодиноких членів київської княжої династії до відновлення давньої державної системи, залежності давніх провінцій від Києва. Сї змагання протягом більш як столітя від смерти Володимира затримують або звільняють сей процес розкладу й упадку Київської держави. Але вернути її назад, до відносин часів Володимира не удавало ся — як взагалі не вдають ся такі змагання обернути назад колесо історичної еволюції¹⁾.

На початку сього періода стоїть власне така особа — кн. Ярослава, що потрапив майже в цілости відновити державу свого батька й удержати її в своїх руках протягом досить довгого часу. Але й його князування, коли дивити ся на нього в звязку цілого процесу, було тільки періодом реакції, перерви, застою в тїм процесї розкладу. Нагадуючи дуже близько часи Володимира, князування Ярослава було вже ослабленою копією їх. Се був проблеск енергії, сильний, визначний тому, що ще сам процес розкладу був у початках — але з тим усім часи Ярослава входили вже в часи розкладу й упадку старої Київської держави.

Як то часто бувало з такими славними будівничими держав і „збирачами земель“, Володимир цілий вік попрацювавши коло відбудовання і зміцнення розсипаної руської державної храмини, нічого не зробив, щоб забезпечити її від нової розсипки по своїй смерті. Династичний звязок, положений ним в основу державної системи, хоч вносив певну органічну одність в сю систему, далеко не забезпечав її політичної одноцільності. В сїм мав нагоду переконатись і сам Володимир. — Наші джерела переховали нам два факти: син Володимира, Святополк туровський в спілці з тестем Болеславом в. кн. польським готував повстання на батька, але Володимир завчасу довідав ся, увязнив сина і тримав його потім коло себе. Другий син, Ярослав новгородський вийшов із послухности батькови, перестав платити річну дань до Києва та почав стягати війська для боротьби з батьком. Володимир вмер серед приготовань до походу на неслухняного сина — „Богъ не дасть

¹⁾ Літературу історії Київської держави XI—XII вв. див. в примітці 1.

дьяволу радости“, каже літописець¹⁾), а обидва сї Володимировичі, очевидно — найбільш енергічні й амбітні між братами, слідом виступили кандидатами на ролю свого батька — збирачами батьківських земель і претендентами на київський стіл. Не задовольнившись підручним становищем при батьку, ще менш могли вони помиритись із другорядною ролю при котрімсь із своїх братів, і так виникає кривава усобиця в Володимирській династії зараз же по його смерті.

Хороба захопила Володимира серед плянів походу на Ярослава. Він був іще не старий, але хороба скрутила його, видно, сильно, так що він покликав собі до Київa одного з молодших синів — Бориса з Ростова. Джерела наші просто згадують, що перед смертю Володимира Борис був у Києві, але маючи свою власну волюсть, Борис, очевидно, з'явивсь у Києві не випадково, а на поклик батька. Се покликання можна б розуміти на двоє: або Володимир навмисно покликав собі до помочи одного з молодших синів, щоб з тим не вязати справи наступства на київськїм столї, або — зразивши ся до старших синів, задумав дати київський стіл власне сьому молодшому і прикликав його, щоб передати йому Київ по собі. Остатнє здасть ся більш правдоподібним з огляду на те, що Бориса уважали в Києві кандидатом на батьківський стіл, та мабуть і сам він так дивив ся на себе. Але в такім разї Володимир дуже зле приготував ґрунт своєму спадкоємцю, та й взагалі лишив справу київського стола в як найнепевнійшому станї.

Володимир вмер 15 липня 1015 р., очевидно — зовсім несподївано не тільки для себе самого, а й для свого двора. Його правдоподібний вибранець і наступник Борис як раз висланий був з Київa на Печенїгів, що як доносили, прийшли в пограничні, переяславські землі; вислав його туди батько. В Києві натомість перебував Свѣтополк, притриманий батьком. Таким чином в момент смерті Володимира в руках Бориса було київське військо — „дружина і вої“, як рахує Нестор — разом 8000, а сам Київ в руках Свѣтополка. Ситуація, як бачимо, була дуже непевна.

Подїї по смерті Володимира описані в двох аґіографічних утворах: Несторовім „Чтению о житии и погублении блаженную страсготерпцю Бориса и Глѣба“ і анонімнім „Сказанию страсготерпцю святую мученику Бориса и Глѣба“ (автором його зви-

²⁾ Іпат. с. 90.

чайно уважають мніха Якова)¹⁾; з останнім безперечно стоїть в звязку оповідання Початкової літописи — переважно думать, що літописець використав се анонімне Сказаніє, хоч сі відносини лишають ся все ще не вповні ясними²⁾. Обидва утвори написані дуже шабльоново, особливо Несторове; обидва мають на меті змалювати Бориса і Гліба ідеалами християнської покорности і незлобности, відповідно загальному, канонізованому погляду на них. В 2-ій половині XI в., серед боротьби князів, а спеціально молодших — „ізгоїв“ із старшими, суспільність ідеалізувала Святополкових братів, як приклад для пізнійших княжих генерацій; еґотистично ставши по стороні спокою, себ то по стороні старших князів, *beatorum possidentium* (хоч молодші переважно мали правду по своїй стороні), суспільність поставила політичним ідеалом покору молодших князів старшим і втіленням її зробила Бориса і Гліба. З сею тенденцією змалювали їх історію і Нестор і т. зв. Яков, і замість живих осіб дали нам манекини. Не кажучи вже за зовсім мертву, видуману фігуру Гліба, поступованне Бориса вийшло теж ненатуральним, не живим, і навіть не надто християнським; він відразу передчуває (не знати з чого) смерть від Святополка і в якійсь фаталістичній безрадности жде її, тішучи ся перспективою мучеництва. На наше щастє, аґіограф сам не видержує свого малюнка, і подекуди виступають з нього подробиці живих подій і людей; я спинюсь тому на сих оповіданнях трохи більше.

Оден варіант оповідання вносить непевність в двірську ситуацію в момент смерті Володимира. Смерть Володимира на разі затаїли; т. зв. Яков каже, що се вчинив Святополк, літописець — що вчинили се двірські круги з огляду власне на Святополка, що тоді як раз був у Києві. Авторитет обох звісток

¹⁾ Видані Срезневским 1860 р. н. т. Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ, з кодекса XIV в. Несторове Чтеніє з кодекса XII в. видав Бодянский в Чтеніях Московских 1859 т. I, і особно, „Сказаніє“ т. зв. Якова тамже 1870 т. I, нове виданіє тамже 1879, II. Літературу авторства мніха Якова див. в I т. Історії с. 549.

²⁾ Порівняннє літописного оповідання з Сказанієм зробив свого часу Білярский: Замѣчаніе о языкѣ Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ сравнительно съ языкомъ лѣтописи (Записки акад. наук. 1862). Проф. Голубовский вказав недавно на залежність літописного оповідання від старої служби Борису і Глібу, чи її джерела — відмінного від Сказанія — його статя Служба св. мученикамъ Борису и Глѣбу въ Иваницкой минеѣ (Чтенія кievскі т. XIV). Саму службу, з мінеї с. Іванич (на Волини) XVI в. видав д. Бугославский *ibid*.

майже однаковий при теперішнім стані наших відомостей¹⁾, але літописна версія має більш фактичної правдоподібності за собою: Святотполк, що в ролі політичного арештанта перебував у Київщині, не міг бути таким паном ситуації на Володимировім дворі, щоб у момент смерті батька розпоряджати ся на нїм. А літописна версія значить, що двір Володимира був противним Святотполку; чи як раз був по стороні Бориса — не знати, але се дуже правдоподібно, коли київська дружина уважала Бориса кандидатом на київський стіл. Дуже правдоподібно, що його взагалі уважали батьківським вибранцем.

Але потайти смерть Володимира — щоб вигадати час для Бориса, можна було дуже не довго. Вість зараз рознесла ся, Володимира тоді вивезли до церкви, а Святотполк зараз оголосив себе київським князем. З київських міст він мав якись спеціальні впливи у Вишгороді; досить правдоподібний здогад, що батько мів його там посадити, випустивши з в'язниці. Вишгородські бояри, чи „боярці“, як згорда прозиває їх київський літописець, заявили Святотполку свою повну відданість, і серед них він вибрав потім убійників Бориса. Потайки порозуміваючи ся з Вишгородцями, Святотполк явно каптував собі Киян, роздаючи їм дарунки — з батьківської скарбниці, „отча богатства“, „овѣмь корьзна, а другим кунами, и роздая множество“²⁾. Але Кияне поводили ся з резервою, з огляду на те, що військо було з Борисом: „яко братья ихъ быша с Борисомъ“; очевидно — Бориса уважали претендентом. Так на нього дивилось і військо: по літописи, батькова дружина, довідавши ся про смерть Володимира, заохочувала Бориса йти на Київ: „се дружина у тебе отня и вои; поиди, сяди в Киевѣ на столѣ отнѣ“.

Вість про смерть Володимира наспіла до Бориса, коли він вертав ся з походу: Печенігів він не знайшов³⁾. Святотполк слідом

¹⁾ Навіть прийнявши, що в літописі увійшли відомости Сказання, можемо припустити в літописнім варіанті сьвідоmu поправку. В усіх редакціях літописи маємо сей варіант.

²⁾ Ми маємо про се дві згадки. Одна в Сказанню і в літописи, в оповіданню перед убийством Бориса. Друга є в літописи тільки, перед походом Ярослава — вона більш детальніча, але ампліфікує слова Сказання: Святотполк же окаяньныи нача княжити в Киевѣ (с. 60), що повторяють ся в обох разях; очевидно, се тільки дублет спільної звістки Сказання і літописи про каптуване Киян.

³⁾ Нестор каже, що вони завернули ся, почувши про похід Бориса (с. 12), але фраза дуже риторична і тому не конче певна.

дав йому знати про своє князівство, заявляв охоту бути в згоді з Борисом і причинити щось до його волости. „Лестно, а не истину глаголаше“, поясняє Сказання; але се не знати: плян убийства міг у Святوپолка бути, але не конче, і його могли викликати доперва дальші події, а з початку міг він і щиро бажати компромісу¹⁾.

Борис, вертаючи ся, став з військом коло Переяслава на р. Альті, день їзди від Київа. Се стоянне на Альті, що потягло ся кілька день²⁾, в такій грізній ситуації, під Київом, мусіло, розуміть ся, дуже занепокоїти Святуполка. Коли супроти оголошення князем Святуполка та пропозицій зроблених ним Борису, сей анї не спішив ся до Святуполка до Київа, анї їхав до дому — до Ростова, а стояв з військом під Київом, то се може мати тільки одно значінне — що він не хотів капітулювати перел Святуполком, і се досить тяжко погодити з тим смиренним настроєм, який надають Борису агіографічні писання. Автор Сказання, що поспробував психологічно умотивувати поведження Бориса, стрів ся з сею трудностю і досить сильно заплутав ся в своїй психології: Борис не хоче йти до Київа, боючись, що може підпасти намовам і повстати на Святуполка; військо полишило його, коли він не згодивсь йти на Святуполка, і він лишив ся сам із отроками — чекати убийць від Святуполка³⁾. Найбільш просте і натуральне об'яснення було б, — що Борис, маючи військо в руках, не хотів мирити ся з князівством Святуполка, як з довершеним фактом, але й не відважив ся йти просто на Київ. Тим часом військо, чи то зневіривши ся в здібностях свого проводира, чи то скашоване Святуполком, полишило Бориса, і коли він зістав ся з самим своїм двором, Святуполк наслав убийць на сього небезпечного претендента, і вони покінчили з ним. Се убийство Бориса стало ся на десятий день по смерті Володимира.

Покінчивши з Борисом, Святуполк теж саме зробив з Глібом князем муромським і Святославом князем деревським. Гліба вбито під Смоленськом, Святослава по дорозі в Угорщину, деє

¹⁾ У Нестора Святуполк ще за життя Володимира задумує убити Бориса, але се, розуміть ся, звичайне перетемнення фарб.

²⁾ Володимир вмер 15 липня, Бориса вбито 24; вість про смерть Володимира дістав він вже вертаючи ся з походу і на Альту міг прибути вже 17—18. Дати смерті Бориса і Гліба подані згідно у Нестора і т. зв. Якова (17, 20, 52, 58) і сходять ся з днями тижнів, поданими в них; правдоподібно, вони оперті на церковних записках і не мають в собі нічого непевного. ³⁾ Вид. Срезневского с. 45.

коло Карпатів¹⁾. Літопись надає Свѣтополку плян перебити всіх братів: яко пзбюю всю братью мою и приму власть Рускую единѣ²⁾. Але чи був у нього дійсно такий турецький плян, сього з певністю сказати не можна. Подібно як вище пояснили ми смерть Бориса його претензіями на київський стіл (а що найменше — можна говорити напевно про підозріння Свѣтополка про такі претензії), можна й смерть Гліба та Свѣтослава пояснити спеціальними причинами. Гліб був рідний брат Бориса — від одної матери, було їх тільки два, він отже був найблизшим местником за смерть брата; що він робив у Смоленську, де його вбито, не знати (пояснення, які дають нам джерела, нічого не варті)³⁾, але може щось і робив таке, що могло Свѣтополка привести до убийства. Убито Гліба вже згодом — шість тижнів по смерті Бориса. Що до Свѣтослава, то він був сусідом Свѣтополка в його давнім Туровським князівстві, міг мати від тоді спеціальні рахунки з ним, а тепер був сусідом київської волости Свѣтополка, і Свѣтополку міг заваджати сей близький сусід так само, як завадив Олег його стрію Ярополку. Хто то з рештою знає, що могла значити й ся втікачка Свѣтослава до угорського короля. В усякім разі се в останнє Деревська земля була прилучена до Києва, більше її не відділяно в особний уділ: очевидно, се було занадто невинідно для Києва.

Хоч ми не маємо права признати Свѣтополкови того турецького пляну, який надає йому літопись — порізати всіх бра-

¹⁾ Про традицію місцеву (з під Гребенова, на верхівях Опора, де має тепер бути ур. Свѣтословіє, потік Свѣтославчик і могила „якогось Свѣтослава“) див. в книжечці К. Устїановича Три цікаві загадки, Чернівці 1902, с. 72 і далі. ²⁾ Іпат. с. 98.

³⁾ Тут є дві версії. По т. зв. Якову і літописи Свѣтополк покликав Гліба до Києва, що, мовляв, батько хорий, і Гліб поїхав з Мурому Вологою, потім на Смоленськ — до Києва (маршрут не дуже натуральний!), і тут під Смоленськом його вбили. По Нестору Гліб був при батьку, але довідавши ся про замисли Свѣтополка на Бориса, втік „на полунощныя страны, суццю иному тамо брату святому“ (с. 11), але Свѣтополк послав наздогін убійників і ті „вѣстѣдовавши въ кораблици борзы, гнаша по святемъ Глѣбѣ дни многы“ (с. 17), а здогонивши, вбили 5 вересня. Ся ріжниця показує, що властиво про обставини Глібової смерті в 2-ій пол. XI в. нічого не знали крім того, що вбили його коло Смоленська, і то 5 вересня. А ся дата — шість тижнів по смерті Бориса, не згоджуєть ся з обома об'ясненнями: задовго се і для дороги з Мурому перед вістю про смерть Володимира, і для втікачки з Києва. Що ж робив Гліб той час, і для чого опинивсь він у Смоленську, на се можна відповідати тільки ріжними здогадами — нпр. про його пляни мести за брата, боротьби з Свѣтополком, і т. п.

тів, щоб опанувати всю Руську землю, за те нема причин заперчити сього останнього: охоти злучити в своїх руках всі батьківські волости та відбудувати Руську державу, що розділилась тепер знову на кілька самостійних князівств. Се значило тільки повторити роботу батька — Володимира; ся ідея висіла в повітрі, і кождий енергічний син свого батька мусів її мати. Святотоплк по смерті Батька опанував разом з Київом мабуть і цілу Сіверщину (Чернігів і Переяслав), вернув собі Туровську волость (коли вона була відобрана у нього), по смерті Святослава здобув Деревську землю, після Бориса і Гліба — східні волости Оки й Волги. Може бути, що прилучив він іще якісь волости, котрі кілька років пізніше бачимо без князів: так безперечно вже 1018 р. була без князя і певно належала до Києва Володимирська волость (Волинь і західні краї); не відомо коли прилучено до Києва Смоленськ (може в звязку з убійством Гліба?). В усякім разі в руках Святотоплка була вже добра половина батьківських земель, і сей успіх, розуміється, мусів тільки заохотити його до дальшого „збирання“ земель. І се треба сказати, що невважаючи на занадто вже прості способи сього збирання, як би Святотоплку удало ся довести свій плян до кінця, суспільність би певно помирила ся з ним і забула б єї способи, як забувала нераз пізніш і раніше, а перейнявши батьківську політику протегування церкви, знайшов би Святотоплк собі місце між иньшими „христілюбцями“. Але пляни його не справили ся, щасливий противник перейняв ролю христілюбця, канонізацією Бориса і Гліба запечатав політичні злочини Святотоплка, і сьому останньому на долю зісталась назва „окаянного“ (проклятого), Каїна, та перекази, що його гнала скрізь манія переслідування і що з могили його йде тяжкий сморід „до сихъ дний“, — „се же Богъ показа на показание княземъ рускимъ, да аще сице же створять, се слышавше, ту же казнь примуть“¹⁾.

Противником Святотоплка виступив Ярослав. Смерть Володимира застала його серед приготувань до війни з батьком: він спровадив собі варязьке військо і, очевидно, не сподівався, що хвороба батька буде останньою. Розуміється, сама вже вість про смерть Володимира повинна була розбудити в сїм властолюбнім князю охоту до батьківського стола. Але слідом за нею приходили вісти про смерть Бориса, Гліба, Святослава, і вони могли тільки

¹⁾ Іпат. с. 102.

ще більше роздражнювати в Ярославі охоту побороти ся з неперебірчивим „збирачем“¹⁾.

Та вісті про смерть Володимира і смерть братів застали Ярослава серед досить крутих обставин: саме тоді Новгородці зробили були повстання та побили щось трохи Ярославових Варягів, і Ярослав задав кроваву баню „нарочитим мужам“ сього повстання. Тим часом тепер треба було готовити сили до боротьби з Святиполком, і сей конфлікт був дуже не на місці. Ярослав постарався помириться з новгородською громадою, і се йому дійсно удалося: Новгородці піддержали Ярослава в його боротьбі з братом дуже енергійно. Які тут були мотиви, трудно вгадати; могли се бути надії на богату заплату з київської здобичи і контрибуцій, або обіцянка уступок в місцевій, новгородській управі, чи ще щось иньше. Досить, що Новгородці не тільки взяли участь в сім поході Ярослава на Святиполка, але й пізніше, коли Святиполк з Болеславом вигнали Ярослава з Києва, Новгород не тільки зібрав нове військо, але й наложив на себе контрибуцію, аби найняти Варягів²⁾.

¹⁾ По Сказанню Ярослав довідав ся, від сестри Предслави, zarazом про смерть батька і про убитє Бориса: „отець ти умерль, а Святиполкъ ти сѣдить в Києвѣ, убивъ Бориса, а на Глѣба послалъ“ (с. 60), а по деяким верзіям літописи — і про смерть обох братів: „отець ти умерль, а братья ти избієна“ (1 Новг. с. 82). Останнє — тільки недокладна, зовсім неможлива парафраза Сказання (його варіант задержав ся в північній редакції й деяких полудневих — Хлебнік. і Погод.); але й оповідання Сказання зовсім неправдоподібне: при живих зносинах Києва з „верхніми“ землями не можна припустити, щоб до Ярослава дійшла разом вість про смерть батька і брата, розділену десятима днями, а тим більше — і про висланє убійників на Глѣба. Очевидно, оповідання стратило вже хронологічну перспективу подій, і його деталей в сім не можна брати дуже серйозно.

²⁾ Давніші новгородські літописи в звязку з сими заслугами Новгородців для Ярослава ставлять надання Новгородцям „правди і устава“ — правового кодексу „Руської Правди“ (2-а редакція 1-ої Новгор., Софійська і пізніші компіляції — Воскресенська, Тверська, Ніконівська — то під 1018, то під 1019, то 1020 р.). Се розумієть ся, пізніша комбінація. Але натомість виставлено здогад, що Новгородці дійсно дістали тоде якусь конституційну хартію (див. нпр. Костомарова Сѣвернорусскія народоправства I гл. IV). Справді, ми маємо вже в XII в. традицію про якусь новгородську конституційну хартію (без імени князя, розумію Лавр. с. 343 = Іпат. с. 383: „издавна суть свобожени Новгородци прадѣды князь наших“), а пізніше Новгородці покликували ся на Ярославові грамоти (нпр. 1 Новг. с. 229—230, 236). Але ще Соловйов у своїй дисертації Обь отношеніяхъ Новгорода къ вел. князьямъ, 1846, довів, що

Ярослав вибрався на Святиполк не скорше як на весну 1016 р. Ішов з новгородським військом і варязьким полком¹⁾. Святиполк ужив до помочи Печенізьку орду (се перший звістний нам факт такого уживання турецьких орд). Війська стрінулися на Дніпрі під Любечом і довго стояли нерішучо (по літописи — аж три місяці!)²⁾, аж почалися приморозки, і вода почала замерзати. Нарешті Ярослав відважився перейти за Дніпро на ворога: переказ, захований в Сказанні і в літописи оповідає, що Новгородці були роздражнені глузуваннями ворогів, що прозивали їх теслями, а Новгородський переказ додає, що Ярослав мав шпівнів в Святиполковім таборі й ті під той час дали йому знати, що прийшов добрий час для нападу. Напад удався. Позиція Святиполка була невигідна. Печенізька орда була відрізана від його війська, і завзята, кривава битва закінчилась побідою Ярослава.

Сказання каже, що Святиполк по Любецькій битві подався до свого тестя і союзника — Болеслава польського, а Ярослав просто „сѣде в Києвѣ на столѣ отни“. Але в одній з версій Найдавнішньої літописи³⁾ Святиполк тікає насамперед до Печенігів, і в літописних компіляціях ми дійсно маємо під найблизшим роком (1018 р.) звістку, що Печеніги приходили під Київ, уже за панування в нім Ярослава, але цілоденна битва закінчилась побідою Ярослава⁴⁾. Хоч ця цілоденна подорож дуже при-

головні моменти новгородської конституції виробились аж пізніше, не на основі якоїсь Ярославової хартії. Навіть річна данина до Києва, по словам літописи, давалася з Новгорода і далі, до смерті Ярослава (Іпат. с. 13), так що ми не можемо вказати нічого, що могло б бути предметом Ярославової хартії, актом спеціальної вдячності його Новгородцям.

¹⁾ Сказання і літопис північної й південної редакції (і пізніші компіляції) рахують Варягів 1.000, а новгородського війська 40.000, натомість Новгородська (2 ред.) тільки три тисячі Новгородців, разом 4.000 (с. 83, теж у збірнику Амврамки с. 40). Звістка Новгород. л. правдоподібно, поправляє число, що здалось за-великим, і дійсно за велике, але знов і 4.000 для такого далекого й небезпечного походу трохи за мало.

²⁾ При тодішніх способах війни в тім нема нічого неможливого. Поправка Татищева на 3 тижні не авторитетна.

³⁾ В 1-ій Новгородській.

⁴⁾ Соф. с. 132, Воскр. І с. 325, Нікон. І с. 75. Архангелогородський літописець дає ще більш підозрілу подробицю: „Сѣтное и до сего дни словеть“ (від сеї битви) — се очевидно Сітомль, де потопилися Поченіги під час битви 1036 р., але ця подробиця може бути і припущенням, бо по інших компіляціях її нема. У всякім разі ця звістка мусить бути прийнята *cum grano salis*. Що до 1 Новг., то в другій редакції

гадує битву 1034 р., але відкинути сю звістку з легким серцем не можна, і вона в зв'язку із згадкою про втікачку Св'ятополка до Печенігів насуває гадку, що Св'ятополк наперед спробував ще побороти ся з Ярославом за помочю Печенігів, і аж по сій новій невдачі подав ся до Болеслава. Є деякі натяки також і на те, що Ярославу з Київом не пішло так дуже гладко¹⁾. В усякім разі Київ, певно, мусів оплатити контрибуцією богату заплату, котрою віддячив Ярослав Новгородцям (по новгородській літописи сільські вояки дістали від нього по гривні — півфунта срібла, а старші — старости, і міська міліція — по 20 грив.).

Опанувавши Київ, Ярослав очевидно надіяв ся удержатись при ній, бо зараз зайняв ся його реставрацією після пожежі. На місці церкви св. Софії, що згоріла при його вході, розпочав він будову нової²⁾. Протів Св'ятополкового союзника Болеслава, до котрого удав ся Св'ятополк, Ярослав увійшов в союз з німецьким цісарем: змовивши ся з цісарем, чи на його заклик, ходив він 1017 р. походом на Болеслава (десь при кінці літа чи на початку осені); але особливої енергії в тім не показав: похід скінчив ся на тім, що Ярослав узяв тільки якесь польське місто³⁾. Слідом одначе Болеслав уложив згоду з цісарем (жовтень 1017 р.) і звернув ся проти Ярослава. Ми бачили, що він ще за життя Володимира розпочав був війну з Русію; тепер піддержуючи свого зятя, він надіявсь, очевидно, на територіальні здобутки для себе. Літом 1018 р. він рушив разом з Св'ятополком на Русь; окрім польського війська Болеслав з Св'ятополком мали при собі наємні

маємо контамінацію: з початку бачимо коротеньку записку, де Св'ятополк біжить, згідно з ширшою версією літописи, „въ Ляхи“, потім ширше оповідання — з 1 редакції Новгородської л., де Св'ятополк тікає „въ Печенѣгы“ (Новг. с. 83—4).

¹⁾ Перше — що літописна записка датує вхід Ярослава до Києва 1017 р., отже се мало стати ся на весну 1017 р., значить, як здатись на докладність сього датовання — кілька місяців по любецькій битві. Друге — при сій вході стала ся в Києві велика пожежа, що понищила багато церков (Іпат. с. 100, Лавр. с. 138, пор. Тітмара VIII, 16), і се могло б вказувати на неконче спокійний характер переходу Києва під власть Ярослава, хоч можна б припустити й просто випадковий огонь.

²⁾ 1 Нов. 89.

³⁾ Thietmari VII. 48, текст неясний: *nilque ibi* (у Болеслава) *ad urbem possesam proficisse*. В 1 Новг. під 1017 р.: „Ярославъ идеъкъ Берестію“. Сю звістку трудно прикласти до війни Ярослава з Св'ятополком 1018 р., скорше належить зв'язати з сею згадкою Тітмара; з того б вийшло, що Ярослав налав на забузькі землі Болеслава.

ватаги Німців (300 мужа) і Угрів (500), а Сьвятополк знову взяв до помочи Печенізьку орду: вона мала, видно, напасти на Київщину з полудня, тим часом як польське військо йшло від Волини (Тітмар рахує сю Печенізьку орду на 1000 мужа, але се виглядає трохи за мало)¹⁾.

Ярослав, очевидно, сподівав ся сього походу і стрів його недалеко руської границі, над Бугом під м. Волинем; по словам Сказания окрім військ з полудневих своїх волостей він мав Новгородців і варязький полк. Знову ворожі війська стоять по обох боках ріки й докучають одно одному глузуваннями — тільки сей раз в переказі провокують Болеславових вояків Ярославові люде, і битва, що стала ся тут, під Волинем (22/VII), була дуже нещаслива для Ярослава²⁾: прихильне для нього Сказання оповідає, що він мусів тікати куди видко і тільки з чотирма вояками прибіг у Новгород, та хотів звідти тікати за море. Але сучасник Тітмар нічого не згадує за таку крайню ситуацію, навпаки — у нього Ярослав слідом веде далі боротьбу з Сьвятополком: нїм союзне військо опанувало Київ, Ярослав уже розпочав наново війну і здобув якесь Сьвятополкове місто. Коли згадка Сказания не просте легендарне побільшення, то може вказувати тільки на оден короткий момент — безпосередно по волинській війні.

В кождім разі задержати успіхів союзників Ярослав не здолав. Міста, що лежали на дорозі союзників, себ то волинські та деревські, без дальшої боротьби піддавали ся Сьвятополку. Тільки в Києві була мабуть залога Ярослава, і його пробовано боронити. З поручення Сьвятополка Київ непокоїли частими нападами Печеніги; знову він сильно погорів; вкінці супроти головного війська союзників боронитись не міг і піддав ся. 14/VIII Сьвятополк з Болеславом увійшли до міста, де їх стріли з великою парадю (Тітмар каже спеціально за парадну стрічу митрополита). В руки побід-

¹⁾ Про джерела й літературу кампанії 1018 р. див. прим. 2.

²⁾ „Був у Ярослава Кормилець (пістун) і воевода Будий, почав він глузувати з Болеслава, кажучи: от ми скипкою проткнемо твоє грубе черевко — бо Болеслав був великий і тяжкий, ледво міг на коні сидіти. І Болеслав сказав своїй дружині: як вам від тих глузувань не прикро, то я і сам піду на погибіль, і сівши на коня, поїхав у річку, а за ним його військо. Ярослав же не встиг урядити війська, і побив Болеслав Ярослава“. Замітний сей паралелізм в оповіданнях про битви під Любечом і під Волинем: в обох одні одних зачіпають, і хто зачіпає, той побитий. Сей паралелізм, дуже звичайний в поетичнім обробленю подій, вказує на усну, народну, чи поетичну традицію, як джерело обох оповідань, і їх тісну звязь між собою.

никам попала велика здобич; родина Ярослава теж попала в неволю; натомість Сьвятополкову жінку він вислав завчасу, очевидно — як заставницю, в свої дальші волости. До Ярослава (в сій справі б то) вислано посольства, вислано також від Сьвятополка і Болеслава посольство в Німечину й Візантію. Помічні війська Сьвятополк слідом відіслав, „тішучи ся, що тубильці вертались і показували себе вірними йому“.

Болеслав по короткім побуті теж забрав ся до дому, щедро обдарований зятєм, з великою здобичею і великим числом руських невільників. Важнійше було, що Сьвятополк відступив йому західне руське пограниччя — в якій великості, літопись не каже, обмежуючи ся загальним і дуже неозначеним терміном Червеньських городів („грады Червѣньскыя зая собѣ“). Судячи по пізнійшим походам Ярослава (на Берестє, — „къ Берестью“), виходить, що Болеслав забрав Забужчя — землі на лівім боці Буга; забрав мабуть і теперішню Галичину. Вже десь на початку падолиста Болеслав мусів бути дома, і побут його в Києві ледви трівав більше як місяць¹⁾.

Але триумф Сьвятополка був дуже короткий. По словам Сказання, Новгородці дали Ярославу спроможність найняти нові ватаги Варягів, зібравши у себе контрибуцію, і ще тієї ж зими — 1018/9 р. Ярослав з великим військом рушив на Сьвятополка. Се захопило Сьвятополка, видно, несприятливим; принаймні Сказання не пам'ятає якоїсь визначної битви: „придѣ Ярославъ на Святополка и побѣди и, и бѣже Святополкъ въ Печенѣгы“. Київщина знову перейшла в руки Ярослава. Згодом Сьвятополк з'явивсь знову з печенізькими ордами — десь не скорше, судячи по хронології

¹⁾ Що побут Болеслава в Києві був короткий, видно з того, що Тітмар ще записав поворот Болеслава (VII. 48), а умер 1 грудня 1019 р. Галь натомість каже, що Болеслав пробув у Київщині 10 місяців; Карлович догадувався, що се перенесено на старшого Болеслава з походу 1069 р. Подібним способом уважав він за перенесену з походу 1069 і подробицю Сказання, що Сьвятополк казав побивати Ляхів, і се примусило Болеслава утікати з Київщини. Але се трохи труднійше перенести, бо оповідання Сказання може (кажу: може — з огляду на зв'язані з сею пам'яткою непевності) бути дуже близьке своїм часом до походу 1069 р. З огляду на слова Тітмара, що Болеслав hilaris rediit з руського походу, не може бути мови про те, щоб він мусів тікати; але нічого знов неможливого нема і в тім, що розквартированих на Русі Поляків десь побили, чи при Болеславі чи без нього, і се потім народня пам'ять зложила на Сьвятополка: „безумный же Святополкъ рече: елико Ляховъ по городомъ, избивайте“.

Сказання, як на весну 1019 р.; він ішов зі східних степів, від Сули. Ярослав стрів його з великим військом над Альтою — „покрыша поле Летское (альтське) обои от множества вой“. Стала ся тяжка битва — мали бити ся, від сьвіту зачавши, цілий день, трома наворотами, і вкінці побідив Ярослав, „Святополкъ же давъ плещи побѣже“. Він утік на захід, на Берестє, невідомо куди, і після того зійшов зі сцени. Кінець його невідомий: на нього, жовляв, напала манія переслідування, він перебег Лядську землю, звідти прибіг в пустиню „межю Чахы и Ляхы“ і тут „испроверже животъ свой злый“ (с. 64), зіставивши по собі вище згаданий знак — тяжкий сморід, що йшов з його могили, на страх всім політичним убійникам.

Взагалі боротьба Ярослава з Сьвятополком зробила сильне вражіння на сучасників і була предметом різних поетичних і легендарних оброблень. В духовних сферах, завдяки канонізації Бориса і Гліба, ся боротьба придбала побожний характер і прикрашена подробицями релігійної легенди: Ярослав виступає местником за братів і кличе до Бога на Альті, аби пімстив ся над Сьвятополком як над Каїном, положив на нього „трясеніє“ і Бог услухує його; в битві на Альті „мнози вѣрнии видяху ангелы помогающа Ярославу“; Сьвятополка по альтській битві покарав гнів божий різними чудесними способами¹⁾. З другого боку війна Ярослава і Сьвятополка прикрашена була різними епічними подробицями в дружинних кругах; ми бачили вже по части єї оповідання, звязані з головними битвами й походами Ярослава і переховані в Сказанію, в пареміях служби Борису і Глібу, в літописи київській і новгородській: він посилав до свого приятеля в Сьвятополковім таборі спитати, що йому робити, бо меду зварено мало, а дружини багато, а той відповідає, що коли меду мало, а дружини багато, то треба в вечері дати, і Ярослав порозумів, що йому треба в вечері напасти на Сьвятополка, і в ночі перевіз ся за Дніпро, і т. п.; про відносини Ярослава до Новгородців; про жарти, якими дражнили себе вороги перед битвами; про воєнні штуки Ярослава. Деякі з сих оповідань мають новгородський кольорит, деякі могли зложитись і в Києві після побіди Ярослава. Опис битви на Альті має виразні сліди поетичного оброблення: „Пішли против себе і вкрили поле Летське множеством війська. Був п'яток тоді, сходило сонце, і на ту хвилю наснів Сьвятополк з Печенігами. І зійшли ся оба війська, і стала ся січа лиха, якої ще

²⁾ Служба Борису і Глібу (іваницька), Сказання, літописи.

не було на Русі. За руки хапали ся й рубали ся, і кров текла долинами. Три рази сходили ся і смерк занав серед битви. І був великий грім і гук, дощ великий і блиск блискавиць, і як блискала блискавиця — блискала зброя в їх руках¹⁾.

В польській хроніці т. зв. Іаля (з початку XII в.) похід Болеслава також прикрашений епічними й анекдотичними подробицями, нпр.: непорадний Ярослав не приготував ся зовсім до війни, вість про неї він дістав, коли ловив рибу, і зараз пустив ся тікати; Болеслав воює з причини особистої образи, що за нього Ярослав не віддав сестри; віздячи в Київ, він ударає мечем в Золоті ворота (котрих тоді ще не було), і т. п. Остання подробиця — рубання Золотих воріт, спільна оповіданням про походи на Київ двох Болеславів — Хороброго і Сьміливого, 1069 р., як поетична подробиця повторяєть ся в ріжних легендах (нпр. в легенді про Боняка²⁾, в легендах про Царгород і т. п.) і має дуже малу реальну вартість, неважаючи на свою популярність³⁾. Та дарма, образ Болеслава, що січе мечем золоті київські ворота й вивозить потім з Києва нечисленні скарби до Польщі, лишив ся улюбленим образом польської історії, аж до нинішніх

¹⁾ „Поидоша противу себѣ и покрыша поле Летское обои от множества вой, Бѣже пятокъ тогда, всходящю солнцю, и приспѣ о то чинѣ Святополкъ с Печенѣги, и съступиша ся обои, и бысть сѣча зла, ака же не бывала в Руси, за руки емлюще сѣчаху ся, и поудолиемъ кровь течаше, и съступиша ся трижды, и омеркоша бѣюще ся. *И бысть громъ великъ, и тутенъ, и дождь великъ, и молньямъ блистания. Егда же облистяху молния, бльскаху ся оружия в рукахъ ихъ“. Цитую з іваницької служби Борису і Глібу (с. 32—3) — в літописи нема кінця (від звідки), в Сказанню ще менше. Кінцеві фрази в описі служби одначе мають деякі подібності з описею Листвинської битви (буря, блиск зброї при блискавиці — див. низше). Проф. Голубовський (ор. с.) думає, що тут опис Листвинської битви запозичила з служби Борису і Глібу, але се не певно, могло бути противно, а може бути й припадкова подібність, наслідком того, що ці деталі були *loci communes* дружинної поезії.

²⁾ Іпат. с. 299.

³⁾ Дуже можливо, що початок сій легенди дало істнування в польським скарбі меча з щербиною, описаного в Великопольській хроніці — *Mon. Pol. hist.* II с. 483—4 (пізнійше він зник: меч петербурського Ермітажа, що має бути, як здогадують ся, пізнійшим польським коронаційним мечем, з XIV в., щербини не має — див. *Sadowski Miecz koronacyjny polski Szczerbocem zwany, Rozprawy wyd. hist. XXX, Kopera Dzieje skarba koronnego*, 1904). Паралелі з легендарної літератури до переказів про удар мечем див. у Цайсберга *Wurf und Hieb als Rechtsymbole in der Sage* (Germania, 1868 с. 408 і далі): він зводить се до символіки власности, граничних знаків.

часів, як провозвістник пізнішої окупації Руси Польщею (походи на Київ обох Болеславів дійсно потім послужили історичними мотивами в акті прилучення Києва до Польщі 1569 р.).

Нарешті, завдяки участі варязьких полків у сій війні, маємо вже й чисто поетичну репродукцію цієї війни — в скандинавській сазі про Еймунда¹⁾. Ця сага перехована в кодексі з кінця XIV в., але по складу своєму значно давніша, описує геройські вчинки ярла Еймунда, що мав бути вождем Варягів, нанятих Ярославом для війни з Святиполком в числі 600 мужа; Ярослав має три кампанії з Святиполком і бере гору все завдяки Еймундові, його радам і премудрим штучкам (досить наївним, своєю дорогою), а в останній війні Еймунд крадькома, різними штучками забиває Святиполка (Еймунд з товаришами роблять засідку в лісі й штучно нагинають шнуром одно дерево, на се місце потім приходить Святиполк з військом і стає табором на ніч; вночі Варяги привязали його шатро до того нагнутого дерева, потім на даний знак підрубали шнур, що тримали дерево, воно випростувавши ся, здерло шатро, і Еймунд в тій хвилі напав на Святиполка й убив його). При тім одначе сага, здаєть ся, мішає війни Ярослава з Святиполком з війною його з Брячиславом полоцьким, а самого Святиполка з Брячиславом і Болеславом (тому він зветь ся в ній Буріслейфом, князем Кенугарда²⁾). Зовсім легендарна навіть в більших подробицях, ця сага дає нам одначе цікавий і вірний образ відносин тих варязьких кондотерів до їх руських патронів: їх торги за платню, використання кожної тяжкої хвилі, щоб поліпшити умови найму, й бажання руського князя позбутися сих прикрих і захланних наємників.

Знищивши Святиполка, Ярослав став володарем більшої частини батьківської держави. До нього належала ціла полуднева її

¹⁾ Сага видана в *Antiquités russes* т. II; переклад з примітками, де порівняно її оповідання з оповіданнями старших джерел, подав я в своїх *Вісниках* с. 109 і далі.

²⁾ Вестберг, в спеціальній екскурсії (Коментарій на записку Ибрагима ибн-Якуба) вказав, що Кенугард північних саг означає не Київ, а якусь північну, близку до Новгороду землю. Се могло стати ся наслідком того помішання з війною з Брячиславом, хоч сага взагалі залюбки оперує північними географічними термінами (так розбитий Буріслейдо тікає в Біармію, і т. и.). Прикладати цілу сагу до війни з Брячиславом не можна, бо ця війна зовсім не була ані довга, ані завзята, як видно з джерел (див. низше).

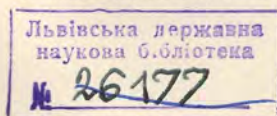
частина, українсько-руська, разом з Туровом і Пинськом, але з винятком західньої окраїни, загарбаної Болеславом, та східньої тмутороканської волости, де сидів його брат Мстислав. За те належали до Ярослава ще волзькі волости — Ростов і Суздаль, на півночі — його власний Новгород, а може ще й Смоленськ (невідомо коли прилучений до київського комплексу земель). До збирання ренти земель Київської держави, що були ще в руках інших братів, Ярослав не видно, аби забирав ся зараз; здається, головно інтересувала його забрана Поляками окраїна, бо він кількома наворотами, коли мав вільні руки, забирав ся її вернути¹). Але йому в тім перебивали конфлікти з свояками.

Перший такий конфлікт по літописи став ся між Ярославом і його братаничем Брячиславом кн. полоцьким (сином Ізяслава, що вмер 1001 р.). Під 1021 р. літописи оповідають, що Брячислав напав на Новгород і забравши багато невільників і здобичи, подав ся назад до Полоцька. Але Ярослав наспів з Києва, незвичайно швидко (за сім день!), нагнав Брячислава в дорозі і відібрав забране. Сю коротку звістку доповнює записка одної з пізніших компіляцій, що Ярослав по тім помирился з Брячиславом, відступивши йому Усвях і Витебськ. Правдоподібно, се були міста полоцькі ж таки, відібрані від Полоцька Новгородцями або останніми часами або ще давніше. Вернувши їх, Ярослав помирился вповні з Брячиславом, і той був його вірним союзником до кінця. Дійсно, про нього більш нічого потім не чути²).

¹) Під 1022: Приде Ярославъ къ Берестью. Під 1030: Ярославъ взя Бѣлзъ. Під 1031: Ярославъ и Мстиславъ занята грады Червеньскыя опять.

²) Іпат. с. 101, 1 Новг. с. 89, Нікон. І с. 77. Уважаючи на те, що Брячислав не використав для своєї пімсти далеко більше наручних обставин підчас боротьби Ярослава з Сьвятополком, я уважав би найбільш правдоподібним, що Ярослав саме перед сим нападом Брячислава відібрав ті волости від нього. Що се були волости полоцькі, за сим промовляє їх дальша доля й географічне положення (такими уважав їх Барсов Географія² с. 273, Довнар-Запольский Ист. Кривич. и Дрегович. земель с. 47); але Погосін думав, що перед тим були вони смоленськими містами — Исл. IV. 309, і сей погляд прийняв Данилевич ор. с. с. 18.

Боротьба Ярослава з Брячиславом здається, відбила ся в певній мірі в оповіданню Еймундової саги про війни Ярослава з братом Вартилавом. Цікава б була подробиця, що війна мала початись тим, що Ярослав вимагав від Вартилава „сусєдніх з його краєм сел і міст“. З другого боку грандіозні розміри її, вказували б борше на війну з Мстиславом, хоч Варяги виступали в ній по стороні Ярослава. Героєм виступає Еймунд,

Важніший конфлікт вийшов у Ярослава з Мстиславом тмутороканським. Мав він інший характер. Коли Брячислав дошукав ся, по всякій імовірности, відібраних полоцьких волостей, Мстислав, очевидно, позавидував тієї позиції, яку собі здобув на Русі Ярослав. Се був князь відважний, воевничий, лицар-воjak, що пригадував свого діда — Святиослава, не як Ярослав. Літопись переховала нам його портрет і характеристику — честь, що випадала мало кому з наших князів. Характеристика — перейнята може з якої пісні про Мстислава, очевидно була зладжена в дружинних кругах, що переховали вдячну пам'ять про Мстислава, як про свого героя: „він був кріпкий тілом, з лиця червоний, з великими очима; був хоробрий в боях, ласкавий, і дуже любив дружину, а майна не жалувал, не забороняв нікому їсти й пити“¹⁾. Далека Тмуторокань, відрізана від решти Русі печенізькими ордами, окружена чужими, переважно малокультурними і воевничими народами, була дуже відповідною ареною для такого воевничого лицаря. Під 1022 р. літопись оповідає епізод з його тмутороканських подвигів: Мстислав пішов походом на Касогів (кубанських Черкесів); коли війська зійшли ся, касозький „князь“ Редедя запропонував Мстиславу заступити загальну битву своїм поединком — боротьбою: хто подоліє, той забере майно і землю свого противника. Мстислав прийняв сю пропозицію, і хоч Редедя був „великъ и силентъ“, Мстислав ударив ним о землю в поединку і зарізав його перед касозькими полками, а на пам'ять сього поставив церкву в Тмуторокани. Розуміється, сей „подвиг“ Мстислава лише оден з багатьох аналогічних, що сотворили його славу; літопись переказала його тому, що ся подія була оспівана славним Бояном в його піснях (як про се виразно говорить автор Слова о полку Ігоревім²⁾).

Такому князю трудно було зістати ся пасивним свідком заходів Ярослава коло збирання земель, і він простягнув і собі руку по батьківську спадщину. 1023/4 р., коли Ярослав пробував у своїх новгородських волостях, де були розрухи з причини

що перед тим перейшов від Ярослава (бо він по смерті Святяполка вже не потребував Варягів) до Вартилава, предвиджуючи війну між ними. Еймунд штучно взяв у певолу жінку Ярослава, і се змусило його до згоди; по угоді Ярослав дістав Голмґард (Новгород), Брячислав дістав Кенуґард, а Еймунд Полоцьк, з обовязком пильнувати всієї Русі — Гардаріку!

¹⁾ Іпат. с. 105.

²⁾ „пїснь поаше Старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зарѣза Редедю предъ илькы касожьскыи, красному Роману Святъславичю“ (І).

неврожаю, Мстислав рушив на Київ з своїми полками і помічними ватагами Хозарів і Касогів. Але Київ зістав ся вірним Ярославу: Мстислава „не прияша Кыяне“. Він не став його підбивати силоміць і задовольнив ся тим, що підбив собі задніпрянські землі й осів ся в Чернигові. На другий рік (1024) прибув з Новгорода Ярослав, знову з своїми звичайними помічниками в тяжких обставинах — з ватагою Варягів під проводом ватажка Гакона. Мстислав стрів з його з військом, де головну масу становили Сіверяне. Війська зійшли ся під Листвином, коло Чернигова¹⁾. Мстислав, пустивши в бій своїх Сіверян і зберігши під кінець дружину, завдяки сій штудії переміг Ярославове військо. Ярослав мусів тікати разом з Гаконем, як каже літописне оповідання — аж у Новгород, очевидно — щоб збирати нове військо для боротьби.

Оповідання про Листвинську битву було теж предметом якоїсь пісні, зладженої, безперечно, в дружинних кругах або бодай з дружинного становища; звідти поетичні подробиці літописного оповідання, завдяки її ж, певно, задержалась відомість про сю битву. Літопись переказує з неї характеристичну анакдоту, на доказ незвичайної любови свого героя Мстислава до дружини: Мстислав поставив в центрі свого війська сіверянські полки, і на них упав головний натиск Ярославових Варягів: „и трудиша ся Варязи сѣкуще Сѣверь, и по семь наступи Мьстиславъ с дружиною своєю и нача сѣчи Варягы“. Коли по побіді Мстислав оглядав рано боєвище, побачив, що головно полягли його Сіверяне і Ярославові Варяги, й утішений сказав: як не тішитись! тут лежить Сіверянин, а тут Варяг, а власна дружина ціла! Ся подробиця, така дика при нашій ідеї держави і така симпатична тогочасній дружині, незвичайно виразно характеризує князя-дружинника, для котрого вся вага, всі шанси й інтереси полягають в дружині²⁾.

¹⁾ Тепер Вел. Листвин, на півн. схід від Чернигова на правім притоку Снови — на спеціальній мапі зветь ся річка Крюковим потоком.

²⁾ Сліди поетичного оброблення сього епізоду заховали ся найліпше в образі пічної битви під час бурі — подібнім до описи Альтської битви, але більш мальовничім: серед штьми вояки не бачуть себе й орієнтують ся тільки відблиском блискавиці на мечях ворога (дещо упущене в наших редакціях Найдavn. літописи, заховало ся в пізнійших компіляціях, як Воскр. І с. 329): „И бывъши нощи бысть тьма, и грозове, и мольния, и дождь, и рече Мстиславъ дружинѣ своей: поидемъ на нѣ! то ны есть корысть. И бысть сѣча зла и страшна; яко посвѣтящи молни, тако свѣтяще ся

Після сеї битви, полудневі, українсько-руські волости перейшли фактично в руки Мстислава; однак сей авантюрист мав стільки розваги, що вибрав компроміс замість дальшої боротьби з Ярославом для оборони здобутого. Він лишився в Чернігові й послав Ярославу пропозицію — поділити батьківські землі Дніпром: правий бік, з Києвом, Мстислав відступав Ярославу як старшому брату, а собі брав лівобічні волости. Ярослав однак не хотів здавати ся на ласку брата, правдоподібно — не уважаючи певним набути з такої ласки. Він, що правда, вислав після сього до Києва своїх намісників, але сам збирав далі війська в Новгороді. Аж по році (1026) прийшов він з великим військом до Києва, пактувати з Мстиславом як рівний з рівним. Коло Городка під Києвом (на лівім боці Дніпра — звичайне нейтральне місце для князівських дипломатичних з'їздів і переговорів) брати з'їхали ся й уложили угоду на тім, що проектував був Мстислав: лівобічну Україну взяв собі Мстислав, правобічну Ярослав; чи поділили і північні землі, не знати, але нема ніяких слідів, щоб Мстислав і звідти взяв собі пайку. Компроміс сей дійсно завів згоду між Ярославом і Мстиславом: „начаста жити мирно и въ братолюбьи, и преста усобица и мятежь; и бысть тишина велика в земли Руской“¹⁾.

На сім союзі двох головних володарів східної Європи остала ся її політична система в дальших десяти літах, аж до смерті Мстислава. Відносини їх, дійсно, уложили ся о стільки щиро по сій угоді, що вони собі обопільно помагали в сферах інтересів того чи другого. В пізнійшій збірнику під 1029 р. маємо звістку, котрій не можна нічого закинути що до правдоподібності, що Ярослав того року ходив походом на Ясів (Осетинів) „и взяли их“²⁾. Сей похід міг мати значінне тільки для Мстислава,

оружія, елико же мѣтїя освѣтяше, толко мечи видяху, и тако другъ друга убиваше, и бѣ гроза велика, и сѣча зла и силна“ (пор. т. I, Історії с. 573). Як слід поетичного римовання звучить ся фраза Мстислава:

и рече: кто сему не рад?
се лежить Сѣверяниѣ, а се Варягъ...

Поетичним обробленням тхнуть також сї подробиці: „бѣ Акунѣ (Гакон) сѣ тѣпѣ (гарний, поправка Ламбіна, Ж. М. Н. И. 1858, V, замість літописного „слѣпѣ“, загально принята), и луда у него златомѣ, истѣкана (золототкана — брокатова одіж).. и Акунѣ ту отбѣже луды златое“. Потім сей епітет: Якун слѣпий иже отбѣже златы луды“ — приростає до нього і повторяєть ся при нагоді в Патерику (с. 111).

¹⁾ Іпат. с. 105. ²⁾ Никон. I. с. 79.

і Ярослав, очевидно, ходив на Кавказ, помагаючи Мстиславу. З другого боку Мстислав помагав Ярославу в його головнім пляні — вернути собі західні землі, забрані Поляками.

Як я вже згадував, її забрані Поляками західні землі від початку не давали спокою Ярославу. Покінчивши справу з Брячиславом, 1022 р., ще за життя Болеслава Хороброго, Ярослав вибрався був походом на Польщу („приде кь Берестью“), але не відомо, чи досягнув ти які результати. Боротьба з Мстиславом потім відвернула його увагу. Тим часом обставини в Польщі змінилися: Болеслав умер (1025), передавши свій стіл синові Мешку, але між синами його розпочалася боротьба, зовсім як на Русі по смерті Володимира. Один з Болеславичів — Отон (а може й ще котрі) перебував якийсь час на Русі, шукаючи, мабуть, тут помочи¹). На Мешка з усіх боків піднялися вороги, і в кінці він упав в сій боротьбі († 1034). Все се улекшило Ярославу його пляни привернення західних земель. По всякій імовірності він виступав по стороні Мешкових братів, що з другого боку мали за собою Німеччину; пригадаймо, що вже раз Ярослав був союзником німецького цесаря проти Польщі. З рештою зістається невідомим, до якої міри Ярослав брав участь в самих польських справах, по заходах коло прилучення утрачених земель, але слова нашої літописи (одинокого джерела в сій справі), що 1031 р. Ярослав з братом повоювали „Лядську землю“, натякають, що його походи не обмежались самими спірними землями²).

1030 р. Ярослав ходив походом сам, злегка і на сей раз відобрав частину утраченого: „узяв Белз“, каже літопись. На другий рік (1031) Ярослав вибрався новим походом, вже разом із Мстиславом, з великим військом („собраста воя многы“); на сей раз не тільки удалось вернути втрати („заяста грады Червенъскыя опять“), але при тій нагоді брати ще, як сказано, „повоювали“ Польщу і забрали багато здобичи та невільників, і потім

¹) Monumenta Germ. hist. Scr. X. 264 (пор. 269): Misico... fratrem suum Ottonem. quoniam regis (Конрада) partibus favebat, in Ruzziam provinciam populit. Сю звістку Вікона декотрі хотіли прикласти до Словащини, але се гадка безпідставна; див. про се у Левицького Mieszko II с. 186—191 і Malecki Rozgląd w dziejach i polityce pierwotnej Polski — Przewodnik naukowy i lit. 1875 т. II с. 975).

²) Про її русько-польські відносини окрім загальних праць Линниченка і Бальцера ще А. Lewicki Mieszko II, Rozprawy wyd. histor.-fil., V, S. Kętrzyński Kazimierz Odnowiciel (ib. т. XXXVIII), про останню пор. мою рецензію в Записках Н. т. ім. Ш. т. 47.

тим поділили ся, отже й Мстислав мав користь з цього походу¹⁾.

Чи вернено при тім все, що належало до Руської держави за Володимира? Літопись не дає ніяких матеріалів для розв'язання цього питання; теоретично беручи, можна з певною правдоподібністю припускати, що на польсько-руським пограниччю Ярослав відібрав всі батьківські землі, а може навіть і причинив де що: обставини дуже тому сприяли, а Ярослав, як бачимо, дуже велику увагу звертав на західне пограниччя. Після того великого походу бачимо кілька років пізніше, вже по смерті Мстислава, ряд нових походів, що своєю систематичністю виказують існування у Ярослава якоїсь загальнішої мети: під 1038 р. маємо похід Ярослава на Ятвягів²⁾; під 1040 р. похід на Литву; 1040—1041 р. похід в Польщу: сей був зроблений може на прохання нового в. кн. Казимира, але се не переміняє загального вражіння від цієї системи походів на захід. Очевидно, вони стояли в зв'язку з реставруванням західньої границі Руської держави і мали на меті зміцнене або й розширенне її в порівнянні з давнішим.

З смертю Мешка Польща прийшла була до повного упадку: настала загальна анархія, реакція проти нових форм державного життя, проти християнства. Тільки деє коло 1049 р. прибуває назад до Польщі син Мешка Казимир (т. зв. Відновитель) і опираючись з одного боку на поміч Німеччини, а другого — на поміч Ярослава, починає реставрацію польської держави. Зі сторони Німеччини і Руси се, розуміється, було важною політичною помилкою, що вони помагали відбудовувати Польську державу; в інтересах Руської держави був повний упадок цього суперника. Але Польща була тоді така слаба супроти Руси, що знов ся політика Ярослава не може нас дуже й дивувати: треба було великої розваги, щоб не злегковажити такого підупалоного сусіда.

Коли саме Казимир звернув ся до Ярослава і уложив союз з ним, ми не знаємо. Очевидно тільки, що було се деє на самім

¹⁾ Іпат. с. 105.

²⁾ Найдавні. літопись дає тільки голу звістку, компіляції подають, що похід був зимою й не мав успіху: „и не можаху ихъ взяти“: Соф. с. 137, Воскр. I с. 331, Нікон. I с. 81 й ин. Натомість деякі кодекси Іпат. (Хлебн. і Погод.) приписують при всіх походах — 1038, 1040 і 1041 р. „побѣди“ (с. 108); ся приписка, розуміється, не має ніякої ваги, але не можна бути певним і що до того додатку Софійської й подібних.

початку його князювання в Польщі. Ярослав видав за Казимира свою сестру, Добронігу-Марію, як зветь ся вона в польських джерелах, а згодом висватав сестру Казимира за свого сина Ізяслава¹⁾. „За віно“ своєї сестри дістав Ярослав від Казимира невільників, виведених чверть віка перед тим Болеславом з Руси, числом вісім сот. Очевидно, вигоди, які Ярослав мав здобути від цього союзу для себе, сим не обмежались, але більше нічого літопись не каже. Само собою розуміється, що заразом Ярослав дістав угоду шваґра на свої дотеперішні здобутки на західніх границях. З свого боку він поміг своєму шваґрови в його боротьбі з опозицією; головним її огнищем було Мазовше, де на чолі повстання стояв якийсь Мойслав, чи Маслав, і з нашої літописи знаємо про два походи Ярослава на Мазовше²⁾. Перший раз, по літописи 1041 р., ходив він туди човнами, очевидно — Бугом, з неві-

¹⁾ Про шлюб Казимира літопись говорить під 1043 р., але без докладнішого означення: згадавши про події 1043—6 р., вона додає: „в син же времена выдасть Ярославъ сестру свою за Казимира...“ Так само загальну звістку маємо у німецького хроніста т. зв. *Annalista Saxo* (писав в 2-ій пол. XII в., але старанно використовував ранішні джерела, і звістки його дуже авторитетні — *Wattenbach II* р. 256); під 1039 р. він каже: *His temporibus Kazimer, filius Miseconis ducis Polanorum, reversus in patriam, a Polonis libenter suscipitur, duxitque uxorem regis Rusciae filiam procreavitque duos filios Vladizlaum et Bolizlaum* (*Monum. G. hist. Scrp. VI* р. 683). Д. Бальцер, приймаючи датою уродин Болеслава 1039 р., датує шлюб Казимира 1038—9 рр., але дата уродин незвісна добре і тільки викамбінується (*Genealogia Piastów* р. 89—90, 94). Імени княжини руські джерела не подають; Добронігою (*Dobronega*, пор. мужеське ім'я Милонігъ) зве жінку Казимира дуже авторитетна краківська записка про її смерть — під 1087 р. (*Monum. Pol. hist. II* р. 796), Марією — сфальшований папський лист (*ib. I* р. 359), автор котрого, як думають, мав добрі відомости про королівську родину; пізнішні джерела часто називають Добронігою (або Доброгнівою) - Марією, а Другош (р. 277) навіть поясняє, що Марією вона звала ся давніше, а перейшовши на латинство, дістала ім'я Доброгніви. В дійсности руські князини, як і князі, мали подвійні імена. Про імена сеї княгини див. зібраний матеріал у Бальцера *op. c.* 88. Про шлюб Ізяслава з сестрою Казимира — *Соф.* с. 138, *Воскр.* I. 331, *Нікон.* I. 83, *Патерик* с. 151; імени її не знаємо, ані року шлюбу.

²⁾ Компіляції — *Соф.*, *Воскр.*, *Нікон.*, *Твер.* рахують навіть три походи на Мазовше: 1046 р. (зам. 1047) у них Ярослав іде на Мазовше в третє, але се, здається, тільки непорозуміння: оповідаючи про посвоєння Казимира з Ярославом (під 1043 р.), вони кажуть, що Ярослав ходив двічі на Мазовше на Мойслава, і се може означати похід 1041 і 1047 р., але котрийсь з компіляторів порахував похід 1047 р. ще особно, й вийшло три.

домим результатом¹⁾; чи сей похід зроблений був в інтересах Казимира, не можемо сказати на певно, але се досить правдоподібно з огляду, що другий раз Ярослав уже безперечно в інтересах Казимира знову ходив на Мазовше. Сей другий похід мав на меті знищити мазовецьке повстанє і досяг свого: Ярослав „побѣди я, и князя ихъ уби Моислава, и покори я Казимеру“²⁾. Сим Ярослав дуже сильно поміг Казимирови в відбудованню Польщі і тим, розумієть ся, зробив тим лиху прислугу своїй державі на пізнійше.

Другою ареною для Ярославових полків були північні землі. Про тутешні походи ми маємо теж тільки короткі, і мабуть — далеко не повні згадки, але ясно, що вони мали на меті розширення політичного впливу Руської держави на фінські народи та збільшення підвладної і обложеної данею території.

Під 1030 р., одного року з відібранням Белза, Ярослав ходив на Чудь (полуднево-західніх Фінів, на балтійським побережжю на захід від Чудського озера, инакше Пейпус). Він переміг їх і збудував місто Юрїв³⁾ пізнійший Дерпт, Дорпат, недавно урядово знову названий Юрієвим). Се перший звістний початок розширення новгородського політичного впливу за Чудське озеро. В иньші походи сам Ярослав безпосередно не ходив: під 1032 р. маємо похід війська під проводом Улеба „изъ Новгорода на Желѣзныя врата“ — тут розумієть ся похід на „заволоцьких“ Фінів, в басейні Північної Двини; похід був нещасливий. Під 1042 р. записаний аналогічний похід Володимира Ярославича, що сидів тоді в Новгороді, на „Ямь“, що меншала тоді, як виводять з иньших звісток і фактів, в полудневім Заволочу між Ладозьким озером і Північною Двиною⁴⁾.

Полуднева границя менше вимагала уваги за Ярослава, ніж за його батька. Вже самі інтензивні походи Ярослава на захід дають розуміти, що на полудні було більше спокою. Дійсно, Печеніги трохи притихли, бодай судячи по тому, що ми про них чуємо (не забуваймо, що наші звістки про їх напади досить припадкові).

Під час боротьби Ярослава з Сьвятополком вони виступають в ролі союзників Сьвятополка: в сій ролі беруть вони участь в лю-

¹⁾ Іпат. с. 108. ²⁾ Іпат. с. 109. ³⁾ Іпат. с. 105.

⁴⁾ Соф. с. 136—7, Воскр. І. 330, Іпат. с. 108; про терен сих походів див. Барсова² с. 47—8, 57—8, 62—3, де подана й иньша література; літописні Зелізіні ворота він звязує з місцевістю сього імени на р. Сосолі, коло с. Водчі.

бецькій битві, непокоять Київщину під час походу Сьвятополка на Київ 1018 р. і разом з ним ідуть на Ярослава на другий рік (битва на Альті); може в звязку з тимже стояв напад Печенігів, записаний (що правда — тільки в Ніконівському збірнику) під 1020 р. Від тоді якихось нападів Печенігів на власну руку аж до року 1036 не чуємо.

Се можливо. Печенізька орда в ті часи була вже безперечно ослаблена. Не минула для неї дурно „безпереступна“ боротьба її з Русію в кінці X і на початку XI в., але головнo, що натиск зі сходу — орди Узів-Торків і з-заду її Кипчаків-Половців все дужчав, і в середині XI в. орда Торків, а за нею слідом Половецька прорвала ся з чорноморські степи, витиснувши печенізьку орду. Останньою конвульзією Печенізької орди в наших степах був напад її на Київ 1036 р.¹⁾ Печеніги прийшли тоді великою масою, „без числа“, правдоподібно — се була ціла Печенізька орда, що мандруючи зза Дніпра, з донсько-дніпровських країв, під натиском Торків, упала на Київщину.

Орда обложила Київ. Ярослав тоді був в Новгороді; він зібрав тут полки, забрав варязькі ватаги і з ними пройшов у Київ. Під Києвом, на рівнім полі, де потім стала київська катедра св. Софії і виросла нова частина міста, дав Ярослав Печенігам рішучу битву; завзята, цілоденна битва закінчилась повною побі-

¹⁾ Що до цього року є різниця між північною і полудневою версією нашої літописи. В Лавр. смерть Мстислава і печенізька війна стоять під 1036 р., в Іпат. під 1034 р.; в новгородській сих записок нема зовсім. Дата 1036 р. здається мені певнішою, а то ось чому. Насамперед в Лавр., у всіх кодексах, перед сим роком є два порожні роки, означені роками, в Іпатській їх нема; далеко легше прийняти, що в Іпат. помилкою написано по 6541, 6542, замість 6544, ніж в Лаврентівській — противну похибку і свідоме вставлення двох порожніх років. Далі, у Скіліці під 1036 р. оповідається, що Печеніги тричі нападали на візантійські землі, і се досить правдоподібно можна звязати з тим же печенізьким рухом, результатом котрого був і похід їх на Київ; ще важніше, що Скіліца під тим же роком говорить: умерли руські князі *НосиѠлаѠъс* *и* *ѠаросѠлаѠъс*, і почав правити *ЗимѠлаѠъс* (Сedr. II. 514—5). Ся звістка, як бачимо, має помилки (відомости Скіліци про руську династію взагалі дуже баламутні), але тут для нас важно одно — се смерть того „Носистлава“. Очевидно, що се Мстислав, його смерть під 1036 р. вповні згоджується з датою Лавр., і се промовляє теж за сею датою для нападу Печенігів. Як з'явилась у Скіліци смерть Ярослава, трудно вгадати; дуже можливо, що властиво звістка казала лише, що умер Мстислав, а його землі забрав Ярослав.

дою Ярослава; Печеніги пустили ся тікати куди видно; багато їх потонуло в сусідній річечці Сітомлю¹⁾).

„Так вони погинули, а решта їх розбігла ся аж до нинішнього часа“, закінчує своє оповідання літопись. Се значить тільки, що від того часу Печеніги зникли з арени київської політики і більше не нападали на Русь. В дійсности, як низше побачимо, головні маси їх, задержавшись якийсь час на нижнім Дунаю, рушили потім за Дунай на Византийські землі, а чорноморські степи зайняли Торки, а слідом — Половці.

Серед сих подій зверхньої, заграничної політики переходили важні переміни у внутрішній політичній системі Русі.

Ми полишили тут Ярослава, коли він, розбитий Метиславом, мусів піти з ним на компроміс — відступити йому всі землі на схід від Дніпра. Не знати, о скільки помирился він з ролею володаря хоч більшої частини, але все таки тільки частини батьківської держави; знаємо тільки, що з Метиславом і Брячиславом він жив у згоді, більш нічого. Але доля сприяла розширенню Ярославових володінь. 1033 р. вмер одинокий, здасть ся (більш не знаємо), син Метислава Остап (Еустафій), а скоро (1036 р.) пішов за ним і сам Метислав. Несподівано в руках Ярослава злучила ся ціла українсько-руська територія.

Може бути, що сей несподіваний успіх відживив в Ярославі ідею одности земель Руської держави: тогож самого року, як умер Метислав, Ярослав відібрав Псковську волость у свого брата Судислава останнього з своїх живих братів²⁾; самого Судислава посадив він до в'язниці, де він зіставався до Ярославової смерті, яких двадцять літ. Але цікаво, що одну волость, яка зісталась поза його руками — Полоцьку Ярослав не відібрав ані у Брячислава, ані по смерті його († 1044), коли на полоцькім столі засів Брячиславич Всеслав, звістний чудодій, „єгоже роди мати оть влѣхвованія“³⁾. Не знати, чи в'язали Ярослава на сім пункті якісь почуття, чи які перешкоди, чи попросту смерть захопила його скорше, ніж він знайшов відповідну хвилю для прилучення сеї останньої незалежної від нього волости.

¹⁾ Іпат. с. 106.

²⁾ Приймаючи, що в Смоленську не було вже Станислава.

³⁾ Іпат. с. 109.

Таким чином від 1036 р. ціла Руська держава, з виїмком Полоцької волости, була під власттю Ярослава. Виїмок був о стільки незначним, що літописець справді мав певне право з'їнорувати його: він каже, що Ярослав по смерті Мстислава „бысть единовластець Руской земли“¹⁾.

Подібно як і його батько, Ярослав роздавав поодинокі волости з своєї держави своїм синам, в міру того як вони підростали. Се було зовсім природно, мало свої вигоди, як я виказував вище, і власне на початках Ярославового князювання в Києві стався факт, що міг тільки піднести в очах його і інших потребу свої політики. Факт, правда, переданий нам дуже коротко, так що можемо властиво тільки відгадувати його значіння: під 1019 р. читаємо, що Ярослав нагнівав ся на новгородського посадника Константина, послав його на заслання до Ростова, а три роки пізніше звелів його забити в Муромі²⁾. Константин був син Добрині, опікуна і свояка Володимира, що в своїй часі правив Новгородом в його імені; в ролі новгородського посадника Константин, розуміється, мав правити в Новгороді й далі по переході Ярослава до Києва. Коли як раз по тому Ярослав вчинив таку тяжку кару над таким першорядним репрезентантом дружинної аристократії (такі факти у нас взагалі незвичайно рідкі), то причина мусіла бути політична і дуже важна; трудно знайти інше об'яснення окрім того, що Константин, зіставши ся по переході Ярослава до Києва правителем Новгорода, показав змагання до самостійнійшої ролі, до самостійного володіння — як то удавалось, певно, не раз давнішими часами таким правителям, і за то був так незвичайно скараний. А власне проти подібних змагань служило роздавання волостей членам своєї родини — синам.

Ярослав мав сім звістних нам синів. Найстарший — Ілля побіжно тільки згадується в каталогу новгородських князів: Ярослав посадив його в Новгороді, перейшовши до Києва, очевидно — ще малого, під опікою згаданого Константина, але він скоро вмер³⁾. Другий син — Володимир родив ся 1020 р.⁴⁾;

¹⁾ Іпат. с. 105.

²⁾ Соф. с. 134, Воскр. І. с. 328, Нікон. І. с. 77; датується сей факт тут 1019 або 1020 р., але каталог новгородських князів (І Новг. с. 68), що в своїх звістках часом буває зовсім незалежним від літописи, говорить так, як би Константина заслано пізніше.

³⁾ І Новг. с. 66.

⁴⁾ Іпат. с. 102.

1036 року, коли йому отже було шіснадцять літ, послав його батько князем у Новгород. Третій — Ізяслав родився 1024 р.; йому не знати коли, можна догадуватись — теж скорше ніж мав він двадцять літ, батько дав в управу Турово-пинську волость; як бачимо, повторяється практика Володимирових часів, коли теж Новгород і Туров-Пинськ фігурують як волости старших княжичів. 1052 р. Володимир умер, полишивши сина Ростислава; його волость передав Ярослав Ізяславу, зіставивши їй далі в його руках і попередню Турово-Пинську волость¹⁾. Четвертий Ярославич — Святослав (род. 1027 р.) мав від батька в управі Волинь. П'ятий — Всеволод зіставався при батьку до смерти його: літописець поясняє, що батько його любив найбільше, тому й держав при собі. Інші сини, певно, були ще за молоді, тому мабуть нічого не знаємо про їх волости. Старші сини, заступаючи батька в своїй волості під час спокою і на війні, виручали його часом і в загальніших потребах. Володимир, бачимо, ходить і в новгородські походи, і бере провід в кампанії против Візантії (1043).

Взагалі як в сфері заграничної політики, так і у внутрішніх відносинах князювання Ярослава становить продовження князювання Володимира, відновлене після певної перерви більшої або меншої — як для поодиноких земель. Подібно як за Володимира, зверхня політика має більш консервативний характер, її мета — злучити і задержати в цілості землі Руської держави; головню тільки на півночі, між слабими і податливими фінськими народами розширяли неустанно далі її границі. Особлива увага звернена була на західню границю, де сформувалася иньша сильна словянська держава, з сильним апетитом на сусідні землі Руської держави; тут, як я згадував, Ярослав по всякій імовірності задержав або може й розширив старі границі; натомість

¹⁾ Се все — що Ізяслав дістав був Туров і заховав його й далі, виникає з звістки, що в момент смерті батька він мав Туров (Іпат. с. 114). В кодексах верзій суздальської й новгородської імя Турова пропущено, і в збірниках (Соф., Воскр.) доповнено: „в Новгороді“. Се доповнене само по собі не конче авторитетне, але що Ізяслав дійсно дістав Новгород по смерті Володимира, ще за життя батька, виникає з записки Остромирового євангелія 1056—7 р.: „Ізяславу князю... тогда прѣдрѣжащу обѣ власти: и отця своего Ярослава и брата своего Владимира“ (Срезневскій Древніе памятники рус. писъма). Се означенне для Новгорода — „волость Володимира“ промовляє за тим, що по смерті Володимира Новгородська волость безпосередню перейшла до Ізяслава, не вертаючи ся під управу Ярослава.

закарпатські землі за Ярослава ледво вже чи належали до Руської держави.

Відносини Руси до степових орд і за Ярослава більше пасивні: Русь, бодай в наших звітках, відбиває лише напади Печенігів, коли вони заходять за лінію укріплень (в околиці Києва), і зістаєть ся пасивним свідком випирання Печенігів з чорноморських степів новою ордою. Походи Мстислава і Ярослава на Кавказ робили ся в інтересах Тмутороканської волости, для зміцнення її становища: вона тепер була вже руським островом, відтятим турським морем від решти Руської держави. Якихось заходів для привернення назад чорноморських степових просторів не чуємо — їх, видно, вилучили ся зовсім.

З ослаблення Печенігів на Руси скористали лише, щоб посунути сю оборонну лінію на полудень: Ярослав, вивівши велику силу невільників з походу на Польщу, поділив їх із Мстиславом і свою пайку ужив для колонізації Поросля: „посади своя по Руси, и суть и до сего дни“¹⁾. Заразом Поросль заставлено рядом кріностей (під 1032 р. про Ярослава сказано: „поча ставити городы по Руси“). Отже воєнна границя з Стугни, фортифікованої за Володимира, перенесена на Рось (всі звістні нам „городи“ по Руси стояли на її лівім боці); велика територія між Стугною і Росією була прилучена до осілих, оборонних земель. Із збудованих Ярославом міст можемо на певно вказати на Юрів на Руси — названий очевидно по християнському імені Ярослава, як і Юрів в чудеській землі. По аналогії можна б здогадувати ся, що щось подібне міг зробити і Мстислав у себе, бо полуднева границя Сіверщини вимагала зміцнення не менше від Київщини.

Перейдемо до заграничної політики. Про русько-польські відносини говорив я вище. В певнім звязку з ними стояли зносини з Німеччиною. Ми бачили вже, що ще під час своєї боротьби з Сьвятополком Ярослав уложив був против Болеслава союз з імп. Генрихом. Потім у 30-х рр. в своїй боротьбі з Мешком Ярослав знову виступає поруч Німців, дуже можливо — що й за порозумінням з ними. По третє бачимо його в спільній політиці з Німеччиною, коли вони разом підтримують Казимира.

На жаль, наші звістки про зносини Ярослава з Німеччиною зовсім припадкові і бідні, хоч дозволяють догадувати ся, що зносини ці були досить живі. Так маємо звістку (пізнійшу, але авто-

¹⁾ Іпат. с. 105; як показують кінцеві слова, се писалось перед новим спустінням Поросля, що стало ся в 90-х рр. XI в.

ритетну) про руських посів у Генриха III при кінці 1040 р. (30/XI)¹⁾. Хроніка Лямберта оповідає, що 1043 р. знову було у Генриха III посольство від „руського короля“, з пляном оженити Генриха з донькою того руського короля, але з сього пляну нічого не вийшло (Генрих вибрав уже собі иньшу жінку), і вони з жалем (*tristes*) мусіли вертати, обдаровані замість принесених дарунків²⁾. Але не встигли оженити самого Генриха, руська династія навязала десь в середині чи в другій половині XI в. цілий ряд иньших шлюбних звязків з Німеччиною — про се ми маємо принагідні звістки, без докладніших пояснень. Так Сьвятослав Ярославич мав бути ожений із сестрою єпископа трірського Бурхарта³⁾. Котрийсь иньший з руських князів — *rex Rugorum*, мав доньку саксонського маркграфа Отона з Орляймунда, і вона по смерті чоловіка вернула ся в Німеччину, вийшла тут за сина баварського герцога Отона з Нордгайма — Конона, а свою доньку від сього руського князя видала за „одного з тірінгських вельмож Гунтрама“⁴⁾. Третій — знов не звістний нам на ім'я *rex Rugiae* мав бути ожений з Одою, донькою Леопольда графа штадського; вона теж пережила свого чоловіка поховала його гроші, а сама з сином Warteslau вернула ся в Саксонію, й тут вийшла знову заміж; сей Вартеслав вернув ся потім на Русь і правив батьківськими землями, побравши назад заховані гроші⁵⁾. Хто були ці анонімні князі, оженені з Німками, не можна сказати на певно, і всякі здогади будуть тут зайві —

¹⁾ Т. зв. Саксонського аналіста — *Mon. Germ. h. Scr.* VI p. 684; про авторитетність його звістки див. вище с. 23.

²⁾ *Monum. Germ. hist. Script.* V p. 153; з яких джерел черпав відомости для сих часів Лямберт (писав він в останній чверті століття), зістає ся невиясненим (див. Wattenbach II⁶ с. 104); крім нього *Annales Altahenses* — XX. 198.

³⁾ Лямберт I. с. p. 153.

⁴⁾ *Annalista Saxo* p. 693 і 737.

⁵⁾ Ся звістка іде з джерела менше певного, з хроніки Альберта Штадського, XIII в. (*Monumenta Germ. h. Scr.* XVI p. 319), в своїх генеалогічних звітках часто баламутного (див. Wattenbach II.⁶ 440); але самого факту відкинути не можна. З сею звісткою звязують иньшу — в генеалогії Вельфів XII в. (*Monum. G. h. Scr.* XIII p. 734, порівняти *Historia Welforum* в XXI p. 460) — про доньку графа Куна, тестя Рудольфа Вельфа, видану за руського короля (*regi Rugorum*), уважаючи се перекинутим поданою в тексті звістки про Оду — див. розвідку Вайца *Über eine alte Genealogie der Welfen* — *Abhandl. der Berliner Akademie*, 1882.

могли се бути молодші Ярославичі¹⁾ із старших не можна думати тільки про Всеволода, бо його вдову бачимо в Києві й пізнійше. Недавно опубліковані „молитви Гертруди“ з мініатюрами XI в. дають досить правдоподібну, хоч і не вповні певну вказівку, що Ізяслав був оженений з якоюсь німецькою княжною, Гертрудою на ім'я²⁾. У всякім разі зістають ся досить певні звістки про три шлюбні звязки руських князів з другої половини XI в. з німецькими династіями.

Дуже живі зносини бачимо за часів Ярослава між Руссю і скандинавськими краями. Варязькі дружини невідмінно виступають у всіх важнійших походах Ярослава, почавши від його бунту проти батька до походу на Візантію 1043 р. Незалежно від служби, удавали ся на Русь скандинавські династи в прикрих хвилях — нпр. оповідаєть ся про Оляфа св., норвежського короля, що він перебував у Ярослава, коли його вигнали з Норвегії, й т. п. Взагалі в скандинавських сагах маємо багато звісток про подорожі та побут Скандинавів на Русі з тих часів. Безперечно, під сьвіжою памятю сього варязького натовпу за Ярослава сформувала ся і варязька теорія початку Русі.

В звязку з сими живими зносинами стоять і скандинавські звістки про шлюбні звязки з руською династією. Так Ярослав мав за жінку Інгігерду, доньку шведського короля Оляфа; звичайно припускають, що се була Ярославова жінка Ірина, що се було її друге, християнське ім'я (Ірина — Інгігерда, імена однаково починають ся)³⁾. Славний авантюрик Гаральд Сьміливий

¹⁾ Такий здогад виставив ще Карамзін І. 20; він догадував ся, що Вартеслав може означати Бориса Вячеславича (ім'я батька, мовляв, помішано з іменем сина). Але ці звістки про шлюби можна прикладати не тільки до Ярославичів, але й до старших Ярославових унуків, нпр. можна думати про Ростислава Володимировича, про Романа або Гліба Сьвятославича і т. п.

²⁾ Див. про се мою статтю: Київські мініатюри при Трірській псалтирі в Записках наук. тов. ім. Ш. т. XLIX; з молитов виходило б, в такім разі, що Ізяслав потім розвів ся з сею Гертрудою. Інші думають, що мова тут про польську принцесу, сестру Казимира. Тексти й мініатюри видані 1901 р. в Tripi п. т. *Der Psalter Erzbischofs Egberts von Trier* (Festschrift der Ges. für nützliche Forschungen zu Trier). Про неї ще статі Бобрінського в Записках имп. археол. общ. т. XII, Абрагама в *Kwart. hist.* 1902.

³⁾ Про Ярославову жінку Інгігерду каже Еймундова сага і гльоса Адама Бременського (старші рукописи її маємо вже з XIII в.) — *Monum. G. hist. Scr.* VII р. 319 (Ingrad, Ingrid); в найважнійшій кодексі Адама — віденській, сього нема. Ярославову жінку Ірину згадує

(Hardraade), норвежський принц, що потім був і норвежським королем, оженив ся з донькою Ярослава, котру скандинавські дже-рела звуть Єлисаветою. Сага про нього оповідає, що коли Гаральд посватав її, Ярослав не відмовив, але сказав, що такий принц без держави і без великих грошей, як він, перше мусить чимсь прославити ся, аби шлюб сей не здавав ся нерівним, і Гаральд пустив ся в сьвіт, добувати слави, і потім дійсно Ярослав видав за нього доньку¹⁾.

Ліаріон у своїм Слові (котрого часу ближше не знаємо, особливо коли мати на увазі, що воно могло бути сказане ним і перед посвященням на митрополита). Під 1050 р. записана в літописи смерть „Ярославлеї княгині“, в місяці лютім — значить в 1051 р., але на імя вона не названа. Окрім того є новгородська традиція, але пізніша, XV в., про Ярославову жінку Анну, поховану в новгородській катедрі св. Софії — див. 1 Софійську і 3 Новгородську під 1439 р.; літописна записка при тім називає її матірню Володимиря Ярославича, що родив ся, як сказало, 1020 р. Вона могла бути першою жінкою Ярослава, але цікаво, що Еймундова сага говорить про Інгігерду в історії боротьби Ярослава з Буріслейфом і Вратиславом, значить у 1017—8 рр. Сушити голову над розв'язанням сього питання одначе не оплатити ся, бо все се відомости непевні, окрім імени Ірини і смерті Ярославової княгині 1051 р. (може сієїж Ірини. Про скандинавських династів на Русі див. нпр. *Antiquités russes* I. 345, 459, II. 19.

¹⁾ Впорядчик сеї саги, — котру маємо в рукописах XIV в., каже, що під час тих подорожей Гаральд зложив пісню про Єлисавету з 16 строф, з однаковим закінченням; він сам наводить з них шість:

Корабель наш обминув Сицилію; ми були гарно убрані, як належить ся; швидкий корабель, з високою кормою, сунув ся скорим бігом, несучи на собі вояків; думаю, що непроворний ледви чи б заїхав туди; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Стали ми до бою з Трандами; їх було більше; була то справді завзята й страшна битва; мене молодого відтягнули від їх молодого короля, забитого (мною) в бою; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Шіснадцятєро нас, жінко, вичерпали воду з корабля в чотирох переділках серед сильної бурі; тяжко наложений корабель обливала хвилі; думаю, що непроворний ледви чи б заїхав туди; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Я вмю вісім штук: вмю складати вірші, добре їзжу конем, вправний в плаваню, вивчив ся совгатись на скі, потраплю кидати спис і веслувати; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Ніяка жінка або дівчина не заперечить того, як ми одного дня рано з'явили ся в однім західнім місті — там ми намахали ся мечем, валили зброєю, полишивши докази того, що сьмо вчинили; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Аби покінчити з західньою Європою, перейдемо ті спорадичні звістки, які маємо ми про зносини Руської держави й її династії з иншими західніми краями сього часу.

Ярослава донька Анна була за мужем за французьким королем Генрихом. Сей факт, що він так далеко шукав собі жінки, звичайно поясняють прикритим досвідом, який дізнав його батько від папських кар, оженивши ся з своячкою. Але Русь тоді стояла в таких тісних зносинах з заходом, що можна обійти ся без такого спеціального пояснення. Анна була другою жінкою Генриха; шлюб з нею став ся 1049 чи 1050 р. Переживши чоловіка († 1060), Анна якийсь час жила в монастирі, потім вийшла заміж знову за графа де-Крепі, а по смерті його вернула ся знову до сина — короля Філіпа. Як за життя Генриха, так і по його смерті брала деяку участь в справах, і її підписи стрічаємо на документах разом з підписами Генриха та Філіпа; на однім з документів маємо мабуть її власноручну підпись — кирилицею (Ана рѣина — очевидно *regina*). Останній документ з її підписом маємо з 1075 р., і потім нема про неї ніяких згадок¹⁾.

Я родив ся там, де Упландці натягають луки; тепер я правлю серед скал вояцькі кораблі, ненавистні гречкосіям; від коли пустили ся ми в світ, в різних місцях розбивали ми човном хвилі; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Antiquités russes II. 56; третю строфу вважають підробленою.

Тут треба ще згадати звістку Адама (*Monumenta Germ. h. Scr.* VII. 324), що коли 1016 р. Кнут Великий опанував Англію, сини забитого ним Едмунда — Едмунд і Едвард вислані були до Швеції, а звідти на Русь. В дійсности ми знаємо, що вони перебували на Угорщині, але нема нічого можливого, при тісних зносинах скандинавських країв з Русію, що побували вони й на Русі. Ільосатари Адама додають, що сестра Кнута була за руським князем (*ib.* 325), але ся звістка мабуть хибна.

¹⁾ Особа сеї руської королеви досить звертала на себе увагу; ще 1825 р. вийшла спеціальна розвідка Лобанова-Ростовського *Récueil des pièces historiques sur la reine Anne ou Agnès* (так вона підписана на акті 1060 р.) *épouse d' Henri I.* Новітніми часами теж не переставали появляти ся статі й замітки, особливо під впливом нової *alliance franco-russe*, але переважно досить побіжні — нпр. в К. Старині 1884, VII (замітка до портрета); С. Сыромятниковъ *Русская княжна на французскомъ престолѣ Новое время* 1893, і нова замітка тамже в 1900; в *Историческому Вѣстнику* 1894, I — стаття Тімірязева „Французская королева Анна Ярославна“; в *Вѣстнику иностранныхъ литературъ* 1894, II — „Дочь Ярослава Мудраго, Французская королева“; *Caix de Saint-Aymour — Anne de Russie* (*Revue Hebdomadaire*, потім у збірнику *Mélanges pour servir à l'histoire des pays qui forment aujourd' hui le dép. de l' Oise*, 1895); *Henri Buteau — La princesse Anne* (*Nouvelle*

Угорські джерела кажуть, що батько короля Андрія, свояк св. Стефана, Володислав Лисий мав жінку з Русі (*uxorem de Ruthenia dicitur accepisse*), і його сини Андрій і Левента, втікаючи з Угорщини в часі смерті Стефана († 1038), якийсь час перебували на Русі: з початку удали ся до Чехів, потім до свого свояка польського в. князя Мечислава, звідти на Волинь (*ad regem Lodomeriae*), та той їх не прийняв, і вони були пішли „до Куманів“ (!), але дізнавши тут лиха, подали ся „на Русь“ (*ad Rusciam*), і тут перебували, доки угорська старшина не покликала Андрія на королівство (1046 р.). Чи під час свого побуту на Русі, чи вже ставши королем, — Андрій теж оженив ся з донькою „руського князя“, ближше невідомого¹⁾.

Для русько-візантійських відносин маємо також тільки уривкові відомості, з котрих годі довідатись щось докладніше.

Від часів Володимирового шлюбу не маємо ніякої звістки чи натаку, щоб добрі, союзні відносини між обома державами мали порватися чи поспувати ся за його життя; теж було і по смерті Володимира; візантійські хроністи, оповідаючи про похід 1043 р., досить виразно говорять, що за Володимира і пізніше до цього походу не було розмиря з Руссю²⁾. Руські купці далі перебували в Царгороді більшими ватагами, як згадує Скіліца, руські полки далі постійно служили в візантійським війську, фігу-

Revue т. 75); A. Thomas *Essais de philologie française*, Paris 1898 — стаття про ту кириличну підпис Анни (автор читає її як Ана реїна; Воротниковъ Анна Ярославна королева Франції, 1901 (драма, з історичним вступцем).

¹⁾ Так згідно оповідають угорські компіляції XIV—XV в. — перерібки старої угорської хроніки, що не заховала ся в первісній формі — *Chronicon Budense* (ed. Podhradczky р. 90, 102, 107), *Marci Chronica* (ed. Toldy с. 47, 49, 50), Туроц — вид. Швандтнера гл. 39 і 42. Симон Кеца (XIII в.) знає тільки, що Андрій і Левента удавали ся на Русь, але не були прийняті а *duce Lodomerie* з огляду на їх ворога — угорського короля Петра, а про їх матір і т. н. нічого не знає (с. 113—114, ed. Endlicher). Про відносини сих джерел див. *Marczali Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden* с. 39 і далі, *Kaindl Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen*, VII—XI (*Archiv für öster. Geschichte* т. 85 і 88). Імени Андреївої жінки ані її батька сї джерела не подають. *Bonfinius Rerum ungaricarum decades* (1581) р. 199 зве її Агмундою, а з легкої руки Прая (*Dissertationes historico-criticae* р. 130) пішло, що вона була донька Ярослава й на Русі звала ся Анастасія — Карамзін II с. 19, Соловйов I с. 208, і ще новіше — нпр. у Грота *Мадьяры и Славяне въ прошломъ* (1893) с. 16.

²⁾ Особливо Псель с. 144, пор. Скіліци с. 551 (як нижше).

руючи в різних кампаніях, а крім того Візантія користала при нагоді із спеціальної помочи руських князів. Скіліца оповідає, що в війні Візантії з кримськими Хозарами 1016 р., коли знищено єї останки Хозарської держави, Грекам помагав „брат Володимира *Σφεγγος*“¹⁾ Судячи по докладній даті (початок 1016 р.), се було вже по смерті Володимира; чи був то дійсно якийсь Володимирів свояк, не знати (певно, що не брат, але звістки Скіліци про руську династію взагалі недокладні). Саме ім'я сього Володимирового брата досить близько нагадує Сьвятополка, і в тім нема нічого неможливого, що він міг тоді дійсно помагати Візантії (се ж було ще перед початком його боротьби з Ярославом). Потім ми маємо у Тітмара звістку про якесь посольство з Київа до Візантії в осени 1018 р. Тітмар се оповідає про Болеслава, що він з Київа „послав до сусідньої Греції послів, обіцяючи імператору все добре, коли він схоче бути йому приятелем, а ні — то буде йому сильним ворогом“²⁾; але правдоподібно, се було посольство не так Болеслава як Сьвятополка, може викликане якимись, нам незвідними зносинами з Візантією Ярослава. Далі в 20-х роках (1023—4) маємо звістку у тогож Скіліци про якогось руського ватажка, котрого він зве: „*Χρυσόχειρ* (Золоторукий), свояк небіжчика Володимира“. Сей ватажок з 800 мужа прийшов був до Царгорода, нїби хочачи вступити в візантійську службу, але коли імператор казав йому наперед розбратись, він не схотів і поплив далі; побив візантійську сторожу в Дарданелях, що не давала йому вийти на берег, і дістав ся до Лемна, але тут візантійські генерали підступом вирізали його полк³⁾.

Єї уривкові звістки у всякім разі цікаві, бо показують, як живі були зносини між Русією й Візантією в першій половині XI в. Серед сих відносин наступив конфлікт 1043 р. Причини його не зовсім ясні. Ми маємо про сю війну оповідання трох сучасників: Пселя, Аталіоти і Скіліци; вони згадують і про мотиви сеї війни, але від тих згадок єї мотиви не стають нам ясними. Псель каже, що Русинів, давніх ворогів Греків, здержував тільки страх перед імп. Василем, і по його смерті (1025) вони задумали відновити свої напади на Візантію, але його наступники показали ся досить сильними і для них страшними, аж нездарне правління імп. Михаїла Пафлагонянина заохотило їх до війни; нїм вони одначе зібрали ся до війни, на престолі засїв уже Константин Мономах, і вони лише, аби не пропали ті приготування, розпочали з ним

1) Cedreni II, 464. 2) VIII. 16. 3) Cedreni II. 478—9.

війну. Розумієть ся, се тільки нездалі міркування. Важнійше оповідання Скіліци, що причиною була якась бійка в Царгороді з руськими купцями, де одного купця забито. Се само по собі дуже правдоподібна річ і могла бути безпосереднім поводом війни, але судячи по великим заходам до походу і по неохоті Ярослава до згоди, тяжко припустити, що похід мав на меті тільки сатисфакцію за убитого купця. Найправдоподібнішим здаєть ся міні, що Ярослав хотів сильно настрашити Візантію і вимогти особливі привилеї для руської торгівлі, подібно як ми бачили се в 1-ій половині X в.¹⁾

Зібрані були руські полки і прибрані варязькі. Скіліца, очевидно побільшуючи, рахує всього руського війська аж на 100 тис.; правдоподібніше число знаходимо у Аталіоти — 400 човнів, значить коло 20 тисяч мужа. Безперечно в усякім разі, що похід був сильний. Головний провід Ярослав віддав сину Володимирі, а властиву управу мав Вишата, оден з визначніших кийвських бояр. Військо посаджено на кораблі, і руська фльота рушила просто на Царгород. Руське джерело каже, що ініціаторами такого сміливого руху на самий Царгород були Варяги, тим часом як Русь радила Володимирі вийти на берег ближше, коло Дунаю, значить — пустишити придунайські землі.

Як то бувало звичайно з руськими походами, і сей вибрав ся зовсім несподівано та захопив Візантію неприємною. Погайки прокрали ся руські кораблі в царгородську протоку й стали в сусідстві Царгорода, а імператор не мав під рукою ніякої фльоти. Він посилав до Руси, звиваючи їх до згоди й обіцяючи сатисфакцію, але Русини не хотіли згоди й зажадали на глум неможливої контрибуції: в однім джерелі — по 1000 статерів на човно, в другому ще по більше — по 3 літри (фунти) золота на вояка. Імператор мусів ладити ся до війни; зібравши що міг кораблів, він виїхав сам з ескадрою і стрів руську флоту недалеко Боспорської протоки; та стояла спокійно в порті, чекаючи нападу. Щоб зачепити її, імператор вислав кілька трієр з „штучним огнем“. Сей огонь наробив такої шкоди руським кораблям, що вони після сього не відважили ся стати до бою з грецькою ескадрою, подали ся назад, але дуже нещасливо — спіткала їх буря, дуже багато кораблів пропало, а тим часом над берег насыпало сухопутне грецьке військо і звідси почало нищити Русь. Скіліца

¹⁾ Про наші джерела що до сеї війни й деякі суперечности їх див. прим. 3.

каже, що нарахували 15 тис. трупів на побережжю. Після сеї невдачі Русь помандрувала до дому морем і суходолом, бо кораблів зісталося за мало в порівнянні з військом. За кораблями наздогін пішла грецька ескадра з 24 кораблів; вона напала на руську флоту, але та перемогла і грецьку ескадру знищено зовсім; після цього руські кораблі з Володимиром вернулися, видно, до дому щасливо. Натомість гірка доля спіткала сухопутне військо. Руська літопись рахує його на 6000; проводу взяв Вишата: літопись каже, що ніхто з бояр не хотів узяти проводу над ними, видно — становище їх було дуже небезпечне, тоді пішов Вишата, не хочачи лишити його без проводу: „аще живъ буду, то с ними, аще ли погибну — с дружиною“. Дійсно, се військо перестрів недалеко Варни намістник подунайської області Катакльон Вест і розспудив їх. Богато невольників (по Скіліці 800), разом з Вишатою відіслано до Царгорода, і багато з них осліплено по тодішній візантійській моді.

Так закінчився сей останній руський похід на Царгород. По словам літопису, русько-візантійські відносини упорядкувалися три роки після походу — „миру бывшу“, але на жаль про умови й обставини сієї згоди не знаємо нічого окрім того, що руських невольників пущено на Русь. Кілька років пізніше (не пізніше 1052 р.) сі відносини зміцнені були шлюбом: за Всеволода Ярославича висватано візантійську царівну¹⁾. Мусіла то бути якась дівчина з родини Константина Мономаха, і по його імені старший її син названий був Мономахом, але ближших подробиць про неї ніяких не маємо.

У внутрішній політиці, як бачили ми, політична система Руської держави далі опералася на династичній основі, тепер відсвіжених, бо на місце родини Володимировичів по всіх землях, окрім Полоцька, посаджено синів Ярослава. Дружинна верства, де сильні домішки чужі, варязькі, значно ще неутралізували локальні елементи, далі розтекалася по цілій Руській державі, вязучи її свідомістю своєї одности. Як далі, київське право і законодавство впливало на право і практику цілого простору держави, відмінюючи місцеве звичайове право, а змагання коло дальшого розширення нової релігії та візантійської культури змі-

¹⁾ Іпат. 113.

дняли закладені Володимиром культурні звязки. Взагалі „єдиновластество“ Ярослава, що в одніх землях зайняло в сумі коло двадцяти літ, а в інших ще далеко більше, було дальшим, дуже сильним поступом в еволюції внутрішніх звязків, внутрішньої одності земель Руської держави, закладеної Володимиром. Воно і не принесло, не додало до них нічого нового, розвивало тільки попереднє, служило, як я вже сказав, дальшим продовженням Володимирового князювання, а положення наше тепер о стільки ліпше, що з Ярославових часів знаємо ми про внутрішню політику правительства далеко більше й певніше, як з Володимирових.

Про законодавчу діяльність Володимира, ми, пригадаймо, маємо властиво тільки оповідання про устанвлення і знесення кари смерті за убийства, та непевну церковну уставу. З Ярославом справа стоїть инакше; маємо не лише кілька зовсім певних його законів і розпоряджень, але ще його особа займає спеціальне, виїмкове місце в традиції нашого давнього законодавства, покриваючи собою давніші і пізніші стадії його розвитку. Руський правний кодекс „Правда руська“ від дуже давнього часу — напевно від XIII в., без ріжницї давніших і новіших частин уважається „уставом“, або „судом“ Ярослава (Судъ Ярославль Володимирица“, як надписаний він у кодексі Кормчої XIII в.), і в традиції звязується з переходом Ярослава з Новгорода до Києва: відсилаючи новгородське військо до дому, Ярослав передав їм „Правду“, поручаючи їм тримати ся сих законів: „по сей грамотѣ ходите, яко списахъ вамъ, такоже держите“¹). Се резюмється, локальна новгородська традиція, але погляд на Руську Правду як на закони Ярослава ледви чи можна уважати спеціально новгородським. Тут до певної міри мусіло вплинути становище Ярослава як патріарха нової княжої династії і останнього „єдиновластця“ Руської держави, подібно як практика „за великого князя Витовта“ була протягом віків виходною точкою для реїляментації всяких відносин в. кн. Литовського. Але окрім того мусимо прийняти, що Ярослав таки дійсно зазначив себе в сфері нормування державних відносин і звичайового права чимсь особливим. Воно й зрозуміло, бо Ярослав має уже до роботи з більше усталеними державними відносинами ніж його батько.

Не запускаючи ся в річеву аналізу (на се буде місце далі)²), я зазначу тільки, що всі редакції Руської Правди, які маємо,

¹) 1 Новг. с. 84 (другої редакції, старша редакція Новгородської літописи ще не має сього епівода). ²) В т. III гл. IV.

не були офіційними кодифікаціями, а приватними, більше або менше повними збірками правових норм. Найстарша редакція (перші 17 параграфів короткої Руської Правди, по загальному прийнятому поділу) може належати не пізніше як першій половині Ярославового правління: право, в ній скодифіковане, може бути навіть старше від Ярослава. Друга редакція, чи так звана Руська Правда Ярославичів, зладжена десь в перших роках по смерті Ярослава, містить право часів Ярослава, з деякими змінами його синів — місцями зазначеними, місцями, бути може, не зазначеними. Ми таким чином не маємо кодексу, де б було представлене в чистім виді право Ярослава, завсіди одначе, на підставі сих двох редакцій можна виробити собі певне понятє про право часів Ярослава (головно право карне). Тяжко тільки вказати, що внесено було в се право законодавством чи практикою Ярослава. Ми майже не маємо вказівок в сїм напрямі, знаємо властиво тільки про заведеннє ним кари смерті, знесеної його синами¹⁾. Маємо ще „урок Ярославль“ вирникам: таксу, що нормує натуралії, які має право побирати судовий урядник-вирник, і час, протягом котрого він може вимагати виживлення від місцевої людности²⁾. В декотрих кодексах іменем Ярослава надписуєть ся й иньша, спеціальна такса: поплат осьменникам (міській поліції) при моцненню мостів у Новгороді; дійсно, в тїм нема нічого неможливого, що й ся такса належить Ярославу³⁾. Правдоподібно і більше аналогічних такс мусіло вже істнувати за часів Ярослава, а мали вони на меті, очевидно, оборону громади від надужить княжої дружини, — факт дуже характерний.

Крім сих вповні автентичних документів Ярославової закондатної діяльності маємо ще оден дуже інтересний, але вже зовсім непевний, кажу про т. зв. Церковну уставу Ярослава. Вона має предметом церковний суд, головно в справах моральности і супружих відносинах вірних взагалі; відома вона тільки в пізніх рукописах (найстарша XV в.) і нема про неї ранішних згадок. Що в теперішнім виді вона не може належати до часів Ярослава, в тїм не може бути найменшої непевности; чи була вона простим фальсифікатом, чи опираєть ся на якісь традиції про Яро-

¹⁾ Карамз. кодекс § 76, пор. § 2. ²⁾ Академ. кодекс § 42.

³⁾ Калачева Предвар. свѣдѣнія² с. 129, тут згадано два кодекси — з XIV і XV в., що мають імя Ярослава в титулі сеї такси. В науці приналежність її Ярославу досить принята, хоч більш гіпотетично, як категорично, див. нпр. Хрестоматію В.-Буданова I³ с. 81, Барсова Географія² с. 193, і т. п.

славову уставу, чи нарешті мала в основі дійсно якусь Ярославову хартію, пізнійше розширену і змодифіковану, се все ще питання нев'яшені, бо й сама устава далі ближше не аналізована.

В розвою християнства і звязаної з ним візантійської християнської культури наша літопись констатує великий поступ за часів Ярослава, завдяки його заходам; а писала ся вона тоді, коли пам'ять про князювання Ярослава була ще свіжа на Русі. „За Ярослава віра християнська почала плодитись і ширити ся“, каже літопись¹⁾, і зазначає два моменти, що вплинули на її дальший розвій. Один — се початок монашого життя: „почали множити ся чорноризці, і почали істнувати монастирі“. То був і в Візантії час особливого розвою монашества, коли воно в очах суспільности являлось, щоб так сказати, нормальною формою християнського життя, тим часом як світське життя уважалось тільки нездарною імітацією правдивого християнського життя. Тож розповсюдження й на Русі монашества, на тодішній погляд, мало бути невідмінною умовою доброго розвою християнства. По словам літописи, Ярослав мав особливе замиловання до монахів („излиха бѣ любяче черноризци“), і за його часів почали засновувати ся монастирі; се потверджує й Іларіон в своїм образі християнського життя на Русі („монастыреве на горахъ сташа“), і Нестор (в Житті Теодосія), але докладніших відомостей про ці монастирі не маємо, окрім монастирів св. Георгія і св. Ірини, поставлених в Києві, в сусідстві митрополії, в честь християнських патронів Ярослава і його жінки. Монастирі ці одначе не мали важного значіння. За те на останні роки Ярослава припадають початки (тоді ще не показні) славного пізнійше київського Печерського монастиря.

Другий момент, зазначений літописею, се заходи Ярослава коло розповсюдження книжної освіти і книжності. По її словам, Ярослав „книгамъ прилежа“, читав книжки днями й ночами, і заходив ся коло помноження книжок: він збирав „писців“, по теперішньому — літератів, і поручав їм перекладати книги з грецького на славянське і попросту списувати (Русь багато черпала з готового запасу полуднево-славянських перекладів). Велику, по тодішньому, бібліотеку спорядив Ярослав при збудованій ним Софійській катедрі („многы книги списавъ положи въ церкви св. Софьи“). Поруч з тим Ярослав міг далі вести заходи Володимира коло розповсюдження книжної освіти. Досить авторитетна звістка літописних компіляцій²⁾ оповідає під 1030 р., що Ярослав, при-

¹⁾ Іпат. с. 106. ²⁾ 1 Соф. с. 136, Нікон. I. с. 79, Твер. с. 146.

їхавши в Новгород, зібрав з поміж дітей старост і священників триста душ і звелів їх учити „книгам“; лишаючи на боці подану тут цифру зібраних дітей, що до самого факту ледви чи можуть бути які непевності. Розумієть ся, подібні заходи мусіли мати місце й по інших краях. Літописець високо цінить ці заходи Ярослава коло книжності й освіти. Він порівнює діяльність його з діяльністю батька і Володимиру признає заслугу початків — христіанізації Руси, а довершення її — Ярославу: „як то буває, що оден з'оре землю, другі засіють, а інші пожнуть і їдять багаті овочі, так і тут батько Ярослава з'орав і зробив землю мягкою — просвітивши хрестом, а Ярослав, Володимирів син засіяв книжними словами серця вірних, а ми пожинаємо, користаючи з книжної науки“¹⁾.

Далі будовано церкви, заходили ся коло помноження духовних. Літопись підносить, що Ярослав „ставив церкви по містах і ріжних місцевостях (по градомъ и по мѣстомъ), приділяв священників і забезпечав їх із своїх доходів (дая имѣння своего урокъ), поручав їм поучати людей (в християнстві) та частійше відправляти службу; і множились священники, і число християн“. З другого боку маємо маленьку подробицю репресій проти репрезентантів старої релігії — волхвів, правда — в зв'язку з замішаннями, що повстали через них, в Суздальській волости (1024): волхви вказували на певних старих людей, що мовляв „держать тобино“ (урожай), і забивали тих людей; Ярослав, довідавши ся про се, приїхав до Суздаля й казав арештувати тих волхвів, позасилав або покарав смертю, а людей мав поучувати, що неврожай або хворобу посилає Бог за гріхи людські, а люде того насилати не можуть“²⁾.

Число катедр мабуть було помножено; з певністю можемо вказати тільки на одну — в новозбудованім чи відновленім Юриєві на Поросю. Я вже згадував про здогад, що київська митрополія була заснована теж за Ярослава, але сей здогад не має під собою ґрунту³⁾. Інтересним фактом в історії цієї митрополії наоміст було поставлення з волі Ярослава митрополитом Русина Іларіона собором єпископів у Києві⁴⁾. Се сталось 1051 р., коли політичні відносини з Візантією були вже полагождені; але поставлення довершено, очевидно, без порозуміння з патріархатом. Звичайно в сїм факті бачуть змагання до незалежності руської церкви; щось певне сказати в сій справі не можна, бо маємо тільки голу

¹⁾ Іпат. с. 107. ²⁾ Іпат. с. 103. ³⁾ Див. т. I с. 461. ⁴⁾ Іпат. 109.

звістку, про відносини патріархату до сієї справи не знаємо, а головню — що до нового поставлення митрополита, по Іларіоні, Ярослав не дожив, і ми не можемо судити, чи се він зробив як виїмок, чи хотів зробити з того практику на пізнійше. Взагалі в давній Руси не бачимо якогось такого загальнішого змагання: боротьби за автономію церкви не видно, але заперечити сієї тенденції у Ярослава також не маємо права, хоч зовсім можливі й иньші об'ясування сього факту: нпр. що Ярослав хотів мати руських митрополитів, а не Греків, і своїм радикальним кроком хотів зробити пресію на патріархат, або що йому важна була як раз особа Іларіона, його надвального сьвященника і незвичайно освіченого чоловіка, що цілою головою стоїть вище взагалі над рівнем давнього руського письменства. Головню ж, що занадто мало знаємо про обставини сього факту.

З християнством далі йшов в парі вплив візантійської культури. Вище згадувало ся про заходи Ярослава коло розповсюдження освіти; тепер ще згадати треба про візантійську штуку.

Ярослав, видно, любив будувати. Скоро лише опанував Київ, забрав ся до будови нової церкви св. Софії, на місце тієї, що згоріла попереднього року¹⁾. Та ріжні політичні клопоти відвернули його увагу від сеї справи на довгий час, і вже по заспокоєнню Руської держави розпочав він на ширшу міру свої грандіозні, як на той час, і розкішні будови в Києві. Для того занято було під місто великий простір поля, де була битва з Печенігами 1036 р. Тут Ярослав поставив „Золоті ворота“ з церквою Благовіщення над брамою, патрональні монастирі св. Георгія і св. Ірини, і головню — нову, катедральну церкву св. Софії; очевидно, він ішов тут за прикладом головної окраси Царгорода юстиніанової св. Софії, хоч плян і стиль київської зовсім инакший від царгородської св. Софії. Се мав, очевидно, бути взірць краси і роскоші грецької штуки, призначений на те, аби піддержати славу Києва як соперника Царгорода (*aemula sceptri Constantinopolitani*, як називає його архієпископ бременський Адам). Київська Софія справді зісталась розкішною пам'яткою тодішньої грецької штуки, одною з найбільш важних в сім роді. Церкву в середині богато декоровано мозаїкою, „иконами многоцѣнными, и златомъ, и серебромъ, и сосуды церковными“. В Новгороді Ярослав теж поставив нову катедру св. Софії, на місце давнішої, що також

¹⁾ 1 Новг. с. 89.

згоріла, не так розкішну як в Києві, але славу в історії Новгороду як його паладіум.

Як про одну з подробиць візантійських культурних впливів я згадував про монету Володимира. Золотої монети після нього на Русі вже не звісно, срібну маємо з імененем Георгія (Ярослава) і ще з кількома суперечними написами: одні читають на декотрих Святиполка, а на других Георгія-Ярослава, інші відчитують Петра і Димитрія, інші признають неясними. Монети, звичайно признавані Святиполковими, дуже подібні до Володимирових — мають потрет князя на троні, з другого боку туж геральдичну фігуру, але змодифіковану; напис відчитують (але з великими натяганнями) „Стополкъ на столѣ, а се его серебро“. Монети Юрія-Ярослава, ті що на певно йому належать, визначають ся делікатною роботою і мають образ св. Георгія з грецькою написю: Γεωργιος, з другого боку — геральдичний знак з написю — Ярославле сѣребро, і на рамці: αμην (се т. зв. III тип Ярославових монет)¹⁾.

Отсе й було б все важнїйше, що ми знаємо з часів Ярослава. Для князювання, що тягло ся без малого 40 років (рахуючи від смерти Володимира), що було останнім „єдиновладством“ на Русі і полишило справді важні сліди в житю східно-словянських земель, се, безперечно, не багато. Сама фігура Ярослава виступає досить слабо; індивідуальних прикмет його в нашій традиції ми не маємо майже зовсім. Очевидно, в його особі, в характері не було прикмет визначних, незвичайних, що могло б зворушити фантазію сучасників, відбити ся в пам'яті суспільности і викликати перекази, легенди, анекдоти, як то було з Володимиром. Воно й зрозуміло, що зручний, обережний політик, любитель книжного почитання і нашого життя — Ярослав і не мав чим заінтересувати суспільність, хоч був далеко більш позитивною фігурою, як його брат —

¹⁾ Се класифікація Толстого. Два інші типи по сій класифікації заступають — перший одинока монета з Ніжинського скарбу, на котрій дійсно скорше можна прочитати Πετρος, ніж Γεωργιος (= Георгій), як читають інші; другий — п'ять монет Ніжинського скарбу, кількох різних типів (на декотрих із них д. Петров читає Димитрія, але з неменьшими натяганнями як Толстой Георгія). Рисунки сих двох типів подібні до Святиполкових: змодифікований геральдичний знак і фігура князя. Контроверсії що до імен див. в рефераті проф. Петрова О монетах вел. князя Изяслава Ярославича (за такі уважає проф. Петров монети, на котрих читає імя Димитрія) — в Трудах IX археол. съѣзда т. I (там вказана й иньша література).

авантюризм Мстислав, оспіваний Бояном. Хоч маємо перекази й пісні, зв'язані з різними епізодами Ярославового князювання (з боротьби його з Святуполком, потім з Мстиславом), але в них його фігура стоїть на боці, майже незачеплена легендою, і не визначається ніяким виразним характером. Книжна, духовна традиція (Іларіон, Нестор, літопись, т. зв. Яков) має для нього велике поважання, як для опікуна церкви, „христолубивого князя“, прихильника монашества й освіти, величає його заслуги на сім полі, хвалить його християнські чесноти (мужь правдєнь и тихъ, ходяй въ заповѣдѣхъ божиихъ“, як характеризує його Нестор), але й тут ми не бачимо живого чоловіка, живих прикмет.

Умер Ярослав, правдоподібно, 20 лютого 1054 р.¹⁾, старим вже чоловіком. Літопись каже навіть, що він умер на 76-м

¹⁾ Дата смерті Ярослава має невпевності. Всі версії найдавнішої літописі — північна і полуднева і 1 Новг. смерть його мають під 1054 р.: „в суботу 1 [недѣли — Іпат. код. і 1 Новг.] поста св. Феодора“ (Хл. і Пог. не мають „св. Феодора“). Та тут на сам перед постає питання, чи се записано під 1054 р. тому, що се діялось при самім кінці 1053 і зв'язано з подіями 1054 р., як се бачимо в північній версії (Ізяслав у Києві, прихід Половців на Русь); чи се діялось дійсно при кінці мартовського 1054 р., отже в січнім 1055 р., і тому, як бачимо в полудн. версії і в Новг., прихід Ізяслава до Києва уже стоїть під 1055 р. Але в січнім 1055 році та перша субота посту припадає на 4/III, значить не була при кінці, а на початку року, й відділення смерті Ярослава від приходу Ізяслава стає абсурдом (бо звістка розпочинається не хворобою — се б ще увійшло, а смертю Ярослава: „престави ся князь руский Ярослав“). Значить відділення Ізяславового приходу від смерті Ярослава під 1055 рік було вже нездалою поправкою початкового датовання, коли смерть Ярослава й прихід Ізяслава стояли під тим самим роком. Північна версія, де маємо ці події під одним роком, промовляла б за тим, що се був наш 1054 р. (кінець 1053 мартового і початок 1054), і се як раз потверджує дописка полудневої версії, де до вище поданого означення в усіх її кодексах, а також і в копіях Воскр., Никон. додано ще: „мѣсяца февраля въ 20“. 1054 р. субота першого тижня посту, присвячена св. Федору Тіроку, була 19 лютого; сю малу різницю можна б погодити припустивши, що Ярослав умер з суботи на неділю, і означення: „в суботу февраля 20“ стало ся наслідком сполучення двох різних означень. Наші літописи не мають звичаю викомбінувати дати з календарів, і дата 20/II, правдоподібно, не пізніша комбінація, а сучасна записка.

Як бачимо, різні комбінації приводять нас таки до 1054 р. (Про се ще спеціальна стаття пок. Куніка: *Извѣстны ли намъ годъ и день смерти в. кн. Ярослава Владимірова?*, Спб., 1896 — автор одначе вважає справою неясною, чи був то рік 1054 чи 1055).

році¹⁾. Смерть не застала його несподівано, як Володимира, і він мав час розпорядити своєю державою. Двох старших синів його вже не було на світі. З живих він найбільше любив Всеволода, але по пережитих розрухах по смерті Володимира не відважився йому передати Київ; літопись, ще раз, з нагоди смерті Всеволода, згадуючи про особливі симпатії до нього Ярослава, кладе в уста Ярослава бажання, щоб Всеволоду прийшлося бути князем в Києві, але законною дорогою („с правдою“), не насильством²⁾. Київ передав Ярослав найстаршому з живих синів — Ізяславу, що вже перед тим мав Новгород і Турово-пинську волость, і заховав їх на далі³⁾. Разом з Києвом Ізяслав дістав і Деревську землю: вперше тепер вона увійшла в одну волость з полянською Київщиною і вже ніколи не відділялась. Подібно сталося і з Псковом, що становить від Ярославового поділу одну волость з Новгородом і, певно, разом з ним відданий був Ізяславу. Другий син Ярослава, Святослав, що сидів перед тим на Волині, дістав Чернігів з більшою частию Сіверщини і ще, певно, землі Радимичів і Вятичів, що від тепер становлять одну волость з Сіверщиною, та Тмутороканську волость. Полудневу частину Сіверщини натомість відділено: як окрему волость, з столицею в Переяславі, дістав її улюблений син Ярослава Всеволод. З двох молодших синів Ігор дістав Волинь, Вячеслав Смоленськ. Як поділено інші семлі, не каже Найдавніша літопись; але зовсім правдоподібною звістку дає пізніша новгородська літопись⁴⁾; вона

¹⁾ З числа літ Ярослава, поданих літописю, виходило б, що він уродився 979 р. Літопись зве його сином Рогніди, але не був він старшим, бо перед ним був Ізяслав; се б відсувало, як бачимо, похід Володимира на Полоцьк і шлюб з Рогнідою аж на 976—7 рр. По літописи воно виглядало б мов би за рано; хоч з другого боку, літописний рахунок Ярославових літ може й певніший від хронологічної перспективи Найд. Літописи в оповіданні про події 970-х рр. На іншому місці літопись дає інакший рахунок: каже, що Ярослав засів у Києві (1017 року) маючи 28-ий рік; але в Сказанні се читається інакше: „бѣ же тогда Ярославъ Новгородѣ лѣтъ 28“, що значило б, що він у Новгороді просидів перед тим 27 літ, себ то був там від 990 р., і се зовсім правдоподібно.

²⁾ Іпат. с. 151.

³⁾ Про Новгород маємо сучасну звістку в записці новгородського Остромирового євангелія (див. вище); що до Турова, то його бачимо потім в руках Ізяславової родини, в ролі „київської волости“ (Іпат. с. 222), і се, разом з аргументом а silentio промовляє за тим, що Туров належав Ізяславу і по смерті Ярослава.

⁴⁾ Друга редакція 1 Новгородської літописи с. 66, пор. там же с. 438, Твер. с. 15, Аврамки с. 313.

каже, що Свѣтослав дістав окрім вичислених земель ще Муромську волость, а Всеволод „Ростов, Суздаль, Білоозеро, Поволже“. Дійсно єї землі бачимо в руках потомків Свѣтослава і Всеволода. Всеволод, діставши тільки незначну тоді Переяславську волость на полудні, мусів відповідно до далеко значніших уділів старших братів дістати значні додатки де инде.

Окрім того літописи не згадують ще про уділ потомства Володимира, бувшого новгородського князя. Одинокий звістний нам син Володимира Ростислав був в момент смерти Ярослава вже мабуть не малий і дід не міг би його лишити без уділу. Ростиславові сини дістали пізнійше „Червенські городи“ — Галичину, і се, по всякій правдоподібности, був уділ Ростислава¹⁾.

Поховали Ярослава в новій Софійській катедрі — найславнійшій пам'ятці, яку він лишив по собі. Марморяний саркофай, знайдений в фундаментах катедри, що тепер зветь ся гробом Ярослава, може дійсно бути його гробом; але окрім Ярослава багато й інших князів ховано там, і ніяких спеціальних вказівок на Ярослава він не дає. Се досить високий, з похилою накривкою гріб, з білого мармору, орнаментований низько різбленими фігурами на мотиви давньої християнської штики (хрести, риби, виноградні лози).

¹⁾ Про се і про долю волинської волости (єї справи пов'язані між собою) див. більше в моїй Історії Київщини с. 63—4.

II.

Розклад Київської держави в XI—XII в.

По смерті Ярослава землі Київської держави (порахувавши сюди і Полоцьк) зісталися поділені на сім паїв. Три більші і майже рівнорядні з собою, тільки не компактні володіння — трох старших Ярославичів: Київ з Туровим і Новгород із Псковом — Ізяслава; Чернігів з Муромом і Тмутарокань — Святослава; Переяслав і Ростов з Білоозером — Всеволода. Чотири менші: двох молодших Ярославичів — Волинь і Смоленськ; Ростислава — правдоп. Галичина і Всеславів — Полоцьк. З того п'ять володарів були рідні брати, інші два — їх близькі свояки. Окрім того могли подекуди заховатися тубільні князі з поза династії Володимира, як се знаємо на певно про Вятичів, що там такі були.

Літопись кладе в уста Ярослава на смертельнім ложі таку інструкцію синам: старший син Ізяслав має заступити місце батька в політичній системі Руської держави; інші Ярославичі мають слухати його як би батька, а він з свого боку має пильнувати справедливості в відносинах князів: „аще кто хоцетъ обидити своего брата, но ты (Ізяслав) помогай его обидять“, брати мають жити „в любви“, задовольнитись своєю пайкою: „не приступати предъла братня, ни сгонити“, і батько для ліпшого переконання пригадує їм, що вони ж прецінь брати від одного батька і одної матери (не як Володимировичі). Се поучення дуже відповідає політичним ідеалам сучасної суспільности, отже могло бути вложено в уста Ярослава кождим сучасним книжником; але з другого боку не можна в нім вказати нічого, щоб противилось становищу чи бажанням Ярослава. І Ярослав і сучасна суспільність однаково не могли вказати князям до утавлення згідних відносин иньшого

мотиву окрім родинних зв'язків, після того як династичний зв'язок положено в основу державної системи. Державна ідея була занадто слаба, і коли в тій самій науці Ярослава знаходимо ми згадку про потребу згоди між князями з огляду на долю держави, то й тут вихідною точкою служать особисті інтереси самих князів: „коли ви будете жити в любови, Бог буде в вас і дасть вам перемогу над ворогами, і жити мете в згоді; а як будете жити ненавистно, в суперечках, то й самі загинете, і затратите землю ваших батьків і дідів, що вони здобули великою працею“¹⁾.

Живіша солідарність інтересів князів кінчила ся тамже, де кінчали ся родинні зв'язки. Тому наука й відкликуєть ся до сих родинних зв'язків. Але вони не вічні. Вже Ярославове поучення говорить тільки про братів і поминає дальшого свояка — полоцького князя, поминає братанича Володимира. Але щож буде, коли взагалі місто „синів одного батька і матери“ заступлять брати стриєчні, далі брати в других і третіх? Політична наука Ярослава чи літописця мовчить про се, вона безрадна. Правда, життя висуне нові мотиви: ідею княжого рода, династії; на місце „братів від одного батька і матери“ виступлять „внуки одного діда“; вирине ідея „отчини“ цілого княжого рода, на котру він має виключне право і в своїх інтересах мусить пильнувати його цілості. Але ці зв'язки будуть ще слабші, розумієть ся, ніж братство від одного батька і матери руських князів.

Та поки ще „отчина“, здобута „великим трудом дідів і батьків“, стане спільною, ідеальною власністю цілого роду, вона довго ще буде предметом змагань поодиноких князів до „єдиновластєства“, до сполучення її цілої в одних руках. На очах історії, за свіжої пам'яті династії, двічі вже мало се місце, що розділені землі Київської держави злучали ся в руках одного князя. Сей прецедент надавав охоту все до нових проб, і вони робили ся, й досягали певні результати, тільки все з довшими перервами і все в менш повній формі здійснювали ся ці проби єдиновластєства. Володимир зібрав землі Київської держави протягом семи літ від смерти свого батька і володів ними протягом тридцяти п'яти літ. У Ярослава минуло двадцять два роки від смерти батька, поки він став „єдиновластєцем“, але Полоцьк і далі зістав ся по за землями Ярослава, і він його до смерти не встиг прилучити до своїх володінь, над котрими в цілості князував сімнадцять літ. Двадцять чотири роки по смерті Ярослава його син Всеволод „перевзяв всю владу Руську“²⁾, але

1) Іпат. с. 113. 2) Іпат. с. 143.

крім Полоцька йому неналежали Волинь і Туров, Муром і Тмутаракань, а його пановання над сею сполученою державою, над зібраними землями було дуже непевне, хистке, хоч і протягнуло ся п'ятнадцять літ. Його син Мономах не міг задержати вже в своїх руках великої Чернигівської волости, а хоч здобув Туров, Минск і Волинь (але без Галичини), то останній важний здобуток — прилучення Волини стало ся тільки сім літ перед його смертю, двадцять п'ять літ від смерти його батька. Мономахович Мстислав був останнім на сім полі, здобувши на короткий час Полоцьк і Куреськ; але він не володів і половиною земель держави Св. Володимира, та й князував над ними лише кілька років.

Отже тенденція збирання в одно земель Руської держави, концентрична енергія давала себе знати — робила виразно ще більш як столітє від смерти Володимира, але виразно ж таки ослаблювала ся і сходила до зера. Інтересно було б вказати ті перешкоди, що ослабляли сю енергію, приглушали її.

Перша, елементарна причина — розмноження княжої династії. З родини Святослава зацілів тільки один Володимир, з Володимирової пішло вже дві династії: Ярослава й Ізяслава, з Ярославової лишило ся аж п'ять! Розумієть ся, турецький спосіб, практикований Святуполком, по части й Володимиром (розумію убийство Ярополка), міг би зарадити сьому розноженню, але міняли ся погляди й вимоги суспільности. Після проклонів на голову Каїна-Святуполка і канонізації його братів протягом цілих віків між князями Володимирової династії не знаходило ся охочого повторити Святуполкову різню¹⁾. Правда, траплялось і далі не одному князю наложити головою в боротьбі, але в бою; трапляло ся, що князів вигоняли, брали в неволю, держали в'язнями, але не різали їх як баранів, і в результаті вже при кінці XI в. можна нарахувати кілька десятків князів з династії Володимира В., і число їх росте далі неустанно.

Се була чисто зверхня, фізична перешкода, але була й більше глибока, внутрішня — у впливі самих земель, у відносинах їх до князів. Столітє перед тим земля могла спокійно дивитись на те як їх князя з київської династії ріже иньший князь з тієї ж династії, або навпаки. Зв'язки земель з Київською державою були зовсім механічні, поверховні. Земля жила тоді „своїм життям“, і його не

¹⁾ Подібний експеримент, ще більш рішучий, зробив над своїми сьояками тільки Олег рязанський в 1218 р., скликавши і зарізавши разом шість своїх сьояків і багато їх бояр.

відбирали сі переміни в династії; землі ще мали попри неї своїх питомених князів, або що найменше — свою повну автономію. Але століте минуло не дурно, звязки зміцнились тай поглибилися; зубці державної машини князівсько-дружинного режиму все глибше й глибше заходили у внутрішній склад земель. Землям все труднійше було линати ся пасивним євидком державних перемін — вони брали вже їх за живе. Але втягнені ближе в систему державних відносин, вони попробували не тільки приладити ся до них, але й приладити їх відповідно до своїх інтересів. І сі змагання земель, чи властиво тих земських веретв, що тримали в своїх руках провід в землі, стрічались із змаганнями самих князів. Князі, в міру того, як династія розросталась, як уділи дробились, як княжі скарби пустіли, в своїх безконечних „которах“ все менше могли опиратись на самій своїй дружині або спроваджених зза моря ватагах Варягів; ті дружини ставали все менші, а коптовних варязьких ватаг приходилось і зовсім зректи ся. Князі мусіли шукати опори в самій своїй землі, запобігати її симпатій, щоб втягнути в круг своїх інтересів, і для того готові були приладити ся до вимог, до бажань самої землі, чи там її впливових, міродайних сфер і елементів.

І от сі змагання землі, стрічаючись з княжими, приходять до компромісу земської автономії з новою династією, з князівсько-дружинним устроєм — компромісу, що довго, а часом і на все лишав ся не сформулованим, але не вважаючи на те відчував ся обома сторонами й впливав на їх обопільні відносини. Князівсько-дружинний устрій льокалізує ся, з династії Володимира В. витворюєть ся ряд місцевих, „земських“ династій, що тримають ся в своїх землях не силою і страхом київського кулака, а звязані певними внутрішніми звязками, симпатіями з своєю землею, операють ся на місцеві елементи, а ті уважають сю династію за свою питоменну і готові стати в її обороні. Історія полоцьких князів, історія відокремлення Турово-пинської землі від Київів дають дуже релієфні приклади таких внутрішніх звязків князя і землі; але в менш визначних проявах ота солідарність дає себе відчувати майже в кожній землі, і ся солідарність князя і землі, опір земель мусіли в дуже сильній мірі неутралізовати і неутралізували дійсно змагання князів-спадкоємців київської концентраційної політики, до єдиновластства.

Але ся участь земель в княжих відносинах — то тільки один з проявів розбудженої в сі часи активності землі. Серед розкладу руської державної системи, серед неустанної боротьби князів, в міру

того як вони, слабнучи, пробували опертись на силах самої землі, втягнути її в свої політичні справи, земля (властиво все говорю за певні провідні елементи її громади) не тільки починає брати активну участь в заграничній політиці, але й здобуває собі більш або менш впливову роль в своїй політичній управі. Не скрізь се було однаково, в залежності від спеціальних обставин історичного процесу в кожній з них; в одних громада і її орган — віче при- берали більший вплив, в других менший. Декотрі землі, як Новгород, Пеков стають в дійсности попросту республіками, в иньших громадський елемент проявляє себе досить слабо — як у Черни- тівщині, Галичині; в иньших, як в Києві, він грає дуже важну роль, хоч перша роль належить князівсько-дружинному елементу. Але загалом взявши два століття по смерті Ярослава характеризують ся сильним, загальним розвитком сього громадського — вічевого еле- менту, і головно в сих двох явищах: в проявах і повільнім за- вмиранню концентраційної енергії серед боротьби з змаганнями земель, та в розвитку земського (вічевого) елементу і його комбіна- ціях з князівсько-дружинним — полягає головний зміст політичної історії земель Київської держави, котру ми будемо тепер слідити аж до повного пережиття й упадку Києва.

„Ми же на преднее возвратим ся“, кажучи словами літо- писи — на часи по смерті Ярослава.

Кілька років пройшло тихо. Старші Ярославичі жили „в лю- бови“, — та серед сеї любови розширяли свої землі на некористь иньших свояків.

Я говорив вище про тенденцію концентрації та її вплив на княжу політику протягом цілого ряду поколінь. Вона дала себе знати і в перших роках по смерті Ярослава, але в формі дещо відмінній.

Старший Ярославич Ізяслав, очевидно, не мав відповідної енергії й здібностей, щоб узяти на себе ініціативу збирання земель. Взагалі він не потрапив зайняти становища зверхника своїх братів, „в отца мѣсто“, яке призначив йому батько. Літописець, дуже симпатично описуючи смерть Ізяслава, так характеризує його: „він був гарний з себе, великий на зріст, незлобного характеру, нена- видів кривду, любив правду, підступу в нім не було, ані хитрости, він був простий умом і не платив за зло злом“¹⁾. Відкинувши

¹⁾ Іпат. с. 142.

компліменти його християнському характеру, написані під впливом нещастя, які спіткали Ізяслава перед смертю, і дуже побільшені, ми справді можемо признати, що він був „прост умом“. Одначе його менші брати, спеціально — найбільш енергійний між ними Святослав, не відважили ся теж відразу, поки не задокументував він виразно своєї безрадности, виступити проти нього. В результаті бачимо: укладаєть ся спілка трох старших Ярославичів, близьких сусідів (Київ — Чернігів — Переяслав), і zarazом найсильніших з поміж князів. Ізяслав полагоджує всякі важніші справи разом з братами Святославом і Всеволодом, спільно, — навіть там, де справа дотикала ся його самого. Маємо кілька таких спільних учинків: разом брати видають нові закони, разом переводять брата Ігоря з Володимира до Смоленська, увільняють увязненого стрія Судислава, ходять походом на Торків¹⁾. Особливо характеристичне увільнення Судислава: він, очевидно, сидів у в'язненні в Києві і міг претендувати хіба на Псков — волость Ізяслава, отже Ізяслав у сій справі міг зарядити все на власну руку; натомість бачимо, як каже літопись: „Ізяслав і Святослав і Всеволод висадили свого стрія з поруба“ — разом і спільно, і літопись нічим не натякає на якесь бодай першенство Ізяслава в сій і иньних справах.

Спільна діяльність трох братів серед иньних державних справ була звернена передовсім на розширення своїх земель. 1057 р. вмер Вячеслав Ярославич, князь смоленський, лишивши малого сина Бориса. Старші Ярославичі перевели на його місце, очевидно — силоміць, його старшого брата Ігоря, а Волинь, очевидно, взяли собі²⁾. Чи поділили її на разі, не знати; пізнійше бачимо її в руках Ізяслава; може бути, що він дістав її цілу ще 1057 р.

Слідом умер і Ігорь, полишивши двох синів. Ярославичі поділили його Смоленську волость між собою, не зіставивши нічого для малих братаничів³⁾.

¹⁾ Руська Правда, Академ. кодекс § 18, Іпат. л. с. 114.

²⁾ Іпат. с. 114. Про се ширше в моїй Історії Київщини с. 63—4. Я опираю ся головню на тім, що Ігор був старший від Вячеслава (літопись називає його перед Вячеславом під 1054 і 1055 р.), значить Волинь уважала ся ліпшим столом (як і пізнійше бачимо: старший Мстиславич сідає на Волини, менший у Смоленську). Отже Ігоря переведено до Смоленська не в його интересах (на се натякає й літописний текст: ізь Володимиря выведе ше), а се Ярославичі могли зробити хіба на власну користь.

³⁾ Іпат. с. 115. Про поділ Смоленської волости по смерті Ігоря говорить Твер. с. 153 і Кромер (с. 54 вид. 1584 р.), покликуючи ся на *Annales Russorum*; Соф. 139 і Воскр. I. 333 мають теж сю звістку, але не на місці — під 1054 р.

Дальший здобуток зроблено, здається, чи не коштом братанича Ростислава. Я вище висловив здогад, що він, правдоподібно, мав Червенські городи. 1064 р. він втік до Тмуторокани, не знати звідки¹⁾, і вигнав звідси Гліба, Свѣтославового сина. Чого він втік, літопись не каже та, очевидно — не з добра подав ся він до Тмуторокани, і сам собою насуває ся здогад, чи не виїли його стрії з його волости? Червенські городи пізнійше разом з Волинею належали Ізяславу. Що до Ростислава, то Свѣтослав вигнав був його з Тмуторокани, але Ростислав вернув ся потім назад, почав енергично воювати з сусідами, сим занепокоїв Греків, і намістник Херсонеса на пиру отруїв його; літопись при тій нагоді з великою симпатією говорить про сього предка галицької династії: „був Ростислав муж добрий на рать, зростом гарний і красний лицем, ласкавий до убогих“²⁾.

В усякім разі, як би там саме не було з Ростиславом, а Волинь з Червенськими городми і Смоленськ уже перейшли до старших Ярославичів. За ними прийшов Полоцьк. 1065 р. розпочав війну з Ізяславом полоцький Всеслав; він напав на Псков, потім захопив і пограбив Новгород (1066). Ізяслав з братами разом пішли на нього з великими силами, взяли Минск, витяли та спустошили. На р. Немзі стрів їх Всеслав; битва була кривава: „бысть сѣча зла, падоша мнозѣ“, коротенько записує літопись. Прегарний поетичний образ присвячує її Слово о полку Ігоревім, даючи паралелю жнива і битви:

На Немизѣ снопы стелють головами, молотять цѣпы харалужними (ста-
На тоцѣ животь кладуть, вѣють душу отъ тѣла. [левими].

Немизѣ кровави брези не бологомь (благом) бяхуть посѣяни — посѣяни
[костьми рускихъ сыновъ³⁾

Всеслава побито, він утік. Після того розпочали ся переговори; сторони стояли против себе, на берегах Дніпра під Смоленськом. Ізяслав з братами запросили Всеслава до себе, цілувавши хрест, що не зроблять йому нічого злого. Він перейхав човном до них, але коли входив за Ізяславом до шатра, певний присяги, його вхопили. Було се в червні 1067 р. Разом з двома синами, що мусіли бути з Всеславом, Ізяслав відвів Всеслава до Києва і всадив у в'язницю, а Полоцька волость стала новим здобутком Ярославичів⁴⁾.

¹⁾ Твер. с. 154 і Нікон. І с. 92 кажуть, що втік із Новгорода, та се може бути здогад з того, що з ним тікав Вишата, син новгородського посадника Остромира. Вишата ж міг бути боярином Володимира і по за Новгородом. ²⁾ Іпат. с. 117. ³⁾ Розд. XI.

⁴⁾ Іпат. с. 115, 117—8, 1 Новг. с. 94, 96—7, 2 Псков с. 8, Твер. с. 154.

Судячи по всьому, сі свої здобутки брати поділили так, що Волинь з Галичиною і Полоцьк дістав Ізяслав, Новгород за то він відступив Святославу, а Смоленськ узяв Всеволод. Принаймні такий поділ земель бачимо в часі по повероті Ізяслава з першого вигнання і ніщо не боронить припустити, що так воно було і перед вигнанням¹⁾.

Тепер коли позбирано було все, що йно було в чиїх иньших руках, тром братам Ярославичам приходила черга пораховати ся вже між собою. Воно, певно, через се саме вже прийшло б з часом до боротьби між ними, але стала ся ще несподівана подія, що виразно показала, як слабо сидить в Києві Ізяслав, і подражнила тим ще більше апетит його енергічного брата Святослава. Початок тому прийшов із степу.

Я вже згадував, що в середині XI в. Печенігів витиснула з Чорноморських степів нова орда — Узи, звані в наших літописях загальним іменем Торків (Турків). Орда се була, очевидно, не велика і не сильна, вона була властиво авангардом далеко численнішої й воєвничої орди Кінчаків, званої в наших джерелах Половцями, а в західніх — Куманами. Половці йшли по пятах Торків, під їх натиском Торкеська орда рухала ся на захід, а за нею слідом розпросторювалась Половецька. Печеніги були витиснені зза Дніпра в 30-х рр., а вже в 50-х рр. Половці були на Дніпрі: під 1055 р. читаємо, що половецький хан Блуш чи Болуш приходив на границі Переяславського князівства і тут Всеволод „створи миръ“ з ним, себ то обдарував його, і хан забрав ся назад²⁾.

Від Торків Русь не мала клопотів, чи властиво кажучи — ми не маємо звісток, щоб вони переходили лінію руських граничних фортифікацій. Одинокa звістка — під тим же 1055 р., що тоді Всеволод зимою побив Турків під Воїном³⁾, на пограничу свого князівства: мабуть пробували пограбити пограничні землі. У всякім разі видко, що то для Руси не були страшні сусіди. Їм, як то звичайно буває при сих рухах орд, з одного боку приходилось бороти ся з Печенігами, з другого, ще тяжше — з Половцями. Помилкою руських князів було, що замість аби стати по стороні слабшої орди — Торків і за їх помочию ослабити сильнішу По-

¹⁾ Про Полоцьк див. Іпат. с. 122, Новгород — 1 Новг. 103, Смоленськ — Лавр. с. 238. Що Волинь належала, і то довгий час, Ізяславу, видно зі слів Святосполка (Іпат. с. 176) про Галичину: „яко се єсть во-
лость отца моего и брата“: Галичиною міг Ізяслав володіти хіба лише з Волинею разом.

²⁾ Іпат. с. 114. ³⁾ Іпат. с. 114.

ловецьку орду, вони глянули дуже короткозоро, і користаючи з трудної ситуації й слабости Торків, ударили й собі на них. 1060 р. три старші Ярославичі, разом із Всеславом, з великим військом, позаберавши мабуть і земські сили („воя бещислены“), рушили і сухоходом („на конихъ“) і ріками („в лодьяхъ“) в нечуванім числі на Торків. Це був перший, на памяти історії, агресивний виступ Русі проти степової орди, та тільки, як бачимо, зовсім схиблений. Літопись каже, що Торки навіть не відважилися стати проти руських сил: „убоявшеся пробѣгоша и до сего дни“: одні загинули від морозу, інші від голоду, інші від пошести, „и такъ Богъ избави крестьяны отъ поганыхъ“¹⁾. В дійсності Торки, як перед тим Печеніги, пішли за Дунай, а слідом почали пустошити забалканські землі; та сильна негідь захопила їх тут і дуже знищила їх орду. Частина їх після того піддалася Візантії й була оселена в Македонії, частина вернула ся назад в Чорноморські степи²⁾.

Як оповідає сучасник Михаїл Аталіота, частина тих Торків звернула ся до руського князя і була розселена по руських містах³⁾. Дійсно, вже в 80-х рр. стрічаємо ми Торків у Київщині й Переяславщині. Очевидно, по тих нещастях вони дійсно піддалися пограничним руським князям, і ті ужили їх — десь може при кінці 1060-х і на початках 1070-х рр., для колонізації пограниччя з степом, як воєвників здатних до боротьби з їх ворогами Половцями. Окрім Київщини й Переяславщини подібну турецьку колонізацію знаємо в Чернігівщині, і в полудневій Галичині, хоч і не знаємо, коли її тут почато. Окрім того частина Торків, як і Печенігів, лишилася далі в чорноморських степах, під ловецькою зверхністю.

¹⁾ Іпат. с. 115.

²⁾ Michael Attaliota — Corpus scriptorum h. Byz. p. 83—87. Про мандрівку Торків будемо говорити ще низше — в гл. VIII.

³⁾ Καὶ τοὺτους (останки Узів, що заціпіли від хвороби і голоду) φασὶ τῷ τῶν Μυρμιδόνων ἄρχοντι προστρέψαι καὶ παρ' αὐτοῦ διασπαρῆναι ταῖς ἀμφοτέρωθεν πόλεσι — р. 87. Гомерову назву Мірмідонян приложено тут до Русі наслідком локалізації Ахілевої легенди на нашім Чорноморю. Окрім Аталіоти про оселення на Русі Торків говорить ще Татіщев II с. 116: що руські князі захопили їх багато в неволю під час походу 1060 р. і розселили на Русі, але не знати, чи він то де начитав, чи сам викомбінував. Про переяславських Торків — Іпат. с. 143 (1080 р.), про київських — Лавр. с. 240 (події 1087 р.), про Галичину — Іпат. с. 174 (колонізація 1090-х рр.), про Чернігівщину с. 343.

На місце знищених Торків розпросторились на цілім просторі чорноморських степів Половці, орда численна, дика і дуже воєнничка. Руси дуже скоро довелося переконатись, як не розсудно перемінила вона сусідство Торків на Половців. Вже рік по поході на Торків половецька орда напала на Переяславське князівство. Всеволод вийшов на неї, але його побито, а землю пограблено (в люті 1062 р.)¹⁾. Літом 1068 р. Половці знову напали на Переяславщину²⁾. Навчений гірким досвідом, Всеволод вже не пішов сам, а закликав братів; ті не відмовили. На Альті війська Ярославичів стали до бою з Половцями і знову їх побито, а Половці розкинулися по обох боках Дніпра, грабуючи безборонні землі³⁾.

Се сталося причиною повстання в Києві, першої описаної в наших джерелах української революції; тож варто се докладніше розказати, бодай скільки каже літопись.

Після нещасливої битви на Альті „київські люде“ (правдоподібно — з того київського війська, що ходило на Альту) прибігши до Києва скликали на торговищу віче і постановили знову йти на Половців, що тим часом „розсіяли ся по землі — очевидно Київській. Вони послали по князя, просячи, щоб дав коней і зброї їм — знову йти на Половців. Ізяслав відмовив, чому — не сказано, але можемо здогадувати ся про якісь вже перед тим напружені відносини в землі, бо як побачимо зараз — чимало Киян сиділо ув'язнених в княжій „порубі“, й Ізяслава міг настрашити сей народній рух. Коли віче довідалось про відмову князя, його обурення звернуло ся на київського тисяцького Коснячка, як на головного воєводу⁴⁾. Народ з віча рушив „на гору“, прийшли на Коснячків двір, але його самого там не було. Не заставши Коснячка, половина пішла розбивати княжу вязницю, визволяти „свою дружину“, иньші пішли на княжий двір і тут почали сварити ся з князем, що сидів з боярами „на сїнях“, в іалерії свого двора і перекорав ся з людьми через вікно. Бояре, побачивши народне роз'ярення, передчували революцію й радили князю забити Всеслава, як небезпечного, можливого кандидата на київського князя.

¹⁾ Іпат. с. 115.

²⁾ Так датується подія у всіх літописях окрім Кенігберськ. і Академ. кодексів суздальської ред., де стоїть 1067 і 1068 замість 1068 і 1069 р.

³⁾ Іпат. с. 118, 120.

⁴⁾ Літопись його зве воєводою (се ширше означення, що обіймає й тисяцьких), але він був безперечно київським тисяцьким, пор. записку в Рус. Правді Акад. § 18, де він стоїть на першій місці між боярами.

Правдоподібно, ім'я Всеслава вже пробомкувало в устах народу. Але Ізяслав не згодився на такий страшний учинок; та й взагалі він виявляє повну безрадність серед цього руху. Нарід дійсно з криком кинувся визволяти Всеслава. Ізяслав побачивши се, признав свою справу програною і разом з братом Всеволодом, що з ним разом з над Альти втік до Київа, та з боярами кинувся тікати. Визволеного Всеслава нарід з тріумфом привів на княжий двір і оголосив своїм князем, а самий двір пограблено і забрано багато гроша і запасів: „бещисленное множество злата и сребра, а кунами и скорою (вар.: бѣлю)“. Се сталося 15 вересня, другого дня по святі воздвиження хреста, і літописець цілу пригоду толкує як божу кару на Ізяслава, що він образив хрест, зловивши Всеслава проти своєї присяги на хресті.

Таке було се перше нам відоме повстання. Нарід, знеохочений безрадністю й иньшими прикметами свого князя, заступив його иньшою особою — звістним своєю оборотністю Всеславом, сим волхвом, про котрого стільки оповідали чуд, і нарешті оспівало Слово о полку Ігоревім (XI): „князь Всеслав судив людий, князем порядкував городі, а сам в ночи вовком уганяв: з Київа перед півнями добігав до Тмуторокани, вовком перебігав дорогу великому Хорсу (сонцю). Йому дзвонили рано у святої Софії в Полоцьку, а він вже в Київі чув дзвін. Та хоч яка віща була душа в його тілі, часто терпів він біду. Йому давно віщий Боян сказав мудру приспівку:

„ни хитру ни горазду
ни птицю горазду
суда Божія не минути“...

Сім місяців просидів на київському столі народній вибранець. На жаль, нічого про його діяльність не знаємо, хоч як було-б цікаво! Про Половців літопись каже, що їх знищив Святослав недалеко Чернигова, під Сновськом (на устї Снови до Десни), і падолиста, і тим мабуть закінчилися їх спустошення.

Тим часом Ізяслав, стративши Київ, не поспробував його вернути своїми силами, а подався за помічю до свого швагра — сина його тітки і братанича його жінки (через подвійне посвоячення) Болеслава Сьміливого, в. князя польського. Болеслав охоче взяв до своєї справи. Догадують, що він надіявся при тім здобути сусідні руські землі, як і Болеслав Хоробрий, і що Ізяслав навіть міг йому дещо обіцяти; се можливо. На весну (1069 р.) Болеслав рушив разом з Ізяславом і з польським військом. Всеслав з київським військом вийшов проти нього на границю Полянської

землі, під Білгород, що був ключем до Київa від заходу¹). Але у полоцького характеристика, що несподівано для самого себе опинився на київському столі, не було охоти бороти ся за сей стіл: несподівано, в ночі втік він з табору зпід Білгорода й удав ся до своєї вітчизни — Полоцька, „діткнув ся зброєю золотого київського стола і вовком о півночі скокнув з під Білгорода, оповитий синєю млою“, як каже про нього Слово о полку Ігоревім (XI).

Коли рано Кияне довідали ся, що їх князь утік, вони страшили дух. Вернули ся назад до Київa, але тут на вічу постановили не піддаватись Ізяславу, а закликати на княжий стіл котрого з братів його. Вони послали до Святослава і Всеволода посланців; літопись так пореказує їх заяву: „ми зле вчинили, що вигнали свого князя, а тепер він веде на нас Польщу; ідїть до нас, на свою батьківщину („а пойдїта в градъ отца своего“); як не схочете, то нічого нам не лишаєть ся, як запалити своє місто й їти в Грецьку землю“. Сї слова не могли нічого означати як тільки заклик котрого з них на князівство²). Кияне лишали їм до волї відозвати ся, котрий охочий, хоч Святослав, прославлений недавною побідою, може був для них більше пожаданий. Але ні він, ні тим менше — Всеволод не мали охоти чи відваги так відразу, без приготування виступити проти Ізяслава, коли він із помічним польським військом стояв майже перед воротами Київa. Брати відповіли Киянам, що вони зажадають від Ізяслава, аби він не нищив Київa польським військом, і загрозять йому в противнім разі оружною обороною: коли хоче повести справу спокійно, тє нехай іде в Київ без війська, тільки з малою дружиною. Кияне заспокоїли ся такою відповідою, і брати дійсно зажадали від Ізяслава, щоб він не вводив Поляків у Київ. „Всеслав утік, — переказує літописець їх слова Ізяславу, — тож не веди Ляхів у Київ: противитись тобі нема кому; а як хочеш метити ся і нищити місто, то знай, що нам шкода нашої батьківщини“.

Ізяслав з огляду на сю загрозу дійсно задержав головне польське військо і пішов у Київ тільки з малим відділом Поляків і з Болеславом. Але пімсти своєї він не здержав: наперед вислав у Київ свого старшого сина Метислава, і той звів з Киянами рухунки за повстаннє: сїмдесять мужа стяв він, иньших покарав

¹) У Длугоша (I с. 338) Всеслав виступає „з немалим військом Русинів, Печенігів і Варягів“, але се пригадує подробиці війни Святослава і Болеслава Хороброго з Ярославом і звідти, мабуть, узяте.

²) Так зрозумів се вже редактор Никоновської літ. (I с. 96), парфразувавши сї слова: „пойдите... и княжита“.

осліпленнем; при тім, як каже літопись, багато потерпіло й нещовинних. Пригноблені Кияне мовчки прийняли се переступлення князем умови; коли Ізяслав наблизився до Київ, люде вийшли йому на зустріч „с поклоном“, й князівство його вернуло ся¹⁾. Чи не потерпіли Кияни ще чого, окрім Мстиславової екезекуції, не знати. В Новгородській літописи при звістці про поворот Ізяслава маємо записку: „и погоре Подолиє“²⁾; се, правдоподібно, Поділе київське, і пожежа ся, дуже можливо, стала ся при повороті Ізяслава. Щоб запобігти подібним повстанням на будучність, Ізяслав перевів київське торговище з Подола на гору, щоб мати під оком народні зборища. (Шотім, у XII в. ми бачимо торговище знову в долині, а слідом по ній на горі мабуть лишив ся т. зв. Бабин торг).

Тим закінчила ся перша революція. Цікаво нам перевірити, яку пам'ять лишила вона по собі в київській громаді. Близько сто літ пізнійше, коли в Києві бояли ся революції на користь увязненого тоді кн. Ігоря Ольговича, оден з Киян пригадав, „як за Ізяслава Ярославича лихі люди („злии они“) увільнили Всеслава з вязниці й поставили князем, і через те було багато лиха нашому місту“³⁾. Як бачимо, громада вирікла ся свого діла: пам'ять починених Ізяславом репресій заступила все иньше, і те, що чинила ціла громада, стало вчинком „лихих людей“. Але свідки сього повстання не забули Ізяславу його віроломної пімсти.

Болеслав з своїми Поляками якийсь час зіставсь у Ізяслава в Києві. Ізяслав, каже літопись, розкватерував їх по своїй землі, „распуца на покормь“. Як довго вони пробули, не знати, але закінчивсь їх побут досить сумно: їх почали по тиху різати. Се мусіло вкінці прискорити вихід Болеслава до дому. Чи поживив ся він з сього походу на Русь, не знати. В оповіданню пізнійшого Длугоша, Болеслав, вертаючи ся з Руси, бере по довгій облозі Перемишль, але в сім оповіданню звязані до купи польські походи на Русь 1069 і 1074 р., і властиво не знати, до котрої війни мала-б належати ся облога Перемишля, — навіть скорше до другої, як до першої⁴⁾.

¹⁾ Іпат. с. 121—2. ²⁾ І Новг. с. 103. ³⁾ Іпат. с. 246.

⁴⁾ Длугош каже, що вони брали участь у поході Ізяслава на Полоцьк, на Всеслава (І с. 340); можливо, що се просто здогад Длугоша; літопись говорить про похід на Всеслава вже по виході Болеслава з Київщини (с. 123).

У Длугоша властиво одно оповідання про війну Болеслава на Руси, розбите тільки угорським походом і другим вигнанням Ізяслава. Воно по-

По своїм повороті Ізяслав відібрав назад Полоцьк у Всеслава й посадив там сина. Відносин Ізяслава до братів те їх недавнє посередництво в інтересах бунтівників-Киян не поспувало, бодай про око. 1072 р. брати з великою парадю перенесли моці патронів згоди і братолюбія Бориса і Гліба в нову, збудовану Ізяславом церкву: моці Бориса, в деревляній труні, князі перенесли на власних плечах, моці Гліба, що лежали в камянім гробі, тягли шнуррами на традиційних санях (хоч се було в маю)¹). Після того князі обідали всі в купі, разом із своїми боярами, „с любовью великою²). Одно слово — становище Ізяслава здавало ся зовсім певне, і в відносинах братів панувала іділія, але тим часом готували ся річи зовсім не іділічні.

Як я вже казав, повстанне Киян виказало виразно, як слабо сидить на київськїм столі Ізяслав. Репресії його в Києві по повороті не могли зміцнити його становища, тільки хіба ще більше знеохотили до нього. Печерська записка (під 1074 р.) оповідає,

чинаєть ся походом на Всеслава (під 1070 р., с. 337) і закінчуєть ся походом на Всеволода під 1074 р. Що перемиська кампанія і волинська війна від початку були звязані між собою, показує початок оповідання про волинську війну (с. 346 — похід з Перемишля); натомість звязок перемиської кампанії з походом на Всеслава досить механічний, і може належати самому редактору (с. 341). Можливо, що в історії сеї перемисько-волинської війни лежить якесь, може не конче докладне і, очевидно, сильно розмальоване, але всеж позитивне джерело. Кінець її — похід на Київ (під 1074 р.) зовсім риторичний і не містить в собі ніяких натяків на щось реальне. Похід на Київ під 1075 — се по просту дублет першого походу. Отже з цілого оповідання про „семилітню“ (с. 357) кампанію на Руси треба числити ся тільки з тією перемисько-волинською війною, але в історії другого, не першого вигнання Ізяслава. Др. Семкович в своїй аналізі Длугоша висловив гадку, що в сїм оповіданню Длугош тільки доповнив деталями з своєї фантазії оповідання Великопольської хроніки (Богухвала), а се останнє додамо, знов не що иньше лише риторична ампліфікація Гаяля (Mon. Pol. hist. II р. 486—7). Але так рішучо звести до зєра всі подробиці Длугоша я б не відважив ся ще.

Крім того в польських джерелах звертають на себе увагу легендарні подробиці в'їзду Болеслава Сьмільового в Київ, по части перенесені на нього з Болеслава Хороброго, по части самостійні, але не певніші від тих. В оповіданню найстаршого джерела, Мартина Гаяля, вони складають ся з двох символічних знаків побіди: удару мечем в ворота і osculum pacis данім Болеславом Ізяславу (Monum. Pol. h. I. с. 409). Аналіз польських джерел що до сього походу див. у Линниченка с. 109 і далі, Karłowicz op. с. 17 і далі, Semkowicz op. с. с. 128—131.

¹) Про традиційне уживанне санок при похороні див. т. I с. 239.

²) Іпат. с. 127—8, Сказанія о Борисѣ и Глібѣ с. 33—4, 75—6.

що навіть Антоній Печерський мав якусь причину до опозиції проти Ізяслава: Ізяслав, вернувшись у Київ, гнівав ся на нього „за Всеслава“, і Святослав потайки забрав Антонія собі до Чернигова¹⁾. До Чернигова могло переноситись і більше незадоволених на Ізяслава та збільшити апетити чернигівського князя до київського стола. 1069 року, під грозою польського війська Святослав не відважив ся прийняти пропонуваного йому київського стола; тепер міг він заздалегідь приготуватись до нападу і опанування його.

До того прилучились і деякі спеціальні причини. Можемо догадувати ся принаймні про одну. Ізяслав був вигнав Всеслава, але сей відібрав собі Полоцьк назад. Тим самим пропала рівновага княжих паів: Ізяслав лишив ся і без Полоцька і без Новгороду, що відступив був Святославу, беручи собі Полоцьк. Правдоподібно, в звязку з сим він входить вкінці в зносини з Всеславом; Святослав і Всеволод, що не піддержали Ізяслава в боротьбі з Всеславом за Полоцьк тепер дуже були занепокоєні сим Ізяслава зносинами з Всеславом. Можливо дійсно, що Ізяслав, не можучи переболіти утрати Новгороду, хотів використати поміч полоцького волхва проти Святослава, аби відібрати вод нього назад замінений на Полоцьк Новгород. З рештою супроти недавнього союзу Святослава і Всеволода йому теж треба було союзника; „ніщо не гине на світі“, і недавня спільна демонстрація Святослава й Всеволода против Ізяслава мусіли лишити певні рефлекси в його голові. Досить, що зносини Ізяслава з Всеславом вкінці стали ся поводом до війни. По словам літописи, Святослав вмовив у Всеволода, що Ізяслав змовляєть ся з Всеславом на них обох, і тим прихилив Всеволода до спільної війни з Ізяславом²⁾.

З рештою ближний повід не має тут особлившої ваги. Конфлікт висів у повітрі. Повторяю: після того як спілка трох Ярославичів позабрала все, що йно було на Русі в иньших руках, трудно було, аби кождий задоволив ся тим, що дістав, і щоб не почали вони тягнути оден від одного. Вигнання Ізяслава тіснійше злучило Святослава з Всеволодом. Ізяслав злучив ся з Всеславом. Перший повід який трапив ся міг привести до конфлікту.

Літопись взагалі висуває як головного ініціатора Святослава. Се досить правдоподібно, хоч на представлення Всеволода в зовсім пасивній ролі, в дальшій епізоді мусіло вплинути і змагання літописця до реабілітації сього князя, взагалі дуже симпатичного автору літописи.

¹⁾ Іпат. с. 136. ²⁾ Іпат. с. 128.

В марті 1073 р. Святослав з Всеволодом рушили на Ізяслава. Той не відважився стати проти них. Своє хитке становище в Києві він мабуть сам знав добре; тож забрав що міг забрати і з родиною виїхав з Києва. Святослава проголошено князем на Берестовському дворі під Києвом. Як би можна було покласти ся на докладність стилізації сучасника Нестора (в Житті Теодосія), то виходило-б, що опановавши Київ, Святослав з Всеволодом ще потім ходили походом на Ізяслава, аби витиснути його „от всея области“, і аж тоді Ізяслав забрав ся знайомою дорогою — до Болеслава¹⁾.

Спільники поділили ся волостями Ізяслава: Київщину взяв собі Святослав, Всеволод — Волинь і Туровську волость, за те відступив Святославу Поволжжє; по за тим землі обох братів зістались без переміни²⁾. Таким чином Святослав мав Київщину, Черниговщину з Муромом, Новгород із Псковом, Поволжжє, Тмуторокань; Всеволод — окрім незначної тоді Переяславщини, ще Волинь, Смоленськ і Туров. В Полоцьку зіставав ся Всеслав. Святослав був рішучо сильнішим від Всеволода і зайняв становище впливове, зверхнє над всею політичною системою Руської держави, що пригадувало більше становище його батька, ніж становище його попередника Ізяслава; се видно нпр. з того, як говорить про нього в своїй автобіографії Всеволодів син Мономах: „послав мене, каже він, Святослав на Чехів“³⁾.

Зробивши такий сильний крок по дорозі до єдиновласти й усунувши одного брата, Святослав ледво щоб мав охоту заспокоїти ся на тім. Та поки що мав він небезпечного противника в особі Ізяслава, а нім з ним упорав ся, смерть заскочила його, — занадто скоро, аби міг показати свої пляни.

¹⁾ Іпат. с. 128, Життє с. 25.

²⁾ Що Володимир і Туров належали Всеволоду, видно з Науки Мономаха — Лавр. с. 238. Звідти вже виходить, що Поволжжє (Ростов) належало Всеволоду перед другим вигнанням Ізяслава, а з літописного оповідання під 1071 р. — що воно належало колись в тих часах Святославу (Іпат. с. 123). Найбільше правдоподібно буде припустити, що Всеволод був відступив Поволжжє за Волинь і потім взяв його назад, коли Волинь передав Олегу Святославичу, де ми його бачимо по смерті батька (Лавр. с. 238). Переяслав зістав ся за Всеволодом (*ibid.*); про Чернігів не згадується, але він не міг, судячи з сього поділу земель, належати Всеволоду; зрештою инакше про нього певно згадав би Мономах. Татіщев виправді каже, що Святослав дав Чернігів Всеволоду, а в Переяславі посадив сина Гліба (II с. 127), але се очевидно тільки хибна комбінація, хоч її й приймав дехто з учених (нпр. Соловйов, Погодін). ³⁾ Лавр. с. 238.

Болеслав і сей раз не відмовив Ізяславу своєї участі. Правда, літопись наша промовчує се: вона каже тільки про остаточний результат зносин Ізяслава з Болеславом: Ляхове, взявши від Ізяслава гроші, каже вона „показаша єму путь отъ себе“¹⁾. Та промовчане нею доповняє автобіографія Мономаха: він згадує, як його Святослав із Всеволодом посилали на польське пограниччє, в Берестє, „на головнѣ, иде бяху пожгли“ — отже була якась війна і Поляки попалили пограничні осаді, а потім Мономах знову ходив до Сутиск, на границю „мира творить с Ляхы“²⁾. З того видно, що Болеслав був розпочав якусь воєнну акцію на пограниччю, але потім завів угоду з Святославом і Всеволодом. У пізнішого Длугоша ми знаходимо, правда дуже прикрашене і розмішане ріжними додатками, оповідання про війну Болеслава: він мав взяти по довгій облозі Перемишль, потім Волинь і Володимир³⁾. Такі успіхи одначе за ним признати трудно, Володимир на певно зістав ся за Всеволодом, що найбільше — може Болеслав здобув Перемишль, хоч і то не на довго, бо за Всеволода він уже знову належав до Руси⁴⁾. Висланий потім батьком і стрием до Сутиск на переговори з Болеславом Мономах правдоподібно тоді-ж привів до згоди, і слідом бачимо Болеслава в союзі з Святославом: Болеслав, що тоді розпочав війну з Чехами, звертаєть ся по поміч до Святослава, і той вийняв Мономаха і свого сина Олега з військом, що заходило „за Глогову до Чеського ліса“ (Лавр. 238).

Згода Болеслава з Святославом мусіла стати ся не пізнійше кінця 1074 р., бо вже при кінці 1074 Ізяслав, стративши надію на Болеслава, подав ся до Німеччини. Помиривши ся з Святославом і Всеволодом, Болеслав Ізяславу „показав путь від себе“, як каже літопись, хоч забрав був у нього гроші, обіцяючи поміч: на забраннє грошей потім скаржив ся Ізяслав папі. Ізяслав надіяв ся знайти поміч і опіку у імперетара і удавши ся до посередництва саксонського марґрафа Дедо, з ним в січні 1075 р. прибув на двір молодого цїсаря Генриха IV в Майнц. Передавши йому дорогі

¹⁾ Іпат. с. 129. ²⁾ Лавр. с. 238. ³⁾ Іпат. с. 341—9.

⁴⁾ Про руську кампанію Болеслава див. Małeckі Rozkład w dziejach i polityce pierw. Polski, Przewodnik nauk. i liter. 1875, Барсов² с. 278—9, Линниченко с. 114 і далі, Семкович оп. с. с. 128—30, Андрияшев с. 108—9, Іванов с. 116—9, ще А. Lewicki Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla с. 20. Головно тут справа обертаєть ся коло того, що в оповіданню Длугоша можна признати певним і що прикрасою, а се само по собі й не може бути рішене напевно, тому й бачимо значне вагання в поглядах.

подарунки — „безцінні багатства в золотій і срібній посуді й дорогоцінних одежах“, як оповідає сучасник Лямберт, Ізяслав просив у нього помочи на Святослава. Генрих взяв ся до посередництва і вислав до Святослава в посольстві його швагра трієського препозита Бурхарта; він наче б то загрозив Святославу, що коли не верне добровільно братови його стола, то буде мати війну з Німеччиною¹⁾, тай то ще тільки той Бурхарт прохав імператора, аби не брав ся до Святослава ще острійше. Так оповідає Лямберт, але сам додає, що Генрих досить мав на голові своїх домашніх справ, аби мати охоту брати на себе ще якісь чужі клопоти. Літопись наша нічого не знає не тільки про таке гостре, а й взагалі про яке небудь заступництво Генриха за Ізяслава. Вона виправді згадує про послів від Генриха до Святослава, але при тім каже тільки, що Святослав хвалив ся перед послами своїми багатствами, але дістав колючу замітку, що багатство само по собі не багато значить, військо дорожше від багатства: потрапить і не таке ще здобути²⁾. Анекдотка ся характеристична для відносин київських дружинних кругів (з них очевидно вона вийшла) до Святослава: київська дружина, видно, була не дуже задоволена з Святослава, коли звістну анекдотку про Володимира обернула на нього. Але Німцям Святослав заімпонував: тойже Лямберт каже, що Бурхарт привіз від Святослава Генрихови стільки золота і срібла і дорогих одеж (чи тканин), що ніхто не памятав, аби коли в Німеччину привезено було стільки³⁾. Очевидно, тодішня Русь мала чим заімпонувати бідній ще тоді і малокультурній Німеччині — багатством, розкішю, комфортом, своєю вирафінованою грецько-орієнтальними впливами штукою.

Посли Генриха від Святослава вернули ся десь в жовтні 1075 р. Але Ізяслав їх не ждав. Ще весною він вислав свого сина до папи, а що папа Григорій VII був рішучим ворогом імператора, то коли бачимо, що Ізяслав не ждучи повороту Генрихового посольства від Святослава і заповідженого Генрихом

¹⁾ arma Teutonici regni propediem experturum.

²⁾ „Се ни въ чтоже есть, се бо лежитъ мертво, сего суть кметъ лучше, мужи бо ся доищють и болше сего“ — Лавр. с. 192 (в Іпат. се місце попсоване).

³⁾ Лямберт у Monum. G. hist. Scr. V p. 219, 230. Трохи пізніший Сігберт з Жамбю незалежно від Лямберта оповідає про Ізяслава під 1073 р.; він не згадує нічого про посольство до Святослава, каже тільки, що Ізяслав просив помочи у Генриха, але надаремно, бо Генрих був зайнятий своїми справами — Monum. G. h. Scr. VI p. 274 і тамже с. 275 прим. 66.

оружного заступництва, удав ся до папи, то се показує, що він далеко ліпше зрозумів ситуацію, ніж той Лямбертів Бурхарт, і нереконав ся, що йому зовсім нема чого сподіватись від Генриха. В квітні 1075 р. прибув до Григорія VII котрийсь з синів Ізяслава і, як каже папа, заявив, що він за згодою батька хоче дістати „Руське королівство“, *regnum Ruscorum*, в лен від св. Петра. Не знати, чого в дійсности хотів Ізяслав від папи — чи помочи, чи впливу на Болеслава, але то певно, що ніяких позитивних результатів він не досягнув. Маємо з цього епізоду дві булі папи, датовані 17 і 20 квітня 1075 р.¹⁾ Перша адресована до „короля Русів Димитрія“, як він зветь ся взагалі в своїй західньо-європейській одісєї. Папа каже, що згодив ся на прохання його сина, обіцяє йому в потребі поміч, жичить йому щасливого королювання до віку та повідомляє, що вислав до нього послів для переговорів²⁾. Ціла була робить вражіння або непорозуміння або свідомого викручування: ані натяку на вигнання Ізяслава, а згадане в ній посольство, здаєть ся, призначалось не для політичних, а для церковних справ. Друга була адресована до Болеслава, говорить про церковні справи Польщі, а при кінці папа згадує за Ізяслава і просить, аби Болеслав звернув йому забрані гроші.

Не знати, куди вже звернувся Ізяслав, нічого не діставши й від папи. Ще півтора року прийшло ся йому помандрувати по Європі, поки смерть Святослава не змінила обставин на його користь.

З короткого князювання Святослава в Києві ми дуже мало що знаємо поза справами, звязаними з вигнанням Ізяслава. Окрім згаданого вже посольства Бурхарта ми маємо згадку ще про одно посольство Генриха на Русь деє у тих часах, в якій справі — не знати³⁾. Крім того є ще звістка в Татищевській компіляції

¹⁾ Видані в *Historica Russiae monimenta* I ч. 1 і 2.

²⁾ З посольством Ізяслава до папи пробували недавно звязати мініятюри Трірської псалтири, де Христос коронує Ізяславового сина Ярополка і його жінку коронами: бачили в ній натяк на сублимію папі, зложену при тім посольстві. Та се дуже гіпотетичний і непевний здогад (чи був в тім посольстві саме Ярополк, не знаємо). Див. про се цитовану вище на с. 31 літературу сих мініятур.

³⁾ Bruno De bello Saxonico — Mon. G. hist. Scr. V p. 333, доповнення у *Annalista Saxo* ib. VI p. 969; виходить, що послом на Русь був брат маґдебурського архієпископа граф Фридрих, а він в посольстві 1075 р. не згадуєть ся, отже се инше, друге посольство.

про зносини Святослава з Візантією, але вартість її досить сумнівна¹).

У внутрішніх відносинах Святослав мав передо всім до роботи з тою опозицією, яку він стрів у Києві. Хоч для більшості єуспільности він, правдоподібно, був князь пожаданий, але були елементи йому противні. Вище ми зазначили слід незадоволення на Святослава в кругах дружини. Найпростішою причиною могло бути тут звичайне в таких разях незадоволення київської дружини на чернігівських бояр, приведених Святославом, що перебували у неї впливові становища на княжім дворі та в управі держави. Далі, Нестор виказує иньшу опозицію — в ім'я християнської моралі. Печерський ігумен Теодосій, чоловік незвичайного авторитету в духовних сферах, виразно виступив проти насильства Святослава і Всеволода, що вони вигнали Ізяслава. Він не хотів прибути на обід до нового князя, називаючи се трапезою Єзавели, і після того неустанно нападав на Святослава то письменно („епистолия пиша“) то усно. Роздражнений одною з сих „епістолій“ Святослав хотів був навіть заслати Теодосія, але се не настрашило його. Одначе монахи і бояре умовили Теодосія залишити сі докори: Теодосій, „бачучи, що нічого не міг ними осягнути“, перемінив тон і почав уже „молити Святослава“ — вернути князівство Ізяславу. Святослав пускав сі моляби поуз ухо, але постарав ся ласкою вплинути на Теодосія: він часто бував в його

¹) Татищевъ II с. 131. Тут оповідаєть ся, що цісар Михаїл, з огляду на повстаннє в Болгарії й Криму (в Корсуні), просив помочи у Святослава на сих бунтівників, і Святослав послав сина Гліба й Мономаха на Корсунь, вибирав ся й сам, але вмер, і похід задержано. В літописи нашій дійсно є звістка про якесь повстаннє в Корсуні (Іпат. с. 117, під 1066 р.). Болгари теж дійсно повстали за Михаїла. Проф. Васілевскій, що дуже детально й дотенно боронить автентичности сеї звістки в своїх Русско-византійских отрывках, Ж. М. Н. II. 1875, XII, вказує (с. 293), ще на аналогічну з літописною звістку в *Essai de chronographie Byzantine* I, 28, Муральта, догадуючись, що вона могла бути взята з паперів Одеріко, але се зістаєть ся непевним. Д. Васілевскій звязує з сим гіпотетичним епізодом два листи ціс. Михаїла, без дати й адреси, опубліковані з кореспонденції Пселя Сатою (Σάτζ, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη V р. 385—992). Сата думав, що вони писані до Роберта льомбардського, Васілевскій догадуєть ся, що вони були писані до Всеволода і що цісар, сватаючи в однім з сих листів доньку сього незвісного адресата за свого брата, „сим шлюбом хотів здобути поміч від Руси. Все се, як бачимо, дуже гіпотетичне. Лишаєть ся при самій гіпотезі Васілевского досить дивним, чому цісар не звернув ся з аналогічними плянами до самого Святослава, що по Татищеву так жваво відозвав ся на візантійський заклик.

монастирі, показував всяку честь самому Теодосію, і досягнув своєї стільки, що Теодосій дозволив поминати Святослава на ектенії, хоч і після імені Ізяслава. Вмираючи, Теодосій навіть поручив свій монастир опіці Святослава, а біограф Теодосія — Нестор зве Святослава „благим“ і „благовірним“ (резервуючи одначе для Ізяслава титул христолубця)¹⁾.

Взагалі зверхня побожність, інтерес до книжності, до церков мусіли помирити духовенство з Святославом. Він обдарував нову печерську церкву і заснував у Києві монастир свого імені — св. Симеона (се була мода, кождий князь ставив патрональний монастир свого імені: Ярослав збудовав монастир св. Георгія, Ізяслав — св. Дмитра, Всеволод — св. Михайла, Святотолк — другий св. Михайла, і т. н.)²⁾. Памяткою Святославового книголюб'я лишився переписаний для нього в 1073 р. дяком Іоаном збірник: „Съборъ отъ многъ оцъ тълкованія о неразумныхъ словесехъ“ (т. зв. Святославів Збірник 1073 р.), се велика збірка різних статей, переложена з грецького для болгарського царя Симеона; в передмові перекладчик приложив до Святослава компліменти, адресовані в оригіналі Симеону — його любомудрію і книголюб'ю, „имиже и своя клѣти испълнь, вѣчную си память сътвори“³⁾. Є й другий збірник, що носить тепер ім'я Святославового збірника 1076 р., списаний також якимсь Іваном — може тим самим, і вибраний ним „из мѣногъ книгъ княжь(их)“, як сказано в закінченні; може бути, що мова тут про Святославову бібліотеку.

Серед цього всего передчасно захопила Святослава смерть. Він довший час мучився від якихось болячок на шиї (літопис зиває се „желвь“ — жовни). При кінці 1076 р. казав він їх собі розтяти, але нещасливо: 27 грудня він умер від цієї операції, маючи тільки 49 рік. Поховано його не в Києві (се цікаво!), а в чернігівській катедрі св. Спаса, будованій Мстиславом.

Скоро довідався про це Всеволод, поспішившись у Київ; 1 січня 1077 р. відбулася церемонія проголошення його на князівстві. У Чернігові він посадив сина свого Мономаха, а Волинь віддав сину Святослава Олегу, взявши при тім мабуть назад собі По-

¹⁾ Житіє Теодосія л. 25—7, Іпат. с. 131—2.

²⁾ Житіє л. 26 об., пор. Патерик с. 113, 119, Іпат. с. 250.

³⁾ В однім збірнику Білозерського Кирилового монастиря, ідентичнім своїм складом із збірником Святослава, передмова читається: „великий въ прехъ Симеонъ, желаніємъ зѣло вжела...“ і т. д. (див. Шевыревъ — Поѣздка въ Кирило-Бѣлозерскій монастырь II (1850) с. 70).

волже¹⁾. Але він похопивсь тим усім передчасно: старий хазяїн київського стола вертав ся назад.

Ізяслав ще раз знайшов поміч у Болеслава. Не знати, що випинуло на сю переміну політики Болеслава; може Болеслав, попікши ся попереднього разу, надіяв ся, що тепер, по смерті Святослава, піде справа гладше; тай союз і умова, що вязала його, скінчили ся з смертю Святослава. Але сам Болеслав в похід не пішов, вислав тільки військо своє з Ізяславом, на весну (1077 р.)²⁾. Всеволод пішов Ізяславу на зустріч з військом на Волинь, але бити ся не відважив ся сей обережний і вирахований князь. І без того він мав уже з задуги інших ворогів — безземельних братаничів: саме поки він сам маршував на Волинь, Чернігів захопив Борис Вячеславич, правда — не на довго, на вісім день, мусів слідом тікати, — але подібні епізоди мусіли у Всеволода відібрати всяку охоту до боротьби з Ізяславом. Він волів зайняти „прихильно вижидające“ становище супроти брата. Між ними стала ся угода, разом вернулись вони до Києва, й Ізяслав знову сів на київській столі — у третє, 15 липня 1077 р.

Тепер прийшов час дітям Святослава покаятися за батьківську неправду, за вигнання Ізяслава. У них тепер забрано все, зістали ся тільки далекі, не важні по тодішньому волости — відтята степами Тмуторокань та глуха ще Муромщина. Волинь у Олега Святославича відібрали. З Глібом Святославичом неясно; здасть ся, вигнали його з Новгорода, де він сидів, і він наложив головою у Чуди; у всякім разі Новгород відібрано у родини Святослава³⁾.

¹⁾ Лавр. с. 239.

²⁾ Болеслав іде сам тільки у Длугоша (I, с. 355), але то дублет першого походу.

³⁾ Про Волинь — Лавр. с. 239, що до Новгорода, то в каталогі новгородських князів при 1 Новгор. л. (с. 66, пор. с. 439) виразно сказано, що Гліб загинув на вигнанні. З автобіографії Мономаха виходить, що Святтополк сидів у Новгороді вже зимою 1077/8 р. (Лавр. с. 239), тим часом як Гліб вбито 30 мая — по Новгородській літоп. 1079 р., по Іпат. і Лавр. 1078. Що иньше говорить Патерик (с. 128): тут свв. Никита дає знати Ізяславу про смерть Гліба і каже посилати доперва на його місце Святтополка. Я думаю одначе, що ся звістка Патерика, взагалі дуже недокладного в своїх історичних відомостях і датах, не може бути противставлена звісткам вище наведених джерел. Ще менше ваги мають слова Длугоша (I с. 356), що Святтополка посаджено в Новгороді по смерті Гліба — се, мабуть, тільки здогад автора. Інші волости зістали ся без переміни. В Іпатській л. (с. 140), правда, читаємо, що в Смоленську посаджено Ярополка Ізяславича, але се похибка через пропущення слів — пор. Лавр. с. 193 і 239.

Правда, Ізяслав з цього не поживився: він тільки взяв собі язад свої давні волости — Київ, Волинь, Туров, Новгород. Скористав з цього, як і взагалі з усіх сих перемін Всеволод. Помиривши ся з покривдженим Ізяславом, він забрав найліпшу батьківщину у дітей свого спільника Святослава, з котрим разом вони скривдили Ізяслава: Чернігів зістав ся в його руках, а коли вигнаний з Володимира Олег прийшов сюди, то мав тільки приємність пообідати у Мономаха в своїй батьківщині: „я запросив його до себе разом з батьком на обід, на Красний двір, оповідає Мономах, і подарував батькови 300 гривен золота¹⁾).

Але Олег не довго зістав ся в Чернигові; енергійний молодик зовсім не мав охоти лишати ся бездомним князем. Скоро після Мономахового обіду втік він з Чернигова (10/IV 1078) і подав ся до Тмутороканя, де сидів його старший брат Роман. Се в останній чверті XI в. було головне пристановище для всяких покривджених старшими Ярославичами князів. А зібралось їх чимало — Святославичі, з котрих виступають тут Роман і Олег, Вячеславич Борис, кілька років пізнійше — Ігоревич Давид і Володар, син Ростислава Володимирича. Сироти, котрих батьківщини загарбали старші Ярославичі підчас їх малолітства, нічого їм не лишивши, виростили один по одному і йшли упоминати ся за своє добро.

Ми згадували вже, що Борис Вячеславич попереднього року був опанував Чернігів під час волинського походу Всеволода. Тепер він став союзником Олега. Доля звязала їх інтереси до купи: батьківщина Олега — Чернігів і батьківщина Бориса — Смоленськ обидві були в руках Всеволода. Вони взяли до помочи Половців і пішли на Всеволода, на Чернігів. Битва сталась на р. Сожиці²⁾. Військо Всеволода розбито, багато вояків і значніших бояр побито. Всеволод відступив в Переяслав, де до нього наспів син Володимир Мономах, і звідти удав ся до Ізяслава — просити помочи. Ізяслав не відмовив; хоч претензії Олега і Бориса його не дотикались, але за сими могли виступити інші претенденти, з претензіями на Ізяславові волости. Становище братів на сій точці, як володарів захоплених земель, було однакове. Всеволод з Мономахом й Ізяслав з сином Ярополком, що сидів при ньому в Вишгороді, пішли на Чернігів.

Після битви на Сожиці Черниговщина, видно, перейшла на

¹⁾ Лавр. 239.

²⁾ Так більш менш у всіх кодексах літописи, але такої ріки нема. Карамзін (II прим. 135) догадував ся, чи се не Оржиця, і сей здогад повторять ся за браком ліпшого досі, але він не дуже правдоподібний.

сторону Олега. Чернигів тримавсь його: очевидно, симпатія місцевої суспільності була по стороні їх „отчича“. Коли Всеволод з Ізяславом приступили, Чернигівці не піддалися, хоч Олег і Бориса в Чернигові не було. Союзники почали облогу. Мономаху удалось взяти й попалити „окольный град“, але люде повтікали в замок („днешний“, себто внутрішній город) і боронилися далі. Тим часом Олег з Борисом ішли вже ратувати їх. Всеволод з Ізяславом пішли проти них. На „Нежатиній ниві“, якімсь урочищу коло Чернигова, над Десною, ближе незвідним, сталася сильна битва, 3 жовтня 1078 р. Борис загинув на початку, за ним вбито Ізяслава, що стояв тоді з кінним військом, сам піший: хтось несподівано заїхавши вдарив його списом ззаду. Його сторона одначе білася далі, і військо Олега вкінці розбито зовсім. Сам він ледви втік з малими останками до Тмутароканя¹⁾.

Так поглузувала доля над Ізяславом: з його пімсти над кривдником Святославом поживився Всеволод, а коли син Святослава прийшов упоминатися батьківщини, довелося наложити головою в обороні того неправедно здобутого Всеволодом добра — тому-ж Ізяславу.

Його привезли човном під Київ. „Весь Київ“ вийшов йому на зустріч. Труп положено на санки й відвезено до церкви Десятинної Богородиці: тут поховано його в марморянім гробі. Неправедне вигнання й смерть в обороні брата здобули Ізяславу симпатії сучасників, бодай багатьох з них, і заступили в пам'яті його давні гріхи. Забуто не тільки його давні екзекуції й нагінки, але й те, що правда була по стороні Бориса й Олега, а не по стороні їх стрийв. В таких разях моментальне безпосереднє враження у маси звичайно бере гору над усім, і ми можемо повірити літописи, що над Ізяславом голосив не тільки син Ярополк, але й „цілий Київ“ (плакався по немь весь городъ Киевъ). Літописець підносить доброту й простоту небіжчика, особливий натиск кладе на те, що він наложив головою за свого брата Всеволода, пробачивши йому, що він перед тим разом із Святославом вигоняв його з Києва. Оповідючи, як Всеволод удався до нього по нещасливій битві на Сожиці, літописець вкладає йому в уста такі повні благородної резігнації слова: „не тужи брате! чи не бачиш, скільки я лиха мав? перше вигнали мене, і моє майно пограбили; потім — не робив я нічого злого, а ви мене, брати мої, чи не вигнали, чи не блудив я по чужих землях, позбавлений мого майна? а тепер

¹⁾ Іпат. с. 140—1.

брате, не тужім! як будемо мати частъ в Руській землі, то оба з тобою, як відберуть — то також обом! зложу за тебе голову!...“ Розжалений літописець навіть прирівнює Ізделава до мучеників, що пролили свою кров з любови до Бога, як він з любови до брата. Його відносини до Киян також здають ся йому дуже великодушними — ті його вигнали, дім його пограбили, а він їм то пробачив і не віддав злом за зло. При тім він одначе уважає потрібним виступити проти закиду, що Ізяслав постинав бунтівників 1068 р.: „аще ли кто дѣсть: Киянѣ исѣклъ, которѣи же высадили Всеслава не поруба“, та складає вину за се на Ізяславового сина. Видко таки не всі Кияни були такі тонкослези, як ті, що плакали тепер над гробом Ізяслава, — иньші пригадували йому і тепер його підступну пімсту на їх співгрожанах.

Настав тепер час Всеволоду зібрати на останок овочі з чвертьвікової своєї політики: і з збирання руських волостей у трійку, і з вигнання Ізяслава з Київа у двійку, і з своєї вирахованої уступки, коли він відступив Київ Ізяславу. Належачи до трійки, здобув він собі Смоленськ. Від епізоду з вигнанням Ізяслава лишив ся йому Чевнигів. Тепер, заховавши свою попередню пайку руських земель, він долучив до них ще Київ. Иньші волости Ізяслава зіставив він його синам. Новгород і далі зістав ся Сьвятополку, старшому сину Ізяслава. Меньшому Ізяславичу Ярополку, що був при батьку перед його смертю, Всеволод дав Волинь і Турово-пинське князівство. Сам Всеволод мав тепер Київ, Чернигів, Переяслав — все ядро Руської держави, і ще Смоленськ і Повеже, разом більша половина Ярославової спадщини.

Та все п'ятнадцятьлітнє князюваннє Всеволода в Київі пішло на те лише, аби охоронити зібрані землі, відбити ся від позбавлених земель князів, так званих в історії князів-ізгоїв. Се термін історичний. Церковний устав з іменем кн. Всеволода Мстиславича — що жив в першій половині XII в. (самий устав одначе має сліди пізнійшої перерібки), вчисляє категорії ізгоїв — людей поминених на сьвітовім пірі, що не зайняли становища в суспільности або стратили його: попових синів, що не вивчили ся, пущених на волю рабів, збанкротованих купців, і князь прикладає сей термін і до княжих відносин, та причислює до ізгоїв ще князів сиріт: „а се и четвертое изгойство и къ себѣ приложимъ — аще князь осиротѣсть“. В сїм княжїм ізгойстві пробували бачити правний інститут —

явище родового права¹). В дійсности не було тут ніякого права, а тільки практика надужить: волости сиріт-князів забирали ся старшими свояками, що потім, коли сї сироти виростали, не мали ніякої охоти звертати спадкоємцям — „отчичам“ тих волостей, тим більше що така сирітська волость тим часом перемінила іноді вже кількох хазяїв, була проміняна, відібрана і т. п., отже прийшло ся б переводити великі короводи, інтересовані князі, *beati possidentes*, того не хотіли — і князю-ізгою приходилось силоміць здобувати собі батьківські чи взагалі якісь волости.

Таких ізгойських родин за Всеволода, після того як Борис Вячеславич наложив головою, було на Руси три: три Святославичі — Роман, Олег, Давид і Ярослав (ще малий); два Ігоревичі — Давид з невідомим на ім'я братом, і три Ростиславичі — Рюрик, Володар і Василько. Всеволод і Ярополк Ізяславич оба мали по ізгойській волости — оден Чернігів, другий Волинь, тому були природними союзниками. Головно боротьбу з ізгоями веде Всеволод, чи властиво його син — енергічний, зручний, нестомний Мономах, що від довшого часу заступав і виручав батька: Всеволод хоч був ще не старий (як він сїдав на київський стіл, було йому тільки 48 літ), але взагалі не визначав ся енергією. Ізгої головно оперують половецькою помічю; при тім вони мали прихильників в деяких землях. Всеволод з Мономахом то пробують приборкати ізгоїв оружно, то придобрити їх якоюсь уступкою, і так серед сих неустаних війн, умов та всяких короводів проходить ціле князівство Всеволода, без яких небудь виразних результатів. В тім і головний зміст сих п'ятнадцяти років його панування в Києві.

Після останньої невдачі Олега (1078 р.) боротьбу з Всеволодом поновив старший Святославич Роман, вибравши ся походом з половецькою ордою на Переяславщину (1079). Але Всеволод, перестрівши його, встиг перетягнути Половців на свій бік, так що вони вбили Романа й вернулись²). Олега ж, очевидно під впливом Всеволода, ухопили тматороканські Хозари, передали Грекам, і там його увязнили — очевидно також на бажання Всеволода,

¹) Теорія ся розвинена була Соловйовим в *Ист. Россіи* I. с. 283; новіша критика її у Сергієвича *Юридическія Древности* II с. 332—3; ширше про се говорю в III томі главі III.

²) Як я вже згадував (в I т. с. 573), у звістці літописи є відгомін якоїсь пісні, що прокидаєть ся в сих словах: „и суть кости его и доселѣ тамо лежаче, сына Святослава и внука Ярослава“. Пригадаймо, що по словам автора *Слова о полку Ігореві* сього Романа осьпівав Боян; може й тут ми маємо останки сеї Боянної пісні.

що стояв в тісних зв'язках з царгородським двором. В с'м візантійським в'язненню сей небезпечний для Всеволода претендент пробув чотири роки (між иньшим два роки він перебував на острові Родосі, де бачив і оповідає про се руський подорожник до Єрусалима ігумен Данило)¹⁾. Ізгойське гніздо — Тматорокань зісталося без хазяїна, і Всеволод послав туди свого посадника. Але вакувало воно не довго. 1081 р. прибігли туди Давид Ігоревич з Володарем Ростиславичом, звідки й як — не знати. По аналогії з пізнійшими заходами Ростиславичів можна догадуватись, що й тепер була якась боротьба, що Давид і Володар попробували відібрати від Ярополка Волинь — цілу, чи може яку частину, але се їм не удалось, і вони муєли тікати й удались до Тматороканя. Вони вигнали звідси Всеволодового посадника і осіли ся в Тматороканю, але теж не надовго: 1083 р. вернувся із заслання Олег, і Давид з Володарем зістались знову без нічого.

Давид одначе занадто скоро допік Всеволоду та змусив його до уступки. Він напав на Олеше, важну київську торговельну стацію на нижнім Дніпрі, поарештовав купців, „Гречників“ або „Греків“, і позабрав їх майно. Се робило таку шкоду київській торгівлі, що Всеволод постановив якось заспокоїти Давида: він дав йому волость на границі Волини й Київщини, „вдасть єму Дорого-

¹⁾ „Въ томъ бо островѣ (Родосі) былъ Олегъ князь рускый 2 лѣта и 2 зимы“, вид. Норова с. 7; про сей Паломник див. далі, т. III¹ с. 464 і 659. Правдоподібно з сим побутом Олега в Греції треба зв'язати недавно здобутий — коли не факт, то близьку до нього правдоподібність — про шлюб Олега з Грекинею. Шлюмберже в своїй *Sigillographie byzantine* (1884) видав печатку з написом: $\kappa\epsilon\ \beta\theta\ (\chi\acute{o}\rho\iota\varsigma\ \beta\omicron\theta\eta\tau\epsilon\iota)\ \tau\eta\ \sigma\eta\ \delta\omicron\upsilon\lambda\eta\ \theta\epsilon\omicron\varsigma\phi\alpha\upsilon\omicron\upsilon\ \alpha\rho\chi\omicron\upsilon\tau\eta\sigma\eta\ \rho\omega\tau\iota\alpha\varsigma\ \tau\eta\ \mu\omicron\upsilon\zeta\alpha\lambda\omega\upsilon\eta\sigma\eta$, з археологічного погляду зачисляючи її до XI—XII в. Д. Лопарьов (в замітці: *Византийская печать съ именемъ русскої княгини, Визант. Временникъ 1894, I*) висловив дуже правдоподібний здогад, що ся „Теофано з рода Муцалонів, руська княгиня“, була жінка Олега (з Любецького синодика; дійсно, виходить, що Олег мав жінку Теофанію — Зотов в IX т. *Лѣтописи археогр. ком.* с. 24 і 34). Можна висловити здогад, що сей шлюб з візантійською патриціянкою й дав можливість Олегу видерти ся з візантійської неволі назад на Русь, бо певно, що Всеволод, скільки ставало його впливів, запобігав тому.

Иньшу ще гадку до сеї справи висловив недавно проф. Кулаковский (Труды XI археолог. съѣзда т. II с. 133): приймаючи, що ся Теофано була жінкою Олега, він думає, що $\rho\omega\tau\iota\alpha\varsigma$ печатки — се східна частина Таврії. До сього толковання терміна $\rho\omega\tau\iota\alpha\varsigma$ я ще верну ся (в гл. VII), а тепер зауважу тільки: дуже гіпотетичний сам по собі, здогад сей в приложенню до кримських волостей Олега не правдоподібний зовсім: що за волость в самій східній части Таврії, без Тматороканя? Чи Олегова жінка не могла називати ся „русською княгинею“ й без того?

бужь“. Пізнійше ся так звана Погорина стала суперечною територією між Київським і Волинським князівством; кому вона належала — Всеволоду чи Ярополку, на певно не знати, але по всякій правдоподібности не Всеволоду, а Ярополку¹⁾. Та хоч би належала вона навіть Всеволоду, то Давид, як претендент на Волинь, по своїм батьку, був дуже ненаручним і немилим сусідом Ярополку. Але як раз тоді, здаєть ся, прийшло ся Ярополку понести иньшу страту — се вже напевно, що вона дотикала його власних земель. Стало ся се так: того самого року два брати Ростиславичі, сини Ростислава Володимировича, мабуть Рюрик і Василько, що жили в Володимирі (чи волею, чи неволею — в полоні, — не знати), втікли звідси, скориставши з подорожі Ярополка у Київ на великдень; потім зібравши ватаги, теж не знати які і де, вони напали на Володимир і вигнали звідти Ярополка. Всеволод оборонив його: він кілька разів посилав Мономаха, і то вкінці вигнав Ростиславичів, та привернув Володимира Ярополку²⁾. Але вкінці, щоб заспокоїти Ростиславичів, Всеволод віддав їм Галичину, що перед

¹⁾ Судячи по тому, що говорить ся про Погорину 1097 р. — Іпат. с. 172.

²⁾ Іпат. с. 144. Мономах в своїй автобіографії згадує про два чи три походи в поміч Ярополку: „и пакы по Изяславичихъ за Микулинъ (Соловійов П. 307 поправляє на „Ростиславичихъ“, і се правдоподібно) и не постигохомъ ихъ; и на ту весну къ Ярополку совокуплять ся на Броды“. Далі: на ту зиму идохомъ къ Ярополку совокуплятися на Броды и любовь велику створихомъ“ (Лавр. с. 239). Сі походи обіймають рік часу, се ясно видно з тексту; дата їх може бути викомбінована: очевидно, останній похід не може бути иньшим, як той, про котрий оповідає літопись під 1084, а тим самим і перший похід на Броди належить не до боротьби (припустім) Ростиславичів з Ярополком, що закінчила ся втічкою їх 1081 р., а до сеї новійшої, що привела до надання їм Галичини.

Найбільш правдоподібний порядок подій був би ось який: з початком 1084 р. (може десь постом — великдень був раній, 31 марта) Ярополк вибрав ся до Києва і ще перед великоднем міг довідати ся, що Ростиславичі втікли з Володимира з ворожими замірами. Всеволод зараз вислав Мономаха — ловити Ростиславичів, але догнати їх не удало ся (у Мономаха се дієть ся десь на початку весни). Після того — чи з тої нагінки безпосередно чи по повороті до Києва наново — Мономах пішов помагати Ярополку против Ростиславичів і злучивши ся з ним коло Бродів, мабуть Ростиславичів відгнав. Аж потім мабуть опанували Ростиславичі Володимир, і Мономаха знову вислано до помочи Ярополку; він знову злучив ся з ним коло Бродів, вигнав Ростиславичів, але при тім зажадав від Ярополка наділення Ростиславичів і встиг прийти до порозуміння в сій справі („любовь велику створихомъ“, як він каже).

тим, разом з Волинею належала до Ярополка. Се було початком відокремлення Галицького князівства, тому над сим фактом треба застановити ся трохи.

Вище вже я згадував, що ще батько Ростиславичів мабуть якийсь час мав Галичину. На сю гадку наводять факти, що Ростиславичі тримають ся разом з Давидом Ігоревичом — претендентом на Волинь, крутять ся все коло Ярополка, дістають нарешті Галичину, і на тім заспокоюють ся, так що й на Любецькім з'їзді сі волости потверджено їм. При загальній тенденції князів — здобути свої отчини (сей принцип отчин був основою й любецьких постанов) — стає дуже правдоподібним, що Галичина була отчиною для Ростиславичів, і тому вони її як раз доби-вали ся.

Вкінці вони її дістали. В любецьких постановах, як вони передані в літописи, говорить ся виразно, що Ростиславичі дістали сі галицькі волости (з них названо Перемишль і Теревовль) від Всеволода¹⁾. В 1087 р., як видно з оповідання про смерть Ярополка, Рюрик Ростиславич вже сидів у Перемишлі, та й у Звенигороді, мабуть, був котрийсь з його братів²⁾. Значить Галичину віддано Ростиславичам перед 1087 р. Найвідповіднішим для сього моментом була війна Ярополка з Ростиславичами 1084 р. Правда, можна припустити, що Ростиславичі були дістали Галичину від Всеволода ще перед тим, але що потім, завівши війну з Ярополком, понали були в неволю, землі стратили, і в 1084 р. на ново їх дістали; але на се нема ніяких натяків в наших дже-релах. Тому певнійше буде прийняти р. 1084 датою першого надання, тим більше, що як раз після сього попсоваля ся відно-сини Ярополка до Всеволода³⁾. У всякім разі роки 1079—87 —

¹⁾ Іпат. с. 167. Досить розповсюднений погляд, що Ростиславичі самі відібрали Перемишль у Поляків (Соловйов II. 307, Барсов² с. 279, Ан. Левицький *Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla* с. 24—5 й ин.), але про се нема звістки ніде. Другош, на котрого покликають ся, загально говорить тільки, що Русь підбита Болеславом, увільнила ся від Поляків, а Василько Ростиславич взяв і попав в кілька польських міст (I. 382 і 402). Перша згадка, розумієть ся, не має ніякої історичної вартости, а похід Василька взято, очевидно, з літописи (Іпат. с. 150). Натомість літопис, оповідаючи про Любецький з'їзд (Іпат. с. 167), виразно каже, що Перемишль Ростиславичі дістали від Всеволода.

²⁾ Іпат. с. 144—5.

³⁾ 1084 р. приймають для надання Галичини Ростиславичам й новітні історики Волини — Андріяшев с. 111, Іванов с. 121. Соловйов

се той час, коли Галичина відокремила ся від Волини в руках Ростиславичів.

Мономах пише в свої автобіографії, що війну 1084 р. він закінчив повним порозумінням з Ярополком. Передача Галичини мусіла статись отже за згодою Ярополка. Але він не міг переболіти сеї утрати, і гнів його обернувся на ініціатора сеї уступки — Всеволода. Становище Ярополка, обсадженого тепер з двох боків ворогами дійсно було не веселе: з одного боку Ростиславичі, з другого претендент на Волинь Давид Ігорович. Але тим менше можна було йому сварити ся з Всеволодом. Літопись каже, що його підбивали на Всеволода лихі дорадники; дорадники, дійсно, були не мудрі, але й сам Ярополк, котрого літопись¹⁾ вправді дуже похваляє за християнські чесноти („кротокъ, смиренъ, братолюбивъ и нищелюбець, десятину дая отъ всихъ скотъ своихъ святѣй Богородици, и отъ жита на вся лѣта“, але видко не може похвалити за розвагу²⁾), міг би зміркувати, що сидючи в ізгойській волости, він мусить до кінця триматись із Всеволодом. Всеволоду міг він закинути хиба тільки те, що той, задовольючи ізгоїв його коштом, не спішив ся задовольати тих, що претендовали на його власну Чернигівщину. Всеволод дійсно мусів мати тоді сей плян: задовольнивши иньших ізгоїв чужим коштом, ослабити головних своїх ворогів-Святославичів і позбавити їх сил для боротьби.

Ярополк почав збирати ся до війни з Всеволодом. Але Всеволод довідав ся про се завчасу, і перше ніж Ярополк вибрав ся на ту війну, Мономах вже маршував до Володимира. Ярополк втік у Польщу, полишивши родину і бояр в Луцьку: мабуть до Володимирців він не мав довіря. Але й Лучане піддали ся Мономаху, і він позабрав Ярополкову родину, бодр і скарб у Київ, а в Володимирі посадив Давида³⁾. Тим він дуже перекладав клопоти з Ярополком на голову Давида. Одначе не знати чи Давид дістав при тім цілу Волинь, може бути, що Всеволод лишив дещо і для себе, судячи з того, що слідом бачимо Мономаха на Волини.

Ярополку удало ся ще поправити свою справу і поучити Всеволода, аби його не легковажив. 1087 р. він прийшов із Польщі

вказував на 1085 р. (II с. 301); але далеко правдоподібніше, що війна 1085 р. була вже результатом того, що Всеволод виміг від Ярополка Галичину для Ростиславичів. ¹⁾ Іпат. 145.

²⁾ Його потім навіть уважали святим, див. Філарета Русские святые XI. с. 306. ³⁾ Іпат. с. 144.

з помічними військами. Його стрів Мономах. Не знати, чи заїм-понував Ярополк приведеним польським військом, чи піддобрив ся до Всеволода, тільки Мономах вернув йому Волинь. Але Ярополк захотів відібрати й від Ростиславичів Галичину. Перебувши трохи в Володимирі, він пішов на Звенигород галицький, очевидно — походом. На дорозі одначе його підступом убив якийсь Нерядець, „отъ дьяволя наученья і отъ злыхъ человекъ“. Нерядець втік до Рюрика Ростиславича у Перемишль; правдоподібно, він коли не був ним посланий, то робив для нього, усуваючи небезпечного ворога. Пізнійше Давид виразно казав, що то Ростиславичі забили Ярополка¹⁾. Всеволод ходив з сього powodu сам походом до Перемишля в тім же році. Прзвдоподібно, поводом виставлено було те підозрінне на Рюрика що до убийства Ярополка, але в дійсности Всеволод, мабуть, мав на меті уставити політичні відносини по тій перемині, яку робила смерть Ярополка в ситуації. Літопись нічого не каже, що при тім стало ся з Волинею, але судячи з пізнійших вказівок, Всеволод поділив Ярополкову спадщину: головну пайку, з володимирським столом, дістав Давид; Берестейську волость Всеволод придав Святиполку, брату Ярополка, в додаток до Турово-Пинської волости, а собі взяв за комісію Погорину — де перед тим сидів Давид. Я вивожу се з того, що потім як Святиполк був уже в Києві, Давид страхав його Васильком: як що Василько забере собі Волинь, то відбере й від Святиполка Бересте і Погорину²⁾; видно, що то були землі сьвіжо забрані від Волинської волости³⁾. А що Давид дістав Волинь з Володимиром від Всеволода, про се виразно говорить ся в любецьких постановах⁴⁾.

Але Погорина не була, мабуть, одиноким заробком Всеволода при тій історії. Святиполк, діставши Туров, слідом перейшов туди

¹⁾ Іпат. с. 168. Оден з визначних російських учених середини XIX столітя Тюрін написав спеціальну статю: Смерть Ярополка Ізяславича (Современникъ т. XVI відд. II), де складав вину убийства Ярополка на Давида. Йому відповідав, складаючи на Рюрика, Соловйов — II. 308—9. Дійсно, на Давида нема ніяких доказів.

²⁾ Іпат. с. 172.

³⁾ Можна б додати ще звістку Татіщева (II с. 219), що Ярослав Святиполкович хотів відібрати Погорину від Мономаха: вона може мати значінне, бо сам Татіщев не думав, що Дорогобужську волость (Погорину) взято від Ярополка (ib. с. 137).

⁴⁾ Іпат. с. 167. Татіщев (II. 139) таки й каже, що Давид дістав Володимир по смерті Ярополка, але не знати, чи се він де вичитав, чи викомбінував (комбінація, в кождім разі, зовсім справедлива).

з Новгородa (1088). Пізнійше Новгородці дорікали йому, що він їх кинув („ты еси шель отъ насъ“)¹⁾, але коли зважити, що як раз по виході Святослава Всеволод посадив у Новгороді свого внука, Мономахового старшого сина Мстислава²⁾, то воно стає більш правдоподібним, що Святослав відступив Новгород Всеволоду в обмін на Туров, бо инакше хто зна чи й дістав би він Туров по смерті Ярополка; Туров же йому був потрібний, аби звідси ближше пильнувати київського стола, що по Всеволоду мав йому прийти. Чи сак чи так, а Всеволод при сих перемінах заробив, як бачимо, добре. Тепер поза його руками зіставались тільки: Туров, Волинь з Галичиною, Полоцьк і окрайки Святославового уділу — Муром і Тмутарокань.

Ціла ізгойська політика отже на разі удалась Всеволоду. Коштом Ярополка задоволив він дві ізгойські родини, заробивши при тім чимало і для себе, а тимчасом родина Святославичів, зіставши ся сама з своїми претенсіями, затихла по нещасливім кінці Романа і заслання Олега, та мовчки виглядала ліпших обставин в своїм Тмутарокані та Муромі.

Се було дуже наручно Всеволоду, бо він і без того мав чим журити ся. На Волини, як бачили ми, мав він клопоти з Ярополком. На півночі непокоїв його Всеслав: він по смерті Святослава зачинав ся з Новгородом, потім попав в Смоленськ (1078), і Мономах двічі ходив на його землі³⁾. На полудню, почавши від походів ізгойв Бориса й Олега (1078 р.) та Романа (1079), де брали участь половецькі ватаги, майже без перерви чинили напади Половці — вже на власну руку. Літопись дуже мало говорить про них (властиво є тільки одна згадка — під 1092 р., хоч за те й характеристична: „ратъ велика бяше отъ Половецъ отъсюду“). Але Мономах в своїй автобіографії подав інтересні відомости в сій справі, і вони відкривають перед нами всю тяготу сеї половецької „рати“. І так довідуємо ся звідти, що деє 1078—9 р. Половці повоювали „Стародубъ весь“. Деє 1084 р. вони взяли Горошин (в Переяславщині). 1085 р. вісімтисячна половецька орда несподівано напала на Мономаха коло Прилуки (тамже). Потім чуємо їх напади в околиці Святослава, Торчеська, Юрєва, знову битву коло Красного — все в Київщині. Потім знову коло Варина — в Переяславщині⁴⁾. Коли зважимо, що Мономах, хоч і був головним героєм сієї боротьби з Полов-

¹⁾ Іпат. с. 182. ²⁾ Іпат. с. 182, 1 Новг. с. 67. ³⁾ Лавр. с. 239.

⁴⁾ Див. в примітках до мана.

цями¹⁾, все таки анї не брав участі в усіх битвах з ними, анї не мав на гадці записати всі половецькі напади, то зміркуємо, кільки то їх могло бути в дійсности.

З круга заграничної політики для часів Всеволода знаємо не багато. З рештою з західно-європейськими землями Всеволод до безпосередньої стичности мав уже менше нагоди, від коли західні українсько-руські землі відокремили ся від Києва; тому й про конфлікти сих західніх земель з Угорщиною й Польщею тут не говоримо. На доповнення сказаного вище про звязки з Німеччиною в середині і другій половині XI в. згадаємо тут лише про нещасливу доньку Всеволода Евпраксию. Вона вийшла заміж за маркграфа саксонського, а коли повдовіла, оженив ся з нею, 1089 р., імператор Генрих IV; але вони жили зле, німецькі хроністи оповідають страхи, як Генрих зневажав жінку, й вона нарешті (1094 р.) втікла від нього до маркгр. Матильди тосканської, а за її посередництвом удала ся до папи. Справу її з чоловіком розсуджувано потім на синоді в Констанції, потім в Пяченці (1095 р.); Генриха осуджено за його супружї несправди й виклято, а Евпраксія по тім вернула ся на Русь. Пізнійше (1106 р.) вона постригла ся в Києві й незабаром померла (в 1109 р.)²⁾. Шлюб сей зрештою, незалежно навіть від свого нещасливого характеру, не міг мати для Руси особливого політичного значіння уже тому, що Генрих і Німеччина тоді були заняті своїми домашніми справами³⁾.

Тісні звязки істнували далі з Візантією. Ми знаємо, що Всеволод сам був ожений з візантійською царівною, і не вважаючи на зміни династій на візантійськїм столі він піддержував далі сї звязки: найліпший доказ на се — заслання Олега до Царгорода

¹⁾ Вона одначе не перешкаджала йому в потребі й собі уживати половецької помочи, нпр. в поході на Всеслава.

²⁾ Про неї Бернольд *Monum. Germ. hist. Scr. V. 457—8 462*, Еккергард *ib. VI. 720. Annalista Saxo ibid. 721*, Donizo *Vita Mathildis XII. 394*, *Annales Stadenses XVI. 316—7 і 326*, *Іпат. л. 186 і 188*. Див. про сей шлюб ще Giesebrecht *Geschichte der deutschen Kaiserzeit III*⁴ с. 627—8, 650—662.

³⁾ В компіляції Татїщева (II. 136) оповідаєть ся під 1082 р., що Генрих просив Всеволода допомогти йому на угорського короля Гейзу, і Всеволод пішов походом, але завернув ся „від гір“, виславши воєводу Чудина — мирити Гейзу з цісарем. Се оповідання має багато підозрілих анахронізмів (нпр. — Гейза вмер ще 1077 р.) та недорічностей і належить до сумнівних ще більше, ніж вище подана звістка про корсунські справи.

1079 р. Бачимо потім, що й його син Мономах зістаєть ся в тісних зносинах з Візантією, але з рештою не маємо більше фактів до сих відносин¹⁾.

Далі піддержували ся зносини з скандинавськими країнами. Свого Мономаха Всеволод оженив з донькою нещасливого англійського короля Гаральда, що по Гастингській битві разом із братами утікла в Данію й там перебувала, доки не вийшла заміж на Русь. Свого старшого сина Мстислава Мономах оженив з донькою шведського короля Інґа Стейнкельса Христиною, але не знати чи сей шлюб уложений був ще за життя Всеволода (Мстислав родив ся 1076 р.)²⁾.

У зверхній політиці, в воєнних справах виручав Всеволода Мономах, скачучи з Смоленська в Переяслав і з Переяслава під Броди; у внутрішній управі Всеволод мусів радити собі иньшими способами, і тут літопись, хоч як для нього прихильна, не замовчує нарікань. „Він волів, каже вона, молодиків, з ними радивсь, а ті водили ся своїми особистими інтересами, рили під иньшими боярами і не пильнували справедливости в управі; тивуни почали грабити, здирати людей грошовими карами, а князь про се не знав“. „Земля збідніла від неустанних війн і урядницьких здирств“, скаржать ся на иньшій місці літописи самі Кияне³⁾. Літописець поясняє єї неприємності Всеволодовими клопатами від ізгоїв, його хоробливістю й старістю, хоч Всеволод не був дуже старий: він умер маючи 63 роки. Правдоподібно, що тут причина була в характері і в замилюваннях князя. Упускаючи суд і управу, виручаючи себе сином в походах, Всеволод за те був дуже зручним, вирахованим політиком, як то ми могли оцінити в вище поданім огляді. При тім в усім він дуже уважав на вимоги й погляди суспільности і вславив ся своїм взірцевим життям. „Сей благовірний князь Всеволод, каже літописець, змалку любив правду, був ласкавий для убогих, віддавав честь єпископам і сьвященникам, а особливо любив монахів і задовольняв їх потреби; він і сам цурав ся пияцтва і похоти, — тому й батько його любив“⁴⁾. Був

¹⁾ Про згогад, що Михайл Дука сватав свого брата за Всеволодову доньку, говорив я вище — с. 66.

²⁾ Про єї шлюби 1 Нов. с. 122, Saxo Grammaticus (XII в.) — Monum. Germ. hist. Scr. XXIX с. 67, Genealogia Ingeburgis reginae (кінець XII в.) ib. с. 165, датська Knytlingasaga (XIII в.) ib. с. 292, Heimskringla с. 345, Morkinskinna с. 356 (історії норвезьких королів, з XIII віка).

³⁾ Іпат. с. 151, 153. ⁴⁾ Іпат. с. 151.

він справді великим прихильником церкви і духовенства, фундував кілька монастирів — знаємо нпр. його монастирі св. Михайла (Видубицький) і другий — св. Андрія фундований для його доньки Янки (Анни), що в нїм постриглась¹⁾. Мономах підносить його незвичайні знання: „отець мой, дома сѣдя, изумѣяше 5 языкъ, — в томъ бо честь есть отъ инѣхъ земель“. Сей факт оцінюють звичайно як доказ особливої освіти, але се знання могло мати й чисто практичне значіння — в досить розвинених заграничних дипломатичних зносинах.

Умер Всеволод 1093 р., 13 квітня, в присутності своїх синів Володимира Мономаха і Ростислава. Його поховано в Софійській катедрі, коло гробу батька: літопись каже, що Ярослав заповів йому, аби казав себе поховати коло нього. „бо він любив його більше від його братів²⁾).

Мономах був паном ситуації в Києві в момент смерти батька, міг відразу сісти на київській столі і зайняти місце Всеволода в політичній системі Руської держави. Але обережний і вирахований, як і його батько, він не відважився на такий сміливий і ризиковний крок. Літопись добре відгадала його мотиви, вложивши в уста йому такі гадки³⁾: „як я сяду на столі мого батька, то прийдець ся мені воюватись з Святиполком, бо то перед тим був стіл його⁴⁾ батька“.

Якихось принципів переходу київського стола, окрім досить неозначеного принципу отчинности, жите й історія не виробили тоді, як не виробили й пізнійше; все рішали шанси й конкуренція. Мономах мусів знати, що Святиполк не пустить київського стола: він може й з Новгорода до Турова перейшов, аби бути поблизу. Розпочинати ж боротьбу з Святиполком, маючи за спиною Святославичів, з їх претенсіями на Чернігів, і тяжку грозу половецьких нападів, — було б дійсно дуже небезпечно. Тож Мономах післав до Святиполка, закликаючи його на київський стіл, а сам пішов у Чернігів. Переяслав дістав менший його брат Ростислав; як поділили Всеволодовичі иньші батьківські волости, не знати зовсім, та й не важно, бо слідом вони однаково злучилися в руках Мономаха. Новгород віддано Давиду Святославичу,

¹⁾ Іпат. с. 144—5. ²⁾ Іпат. с. 151—2. ³⁾ Іпат. с. 152.

⁴⁾ В полудневій редакції хибно: моего.

старшому з Святославичів, які жили ще; тим, очевидно, хотіли пригдушити справу чернігівської волости¹).

Святополк не загаявсь і в провідну неділю 24 квітня вже прибув до Києва. Літопись, хоч прихильна Всеволодовій династії, зазначає одначе, що Кияне прийняли Святополка „з радістю“²). Значилоб се, що династія Всеволода і спеціально старий Всеволодович Мономах ще не мали тоді особливих симпатій у Києві; воно й не диво, коли правління Всеволода полишило такі невеселі згадки у людей своїми судами й тивунами. Але і з Святополка не мали люди потіхи: він лишив по собі лиху славу. Патерик, передаючи, очевидно, усну традицію, пише, що за часи Святополка було багато кривд людям, він нищив без вини визначних людей („домы силныхъ“) і багато заграбив майна³), та ілюструє се історією з соляними спекуляціями Святополка, про котрі згадаю низше. Взагалі він у наших джерелах виступає чоловіком користолюбним, несправедливим, а разом нездарним: правда, по часті се залежить і від самих джерел, більш прихильних його сучаснику — Мономаху; так, нездарним політиком Святополк в дійсності зовсім не був, се побачимо виразно самі.

Князювання Святополка розпочалося дуже сумно: він вступив на київський стіл в часи сильного половецького натиску. Ми бачили вище (з автобіографії Мономаха), що при кінці 80-х рр. Половці сильно непокоїли Київщину. Перед самою смертю Всеволода була в Переяславщині „рать велика отъ Половецъ отвсюду“. В перші роки Святополкового пановання на київському столі сей натиск твіває далі й приводить полудневу Київщину до повного спустошення, до утрати колонізаційних здобутків спокійніших десятиліть — від часів упадку Печенізької орди. Аналогічне діяло ся, правдоподібно, і на лівім боці Дніпра, в Переяславщині. Повторяли ся тяжкі часи Володимира, тієї „рати без переступа“, смутні часи, коли, кажучи словами Слова о полку Ігореві, „рідко гукали по Руській землі орачі, але часто кракали ворони, ділячи собі трупи, та вели свою бесіду галки, збираючись летіти на по-

¹) І Новг. с. 66: тут сказано, що Мстислав сидів у Новгороді 5 літ, а по нім (значить 1093 р.) сів Давид і пробув два роки — до 1095. Перед тим він, мабуть, сидів у Муромі.

²) Іпат. с. 152.

³) Патерик с. 152; ся звістка (як також і про голод на Руси) є й у Стрийковского (I. 167), але цікаво, що він се бере „z kroniki ruskiej“, разом з иньшими звітками.

живу¹⁾. Патерик дійсно згадує про „сильний голод і велику загальну нужду в Руській землі“, „смерти надлежащи глада ради бывающего на вси люди“²⁾; се по часті могло стати ся через сарану (про неї говорить літопись під 1094 і 1095 р. — „поядона всяку траву и многа жита“³⁾), але ще більше мабуть таки через ті неустанні напади Половців і вічну тривогу.

Ся хижа, навісна степова хмара сперсоніфікувала ся на довгі часи у руської людности в особі одного з тогочасних половецьких ватажків — хана Боняка. Він дав ся в знаки сучасникам сильно. Літопись його титулує: „безбожный, шолудивый, хыщник“⁴⁾. В історії волинської війни Василя він представлений ворожбитом, віщуном: вис по вовчому, і вовки йому відповідають⁵⁾. В XII в. чуємо легенду, як Боняк рубав шаблею київські Золоті ворота (зовсім як польські джерела оповідають про Болеслава)⁶⁾. В пізнійших народніх переказах, відомих нам від XVII в., „шолудивий Буняка“ перейшов уже в зовсім мітичну, нелюдську, надприродну істоту: демона смерти, шкелета покритого шкірею, з смердячими потрохами; до сеї фігури привязані були різні мандрівні казкові перекази — про убивання ним слуг, які підглянуть, що він не живий чоловік, а такий шкелет, про уратовання одного з тих слуг, що потім убиває самого того демона, і т. н. — перекази, що не мають ніякого звязку з історією Боняка, окрім самої фігури шолудивого хищника, перетвореного народною творчістю на сю казкову істоту⁷⁾.

По великій рати в Переяславщині 1092 р., на весну 1093 р. Половці вибрали ся новим походом. Прочувши про смерть Всеволода, вони прислали до Святяполка послів „о мирѣ“, себ то жадаючи окупу за спокій. Святяполк увязнив послів. Половці почали нищити Київщину і обложили м. Торческ — осаду руських Торків. Святяполк почав вибиратись у похід. „Розважні бояри“ „мужи смысленїи“, як їх зве літописець, очевидно бояре київ-

¹⁾ Розд. VI. ²⁾ Вид. Яковлева с. 152—3.

³⁾ Погодін — Хронологическій указатель древней рус. истории (Уч. Записки пет. акад. VII. 2 с. 79) уважав другу звістку дублетом.

⁴⁾ Іпат. с. 102. ⁵⁾ Іпат. с. 177—8. ⁶⁾ Іпат. с. 299.

⁷⁾ Див. розвідку Драгоманова Шолудивый Буняка въ украинскихъ народныхъ сказанїяхъ, К. Старина 1887, VIII і X; передруковано в збірнику його праць, в I т. Збірника фільольогічної секції Н. Товариства ім. Шевченка. Найдавнішу верзію сеї новітньої верстви Бонякової легенди маємо з XVII в. — у Юзефовича Kronika m. Lwowa, с. 266—7, перекладу Шивоцького.

ські, перестерегали його, щоб він не поривався на Половців з малим військом: Святуполк мав 800 мужа дружини тай уважав, що сього на Половців вистане, і його піддержували „нерозсудні“ (несмыслѣнѣи) дорадники, але розважні казали, що здасться би на той похід і 8000, тільки нема чим їх удержувати: земля збідніла від війни і непорядків управи. Вкінці вони радили удати ся по поміч до Мономаха, і Святуполк їх послухав — післав до Мономаха, просити помочи. Мономах прибув дійсно з військом своїм і з братом Ростиславом. В родинній монастирі Всеволодовичів — Видубицькій князі зійшли ся, але зачали від своїх княжих рахунків, „взяста межи собою роспрѣ которы“. „Розважні бояре“ стали їх напominати: Половці нищать руську землю, а ви сварите ся; потім порозумієте ся між собою, а тепер кінчіть справу з Половцями — чи миром, чи війною“. Вкінці по довгих коровадах і суперечках князі уложили межі собою союз, присягли згоду — „цілували хрест“, і тоді доперва перейшли до половецької справи. Мономах не радив іти на Половців, думав, що ліпше окунити ся; правдоподібно — орда була занадто численна. Але перемогла Святуполкова гадка, що стояв за походом, і всі рушили під Трипіле, над устє Стугни.

Тут одначе знову виникла ріжниця в поглядах — чи йти за Стугну, чи ні. Князі скликали дружину й зачали радити ся. Мономах знову радив годити ся з Половцями, заразом страхаючи їх військом, і його підтримували „розважні бояре“. Але загал Киян був у воєвничім настрою, і їх гадка перейшла на сій воєнній раді: рішено не миритись, а битись — іти за Стугну. Але коли прийшло до битви, зараз за Стугною, коло Трипіля, між двома лініями оборонних валів, що сходили ся тут, київські „людє“ не оправдали свого воєвничого запалу — вони не витримали натиску Половців, що ударили на них, і побігли. Святуполк з своєю дружиною тримав ся, але не міг сам удержати ся, й мусів тікати за ними. Половці ударили тоді на Володимира й по „лютій битві“ змусили й його до утечі.

Настала безладна втікачка, особливо на броду через Стугну. Ростислав, бредучи з Мономахом, почав тонути. Мономах³ став його ратувати, але ледво не втонув сам, а брата не виратував, він згинув. Київський Патерик оповідає монастирський переказ, що ся смерть спіткала Ростислава за його нелюдський учинок: він казав утопити печерського монаха, прозорливця Григорія, що напроорокував Ростиславови сю смерть і тим нагнівав його). В Слові о полку Ігоревім є поетична апострофа до сеї трагічної

смерти молодого Всеволодовича, що звучить як принагідна ремінісценція з старшої пісні: „молодому князю Ростиславу зачинив Дніпро свої темні береги; плаче мати Ростиславова по молодім князю Ростиславу; посмутили цвіти від жалю, й дерево з туги до землі похилилось¹⁾“

Мономах по сій пригоді побіг до свого Чернигова; Святиполк, втікши до Трипілля, звідти в ночі дістався до Києва. Земля лишилася безборонною, і Половці почали пустошити самі околиці Києва, заходячи навіть за Київ, між Києвом і Вишгородом. Святиполк поспробував знову виступити проти них, але на Желани (під Києвом) його знову розбито, і маса Русі побито, більше як в попередній битві. Торчеськ Половці тимчасом держали в облозі і відбивали всі атаки обложених. Забрало там запасів, а довести нових не удавалось. Вкінці Половці забрали і воду, і Торки по завзятій обороні мусіли піддатись. Місто спалено, а людей Половці забрали в неволю. Тим закінчилася кампанія. З великою здобичею пішли Половці на свої кочовища, ведучи масу невільників. „Змучені холодом, стомлені голодом і жаждою, схудлі з бід на лиці, почорнілі, йшли вони незнайомими краями, серед диких народів, голі й босі, з ногами поколеними на терні, і з слізми говорили між собою: „я з того міста“, „я з того села“, так розпитувались і з слізми оповідали про свою родину, підводячи очі до Вишнього, що знає всі тайни...²⁾“. Святиполк, не чуючи можності дальшої боротьби, оженив ся з донькою Тугорхана, „половецького князя“, щоб піддобрити ся до Половців, і дав окуп, щоб не воювали більше (се називається в наших літописах: „створи мир“). Окунивсь і Мономах³⁾.

Ся катастрофа осмілила Олега Святославича. Він зрозумів, що настав його час. Взявши Половців до помочи, він прийшов на другий рік (1094) з Тмутороканя під Чернігів. Мономах засів у місті, Олег спустошив передмістя і почав добувати „острог“. Вісім днів йшли бійки, нарешті Мономах стратив надію відбитись, а як він сам поясняє: „пожалував християнських душ, їд, що горіли, та монастирі, та сказав: нехай погані не хвалять ся“, і розпочав переговори з Олегом. Він віддав йому Чернігів, а сам ретировав ся з останками дружини в Переяслав. Се було в день

¹⁾ Розд. XIII. ²⁾ Іпат. с. 157.

³⁾ Іпат. с. 157, Лавр. с. 240 (до сього тексту поправка Арцибашева I, 2 пр. 236: замість „на Сузь“ — „на Стуги“).

св. Бориса (24 липня; мала Мономахова дружина, яких сто мужа, з родинами мусіла перебирати ся серед половецької орди, „і облизувались на нас як вовки“, пише Мономах, — але щасливо пройшла у Переяслав¹⁾). Свої почуття до Половців Мономахова дружина й сам Мономах виказали за те, коли прибули на весну до Переяслава половецькі старшини Ітлар і Кітан „на мир“, себ то — брати окуп. Дружина Мономаха задумала їх порізати; Мономах з початку противив ся, — бо він їм присягнув, але потім згодив ся. Він закликав їх до себе, там їх замкнули в покою і постріляли з даху безборонних, як щурів. Потім Мономах і Святوپолк наглим нападом заскочили їх табор за Голтвою і пограбили. Кликали з собою й Олега Святославича, але він не пішов і не згодивсь убити сина того Ітлара, що був у нього.

Сю відмову Олега князі прийняли як провокацію: мовляв Олег тримає з Половцями — „зане ся бяше приложилъ к Половцємъ“, як мотивує Мономах в своїй автобіографії. Відносини зірвано, „бысть межи ими ненависть“²⁾. Ізяслав Мономахович зайняв Муром, вигнавши Олегового посадника. Давид Святославич під тойже час, розсваривши ся з Новгородцями, вибрав ся звідти й захопив Мономахів Смоленськ³⁾. Олега Святуполк і Мономах візвали на якийсь небувалий конгрес до Київа: „приходь до Київа умовити ся в присутности епископів, ігуменів, бояр наших батьків і громади („горожаны“) про Руську землю, щоб оборонити її від поганих“.

Дійсна ціль була иньша. Знаємо обвинуваченне на Олега, що він хоче тримати з Половцями, і загальне незадоволення на його союз з Половцями (літопись висловляє його кілька разів досить сильно, а відгомін сеї традиції маємо ще і в Слові о полку Ігоревім, що його зве „Гореславичом“ замість Святославича, та винуватить у всіх тодішніх усобицях⁴⁾). Зовсім ясно, що Мономаху з Святуполком треба було на тім конгресі не наради, а чого пньшого. під пресією загальної опінії вони хотіли або примусити Олега, щоб розірвав союз з Половцями і таким чином позбути ся небезпечного половецького союзника у себе з заду під час завзятої боротьби з Половцями з фронту, а заразом і ослабити самого Олега (се все

1) Іпат. с. 157—8, Лавр. 240.

2) Іпат. л. с. 158—9, Лавр. с. 240.

3) Іпат. с. 160, 1 Новг. с. 67.

4) „Той бо Олегъ мечемъ крамолу коване и стрѣлы по земли сѣяше... Тогда при Ольгѣ Гориславичи сѣяшеть ся и растяшеть усобицами, въ княжихъ крамолахъ вѣщи чловѣкомъ съкратина ся“ (VI).

особливо важне було для Мономаха), або — знайти повід, знов таки — санкціонований загальною опінією, для дальшої боротьби проти Олега. Олег, очевидно, розумів се дуже добре. „Набравшись дурної пихи“, „усприємъ смыслъ буй и словеса величава“, як класифікує се неприхильний йому літописець, Олег відповів, що не признає над собою суда „єпископів, чернців і смердів“. Тоді Святотполк і Мономах оголосили його одномисленником Половців і пішли на нього походом.

Се було при кінці квітня (1096). Олег не відваживсь ані вийти проти них, ані відсижувати ся в Чернигові; похід, видно, застав його неприготованим. Він вихопив ся з Чернигова в Стародуб, Володимир і Святотполк погнали ся за ним і обложили в Стародубі. Облога була дуже тяжка, Стародубці завзято боронили свого отчича; близько п'ять тижнів ішли битви під городом. Нарешті Стародубці не могли довше триматись, і Олег капітулював. Святотполк і Мономах зажадали, щоб він прибув разом з братом Давидом на з'їзд до Києва — „сняти ся и порядъ положити“; Олег присягнув на тім. Подібно вчинили і з Давидом: Святотполк і Мономах ходили під Смоленськ, примусили його вернути ся в Новгород і теж постановили з ним угоду — мабуть зобов'язали його прийхати на той з'їзд¹).

¹ Іпат. с. 160—1, 1 Новг. с. 118, Лавр. с. 241 Новгор. л. похід на Давида уміщує під 1095 р., але се, правдоподібно, помилка. Насамперед в переговорах з Олегом під Стародубом, є, здасть ся міні, натяк, що з Давидом тоді ще не порозумілись, а в оповіданні про суздальську кампанію просто сказано, що Олег мав іти до Давида „Смоленську“ (Іпат. с. 164), та й Найдавніша літопись перехід Давида з Новгорода до Смоленська кладе аж на кінець 1095 р. Коли Олег по стародубській кампанії подав ся до Смоленська, Давида там не чути, але Смольняне тримались Святославичів (се міг бути червень-серпень 1096 р.); у Новгороді ж Давида не було зимою 1096/7 р. (Іпат. с. 165—7). Каталог новгородських князів зовсім ігнорує друге се князівство Давида, правдоподібно — се було щось зовсім ефемерне. З того всього я робив би таку комбінацію, як найбільш правдоподібну: по стародубській кампанії Давида силоміць вивели з Смоленська в Новгород, нпр. в червні-липні 1096 р., але Смольняне стояли до Мономаха в опозиції, і відносини до Давида були не покладжені остаточно. Дуже скоро по тому (нпр. серпень-вересень 1096) наступило порозуміння з Давидом; в своїй автобіографії Мономах згадує про подорож (чи може властиво похід) до Смоленська „с Давидом смирившє ся“, і вона була десь на початку осені 1096 р. (бо потому Мономах ходив ще на Половців на Сулу, а на зиму тогож року він пішов на Поволже). Давида на основі сього остаточного порозуміння виведено з Новгорода, і туди на його місце перейшов знову Мстислав Мономахович. Що ж міг дістати Давид? Я думаю, не що инше як Чернігів — уже тоді.

Але Олег не хотів здавати ся на ласку свояків і рішив ще попробувати щастя. Він пішов був на Смоленськ; Смольняне не прийняли його, але до нього пристали „вої“ звідти. З ними здобув він собі назад Муром (Ізяслав Мономахович при тім наложив головою в битві) і задумав до сього прилучити й поволзькі волости Мономаха. Йому удалось опанувати Суздаль і Ростов, але наспів з військом Мстислав з Новгорода, знищив Олега під Суздалем (на р. Колачці), зайняв назад не тільки Поволже, але й Муромську волость і Олегу порадив не тікати, а звернути ся з по корою до „братії“, щоб не виключали його з Руської землі¹⁾.

Та коли становище Олега було прикре, то з другого боку й Святوپолк з Мономахом відчували пекучу потребу полагодити нарешті відносини на Руси, з Святославичами значить, щоб можна було звернути сили проти Половців. Сї часи були справжньою орґією степових нападів і спустошень. Після купленого окупамі спокою 1094 р. Половці прийшли другого року знов у Київщину²⁾. Вони обложили Юрів, столицю Порося, стояли коло нього ціле літо, як позаторік коло Торчеська, і ледво не взяли його. Святуполк був окупив ся їм, але вони не забрали ся й після того з Київщини. Тоді Юрійвіці, вибравши час, покинули місто й втікли до Києва. Святуполк звелів їм поставити замок коло Витечева, і тут оселив Юрійвіців з їх єпископом, „Засаковців“ (людей з околиці Сакова — на лівім березі Дніпра) і з иньших пограничних міст³⁾. Епізод характеристичний, він показує, що неустанні напади Половців знищили пограниче, і люде довше не могли тут витримати. Поросе, відбудоване Ярославом, пропало знову для української колонізації й житя. Подібне мусіло діятись і на лівім боці.

Знищивши пограниче, Половці узяли ся до Києва й Переяслава. Поки Святуполк з Мономахом били ся з Олегом під Стародубом, Боняк напав на Київ, попустошив околицю й спалив княжий двір на Берестовім. Иньший половецький старшина — Куря пустошив околиці Переяслава й спалив Усте (мабуть треба розуміти тут усте Трубежа). За ним слідом прийшов Святуполків тесть Туторхан, і взявсь вже до облоги Переяслава. Він простояв тут три тижні, коли наспів Мономах з Святуполком, що по

¹⁾ Іпат. с. 164—7.

²⁾ Не знати, чи се стало ся перед убиством ханів в Переяславі, чи по ній.

³⁾ Іпат. с. 159—60.

стародубській кампанії утаняли за Боняком за Рось, аж над Бог¹⁾. Тугор-хана взяли з двох боків — від Заруба й від Переяслава, і побили, сам він наложив головою. Та поки князі виручали Переяслав, Боняк вернув ся до Київа і 20 червня²⁾ ледви не прохопив ся до міста; попалив передмістя, монастирі (між иньшим пограбив Печерський монастир), спалив двір Всеволода коло Видобич і безкарно втік³⁾.

Довше зіставати ся в такій ситуації було неможливо. Коли Мономах з біди уступав з Чернигова 1094 р., він міг мати ще замір при першій нагоді відібрати його собі назад, але тепер мусів бачити зовсім ясно, що треба йому рішучо вирікти ся отчини Сьвятославичів і щиро помирити ся з ними. Та Мономаху при тім конче хотіло ся, щоб його уступка не виглядала вимушеною, а вільною, щоб Олег явив ся перед ним в ролі прохача; сам зрозумій, чи мені випадає першому звернути ся до тебе („послати к тебѣ“), чи тобі до мене“, писав він до Олега перед суздальською кампанією⁴⁾, і все жадав, аби Олег з'явивсь на загальний з'їзд, щоб аж там покінчити справу. Чи се була річ Мономахової амбіції — що він хотів надати характер ласки своїй уступці, чи йому хотіло ся з'обовязати Олега і тим вимогти, аби він розірвав свій союз з Половцями, — не знати. Але знов і Олег ніяким сьвітом не хотів здавати ся на ласку Мономаха. Аж нарешті програвши суздальську кампанію, стративши все, він вже не мав енергії вертати ся знову до Тмутороканя та розпочинати боротьбу на ново, і піддав ся вимозі, що йому неустанно повторяли протягом двох років і Мономах, і Сьвятополк, і Мстислав — згодив ся покоритись і прибути на з'їзд⁵⁾.

З Давидом Сьвятославичем Мономах порозумів ся наперед. „Ми з твоїм братом умовлялись, але без тебе не можна умовитись“,

¹⁾ Я думаю, що до сього Бонякового походу належить звістка Мономаха (Лавр. с. 241), уміщена зараз по облозі Стародуба, і Мономах під Переяслав (на Тугорхана) прийшов десь з Київщини.

²⁾ В літописи битва з Тугорханом датована 19 „иуля“, а напад Боняка „въ 20 тогоже мѣсяца, въ день пятокъ, въ часъ 1 дне“. Але п'ятниця була 20-го червня, а не липня, і тут треба читати: иуля, а се тим більше, що инакше Тугорхан стояв би під Переяславом сім тижнів, трохи за довго.

³⁾ Іпат. с. 161—2. ⁴⁾ Лавр. с. 245.

⁵⁾ „Да [є]же начнеши каяти ся Богу, и мнѣ добро сердце створиши, пославъ соль свой или пископа, и грамоту напиши с правдою, — то и волость възмешь с добромъ, и наю сердце обратиши к собѣ, и лѣпше будемъ яко преже, нѣсмъ ти ворожитъ ни мѣстьяни“, писав Мономах Олегу по смерті свого сина Ізяслава, Лавр. с. 245.

писав Мономах до Олега в осени 1096 р. Я думаю, що се наступило в осени 1096 р., при переводі Давида з Новгорода: думаю, що йому тоді вже Мономах віддав Чернігів. Олегу по суздальській кампанії, коли він з'обов'язався покоритись „братії“, правдоподібно зараз таки вернули Муром. Остаточно нові відносини, нова політична ситуація мала бути санкціонована на загальному княжій з'їзді, що відбувся в осени 1097 р. — в останніх днях жовтня чи в перших листопада, в Любчу — правдоподібно, урочищу сього імени під Києвом¹).

З князів прибули окрім Святослава Мономах, Давид і Олег Святославичі, Давид Ігоревич і Василько Ростиславич. Метою з'їзда, по словам літописного оповідання, було „строєньє мира“ — забезпечення згоди, а мотиви й ухвали князів воно стилізує так: „пощо губимо Руську землю, маючи між собою ворожнечу? тим часом Половці пустошать нашу землю і тішаються, що внутрішні війни між нами тривають до тепер. Будьмо однодушні від тепер і пильнуймо Руської землі! Кождий нехай має свою отчину: Святослав — Ізяславів Київ, Володимир — Всеволодове, Давид, Олег і Ярослав (Святославичі) — Святославове, а решта ті волости, які хто дістав від Всеволода: Давид (Ігоревич) Володимир, Володар Ростиславич Перемишль, Василько — Теребовль“. На тім цілювали хрест, ухваливши: від тепер колиб хто розпочав війну, то на того будемо всі ми і честний хрест“²).

В сій ухвалі можна-б вирізнити кілька особливих моментів — постанов різного значіння, принципіальніших і спеціальніших. Так, сею ухвалою прийнято принцип отчинності — кождий князь має мати ті землі, які належали його батькови. Се дуже важна постанова, великого принципіального значіння. Бо хоч вона говорить спеціально про дані волости, але мала значіння прецедента і на даліше (розуміється — коли інтересовані князі знаходили на поперек сього прецедента иншу доказову силу — політичну, оружну). Вона була фіналом концентраційної політики в її теорії, рішучим ударом тенденціям збирання земель, виявленим по смерті Ярослава: загарбані землі тепер мали бути віддані спадникам (де ще вони лишилися). Але вповні сей принцип отчинності пере-

¹) Звичайно розуміють тут звістний Любеч на Дніпрі, вище устя Прип'яті; але з огляду, що всі тодішні княжі з'їзди відбувалися під Києвом на пів-невтральній лівобічній території, або на острові, досить правдоподібно, що й сей з'їзд був на лівім боці Дніпра під Києвом, де є озеро Підлукське (рукоп. матеріали зібр. Бороздіним — див. Барсов² с. 143).

²) Іпат. с. 167.

ведений не був: Новгород, хоч належав до Св'ятополкової отчини, зіставсь у Мономаха, і ся справа виринула потім, по кількох літах.

Другий момент — санкціонування теперішнього стану володіння і устанвлення союзу для оборони спокою. Се було відновлення заповіді Ярослава старшому сину: як би хто кого скривдив, помагати покривдженому; тільки тепер сей обов'язок кладеть ся на весь союз князів.

Третє — союз проти Половців, для заховання цілоти Руської землі. Ним касували ся всякі союзи з Половцями, отже й союз з ними Олега.

Цікаво, що се все діеть ся на родинній основі: зібрали ся князі тільки Ярославового потомства, про полоцьку лінію нема й згадки, певно її й не кликав ніхто. Се родинна, а не державна одність, фамілійний союз, тим самим дуже непевний що до своєї трівкості.

Та ухвали єї були повалені навіть скорше, ніж можна було думати.

Введена в літопись повість описує Любецький з'їзд дуже іділічно, як акт братської любови. Та здасть ся автор пересолодив сей образ для контрасту з дальшими подіями. В кождім разі щирости на сім з'їзді, певно, було не більше як на теперішніх дипломатичних конгресах і з'їздах, і з Любецького з'їзда зараз розвинулись події зовсім не іділічні, що відсунули на кілька літ пляни союзу проти Половців і оборони Руської землі.

В останні роки в основі політичної ситуації лежав тісний союз двох найсильніших князів — Мономаха й Св'ятополка. Св'ятополк користав з сього союзу для спільної боротьби проти Половців, а сам енергічно помагав Мономаху не тільки на Половців, але і в його боротьбі з Св'ятославичами, здасть ся без усякої винагороди за се — принаймні не знаємо про неї нічого. Певний несмак від такого безкористного вислугування Св'ятополк міг уже перед тим мати. В любецьких постановах він міг почувати себе ще більше покривдженим: його отчина Новгород зісталась у Мономаха, а ся отчина Св'ятополка інтересовала, — се видно з того, що він кілька літ пізнійше хотів навіть дати Волинь в заміну за Новгород. При тім відносины Св'ятополка з Мономахом не були щирі взагалі, і на сім ґрунті зараз виросла інтрига.

Бояре Давида Ігоревича зараз по з'їзді звернули увагу свого князя, що Василько звязав ся з Мономахом і укладають собі союз проти нього — Давида, й против Св'ятополка. Спостереження єї зробили вражіння на Давида; він переказав їх Св'ятополку й радив

увязнити Василька, що також і як вони по з'їзді задержав ся трохи в Києві. Давид пригадав Святиполку смерть його брата Ярополка, що його мовляв забили Ростиславичі, й страхав Святиполка, що Василько, опанувавши Волинь, забере від Святиполка й волинські волости — Погорину та Берестє, й Турово-пинське князівство, а Мономах хоче взяти Київ. Святиполк під впливом сих оповідань вагав ся, не знаючи, чи Давид щиро його остерігає, чи хоче його в своїх інтересах підняти на Василька; вкінці остереження й намови Давида зробили своє, й Святиполк рішив ся затримати Василька. З початку хотів він його зазвати до себе на іменини, що були за кілька день, але Василько сказав, що не може зістати ся, боїть ся, що в його волости іде війна без нього. Давид представив таку негрічність молодого свояка як новий доказ його ворожих замислів, і се зміцнило рішення Святиполка. Василька постановлено вхопити, і Святиполк послав нового післанця, кличучи Василька, коли не може лишити ся до іменин, аби приїхав бодай посидіти в трійку з Давидом.

Василько, що стояв з своїм обозом коло Дніпрового перевозу, під Видубицьким монастирем, поїхав на се запрошення на Святиполків двір. В дорозі Василька стрів його отрок і остерігав, аби не їхав, бо хочуть його вхопити, але Василько не повірив тому: „як того вхопити? оноді цілували хрест, що як котрий на котрого повстане, то хрест буде на того і ми всі!“, і таке подумавши, перехрестив ся, здав ся на волю Божу і з невеликим числом дружини поїхав таки до Святиполка. Той вийшов йому на зустріч, завів до „гридниці, й ще раз просив його лишити ся на іменини, але Василько казав таки, що не може, бо вже післав в дорогу свої „товари“ (обоз). Святиполк просив принаймні лишити ся поснідати (завтракати) і пішов зарядити, а Василько лишив ся сам з Давидом, — говорив до нього, але „не б'є в Давид'я гласа ни послушан'я“, не міг ані слухати, ані говорити, „б'є бо ужас'є ся и лєсть им'єя в'є сердц'є“. Посидівши трохи Давид вийшов і собі, ніби по Святиполка, і тоді Василька вхопили і наложивши подвійні кайдани замкнули на ніч. Святиполк одначе все ще бив ся з гадками, як йому поступити з Васильком, і другого дня скликав бояр своїх і віче, Киян, радити ся, що йому робити. Віче прийняло одначе сю справу досить холодно, очевидно — не хотючи входити в княжі котерії. Коли Святиполк переповів йому остереження Давида, „бояре и людє“ сказали: „щож, мусиш княже стеретти своєї голови; коли Давид каже правду, треба Василька покарати; коли ж Давид сказав неправду — він відповідає перед Богом“. Отже віче все таки признавало за Святиполком право взяти ся до репресій

на Святиополка. Ігумени київських монастирів, прочувши про се, почали просити Святиополка, аби пустив Василька, — той відповів, що се все Давид робить. Давид же, довідавши ся про се й боячи ся, що Святиополк вкінці таки пустить Василька, почав намовляти, аби казав його осліпити — се був звичайний візантійський спосіб, обчислений на те, аби зробити небезпечного противника нездалим до дальшої діяльності. Святиополк перечив ся й хотів пустити Василька, але Давид переконав його, і Святиополк віддав йому Василька.

Тойж ночі його вивезли в оковах на возі з Києва до поблизького Звенигорода. Тут його завели до маленького покою, де вже сидів якийсь Торчин, Святиополків пастух, і гострив ніж. Побачивши се, Василько зрозумів, що його хочуть осліпити „и возопи къ Богу плачемъ великомъ и стонаньемъ великомъ“. Тим часом конюхи Святиополка й Давида простелили долі ковер і хотіли простерти на ній Василька, але той сильно боров ся, так що му-сіли покликати до помочи інших, і вкінці повалили Василька і придушили йому груди дошкою, знятою з печі. Василько одначе боров ся далі, так що двох конюхів, сидючи на тій дошці, не могли утримати його, отже взяли другу дошку з печі, положили на груди й два інші слуги сіли на дошку; при тім так придушили йому плече, що кости в грудях затріщали. Тільки тоді той Торчин міг узяти ся до своєї ганебної операції. Вдарив в око ножем, але не трапив і втяв лице, доперва потім всадив ніж в око, виїняв око, потім всадив в друге і виїняв друге око. Василько зомлів і лежав як мертвий. Його піднесли на коврї, положили на віз і повезли до Володимира. Рано стали з ним на торговищі в Звижені на обід, зняли з нього залиту кровию сорочку й дали попаді випрати. Попада випрала, убрала його в чисту сорочку й сівши коло нього оплакувала його як мертвого. Василько, що лежав як мертвий цілий той час, очунав і спитав, де він. Попросив пити, і коли напив ся, „вступила душа“ в нього — прийшов до свідомости й полапавши мокру сорочку сказав: „по що зняли з мене? нехай би в сій сорочці прийняв я смерть і став перед Богом у кровавій сорочці!“ Потім повезли його спішно до Володимира, по падолистовій груді й завезли на шестий день до Володимира. Там всадили до одного двора й оточили сильною сторожею¹⁾.

Так оповідає сю ганебну подію заведена в літопись повість про волинську війну, написана прихильником Мономаха, якимсь

¹⁾ Іпат. с. 169—171.

Василем; він оповідає се, очевидно зі слів самого Василька, з котрим бачив ся під час того володимирського в'язнення, і як бачимо — представляє сей епізод особливо ворожо для Давида. Для політичної ситуації передовсім важна його згадка про той союз Василька з Мономахом. Автор називає се „лживими словесами“ Давидових бояр, навіяних їм сатаною; але се „лживість“ закинена мабуть представленню сього союзу як агресивного, зверненого против Святотолка і Давида, а не самому факту зближення Мономаха до Василька. Інших виразних звісток про союз Мономаха з Васильком не маємо, але є натяки, що потверджують сю звістку¹⁾. Дійсно, коли вже під час Любецького з'їзду зарисували ся ближні відносини між Давидом Ігоревичом і Святотолком, Мономаху натурально було зблизити ся до Василька; тільки плянів на Київ при тім у його не могло бути: не до нової боротьби з Святотолком було тоді Мономаху. Але відносини Мономаха до Святотолка, були, видно, не добрі. О скільки щиро увірив у пляни Василька сам Давид, не знати. Він міг зовсім щиро бояти ся Ростиславичів та старати ся розжалити на них і Святотолка. Можна думати й так, що він умисно збаламудив Святотолка на Василька, аби захопити собі його волю, але се була б занадто смілива гіпотеза — навіть неприхильний Давиду Василь того не каже, а представляє його самого настраним доводами його бояр.

Вість про осліплення й ув'язнення Василька та про сей союз Святотолка і Давида проти Мономаха (осліпленого Василька тепер не було що рахувати) разом зміняла політичну ситуацію й особливо муїла вразити Мономаха. Він зістав ся нагло без союзників, перед новим ворогом, тим часом як що йно були полагождені, і то з дебільшого, не так дуже певно, його відносини до інших ворогів — Святославичів. Мономаху прийшло ся братись на шутки. Але послухаймо як оповідає про сі події його прихильник.

Володимир, каже він, — прочувши про осліплення Василька, страшно загорював і розплакав ся, кажучи, що того не було ще на Руси. Він зараз закликав Святославичів, аби йшли під Київ „поправити се зло“. Святославичі теж загорювали й зібравши

¹⁾ Найбільш виразно натякає на союз Мономаха з Васильком той факт, що Давид, діставши звістку, ніби на нього ідуть походом Мономах із Святотолком, звернувся до Василька (що був тоді у нього в арешті), просячи, аби післав до Мономаха, щоб той вернув ся (Іпат. с. 173). Друге — що Мономах не пристає до князів, коли вони по Ветичькім з'їзді задумували йти на Ростиславичів (Лавр. 232—3).

війська, зараз пішли до Мономаха під Київ. Зібравши ся під Городком (на лівім боці Дніпра, під Київом), вони вислали послів до Святиполка, винуватячи його в осліпленню, а слідом збирались іти й на Київ. Святиполк хотів уже був тікати з Києва, але справу взяла в свої руки київська громада, [вислала до Мономаха удову кн. Всеволода й митрополита, умовляючи не воюватись на радість Половцям, і Мономах послухав. Князі постановили, що всьому винен Давид і поручили Святиполку його укарати, і на тім справа закінчила ся¹). Все се оповіджено дуже гарно і жалісно, князі показують великий патріотизм і моральне почуте, їх похід на Святиполка — рух безпосереднього почуття їх, на чолі їх Мономаха — ідеальний патріот, що всіми комендерує. Тільки все се зовсім розминаєть ся з дійсним характером і розвитком подій.

В дійсности Мономах тоді ще зовсім не був патріархом Руської землі, як двадцять літ пізнійше, й супроти зверненого проти нього союзу Святиполка й Давида мусів себе посувати досить немило. Йому не було на разі иньшого виходу, як перетягнути на свій бік Святославичів. І йому се до певної міри удалось: на весну 1098 р.²) він разом із ними міг уже задемонструвати перед Святиполком похід на Київ. Але сей свіжо зліплений союз не був ані тривкий, ані щирий, і демонстративний похід під Київ мав результат зовсім несподіваний: Святославичі вийшли в союз із Святиполком, і князі переговори закінчили ся тим, що Святиполку, під легкою покривкою кари Давиду за осліплення Василька (хоч осліпив його Святиполк, у себе, своїми людьми), поручало ся відібрати собі Волинську волость від Давида. Инакше сказати, Мономах, не знайшовши певної опори в Святославичах, задоволив ся тим, що звернене на нього вістрє відвернув на Давида, віддавши його на жертву Святиполку, і тим знищив їх союз, що був обернений против нього. Поцілено воно було добре: Волинь була теж отчиною для Святиполка і предметом його апетитів. Але взяти тою ціною Святиполка під свій вплив Мономаху все таки не удалось: операвши ся на союзі з Святославичами, Святиполк зайняв собі зовсім самостійну й дуже впливову позицію в політиці, як побачимо слідом.

Давид тим часом, діставши в руки Василька, поспробував був забрати його волость, але наскочив на Володаря, і той примусив

¹) Іпат. с. 171—3.

²) Так виходить з того, що сей похід стоїть в річних записках вже під мартовським 1098 р.

Давида залишити єї пляни і випустити Василька (при кінці марта 1098). Не вдоволивши ся тим, Ростиславичі поместили ся над Давидом, попаливши його пограничні землі. Потім приступили під Володимир і післали до володимирської громади, ждаючи, аби видали тих бояр, що намовили Давида на Василька. Володимирці вдарили в дзвони, скликали віче й зажадали від князя, аби видав тих бояр. Давид, передчуваючи біду, вислав ще сих бояр з міста, перед тим, але громада вкінці вимогла, що їх видав — інакше грозила ся, що піддасть ся Ростиславичам. Бояр віддано Ростиславичам і ті повісили їх і розстріляли стрілами¹⁾.

Тим часом Святтополк зміцнив себе помочию Святославичів, забезпечив собі багатими дарунками неутралітет Поляків, до котрих звертав ся по поміч Давид Ігорович, і доперва на початку 1099 р. розпочав свою кампанію на Давида. Давида обложено в Володимирі; він чекав помочи, що обіцяли йому польські князі, але ті, перекуплені Святтополком, помочи не прислали, хоч взяли гроші й від Давида. Вкінці по семи тижнях облоги Давид скапітулював: піддав Святтополку місто під умовою, аби випустив його з Володимира, і втік у Польщу. Але забравши Давидову Волинь, Святтополк не міг устояти перед покусом прилучити до неї й Галичину, „бо то була волость його батька і брата“ (Ярополка), як стилізує його мотиви повість. Без довших короводів пішов він її заберати, хоч перед тим присяг Ростиславичам, що воює тільки з Давидом. Та Ростиславичі того не настрашились і стрінувши його з військом на границі своєї землі, „на Рожні полі“ (на вододілі Серета і Буга) розбили його сильно. Василь в своїй повісті оповідає, що сліпий Василько виїхав з хрестом перед військо, пригадуючи Святтополку його присягу, і се зробило вражіння на військо: „багато побожних людей бачило високо вгорі хрест над Васильковими вояками“. По сій неудачі Святтополк передав дальшу кампанію своїм синам і сину Давида Святославича Миколі, що був з ним з помічним військом, а сам вернув ся до Києва. Святтополчичі звернули ся по поміч до Угрів проти Ростиславичів і дістали дійсно. Сам король з старшиною й великим військом прибув у поміч і приступив під Перемишль, де замкнув ся Володар. Давид, що по своїм погромі став союзником Ростиславичів, привів в поміч половецьку орду під проводом Боняка. Під Перемишлем на Вягрі стала ся битва, де Половці страшно знищили Угрів, звабивши їх малим відділом до погоні й потім обнявши всіми своїми силами: „збили Угрів у мяч, як

¹⁾ Іпат. с. 175.

сокіл збиває галок". Угри кинули ся тікати, й маса їх потопило ся в Вытрі і Сяні. Повість, що рахує угорське військо на неможливе число 100 тис., каже, що пропало їх 40 тис. Се розуміється неправда, але великі утрати їх не підлягають сумніву: „така біда стала ся, що нема такого й у книгах, і оповісти не годен“, як казуть угорські хроніки¹⁾.

Се осмислило й Давида Ігоревича, і він почав здобувати собі назад Волинь. Йому удало ся здобути Володимир, де в облозі загинув старший Сьвятополкович Мстислав, і кампанія, що ще протягла ся після того кілька місяців і мала різні переміни, закінчила ся (десь коло вересня 1099 р.) тим, що Волинь зістала ся в руках Давида²⁾.

Не здужавши здобути від Давида Волинь оружно, Сьвятополк звернув ся до князів, щоб вони відібрали йому Волинь у Давида. І се йому удалось, бо Сьвятополк, як сказано, заняв собі дуже вигідне становище в політиці: з Сьвятославичами він був у союзі (спеціально з Давидом), а Мономах його бояв ся. На з'їзді Сьвятополка з Сьвятославичами й Мономахом у Ветичах (Уветичах), під Київом (насупроти Вингорода, за Дніпром), в серпні 1100 р., прийшло до порозуміння між ними: Давида за кару ухвалено вивести з Володимира і передати Волинь Сьвятополку. Давида Ігоревича візвано на з'їзд, чи на суд; поводом, видно, були скарги Давида на Сьвятополка, що він хотів його вигнати, але справу повернено другим кінцем, против самого Давида. Давид смирно

¹⁾ Угорська хроніка з XIV в. (т. зв. Мальована або Маркова Хроніка) представляє неудачу Угрів карою за немилосердність їх короля: коли він вступив в Руську землю, жінка Руського князя nomine *Lanca*, кинувшись до ніг короля, благала слізю, аби він не disperderet gentem illam; але король відіхнув її. Очевидно — се тільки легендарна ампліфікація.

Битва під Перемишлем датується в нашій літописи 1099 роком; в угорських записках (*Hist. Hung. fontes* III с. 209) вона стоїть під 1100 р., але тут очевидно певніша наша хронологія.

²⁾ Ширшу аналізу звісток і подій зв'язаних з Волинею і Галичиною в сих роках дав я в розвідці: Волинський вопрось (1097—1102), друкований в Київській Старині 1891, IV і V і особно (Київ, 1891). Головним джерелом для них служить все таки повість Василя, заведена в літопись під 1097 р. і написана, судячи по деяким згадкам, між 1112 і 1124 рр. Написана в часах популярности і першенства Мономаха, вона сьвідомо чи не сьвідомо й на події кінця XI в. дивить ся через сі пізнішні окуляри, самих же фактів не можна підозрівати, бо писав се чоловік добре обізнаний з ними. Крім того про участь Угрів дають ширші й вповні автентичні відомости пізнішні угорські хроніки — *Marc's Chronicon* 83—4, Туроу гл. 60. Натомість польські джерела не дають нічого цінного для сього епізода. Іпат. с. 180, Лавр. с. 232—3.

прибув, але стрів ся з такою холодною однодушністю вібраних князів, що, як каже літопись, не став нічого їй говорити. „Прийшов до них Давид Ігоревич і сказав: „чого єсте мене прикликали? от я, кому від мене кривда?“ А Володимир на те відповів: „ти сам прислав до нас, казав: „хочу прийти до вас, братя поскаржити ся на свою кривду“, отже прийшов еси їй сидиш з братією своєю на однім коврї, то чому не скаржиш ся, від кого маєш кривду“; і не сказав на се Давид нічого. Тоді уся братія веїла на коней — Святиполк із своєю дружиною, Давид і Олег з своєю дружиною, кождий осібно, а Давид Ігоревич сидів осібно і не припускали його до себе, а радили ся собі з'осібно про Давида. Вкінці князі видали над Давидом такий присуд і оголосили йому через своїх відпоручників тут же на з'їзді: за те, що ти кинув ніж між нами, чого не бувало в Руській землі (історія Святиполка, очевидно, уважалась чимсь дуже архаїчним!), позбавляємо тебе володимирського стола, але ані ув'язнимо тебе, ані зробимо иньшої шкоди, а даємо тобі волость Божський і Острог, крім того Святиполк від себе дає тобі Дубен (з Волинської волости самогож Давида!) і Черторийськ (з Турово-пинської), а Мономах 200 гривен і Святославичі других 200 гривен грошима. Давид не відважив ся спротивитись сій конспірації їй піддав ся присуду. Йому потім Святиполк дав Дорогобужську волость, його колишнє володіннє, правдоподібно — замість тих розкиданих волостей, що признано йому на Ветицькім з'їзді, і він там і скінчив своє бурливе жите.

Окрім сього присуду князі видали ще иньше рішення, ще більш дивне. Після того як провинник Святиполк засудив свого співпровинника Давида і за кару забрав собі його волость, він же з иньшими князями постановив відібрати волость і у покривдженодо — Василька, розумієть ся — з тим, що їй вона мала бути передана тому Святиполку, що його осліпив! Такий рішинець на користь несправедливого Святиполка видавав ідеальний Мономах і признаваний пізнійше сьвятим Святославич Давид. Річ зрозуміла, що перед такими оборонцями правди їй моральности Давид Ігоревич міг уважати безпотрібним відмикати губу.

„Тоді послали, оповідає про се своїм епічним стилем літопись, послів до Володаря їй Василька, кажучи: візьми (Володарю) свого брата Василька до себе, і нехай буде вам оден Перемишль; схочете — живіть собі з нїм, не схочете — пусти (Володарю) Василька сюди, будемо його тут годувати; а холопів і смердів наших (себто Святиполкових і Давида Святославича, забраних у війні з Ростиславичами) видайте!“

Ростиславичі показали більш енергії як Давид: вони рішучо відкинули сю нахабну пропозицію¹⁾. Тоді Святиполк із Святославичами постановили йти на них походом і відібрати у них волости. Воно можливо, що та пропозиція ветицького з'їзду була й зроблена для зачіпки, для провокації, щоб потім мати причину відібрати від Ростиславичів Галичину і доповнити Святиполкови „волюсть його батька і брата“, котру він не міг здобути сам. Але цьому спротививсь рішучо Мономах, як він описує в своїй автобіографії (вона й написана з поводу цього розмиря, як оправдання свого життя й політики, не тільки для його дітей, але й для суспільності). Пригадаймо поголоски й натяки про союз Мономаха з Васильком, зважмо, що всяке дальше зміцнення Святиполка було для Мономаха небезпечно, і ми зрозуміємо, що він не міг поступити инакше. Його відмова спинила союзників: може їх очам представила ся знову перспектива союзу Ростиславичів і Мономаха; у всякім разі вони після цього дали спокій Ростиславичам, і Василько лишивсь на далі в Тербовлі²⁾.

По сих пертурбаціях політична система Руської держави виглядала так: Київщина, Волинь (з виїмком Погорини) і Туров-Пинськ в руках Святиполка. На Волині сидів його син Ярослав³⁾, Київщина і Туров-Пинськ в безпосередній управі самого Святиполка. Берестє він віддав, здаєть ся, сину Ярополка Ярославу, але той забунтував і стратив волость⁴⁾.

Друга велика держава — Мономах: Переяслав, Смоленськ, Новгород і Поволже (про Тмуторокань вже не чуємо по тих половецьких бурях з кінця XI в.). В Новгороді сидів старший Мономахович Мстислав; иньші Мономахові сини, здаєть ся, пізнійше вже розсажені по волостях. Землі Мономаха були значно більші й сильніші від Святиполкових. Після того як він позбув ся боротьби з Святославичами, становище його було міцне, і він був властиво першою силою, але Святиполк опирав ся на союзи з Святославичами, стояв у тіснім союзі також з Угорщиною і Польщею⁵⁾ і грав на

¹⁾ Іпат. с. 180—1. ²⁾ Іпат. с. 180, Лавр. с. 232—3. ³⁾ Іпат. с. 179. ⁴⁾ Іпат. с. 181.

⁵⁾ Святиполк видав 1102 р. доньку Сбиславу за нового в. князя Болеслава Кривоустого; про се Іпат. 182 і Герборд — Monum. Pol. hist. II. 74, але останній в дальшій оповіданню помішав Ізяслава з Володарем, тому з його оповідань не можна робити висновків про шлюб із Сбиславою, як то робить д. Бальцер с. 121. Крім того здогадують ся, що й син Святиполка Ярослав був оженений з сестрою Болеслава, але се тільки здогад: що одна донька Володислава Германа була видана в Русь, каже Галь (Monum. hist. Pol. I. 429), здогади про Ярослава — у Липинченка Взаимн.

Руси першу ролю в останніх роках XI і перших роках XII в. Мономах переняв у нього першенство аж пізніше — взявши в свої руки боротьбу з Половцями.

Святославичі поділили батьківщину так, що Давид сів у Чернигові¹⁾, Олег в Новгороді Сіверському, йому ж належало Посеме²⁾; Ярославу зісталась Муромська волость (тоді центром її стає Рязань³⁾). Визначної ролі в політиці вони не мали, виступаючи в ролі помічників — з початку Святлополка, потім Мономаха, коли він став шефом руської політики. Се особливо дивно для Олега, такого енергичного; мабуть попередні тривоги й зусилля приборкали вже його. Давид же взагалі був невизнасною фігурою, як і менший брат Ярослав. Пізніше поучення за те виставляло Давида взірцем християнських чеснот, миролюбности й стійности в слові⁴⁾.

Давид Ігорович зовсім зійшов зі сцени по ухвалі Ветичького з'їзду. Ся князя галузь від тепер сходить ні нащо; син Давида Всеволод, чи Всеволодко, як його зве літопись, дістав Городен волинський, маленьку волость на нижній Горини.

Ростиславичі теж не брали ролі в загальній політиці, заняті своїми домашніми справами: вони далі вели завзяту боротьбу з Поляками, про котру чуємо ще з 90-х рр. (1092), і Володар навіть попав ся був раз в неволю Полякам⁵⁾, — та заходились коло зміцнення своїх границь чужоплеменною колонізацією. Від коли вмер Рюрик Ростиславич (1092), Володар сидів в Перемишлі, Василько в Теребовлі.

Полоччина й далі жила своїм особним житєм. По Мономахових спустошеннях 80-х рр. старий Всеслав дав спокій „Ярославим внукам“ і сидів тихо. По його смерті (1101) сини його (а було їх аж сім)⁶⁾ поділили батьківщину й розпочали між собою війну, в котрій брали участь і Ярославичі (1104). Сей розділ і замішання приготували пізнішу окупацію їх земель Мономаховою династією (правда — не довгу).

отношения 56 і Бальцера Genealogia 124. У всякім разі тісний союз у Святлополка з Болославом був, як видно з звісток про помічні руські полки в польських війнах і пізнішу поміч від Поляків Ярославу — див. у Гала с. 452—3, 455, 467 (рр. 1107—1109).

¹⁾ Іпат. с. 179. ²⁾ Іпат. с. 268. Поділ Чернигівського князівства на Чернигівське і Новгород Сіверське виступає в наших джерелах властиво пізніше, за синів Давида і Олега, але свій початок він веде, очевидно, від 1097 р. ³⁾ В перше чуємо про нього тут під 1102 р. (Іпат. с. 185).

⁴⁾ Слово на перенесення мощей Бориса и Глѣва (Памяти. древней письменности ХCVIII) с. 16. ⁵⁾ Про се див. в гл. VII. ⁶⁾ Про число його синів (рахують або шість або сім) див. у Данилевича с. 71.

Така політична система тривала до смерти Святотолка. Він хотів зробити в ній ще одну переміну. Його, видно, дуже інтересував Новгород, і він бажав навіть вимінати його у Мономаха на Волинь. Мономаху міняти не хотілось, але він не відважався і відмовити Святотолку, тож викрутився Новгородцями: він візвав сина Мстислава й новгородських відпоручників у Київ, і тут Новгородці заявили рішучо, що неприймуть до себе Святотолкового сина (Ярослава). Сцена ця о стільки характеристична для Мономахової дипломатії й сильного становища Святотолка, перед котрим викручувався Мономах, що її варто навести: Новгородці з Мстиславом і з Володимировими послами стали перед Святотолком, і послі Мономаха сказали: „от Володимир прислав свого сина, а от і Новгородці прийшли, щоб узяти твого сина, а Мстислав нехай іде у Володимир“. Тоді Новгородці сказали: „нас прислано з заявою: ми не хочемо ані Святотолка ані його сина; коли має твій син дві голови, нехай іде; ми Мстислава дістали ще від Всеволода й вигодували його собі на князя, а ти нас покинув“. Святотолк всякими способами умовляв їх, але нічого не вдіяв, і відступив від свого пляну¹⁾. Розуміється, як би Мономах не мав нічого проти обміну, то не турбовався б тим, чи Ярослав має ще одну голову в запасі, чи ні, і не спроваджував би їх до Києва з сею заявою.

Постанови княжих з'їздів в Городку, по осліпленню Василька, і потім у Ветичах скасували побожні заміри Любецького з'їзду. Постанови про забезпечення спокою, про оборону покривджених потоптали слідом зовсім безпардонно самі їх автори. Постанову про отчини потоптано теж — князі забрали отчину у Давида, хотіли забрати і у Ростиславичів, та тільки ті не далися. Замість аби „соблюдати“ Руську землю від Половців, вони знову залізли з головою у внутрішні війни. Але половецька справа занадто була пекучою, щоб її можна було заспати. В повісті Василя мотив — уважати на Половців виходить все на верх, де йно заходить мова про княжі відносини: він вкладається в уста князів на Любецькім з'їзді, як доказ потреби солідарности князів; ним мотивує Мономах потребу спільної акції князів против напастників, що нарушили спокій осліпленням Василька; ним стримують Кияне Мономаха й його союзників від походу на Святотолка: „просимо тебе, княже, й братів твоїх — не губить Руської

¹⁾ Іпат. с. 181—2 (1102 р.).

землі! як почнете війну між собою, погані будуть тішити ся тим і знищать землю нашу, що її зібрали до купи ваші діди й батьки, великим трудом і відвагою, борючи ся за землю Руську — а ви хочете Руську землю погубити¹⁾). І скоро відносини трохи усталились — після Ветицького з'їзду, половецька справа стала на деннім порядку.

Головно її пильнував і положив в основу руської політики на ціле десятилітє Мономах. Тут передовсім входили в гру його власні інтереси, як переяславського князя: Переяславська волость терпіла від Половців більш ніж яка инья земля. Але міг бути й вплив публичної опінії: Мономах взагалі дуже уважав на суспільність, на її погляди й опінію, а суспільність дуже симпатизувала боротьбі з степом. Треба тільки поглянути на непохвальні замітки про князів, що наводили Половців на Русь, й ентузіастичні оповідання про походи на Половців, щоб переконатись в сїм; літописці та поети, що оспівували сї походи, дають, безперечно, відгомін поглядів суспільности: всі популярні у пограничної, київської людности князі були завзяті вороги степу...

Вже 1101 р. з'їздили ся князі — Святиполк, Мономах і Святославичі під Київом (на Золотчі), здасть ся — власне в половецькій справі, може укладаючи плян якоїсь спільної боротьби: суджу з того, що як раз сюди прибули послы від усіх половецьких старшин для переговорів. Князі призначили місцем для переговорів Саків (трохи низше по Дніпру), і тут уложено угоду й обміняно закладнів²⁾). Але саківська умова не упорядковала, видко, русько-половецьких відносин, і по році такої виникнув плян походу в степи, на половецькі кочовища. Спеціальних мотивів літопись не подає, не каже, чи Половці самі переступили угоду, чи руські князі уважали її непевною й хотіли відстрашити Половців на далі; але низше ми побачимо натяк на те, що половецькі напади не переривались і по ній. На початку 1103 р. в сій справі з'їздили ся Святиполк і Мономах з своєю дружиною під Київом (на Долобську); похід був вже рішений в принципі, різнились що до часу: дружина Святиполка уважала весну невідповідним часом з огляду на сільські тоботи: „знищимо смердів і переб'ємо їм рільні роботи“, Мономах доводив, що нема що уважати на се, коли селяне — „смерди“ незабезпечені взагалі від Половців. „Дивно мині, дружино, переказує літопись його аргументацію, що ви про коней до оранки думаєте, а того чому

¹⁾ Іпат. с. 167, 171, 172. ²⁾ Іпат. с. 181.

не поміркуєте, як почне смерд орати, а Половець приїде, ударить смерда стрілою, візьме його кобилу, потім піде до оселі його, візьме жінку й дітей і забере все майно його — то коня того жалуйте, а самого його чого не жалуйте“. І не могла нічого на те відповісти дружина Святиполка, а Святиполк сказав: я вже, братя, готов, і встав з ради“. Сі аргументи дружини й Мономаха цікаві, бо показують — перше, що в сих походах на Половців окрім дружини брали участь і земські полки з міщан і селян, друге — що половецькі напади йшли далі своєю дорогою, хоч в літописях не записано в сих роках половецьких нападів, — може тому, що занадто вже привичайнісь до них.

І так плян Мономаха прийнято; похід ухвалено зараз; закликали інших князів. Давид Святославич і кілька дрібніших князів взяли участь, Олег вимовився (може — не хотів ще розривати з Половцями). Війська рушили в марті, Дніпром у низ, від Хортиці рушили на схід степом, і пройшовши чотири дні, деє в басейні Самари стрінули й погромили половецьке військо. Богато половецької старшини полягло, а взятого в неволю старшину Бельдуга Мономах казав забити — за те, що Половці не держались присяги й напали на Русь¹⁾. Русини захопили половецькі кочовища, забрали багато товару й невільників. Ще важніше було, що з степу при тім виведено ватаги Печенігів і Торків, що були підвласними Половцям, а тепер переходили під руську протекцію та призначались до колонізації й оборони полудневого пограниччя²⁾. Святиполк ужив сі виведені з степу ватаги для нового сколонізовання Поросся і заходився коло його укріплення городами. В серпні тогож року відновив він Юрїв, знищений Половцями тому вісім років³⁾. Правдоподібно, теж робилося й за Дніпром, в Переяславщині.

За похід 1103 р. Половці пімстилися цілим рядом нападів. Літопись, розуміється, згадує не всі (декотрі нпр. знаємо з приписок до автобіографії Мономаха). Під 1105—1107 р. записано, що Боняк напав на околиці Заруба, на правім березі Дніпра,

¹⁾ „То вѣдѣ яли вы рота! многожды бо ходивше ротѣ, возвасте Рускую землю“. Сі слова, мині здається, показують ясно, що саківська умова 1101 р. була переступлена Русю, а не Половцями, інакше Мономах, певно, не закинув би Половцям, що вони не додержують роти. Підношу се з огляду на те, що проф. Голубовський, занадто остро взагалі судячи політику руських князів що до Половців, і тут припускав зломання роти руськими князями (Історія Сѣверской земли с. 93 і 102).

²⁾ Іпат. с. 183—5. ³⁾ Іпат. с. 185.

погромив ново осаджених Торків і Печенігів, що мабуть хотіли його відігнати (1105). У Мономаха згадують ся два напади Боняка, обидва мабуть на Київщину; за ним уганяли, але догнати не могли. Меньш удав ся набіг Половцям в околиці Зарічська (на Погорині): за ними гнались аж до Дунаю, догнали й перебили, а здобич відібрали (1106). На другий рік терпіла Переяславщина: Боняк спустошив околиці Переяслава (май), потім, в серпні, він же прийшов з великим військом, з иньшими ханами, під Лубен, але Мономах постягав князів (між ними був й Олег), і Половців сильно побито. Після того були переговори з Половцями; Мономах і Олег посвоячились з половецькими родами ханів Асеня і Гіргеня, висватавши доньок у двох одноіменних ханів — Аеп для своїх синів — Юрія Мономаховича і Святослава Ольговича.

Але се не перепинило на дальше половецьких нападів. З автобіографії Мономаха знаємо про два такі напади (в р. 1108—9) — один якогось Уруби (?), другий Боняка коло Лубна¹). В літописи є звістки про два пізнійші половецькі напади на Переяславщину — 1110 р. Князі приходили до переконання, що треба сильно труснути Половецькою землею, аби зробити кінець з сими безконечними нападами. 1109 р. Мономах вислав військо в степи, і воно пройшло аж до „Дона“, як його називає літопись, в дійсности до Донця²), й знищило половецькі кочовища — „1000 веж взя“. По сім поході, що мав, здасть ся, характер воєнної розвідки, вибрались і самі князі походом, але вернули ся з дороги, і на ново вибрались на другий рік (1111) в лютім, в напрямі тієї розвідки — на полудневий схід, над Донець. Вийшли ще по снігу і йшли цілий місяць. Збірним місцем була р. Голтва, де чекали решту свого війська. Безборонні городи в басейні Донця впали в їх руки: люде з Шаруканя стріли руських князів з честію, винесли їм рибу і вино і поклонили ся руським князям. Що то були за люде, літописне оповідання не поясняє, але очевидно не Половці, бо князі не зробили місту ніякого лиха; друге місто — Сугрів вони спалили. Не знайшовши тут Половців, стали вже вертати, коли появило ся Половецьке військо — з початку меньше, розбите руськими князями по „кріпкій брани“, за ним нове, значно більше — „многое множество“ „як великі діси

¹) Лавр. с. 241, обидва походи були перед спільним походом 1110 р. під Воїн (в тексті в воину, треба: к Воину — пор. л. Лавр. с. 273).

²) Аналіза оповідання про похід 1111 р. привела Барсова (Географія² с. 303—4) до дійсно вповні правдоподібного вивода, що в сих походах початку XII в. треба під „Доном“ літописей розуміти Донець.

і тьмами тьми“. Ся друга рішуча битва мала місце 27 марта на р. Салниці чи Сольниці, правім притоку Донця, коло теп. Славянська¹⁾ і закінчили ся рішучою перемогою Русь, що забрала при тім масу невільників, коней і худоби, і потім військо щасливо вернулось назад²⁾.

Сим походом закінчив ся сей одинокий в історії давньої Русь епізод активної, агресивної боротьби Русь із степовими ордами, епізод незвичайно популярний, не тільки для свого часу, але у пізнійших поколіннях, — він зістав ся для них героїчним періодом в житю Русь. Рідко коли політика князів в такий мірі відповідала бажанням суспільности. Треба тільки глянути на ентузіастичні описи походів 1103 і 1111 р.! Сі походи випереджають небесні знамення, гадку про похід вкладає князям Біг або ангел, ангел веде військо, ангели б'ють Половців; люди бачили, як летіли половецькі голови, стяті не знати ким (битва на Салниці); слава про похід 1111 р. іде „в далекі краї, до Греків, Угрів, Ляхів і Чехів, аж нарешті пройшла й до Риму“³⁾. Руські поети оспівували сей похід в піснях, і уривки їх припадково доховали ся й до нас.

Душею сього героїчного періоду був Мономах: він виступає в літописних записках головним ініціатором і проводирем сих походів, його наставляє ангел, його оспівує перехований уривок пізньої пісні:

„Мономах знищив Половців, загнав хана Отрока в край Обезів (Грузію), за залізні ворота (Кавказькі гори), а Сирчан зістав ся на Дону, відживив ся рибою (був у крайній біді). Тоді Володимир Мономах пив Дін золотим шоломом і забрав усю землю їх, загнавши клятих Агарян. По смерті Володимира послав Сирчан музику („гудця“) Оря, що оден тільки й лишив ся у нього, в край Обезів і переказав через нього (Отрокови): „Володимир умер, верни ся, брате, в свою землю“. Він велів переказати Отрокови ті слова, заспівати йому половецьких пісень, а як ще не схоче — дати йому понюхати зілля евшан. Отрок не схотів вертати ся, ані послухати ся, але як дав Орь йому зілля, — понюхав і заплакав, кажучи: „ліпше в своїй землі кістками лягти,

¹⁾ Див. про неї у Аристова О землѣ Половецкой с. 221.

²⁾ Іпат. с. 191—3. Початок сього оповідання — про нараду князів перед походом, аргументи дружини Святосполка против походу і опозицію Мономаха — повторяє сказане про похід 1103 р. Се стоїть, очевидно, в звязку з тим, що тут кінчила ся одна з редакцій Найдавнішої літописи.

³⁾ Іпат. с. 196.

ніж у чужій землі славному бути“. І він вернувся у свою землю, а від нього родився Кончак (герой половецьких нападів 2-ої пол. XII в.), що ходячи пішки й носячи казан на плечах, знищив Посуле¹⁾.

Ся то боротьба з Половцями дала Мономаху славу „доброго страдальця за Рускую землю“, ту незвичайну популярність, що кілька років по тих походах здобула йому київський стіл і ту виключну авреолу, котрою оповита його фігура в старім письменстві і котра задержала ся на сім вирахованім політику і зручнім ковалю своєї фортуни до наших часів. Вона, ся боротьба дала йому й першу ролу в політиці ще перед смертю Святосполка. Вище ми бачили, що перед сею половецькою політикою Мономах займав другорядне становище, ізольований попри союзі Святосполка з Святославичами. Тепер, взявши боротьбу з Половцями в свої руки, він як головний репрезентант дуже популярної і в тодішніх обставинах життєвої справи, як талановитий вождь і знавець половецьких відносин, заняв ролу провідника, ментора інших князів. Хоч в літописних оповіданнях перше місце дасть ся Святосполку, як київському князю, але дійсним вождем, героєм, душею всіх тих походів виступає Мономах.

Треба признати, що ся боротьба була не тільки популярна, але дійсно мала свої добрі результати. На ліпшу політику не ставало руських володарів і політиків, і ся агресивна боротьба з головною степовою ордою та перетягання до себе, для оборони й колонізації границь дрібніших орд — Печенігів, Торків, ворожих головній, Половецькій орді, була ще ліпшою політикою в порівнянні з іншими, які практиковали ся. Се видно з дальших фактів. Бачимо, що по сій десятилітній боротьбі Половці таки притихли, і тільки безконечні війни руських князів, що втягали й Половців в ролі помічників, осмілили їх та приготували нову половецьку бурю в останній чверті XII в. Ціле ж півстоліття Половці дуже слабо дають себе знати: вони являють ся в ролі наємників руських князів, або часом пробують використати для нападів важні політичні перемиї на Руси: так прийшли вони 1113 р., на лівобічне пограниччє, прочувши про смерть Святосполка, але втікли зараз; подібне повторилось по смерті Мономаха, 1125²⁾. Коли може (і навіть правдоподібно) було й більше таких

¹⁾ Іпат. с. 480. Історія про те, що хан Отрок втік на Кавказ, potwierджує ся грузинськими звістками — Сборникъ матеріаловъ для описанія Кавказа XXII. 35; в них він зветь ся Атраком син Шаргана = Шаруканя. ²⁾ Іпат. с. 198, 208, Лавр. с. 241.

нападів, то очевидно, не були вони важні, коли не згадують ся в наших джерелах. Тільки 1130 р. київському князю Мстиславу прийшлося витримати ясує більш енергічну боротьбу з Половцями — маємо про неї лише пізнішу згадку в літописі і досить не ясну, але й вона закінчилась перемогою його¹). Нічого подібного до страшних спустошень 1068 або 1093 р. не чуємо. Кочовища половецькі, видно, відсунулись від руських границь: в поході 1120 р. за „Дін“ (може теж Донець) Ярополк так і не знайшов половецької орди, по словам літописи²), а Мстислав мав загнати її, як гіперболічно висловлюєть ся трохи пізніша згадка, „за Дін, за Волгу і Яїк“³). Ослаблення Половецької орди привело до повстання против неї різних підвластних орд; 1116 р. останки печенізьких і торкських орд задали битву Половцям, але не здужавши перемогти, піддались Русі⁴). Подібні переходи ворожих Половцям орд до Русі давали їй дуже цінний матеріал для колонізації й оборони полудневих границь.

Боротьбою з Половцями вичерпуєть ся політичний зміст тих кільканадцяти літ, що відділяють закінчення волинської справи від смерті її головного актора Святополка. У відносинах князів був спокій. Заграничні відносини (як нпр. участь Святополка в польських справах, або загранична політика Ростиславичів, про котру ннзше) не грали особливої ролі⁵). Вся увага була скуплена на Половцях.

16 квітня 1113 р. Святополк умер десь за Вишгородом⁶). княгиня його роздавала милостиню велику на прочуд, бояре й дру-

¹) Іпат. с. 207. ²) Лавр. с. 277, пор. похід під 1116 Іпат. л. (с. 205), що теж обійшлося без якогось поважного конфлікту з ордою.

³) Іпат. с. 218. ⁴) Іпат. с. 204.

⁵) Згадати треба, що у Татіщева під 1095 р. (II. 156) знову є корсунська історія: з причини пограблених Корсунянами руських кораблів Святополк і Володимир, не діставши сатисфакції від Візантії, вислали військо на Корсунь; проводив ним Мономах і побідив Корсунян. Ся звістка тим більш підозріла, що в звітній легенді про Мономахові регалії ми маємо історію про похід Мономаха на Кафу (див. т. I с. 450), і Татіщев міг звідти викомбінувати свою історію.

⁶) В суздальській редакції 1114 р., але згода полудневої редакції і Новгородської літописі рішає справу за 1113 роком. В історії Татіщева, почавши від Святополка, маємо ряд характеристик князів, переважно київських. Характеристики ці були б дуже інтересні, бо мають звістки й прикмети, котрих ми не знаходимо в інших джерелах тільки вони дуже

жина поплакали, але у низших верств смерть Сьвятополка викликала пімсту над його агентами й протестованцями: Кияне пограбили доми вищих урядників — тисяцького київського Путяти і соцьких, погромили Жидів. До пояснення цього першого в нашій історії жидівського погрому може служити оповідання Патерика в житті св. Прохора. Тут оповідаєть ся, що волинська війна перервала була привіз солі з Галичини, сіль подорожшала за для браку, дійшла ціни „двох головажень на куну“, і соляники в спілці з Сьвятополком використовували сю дорожнечу; коли ж печерський монах Прохор почав роздавати народу сіль дурно (Патерик оповідає се так, що він чудом здобував її з попіль і роздавав), Сьвятополк заграбив у нього сіль, бажаючи тим догодити купцям і собі заробити, і се викликало велике няздоволення¹). В сім оповіданню переховала ся, правдоподібно, пам'ять про грошеві спекуляції Сьвятополка в спілці з купцями, між тими спекулянтами були мабуть в першій лінії Жиди, і се по смерті князя могло й викликати погром його клієнтів. Так мабуть се треба толкувати²).

Смерть Сьвятополка поставила питання про київський стіл. Ми бачили вище, що любецькі постанови признали кожній княжій лінії її „отчину“, але нічого не сказали (принаймні в тій редакції, в якій ми їх маємо) про порядок дальшої передачі тих отчин — в спадщині. Зрештою й самі ці постанови, як ми бачили, були в значній мірі уневажнені дальшими подіями. Загалом беручи ми бачимо, що отчини, санкціоновані ухвалою Любецького з'їзду, стають дідичними волостями тих княжих ліній, у котрих

непевні: подекуди князі характеризують ся прикметами й чеснотами з становища XVIII в., до котрого належав Татіщев чи иньший автор сих характеристик: Мстислав Мономахович похваляєть ся за то, що за нього податки хоч були великі, але всім рівні й тому не викликали незадоволення (II. 243), Михалко Юрієвич — що не любив суперечок про віру, уважаючи релігійні непорозуміння результатом неосвіченности й амбіції духовенства (III. 220); сюди ж належать численні звістки сих характеристик про опіку освіти й школам — звістки дуже непевні своєю однорідністю (правдоподібно — теж тенденційною). Тому я не вважаю можливим користати з сих характеристик.

¹) Патерик с. 144—5.

²) Про відносини Сьвятополка й Мономаха до Жидів див. спеціальну (більш многословну одначе як вартну) розвідку покійного Малишевського: Евреи въ Южной Руси и Киевѣ въ X—XII в. 1878 (відб. з Трудів Київ. дух. акад.). Про опіку Жидам Сьвятополка говорить і Татіщев у своїй характеристиці (II. 211).

та ухвала лишила її волости. Відповідно до того Київ мав би бути дідичною волостию лінії Ізяслава, і ніщо не вказує на те, аби Київ було введене тут призначене якесь виїмкове становище¹⁾. Значить, по Святиполку київським князем мав стати його син Ярослав. Дійсно, воно так мабуть і мало бути: це potwierджується пізнішими відносинами Ярослава до Мономаха. Коли ж би прийняти, що Київ мав становити виїмок з отчинного порядку і він мав переходити по черзі з лінії в лінію (хоч на таку постанову ніщо не вказує), по Святиполку мав би настати старший князь з лінії Святослава чернігівський Давид. Але сталося ані сая, ані так, а інакше.

Вищі, впливовіші верстви київської суспільності, настрашені народними розрухами, що грозили впасти й на бояр і взагалі на богатих та сильних, постановили для привернення спокою як найскорше закликати на київський стіл Мономаха. Правдоподібно, при тім вони числили на популярність сього князя, здобуту недавньою боротьбою з Половцями (київські люди особливо на пункті своєї боротьби були вражливі) і на його енергію та політичну зручність, котрих не можна помітити ані у Ярослава Святиполковича ані у Давида; Ярослав при тім же, здається, був і непопулярним у людей, судячи бодай по тому, що його власні волинські бояри під час війни з Мономахом перейшли на сторону останнього²⁾. Ситуація для покликання Мономаха була о стільки вигідна, що в Києві не було ніякого князя, і ніщо не вязало людности в виразах її бажань. На вічу другого дня по смерті Святиполка ухвалено просити Мономаха на стіл і вислано послів до Переяслава з запросинами: „поиди, княже, на столъ отенъ и дѣденъ“. Коли її слова дійсно належать київському посольству, а не пізнішому оповіданню літописця, то віче тими словами очевидно хотіло покрити свій вибір покривкою отчинности — мовляв і для Мономаха Київ „отчина і дідина“. Що ініціатива вибору й посольства виходила від київської аристократії, під значним впливом розрухів, се видно

¹⁾ Як взяти любецькі постанови в стилізації літописи, то вони виразно вказують, що Київ не був виїмком. Інакше чому отчиною Ізяславичів не признати було тоді Турова, а Київ відділити, як волость, що під принцип отчинности не підпадає. Розуміється, можна припускати, що зміст любецьких постанов в літописи віддано не докладно, але нічого докладнішого ми в сій справі не маємо, і ніякої вказівки на виїмкове становище Києва таки ніде нема.

²⁾ Київським духовним кругам міг він бути неприємним спеціально як нешлюбний син Святиполка.

й із самих слів літописи, де посли страхають Мономаха розрухами, а категорично заявляєть ся в оповіданнях про чудеса Бориса і Гліба¹⁾: „по смерти Сьвятополка став ся великий розрух, бунт і великі замішання в народі („много мятєжю бывшию и крамолѣ въ людехъ и молвѣ немалѣ“); тоді зібрались усі люде, а головно „болшии и нарочитии мужи, і з участію всіх людей упрошали Володимира, щоб він прийшов і приборкав народній бунт. І він прийшов, утихомирив бунт та розрух народній і перейняв князівство Руської землі“.

Але Мономах, завсіди дуже обережний і уважний що до вимог зверхньої легальности, не спішив ся так приймати пропозиції київської громади, не маючи права на київський стіл, — хоч певно бажав його, бо розумів добре його вагу. На першу пропозицію „він дуже затужив і не пішов, в жалю по браті (Сьвятополку)“, як каже літопись, хоч і не відмовив виразно. Тим часом розрухи ставали все більш небезпечними для „нарочитих“ людей. Вони прохали Мономаха прибути й страхали, що як не прийде, станеть ся в Київі „много зло“, почнуть далі грабовати вже не Жидів, а й княжий двір („ятровъ твою“ — жінку Сьвятополка), бояр і навіть монастирі, і Мономах буде відповідати перед Богом за розграблені монастирі. Монастирям, правдоподібно, народні розрухи особливо страшні ще не були, й вони притягнені сюди для більшого ефекту. Мономах дійсно прийняв, що небезпечности монастирів вистане, аби оправдати його узурпацію в княжих поглядах, які не дуже признавали права народнього вибору, і він поспішивсь у Київ. Прибув він туди на пятий день смерти Сьвятополка 16 квітня. Його стрінули з великою парадю — „митрополит Никифор з єпископами й усіми Киянами, і всі люде були раді, і бунт перестав“²⁾.

Се був важний момент в еволюції політичної системи Київської держави. Старшу лінію Ярославичів відтиснено від київського стола і вона зійшла зовсім на другий план; київський стіл займає сильніша вже й без того і значно здібніша лінія Всеволода. Завдяки тому концентрація земель Руської держави коло свого старого центра — Київа могла досягнути ще кілька успіхів — останній проблеск в агонії сеї концентрації.

Сьвятополк в момент своєї смерти мав в своїй безпосередній управі Київщину і Турово-пинську волость. На Волини сидів його син Ярослав. Мономах, покликаний на київський стіл, перейняв не

¹⁾ Вид. Срезневского с. 86. ²⁾ Іпат. с. 198.

тільки Київщину, але й Турово-пинське князівство¹⁾, очевидно — яко „київську волость“²⁾. І без того він був найсильнішим князем на Русі, а тепер, з сими двома новими волостями, Мономах займав уже виїмково сильне становище, дорівнюючи великості володінь свого батька. Свого противника, Святославича Ярослава, що мав оправдану причину бути незадоволеним як би й не за київський етіл, то за свою иньшу батьківщину — Туров, Мономах зашахував рядом союзів: оженив свого сина Романа з донькою Володаря Ростиславича й увійшов з ним в тісний союз; знов же доньку свою Огафію видав Мономах за иньшого Ярославового сусіда — князя городенського Всеволодка, сина Давида Ігоревича. З другого боку Мономах опирається на союз із Святославичами, що являють ся його пильними помічниками (з них Олег умер скоро — 1115, а Давид жив до 1123 р.). Опіраючи ся на свої власні сили і на сі союзи, Мономах потрапив не тільки забезпечити ся від противників, але й збагатити ся новими значними територіальними здобутками.

Гліб Всеславич кн. минський, не знати — з яких причин, завів ся з Мономахом: попустошив Турово-пинську волость. Мономах спорядив на нього великий похід 1116 р., і Гліб покорив ся, „обіцяв у всім слухати ся“; Мономах лишив йому його волость. Але видно в чімсь Гліб знову зачепив Мономаха (може — скориставши з пізнішої волинської кампанії), і на сей раз Мономах не подарував свого: відібрав у нього волость, самого забрав до Крива, й тут Гліб тогож року (1119) вмер³⁾.

Ярослав Святославич сидів з початку тихо, правдоподібно — надіючи ся бодай по смерті Мономаха вернути собі батьківщину. Але 1117 в. Мономах перевів до себе з Новгорода старшого сина — Мстислава і віддав йому Білгород. Намір був ясний: здобувши Київ, Мономах хотів його задержати за своєю лінією, як її отчину, і по смерті передати своєму старшому сину Мстиславу; инакше толкувати сього не можна: для простої помочи міг собі Мономах узяти котрого не молодших синів, а не Мстислава. Ярослав, видно, був тим дуже ображений і чимсь дав знати своє незадоволення. В Никонівськім збірнику⁴⁾ є звістка, що він став поневіряти жінку, внучку Мономаха (доньку Мстислава), не видно одначе, щоб Мстислав у сю справу мішав ся. Мономах в автобіографії просто каже, що ходив на Ярослава, „не терпяче злобр

¹⁾ Се видно з оповідання під 1116 р. — Іпат. с. 203.

²⁾ Пор. Іпат. с. 222. ³⁾ Іпат. с. 203 і 205. ⁴⁾ І с. 150.

его“, ближше того не пояснюючи. Як би там не було, хронольоґія виразно показує, що сі непорозуміння почались по переході Метислава у Київщину і тим дає знати дійсну, глибоку причину конфлікту¹⁾. Мономах пішов походом на Ярослава, разом з Ростиславичами й деякими иньшими князями, і обложив його в Володимирі. По двомісячній облозі Ярослав покоривсь: „ударив чолом перед стрием своїм Володимиром, а той наказав йому про все (або, як каже суздальська літопись: насварив його добре) та велїв приходити на кожний заклик“²⁾.

Але згода простояла недовго. На другий день Ярослав відослав свою жінку до батька її, Метислава. Се було повним розривом, треба було сподіватись нової війни, і одна звістка каже, що Володимир зараз почав збирати ся до походу. Ярослав подав ся за помочию до свого свояка угорьского короля (се була б важна диверзія проти Мономахових союзників — Ростиславичів, аби знову не ударили на Волинь. Але з Угорщини Ярослав не дістав, видко, на разі нічого і удав ся звідти в Польщу, до другого свояка. Тим часом Мономах вислав військо на Волинь; Ярославові бояри відступили від свого князя, Волинь піддала ся Мономаху. Він посадив тут свого сина Романа, шваґра Володаря, правдоподібно — аби зробити для Ростиславичів можливо менше неприємним се прилученне Волини до Київщини. Роман одначе скоро вмер і Мономах посадив иньшого сина — Андрія³⁾.

Ярослав попробував вернути Волинь за помочию Поляків, але сей його похід не мав усьпіху і скінчив ся на невдалій облозі Червна. Правдоподібно, в звязку з тим стоїть диверзія Мономаха

¹⁾ У Длугоша I с. 515—6 причиною війни виставлено страх Мономаха перед претензіями Ярослава на Київ, але оповідання Длугоша про сі події занадто багато має вигадок, щоб добачати й у сім поясненню якоесь певне джерело. ²⁾ Іпат. с. 204, Лавр. с. 277.

³⁾ Хронольоґія сих років Іпатської літ. дуже поплутана (тому й увязнення Гліба київського повторено двічі під р. 1117 і 1119, але рік 1119 має за собою те, що тут звязані арешт і смерть). Через се поплутання виходить, що Мономах скорше послав свого сина на Волинь, а потім уже втік Ярослав. Такий порядок подій і приймає Андріяшев (ор. с. с. 117), але тут попросту переставлені звістки — в Лаврентієвській (с. 277) бачимо їх дійсний порядок. Ще докладніші, самостійні від неї звістки про волинські події Воскресенського й ин. збірників (Воскр. I с. 24, Никон. I с. 150, Твер. с. 191): „Ярославъ Свѣтополковичъ отсла отъ себе жену свою дщерь Мѣстиславлю, внуку Володимирю; Володимиръ же слышавъ се и совокупи вои поиде на нь, и выбѣжа Ярославъ Свѣтополковичъ изъ Володимеря во Угры, и бояре его отступиша отъ него; Володимиръ же посла въ Володимеръ сына своего Романа“.

на Поляків: він наслав на них Половців¹⁾. Не зразившись тим, Ярослав зібрав далеко більше сили і в 1123 р. вчинив новий похід. Крім Поляків він на сей раз привів помічні війська Угорів і Чехів, а Ростиславичі після прилучення Волини до Києва теж злучилися з Ярославом на Мономаха і особисто пішли в похід; се, як побачимо, стає принципом політики галицьких князів цілий XII вік — усякими способами не давати злучити ся Волини з Київщиною, бо зміцнення волинського князя могло б на ново викликати в ній апетити на Галичину, на колишній аннекс Волини, як то було під час волинської кампанії Святослава. Угорський король Стефан також сам особисто пішов у похід, „бажаючи піметити ся за нещастє свого батька, як кажуть угорські джерела, себто за нещасливу битву під Перемишлем — хоч там він бив ся з Володарем, а тепер з ним ішов разом на Мономаха, що в війні 1099 р. не брав ніякої участі — але в такі деталі українських відносин не входили угорські люди.

Сей великий похід захопив Мономаха, здасть ся, несподівано. Він вислав Мстислава на Волинь наперед з невеликим військом, яке мав під рукою, а сам заходив ся збирати більші сили. Але доля й тут допомогла йому. Коли Ярослав із своїми військами обложив Володимир, під час сеї облоги його убито підступом. Київська літопись оповідає се так, що се було в неділю й Ярослав з двома лише товаришами їздив під містом і посьмівався з володимирських горожан і з князя Андрія Мономаховича, що видко були на стінах міста й приглядали ся сій його прогульці, казав: „се горіод мій, як не відчините його й не вийдете з поклоном, то побачите, що завтра приступлю й здобуду город“. Тим часом два якісь Ляхи, не знати звідки взявши ся, — може вислані з Володимира, зробили на нього засідку, лігши над „узвозом“, що проводив до міста. Коли Ярослав потім, їдучи від міста до свого табору, в'їхав до того узвозу, вони ударили його списом і смертельно зранили — той же ночі він умер. Угорський король хотів далі вести облогу Володимира на власну руку, але угорська старшина спротивила ся рішучо, і король мусів залишити свій плян. Таким чином зібрані Ярославом сили розсипали ся. „Володимиръ же прослави Бога о таковомъ чудеси Божии и о помощи его“ кінчить се оповідання київська

¹⁾ Напад на Польщу стоїть в Іпат. л. під 1120 р., похід Ярослава під 1121, але в сій часті Іпат. л., як я що йно згадував, велика плутанина, і дуже можливо, що події мусять бути й тут переставлені; воно дуже ймовірно, що діверсія на Польщу як раз перешкодила походу Ярослава.

літопись. Він міг дійсно потішити ся: позбув ся претендента й на Волинь, і на Київ, та міг спокійно передати київський стіл синові¹⁾.

Але цікавий сей дуже несправедливий, можна-б сказати неморальний, як би він не був таким наївним, погляд київського літописця на сю боротьбу Мономаха з Ярославом. Розуміть ся, ми не можемо входити в родинні справи Ярослава, але незалежно від них наше співчутє мусить бути по стороні сього князя, котрому відібрали з початку київський стіл і Туров, а тепер і Волинь. Літописець же стоїть по стороні Мономаха та бачить особливий прояв божої ласки до Мономаха в сїм підступнім убийстві, довершеним убійниками висланими мабуть з Мономахового табору. Бог помагає Мономаху, бо „Мономах був „смирений і покладав свою надію на Бога, а Ярослав бувши молодим поводив ся гордо в відносинах до свого стрия і свого тестя Мстислава, і не покладав надію на Бога, а на великі сили“. В сїм осуді відбила ся з одного боку — вже нам звісна дезидерата суспільности, аби молодші князі скрізь абсолютно уступались старшим, з другого — бачимо сю зручність Мономаха в каптованню суспільної опінії для себе й для своїх учинків. О, він добре знав своїх людей!

Перейдїм до иньших справ.

Про відносини до степу за більш менш двадцять п'ять літ від тієї великої боротьби з Половцями я вже казав: степ не непо-

¹⁾ Крім нашої літописи (Іпат. с. 205—6) про останній похід Ярослава цїнні відомости дають угорські хроніки — Хроніка Марка с. 89—90, Туроц гл. 63. Тільки що до подробиць смерті Ярослава вони розминають ся з літописю: в них Ярослава ранять у битві, і він з того умирає. Першнство мусимо віддати нашій літописі, як старшому й ближшому джерелу; правда, в Никонівській копіяції (І с. 152) тут є теж відміна: Ярослава забивають не два Ляхи, а горожане володимирські, але теж не в битві, а підступом, крадькома. Натомість оповідання Длугоша і копіяції Татїщева, високо цїнені нпр. Линиченком Взаим. отношенія с. 144, мають дуже малу цїну. Відомости Длугоша (І с. 526—7, де вони відходять від нашої літописи, по части оперті на Туроцу (се вже запримітив Семкович оп. с. с. 162), по части на похибїї (у нього облога Київа замість Володимира), ампліфікованій ріжними подробицями вже на власну руку Длугошом. Подробиця його оповідання, що Мономах кликав Ярослава до Київа, а той не пішов (с. 516—7), виведена з літописи. По за тим лишаєть ся ще подробиця, що всього війська у Ярослава було 7000 — вона перейшла й до Татїщева, правдоподібно, за посередництвом Стрийковського (І с. 187), мабуть звістного Татїщеву (див. Сенигова Историко-критическія изслѣдованія (с. 184); але вартість її досить сумнівна. Також сумнівні й иньші ампліфікації Татїщева (ІІ с. 226—7).

коїв Русі нічим особливо. Мономах одначе не забував піддержувати добрі відносини з половецькими династами: своєму сину Андрію він висватав внучку Тугорхана¹⁾.

Досить інтересна участь Мономаха в візантійських справах. Зносини й звязки руської династії з візантійським двором, невважаючи на те, що Русь була тепер в значній мірі вже відтиснена від моря, не переривалися ще. Так Володар Ростиславич видав доньку за візантійського царевича, сина імператора Олексія Комнена, як звичайно думають — молодшого, Ісаака на ім'я, ще малого тоді²⁾. Мономахова донька Мариця була замужем за Львом Діогеном, візантійським претендентом³⁾ і сей шлюб дав повод до конфлікту з Візантією: 1116 р. сей Лев попробував собі здобути Болгарію і кілька подунайських міст піддалося йому, але під час цього походу його вбито. Мономах попробував задержати собі ті подунайські городи по його смерті: вислав сюди свого воєводу Івана Войтишича, розуміється з військом і посажав своїх посадників по тих містах, потім вислав ще військо під проводом сина Вячеслава, але задержати сих міст йому таки не udało ся⁴⁾. Сей епізод інте-

¹⁾ Іпат. с. 205.

²⁾ Іпат. с. 185, про сей шлюб, властиво — про жениха, писали: А. Куникъ Основаніе Трапезунтской имперіи (Ученыя Записки Ак. по I и III отд. т. II с. 71, 5, 721, 788, Гротъ Изъ исторіи Угріи и славянства с. 180. Через помилку, очевидно — помішавши з сям шлюбом, Карамзін записав (генеалогічна таблиця VII), що за сином Олексія була донька Всеслава; ся звістка без перевірки була повторена у Погодіна і Лопарьова — Греки и Русь, під роком.

³⁾ Сей шлюб має в собі досі багато невиясненого. Лев Діогенович, син імператора Романа Діогена (скиненого 1071 р.), звідний у візантійських джерелах, загинув ще 1088 р.; проф. Васілевскій тому виставив здогад, що був ще иньший Лев, від першої жінки Діогена, болгарської царівни, не звідний в візантійських джерелах, і він оженив ся з донькою (чи як Васілевскій думає — сестрою) Володимира (Ж. М. Н. II. 1875, XII). Тою обставиною, що сей Лев по матері належав би до болгарської династії, д. Васілевскій поясняє дуже дотепно, що він як раз пробував здобути собі Подунавє, й Мономах хотів ці подунайські городи задержати для його сина. Що до гадки Васілевського, ніби то не донька, а сестра Всеволода була за Львом, то він був змушений до сеї гіпотези, аби врятувати тим свій здогад, що про сей шлюб іде мова в листах Михайла Дуки, котрі він прикладає до Всеволода (див. вище с. 324). Для того ж прийшло ся йому Василька Леоновича і Василька Маричича, Мономахового внука, забитих в битві 1136 р., прийняти за дві осібні особи, хоч се, очевидно, таж сама особа.

⁴⁾ Іпат. с. 204, 214 (пор. Лавр. 288). З візантійських джерел про ці заходи Мономаха задержати подунайські городи Анна Комнена, головне джерело для сих часів, нічого не каже. Очевидно вони особливої уваги в візантійських кругах на себе не звернули.

ресний тим, що дав повод привязати до Мономаха звістну вже нам легенду про вислання з Царгорода регалій на Русь, котра в своїй початковій основі, як я вже згадував, по всякій правдоподібності звязувала ся з св. Володимиром¹⁾. Найдавніші завязки Мономахової легенди маємо в фрагменті Слова о погибелі Руської землі (правдоподібно з 2-ої пол. XIII в.): тут імп. Мануїл посилає Мономаху дарунки, „аби він не відібрав у нього Царгорода; Мануїл в дійсності був імператором в рр. 1143—1180, отже легенда робить грубий анахронізм. Інша знову оповідає, що Мономах здобув ті інісіанті підчас походу на Кафу (знову сильний анахронізм!)²⁾.

Хоч конфлікт з Мономахом в дійсності зовсім не викликав у Візантії такого страху, як то представляє легенда, але можливо, що він був причиною нових звязків з родиною Мономаха, навязаних новим цісарем Іоаном Комненом (1118—1143). Так знаємо, що 1122 р. внучку Мономаха, Метиславову доньку, висватано за котрогось з імператорської родини³⁾. І пізнійше, по смерті Мономаха, Метислав задержує близькі відносини з царгородським двором, як показує засланне полоцьких князів до Візантії. Але якоїсь більш активної участі Руси в візантійських справах не бачимо. Навіть руські полки в візантійській службі зникають: від середини XI в., особливо від Олексія Комнена місце русько-варязьких воєків у візантійській службі заступають західні, головнo англійські⁴⁾.

Як ми вже знаємо, Мономах був оженений з англійською королівною — данською вихованкою, його син Метислав — з шведською королівною Христиною (умерла 1112 р. і потім Метислав оженив ся знову — з новгородською патриціанкою, донькою Дмитра Завидича)⁵⁾. Своїх доньок з подружжя з Христиною Метислав віддав теж „за море“ — Малфрідь за норвежського короля Сігурда (правнука Гаральда, Ярославового зятя), Інгеборґу — за данського принца, герцоґа іотландського Кнута. (Як бачимо доньки сї дістали й імена скандинавські, хоч по при них мабуть мали й інші, як був тоді звичай на такі подвійні імення)⁶⁾. Малфрідь, повдовівши, потім

¹⁾ Див. т. I с. 449—451.

²⁾ Літературу сих легенд див. в I т. прим. 59.

³⁾ Іпат. с. 206.

⁴⁾ Васильевскій Варяго-русская и варяго-англійская дружина въ Константинополѣ, Ж. М. Н. II. 1875, III. ⁵⁾ Новг. с. 122.

⁶⁾ Не виключено, що скандинавські джерела називають сих княжен скандинавськими іменнями, під якими вони були лише звістні на своїй повійшій вітчизні, а на Руси мали інакші, але нема нічого неможливого і в тім, що вони з маленкості мали ті імена.

вийшла вдруге за брата сього Кнута данського короля Еріка. Т. зв. *Knytlingasaga* — історія данських королів (десь з XIII в.), оперта на давніших поетичних джерелах, оповідає сватання Кнута до Мстиславни через свого посла, що ріжними похвалами Кнutowим чеснотам надробляв вартість свого жениха в очах такого славного володаря як Мстислав. З сього шлюбу родився славний данський король Вальдемар, правдоподібно — названий так на честь свого діда Володимира Мономаха¹⁾.

Угорщина з кінцем XI в. приходить в ближші зносини з Руссю та бере, як ми бачили, діяльну участь в галицько-волинських справах. В парі з тим ішли шлюбні звязки. 1104 р. Сьвятополк видав доньку Предславу за угорського королевича²⁾. 1119 року Мономаху доньку Евфемію (Офимью, Еуфимью) висватав сам король Кольоман, старий вже тоді й від кількох років удовець; може бути зробив се під впливом смерти старшого сина від свого першого шлюбу, аби винагородити собі сю страту. Але новий шлюб не вийшов на добре: незадовго Кольоман закинув своїй жінці невірність³⁾ й відіслав її назад до батька. Вона родила потім сина Бориса; Кольоман уважав його неправним, і він потім став голосним в історії Угорщини претендентом на угорську корону⁴⁾. Ся родинна історія не видно, аби викликала яку інтервенцію зі сторони Мономаха, як не видно й того, аби Борис мав на Русі якесь поперте в своїх претенсіях на Угорщину. Але досить правдоподібна гадка, що угорський король Іейза пізнійше оженив ся в Мстиславовій родині, аби забезпечити ся від Бориса з сього боку. Головним опікуном Бориса пізнійше став візантійський імператор Мануїл, що й видав за нього якусь царівну з своєї родини⁵⁾.

В границях самої Руської держави Мономах здобув собі незвичайно сильне й авторитетне становище. До нього самого (чи — до його

¹⁾ Віймки з *Knytlingasaga* в *Monumenta Germ. hist.*, Scr. XXIX с. 292—3. Див. також урядову генеальогію данських королів — *Wilhelmi Genealogia Ingeburgis reginae*, споряджену при кінці XII в. з наказу данського двора на доказ слави й значіння їх династії, де підносить ся між иньшим і її споріднення з руською династією — *ib.* 165. Пор. також коротшу редакцію історії Оляфа Трігвасона *ib.* 369, історії норвезьких королів — *Heimskringla* (XIII в.), *Morkinskinna*, *Fogrskinna* — *ib.* 345, 356, 365. ²⁾ Іпат. с. 185.

³⁾ *in adulterio deprehensam peccatam*, як кажуть угорські хроніки.

⁴⁾ Іпат. 197, *Marci Chronicon* р. 86, Туроц гл. 61.

⁵⁾ Про Бориса новійші праці — Васілевського *Изъ исторіи Византіи въ XII в.* в I т. *Славянскаго Сборника* (екскурсе на с. 265) і Грота *Изъ исторіи Угріи и славянства*.

родини) належало перед смертю добрих три четверті части земель Руської держави (не належало тільки Чернігівське князівство з Рязанським, та Полоцьке, тепер сильно обкромлене). По сих землях сиділи його сини й внуки¹⁾, і він їх умів тримати в порядку: про якісь непокори синів як за Володимира Вел. не чуємо. Але й від інших князів Мономах вимагав послуху: „по всему послушати“, „приходити, когда ты позову“²⁾, і ми бачимо дійсно, що Святославичі брали участь у Володимирових походах на Минск, на Волинь. Ми бачили, як Новгородці питались у Святослава, чи його син має в запасі другу голову, коли хоче йти до них князем против їх волі, але Мономах при нагоді не пардонував і Новгороду, і справа у нього була коротка: 1118 р., загнівавши ся на новгородську громаду за своєволю, він візав новгородських бояр у Київ і головних проводирів поарештував, між ними й соцького Ставра³⁾.

У внутрішній політиці Мономаха найбільш інтересний факт се його закон, заведені до Руської Правди. Завдячуючи київський стил економічним розрухам, він звернув на сю справу увагу на початку свого князювання. В Руській Правді ширшої редакції читаємо: Мономах по Святославу скликав свою дружину на Берестовім, між ними тисяцьких — київського, білгородського й переяславського, був відпоручник і Олега Святославича, і тут постановили закон, що при дуже високих процентах капітал не має звертатись. Про третинний (чотиромісячний) процент ухвалено: коли хто позичає гроші на третинний процент, то як кредитор візьме відсотки два рази, може взяти назад свій капітал; коли-ж хто візьме три рази відсоток (за третю третину), то не може жадати капіталу⁴⁾. Сей закон доповняв давнішу постанову, що відсотки, прийняті при коротких позичках („за мало дни“), не можуть рахувати ся, коли позичка протягнеть ся на довший час, і замість них обчисляють ся третні проценти⁵⁾; тепер обмежував ся й рахунок

¹⁾ В Новгороді сидів найстарший Мстислав, а як його переведено в Білгород — син Мстислава Всеволод, поки що — як намістник свого батька (1 Новг. 120). В Смоленську сидів другий з ряду син Мономаха Святослав; коли Мономах перейшов у Київ, він посадив його в Переяславі, а в Смоленську сидів, мабуть, Мономахович Ярополк. Святослав умер 1114 р. (Іпат. с. 199), і на його місце сів Ярополк (див. під 1116 р., на се-ж вказують його походи на Половців); хто сів у Смоленську — не знати, здасть ся чи не Вячеслав. На Волині ми бачили Романа, а потім Андрія.

²⁾ Іпат. с. 203, 204. ³⁾ Новг. с. 122. ⁴⁾ Карамз. код. § 66. ⁵⁾ Карамз. код. § 48.

на третні проценти. Обидва закони мали на меті запобігти обрахуванню відсотків на більші речинці по скалі, прийнятій при малих позичках, — незвичайно високий, очевидно більше як 30% при третинних позичках. Друга постанова уставляла нормальний річний процент — 10 кун від гривни (хто бере річно 10 кун на гривну, має право на самий капітал); звичайно, рахуючи 50 кун на гривну, дістають 20-процентовий нормальний відсоток, але монетна система давньої Руси досі не вяснена докладно.

Отже сі закони звернені проти надужитъ капіталістів. Припускають, що Мономаху належать також закони про банкрутів¹⁾ і про закупів (людей, що відробляли гроші працею)²⁾. Се має свою правдоподібність, бо сі закони наступаютъ по законі про проценти в великій масі кодексів і мають з ним певні внутрішні звязки: вони нормують претенсії до банкрутів і ограничують відповідальність закупів перед їх кредиторами, взагалі беруть їх в оборону від несправедливих претенсій кредитора — „господина“³⁾.

В сих законах проявляєть ся таж — коли не печаливість про інтереси суспільности, то уважливість на її бажання й нарікання, що взагалі характеризує Мономаха в його поглядах на адміністрацію, як він їх подав у своїй Науці дітям: не позволяйте „сильним“ нищити людей, самі розсудіть справу вдовиці; своєю заслугою він уважає там, що „не позволити сильним скривдити ані худого смерда, ані вбогої удовиці“. „Переїздячи по своїх землях, радить він, не позволяйте своїм служащим (отрокам) кривдити ні своїх ні чужих, ні в селах, ані на полях, аби вас не кляли; де пристанете — напоїть і нагодуїте бідного, особливож уважайте на купців, звідки б не прийшли вони, малий чи великий, чи в посольстві: як не можете дати дарунку, дайте їсти й пити, бо вони потім розносять про чоловіка добру чи лиху славу по всіх землях. Навідайте хорого, проводіть мерця, не минайте чоловіка, не привитавшись, не сказавши йому доброго слова⁴⁾. Є в сих науках і певна гуманність, особливо нпр. в забороні убивати „хоч невинного, хоч винного, ані самому убивати, ані казати убити, — хоч тут і входить під увагу тільки „християнська“ душа⁵⁾. Але ще більше тут сеї уважливости, котрою каптував суспільність Мономах. Особливо ласкавий був він

¹⁾ Карамз. код. § 68—9. ²⁾ Ibid. § 70—3.

³⁾ Є ще звістка — в Історії Татищева (II, с. 212—3). що Мономах вигнав Жидів із Руси з огляду на нарікання на них Киян. Але ся звістка належить до категорії тих загадкових звісток сього історика, про котрі не можна з певністю сказати, чи він їх вичитав, чи викамбінував, чи просто вигидав. ⁴⁾ Лавр. с. 236—7. ⁵⁾ Лавр. с. 236.

для духовенства. Історик волинської війни Василь особливо підносить, як Мономах був „любязнивъ к митрополитомъ, і къ епископомъ, пачеже черноризецькій чинъ любя“; не осужав навіть кого бачив пияним, або „в козмъ зазорѣ“¹⁾.

Може бути одначе, що при тім всім певна вирахованність відчувала ся суспільністю в сих чеснотах, судячи по тому, що не вважаючи на всю популярність Мономаха, всю його побожність, всі компліменти його чеснотам, святим Мономаха не уважали, як уважали нпр. його сина Мстислава²⁾.

Мономах визначав ся незвичайною діяльністю; він ставив себе в тім взірцем для своїх синів, і міг се зробити. Він, як каже, не здавав ся на слуг, але старав ся сам все робити або всього бодай пильнувати — на війні чи в спокою, від домашнього господарства до церковної служби. Він рахував, що зробив за життя 83 більших подорожей — а що то вони значили при тодішніх дорогах! Дійсно, він шибав ся вічно, з Смоленська в Переяслав, а звідти в Ростов, або що. В особливу заслугу собі він покладав, що пильнував відносин з Половцями; в своїй автобіографії, він рахував 19 умов, уложених з ними!

Популярність Мономаха дійсно була дуже велика. Він зіставсь ідеалом князя — енергічного, запопадливого, для громади доброго; його політична вирахованність, гарбанне чужих земель громаду не інтересувало. Оповідючи про його смерть, літописи називають його „благовірним, христілюбивим, великим, чудним, святим і добрим“, „він освітив Руську землю, пускаючи промінне як сонце“, „слава про нього пройшла по всіх краях, особливож був він страшний для поганих“ (Половців); „весь нарід (в Кіїві) плакав по ньому, як діти за батьком або матірю“³⁾.

Умер Мономах 19 мая 1125 р., на 73 році життя⁴⁾.

Київський стіл призначив він від давна, як ми бачили, своєму старшому сину Мстиславу. Другий претендент — Ярослав Святославич загинув від руки убийць; останній з Святославичів Ярослав так хистко сидів на своїм чернігівській столі, що хоч би й уважав себе правним спадником київського стола, не мав спромоги

¹⁾ Іпат. с. 173.

²⁾ Про оцінку діяльності Мономаха в історичній літературі див. згадану мою статтю: Волинський вопрось с. 36—7.

³⁾ Іпат. с. 208, Лавр. с. 279—80.

⁴⁾ В Київській літописи під 1126 р., але в Суздальській і Новгородській — під 1125.

обізнатись. Без всяких перешкод Мстислав засів у Києві — другого дня по смерті батька „посадили його“ Кияне на батьківським столі¹⁾.

Семилітнє правління Мстислава становить вповні продовження батьківського. Хоч сам Мстислав разом із своїми синами дістав тільки меншу половину батьківщини, але він умів дійсно зайняти ролю „в отца мѣсто“ в відносинах до своїх братів і інших князів: вони, як за Мономаха, беруть участь в його походах, і за непослух він карає й забирає волости, як практикував то Мономах. Він потрапив далі тримати престиж київського князя на тій високості, на яку поставив його батько, і розширити володіння своєї родини новими здобутками. Потрапив він, видно, піддержати батьківську славу й у суспільности: літописці, називаючи Мономаха великим, прикладають сю назву й до Мстислава. Київський літописець з великою симпатією говорить за підтржану ним традицію боротьби з Половцями²⁾, а в Новгороді Мстислав мав незвичайну популярність. Суздальська літопись каже про нього, що він „княжив с кротостию“³⁾, і тут правдоподібно мали ся на увазі його добрі відносини до народу, до громади, бо в княжих відносинах особливою кротостию Мстислав не визначав ся.

В політичній системі Руської держави тим часом робили ся важні переміни. Її система виглядала так: перша фігура — Мстислав. В його руках Київ, Новгород, де після того як Мстислав став київським князем, „посадили Новгородці на столі Всеволода“, старшого сина Мстислава, і Смоленськ, де сидів потім третій син Мстислава Ростислав. Але треба додати, що новгородський стіл як раз тепер тратить своє значіння для князів: там розвивається все більше значіння віча на некористь княжчої влади. Чотири інші Мономаховичі засідали на чотирох інших столах: найстарший по Мстиславу і його наступник — Ярополк в Переяславі, Вячеслав у Турові, Андрій на Волині, Юрій на Поволжю (Ро-

¹⁾ Іпат. с. 208, 1 Новг. с. 123.

²⁾ „Се бо Мъстиславъ великій наслѣди отца своего потъ Володимира Мономаха великого: Володимиръ самъ собою постоя на Дону и много пота утеръ за землю Рускую, а Мъстиславъ мужи свои посла, загна Половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую землю отъ поганыхъ“. Іпат. с. 217—8. ³⁾ Лавр. с. 280.

стов і Суздаль). За Мстислава ся родина тримаєть ся солідарно і становить основну силу в політичній системі.

Із Сьвятославичів по смерті Олега й Давида лишив ся ще Ярослав, що давнійше сидів у Муромі. По смерті Давида він сів у Чернигові, але його незадовго вигнав звідти Олегів син Всеволод (1127). Талановита лінія Олега здобуває собі крок за кроком чільне місце в сій лінії, щоб потім сягнути й по гегемонію на цілій Русі, перейняту лінією Всеволода. Поки що се тільки в початках, і Мстислав супроти сеї нової сили міг зайняти таку чи иньшу позицію — до волі.

Нова сила виступила й у другій династії — в родині Ростиславичів. 1124 р., одного й тогож самого року вмерли обидва Ростиславичі — Василько й по нїм Володар. Кожний з них лишив двох синів, Володар — Ростислава і Володимира, Василько — Григорія (може скорше Юрія?) й Івана. Між Володаревичами розпочала ся боротьба, котрої історію дуже мало знаємо, але результат вкінці був той, що землі Ростиславичів злучили ся в руках здібного й оборотного Володимирка, і на західнім краю Руської держави сформувадо ся сильне й впливове князівство.

Інші династії не мали політичного значіння. Полоцьке князівство, позбавлене Минського уділу, поділене між кількома князями, не мало ніякого впливу на руську політику; князі могли заявляти себе тільки в ролі підрядних помічників сильніших князів, або втягати їх у свої суперечки. Дві инші княжі династії — Давида Ігоровича й Ізяслава Ярославича стратили всяке значінне; перша репрезентовала ся незначним князем городенським Всеволодком, друга — синами Ярослава Сьвятполковича, також дрібними князями. Оден з них — Юрій здобуває сій лінії доперва пізнійше трохи важнійше, хоч все другорядне значінне.

Мстислав був посвоячений із Всеволодом Ольговичом — був його тестем, але в боротьбі його з стрием став по стороні Ярослава — по стороні правого, й обіцяв йому поміч. Всеволод звернув ся по Половців, але ті настрашили ся і втікли. Тоді він почав впливати на бояр Мстислава й сипати дарунками, щоб відклонити його від Ярослава. Григорій, ігумен монастиря св. Андрія (фамілійного монастиря Всеволодичів), особа дуже поважана і близька до княжої родини, особливо впливав у сїм напрямі на Мстислава. Він скликав собор сьвященників (бо митрополита в Кїїві тоді не було), і той увільнив Мстислава від даної Ярославу присяги — аби тільки не розливалася християнська кров. Се міг бути голос.

князівської суспільності взагалі, не тільки підкуплених бояр, бо перспектива нової боротьби з Ольговичами, з участю Половців, не могла її тишити. Мстислав піддався цьому впливу, але, як каже літописець, до смерті жалував, що переступив дану Ярославу присягу¹⁾. Всеволод Ольгович лишився в Чернігові, відтиснувши на другий план не тільки Ярослава, але й синів Давида. Ярослав вернувся до своєї Муромської волости: його лінія після цього зовсім відокремлюється від інших ліній Святославичів, як спеціально муромо-рязанська династія; Давидовичі по смерті Всеволода здобувають собі назад чернігівський стіл, але слідом сходять зі сцени, і чернігівські землі опановує родина Олега. При тій боротьбі Ярослава з Всеволодом заробив Мстислав щось і для себе — захопив пограничні з Переяславщиною чернігівські землі, т. зв. Посеме, і воно зісталося за ним. Тут посаджено другого сина Мстислава — Ізяслава²⁾.

В боротьбі галицьких Володаревичів Мстислав теж брав участь, але про неї, як і про цілу боротьбу знаємо дуже мало. Одиноким нашим джерелом — Длугош³⁾ оповідає, що Володаревичі посварилися при поділі батьківських земель. Сторону Володимирка взяв Мстислав і Васильковичі. Це вказувало б, незалежно від захланного характеру Володимирка (звістного нам з його пізнішої діяльності), що правда була по стороні Ростислава, бо Мстислав взагалі показується досить справедливим чоловіком в цих князівських відносинах. Судячи по тому, що Володимирко сидів у Звенигороді, Ростислав мусів бути старшим братом, тому й дістав Перемишль; тут отже були б аналогічні обставини з боротьбою Святославичів, де теж Мстислав узяв сторону старшого свояка против аспірацій молодшого. Володимирка підтримував угорський король. Але його помічне військо не поспіло, а Ростислава піддержали його союзники, і Володимирко пустився на переговори. У Щирці був княжий з'їзд для помирнення сторін, та з нього нічого не вийшло; про дальшу боротьбу знаємо дуже не багато, але в результаті, здається, Ростислав таки задержав свою владу⁴⁾. І тут, як у справі Святославичів, бачимо, що Мстислав хоч і піддержує старших і правих — однак досить слабо і мало енергійно.

¹⁾ Іпат. с. 209—210, Лавр. с. 281—2.

²⁾ Це могло б насунути гадку, що Мстислав узяв Посеме як відступне від Всеволода, але за поміч зміг би він дістати його й від Ярослава, тому я б цього мотиву йому не підсунув.

³⁾ Іпат. с. 536. ⁴⁾ Див. про це в гл. VII.

Інакше показав себе Мстислав у відносинах до полоцьких князів. Не знати, чим вони взагалі, а особливо полоцький князь Давид Всеславич, нагнівали його. Найправдоподібніше, що вони не могли забути утрати Минського уділу й пробовали його собі вернути. 1127 р. Мстислав двигнув всі сили „на Кривичів“ — братів, і синів, і сторонніх князів, „чотирьма пути“. Коли кілька менших міст мусіли піддатись, Полочане теж рішили покорити ся: вони вигнали свого князя Давида, очевидно — спеціально неприємного Мстиславу, разом з синами, і просили Мстислава на його місце дозволити княжити його брату Рогволоду. Мстислав пристав на се, і вернув Всеславичам їх землі, з’обов’язавши їх присягою, що будуть йому послухні. Але згода потривала не довго. Рогволод, видко, вмер слідом по тому; до Полоцька вернув ся Давид, і полоцькі князі показали ся непослушними Мстиславу: вони не прийшли до нього в поміч під час його боротьби з Половцями, коли він кликав їх „въ Рускую землю“, не помогли, „но паче молваху Бонякови шелудивому во здоровье“ (фраза неясна, вона може означати або що єї князі „бажали добра Половцям“, або — се був би дальший переклад, але далеко правдоподібніший зміст: що вони чинили непорядки — може напади на Мстиславові землі, Бонякови на користь)¹⁾. Мстислав сього їм неподарував. Упоравши ся з Половцями, він вислав на полоцьких князів військо, арештував п’ятьох князів — трох синів Всеслава (Давида, Ростислава й Святослава) й двох синів Всеславича Рогволода, з жонами й дітьми, „за те, що вони не додержали присяги“ і вислав на заслання до Царгороду. Полоцьку землю взяв Мстислав собі й посадив тут свого другого сина Ізяслава, що перед тим сидів на Посемю. Се стало ся 1130 р. і було останнім (та й то нетривким) здобутком київської концентраційної політики²⁾.

Про боротьбу Мстислава з Половцями, що мала бути досить тяжка, але закінчила ся повною перевагою Мстислава³⁾, я вже згадував — ближших звісток про неї не маємо. На західній границі Мстислав мав війну з Литвою. Перед тим чуємо за війни з Ятвягами, коли на Волини сидів Ярослав Святотполкович (1112 р.): суздальська редакція згадує два походи його, і каже, що останній похід мав успіх. Мстислав ходив з великими силами

¹⁾ „Молвити“ значить також „чинити заколот“, „бунтувати ся“.

²⁾ Іпат. с. 211—2, 217—8, Лавр. с. 283—4. В роках є тут знову ріжниця (на оден рік) між Київською й Суздальською літописю, але хронологія Суздальської в сих роках сходить ся з 1 Новгородського, а Київська сьпішить ся на оден рік. ³⁾ Іпат. с. 217.

й спустошив литовську землю, але Литва, розбігши ся підчас нападу, пімстила ся, побивши задні полки Мстислава — військо Киян¹⁾.

Тим вичерпуєть ся семилітнє князюваннє Мстислава. Він умер 1132 р., 15 квітня, передавши київське князівство й свою родину в опіку брата Ярополка. Київська громада ввولیла волю покійного, скільки можна судити — дуже популярного князя: вислала послів до Ярополка, що сидів тоді в Переяславі „людє бо Кыяне послаша по нь“. Ярополк поспішив ся до Київа й два дні по смерті брата, без усяких перешкод був оголошений князем²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 212, Лавр. с. 286.

²⁾ Київська літопись дає докладну дату: „априля въ 15, празнои недѣлѣ въ пятокъ“, а приїзд Ярополка — в неділю 17, і сі дати вказують на 1132 р., тим часом як у Київській літ. вони стоять під 1133 р.; в Суздальській і 1 Новгородській — 14 квітня 1132 р.

III.

Упадок Київа.

Князюванням Мстислава закінчується перша стадія в процесі розкладу Київської держави, — та стадія, коли традиція одноцільності і концентраційні змагання ще борються з сим розкладом, і то часом з успіхом. Ми бачили цілий ряд князів, як Ярослав, Всеволод, Мономах, Мстислав (одно слово — лінія Всеволода), що завдяки щасливим для них обставинам і ще більше — своїй зручності і політичним здібностям, всякими правдами й неправдами вміли дуже близько зблизити ся до становища давніх єдиновластців: їм удавалось зібрати більш менш значні частини комплексу земель Руської держави в своїх руках і своє першинство між князями проявляти в дуже конкретних формах, бути головами „в отця місто“ для цілої системи земель цієї держави. Мстислав був останній в сім ряді; ми бачили, що він потрапив і дещо позбирати за своє недовге князівство і ролю старшого для всієї Руської держави видержувати. Але се було в останнє. Правда, в довгій, більш ніж віковій процесі розкладу Київської держави ми стрінемо ще князів сильних, з широким політичним впливом, але їх вплив уже не був такий загальний, загально признаний, як авторитет давніх київських єдиновластців, а головню — київська традиція вже порвана: ті сильні й впливові князі не були вже київські. За періодом боротьби київської концентрації з розкладом наступив період повного ослаблення й упадку Київа як політичного центра, і ті нові сили й впливи витворюють ся вже на інших ґрунті, концентрують ся коло інших центрів.

Київ, переставши бути реальним політичним центром, не став відразу на однім рівні з іншими політичними осередками Руської політичної системи. Він був найславнішим, найбагатшим

містом, містом, з котрим навіть в приближенню не могли рівнятись иньші. При тім київська історична традиція все ще жила. Київський князь, хоч мало що був або й зовсім не був сильніший від иньших князів, уважав ся ще першим між ними, *prior inter pares*, і декотрі київські князі дійсно вміли себе поставити на становище патріархів Руської землі — бодай з моральною, коли не фактичною перевагою. Се моральне першенство Київа було причиною, що Київська земля не могла піти дорогою иньших, не могла відокремитись і стати осібним, замкненим політичним тілом під володіннем якоїсь певної династії. Лінія Мстислава хотіла стати такою київської династією, й київська громада, київська земщина теж бажала сього, хочачи зробити Київщину таким відокремленим і замкненим політичним тілом, як стали вже декотрі иньші землі. Ало сього не дозволяли иньші княжі династії, не хочачи того морального першенства відступити Мстиславичам. З початку завязуєть ся на сій точці боротьба між Мстиславичами й иньшими Мономаховичами, потім сюди мішають ся, скориставши з сього розділу Мономаховичів, ще Святославичі. Союз землі й династії, Киян і Мстиславичів, показуєть ся безсильним супроти сих безконечних претенсій, що операють ся на союзах князів і половецьких ордах. Київський стіл як пилка перескакує з руки на руки ріжних претендентів. Серед неустанних війн, особливо від половецьких ватаг, що наводили ріжні претенденти, страшно терпить Київська земля. Кілька разів без милосердя обдерто й самий Київ. І боротьба затихає й перестає тільки тоді, як Київ і Київщина зовсім тратять всяке значінне: Київ кілька разів страшно зруйновано, Київщина спустошена й поділена. Одним словом — сторони напроцесувавши ся, кидають процес, коли кошти з'їли самий предмет його.

Перші сорок літ від смерти Мстислава боротьба йде з незвичайною силою й завзятем, особливо загострюючи ся в самій середині XII в. (1146—1162). Сили й запал були ще свіжі; Мстиславичі, молодші Мономаховичі (лінія Юрія) і дві старші ліїні Святославичів — Давидовичі й Ольговичі порушували в сій боротьбі небо й землю, бо й було для чого — Київ ще був дійсно центром не тільки цілої України, а й цілої Східньої Європи, сильним і багатим, — не було ще ніякої конкуренції йому. Але вже при кінці третьої чверти сього століття виступає поволі новий політичний осередок — на Поволжу, в Ростовсько-суздальській волости, в руках Юрієвичів, з своїм нововидвигненим центром — Володимиром на Клязмі. Юрієвичі вже помітують Київом і змага-

ючи ся до зміцнення свого політичного впливу, пильнують тільки можливо нищити й ослабляти Київ і Київщину в інтересах видвиженого ними нового політичного осередка. З кінцем XII в. виступає новий центр — в Галицько-володимирському князівстві, сполученім в руках старших Мстиславичів, і старша лінія Мстислава після того теж виходить з боротьби за Київ та пильнує тільки, щоб Київ не став небезпечним, не став сильним в руках якого небудь енергічного князя. За Київ борються ся далі тільки *minores gentes* в повнім значіню того слова — розмножені й ослаблені Святославичі та різні молодші й бічні лінії Мономаховичів. Нарешті татарський напад в середині XIII в. приносить з собою повну кризу князівсько-дружинного устрою на середнім Подніпровю.

Так виглядає в найзагальніших рисах сей процес; границями посередніх стадій в сім процесі політичного ослаблення й упадку Києва можна з певним приближенням поставити перше (1169) і друге (1203) зруйнування Києва, а фіналом саму середину XIII віка.

В парі з політичними причинами, зазначеними тут, ішли впливи інших причин — колонізаційних і економічних, котрі тут тільки зазначую, лишаючи ближні уваги в сих справах до иньшого місця. Кількома наворотами страшно пустошить ся вся близина до степів територія, той передстеповий пояс Подніпровя, що був осідком його економічного й культурного значіння. Та підстава, що надала виключне значінє середньому Подніпровю — посередництво в торгівлі з візантійським і орієнтальним світом, усувала ся звідси, підтята рухом турецьких орд, а по часті й нерозсудною політикою самих київських князів. Економічне, господарське жите теж слабло під шкідним впливом неустанних війн, в котрих безрадно заплутала ся київська політика, та сусідства степу, що як ушпир ссав кров сих країв протягом трох століт. Колонізаційні й господарські, торговельні й взагалі економічні сили відливають на захід і північ в парі з формованням там нових політичних центрів. Східня торгівля розвиваєть ся окольною дорогою на середнім Поволжю. Західню й полудневу торгівлю беруть у свої руки міста Волини й Галичини, а Подніпровє упадає.

Паралельно з упадком політичного значіння Києва й київських князів розвивалось далі відокремлення поодиноких земель. Їх центри підіймали ся й притягали до себе сили політичні, економічні, культурні, що давніше майже нероздільно концентрували ся в Києві. Дружинна верства, ся „Русь“ давніших чужоземних

записок, що служила живою звязею Київа з провінціями його, розбивається на групи дружин провінціональних, що тратять з часом все більше звязь між собою та все глибше врастають в місцеві відносини, в місцеву людність. Репрезентанти книжності і штуки, репрезентанти великих капіталів і широких купецьких підприємств перестають тягнути ся до Київа, як колись, а рості-кають ся також і по тих більших провінціональних центрах, що з часом стають все сильнішими конкурентами Київа на тих різних полях. Поруч нових політичних центрів повстають подекуди й нові центри життя культурного, церковного, економічного. Ся децентра-лізація життя як з одного боку позбавляла його інтензивності, ви-разистости, яку досягало воно при концентрації в однім пункті, так з другого боку притягала до нього ширші простори, ширші сфери людности, проводила ті форми князівсько-дружинного устрою, суспільно-економічних відносин, релігії й культури в її ширші сфери, заціплюючи в них той, як я його назвав хемічний фермент, витворений в реторті суспільного й культурного життя Київської держави.

Процес розкладу не обмежав ся розділом держави на особні землі, а переходив свої дальші стадії в середині вже поодиноких земель. В XI в. можна сказати — в головнім земля відповідала князівству; князь здебільшого репрезентував собою цілу землю (а часом і кілька земель). В XII в. кожда земля, з нечисленними виїмками, перетворюється в цілу політичну систему, з цілою групою князівств, з княжими лініями старшими і молодшими, з більшими і меншими політичними центрами, з ріжними систе-мами княжих відносин, одним словом — земля, як мікрокосм, пов-торяє в собі образ політичної системи земель Руської держави. (Виїмками що до сього дальшого процесу розкладу були тільки Галичина і Ростовсько-суздальське князівство, що лишаючи ся одноставними, нероздільними політичними цілостями — та й то тільки до якогось часу, завдяки випадковим обставинам і заходам своїх єдиновластців, та ще Новгород, що фактично перетворив ся в ре-публіку з номінальною княжою властю і виломив ся з князівсько-дружинного режиму). Розуміється, сей внутрішній розклад земель впливав ще сильнійше на їх відокремлення. Витворювало ся таке скомпліковане життя й відносини в середині кождої землі, що вона все більше починає жити „своїм життям“, й інтереси та діяльність князів, дружини, громади її все менше виходять за границі своєї землі, а се, очевидно, ослабляло звязки — не тільки даної землі з иньшими, а й її власних частей між собою. Те що колись було

вповні реальною державною звязею, переходило на свідомість певної спільної політичної традиції, спільного права, спільної релігії, спільної культури. Розвій сього партикуляризму тільки в часті стримували впливи більших державних центрів: старого Києва і молодших: Володимира (на Клязмі) і Галича; лучили часом поодинокі землі політичними звязками, але не могли спинити розвою сього процесу: він розвивався далі, коли переривалися й ослаблялися концентраційні впливи там, куди вони сягали, і ріс неустанно там, куди вони не доходили. Житє, розбивши ся на атоми, ішло в глибину провінцій, в спід суспільности, замикаючи ся все в узійшій, тіснішій просторони, але разом дрібніло, блідло й вироджувало ся — тому, що серед сеї децентралізації й партикуляризму не могли вже відтворити ся відповідно сильні, могутні центри, які могли б запліднювати далі новими запасами енергії, новими поступами ідей і сил сеї процес розсівання, розтікання добутку політичної й культурної еволюції Київської держави.

На разі ми полишимо на боці явища культурного й економічного життя й передовсім прослідимо в головніших моментах процес політичного ослаблення й упадку Києва й Київщини, аж до фіналу, — щоб потім переглянути політичне й культурне житє поодиноких українсько-руських земель та звернути ся до нової державної організації на Україні — Галицько-волинської держави.

Ми бачили, що Мономах, здобувши Київ (по смерті Святиполка), задумав зробити його отчиною свого рода, його виїмковим володінням. Без всяких перешкод передав він Київ по собі сину Мстиславу, поминувши иньші княжі лінії, а Мстислав — своєму брату, старшому по ній, Ярополку. Обидва операли ся на співчутє землі, себто — її вищих, впливових верств, що бажали мати князів все з Мономахової династії, „з Володимеря племени“, — та на свої сили, чи сили своєї родини взагалі, що значно перевишшали сили всяких иньших претендентів. Дійсно, претенденти мовчки перетерпіли се. Але скоро в самій родині Мономаха справа київського стола викликала непорозуміння, і се дало можливість і Святославичам — з початку Ольговичам, а потім і Давидовичам, заявити свої претензії на Київ, що його Мономаховичі хотіли зіставити тільки для себе. Иньші лінії Київом не інтересовали ся. Ростиславичі пильнували своєї Галичини; иньші лінії не мали ніякого значіння, а Всеславичі полоцькі й Святославковичі туровські тільки завдяки сим уособицям Мономаховичів і встигли вернути собі свої батьківщини.

Непорозуміння вийшли з питання — хто в лінії Мономаха має дістати Київ по Ярополку?

Ми бачили, що в двох перших поколіннях Ярославичів Київ переходив не від батька до сина, а в порядку родинного старшинства: від старшого брата до меншого, і від меншого брата до сина старшого брата. Мономах сей порядок перервав і передав Київ синові. Таким чином було скомбіновано старшинство родинне з порядком простим (від батька до сина). Скільки саме тут вплинули любецькі постанови і народні симпатії до Мономахової лінії, не можемо докладно сказати. Але бачимо, що досить подібну комбінацію обох принципів дідичення задумали повести далі старші Мономаховичі, а здасться що такий плян мав і сам Мономах: Київ переходить від Мстислава до брата його Ярополка, але по Ярополку мав вернути до Мстиславового сина, з тим очевидно, щоб зістатись на далі за Мстиславичами, бо Ярополк синів не мав.

Ярополк, сівши в Києві, передав Переяслав старшому Мстиславовому сину Всеволоду, поминувши своїх братів. Се мало означати, що Всеволод буде наслідником київського стола по Ярополку; так се зрозуміли зараз Мономаховичі, а тільки з тим міг і Всеволод міняти новгородський стіл на переяславський. При тім, по словам літописи (Суздальської), Ярополк чинив в тім волю Мономаха: він „дав Переяслав Всеволоду, як присягнув був, умовляючись з своїм братом Мстиславом відповідно до волі батька, бо він (Мономах) дав їм (Ярополку) із Мстиславом Переяслав разом“¹⁾. Себ то, Мономах, віддаючи Ярополку Переяслав, з’обов’язав передати його по переході в Київ Мстиславовим синам, інакше сказавши — бажав, аби Київ по Ярополку вернувся у родину Мстислава, і менші Мономаховичі не мали нічого до київської отчини. Нема причин підозрівати сю звістку літописи: Ярополку чи Мстиславичам нічого б не допомогло видумувати якісь апокрифічні розпорядження Мономаха, бо князі були люде розважні і знали, що добрий дружинний полк буде ліпшим документом, ніж всякі умови й тестаменти. Тому коли покликувались вони на розпорядження Мономаха, воно мусіло бути звістне.

Цікаве воно се Мономахове розпорядження — своїми результатами головнo, й небезіntересно б знати його мотиви. Можливо, що Мономаха привела до нього нездарність Вячеслава, найстаршого по Ярополку Мономаховича, котрому інакше мусів би дістатись Київ: він міг би сю отчину тільки занাপастити, випустити з рук

¹⁾ Лавр. с. 286.

роду. Ще можливійше, що своїм тестаментом Мономах хотів обминутися можливістю непорозуміння за київську спадщину між молодшими стріями і старшими братаничами. Взагалі це була неясна точка в тодішніх та й усяких родинних рахунках — відносини старшинства між старшими братаничами і молодшими стріями. Пізнійше у боярських потомків (вже в Москві) виробився принцип, що братанич має рівні права з безпосередньо молодшим братом свого батька і більші від усіх молодших стріїв¹⁾, себ то в нашій випадку Всеволод Мстиславич був рівний Ярополку і мав прерогативу перед Вячеславом. Сей принцип, що теж комбінує рахунок старшинства і простої лінії, зовсім конвенціональний розуміється, і виробився пізнійше; я тільки вказую як ілюстрацію сеї неясности, що привела пізнійше до нового конвенціонального компромісу. Дуже можливим здається мені, що Мономах своїм розпорядженням хотів як раз запобігти непорозумінням і боротьбі на сій точці, своїм тестаментом вказавши дальший порядок і виключивши від Києва всіх молодших братів Ярополка. Але результат війн як раз протилежний: молодші Мономаховичі як найенергійніше за-протестували, аби братаничі мали їх виключати. Немало тут зашкодив і податливий, нерішучий характер Ярополка, що хотів усім догодити, а власне сим привів відносини до повного розстрою —

„и раздѣра ся вся земля Русьская“²⁾.

Ярополк взяв ся до виконання свого зобов'язання, скоро лише сів у Києві. Він покликав Мстиславича Всеволода сісти в Переяславі, і той поїхав туди, на велике незадоволення Новгородців, що дуже не любили такого помітування новгородським столом і були навіть зобов'язані Всеволода присягою, що буде у них князем аж до смерті³⁾. Новгород на разі лишився в його номінальній власті. Тим часом молодші Мономаховичі Юрій і Андрій, довідавши ся, що Ярополк передав Переяслав Всеволоду, зрозуміли, як і належало, що сим рішається справа київського стола: „се брат наш Ярополк хоче по своїй смерті передати Київ своєму братану Всеволоду“, як переказує їх гадка літопись⁴⁾, і постановили протестувати. Їх старший брат Вячеслав, що мав властиво виступити наслідником Києва, — цілком нездарний, сидів мовчки в своїм Турові, і на нього не було що числити. Тому Юрій з Андрієм постановляють робити на власну руку й власними силами; вони

¹⁾ Див. про се у Погродіна Исследования IV с. 387 і далі.

²⁾ 1 Новг. с. 127. ³⁾ 1 Новг. с. 126. ⁴⁾ 1 Новг. с. 126.

обіцяли і присягнули собі помагати один одному, а на випадок смерті — хто переживе, має допомогти дітям покійного брата оборонити батьківщину¹⁾.

Всеволод ледви встиг прибути до Переяслава, як впав на нього несподівано Юрій з полком і вигнав звідти. Київська літопись переказує, може анекдотичну подробицю, що Всеволод не пробув у Переяславі й пів дня: рано прибув, а перед обідом вже його Юрій виполошив. Мусів вертати ся до Новгороду, а там його з початку не хотіли навіть і приймати²⁾.

Але Ярополк не хотів дозволити Юрію такого насильства. Він встиг якось умовити його³⁾, і Юрій, пробувши в Переяславі вісім день, виїшов звідти, а Ярополк віддав Переяслав другому Мстиславичу Ізяславу. При тім згадують ся якісь умови й присяги між Юрієм і Ярополком, між Ярополком і Ізяславом, але нічого навіть правдоподібного про зміст їх я не вмію сказати.

Та й Ізяславу не довго прийшлося посидіти в Переяславі: і Ярополк ще тогож самого року силоміць („снужею“) вивів його звідси, а на його місце посадив Вячеслава. Суздальська літопись каже, що Ярополк зробив се за порадою братії, з причини полоцьких подій; Ізяслав, переходячи в Переяслав, полишив у Полоцьку брата Святослава, але Полочане вигнали його й посадили одного з внуків Всеслава — Василька; отже, мовляв, треба було присутности Ізяслава в Полоччині⁴⁾. Та така печаливість Ярополка за полоцьку волость Мстиславичів не дуже правдоподібна⁵⁾. Скорше, Вячеслав зажадав собі Переяслава, як старший, і то мабуть не сам, а намовлений меншими братами, що все таки боялись бути включеними; Київська літопись каже навіть, що Ізяслава „вигнав“ Вячеслав із Переяслава⁶⁾. Туров віддали Ізяславу, в придачу до Минська, що ще лишився у Ізяслава з Полоцьких волостей; крім того Ярополк поручив князям новгородському й смо-

¹⁾ Про се згадує Київська літопись вже по смерті Андрія (с. 335), тому каже тільки за обіцянки Юрія, але з'обов'язання, певно, було обо-стороннє.

²⁾ Іпат. с. 212, Лавр. 286, 1 Новг. 126.

³⁾ Никонівська (I. 157) каже, що Ярополк наслав на нього „силу многу“, але Київська і Суздальська літопись дають зрозуміти, що справа була полагоджена переговорами.

⁴⁾ Лавр. с. 286.

⁵⁾ Я крім того маю те підозріння, що тут у Суздальській літописи щось пропущено. Київська зовсім мовчить про сей епізод і згадує тільки пізнійше (с. 213). В Никонівській порожні фрази (I. 157).

⁶⁾ Іпат. с. 212.

ленському дати Ізяславу ще від себе подарунки, „дани Печерськые и отъ Смолинська дань“, і на тім помирились.

Але Вячеслав, не з власної охоти, як я підозріваю, пішовши до Переяслава, не довго витримав тут — вже на другий рік надумав іти з Переяслава: пішов звідти, вернув ся знову, але потім таки кинув Переяслав і вернувся назад — до Турова. Тоді Юрій умовив Ярополка (десь весною 1134 р.) віддати йому Переяслав, а він знов мав віддати свої поволзькі волости Ізяславу. Віддав одначе Ізяславу тільки частину їх. Ізяслав стратив терпеливість від крутійств своїх стрійв, розсварив ся й постановив битись. Утворивсь союз — Мстиславичів — Всеволода новгородського й Ізяслава передовсім, та Ольговичів. Ольговичі ставили собі близною метою відібрати Посеме, забране у них за Мстислава, Ізяслав — здобути собі Ростовсько-суздальську волость; на тім опирав ся їх союз. Війна вела ся на півночі й на полудні: Новгородці в інтересах Ізяслава двічі ходили на Суздальську волость, Ольговичі воювали з Ярополком і Юрієм на Подніпровю, з участю Половців, починивши великі спустошення на лівобічнім побережю. Нарешті се закінчилось угодою — десь на початку 1135 р.¹⁾ Переяслав віддано найменшому Мономаховичу — Андрію; в його руках він тратив своє значінне кандидатури на київський стіл. Волинь (волость Андрія) передано Ізяславу, Юрій вернувся назад на своє Поволже. Ольговичі жадали привернення волостей (Посема): „що наш батько держав за вашого батька, того й ми хочемо, а як не дасте, не жалуйте потім, що станеть ся²⁾“, але не дістали і зіставши ся без союзників, мусіли на разі замовчати.

Але спробувавши раз боротьби з Мономаховичами, Ольговичі слідом розпочали з Ярополком і його братами війну вже на власну руку. Літом 1135 р. вони, навівши Половців, спустошили Переяславщину. Ярополк прийшов її ратувати, але битва, зведена на Супої закінчила ся побідою Ольговичів: Ярополк поспішив ся, надіючися на свої сили, й розпочав битву, не стягнувши навіть всього війська, а дружина його, розбивши Половецький полк, приведений Ольговичами, загнала ся в погоню, полишивши своїх князів з малими силами і ті були розбиті дружиною Ольговичів. Наложив тут головою внук Мономаха Василько Леонович, син того

¹⁾ В сих роках — 1134—6 Київська і Суздальська літописі спішать ся о оден рік, натомість і Новгородська має добрі дати, як видно з поданих у ній означень днів (під 1134 р.) і індиктів (під 1136). Смерть Ярополка Сузд. датує вже однаково з Новг., а Іпат. ще спініить ся.

²⁾ Іпат. с. 213.

грецького царевича-претендата, ожененого з Мономаховою донькою, багато київських бояр убито й взято в неволю: в руки Ольговичів впав „стят“ (корогва) Ярополка, і на сю корогву йшли дружини Мономаховичів і впадали в руки ворогів. Ярополк по сім нещастю мусів відступити в Київ. Чернігівське військо прийшло під Вишгород, але за Дніпро йти не відважилось і вернуло ся. Але зимою Ольговичі з Половцями перейшли Дніпро й почали пустошити околиці Києва, заходячи до Вишгорода і до Деревської землі. Ярополк, як оповідає прихильний йому літописець, стягнув був великі сили, але не схотів воюватись і зробив нарешті ту уступку, котрої добивались Ольговичі і про котру йшли переговори серед самої сієї війни: „віддав їм їх отчину, чого вони собі й жичили“, то значить — Посемє.¹⁾ Се сталося уже на початку 1136 р.²⁾ Літописець дуже похваляє Ярополка за сю неохоту до кровопролиття, але сам каже, що „благоумний“ Ярополк „хулу и укоръ“ прийняв від братії й від усіх — правдоподібно натякає на незадоволення родини за сю податливість перед Ольговичами.

Та Ольговичі, заохочені усьпіхом, хотіли все нових здобутків, тим більше, що їм тим часом удалось було (правда — на короткий час) здобути ще й Новгород. Які конкретні задачі ставили вони собі на разі, не знати; дуже можливо, що се вони розпочинали заходи відібрати Київ, і на те була між ними умова. Як би там не було, тільки на початку 1138 р.³⁾ вони почали нову війну. Напали знову на Переяславщину разом з Половцями і почали пустошити. Андрій хотів тікати, але Ольговичі „облесливими словами“ заспокоїли його⁴⁾ — правдоподібно, вони хотіли привести його до союзу або бодай до неутральности. Прибули нові ватаги Половців, і Ольговичі з ними пішли на Київ, але довідавши ся, що Ярополк зібрав війська, вернули ся в Чернігів. Та на сей раз Мономаховичі, занепокоєні претенсіями й успіхами Ольговичів, солідарно й енергічно піддержали свого шефа. До Ярополка наспіли помічі від Юрія і Вячеслава, від Мстиславичів — Ізяслава й смоленського Ростислава, прийшла також поміч з Полоцька,

¹⁾ Літопись не називає його виразно, але що Посемє перейшло тепер до Ольговичів, видно з оповідання 1 Новг. під 1137 р., і се власне була та отчина Ольговичів, що належала „нашому батьку за вашого батька“. ²⁾ 12 січня.

³⁾ Вивожу з того, що під час сеї кампанії Ольговичі довідались про вигнання Святослава Всеволодича з Новгорода, що стало ся в квітні 1138 р.

⁴⁾ Лавр. 290.

з Галичини, з Угорщини і ватага Берендичів. З сею страшною силою Ярополк рушив на Чернігів. Всеволод хотів тікати, але чернігівська громада, як оповідає літописець, не пустила його й примусила покоритись Ярополку: — закричали (въспина) до Всеволода: „ти надієш ся утечи до Половців, але як волость свою стратиш, то по що маєш вертати ся? (погроза, що громада виречеть ся його). Ліпше кинь свої амбіції й проси згоди! Ми знаємо милосерде Ярополка, що він не рад кровопролитю, і для Бога прийме згоду, бо жалує Руської землі“.¹⁾ Всеволод послухав і дійсно послав до Ярополка „с молбою“. Ярополк прийняв перепросини. Коло Морівійська зійшли ся сторони, й уложено згоду — на чім, не знаємо, правдоподібно — на *statu quo*. Літописць знову похваляє Ярополка, що він „благъ сый, милостивъ нравомъ, страхъ божий имѣя въ сердци, якоже и отецъ его имѣяше страхъ божий, и о всѣмъ рассмотривъ, не восхотѣ створити кровопролитья“, та сї мусіровані компліменти знову дають догадувати ся, що сю миролюбність Ярополка в княжих і дружинних кругах знов не дуже хвалили. Але консеквентна повздержливість в відносинах Ярополка до Ольговичів робить правдоподібним, що він розумів всю небезпечність династичної боротьби та робив все можливе, аби не розбудити нової боротьби, подібної до війни Олега з Мономахом.

Сим і закінчила ся політична діяльність Ярополка: він умер слідом, 18 лютого 1139 р., здасть ся — не зробивши ніяких розпоряджень що до київського стола. Як ми вже бачили, Ярополк не додержав свого зобов'язання перед Мстиславом і батьком — передати свої волости Мстиславичам, бо уступив перед своїми молодшими братами. Але судячи по тому, що в останній війні Ярополка піддержали й Мономаховичі й Мстиславичі, острого напруження відносин в родині не було. Чи було отже що небудь постановлено в справі київського стола? Не знати, але можливо, що кандидатура Вячеслава на Київ була до певної міри прийнята вже при угоді 1136 р. Тільки відносини в середині Мономахової династії все таки не наладились вповні, і се дало можливість Ольговичам слідом зробити річ яких десять літ перед тим зовсім неймовірну — здобути собі Київ.

Але вже й перед тим родина Мономаха понесла важкі страти завдяки своєму розділу. Ольговичам вернули назад Посеме, се ми

¹⁾ Сї компліменти, розумієть ся, лишають ся на сумління київського літописця.

бачили. Крім того страчено Полоччину й Новгород. Коли Ізяслав пішов з Полоцька в Переяслав, полишивши там Сьвятополка, Полочане, як я вже згадував, скориставши з сеї нагоди, вигнали Сьвятополка, а на його місце посадили князем Василька, внука Всеслава. Правдоподібно, він вернувся із свого заслання; пізнійше (1140) чуємо ще про двох полоцьких княжичів, що прибули з Царгорода¹⁾. Не знаємо, чи робив які заходи Ізяслав, щоб вернути собі Полоцьк, але вернути не вернув; йому ще лишилась якийсь час Минська волость, але потім Всеславичі й її вернули собі. Коли се сталося, не знати; по 1133 р. нечуємо нічого за Минську волость Ізяслава, а під 1152 р. згадується вона як волость Всеславичів. В кампанії 1138 р. бачили ми у Ярополка помічний полк з Полоцька: мабуть Всеславич піддобрювався, щоб його не чіпали. Але Мономаховичі мали й без нього досить клопоту. Подібним способом з їх рук трохи пізнійше втікла й Туровська волость.

В Новгороді, як я згадував, вже перехід Всеволода в Переяслав викликав незадоволення. Коли Всеволод вернув ся, громада під впливом пригородів Пскова і Ладоги, чимсь, видно, незадоволених на Всеволода спеціально, вигнала була його, але партія йому прихильна взяла гору, і його вернули. Війна з Суздалем, в котру потім втягнув Всеволод Новгородців, помагаючи брату Ізяславу, викликала у них великі розрухи. Ярополк і Ольговичі пробували впливати на Новгородців, притягаючи кождий на свій бік, і тим загострювали партійну боротьбу; се було причиною, що Новгородці дуже захожувались коло того, аби помирити Мономаховичів з Ольговичами: в сій справі вислали вони на Україну свого посадника, потім єпископа. Нарешті партія противна Всеволоду взяла гору, його увязнили й вигнали, зробивши йому три закиди: не жалувє смердів, хотів перейти в Переяслав, під час походу (очевидно — суздальського) перший покинув битву. На його місце противна партія посадила Сьвятослава Ольговича. Але боротьба партій ішла далі; на Сьвятослава був вчинений атентат. В кінці партизани Всеволода, що перебував тим часом у Вишгороді (Ярополк дав йому сю волость, як його вигнали з Новгорода), закликали його, але в Новгороді його посадити не могли; він сів у сусіднім Пскові, і з того в Новгороді почалась повна усобиця, яку перервала тільки смерть Всеволода. Нарешті

¹⁾ Іпат. с. 217

Новгородці Святослава вигнали й узяли князем у Юрія сина Ростислава.

Ся революція мала велике значіння в розвою новгородського устрою. Промовчана князями, зайнятими тоді иньшою боротьбою, вона стала прецедентом для Новгородців: вони від тепер свobodно перекидають князями, а заразом власть сих князів стає дуже незначною, обмежена кількома функціями; посадник — колись княжий урядник, останніми часами вже виборний, стає тепер властивим правителем Новгородської республіки, а всі важніші компетенції переходять в руки віча. Не тільки Мономаховичі, а й взагалі Ярославичі від тепер, можна сказати, втрачають Новгородську волость, і вона займає зовсім окреме, виїмкове місце в політичній системі Руської держави.

Коли стала відома смерть Ярополка, в Києві не було нікого з князів. Першим наспів — на четвертий день по смерті Ярополка, безпосередно молодший брат, звістний уже нам з зводі нездарности Вячеслав. 22 лютого він уже увійшов у Київ¹⁾, і Кияне з митрополитом зустріли його з честію та „посадили його на столі прадіда його Ярослава“. Сей дуже скорий приїзд піддає здогад, що Вячеслав сидів деє по близу коло Києва й чекав київського стола, може в котрімсь з київських городів (бо з Турова ніяк не міг би так скоро посіти), а що прибув у Київ з голими руками, значить — не надіяв ся перешкод, то з сього б виникало, що числив вперед на згоду князів. Дійсно — ні Ізяслав, ні Юрій не обзивають ся з претензіями на київський стіл, отже досить можливо, що Вячеслав був признаний вже кандидат, як то я вже вище казав. Тільки як Мономаховичі справді вперед згодили ся на його кандидатуру, то се була велика помилка з їх сторони, бо сам собі полишений Вячеслав ніяк не міг удержатись на київськiм столі. А дійсно иньші претенденти з родини Мономаха — Ізяслав і Юрій (Ізяслав як старший Мстиславич, Юрій — як старший по Вячеславу Мономахович), не погодивши ся про київський стіл між собою, вповні полишили Вячеслава його власним силам.

¹⁾ Ми маємо дві дати приходу Вячеслава: 22 (Лавр. й ин.) і 24 (Іпат.) лютого. З них може бути принята тільки дата Лавр. л., бо се було, по Київській літоп., „у срѣду мясопустную“, а 1139 р. середа перед мясопустною неділею була 22; се одинока можлива комбінація.

З цього скористали Ольговичі. Всеволод, довідавши ся про прихід Вячеслава й його неприготованість, на борзї, з незначною дружиною, перейшов Дніпро й увійшов у Вишгород. Се цікаво: Вишгород мав кріпкий замок, і коли Всеволод туди увійшов без перешкоди, то очевидно, що Вишгородці добровільно перейшли до Всеволода. Суздальська літопись каже, що Вишгородці взяли навіть участь в поході Всеволода на Київ. Се міг бути приготований наперед союз, так само і певне сторонництво Всеволода в самім Києві. 4 марта Всеволод приступив до Києва і зажадав від Вячеслава, аби лишив йому Київ. Для більшого вражіння взяв ся він палити передмістя — „почав палити двори, що стояли перед містом в Копиревім кінці“. „Кияном і митрополиту се було не мило“¹⁾, каже літописна записка, але піддержати Вячеслава Кияне теж не мали охоти, а сей гіркий князь, не маючи ані сили ані енергії для боротьби, тільки протестував: покликавав ся на те, що зайняв Київ по праву, а Всеволоду, мовляв, Київ не отчина²⁾: батько його не був київським князем. Всеволод дійсно не мав ніяких прав на Київ, але він правами ніколи не журив ся, а тепер, маючи силу в руках — тим менше. Тимчасом митрополит заходив ся посередничити. Вячеслав вкінці заявив, що вертає назад у Туров. Всеволод відступив у Вишгород, давши Вячеславу свободний вихід, а другого дня (5 марта) увійшов у Київ „с честию и славою великою“, правдоподібно — зробленою йому його партизанами³⁾.

Упустивши так несподівано Київ, Мономаховичі аж тепер заворушились. Вони не прийняли візвання Всеволода до порозуміння, пробували порозуміти ся між собою, щоб спільними силами вигнати Всеволода з Києва. Юрій приїздив у сій справі в Новгород і до Ростислава смоленського — видко, шукав порозуміння з Мстиславичами. Але до порозуміння не прийшло: питання про київський стіл розділило Мстиславичів і Мономаховичів (спеціально — Ізяслава і Юрія) так глибоко, що вже ніколи вони не могли зійти ся в спільній акції. Всеволоду зівстав ся Київ без клопоту.

Але він з свого боку дуже бажав собі порозуміння з Моно-

¹⁾ Софійський временникъ, вид. Строева I с. 190, се місце попутане, але се може тільки свідчити за автентичністю записки, що сюди заблукала.

²⁾ Воскр. I с. 32; ся звістка мусить бути автентична, як і інші доповнення сеї копіляції в сій частині.

³⁾ Іпат. с. 217, Лавр. с. 291, Воскр. I с. 32.

маховичами. Його становище не було веселе — з огляду на своїх ближніх свояків, з чернігівської династії. Розпочинаючи боротьбу за Київ, Всеволод притягнув до себе своїх свояків різними обіцянками. Воно інакше й не могло бути, бо Всеволод був узурпатором і в Чернігові, тож свою братию, особливо Давидовичів, котрим перебив Чернігів, міг тільки дуже привабливими перспективами заохотити, аби помагали йому здобути Київ. Він пообіцяв Чернігів Давидовичу Володимирі, що мав на Чернігів більше права, ніж Всеволод, але пообіцяв той самий Чернігів і своєму рідному (безпосередно молодшому) брату Ігореві. Свої чернігівські волости обіцяв він передати иньшій братії, а меньшому брату Святославу обіцяв здобути Переяслав. Сповнити єї всі обіцанки він не мав тепер найменьшої охоти, ба й спромоги. Перспектива — віддати все й самому зістати ся з самим Києвом, у вічнім страху від Мономаховичів, на ласці у своєї братії, не тішила його ні трохи.

Він уже встиг посваритись і пересварити братів, обіцявши Чернігів двом і віддавши його Володимирі. Але стати незалежним від братів міг він, тільки помиривши ся з Мономаховичами. Він се й пропонував їм, особливо Ізяславу, та вони хотіли ще бити ся з ним. Тоді він, щоб їх пострахати і зробити бодай щось про око для своїх братів, порозслав своїх братів з військами разом на Переяслав — на Андрія Мономаховича, на Туров — на Вячеслава, на Волинь на Ізяслава, напустив на нього також Володимирка галицького, закликав Половців і Поляків, і пустив поголоску, що хоче забрати всі волости: відбере у Ізяслава Волинь, у Ростислава Смоленськ.¹⁾ Плян, розуміється, був за широкий, і Всеволод, як би брав ся до нього, то брав ся б інакше. З тих походів нічого не вийшло, але Всеволод, набобивши розголосу, осягнув своє: він мав тепер чим виправдати ся перед братом Святославом — що дійсно хотів здобути йому Переяслав, а з Андрієм переяславським тим часом встиг прийти до союзу, помирив ся, заімпоновавши йому великодушністю, що не скористав з пополаху, як загорів ся Переяслав підчас того походу і переговорів. Але що найголовніше — йому удало ся порозумітись з Вячеславом і Мстиславичом Ізяславом. Вони самі звернули ся до нього, з чим — літопись не каже, каже тільки, що Всеволод з початку не хотів „вчинити їх волі“, але потім роздумав ся, „що йому без них не можна обійтись“, і згодив ся. Думаю одначе,

¹⁾ Літописи беруть сей плян серйозно (Іпат. с. 218, Лавр. с. 290), але се неможливо, занадто він скидає на оперетку.

що Всеволод тільки удавав єї тяжкі вагання, бо даючи свою згоду на ті пропозиції, не мав особливого заміру додержувати свого слова. Зміст же сеї угоди можна відгадати зовсім на певно — се була обіцянка Київа.

Ізяслав, очевидно, пішов на компроміс із старшим Мономаховичом Вячеславом і умовив ся з ним взяти Київ на спілку (як се потім і стало ся вкінці). Ся умова між ними стала ся, десь видно, зараз по вигнанню Вячеслава з Київа. Тепер вони мусіли закладати від Всеволода, що він їм передасть Київ після себе, і Всеволод по тих своїх ніби тяжких ваганнях вкінці згодив ся. Так виходить з усього. Тим тільки можна пояснити тісну солідарність, яку ми від тепер бачимо між Ізяславом, Вячеславом і Всеволодом, за цілий час його князювання. Ізяслав не тільки тримає з ним, але чинить його волю там, де заходили й його власні інтереси: нпр. коли Новгородці хотіли взяти князем меньшого Мстиславича Святосполка, а Всеволод не захотів сього і дав Мстиславичам відступного — Берестє, аби не брали Новгорода, то Ізяслав згодив ся, хоч против волі, бо хотів Новгорода, для брата і потім доперва через сестру — жінку Всеволода, „випросив“ у нього Новгород¹⁾. Очевидно, щось спеціальне звязувало Ізяслава з Всеволодом, а тим могла бути тільки справа київського стола. В звязку з умовою про Київ стояли, правдоподібно, і пізнійші переходи Вячеслава та Ізяслава на переяславський стіл.

Уложивши союз із Мстиславичами, Всеволод розв'язав собі руки в відносинах до братів. Він рішучо не дав їм своїх чернігівських волостей (головно тут брати жадали від Всеволода Вятицької землі²⁾). Не додержав і інших обіцянок. Коли умер Андрій в Переяславі, обіцяним колись Святославу, Всеволод перевів у Переяслав Вячеслава, мотивуючи се тим, що Туров належить до Київа³⁾, а в дійсности даючи Вячеславу Переяслав, мабуть, як переходову волость до київського стола; в Турові посадив він свого сина Святослава. А як Вячеславу сприкрило ся в Переяславі, з огляду на претензії Святослава Ольговича, що пробував його навіть силою вибити з Переяслава, і захотіло ся назад у Туров, Всеволод перевів у Переяслав Ізяслава, а свого сина Святослава посадив на Волини.

Таке поступованне Всеволода злучило і Ольговичів і Давидовичів против нього, хоч як він зручно розлучав їх. Ольговичі

¹⁾ Іпат. с. 220—1. ²⁾ Іпат. 222.

³⁾ „Съдѣши во Києвской волости, а мнѣ достойтъ“ — Іпат. I. с.

були дуже роздраженні: „дає волости синові, а братів не наділив нічим“. Коли Всеволод спросив свою братию до себе на з'їзд до Києва, надіючись заспокоїти їх гнів, вони з'їхавши ся під Києвом, натомість уложили між собою союз против Всеволода і на тім підлували хрест, аби спільно доходити своїх претензій, а не задовольняти ся якимись дрібницями, і не поїхавши до Києва до Всеволода, поїхали геть. Спільними силами попробували вони відібрати Переяслав у Вячеслава, але Ізяслав оборонив стрія та ще з братом своїм попустошили волости тої чернигівської фронди. Се проходило їх завзяте, і скінчило ся на тім, що Всеволод знову відлучив сепаратною умовою Давидовичів від Ольговичів та заткнув їм роти незначними подачками — по два городи на кожного. Всі їх нарікання на союз Всеволода з Мстиславичами, що він „обсадив ся ними, на безголове і на „безъмѣстѣ“ нам і собі“ та заходи — розладити сей союз, були даремні.

З другого боку Всеволод, маючи за собою Мстиславичів, не дарував Юрию. У нього були з Юрієм рахунки за Новгород, бо там противна Ольговичам партія була вивела на стіл Ростислава Юрієвича, і Всеволод дозволив собі докучити Юрию чим міг: забрав Остерський городок, що належав до Юрія, ще якісь його городи, і що лиш міг із його майна — коні, худобу, вівці і т. п.¹⁾

Отсе сильне й авторитетне становище, яке зайняв Всеволод, завдяки союзу з Мстиславичами забезпечивши собі свої володіння й приборкавши свою братию, — показало ся в повній силі під час війни з Володимирком галицьким. Сей князь помагав Всеволоду на Ізяслава, як той сидів на Волини, але як Всеволод посадив на Волини свого сина, Володимирко, тримаючись традиційної галицької політики, зараз перемінив свої відносини: „розсварились і почали собі шукати причини“.²⁾ Всеволод ходив на нього походом (в 1144 р.), аби примусити до покорности („нудяще его приѣхати къ Всеволоду поклонити ся“), і примусив дійсно, але відносини не поправились, і перед смертю Всеволод вибирав ся знову в похід, бо Володимирко забрав київське місто Прилук, на Побожу (справа одначе й сей раз скінчилась на невдалій облозі Звенигорода).³⁾ Ширше про ці походи я буду говорити на иньшій місці⁴⁾, а тут згадую про похід 1144 р. як ілюстрацію тодішніх впливів Всеволода на Русі: він потрапив тоді двигнути на Володимирка трохи не „всіх руських князів“, як каже літопись⁵⁾ — тут були й Мсти-

¹⁾ Іпат. с. 221. ²⁾ Іпат. с. 225. ³⁾ Іпат. 229, Лавр. с. 296—7.
⁴⁾ В гл. VII. ⁵⁾ Лавр. с. 295.

славичі, й Вячеслав, і Ольговичі з Давидовичами, і Всеволодковичі (князі городенські) й в. кн. польський Володислав Герман. Дванадцять літ тільки минуло від смерти Мстислава, і як перемінились ролі! Бідний Олег Гориславич пімстив ся над Мономаховичами бодай руками свого сина! Незвичайно зручна і перфідна політика Всеволода, його вічна система — розділяти й пересварювати (*divide et impera!*) вповні осягнула свою мету, хоч результати її були дуже нетрівкі, а в загальній еволюції руського державного життя його діяльність мала дуже шкідний, руйнний вплив. Та все таки годі не сказати про нього, що він був „смысленъ“!¹⁾

Приборкавши братів за помочию Мстиславичів, Всеволод екоро з ними помирился. Київа він не мав наміру віддати Ізяславу з Вячеславом, хоч і обіцяв. Він хотів його задержати в своїм роді, повторити Мономахову пробу. Але віддати сину не було що й думати, се було безнадійно! Тож Всеволод обіцяє Київ брату Ігорю, поки що в секреті; се було десь ще перед походом 1144 р., бо тоді вже Ігор захожував ся коло того, щоб придбати собі союзників на будуще і тому радив не дуже тиснути Володимирка, коли вірити літописи.²⁾ На другий рік Всеволод постановив відкрити свої карти: він закликав братів і двох иньших претендентів на Київ — Володимира Давидовича й Ізяслава Мстиславича і заявив перед ними, що подібно як Момах по собі передав київський стіл своїй родині — Мстиславу, а потім Ярополку, так і він постановив передати Київ по собі своєму брату Ігорю. По сій заяві він казав князям присягнути, що вони приймають його волю й не будуть від Ігоря вимагати нічого снлоу.

Ся заява заскочила так несподівано князів, що ті присягнули справді. Ізяслав, „много замышлявъ“, як каже літопись³⁾, заплатив Всеволоду його монетою: присягнув без найменшої охоти додержати присяги. Тому він, мабуть, і повздержав ся від усяких нарікань і протестів — аби не звертати на себе уваги. Навіть коли в останніх походах Всеволода — в Польщу і в Галичину він після сього не взяв участі, то те зробив мабуть не з абстіненції, а борше тому, що сї походи не годили ся з династичними зв'язками його й його родини.

Діло в тім, що Всеволод Ольгович посвоячив ся був з в. кн. польським Володиславом II, видавши свою доньку Звениславу за його сина Болеслава Високого⁴⁾ і від того часу помагав Володи-

¹⁾ Лавр. с. 290. ²⁾ Лавр. с. 226. ³⁾ Іпат, с. 227.

⁴⁾ Стало ся се 1142 р. — Іпат. с. 224.

славу в його боротьбі з меншими братами Болеславом (Кучерявим) і Мешком (Старим) — посилав свої полки йому в поміч „на братью его меньшую“¹⁾; з свого боку Володислав помагав у походах Всеволода на Ізяслава і на Володимирка (в 1144 р.); коли його слідом вигнано з Польщі (1146), його син перебував на дворі Всеволода, і лише смерть очевидно не дала Всеволоду часу уступити ся за своїм сватом. Протинно, Мстиславичі були посвоячені з Болеславом Кучерявим, що держав доньку Всеволода Мстиславича Верхуславу; тому під час походу 1145 р. в Польщу Ізяслав вимовив ся хоробою „разболѣ ся“, й не пішов.²⁾ Подібна комбінація вийшла, здається, і з другим походом на Володимирка: угорський король Гейза помагав Володимирку в його війнах із Всеволодом; тим часом десь 1145—6 р. оженив ся він із сестрою Ізяслава Евфросиною; тому Всеволод навіть і не кликав Ізяслава у сей похід³⁾.

Покладаючи ся на свої дипломатичні штуки, не дбаючи про приятелів, Всеволод не дбав і про те, на що велику увагу звертав Мономах — симпатії громади. Я говорю тут про Київ, коло котрого головню оберталась політика Всеволода. Ми знаємо, що він за життя Ярополка немилосердно нищив київські околиці, хоч

¹⁾ Такі походи 1142 і 1145 рр. За сей другий похід Ольговичі дістали в дарунку м. Визну на Бугу; її взяв собі Ігорь — Іпат. с. 227.

²⁾ Звістка про шлюб Верхусливи в Іпат, під 1137 р.; тут Іпатська спінить ся (порівняти дати вигнання Всеволода з Новгороду), але чи рік сеї записки треба також зредуквати відповідно до того — се питання. Але окрім того ще під 1141 р. є записка: „приведена бысть дщи Всеволожа в Ляхы“. Що за Всеволодівна? Із звістки Ортліба звіфальтенського знаємо, що жінка Болеслава Кучерявого, Русинка, при кінці 1140 чи на початку 1141 р. була вже в Польщі (Monum. Pol. hist. II. 4, про дату див. у Бальцера с. 159). Але й се не рішає справи, бо записку Київ. л. можна датувати мартом 1141 р. Можливо, що тут маємо дублет звістки про шлюб Звенислави (тоді вибрати між 1141 і 1142 р. досить трудно), або що під 1137 р. маємо тільки шлюбну умову, а під 1141 р. — від'їзд до Польщі Верхусливи. За першою гадкою, котру приймають Линиченко (с. 60) і Бальцер (с. 160), промовляти може те, що Всеволода названо тут без ближшого пояснення, і се б борше могло вказувати на київського князя. Зауважу по дорозі, що зредуквати 1141 р. Іпат. л. на 1140, як робить Линиченко (с. 60), нема причини. Що до осіб чоловіків тих двох Всеволодівен рішають згадки Київ. л.: Мономаховичі звуть зятем Болеслава Кучерявого (с. 271), а Болеслав Високий, згаданий на с. 228 і правдоподібно с. 229 (хибно Володислава — замість Болеслава) був зятем Всеволода Ольговича.

³⁾ Київ. л. вправді каже, що Ізяслав ходив 1146 р. на Володимирка (с. 228), але борше треба прийняти категоричну звістку Суздальської:

заразом, здається, й зберав собі партію в Київщині. Ставши київським князем, він обудив велике незадоволення здирством і неправдами своїх тивунів, навіть у прихильнім йому Вишгороді: „Ратна знищив нам Київ, а Тудор Вишгород“, скаржили ся по його смерті Кияне Свѣтославу Ольговичу¹⁾. Київська дружина мала причини бути незадоволеною перевагою чернігівських бояр і пізніше перейшла на сторону Ізяслава²⁾. З митрополитом Михайлом теж вийшли якісь непорозуміння, так що він поїхав з Києва до Царгорода і, здається, не вернув ся³⁾. Треба однак сказати, що Всеволод був на зверх дуже побожний: він поставив славний в історії нашої штуки монастир св. Кирила під Київом, церкву св. Юрія в Каневі; є пізніша звітка, що перед смертю він сам постриг ся, з іменем Кирила⁴⁾. Його конфлікт з митрополитом треба отже толкувати спеціальними причинами.

Ще на одну сторону треба вказати, що мала завсіди великий вплив на симпатії Киян — відносини Всеволода до Половців. Ми бачили, як за зле брали Всеволодовому батьку Олегу його союз із ними. Всеволод від початку своєї історичної діяльності, то значить від війни з стрієм Ярославом, все уживав Половців, „наводив“ їх на руські землі. За Ярополка двічі спустошив

„нарече оба Ізяслава оставити дома“. Про шлюб Гейзи — див. Іпат. с. 268, *Marci Chron.* гл. 71, Туроц гл. 66. Про час його — Гротъ Изъ історіи Угоріи и славянства с. 94 і далі; блишчу дату можна викомбінувати з того, що ще в 1144 р. Ізяслав бється з угорським військом, в Галичині, а вже 1147 р. у Гейзи був син. Імя Гейзової жінки — Евфрозина приходить в актах — нпр. *Fejér Codex Agradianus II.* 230; звітки про неї зібрані ще у Катони III с. 560—1.

¹⁾ Іпат. с. 229.

²⁾ Цікава подробиця в оповіданню про весілля у Ізяслава в 1144 р.: літопис каже, що до нього (в Переяслав) приїздив Всеволод „з усіма боярами і з Киянами“ (Лавр. 295). Отже Всеволодових бояр уважали не Киянами, а приходнями? чи треба тут розуміти київських бояр земських? Звітка ся в кожнім разі интересна вказівкою, що Ізяслав від давна мав зносини з Киянами: тих Киян ледви аби Всеволод привів на весілля з власної ініціативи.

³⁾ Лавр. с. 296. Протівне пробував недавно довести неб. Лебединцев у статі Къ вопросу о кiev. митрополитѣ Михайлѣ — Чтенія кiev. істор. тов. т. X.

⁴⁾ Іпат. с. 227, 457; в копії помянника, приготованого для видання в Чтеніях київського історичного товариства, але не виданого до тепер, читається ся: „великаго князя Всеволода кievскаго, въ иноцѣхъ Кирила; великаго князя Георгія, убиеннаго въ Кіевѣ“. Блишних відомостей про сей помянник не міг я досі добути.

він з Половцями околиці Києва. При переході Всеволода в Київ Половці, спустошили були Посеме¹⁾, і Всеволод ходив на них походом, але се не перемінило його відносин: він „наводив“ їх і далі на своїх ворогів нпр. на Туровську волость, на Галичину. Се мусіло мати свій вплив, мусіло причиняти ти ся до непопулярності у Киян Всеволода і класичної непопулярності „Ольговичів“ взагалі.

Всеволод, вернувши ся з походу на Галичину, розхорував ся і виїхав з Києва під Вишгород; тут, на Дніпровім острові у нього, правдоподібно, був підміський двір, як то часто бувало у київських князів. Чуючи свій кінець, він покликав до себе братів і визначніших Киян і поручив їм на своє місце князем брата Ігоря: „я хорий дуже, от вам мій брат Ігор, візьміть його“, як переказує сю рекомендацію київська літопись. Київські нотаблі заявили згоду. Ігор поїхав з ними до Києва, скликав віче — „всіх Киян“ на княжий двір під Угорським, і тут Ігоря оголошено князем та зложено присягу. Літопись додає, що Кияне в тім поступали нещиро, але се, правдоподібно, тільки ретроспективне і хибне пояснення, і такої „лести“ не можна припускати у них тоді²⁾. Другого дня, вернувши ся до Вишгорода, Ігор прийняв присягу від Вишгородців осібно — може покладаючи особливу вагу на сей прихильний пригород. Покінчивши з громадою, Всеволод хотів забезпечити Ігоря й від претендентів і ще послав до Ізяслава і Давидовичів, пригадуючи їм присягу; ті відповіли, що тримають ся присяги. Всеволод сеї відповіді вже не почув — він вмер тимчасом, 1 серпня 1146 р.³⁾

Поховавши Всеволода, Ігор тогож дня поїхав у Київ — вокняжити ся, рззом із Святославом, що був його alter ego під

¹⁾ Се каже Никонівська компіляція (I с. 161 і 163): се правдоподібно, бо Половці користали з смерти кожного київського князя, щоб напасті на Русь.

²⁾ Аналізу літописних звісток див. в моїй Історії Київщини с. 166 і далі. В оповіданню про боротьбу Ізяслава з Ольговичами ми маємо компіляцію з двох версій — прихильної Ізяславу й прихильної Ольговичам (про сю контамінацію див. у Бестужева-Рюміна О составѣ рус. лѣтоп. с. 80 і далі). Ся нпр. увага про „лесть“ Киян належить, очевидно, партизану Ольговичів.

³⁾ Тут є знову різниця в дні: в Іпат. 1 серпня, в Лавр. 30 липня (в кодексах Кенігсб. і Академ. 1 липня, але се, очевидно, хіба поправка — поправлено день, а місяць лишив ся). Певну дату дає пізнійше оповідання Київ. л., с. 457.

час недовгого його князювання (Ігор був хорий на ноги, й потрібував помочи). Киян скликано на „Ярославів двір“ — головний княжий двір, „на горі“, і тут знову присягнули вони Ігореві без всяких інцидентів. Але слідом сталось на Подолі вже неурядове віче, де почали люде пригадувати всякі прикрости за Всеволодового пановання (княжий Ярославів двір очевидно не дуже надававсь для таких дебат) і постановили зажадати від нового князя гарантії на далі. Покликали Святослава Ольговича, перед ним почали скаржити ся на Всеволодових тивунів, зажадали, аби на далі не було таких непорядків і здирств, аби судові кошти і карі були докладно управильнені і князі аби самі пильнували суду: „Ратша нам знищив Київ, а Тудор Вишгород, а ти княже Святославе цілуй нам Хрест за свого брата і за себе: коли нам буде яка кривда, то судіть нас ви самі“. Святослав прирік, що кривд більше не буде, а провинників-тивунів віддав він на волю громади. На тім він присягнув, і Кияне позсідавши з коней, на котрих сю нараду з князем відбували, також присягли ще раз на вірність Ігорю¹⁾. Потім „ліпші“ (визначнійші) Кияне з Святославом поїхали до Ігоря, і там повторено тіж обіцянки й обсто-

¹⁾ Незвичайно інтересний діалог Киян з Святославом в Київський літописи переданий дуже коротко і не зовсім ясно, — ширше і з всякими признаками певности в Воскресен. І с. 35. Кияне по своїй скарзі на тивунів жадають від Ігоря: аще кому насъ будетъ обида, то ты правы“ (Воскр.: аще кому до насъ дѣло какое да сами насъ судите) — тут, очевидно жадаєть ся від князів, властиво від Ігоря — аби вони судили особисто. Се жадання громади поясняють слова Святослава Ігорю в Воскр.: „азъ, брате, цѣловаль крестъ на томъ Кіаномъ, яко быти тебѣ княземъ во правду, а людемъ, кому до кого обида будетъ, ино ти ихъ судити во правду самому, или мнѣ, а тиуномъ ихъ не судити, ни продавати (накладати грошеві карі); а что были тивуни брата нашего Ратша и Тудоръ, а тѣмъ не быти, а коимъ будетъ быти, ино имъ имати съ суда урокомъ, а въ свою волю имъ людей не продавати“. Отже, тивуни мали би побирати тільки кошти і карі при княжім суді відповідно до такс, а самі не судити.

Святославъ заповів Киянам, що кривд не буде, і додає: „я се вамъ (вар.: вы) и тивунъ, а по вашей воли“ (Київ.; в Воскр.: „а тивуны вамъ по вашей воли“): я думаю, що тут треба виходити з Київ. л. як *lectio difficilior*, і по довгих роздумуваннях над сим текстом, міркую, що тут віддавали ся, провинники — тивуни народу на кару, і нарід потім дійсно напав на дім Ратші; Ігор послав утихомирювати розрух мабуть тому лише, що він за далеко вже пішов. Татіщев (II с. 282) розумів се так, що князь передавав вибір тивунів громаді. Я давнійше в своїй Історії Київщини (с. 167) висловив думку, що Святослав обіцяв особисто судити апеляції на тивунів.

ронню присягу: Ігор присяг Киянам на те, що обіцяв в його імені брат, і на тім сї переговори скінчили ся. Тоді нарід кинув ся грабувати того ненавистного тивуна Ратшу, за ним мечників — судових аїєнтів, так що Сьвятослав ледви утихомирив сей рух.

Ся умова київської громади з князем (перша переказана нам літописею, і zarazом остання, переказана хоч трохи докладнїйше), не вважаючи на щире, здасть ся, волю обох сторїн, не наладила відносин громади до Ігоря. Одна з версій каже, що Ігор не додержав своїх обіцянок народу²⁾. Се можливо. Але й незалежно від того стара антипатія до Ольговичів могла поволі брати гору над пасивністю, яку київська громада показувала в останніх перемінах князів, особливо тепер коли під рукою, в Переяславі був князь з улюбленої родини Мстислава. Певний вплив міг мати й сам Ізяслав Мстиславич, що, правдоподібно, від давна мав зносини з Киянами³⁾ і тепер не залишав своїх давніх плянів на Київ: коли Ігор, сповіщаючи про смерть Всеволода, запитав його — чи він тримаєть ся зложеної присяги, Ізяслав затримав сього посла і не дав відповіди. Сяк чи так, за кілька днь настрій більшости Киян став рішучо неприхильним до Ігоря: „Кияне знеохотили ся до Ігоря й послали до Ізяслава в Переяслав кажучи: іди, княже, до Ігоря й послали до Ізяслава в Переяслав кажучи: іди, княже, до нас, хочемо тебе“⁴⁾. Се могло мати місце десь не пізнійше як на десятий днь Ігорового князювання.

Ізяслав, очевидно, з напруженою увагою слїдив за подїями і на сей заклик поспішив ся з військом на Київ. Він перейшов Дніпро під Зарубом і скодою подав ся на Київ, правдоподібно — рахуючи на прихильність київської людности. Дійсно, вже на березі Дніпра наспіли відпоручники Порося й „Чорних Клобуків“ — турецьких кольонистів київської границі, заявляючи, що признають його князем: „ти наш князь, а Ольговичів не хочемо! іди скоро, а ми з тобою“. Слїдом наспіли й їх полки. За ними наспіли гінці з Білгорода й Василева, далі й від самих Киян, що признавали теж Ігоря своїм князем та обіцяли де небудь прилучити ся до нього: „ти наш князь, не хочемо бути якимсь дідичним володіннем Ольговичів⁵⁾; як побачимо твою корогву, то й ми

1) Тому я й спинив ся коло неї ширше.

2) „И не поча по тому чинити, якоже людїє хотяху“ — Воскр. І с. 35.

3) Натяк на се ми бачили вище — с. 144. 4) Іпат. 230.

5) Ольговичевъ (вар. : а у Волговичъ) не хочеъ быти акы в задичи.

зараз до тебе“. Ізяслав перед ними і перед усім військом мотивував своє поступовання тим, що Всеволоду попустив як старшому швагру, а з молодшими Ольговичами буде до загину бити ся за київський стіл: „або голову положу перед вами, або здобуду стіл діда й батька свого“.

Тим часом Ігор, помічаючи недобре, старав ся задержати по своїй стороні бодай Давидовичів і дав їм волости, яких вони собі зажадали тепер. користаючи з обставин — взагалі граючи в сій цілій історії сильно нужденну ролю, — та пильнував прихилити до себе видійших київських бояр: покликав до себе Уліба й Івана Войтишича й сказав їм: „чим булисте за мого брата, будете і в мене“, а Улібови сказав: ти держи тисячу (будь тисяцьким), як держав за мого брата“. Але се було вже за пізно: бояре, розуміючи ситуацію, вже навязали зносини з Ізяславом і разом з иньшими Киянами накликали його, аби скорше приходив, поки не прийшли Давидовичі. Вони обіцяли, що з своїми полками полинять Ігоря, а разом, як каже ворожий їм літописець, убезпечали своїми обіцянками Ігоря. 13 серпня Ізяслав приступив до Києва, скорше ніж до Ігоря наспіли Давидовичі. Ігор стрів його разом з полками брата Святослава і другого Святослава, сина Всеволода Ольговича. Київські полки в великім числі стали осторонь, і коли Ізяслав зблизив ся, перейшли до нього. Ігор одначе, не злякавши ся тим, пішов на Ізяслава з своєю дружиною, але місце було так нещасливо вибране, що його військо заплутало ся між болотами й від першого натуску Ізяслава всі розтікли ся.

Ізяслав з великим тріумфом в'їхав у Київ. Ігоря знайшли чотири дні пізнійше — він загруз в болоті, тікаючи; його заковали й післали в Переяслав, де всадили в монастирський „поруб“. Бояр і дружину Всеволода й Ігоря Кияне пограбили разом з Ізяславом, позабиравши всяке майно, навіть сховане в монастирях; взагалі бояр і дружини Ольговичів вони не жалували, Святослав Ольгович встиг утікти за Дніпро¹⁾.

Сим розпочав ся найбільш бурхливий й найбільш докладно описаний в наших джерелах і тим інтересний період нашої давньої історії²⁾.

¹⁾ Іпат. 229—33.

²⁾ Історія тих несповна шіснадцяти літ (серпень 1146 — март 1162 р.) становить як раз половину Київської літописи, що обіймає 90 літ (127 сторін з 259 сторін, що займає вона ціла в виданню 1871 р.), а ще Київська літопись найбільш докладна з циклу наших давніх літописей.

Вище я казав, що ми з усею певністю можемо припустити існування за життя Всеволода умови Ізяслава з Вячеславом — взяти собі по смерті Всеволода київське князівство на спілку. Пізнійше Вячеслав згадував, ніби Ізяслав, ідучи на Ігоря, „ідучи бити ся“, заявляв, що Київ здобуває не для себе, а для Вячеслава¹⁾, й Ізяслав кавав ся перед Вячеславом, що він, перемігши Ігоря, „не положив честі“ на нім²⁾. В оповіданні літописи про похід Ігоря, де наводять ся й промова Ізяслава до війська, нічого не згадується за Вячеслава, але Ізяслав, коли не публично, то міг иньшими способами дати знати Вячеславу чи його сторонникам, що він робить в інтересах Вячеслава; тим можна б пояснити, що Вячеслав, довідавши ся про перемогу Ізяслава, „от радости, як каже Суздальська літопись, забув і за Ізяслава“, зараз почав розпоряджати ся спадщиною по Всеволоду: забрав собі назад городи, взяті у нього Всеволодом, а на Волини, де сидів Всеволодович Святослав, посадив свого братанича — Володимира Андрієвича³⁾. Але Ізяслав, здобувши Київ народнім вибором і своїм оружьем, не мав уже охоти ділитись ним із старим нездарою, добрим хіба до чарки⁴⁾. Коли він довідав ся, що Вячеслав став розпоряджати ся волостями Всеволода, то так розсердив ся, що арештував головних дорадників Вячеслава, забрав у нього Турово-пинську волость і посадив там Ярослава, другого свого сина⁵⁾, а Вячеславу дав тільки Погорону. Але давши волю своєму роздраженню і скинувши з своєї тріумфальної колісничі нездару Вячеслава, Ізяслав зробив тим велику тактичну помилку, як прийшлося йому невдовзі переконати ся.

1) Іпат. с. 297. 2) ib. 289. 3) Лавр. с. 298.

4) Вячеслав, як він каже, був уже бородатим, коли Юрій родивсь, а Юрій 1149 р. мав уже кількох дорослих синів (Іпат. 268), мусів отже мати більше як сорок літ, а мав мабуть і цілих п'ятдесят, коли його молодший по всякій імовірности брат Андрій родив ся 1102 р. (Іпат. с. 182 і ближше Твер. с. 138), і дійсно вже в 1119 р. Мономах посилав його на дуже небезпечну позицію — у Володимир (Іпат. 205). Старший Мономахович Мстислав родивсь 1076 р. (Лавр. с. 238), по нім був ще Ярополк, Вячеслав значить не міг скорше родити ся як 1079—1080 р., але не дуже й пізнійше. 1146 р. Вячеслав мусів мати вже 60 літ. Що був з нього не дурень вишити, показує сама його смерть: з вечера перед смертю він „був веселий“ з дружиною і в тім похмілью віддав Богу духа (Іпат. 325).

5) Старшого свого сина Мстислава Ізяслав посадив у Переяславі, а Волинь тим часом віддав молодшому брату Святославу.

Давидовичі перейшли на сторону Ізяслава — за ціну новгородської (сіверської) волости Святослава: хотіли її собі дістати від Ізяслава. При тім же Ігор був евентуальним кандидатом на Чернігів, де сидів тим часом Володимир Давидович і для них чистим інтересом було, аби Ізяслав як довше тримав його в „порубі“. Всеволодового сина Святослава Ізяслав теж хотів прихилити до себе, показував йому всяку ласку, як „свому сестричичу“ й замість Волини дав йому волость на Побожу: „Бужськ і Межибож, всіх п'ять городів“. Непримиреним зістався тільки Святослав Ольгович, що конче хотів увільнити брата з неволі. Та він найшов собі сильного й корисного союзника — в Юрію Мономаховичу.

Ми бачили, яку дразливість до київського стола показав Юрій за життя Ярополка. Він рішучо не годився, аби стіл перейшов до Мстиславичів, бо після старого Вячеслава уважав себе кандидатом і мав надію по ній прийти на сей стіл; на с'єм, очевидно, розбилася проба союзу Мономаховичів против узурпації Всеволода Ольговича. Потім Ізяслав Мстиславич, уложивши компроміс із Вячеславом (ще за життя Всеволода Ольговича), пробував порозумітися і з Юрієм. Се було по смерті Андрія, коли Юрій зістався самотнім противником компромісу Ізяслава з Вячеславом. Ізяслав тоді їздив навіть до нього, але до порозуміння знову не прийшло: очевидно, Юрій не згодився на Ізяславів компроміс і жадав повного виключення Мстиславичів від Київського супроти Мономаховичів¹⁾. Тепер, коли Ізяслав взяв київський стіл навіть без компромісу з Вячеславом, сам для себе, Юрій тим менше міг погодитися із сим фактом. І от в сих обставинах звертається до нього Ольгович Святослав, визнаючи, аби йшов на Київ, і обіцяючи йому всяку поміч, аби тільки визволив йому брата Ігоря²⁾. Се було Юрію дуже на руку, і між ними станув найтісніший союз. Крім того Святославу помагали цілий час Половці: він сам був ожениний з Половчанкою, і його половецькі свояки — вуйки були його діяльними союзниками³⁾. З другого боку Юрій придбав собі дуже цінного союзника в Володимирку галицьким, але вже пізніше, деє коло 1149 р.⁴⁾. 1150 р. с'їю союзи запечатано шлюбами: Володимиркового сина Ярослава оже-

¹⁾ Іпат. с. 224. ²⁾ Іпат. с. 234 і 236. ³⁾ Іпат. с. 242.

⁴⁾ Се видно з того, що перед 1149 р. Володимирко не мішається в боротьбу Юрія з Ізяславом.

нено з Юриівною Ольгою, а Святославича Олега з другою Юриівною, незвідного імені¹⁾.

Супроти сеї коаліції Ізяслав опирав ся насамперед на саму Київщину, далі — на сили свої й своєї родини; в її руках були: Волинь, Переяславщина, Смоленськ, Туров-Пинськ, з Минськом якийсь час, часами Новгород. Дуже користним союзником був ще ворог Юрія рязанський князь Ростислав²⁾. Нарешті Ізяслав опирав ся на свої заграничні звязки: на поміч угорського короля — свого зятя, на в. кн. польського Болеслава Кучерявого — свого свояка через жінку, нарешті — чеського короля Володислава II, посвояченого теж із ним: Ізяслав зве його сватом, а посвоячив ся з ним через свого молодшого брата Святотолка, що оженив ся з якоюсь моравською княжною³⁾. 1148 р. той король Володислав, вертаючи ся з палестинського хрестоносного походу, був на Русі, і відси вертав до Чехії; при тій нагоді Ізяслав мусів увійти в близькі зносини з ним і потому слідом вертаєть ся до нього по поміч. Але всі ці союзники були аж надто заняті своїми клопотами, аби могли енергично підпомагати Ізяслава. Тільки Іейза, хоч як зайнятий боротьбою з Візантією, знаходив час помагати своєму шуринові, дарма що від нього не міг мати собі помочи; тут окрім оглядів на претензії Бориса⁴⁾ могли впливати просто особисті впливи, тим більше, що шлюб Іейзи з Евфросиною був скріплений потім іще шлюбом меньшого брата Ізяславового Володимира з донькою Іейзового вуй бана Уроша, опікуна і дуже впливового дорадника Іейзи, першої особи по ній в Угорщині⁵⁾.

Сей союз Ізяслава з Іейзою звязав боротьбу руських князів за Київ з політичною ситуацією центральної Європи. Кінець

¹⁾ Іпат. с. 275.

²⁾ З молодшої лінії Святослава чернігівського (потомство Ярослава Святославича).

³⁾ До посвоячення сього причинив ся мабуть князь Отон оломуцький, тіточний брат згаданого чеського короля Володислава, що перебував в 1130-х рр. на Русі до 1141 р.; правдоподібно, за його посередництвом Святотолк оженивсь в 1144 р. з якоюсь його своячкою, може сестрою і се дало початок до зносин Ізяслава з чеським королем. Див. 1 Новг. 135, Іпат. 268, Monum. Germ. hist. Scr. XVII, 651, 659, 663. Про ці чесько-руські зносини див. Грота Изъ исторіи Угрії и славянства с. 80 і далі, 139 і далі; д. Грот висловляє здогад, що Святотолк оженив ся з сестрою згаданого Отона Евфемією.

⁴⁾ Див. вище с. 117.

⁵⁾ Іпат. с. 283 (1150). Про бана Уроша див. у Грота ор. с. с. 39 і далі.

1140-х років і дальші наповнені боротьбою угорського короля Іейзи з візантійським цісарем Мануїлом за сербські землі. При тім союзником Візантії був німецький цісар (а властиво король) Конрад і чеський король Володислав, тим часом як Угорщина була в союзі з иньшим ворогом Візантії — Рожером сицилійським, а через нього і з германськими Вельфами, ворогами Конрада. Проти Угорщини Мануїл мав союзника в Володимирку галицьким, своїм свояку; є вказівки також на якісь близькі звязки Юрія з двором Мануїла¹⁾. По всякій правдоподібности, війни Мануїла з Іейзою стояли в певних звязках з кампаніями на Русі, але джерела для історії сеї політики дуже бідні, й грецькі історики Кіннам і Никита Хоніят²⁾ дають тільки натяки на такі звязки, кажучи нпр., що йдучи в похід 1151 р. на Сербію, Мануїл користав з неприсутности Іейзи, бо Іейза був саме тоді в Галичині, і тільки під час самого походу Мануїл довідав ся, що Іейза, упоравши ся з Володимирком, іде за нього; сучасник Кіннам додає, що Мануїл при тім мав замір укарати Іейзу за те, що він напав був на Мануїлового союзника Володимирка³⁾. То у всякім разі певно, що походи Мануїла були великою перешкодою замірам Іейзи — помагати Ізяславу в його справах, і про се нераз згадує виразно наша літопись⁴⁾.

Так уложили ся сили обох партій. Скільки запам'ятала історія, старий Київ не був іще свідком такої скомплікованої політичної системи, такої безконечної сіті союзів і контр-союзів. Вей майже князівства давньої Київської держави, хоч відокремлені вже, брали діяльну участь в сій боротьбі за Київ — від Новгороду до Переяслава, від Суздаля до Галича; крім княжих союзів і рахунків входили в гру змагання громад-земель до певних своїх політичних цілей — Київської до замкнення в осібну цілість,

¹⁾ На се вказує факт, що вдова Юрія з його молодшими синами лізійше удала ся в Візантію, до Мануїла, й той дав Юриєвичам волости на Дунаю — Іпат. 357, Кіннам с. 236. З того здогадували ся, що Юриєва вдова була з роду Грекиня (Карамзін II нр. 405, Грот ор. с. с. 180), але се вже слабший здогад.

²⁾ Cinnami p. 115 ed. Bonn., Nicetae Choniatae p. 122 ed. Bonn.

³⁾ ἄτε παρὰ γνῶσιν τὴν αὐτοῦ (Мануїла) Βλαδμήρῳ ἐπιφύοντα, ἀνδρὶ ὑποσπόνδῳ Ῥωμαίοις ὄντι — Кіннам р. 115. Коли приймати для походу Мануїла 1151 р., як чинить Грот, то тут треба розуміти похід на Володимирка 1150 р. (Іпат. 282), не 1152 р., як робить той же самий Грот.

⁴⁾ Іпат. с. 283, 291, р. 1150—1.

Переяславської — до відокремлення від Київа й Чернигова, Туровської до відокремлення від Київа, і т. н. З поза системи земель давньої Київської держави відіграють більше або менше помітну роль Польща, Угорщина, Чехія, Візантія, не кажучи вже про Половців.

Вертаємося до самої боротьби.

Діставши заклик від Святослава, під осінь 1146 р., Юрій зараз забрався до походу, але на разі його задержав рязанський князь, союзник Ізяслава, на його прохання ударивши на землі Юрія. Ізяслав з Давидовичами тим часом забрали чернігівські волости Святослава й пограбили, понижили його двори й хутори, збіжжя й стада і всяке майно. Не можучи їм протиставити, Святослав мусів тікати у вятицькі ліси, а волости його Ізяслав передав Давидовичам. Але Юрій дуже скоро упорався з Рязанню і зробивши діверзію з Святославом на Новгород і Смоленськ, аби відвернути молодших Мстиславичів, разом, на початку 1147 р. післав своє військо на Давидовичів. Святослав разом, без одної битви вернув свої волости: посадники Давидовичів самі повтікали перед Святославом; Давидовичі настрашилися і перейшли до Святослава, а навіть, як казали на них — мали затіти зловити Ізяслава або убити¹⁾. Це між иньшим привело до події, одинокої в цілій київській історії: Кияне вбили Ігоря Ольговича.

Ігор, як я згадував, з початку був всаджений до монастирського поруба в Переяславі, потім випросив у Ізяслава, аби йому позволив постригтися, бо він хорий і не надіється жити. Ізяслав увільнив його, як каже прихильний йому літописець — навіть не обов'язуючи його дійсно постригтися. Ігор, трохи відійшовши, дійсно постригся в схиму в київській монастирі св. Федора, фундованім Мстиславом: може Ізяслав призначив йому сей монастир як свій фамільний, найбільше йому певний²⁾. Тут Ігор перебував до осені 1147 р. Коли Святослав став брати гору над Давидовичами, Ізяслав задумав плян загальної кампанії: з півночі мали ударити на Юрія з Новгорода і Смоленська, а він з Давидовичами з полудня³⁾; до участі в сій похіді Ізяслав візвав і київську громаду. Але Киянам ся сварка Мономаховичів між собою була дуже немила супроти претензій Ольговичів на Київ,

¹⁾ Іпат. с. 235—242, Лавр. с. 298, ще Воскр. І с. 36—7, 1 Новг. с. 136—7.

²⁾ Іпат. с. 239, Лавр. с. 298.

³⁾ Див. Іпат. с. 243², пор. 243²⁰ і 245²⁴, 1 Новг. с. 136¹⁸.

хоч до Юрія не мали Кияне ніяких симпатій¹⁾, і їх прихильність була вся по стороні Ізяслава. Тож вони заявили Ізяславу, що на Ольговичів готові йти всі радо „и с дѣтми“, а на Юрія — „Володимире племя“ не підуть, й Ізяславу не радять тримати із Давидовичами, а ліпше помирити ся з Юриєм. Ізяслав, діставши сю відмову, закликав до походу тільки охочих, назбиралось їх багато, і він з ними пішов в поміч Давидовичам. Але на дорозі Ізяславу донесли про перемену: Давидовичі уже сприсягли ся з Святославом і на нього змовили ся — зловити або вбити його. Ізяслав зараз переіменув свій плян — постановив перенести всі сили на полудень проти нової коаліції, та покликав до себе брата Ростислава, поручивши йому разом з тим урядити діверзію на Юрія від Новгороду. Смоленська й Рязани, аби здержати його від участі в полудневій кампанії. При тім він захотів використати недавню заяву Киян про готовність іти на Ольговичів навіть „із дѣтми“ — послав сповістити їх про „дєсть чернигівських князів“ і завізвати до походу на „Ольговичів“ всіх „от мала и до велика“.

В Київі на час своєї неприсутности Ізяслав лишив свого брата Володимира. Отже поручив своєму послови звернути ся до Володимира, митрополита Климента і тисяцького Лазаря і попросити їх скликати Киян на віче, аби посел міг їм оповісти зміни, які зайшли в політиці Ізяслава, та переказати його поручення. Кияне зішли ся „отъ мала и до велика“ на подвірє київської катедри, св. Софії, і посол Ізяслава передав їм привіт від князя — цѣловать вы князь свой“, і його поручення: „Як вам казав, хотів я з своїм братом Ростиславом та з Володимиром і Ізяславом Давидовичами іти на свого стрия Юрія і вас із собою закликав, та ви тоді мині сказали: „не можемо зняти рук на Володимирове племя, на Юрія, але на Ольговичів і з дѣтми підемо з тобою“. Отже я вам тепер даю знати: Володимир Давидович, і Ізяслав, і Всеволодич Святослав, котрому я стільки зробив доброго, цілували були мині хрест, а тепер потайки від мене цілували хрест Святославу Ольговичу, посидали до Юрія і дєсть зробили супроти мене: хотіли мене зловити або убити за Ігоря, але Бог мене заступив і честний хрест, що вони мині цілували. Отже, братя Кияне, тепер що съте хотіли, що мині обіцяли — ідіть зі мною

¹⁾ Пор. Іпат. с. 268: „а вы (Ізяслав і Ростислав) вѣдаста, оже нахъ (Киянам) съ Гюргемъ не ужити, аже по сихъ днєхъ гдє узримъ стягы ваю, ту мы готовы ваю есмы“.

ік Чернигову на Ольговичів, зберайтеся від малого до великого, хто має коня — на коні, хто не має коня — у човні; бо вони не тільки мене самого хотіли вбити, але й вас викоренити“. Ся пропозиція стрічена була з загальним співчуттям. Кияне сказали: „радіємо, що Бог виратував тебе, брата нашого¹⁾, від великої лести; підемо всі за тобою і з дітьми, як ти собі бажаш!“ Але один чоловік сказав: „за князем нашим підемо раді, але перше про се подумаймо, як то раз були за Ізяслава Ярославича зробили лихі люде: вирубали з поруба Всеслава й поставили собі князем, і багато злого з того було нашому місту. А тепер от Ігор, ворог нашого князя, навіть не в порубі, а у св. Федора! Убиймо наперед його, а тоді підемо за нашим князем на Чернігів — кінчити з ними!“ Сі слова серед загального роздражнення на Ольговичів упали як на порох. Даремно Володимир стримував людей, представляючи їм, ще убийство Ігоря буде неприємне Ізяславу, даремно умовляли митрополит, тисяцький, — Кияне казали: „то вже ми знаємо, що по доброму не скінчимо з тим племенем (Ольговичами), ані ми, ані ви“ і з криком кинули ся до монастиря св. Федора, де був Ігор. Се було поблизу. Володимир кинув ся остережи Ігоря, але маса народу зайняла міст, що лучив Софійську гору з старим городом, де стояв монастир св. Федора, і він мусів об'їздити кружною дорогою, а люде тим часом прибігли до монастиря і заставши Ігоря в церкві, підчас служби, виволікли відти²⁾. Володимир наспів, коли його виводили з брами монастиря і накривши його своїм плащем пробував умовити людей, аби не били Ігоря. Люде не слухали й били Ігоря, бючи помилкою й Володимира, що хотів його заслонити собою, але все таки удалося вихопити Ігоря з їх рук і ухнути до сусіднього двора вдови кн. Мстислава. Браму зараз замкнуто, а Ігоря сховано до сіней. Але люде слідом наперли, виломали браму Мстиславового двора і побачивши Ігоря, виволікли його з сіней і на сходах почали бити — били, доки не стратив притомности. Потім обдертого, півголого потягнули за ноги через Бабин торжок на княж двір і тут добили, а потім відвезли тіло возом на подільське торговнище й покинули тут³⁾.

¹⁾ „братю нашу“.

²⁾ В київській печерській лаврі є образ Божої матери, званої Федорівської, з котрою звязана традиція, що то перед нею молився Ігор, коли його вхопили; на постаменті ікони представлено й образ Ігоревої смерті, але образок пізній і нічого реального в собі не має.

³⁾ Іпат. с. 249—9, Лавр. с. 300—2.

Сей нечуваний факт, довершений в горячці незвичайного роздраження, зробив велике вражіння. Зараз наступила реакція. Ігоря признавали сьвятим, мучеником. Уже коли він лежав на подільським торзі, „человѣци благовѣрнии“ брали собі його кров і кусники одіжи, як реліквії; оповідали про чуда над його тілом, а слідом його смерть описано вже звичайним агіографічним, шаблонним способом (в літописах ми маємо вже сліди двох таких оповідань⁴⁾). Ізяслав дуже був незадоволений сею подією й супроти можливих обвинувачень заявляв свою неповідність в смерті Ігоря. Неповідність його дійсно не підлягає сумніву, але побоювання обвинувачувань не були даремні: дійсно, Ольгович Сьвятослав називав потім Ізяслава убійником його брата²⁾).

Ся несподівана подія перебила, здається, той упрянований похід Киян. Ізяслав, діждавшись брата Ростислава з Смоленська, в осени спустошив полудневу Чернігівщину, а зимою вибрав ся знову й попалив надніпрянські околиці Любеча, де була „вся жизнь“ чернігівських князів. Давидовичі і Ольговичі не відважалися виступити проти нього, кликали Юрія в поміч, та даремно. Юрій вислав тільки сина Гліба, і той опанував Посемє.

³⁾ Одно — мабуть сильно скорочене, але без сторонніх додатків, маємо в Суздальській літописи, друге, вже скопійоване — в Київській. Останнє має деякі подробиці так близькі до суздальської версії і в загальнім оповіданню на стільки годиться з нею, що у них мусить бути спільне джерело, трохи відмінно скорочене в обох сих літописах (в Суздальській скорочене більше, в Київській менше). Але окрім того в Київській літописи маємо вставки в звичайнім шаблоннім агіографічним стилі, що дуже мало відповідають стисненому, реальному оповіданню; порівняти тільки риторичні міркування і „возгласи“ Ігоря: „Тако толики страсти и различная смерти на праведники находили суть“ і т. д., або: „О окаяннии! не вѣсте ся что творите, се бо творите неведицею“ і т. д., — з простим, живцем ухваленим окриком: „ох, брате, камо мя ведуть?“, що так мало відповідає попередній риторичі. Очевидно, в Київській літ. ми маємо скорочення того оповідання, спільного обом літописам, доповнене з якоїсь иньшої повісти, написаної вже відповідно вимогам агіографічної риторики. Див. про се ще у Бестужена-Рюміна О составѣ 84—6, Хрущова О древнерусскихъ повѣстяхъ и сказаніяхъ с. 167—172.

Перша версія — як у Суздальській має виразну тенденцію — виправдати в сій історії Ізяслава. Се могло бути й першою причиною до написання сього оповідання про убійство Ігоря. Тенденція проступає дуже сильно: Кияне заявляють в ній без всякої льогічної потреби, що вони знають про неохоту Ізяслава до сього убійства; дуже піднесені заходи Володимира виратувати Ігоря; Ізяслав заявляє свій жаль на Киян. В версії Київської літописи перший момент пропав, але другий розвинено ще більше (с. 250).

⁴⁾ Іпат. с. 264.

та пробував кілька разів опанувати Переяслав, де Юрій мав прихильників, але проби сі не удали ся. Сам Юрій не пішов — може зайнятий новгородською діверзією. Давидовичі й Ольговичі вкінці зневірили ся в своїй справі й розпочали переговори з Ізяславом, „післали своїх послів до Ізяслава Святославича, просячи мира і так кажучи: „так було за наших дідів і батьків наших — миръ стоить до рати, а рать до мира (очевидно — приповідка), а тепер до нас не май жалю, що ми були встали на рать (зачали війну): шкода нам було нашого брата Ігоря й ми до того змагали, аби ти пустив нашого брата, а що вже нашого брата убито — пішов до Бога, де й усім нам бути і Богови нас судити, то доки вже нам губити Руську землю? ліпше б нам уладити ся“. Ізяслав і його союзники прийняли сю пропозицію прихильно. В осені 1148 р. уложено згоду: Святославичі зобов'язали ся забути справу Ігоря й нічим не ворогувати на Ізяслава. По тім відбув ся з'їзд князів під Києвом у Городку, але приїхали тільки Давидовичі, Святославів обох не було.

За те був тут син Юрія — Ростислав. Ізяслав пильнував перетягати до себе Юриєвих синів, котрих він посилав проти нього. Чи хотів він тим ослабити стрія, чи піддобрити ся до нього, давши волости в „Руській землі“ його синам — не знати; досить, що він закликав до себе Гліба Юриєвича¹⁾, а тепер не знати, чи на його заклик²⁾, чи з власної ініціативи, прибув до нього старший Юриєвич — Ростислав³⁾. Ізяслав прийняв Ростислава ласкаво, дав йому волость на Побожу, що мав перед тим иньший аналоїтичний своячок — Всеволод Ольгович, а виражаючись потім в похід на Юрія, лишив його „стерегти Руської землі“. Але потім казали, що Ростислав використав свій побут для збирання партії своєму батьку.

Упоравшись із Святославичами, Ізяслав задумав докінчити свій тріумф і упорати ся з Юриєм, тим більше, що той „обиджав“ Новгород, де тоді сидів другий Ізяславів син Ярослав. На згаданім з'їзді в Городку було умовлено, що зимою Святославичі наспіють з полудня, а Ізяслав з Новгорода, брат його Ростислав із Смоленська, і стрівшись на Поволжю рушать разом на Юрія.

¹⁾ Іпат. с. 253.

²⁾ Як каже Никонівська копіяція — І. 178.

³⁾ Суздальська літопись каже, що батько його послав у поміч Ольговичам, але він натомість надумав пристати до Ізяслава: воно не було що й надумувати, бо Ольговичі тоді уложили згоду з Ізяславом.

Ізяслав дійсно виконав сей плян, але Святославичі не додержали обіцянки: їх капітуляція перед Ізяславом не була щира і тепер вони чекали, чим скінчить ся війна Ізяслава з Юриєм, щоб відповідно до її результату прилучитись до сього чи до того. Ізяслав з братом Ростиславом тільки спустошили верхнє Поволже і більше нічого не доказали.

Коли Ізяслав по тім вернув ся до дому, йому донесли, що Ростислав Юриєвич копає під ним, підмовляє на нього Чорних Клобуків і Киян. Ізяслав закликав його до себе й переказав, що чув. Ростислав жадав суду, але Ізяслав побачив тут скритий намір дальшої інтриги — „хоче мене пересварити з християнами (суспільністю київською) або з поганами (Чорними Клобуками)“ („хотя мя заворожити зъ хрестьяными или погаными“), і без суду, з безчестєм виправив Ростислава до батька, відібравши дану йому волость й арештувавши дружину його і майно. Суздальська літопись уважає поголоску на Ростислава неправдивою¹⁾, але той факт, що Ростислав, прибувши до батька, дійсно зараз похвалив ся перед ним, що Юрія „хоче вся Руська земля і Чорні Клобуки“, піддає гадку, що Ростислав може й не був тільки пасивним слухачем сих заяв прихильности до Юрія. У всякім разі ся вість рішучо вплинула на Юрія: знаючи, що він має прихильників в Переяславщині, де коло того попрацював другий Юриєвич — Гліб, і в самій Київщині, а мавши знову доказ, як Святославичі невірнo тримають ся Ізяслава, чекають лише зміни ситуації, він рішив ся виступити з усею енергією з своїми претензіями на київський стіл.

Тепер наступає найбільш інтензивна стадія сеї боротьби, що з своїм широким розмахом не має собі пари в історії давньої Руси. Не рахуючи навіть тих звязків, які лучили її з європейською політикою, ся напружена боротьба князів з участію всіх земель Руської держави, з виїмком хіба Полоччини, і з великою активністю земських громад, зістаєть ся памятним явищем.

Юрій рушив зараз, при кінці липня 1149 р., закликавши в поміч Половців. Він пішов звичайною дорогою, через землю Ватичів на Переяслав. Давидовичі зістали ся на сей раз при Ізяславі. Ольговичі зараз прилучили ся до Юрія; Святослав на вість

²⁾ Лавр. с. 304; Київська літопись переповідає сам факт (с. 261—2). Погляди дослідників дwoять ся; найдальше йдуть ті, що приймають звістку Татищева (II пр. 423 і 432), мов би Юрій спеціально з тим і вислав був Ростислава, аби йому збирав партію на Руси.

про похід Юрія вислав до нього посла, питаючи ся, чи серйозно воює, і діставши відповідь, що Юрій за повоювання своєї землі й безчестя свого сина хоче мстити ся до кінця — з тим щоб або честь свою вернути, або голову зложити¹⁾, виступив з свого союзу з Ізяславом. Не вважаючи одначе на такі рішучі запевнення, Юрій не мав охоти доводити до війни й надіяв ся, що Ізяслав піде на компроміси; він хотів дістати від нього Переяслав відступного, але Ізяслав на компроміси йти був не охочий, хоч Юрій своїм походом захопив його досить несприятельським: брат Ростислав ще не наспів до нього з свого Смоленська, а Кияне, як ми знаємо вже, не хотіли брати активної участі в сій боротьбі Мономаховичів між собою. Ізяслав толкував ся перед ними, що він помирился б із Юриєм, як би той ішов сам. коли ж бо йде з Половцями й Ольговичами; але даремно порушував він такими аргументами найдражливіші струни Киян, вони повторяли: „мирись, княже, ми не підем“. Тільки запевнивши, що йому треба війська лише на те, аби заїмпувати ворогови й привести до доброї згоди, що до війни не прийде, і він з Юриєм помирить ся, — нахилив Ізяслав на решті Киян до того, що вони пішли з ним у похід.

Діждавши ся Ростислава і Давидовича Ізяслава, Ізяслав пішов з ними під Переяслав, де стояв Юрій. Перед битвою Юрій запропонував, щоб Ізяслав відступив Переяслав його сину, то він лишить Ізяславу Київ: „от, брате, ти на мене приходив і землю мою повоював, і старійшинство з мене зняв (відтиснув від Києва)! але, брате і сину, — для Руської землі і для християнства — не проливаймо християнської крові... Дай мені Переяслав, нехай я посажу сина в Переяславі, а ти сиди, „царствуй“ у Києві! Як же не хочеш того мені зробити, то нехай Бог то рішить“... Ізяслав не згодив ся й не схотів входити в ніякі переговори, не услухав і єпископа переяславського, що сповняючи обов'язок духовенства — стримувати від кровопролиття, з слізьми просив його помирити ся з Юриєм. „Надіяв ся, каже літописець, на множество свого війська і казав: „добув я своєю головою Києва і Переяслава“ (в значінню: ніхто до того не має права). Воно й справді відступати Переяслав і сажати собі під бік Юрієвича, не маючи довіря до миролюбности і словности Юрія, було трудно.

²⁾ „Любо соромъ свой слою и земли своей мщю, любо честь свою натьзу, паки ли — а голову свою слою“ — перша половина фрази зложена з повторення того самого в двох відмінних верзіях.

Юрій одначе далі оминав битви, і думали вже, що він без битви відступить від Переяслава. Ізяслав надіючись на свої сили, рішив не дати йому відійти й перейшовши за Трубеж, приступив до його табору. Під той час якийсь дивертир (перескок) утік з Юриєвого табору, Юриєві воякі погнали за ним, а Ізяславові чати прийняли се за рух Юриєвого війська й дали алярмові крики (рекуче: „рать“!). Обидва війська вийшли против себе, але Юрій не атакував, і простоявши до вечера, став відступати назад до свого табору. Та Ізяслав, захочений сею нерішучістю, пішов за ним слідом. Спровокований Юрій прийняв битву¹⁾. Та тут показали ся результати роботи Юриєвичів на Україні. Коли наблизилось військо Юрія, Переяславці перейшли до нього, кажучи: „Юрій нам князь, свій, його варто було пошукати далеко!“ Се відняло дух у київських полків, тим більше, що і тут, як ми бачили, не було теж охоти до війни з Юриєм, а Ізяслав попросту здурив Киян.

Перші пустили ся тікати Поршане, серед котрих пробував і котрих мав бунтовати син Юрія Ростислав. За ними пішли в рости́ч Кияне і тим змусили й Ізяслава відступити. Юрій зараз зайняв Переяслав, а звідти рушив на Київ і став за Дніпром під містом. Ізяслав, наче добрий, запитав Киян, чи будуть вони його боронити, але Кияне упросили його, аби не втягав їх у дальшу війну, не маючи сил, і тим часом полишив Київ, а при першій нагоді знову обіцяли стати по його стороні. Їх слова перейняті гіркою резігнацією: „Панове наші князі, сказали вони Ізяславу й брату його Ростиславу, не погубіть нас до решти. Наші батьки й брати тепер на побойовищі — одні взяті в неволю, иньші побиті, і зброю знято. Їдьте ви в свої волости тепер, аби нас усіх не побрали в неволю. Знаєте самі, що ми з Юриєм не будемо добрі; як пізнійше де побачимо ваші корогви, зараз при вас станемо“.

Ізяслав послушав і подав ся на Волинь, а Юрій вступив у Київ. „Множество народа“ стрінуло його, правдоподібно — щоб відвернути звичайні наслідки неудачі — грабовання города, і навіть показувало „радість велику“. Юрій сів „на столі свого батька“, роздавши київські пригороди своїм синам, а старшого — Ростислава посадивши в Переяславі²⁾. Він, як каже київська літопись, думав, що як опанував Київ, то вже й усе на тім скінчило ся³⁾.

¹⁾ 23 серпня 1149 р. ²⁾ Іпат. с. 268. ³⁾ Іпат. с. 276.

Тим часом і Ізяслав, і Кияне уважали побіду Юрія тільки хвилиним нещастем. Ізяслав звернув ся зараз до свояків — до угорського короля Іейзи, до польського в. кн. Болеслава, до чеського князя Володислава. Чеський король пообіцяв, але, здаєть ся, на обіцянці й скінчилося; з Угорщини і Польщі Ізяслав дістав поміч, а Іейза окрім того обіцяв задержати Юриєвого союзника — галицького князя Володимирка. Крім того Ізяслав, мудрий по шкоді, для збільшення своїх шансів хотів поновити свій компроміс із Вячеславом. Але хоч Вячеслав з біди помагав йому, поки він сидів у Києві¹⁾, тепер рішучо спротививсь і кликав у поміч Юрія, що йому теж подавав надію на Київ²⁾. На заклик Вячеслава Юрій дійсно наспів на Волинь, а з Галичини підійшов Володимирко. Ізяславові союзники супроти таких сил страшили охоту до активної помочи в боротьбі й обмежили ся посередництвом; „убоюша ся Ляхове і Угре“. Юрій за посередництво подякував, але прийняти не прийняв, зажадав, аби Ізяславові союзники йшли до дому і полишили переговори їм самим. Союзники поспішили ся се сповнити. Ізяслав пристав на таку згоду, що забезпечала йому Волинь і Новгород із усіми його даями (що повідбирав був Юрій). Але Юрій, підждавши, поки союзники Ізяслава забрались, розірвав переговори й на ново розпочав війну, сподіючись відібрати від Ізяслава Волинь. Одначе облога Луцька не пішла йому добре, а й союзники Юрія не радо бачили дальшу війну і радили йому мирити ся. Вячеслав бояв ся, що як Юрій, не довівши до згоди, піде до дому, то буде йому ще гіркий сьвіт від Ізяслава, а Володимирку, як звичайно, не хотіло ся, щоб Волинь опинилась у Юрія.

Все се й привело нарешті до згоди на проєктованих раніше умовах; уложено її десь на початку весни 1150 р. Вячеслава Юрій закликав до Києва; літопись каже, що він хотів його посадити в Києві, але бояре відрадилі, що мовляв Вячеслав однаково не вдержить Києва, не буде ані тобі ані йому“. В результаті Юрій посадив його в Вишгороді, а його Погоринську волость узяв собі і посадив там сина. Чи мав одначе Юрій дійсно щирий замір передати Київ своєму нездарному брату, — хоч би в ролі соправителя, річ не певна; чи не викрутив ся він тільки тою мудрою радою бояр в дійсности. У всякім разі Вячеслав таким його вчинком був дуже ображений і пізнійше пригадував

1) Іпат. с. 251. 2) Іпат. с. 297.

Юрію, як він обіцяв дати йому Київ, ідучи під Переяслав, а потім і Погорину відібрав¹⁾.

Таким чином Ізяслав увільнив ся від находу ворогів. Того лише й треба йому було на разі. Згоду переступив слідом сам Юрій, не дозволивши Ізяславови відшукувати річей заграблених по переяславській битві його вояками, а се було йому забезпечено умовою. Ізяслав заявив стріям, що признає тим умову скасованою²⁾. З Київщини тим часом приходили до нього заклики, аби прибував³⁾. Зложивши з себе отсею заявою „хрестнос цѣлованіє“, присягну попередній умові, він не гаючи ся, несподіваним нападом захопив Погорину, звідти пройшов в полудневу Київщину „в Черныя Клобуки“, і Чорний Клобук зараз пристав до нього „з великою радістю, із всіма полками“. Юрій нічого не підозрівав і довідав ся про похід Ізяслава тоді, як вже пізно було щось робити для оборони, й утік за Дніпро в свій „Остерський городок“, теп. Остер, що був його старим гніздом на Україні.

У Києві Ізяслав застав Вячеслава: як Юрій тікав з Києва, він приїхав сюди з свого Вишгорода й сів на Ярославовім дворі, як князь. Кияне, вийшовши в великім числі на зустріч і повитання Ізяслава, дали йому знати про сей вчинок Вячеслава і заявляли, що Вячеслава не хочуть, а хочуть Ізяслава: „ти наш князь! їдь до святої Софії, сядь на столі свого батька і діда“. Ізяслав зажадав від Вячеслава, аби вийшов із Києва: „я тебе кликав сісти в Києві, а ти не схотів, а тепер може хочеш скористати з того, що твій брат (Юрій) виїхав, то їдася в Києві? Їдь но до свого Вишгорода“. Вячеслав попробував героїстувати, відповів Ізяславу, що не поїде з Києва, може він його убити, коли хоче, на місці. Заносило ся ніби на трагедію, але в Вячеславі не було нічого трагічного з роду. Коли Ізяслав, „поклонивши ся св. Софії“ й сповнивши церковну частину звичайної церемонії „во-княження“, поїхав на Ярославів двір, він застав Вячеслава на сїнях двора — старий держав позицію. Серед Киян, що великими гурмами окружали Ізяслава, вже почали підносити ся ради — вхопити Вячеслава, підрубати сїни під ним і т. и., але Ізяслав повів справу добром — пішов сам на сїни до Вячеслава, поклонив ся й просив, аби не дражнив людей і не доводив до лиха, а відложив переговори на пізніше. Вячеслав відразу розмяк, признав,

¹⁾ Іпат. с. 297. ²⁾ Іпат. с. 275.

³⁾ „Приде Ізяславъ вмагѣ изъ Володимеря Кыеву, хотящимаго его Кыяномъ“ — Лавр. с. 309.

що він сам відкинув пропозицію Ізяслава й не може претендувати на Київ, й уступивши ся з двора, поїхав назад до Вишгорода¹⁾.

Але Ізяслав захопив Київ з невеликими силами, завдяки лише своєму несподіваному нападу. Юрий же почав зараз стягати на нього союзників — з одного боку галицького Володимирка, з другого — Ольговичів і Давидовичів, що тримали також з Юриєм, від коли він опанував Київ; покликав і Половців до помочи. Ізяслав згадав тоді за Вячеслава і за колишній компроміс: Вячеслав мав добрий полк дружини, а крім того міг легалізувати його становище в Київській землі, як найстарший з Мономаховичів, супроти молодшого — Юрия. З боярами поїхав Ізяслав до Вячеслава у Вишгород і закликав до Києва — сісти в Києві самому, а йому — Ізяславу дати якусь київську волость. „Ти мині як батько, от тобі Київ, от і волость (київська), що тобі подобаєть ся візьми собі, а иньше мині дай“. Вячеслав почав від того, що знову розсердив ся: „чому ти тоді не дав (як Вячеслав був сів у Києві), і я з великим соромом мусів їхати з Києва? а тепер як одна

¹⁾ Як бачимо, і Ізяслав, і Вячеслав оба сходять ся на тім (принаймні в оповіданні літописця), що Ізяслав кликав Вячеслава на київський стіл, а той не пішов. Вячеслав додає, що був звязаний присягою даною Юрию. Чи іде мова тут іще про Ізяславову пропозицію компромісу, по першій вигнанню його з Києва, не прийняту Вячеславом, чи може окрім того Ізяслав ще перед походом на Київ знову мав зносити ся з Вячеславом, як той погнібав ся з Юриєм, і хотів перетягти його до себе, й притім міг йому показувати перспективу Києва, та Вячеслав побоює ся виступити проти Юрия? Пізнійше Ізяслав признавав, що він два рази скривдив Вячеслава — і власне другий раз під час сеї другої війни за Київ, а Вячеслав теж рахував, що Ізяслав „двічі відступив від свого слова“ (Іпат. 298). Слова Ізяслава одначе не зовсім ясні: перший раз він „не положив чести“ на Вячеславі як воював з Ігорем, „а потомь коли у Тумаща“ (Іпат. 288). „У Тумаща“ означає похід против Володимирка в сім другим побуті Ізяслава в Києві, але в момент того походу Ізяслав був у згоді з Вячеславом і міг скривдити його хіба перед тим — займаючи вдруге Київ (се правдоподібнійше) або „ладячи ся“ потім із Вячеславом. Ізяслав мав за собою те, що опанував Київ силою, без помочи Вячеслава, і Вячеслав своїми словами, що він присягав Юрию, правдоподібно толкуєть ся, чому він не поміг Ізяславу на Юрия („ты мя еси, сыну, самъ позывалъ Кыеву, а язъ есмь былъ цѣловалъ хрестъ къ брату своему Дюргеву“ — Іпат. 277). Я спинивсь на сім тому, що давнійше уважав агадки Вячеслава про якісь покликуння його до Києва Ізяславом за вигадку (Іст. Київщини с. 187). Але мова могла іти про ті пропозиції, що хоч не вязали Ізяслава, бо не були прийняті Вячеславом, але дійсно містили в собі заклики — „сісти в Києві“.

рать іде з Галича, а друга від Чернигова, то ти мині даси Київ“, Але Ізяслав знову пригадав, як він сам давав йому Київ, а Вячеслав не взяв, і тепер знову дає: „люблю тебе як батька, і кажу тобі тепер: ти мині батько, а Київ твій, їдь до Києва“. Вячеслав зняк від сих слів і уложив умову з Ізяславом, заприсяжену цілованням хреста на гробах Бориса і Гліба, що стояли в Вишгороді: „Ізяславу мати Вячеслава за батька, а Вячеславу Ізяслава за сина“. Бояре обох князів присягли на тім, щоб їх не сварити, а „добра хотіти“ обом. Після сього Вячеслав передав свій полк Ізяславу.

Ізяслав по тім зараз, зібравши Киян, з невеликими помічними полками Угрів і Поляків, що мав з собою, пішов борше на Володимирка, бо той вже наближався до Києва. За Стугного він стрів його і хотів дати битву, не діждавшись навіть Вячеславового полку. Але його сили були за малі, Чорні Клобуки, побачивши велике військо Володимирка, настрашилися й почали умовляти Ізяслава, аби дав спокій і уступився: „княже, сила його велика, а у тебе мало дружини, не погуби себе і нас! ти наш князь! як будеш мати силу, ми з тобою будемо, а тепер не твій час, їдь собі геть“. Ізяслав не хотів, пробував взяти їх на рицарські почуття: „ліпше, братя, умремо тут, аніж узяти на себе такий сором!“ Але дарма. Кияне також казали Ізяславу відступити, а коли він не услухав, почали тікати, Чорні Клобуки також, й Ізяслав мусів тікати також. Ся несподівана втікачка так здивувала Володимирка, що він підозрівав тут якийсь підступ і не відважився гонити.

Вячеслав тим часом встиг спровадити ся на Ярославів двір — принаймні встиг тут пообідати з Ізяславом. Поки вони обідали, надійшов над Дніпро з лівого боку Юрій з військом. Кияне, бажаючи, аби він скорше опанував Київ і не дав пограбити місто Володимирковому війську¹⁾, кинули ся на човнах („насадах“) перевозити Юрія і його дружину на Поділ. Побачивши, з Ярославового двору сю процесію, Вячеслав з Ізяславом сконстатували, з тою холонокровністю, яку виробляли собі князі в сих вічних війнах, що тепер „не їх час“. „Їдь собі, батьку, у свій Вишгород, а я поїду у свій Володимир, а по тім — як Бог дасть“, і поїхали.

Другого дня прийшов Володимирко. Юрій стрів його під містом і прийняв з великою гостинністю. Київ Володимирко дійсно не рушив, як волости союзника, поїздив по церквах і монастирях, поклонився; з Юриєм „сотвориста любовь велику“, і з тим пої-

¹⁾ Іпат. с. 280.

хав до дому. Але вертаючи ся, Володимирко побрав міста в полудневій Волини. Попробував взяти й Луцьк, але се не удалось, і він пішов в Галичину. Ціла ся історія відіграла ся в дуже короткім часі: на початку весни Ізяслав уложив свою згоду з Юриєм, а не дальше як в перших днях вересня Юрій уже знову був у Києві: Половці, покликані ним у поміч, по вигнанню з Києва, прийшовши десь на початку вересня, застали вже по скінченій війні¹⁾.

На другий рік Ізяслав повторив свій похід на Київ, але більш обережно. Він почав від походу на Володимирка, найбільш небезпечного Юриєвого союзника. Наперед змовив ся він з Гейзою, щоб ударити на Володимирка з двох боків, і Гейза напав на західню Галичину (в тодішнім, не теперішнім розумінню). Узав Сянік і почав пустошити околиці Перемишля. Але Володимирко задарив королевих дорадників, і вони умовили короля вернутись. За те Гейза пообіцяв Ізяславу прислати поміч на Юрія, сам він мав війну з Візантисєю, й не міг іти особисто в похід. Власне тоді союз Гейзи з Ізяславом був зміцнений новим шлюбом: Володимир Мстиславич оженив ся з донькою угорського бана²⁾.

На початку весни (1151 року)³⁾ прийшло 10-тисячне помічне військо з Угорщини до Ізяслава. З Київщини знову приходили до нього заклики — від Киян і Чорних Клобуків, і від Вячеславових бояр — аби приходив. Ізяслав почав від нападу на Погорину, але його пильнували, і не встиг він рушити, як дістав вість, що Володимирко вже виступив на нього походом. Ізяслав одначе того не злякав ся, хоч дружина й не радила йому пускати ся в такий ризиковний похід. Він уважав потрібним заризикувати, щоб скінчити ту безконечну боротьбу⁴⁾ — пішов проломом: лишив

¹⁾ Іпат. с. 281. ²⁾ Іпат. с. 282—3.

³⁾ В Лавр. с. 312: „на ту же весну придоша к нему Угри, и поиде к Киеву“. Але при кінці марта Ізяслав був уже в Києві, і 2 квітня, в великий понеділок Святослав Ольгович ішов на поміч вже вигнаному Юрію (Іпат. 292); порівняти похорон Ростислава в Переяславі 6/IV, в присутності інших Юрієвичів, що вже повтікали перед Ізяславом з своїх волостей за Дніпро — Іпат. с. 289 і 290.

⁴⁾ Літописець так переказує його відповідь дружині: „ви вийшли за мною з Руської землі, позбавивши себе своїх сіл і свого майна („своихъ жизний“), і я теж не могу зрети ся своїй дідівщині й батьківщині — або голову положу, або здобуду свою отчину і ваші маєтки! Коли мене дожене Володимир з своїм військом, побачу божий суд — як мене Бог з ним розсудить; коли стріне Юрій — побачу

брата Святослава в Володимирі, „Володимира блюсти“, а сам, ~~воки~~ наспівав Володимир, опанував Цогорину, потім, задержавши Володимирка фальшивими вогнями над Ушею, поспішив ся лісовою дорогою на Тетерев і відти як борше „в Київський полк“, щоб чем скорше попасти на прихильну йому полянську або чорноклобуцьку територію.

Незвичайно відважний і зручний плян сей удав ся зовсім. Ізяслав не стрів ніде опору, скрізь стрічали його як свого, улюбленого князя — може не всі з щирої радості, а декотрі і з страху перед його військом — то вже иньша річ¹⁾. Починаючи від Тетерева почала прибувати до нього його дружина, що лишилася в Київщині, витаючи його окриками: „ти наш князь!“ Несподіваним нападом удало ся захопити Білгород, сей ключ Києва. Літописець згадує не без сарказму, що Борис Юриєвич, посаджений батьком в Білгороді, піячив тоді — „пів у себе на сїнях з дружиною і з попами білгородськими“. „Як би митник не спостеріг і не розвів мосту, то вхопили б Бориса“ Ізяславові воюки, а так полки його, прийшовши до мосту, крикнули й затрубили в труби, Борис, почувши то, втік з Білгорода, а Білгородці побігли до мосту, кланяли ся й казали: „їдь, княже, Борис утік“, і на борзі помостили міст. Володимир, Ізяславів брат, висланий з передовим полком на Білгород, зараз дав знати про се Ізяславу, що стояв коло Звижденя, — готовий в разі опору кинути ся на полудень, в осади Чорних Клобуків, щоб зміцнити їх полками свої сили до боротьби. Діставши вість, що дорога на Київ свободна, Ізяслав лишив в Білгороді Володимира з полком, аби задержати там Володимирка Галицького, як би той наспів, а сам поспішив ся просто на Київ. Юрий, що сидів собі за містом — на „Краснім дворі“ під Києвом, зовсім несподівано був заскочений вістею про похід Ізяслава, принесеною з Білгорода тим утікачем Борисом, і нічого не міг зробити иньшого, як сівши в човен утікти за Дніпро. Князе поспішили ся стрічати „с радостію“

божий суд з ними — як мене з ними Бог розсудить“ (Пат. с. 284—5). Прихильний Ізяславу літописець, очевидно, любить ся такими лицарськими висловами свого героя.

¹⁾ Під Дорогобужом нпр. стріли Ізяслава Дорогобужці з пропесією („сє кресты“) й поклонили ся, а zarazом зауважили: „се, княже, з тобою чужоземці — Угри, коби не зробили нашому місту якого лиха“. Ізяслав відповів їм: „я вожу з собою Угрів і всякого народу воюків, але не на своїх людей, а на ворогів, а ви не бійте ся нічого“, і так „цілувавши їх“ (звитавши ся з ними), відправив їх до дому. Пат. с. 285.

Ізяслава. Богато з Юриєвої дружини, що не встигли утечи з Києва, поарештовано. Ізяслав поїхав просто до Св'ятої Софії і „заєїв на столі дїда свого і батька, з великою честію“, звідти поїхав на Ярославів двір і тут урядив баль — приймав Угорів і Киян, окрім своїх бояр, і були „в великій веселости“. Угорські їздці, в великій числі, доказували різних штук на своїх конях, а Кияне дивувалися великому числу угорського війська, приведеного Ізяславом, їх воякам і коням.

Володимирко, що так пильно слідив за Ізяславом і йшов цілий час слідом за ним, щоб узяти його в два огні з Юриєм, зовсім несподівано, стоячи над Тетеревом, довідався, що Юрій уже за Дніпром, а Ізяслав у Києві, і міг тільки висварити ся перед Юриєвим сином, славним пізнійше Андрієм, що був з ним: „то таке княженне мого свата — військо їде на нього з Володимира, а він не знає? оден син його сидить у Пересопниці, а другий в Білгороді, й не можуть його остерегти? як ви так з вашим батьком княжите, то правуйте ся самі, я ж сам оден на Ізяслава не можу йти! Ізяслав хотів іще вчора зо мною бити ся, на вашого батька йдучи, а до мене обертаючи ся та хапаючи мене до битви, а як він тепер дістав ся до всеї Руської землі, я не можу оден іти на нього“. І вернув ся назад в Галичину, а серце зірвав на придорожніх київських і волинських містах, скававши дати собі контрибуцію¹). Се було при кінці марта.

На сей раз Ізяслав не здурив уже старого Вячеслава. Увійшовши в Київ, другого дня післав він до нього, заявляючи, що передає йому Київ. Вячеслав приїхав у Київ і „єїв на столі свого дїда й батька“, а Ізяслава зробив своїм соправителем і передав йому дійсну управу, — як то стилізує літописець: „я вже старий, і всіх справ не можу порядкувати, тож будемо оба в Києві: коли буде яка справа з християнами або з поганями, то будемо ходити разом, а моя дружина і полк будуть нам обом, і ти нею розпоряджай ся: де можна буде нам обом поїхати, поїдемо, а як ні — то ти підеш із моїм полком і з своїм“²).

¹) Літописець при тім дає досить характеристичний образок такої контрибуції — звичайної приналежності тодішніх війн: „І сказав Мичанам (людям з Мичська, на Тетереві, теп. Радомисль): „дайте мні серебра, скільки вам кажу, інакше візьму вас на щит“ (дам ваше місто війську на пограблення). Вони не мали дати стільки, скільки він казав, позбрали серебро з ух і ший (нашийники і ковтки), потопили і дали Володимирку. Володимирко узяв серебро і пішов, беручи серебро по всіх містах, аж до своєї землі“. Іпат. с. 289. ²) Іпат. с. 290.

Ся умова трівала до смерті Ізяслава, а по його смерті, на жаданне Киян, була відновлена Ростиславом. Цікаво власне, що Кияне так тримали ся її, хоч і не любили Вячеслава. Вона могла бути пожадана їм тим, що легалізувала становище Ізяслава, а потім Ростислава перед родинними рахунками князів (хоч, як побачимо, не оборонила від претензій Юрія), а друге — збільшала сили Ізяслава значним полком Вячеслава.

На сей раз Ізяслав сів міцно в Київ і досидів ся до смерті — правда що недалекої. Заразом добігала до свого кінця й ся найбільш інтензивна стадія боротьби за Київ. Юрій, правда, не залишив своїх заходів здобути київський стіл, але вони були даремні. Земля і Чорні Клобуки прийняли Ізяслава дуже радо, і він міг на них числити¹⁾. Окрім того супроти заходів Юрія він пошукав і иньших сил: відправляючи Угрів, просив Іейзу супроти заходів Юрія прислати нову поміч сеїж весни, а з Смоленська прикликав Ростислава. З Давидовичів один — Ізяслав теж прилучив ся до Ізяслава, тим часом як старший — Володимир зівстав ся по стороні Юрія (може се обережні Давидовичі вчинили певного рода асекурацію на всякий випадок: оден став по одній стороні, другий по другій).

При кінці квітня противники вже змобілізували ся. Юрій з Святославичами приступив із свого Остерського городка під Київ і злучивши ся тут з найнятими до помочи Половцями²⁾, поспробував перейти Дніпро. Але Ізяслав боронив переходу: „исхитрилъ лоды дивно“, поставив на ріці човни з помостом, на котрім стояли вояки, а прироблені з двох боків керми давали сим човнам можливість ходити в обидва боки. Тим оборонено київський перевіз, і Юрію удало ся перейти Дніпро тільки під Зарубом, зробивши диверзію під Витечев для відтягнення уваги: тут Юрієві вояки зачали бити ся на човнах, шукаючи броду, а тии часом головне військо перейшло Дніпро понизше, під Зарубом. Зарубський брід мав теж сторожу, але тут не було князя, пояеняє літопись, „а боярына не веі слухають“, і Юрію удалось перейти. Довідавши ся про се, Ізяслав хотів іти на нього від разу, але Кияне і Чорні Клобуки відрадили, боячи ся, щоб Юрій не скрутив на Поросє й там не почав нищити безборонні оселі й кочовища. Ізяслав послухав ся. Ухвалено отаборити ся під Києвом. Чорні Клобуки пустились забрати свої кочовища і все майно під

1) Іпат. с. 292.

2) Половци дикѣи с нимъ, а и тии золотомъ узводять.

Київ, і зробили се моментально: до вечера вони були під Київом в усім своїм добром; така кочовнича рухливість! Невиданий табір обступив Київ — дружинні полки князів, київська міліція — кінна і піша, і Чорні Клобуки із своїми шатрами і стадами заняли цілу лінію від Дніпра до „Копиревого кінця“, і дали ся ельно в знаки передміським городам і дворам¹⁾.

Загороджено таким чином Київ — по тодішньому дуже сильно, й Ізяслав надіяв ся сим разом рішучо поміряти ся силами з Юрієм. Наперед одначе Вячеслав схотів поспробувати компромісу з Юрієм і післав до нього послів: покликав ся на своє старшинство, що він мав бороду, коли Юрій що йно родив ся („азъ уже бородать, а ты ся еси родилъ“), жадав, аби Юрій відступив від своїх претензій на Київ, а за те давав йому Переяслав (як то жадав Юрій в своїм часі). Але Юрій тепер на се не приставав, жадав виключення Мстиславичів із сих пересправ, і на тім скінчилось. Юрій поспробував приступити до Ізяславових позицій, але діставши вість, що вже наспіває йому в поміч Володимирко, відступив, щоб зачекати його. Поспробував він тим часом приступити до Білгорода, але Білгородці відповіли, що признають князем того, кого Кияне, і Юрій відступив на полудень — щоб злучитись з Володимирком.

Але Ізяслав постановив власне не дати їм злучитись і для того пішов на Юрія зараз, щоб змусити його до бою. Кияне на сей раз, видячи, що Ізяслав має шанси перемогти ворога, постановили взяти як найенергічнішу участь у війні: „нехай іде кождий, сказали вони Ізяславу, хто може взяти хоч палицю в руки, а як би хто не пішов, дай його нам: ми його самі забемо“. „І пішли всі радо, оден від одного не відстаючи, за своїми князями, і на конях і піші, в великім числі“. В дорозі Ізяслав дістав вість від сина, що угорський король вислав йому в поміч велике військо, якого ще не бувало, і воно вже перейшло „гору“ (Карпати), але Ізяслав рішив не змінити свого плану, й пішов на Юрія. Підночувавши за Стутною, військо Ізяслава перейшло тутешній вал і зійшло ся з військом Юрія коло Перепетових могил. Ще раз почали ся переговори, але, розумієть ся, з них нічого не вийшло. Літописець каже, що Ольговичі й Половці перли до війни, бо „скори бяху на кровопролитіє“. Одначе Юрій ухилив ся від битви й хотів, зайнявши вигідну позицію, чекати Володимирка; Ізяслав старав ся примусити його бити ся. Кілька днів пройшло в таким маневру-

¹⁾ „велику пакость сотвориху: оно ратнии (вороги), а оно свои, и монастыри оторгоша, и села пожгоша, и огороды все поѣкоша“.

ванню: Юрий відступав, Ізяслав старався обійти його й примусити до битви. Нарешті йому удалося перебити Юрия марш за р. Рут, що тут бере свій початок, і післявши йому в тил легку кінноту — Чорних Клобуків і стрільців, змусив його завернути ся й прийняти битву¹⁾. Ізяслав їхав сам оден попереду своїх полків і перший ударив на ворожу лаву; сине йому зломився й діставши кілька ран, він злетів з коня. Се не здержало одначе атаки його війська, і по короткій, але „кріпкій січі“, воно змусило Юриєве військо тікати. Перші кинули ся тікати Половці, „не пустивши навіть і по одній стрілі“, за ними Ольговичі, вкінці сам Юрий з своїми дітьми. Бредучи через болотистий Рут, багато їх загрузло, сталося замішання, й серед нього вбито Володимира Давидовича, чернігівського князя. Ізяслав також був недалеко від смерті; коли він став підводити ся, Кияне, що трапили ся там, прийняли його за ворога й хотіли убити. Ізяслав крикнув: „я князь“, але оден з вояків на се відказав: „тебе нам і треба“, і почав валити його мечем по голові, так що прогнуп шолом до самого чола. Та Ізяславу вдалося зняти з себе шолом, і вояки пізнали його — підхопили на руки з радости, „яко царя і князя свого“, „і крикнули всі полки: кіріє елєйсон, тішаючи ся, що ворогів побіджено, а князя свого бачать живим“²⁾.

Знеможений ранами й сильним впливом крові, Ізяслав одначе зараз зайнявся справою чернігівського стола, опорожненого наслідком смерті Володимира Давидовича. Його посадили на коня й він проїхав до трупа Володимира, коло котрого плакав його брат Ізяслав Давидович. Поплакавши й собі, Ізяслав звернув його увагу на небезпечність проволоки: вороги можуть захопити Чернігів, Ізяславу треба спішити ся — він дасть йому коней, і на вечер Ізяслав Давидович може бути в Вингороді, на чернігівським перевозі. Ізяслав Давидович так і зробив, і вже рано був у Чернігові, з труном свого брата. Поховавши його, сів він на чернігівським столі. Тим часом туди ж сьпішився й Святослав Ольгович, але бувши грубим з себе, не міг доїхати одним тягом і післяв наперед себе свого братанича, аби захонив йому Чернігів. Та той, пригнавши на перевіз на Десні, довідав ся, що Ізяслав Давидович уже сидить в Чернігові, й вернув ся ні з чим. Святослав поїхав в Новгород (сіверський). Юрий втік до Переяслава, Половці в степи.

¹⁾ Літописи означають день битви — п'яток (у Київській літописі похибною двічі виходить п'яток, Воскр. і Лавр. виразно кажуть, що в п'яток була битва), але не кажуть дати; найправдоподібніше се було 6 липня у всякім разі — в першій половині липня. ²⁾ Іпат. с. 305.

Ізяслав вернув ся по побіді до Київa. Можливо, що він хотів зачекати Угрів, але дістав вість, що їх на дорозі підступом винищив Володимирко і по сїм вернув ся в Галичину, довідавши ся, що Юрій програв свою справу. Тим самим Ізяслав вже не мав чого бояти ся нападу звідти й пішов виганяти Юрія з Переяслава. Покинутий союзниками і розбитий, Юрій був о стільки слабій, що Ізяслав пустив до дому брата Ростислава і пішов на Переяслав тільки з Вячеславом. Юрій справді не мав чим бороти ся, але Ізяслав не хотів добивати його — волів використати сю ситуацію, щоб прийти раз до якоїсь трітньої згоди. По двох днях дрібної війни під Переяславом з Юриєм уложено згоду, що Переяслав лишисть ся йому, він посадить тут сина, а сам вернеть ся в Суздаль: „не можемо тут бути з тобою, казали йому, наведеш на нас знову Половців“¹⁾. Ольговичів у сю угоду не прийнято, але вони помирили ся з Ізяславом Давидовичом на принципі отчин: Ізяслав узяв собі володіння „батька свого — Давидове“, себто Чернігівський стіл і волости, а колишні волости Олега передав Ольговичам.

Тим часом Юрій ніяк не міг попросити ся з Україною і з своїми плянами. Йому мусїли пригадувати, аби забрав ся з Переяслава; нарешті він пішов звідти, але зайшов тільки до свого Остерського городка і тут лишив ся. Дали йому місяць часу вийти звідси — він не пішов. Нарешті обложили військом, почали облогу, й Юрій знову присяг, що забересть ся до Суздаля, і дійсно пішов — десть уже зимою, а Ізяслав слідом зруйнував і спалив його гніздо — Остерський городок. За се недодержання умови у Юрія відібрали Переяслав — там Ізяслав посадив старшого свого сина Мстислава²⁾.

З тим всім, розумієть ся, зникла надія на якесь помирення Ізяслава з Юриєм. Київська літопись каже, що Юрій, довідавши ся про зруйнування Остерського городка, постановив піметити ся і став збирати військо. Але се міг бути хіба тільки претекст: певне, і без того Юрій не мав ніякого заміру капітулювати, і тому так не хотів іти з України.

Та поки він збирав ся, Ізяслав хотів обрахувати ся із його союзником Володимирком — за забрані міста й побитих Угрів. Він ходив на нього двічі походом, але без особливого успіха, як побачимо. Довідавши ся про приготування Юрія, він умовив ся з Ростиславом боронити ся спільно, куди б Юрій не пішов —

¹⁾ Се було десть коло 20 липня: в 1 Новг. дата битви під Переяславом 17 липня, а Київська літопись каже, що били ся два дні.

²⁾ Іпат. с. 306, Лавр. с. 310, 1 Новг. с. 139.

чи на Новгород або Смоленськ, чи на Київ. Юрій пішов на Київ, в осени 1152 р. З ним були Половці — „уся Половецька земля від Дніпра до Волги“, і рязанські князі; Святослав Ольгович, хоч опинився в дуже крутій ситуації, пристав вкінці теж до нього. Разом з тим пішов був з Галичини й Володимирко; але Ізяслав мав час виступити йому на зустріч, і Володимирко вернувся. Юрій приступив під Чернігів, де сидів Ізяслав Давидович, але до нього вже прийшли в поміч Ростислав із Смоленська і Святослав Всеволодич, а слідом тягнув Ізяслав. Юрій залишив облогу й пішов назад — до дому. Все окончилось на його союзнику — Святославу: його волости сильно потерпіли від переходу війська, а тепер ще й Ізяслав обложив його в Новгороді; тільки невигідний час — бо заходила весна, роздороже, змусів Ізяслава покинути сю кампанію й прийняти згоду. Він пімстився і на другім союзнику Юрія — Половецькій землі: вирядив сина Метислава з Чорними Клобуками й той порулював їх кочовища на Орелі (Углі) й Самарі, взявши багато добычи й увільнивши невольників¹⁾.

За рік Юрій вибрався знову походом на Київ²⁾. Але сей похід зовсім не удався: в війську Юрія почала ся сильна хвороба, а й Половці прийшли в малім числі в поміч — може то був наслідок Метиславового погрому. Юрій післав з ними сина Гліба — пустошити Переяславщину, а сам вернувся. Се було вже саме перед смертю Ізяслава.

Сі останні роки окрім Юрія Ізяслав, як я згадував, обраховував ся з Галичиною. Під час своїх походів в поміч Юрію, Володимирко зайняв кілька міст на полудневій границі Волини й Київщини, в полудневій часті Погорини і на Побожу: Бужеськ, Шумськ, Тихомель, Витошів, Гнійницю³⁾. Осівшись у Києві, Ізяслав захотів вернути сі міста. Ще зимою 1151/2 р. був вибрався він у похід, але вернув ся з дороги⁴⁾. На весну змовив ся з угорським королем, аби знову вдарити на Володимирка з двох

¹⁾ Іпат. с. 314—8, Лавр. с. 320—2.

²⁾ Деся на осінь 1154 р. Виходить се з того, що висланий ним Гліб прийшов під Переяслав уже по смерті Ізяслава.

³⁾ Сі міста належали до суперечної території Волини і Київщини — Погорини, як побачимо. Найбільш виразні вказівки на якісь забрані міста маємо в поході 1150 р., коли Володимирко вертаючи з походу під Київ, „отъя города всѣ ида“ (Іпат. с. 281), і слідом Ізяслав скаржив ся: „Володїи мерь... волость мою взятъ“. Але не можемо сказати, чи всі ті погоринські міста були як раз тоді забрані. ⁴⁾ Лавр. с. 319.

боків; закликано до помочи й Ляхів, але вони не прибули. Угри прийшли в Галичину скорше, ніж Ізяслав; він зійшов ся з ними коло Ярослава, а Володимирко стояв по другій бік Сяна, коло Перемишля, „не даючи вийти рати в його землю“. Союзники перейшли Сян і знищили його військо; Володимирко втік до Перемишля і звернув ся до Гейзи, просячи „не видати Ізяславу“, та закупив знову його дорадників. Гейза дійсно став умовляти Ізяслава, аби пожалував Володимирка, ніби то тяжко покаліченого в битві, й Ізяслав, хоч як не хотів, мусів погодити ся з Володимирком на тім, що Володимирко верне йому забрані міста й буде на далі союзником Ізяслава¹⁾. На тім Володимирко присягнув, але Ізяслав не вірив тій присязі ані трошки і дуже нарікав на легковірність короля.

Дійсно, коли Ізяслав післав слідом своїх посадників в ті міста, що Володимирко присяг звернути, — Володимирко сих міст не вернув. Перспектива війни з Юриєм не дала Ізяславу спроможности упізнати ся за них більш реально, і він вислав при кінці року тільки свого боярина до Володимирка, аби ще раз зажадати тих міст і „зложити хресну грамоту“ — оголосити присягу за нарушену й виповісти війну, тим більше, що Володимирко знов виступив у останній війні з Юриєм як його союзник. Володимирко тільки насміяв ся з своєї присяги й претензій Ізяслава, але тоїж ночі нагло умер²⁾. Се зробило вражінне — смерть, очевидно, уважали божою карою. Син Володимирка Ярослав засипав усякими компліментами Ізяслава, просив, аби уважав його своїм сином, обіцяв всяку поміч і послухність. Але міст тих, очевидно, не звернув і він, бо по тих всіх його компліментах Ізяслав на початку 1154 р.³⁾ пішов знову на Галичину. Похід сей закінчив ся дуже сумно: в битві під Теремовлем Галичан побито і взято багато в неволю, але Ізяславове військо наполопивши ся, розбіглось, і він лишив ся з такими незначними силами, що боячи ся своїх невільників, казав їх побити і з тим вернув ся назад⁴⁾. Одначе при тім він, здасть ся, вернув собі ті спірні міста, бо про них більш не чуємо, а пізнійше бачимо їх разом із Погориною в складі Волинського князівства.

¹⁾ Іпат. с. 308—313, Лавр. с. 319—20; ширше в гл. VII.

²⁾ Десять при кінці 1152 чи на початку 1153 р., подробиці див. в т. VII.

³⁾ Що се був початок 1154, а не 1153 р., видно з Лавр. — похід наступає по осені 1153 року. Ізяслав вийшов три тижні перед мясоу-стом — се було 17 січня.

⁴⁾ Іпат. с. 321—2, Лавр. с. 322—3.

Се був останній похід Ізяслава. В осени 1154 р. — в ночі під 14 падолиста — він вмер, ще в повних силах і не старий: не мав ще певно 60 літ, і ще того року оженив ся знову, взявши собі жінкою грузинську царівну, „изъ Обезъ цареву дщерь“. Київська літопись дуже жалує за ним, титулюючи чесним, благовірним, христілюбивим, славним і великим князем (для середини XII в. „великий князь“ — се не урядовий титул, а почесний епітет). Каже, що за ним плакала вся „Руська земля“ (київська) і всі Чорні Клобуки, не тільки як по своїм „царю й господині“, а радше як по батьку¹⁾ (цар — се знов почесний титул для князя в тих часах).

І дійсно, не залежно від особистих прикмет, що здобули Ізяславу такі симпатії київської людности, його смерть була для Київщини великою втратою. Він умер як раз тоді, як встиг рішучо побороти свого ворога й зміцнити своє становище. Хоч Юрій не покинув і певно не покинув би ще й далі своїх претензій на київський стіл, але ледво аби вони могли мати успіх. Вірного союзника Юриєвого — Володимирка вже не було; Святий Олгович був знеохочений егоїстичною політикою Юрія; Половці настрашені погромом Мстислава. Як би Ізяслав прожив п'ять років довше — пережив би Вячеслава й Юрія, він зістав ся б повним паном ситуації, тяжка боротьба за київський стіл перервалася би на якийсь час, і агонія київського стола протягнулася би — може й на кількадесят літ. Тепер же смерть Ізяслава послужила знаком для відновлення сеї завзятої боротьби, страшно шкідливої для Києва.

Ще за життя Ізяслава Вячеслав усиновив Ростислава, і він уважав ся наче другим його співправителем (поки що номінальним): „наші князі Вячеслав, Ізяслав і Ростислав“ казали Юрію Білгородці в 1151 р.²⁾ Скоро вмер Ізяслав, зараз Вячеслав дав знати Ростиславу, аби прибув до Києва, вступити в ролю його дійсного співправителя, а старший Ізяславич — Мстислав, поховавши батька, вернув ся в свій Переяслав, де треба було сподівати ся Половців, висланих Юриєм під проводом Гліба Юриєвича на Переяславщину. З сих обставин, коли в Києві лишив ся сам тільки нездара Вячеслав, задумав скористати Ізяслав Давидо-

¹⁾ Іпат. с. 323. ²⁾ Іпат. с. 298, 300.

вич. Йому видно, не давав спати успіх Всеволода Ольговича в опанованні Києва (прецінь Ізяслав Давидович був репрезентант старшої від Ольговичів лінії!) і він все виглядав нагоди собі також доказати. Коли до нього наспіла вість про смерть Ізяслава, він не гяючи ся, без усяких приготувань поспішив ся з свого Чернигова до Києва. Та його задержали на Дніпровім перевозі та в імені Вячеслава порадили вернутись у Чернігів: „по що ти приїхав, і хто тебе звав? їдь но у свій Чернігів!“ Давидович пояснив, що не будши на похороні Ізяслава, хоче поплакати тепер на його гробі. Але Вячеславу і його боярам сей побожний замір не промовив до почуття й вони не пустили Давидовича, а для оборони Києва прикликали Святослава Всеволодича.

Слідом наспів Ростислав. Його прийняли в Київщині з великими симпатіями. Вячеслав відновив з ним умову, яку мав з Ізяславом: „сину, я вже старий, всіх справ не можу порядкувати, передаю тобі все те, що мав у своїй управі Ізяслав, ти ж уважай мене своїм батьком і віддавай мені ту честь, яку показував мені Ізяслав, уважаючи мене своїм батьком; а мій полк і дружина — в твоїм розпорядженні“. Кияне оголосили Ростислава своїм доживотним князем, з тим, щоб він заховував практику Ізяслава в відносинах до Вячеслава: „як брат твій Ізяслав шанував Вячеслава, так і ти шануй, а Київ твій поки твого жита“. Сі слова Киян показують, що вони не хотіли Юрія ніколи бачити на київській столі, а князювання Вячеслава уважали тільки номінальним. Святославу Всеволодичу, за те що він „постеріг йому волость“, Ростислав дав Турово-пинську волость.

Але Ростислав — побожний, дуже справедливий і повний поважання для всяких традицій, був лихою заміною Ізяслава в тих тяжких, неспокійних обставинах. Се прийшло ся Киянам відчутти зараз. Ізяслав Давидович, не встигши захопити собі Києва несподіванкою, входить в союз із Святославом Ольговичом і Юриєм; вони в двох кличуть Юрія, аби йшов на Україну, правдоподібно — надіючись собі скористати в боротьбі Мономаховичів. Юрій дійсно вибрав ся на ново походом на Київ. Отже сильна туча збирала ся над Ростиславом.

На сам перед треба було боронити Переяслав від Половців. Ростислав вислав у поміч Метиславу сина, збирав ся слідом і сам, але пострашені перед тим Половці забрали ся, не ждучи його. Сей успіх осмілив Ростислава, й він постановив як борше напасти на Ізяслава Давидовича, поки не наспів Юрій — „або прогнати його або примусити до згоди“. Та коли Ростислав був

в сїм походї вже за Вишгородом, наспїла до нього вість, що Вячеслав нагло вмер у Києві, попіячивши з дружиною. Ростислав, полишивши військо на місці, на борві вернув ся до Київa, поховав Вячеслава, роздав все майно його на церкви та на старців здивувавши Киян своєю безкористністю¹⁾, і борзенько вернув ся назад до війська, щоб іти на Чернігів. Та при тїм чи з посьпіху, чи покладаючи на попередні заяви Киян, він не „утвердив ся“ з людьми, і бояре радили йому кинути похід, вернути ся до Київa й „утвердити ся“ з київською громадою, супроти того, що смерть Вячеслава робила Ростислава з соправителя дійсним князем; се вони уважали потрібним особливо з огляду на перспективу боротьби з Юриєм; очевидно, треба було запевнити ся, що громада етане в нїй по сторонї Ростислава²⁾).

Але Ростислав сього не послухав і пішов таки під Чернігів. З ним був Святослав Всеволодич й Ізяславич Мстислав, але вибрались вони з незначним військом. Приступивши під Чернігів зажадали вони від Ізяслава Давидовича присяги, що він випрікаєть ся Київa. Але Давидович, закликавши собі Половців, а знаючи, що Юрій уже рушив у похід, відмовив їм дуже рішучо. Коли другого дня прибула велика половецька орда, Ростислав перестрашив ся, зачав робити неможливі пропозиції, всього випрікати ся: „почав просити згоди у Ізяслава, даючи свій Київ і Мстиславів Переяслав“. Мстислав, довідавши ся про се, покинув невдячного стрія. Половці напали на Ростиславове військо — воно кинуло ся тікати. Ростислав, ледви не наложивши головою серед безладної утечі, втік просто в Смоленськ; його київське князювання

¹⁾ „Покликав мужів (бояр) батька свого Вячеслава, тивунів і ключників, і казав їм позносити майно батька свого перед себе: убрание, золото, сребро і зібравши то все, почав роздавати по монастирях, по церквах, по затворах, бідним, і так роздав усе, а собі не взяв нічого, тільки взяв честний хрест собі на благословенне, а решту майна відложив на поминание, чим сьвічку й просфору по нїм (на парастасах) відправити“ — Іпат. с. 326.

²⁾ „Се Богъ поялъ стрія твоего Вячеслава, а ты ся ~~еси~~ еще с людьми в Киевѣ не утвердиль; а поѣди лѣпше в Киевѣ таже с людьми утверди ся, да аче стрій придетъ на тя Дюрги, понѣ ты ся с людьми утвердиль будеши: годно ти ся с нимъ умирить — умиришися, паки ли — а рать зачнеши с нимъ“ — Іпат. с. 326. Тут може бути мова про формальний акт потвердження Ростислава на київськїм столї Киянами, або про зміцнення свого становища самою практикою — дати привикнути Киянам до нового князя, прихилити їх до себе.

трівало лише кілька день¹⁾. Мстислав забрав на борзі з Переяслава свою родину й подався на Волинь у Луцьк (в Володимирі засів його стрий Володимир).

По сім нагілм і несподіванім розгромі Мстиславичів Київ зістав ся без князя. Ізяслав Давидович, що зараз по чернігівській битві повикупляв чимало Киян від Половців й повипускав на волю, очевидно — для придбання доброї слави серед Київської громади, зголосив ся слідом до Киян із своєю кандидатурою на князівство: „посла Кияномъ, река: хочю к вамъ поѣхати“. Кияне прийняли її, боячись половецької орди Давидовича, аби не пограбила їх. „Бо тоді було тяжко Киянам: не лишилось у них в Київі ні одного князя, і вони послали до Ізяслава єпископа юрівського Деяна, кажучи: „їдь у Київ, нехай не пограблять нас Половці, ти наш князь — їдь!“ Ізяслав вїхав у Київ і сїв на столі“. Переяслав віддав він Юриєвичу Глібу, правдоподібно — надїяв ся тим підобрити ся до його батька, котрого так ненавручно закликав на свою голову до походу на Київ.

А Юрий тим часом ішов уже. Довідавши ся по дорозі про катастрофу Ростислава, він скрутив на Смоленськ. Ростислав вийшов з військом, але супроти останніх змін, усунення Мстиславичів від Київа, Юрий змінив свою політику й хотів союзу з Мстиславичами. Між ними справді уложено союз: „цѣловаста межю собою хрест на всей любви“. Ольговичі обидва теж стали по стороні Юрия, і Святослав радив Давидовичу, аби добровільно передав Юрию Київ. Супроти такої ситуації Ізяслав Давидович не мав ніякої можливости боротьби, але ніяк не міг зректи ся Київа, „бо йому улюбив ся Київ“, як поясняє літописець. Нарешті як Юрий підійшов під Київ, Ізяслав Давидович вислав до нього послів з перепросинами: „хиба я сам їхав у Київ? посадили мене Кияне; не роби мені шкоди, маєш Київ“. Юрий увійшов у Київ — було се „на вербьниці“²⁾. Літописець каже, що його „приїняла з радістю вся Руська земля“, але супроти недавніх замірів її зовсім виключити Юрия від київського стола ся радість досить непевна і правдоподібно належить Юриєвим прихильникам тільки, або — була удавана³⁾.

Юрий опирав ся, на союзі з Ростиславом і Ольговичами. З Давидовичем же він хоч і помирился, але той не покинув своїх

¹⁾ По Новгородській літописи — він просидів у Київі тільки тиждень — с. 139. ²⁾ 20/III. 1155.

³⁾ Іпат. с. 323—329, Лавр. с. 324—7, 1 Новг. с. 140.

плянів на Київ і при кожній нагоді був готовий спробувати щастя знову: він тогож року ще був хотів підмовити Святослава Ольговича на сю війну, тільки Святослав не схотів. До дітей Ізяслава Мстиславича Юрій з початку поставив ся ворожо: він не тільки відібрав від Мстислава Переяслав і Погорину, але в спілці з його стриєм Володимиром і Ярославом галицьким хотів вигнати його і з Луцька; тільки се не вдалось. Потім Ростислав помирив Юрія з своїми братаничами, хоч помирненє се було не дуже щире: Мстислав навіть не поїхав на споряджений Ростиславом родинний з'їзд, кажучи, що Юрій його зловить, і дійсно сей союз розпав ся дуже скоро.

Тимчасом Юрию були потрібні союзники. Ізяслав Давидович знову збирав ся до походу, а з Половцями — своїми давніми союзниками, Юрій теж розсварив ся. Зібравши в Києві Мстиславичів з їх полками та спроводивши ще від свого зятя Ярослава галицького помічне військо, Юрій зробив певну демонстрацію по адресу своїх ворогів. Тоді саме Половці прийшли були ордою в Переяславщину „на мир“, — торгувати ся про дарунки, а евентуально — грабити; Юрій отже з своїми союзниками і їх полками пішов у Канів і сюди запросив Половців „на мир“. Се мало свій ефект — Половці вислали своїх на розглядини й зміркувавши ситуацію, пообіцяли приїхати, але натомість забрали ся скоренько назад в степ. Давидовичу Юрій з братисяю запропонували присягти на згоду, а инакше заповіли йому візиту в Чернигові¹⁾. Давидович зараз присягнув. Потім Юрій мав ще з'їзд з Святославичами, дав їм деякі городи(а у Ізяслава Давидовича висватав доньку за сина Гліба; одно слово — „уладив ся“²⁾).

Я згадав тут за Половців. Двадцять літ минуло від часу, коли Мстислав Великий заганяв їх „за Волгу й Яїк“, двадцять літ — повних внутрішніми війнами руських князів, що раз у раз уживали в сих війнах Половців, наводячи їх на руські землі. Для деяких князів — як для Всеволода і Святослава Ольговичів або для Юрія — Половці були постійними, трохи чи не найважнішими союзниками, і Половецька орда була завсїгди на поготові на такі заклики, бо участь в сих війнах давала їй можливість спустошити землі не тільки ворогів, але й союзників. Треба пам'ятати ненависть Руси до сих степових ворогів і їх спустошень, щоб розу-

¹⁾ „Хощеши ли к нам прити (вар.: внити) у миръ? или се мы к тобѣ“ (Пат. с. 131).

²⁾ Пат. 329—331, Лавр. с. 327—9, Воскр. I с. 63—4.

міти, яке прикре, неморальне вражіння робило се „наводжування“ Половців князями, особливо по недавній славній боротьбі з ними, як воно відвертало від тих князів нарід. Оповідючи про оборону Києва 1151 р., літопись згадала, що в тій битві забито Севенча Боняковича, дикого Половчина“, сина славного Боняка: він мав охоту: „рубнути Золоті ворота, як його батько рубав“¹⁾. З того, що літопись сей факт занотувала, видно, що його зауважили сучасники, — і як то мусів їм здаватись сей Бонякович, приведений руським князем, сином того Мономаха, що свою популярність завдячував боротьбі з Половцями, — на те, аби „рубати Золоті ворота“. „О горе таковимъ княземъ!“ кличе оден з літописців²⁾ з поводу одного з таких походів з Половцями, де вони собі „наповнили руки“, — і се „горе!“ пригадує нам епітет Гориславича, даний в Слові о полку Ігоревім, в 2-ій пол. XII в., давньому герою таких походів Олегу Святославичу.

Але на тім не кінець!

Сі неустанні походи на рубкі землі з ініціативи самих князів заохочували Половців до нападів і спустошень на власну руку. По кількадесятилітній перерві знову розпочинають ся їх напади на руські землі В Никонівській компіляції маємо звістки про половецькі напади під 1149 і 1150 р.; під 1153 р. читаємо в літописи, що Половці „пакостили“ на Посулю; 1155 р. вони напали й спустошили Поросе. Тоді Василько Юриєвич з Берендичами погромив їх і забрав де що у неволю; з сього потім вийшла суперечка: Половці просили випустити їх земляків, що їх при тім взяли в неволю Берендичі; Юрій хотів се зробити, але Берендичі спротивились: „ми, сказали вони, свої голови складаємо за Руську землю“. Половці були незадоволені, але згадана вище демонстрація Юрія примусила їх сховати своє незадоволення до ліпших часів. Одначе половецькі напади й спустошення від того часу йдуть далі й доходять при кінці XII в. дуже великих розмірів.

Але вернімо ся до Юрія. Його згода з родиною Ізяслава Мстиславича тривала не довго. Мстислав відібрав Володимир у свого стрия Володимира. Юрій схотів скористати з сього, щоб здобути Володимир для свого братанича — Андрієвича Володимира, бо з його батьком мав звістну вже нам умову. З великими силами приступив він під Володимир, але облога зовсім не

¹⁾ Іпат. с. 299.

²⁾ Кенігсберський й Академічний кодекс Лавр. л. — с. 303.

удалась, і Юрій мусів ні з чим вертатись назад. Не знати чи сей факт, чи ще якісь інші — вплинули й на Ростислава: він теж відвернувся після сього від Юрія. А в тодішній політиці він значив чимало: його протекції шукали різні князі — як рязанські, як сини Володимира Давидовича, а й Новгородці як раз перед тим посадили його синів у себе на князівство. На початку 1157 р.¹⁾ Ростислав разом із Мстиславом укладають союз з Ізяславом Давидовичем — звернений, очевидно, против Юрія. Доказ сам по собі не дуже мудрий, бо відкривав Давидовичу дорогу до київського стола, і його можна толкувати лише сильним роздраженням на Юрія — чи за той його волинський похід, чи за новгородську політику, де партія Мстиславичів боролася з партією Юрія і саме тоді взяла над нею гору. Чи сак чи так, проти Юрія сформувалася дуже сильна коаліція. Та в сам день як Ізяслав вибирався на нього з Чернигова походом, привезли йому звістку, що Юрій вмер, — вмер досить несподівано: пив на пирі у одного з бояр, розхорувався з того й за п'ять днів умер — 15 мая 1157 р.²⁾

В Києві зараз почалися розрухи. Нарід пограбив двори Юрія, в місті й за Дніпром, також двір його сина Василька. Суздальців, себ то приведених Юрієм із Суздальської волости бояр і дружину, побивали по містах і селах та грабили їх майно. Юрій був, безперечно, непопулярний в Київщині. На се, певно, впливав і дійсно несимпатичний його характер — сухо егоїстичний, похвалений якоюсь благородністю, великодушністю, і його конкуренція проти симпатичних народу кандидатів — Мстиславичів, і його половецька політика. Прихожі Суздальці могли теж дати собі в знаки Киянам.

Правдоподібно, ці розрухи були причиною, що настрашені ними заможніші київські верстви удалися до того з київських претендентів, що був найближче під рукою — до Ізяслава Давидовича, та закликали його до Києва. Так каже літописець: „приїхали до Ізяслава Кияне, кажучи: їдь, княже, до Києва, Юрій умер“, і се запрошення, мині здається найправдоподібніше так толкувати. На четвертий день від смерті Юрія Ізяслав прибув до Києва. Чернигів він, видно, хотів був при тім задержати собі, але мусів

¹⁾ Почавши від 1156 (1157) року Київська літопись знову спішисться на один рік, як видно з поданих нею під 1158 р. означень днів. Лавр. і 1 Новг. мають роки добрі.

²⁾ Іпат. с. 334—6, Лавр. с. 329—30.

передати Святославу Ольговичу; Святослав Всеволодич дістав Новгород Сіверський — попередню волость Святослава Ольговича; значну частину чернігівських волостей Ізяслав лишив собі¹⁾, і відносини до нього чернігівських князів через се не були щирі. Відносини Ізяслава до Мстиславичів на разі були добрі: очевидно, вони вперед пристали на те, що Давидович сяде в Київі. Але він таким чином перебивав київський стіл у Ростислава, і тепер, коли не було вже Юрія, се мусіло бути дуже прикро Мстиславичам. Ситуація була дуже дражлива, і не диво, що відносини поспеували ся дуже скоро.

Насамперед порвало ся між Ізяславом Давидовичем і Мстиславом Ізяславичем. Скоро по своїм переході до Київа Ізяслав Давидович задумав здобути Турово-пинську волость для Мстиславича Володимира, вигнаного з Володимира. Йому помагав Ростислав і менший брат Мстислава Ярослав, але сам Мстислав не пішов, і можемо догадуватись, що ціла ся справа не була йому милою, бо тож він вигнав Володимира з Володимирської волости. Але иньшого наслідку окрім сього подражнення похід поки що не мав. Слідом Ізяслав посарив ся з Ярославом галицьким, своїм союзником. Причиною був галицький претендент — Іван Ростиславич, призвищем Берладник. Як він тікав з Галичини прийняв його до себе Всеволод Ольгович; потім він жив у Святослава Ольговича, потім у Ростислава смоленського й Юрія. Від Юрія Ярослав галицький зажадав, аби видав Івана, і Юрій його хотів був видати, але духовенство умовило його, й він тільки ареншовав Івана й відіслав в Суздаль. На дорозі визволив Івана Ізяслав Давидович²⁾. Може він думав тим тримати в залежності від себе Ярослава, але Ярослав був не з таких. 1158 р., коли Ізяслав Давидович був уже в Київі, Ярослав знову зажадав собі свого кузена від нього й зробив на Ізяслава дипломатичну пресію: угорський король і в. кн. польський, Ростислав смоленський, Ізяславичі волинські, обидва Ольговичі й ще деякі дрібніші князі прислали своїх послів разом з послом Ярослава, жадаючи, аби Івана видано. Ізяслав Давидович мав відвагу не послухати, але Іван по сій історії не відважив ся далі сидіти в Київі, пустив ся в степи і попробував здобути собі за помічю Половців галицьке Покуте, але се не удалось, й Ізяслав закликав його назад до Київа³⁾.

¹⁾ Іпат. с. 343.

²⁾ Було се в р. 1156 — Іпат. с. 335; про попередню його одисею Берладника — *ib.* с. 237, 239 і низше в гл. VII. ³⁾ Іпат. с. 341.

Для тодішньої політики цікаво, що в сій дипломатичній маніфестації Ростислав і Ольгович виступили против Ізяслава; отже ситуація його була не весела. Ярослав по тім став збиратись походом на Ізяслава, і його піддержав Мстислав Ізяславич з братами, задумуючи відібрати при тій нагоді Київ у Ізяслава. Але Ізяславу ще удало ся помирити ся з Ольговичами, і се вплинуло на Ярослава: він відложив похід. Та перспектива сього походу через те не зникла, й Ізяслав, покладаючи ся на вісти, що приходили до Івана з Галичини, — що його кликали туди й обіцяли стати по його стороні против Ярослава, задумав випередити своїх ворогів і здобути для Івана Галичину: се було б, розуміється, йому дуже важно для приборкання Мстислава з компанією. Святослав Ольгович одначе рішучо не радив йому влезити в сю справу, і вони нарешті пересварили ся на тім пункті знову. Невважаючи на се Давидович не покинув свого пляну, хоч мав до помочи тільки Половців. Але його вороги були проворнійші, й коли він збирав ся з походом на Галичину, вони вже йшли на Київ, і йому прийшло ся подумати замість походу про оборону.

Оборона пішла лихо. Мстислав встиг захопити відразу Білгород. Ізяслав Давидович обложив його в Білгороді, але чорноколубські старшини що були з Ізяславом, увійшли в переговори з Мстиславом, пропонуючи свою поміч і виторгувавши собі від нього „по ліпшому городу“ в державу, перейшли з своїми полками до Мстислава. Давидович після сього стратив надію на успіх і утік за Дніпро, а Мстислав з Ярославом галицьким увійшли в Київ, — се було при кінці 1158 р.¹⁾ Мстислав заграбив майно Ізяславової дружини, й відіслав на Волинь, але Київ за собою не взяв: він ще перед походом із своїми союзниками присягнув Ростиславу, що Київ передадуть йому, й тепер вони послали до нього.

Ростислав одначе не спішив ся. Він підозрівав, що Мстислав готує для нього ролю Вячеслава — номінального київського князя, а реальну власть хоче зіставити собі. Воно й дуже можливо, що памятаючи перший, нездарний виступ Ростислава, Мстислав мав такі плани. Але Ростислав на них не приставав. Він прислав таку декларацію: „коли ви мене кличете щиро, я піду, але „на свою волю“, з тим щоб ви мали мене за батька по щирости та були мені послухні“. Як на перший приклад вказав, що він не признає митрополита Клима, поставленого за Ізяслава Мстиславича без порозуміння з патріархатом, і жадає відновлення давніших

¹⁾ 22 грудня. Іпат. с. 344.

відносин до патріарха. Сей факт сильно зачипав Мстислава, бо присланий з Царгорода, за часів Юрія, новий митрополит положив був клятву на Ізяслава, Мстиславового батька. Переговори йшли довго, і минуло кілька місяців, нім відносини були полагождені, і в справі митрополії прийшло до компромісу. Аж на Великдень 1159 р. Ростислав прибув у Київ¹⁾. За свої праці й заслуги Мстислав, правдоподібно, тоді вже дістав ті волости, що бачимо у нього два роки пізніше — Білгород, Треполь і Торчеськ²⁾.

Завдяки тому, що Ізяслав Давидович пересварився з Святославом Ольговичом, вийшов тісний, хоч і не довгий союз між Святославом і Ростиславом. Се дало Ростиславу певне й самостійне становище і супроти Ізяслава, і супроти Мстислава, що міг дійсно мати теж свій плян, здобуваючи Київ стривви. Крім того і Ярослав галицький помагав Ростиславу — з огляду на Ізяслава Давидовича, чи властиво — на Івана Берладника. Давидович не кидав своїх плянів на Київ, але зістався цілком самотнім; його союзниками лишилися тільки братаничі — дрібні князьки, сини Володимира Давидовича, ще менше значні в політиці прихильники Івана Берладники, та Половці — властиво самотня підпора. Його похід на Чернігів не мав успіху, і він міг тільки вести дрібну, партизанську війну з своїми противниками: Берладники пограбили важне для київської торгівлі Олешє; Половці під проводом Ізяслава пограбили Чернігівщину, потім Смоленську землю, де забрали більш десяти тисяч людей у неволю. Навіть його „синовця“ Святослава (сина Володимира Давидовича) Святослав Ольгович примусив відступити від стрія.

Ізяслав уложив ще союз із сином і спадкоємцем Юрія Андрієм, але Андрій поки що мав досить роботи дома й давав Ізяславу зовсім незначну поміч.

Але приязнь Ростислава з Святославом тривала не довго. Хоч характерами вони добре підходили до себе (Святослав, скільки знаємо, теж був честний і характерний чоловік), але ся приязнь так противилася всім княжим і земським традиціям, що бояре дуже скоро пересварили своїх князів. Святослав сам лишився нейтральним, але його сини й братаничі стали діяльними помічниками Ізяслава Давидовича, і він з ними та з Половцями розпочинає вже походи і на Київ. Перший³⁾ урвав ся на вступній облозі Переяслава: Гліба Юриєвича, що сидів у Переяславі, Давидович хотів змусити, аби

¹⁾ Іпат. с. 336—345, Лавр. с. 331. ²⁾ Іпат. с. 357. ³⁾ Деся прикінці 1160 р.

Ізяслав з ними на Київ, почав облогу Переяслава, але тимчасом рушив у поміч Глібу Ростислав, й Давидович подав ся назад, залививши упрянований похід на Київ. Але на початку 1161 р., спровадивши собі велику орду Половців, він пішов знову — вже просто на Київ.

Перейшовши Дніпро під Вингородом, Ізяслав Давидович приступив до Києва від півночі і ставши тут табором „в лозах“, почав ладити ся до атаки. Ростислав, видно, не сподівався нападу і не стягнув ніяких військ, що більше — здається між самими Киянами не було до нього щирої прихильності. Принаймні з літописи довідуємо ся, що Ростислав був посадив чимало Киян до вязниці за якусь „крамолу“ — бунт¹⁾. Ростислав пробував боронити палісади, що йшли „від Гори до Дніпра“, хоронячи Поділ, але військо Ізяслава ударило сильно, „страшно було дивитись, наче страшний суд“, каже літописець, і в завязтій битві стало перемагати, почало прориватись в місто, рубаючи палісади, і військо Ростислава почало тікати. За порадою дружини Ростислав вийшов із міста: відступив у Білгород, аби там приготувати нові сили, стягнувши союзників і Чорних Клобуків. Ізяслав Давидович ввійшов до Києва і засів на київській столі — в третій раз, але також ефемерично як і попередні рази; сповнивши князівські церемонії в Києві, він пішов слідом на Ростислава і обложив його в Білгороді. Але Ростислав приладив ся до оборони, попалив острог, а білгородський замок був сильний. Облога потягнула ся на кілька тижнів, а тим часом Ростислав стягав до себе союзників. Святослав Ольгович умовляв Давидовича помиритись із Ростиславом, але той дав характеристичну відповідь: „братия моя вернеть ся в свої волости, а мині куди вертати ся? в Половеччину не піду, у Вирі (дрібній волости на Посемю, що йому лишилася) з голоду вмерти не хочу, — ліпше мині тут умерти“¹⁾.

І йому дійсно прийшло ся наложити головою в сій кампанії. По трох тижнях облоги прийшла вість, що Мстислав з великими силами йде з Волини виручати Ростислава. Половецькі мародери зобачили його передові полки й привезли сю вість Давидовичу. Той так настрашив ся, що зараз кинув облогу й кинув ся тікати

¹⁾ В Іпат. (с. 363) трохи не ясно: Ізяслав, увійшовши до Києва, „всімъ дасть прощєніє Кияномъ, ихъже бяху изоимали“, виходило б, що се взяті в неволю на війні (так і думали деякі), але в Воскр. (І с. 74) инакше, і я думаю, що се автентична звістка, а в Іпатськ. вона стала неясною через скорочення: „опроста всѣхъ Киянъ, ихъже бѣ поималъ Ростиславъ въ крамолѣ“. ²⁾ Іпат. с. 354.

до Київа. Але Мстислав наспів слідом і злучивши ся з полками Ростислава, що вийшов з замку, пішли погонєю за Давидовичем. Незадовго чорноклобуцька кіннота Мстислава дігнала обози, а потім і полки Давидовича й почала рубати й ловити утікачів. Під Київом Чорні Клобуки дігнали й самого Давидовича, оден рубнув його шаблею по голові, другий пробив його списом, і Мстислав з Ростиславом, наспівши з полками, застав його ледво живим. Ростислав, плачучи став дорікати йому, що він привів до сього своєю захланністю — невдоволивши ся Черниговом, хотів відібрати Київ, а взявши Київ, хотів і з Білгорода його вигнати. Але Давидовичу було вже не до оправдань, він попросив лише напити ся води, й умер на місці. Літописець, оповідаючи сю пригоду, додає, що підчас облоги Білгорода „бысть знаменіє въ лунѣ страшно и дивно“, й описавши його докладно — між иньшим, що на місяці бачили „наче два вояки били ся на мечах, і одному кров з голови йшла, а другому текло біле як молоко“, додає, що старі люде витолкували, що се знаменіє яко „не благо — провіщає княжу смерть, як воно й стало ся“¹⁾.

Смертю Ізяслава Давидовича закінчила ся друга стадія в великій боротьбі за київський стіл. На закінчене її огляду я мушу згадати за відокремлення двох земель, що наступило серед гуку сеї боротьби. Подібно як підчас боротьби за Київ Мономаховичів і Ольговичів в 1130-х рр. еманципував ся з під власти київських князів Новгород, а Полоцька земля відновила у себе свою стару династію, увільнивши ся від власти Мономаховичів, так в 50-х рр., серед боротьби Мономаховичів з Ізяславом Давидовичом відокремили ся ще два київські аннекси — землі Турово-пинська і Переяславська. Про се буде ще мова в особних оглядах сих земель, а тут я мушу про се згадати, о скільки сї факти були звязані з загальним політичним життям українських земель.

Земля Туровська від часів Сьвятополка, а Переяславська від Мономаха уважали ся наче придатками до Київа, „київськими волостями“, як Всеволод Ольгович зве Туров, і при перемінах на київськім столі юге садусо переходили з рук в руки, з одної династії до другої. Се завсїди було дуже неміло народу, і кожда земля зматала до того, аби відокремити ся, здобувши для себе особну династію, котра б її трималась. Переяславці вибрали собі Юрія, чи властиво його сина Гліба. Не знати — скільки тут було їх

¹⁾ Іпат. с. 345—354, Лавр. с. 331, Воскр. I с. 71—5 — вона має тут деталі пропущені в Іпатській, а повторені також і в Нікон. I с. 220.

власної ініціативи, власного вираховання і скільки вплинули тут заходи самого Гліба, що осівши ся в сусідстві — в Остерському городку, правдоподібно, сам увійшов у зносини з Переяславцями і там витворив собі партію. Але чи була вона на разі не дуже ще велика, чи — ще правдоподібніше Мстислав Ізяславич, що сидів тоді в Переяславі, мав занадто сили як на неї, і вона бояла ся активно виступити — досить, що Мстислав держав Переяслав в руках, і хоч Гліб двічі ходив під Переяслав на заклик Переяславців, але Мстислав його обидва рази прогнав, і Переяславці не зрадили його в битвах¹⁾. Але як прийшов Юрій з більшими силами (1149), Переяславці перейшли до нього і по тому все тримали ся його: се видно, як порівняти становище Киян і Переяславців у війні Юрія з Ізяславом: Кияне самі переходять до Ізяслава, скоро він з'явиться на „руських“ ґрунті, з Переяслава Юрія треба вибивати силоміць²⁾. Одначе Переяславці мусіли прийняти ще раз Мстислава³⁾ і тільки 1155 р. дістали Гліба Юрєвича вже на постійно — він просидів у них до 1169 р., а по собі зіставив сина Володимира⁴⁾. Особливої одначе заслуги Переяславців в виробленню сього statu quo не було: князі самі дали Глібови спокій відразу.

Більше сили й витривалости, ніж слабе і виставлене мов горох при дорозі Переяславське князівство, показала в аналогічній справі земля Турово-пинська. Вона була отчиною Сьвятополка, але по його смерті взяв її собі Мономах, і в руках Мономаховичів вона зістала ся більш як 40 літ, з невеликими перервами. В 1157 р. з'явив ся тут Юрій Ярославич, син Ярослава Сьвятополковича, нещасливого волинського князя. Де він був перед тим не знати; в 40-х роках бачимо його на Волини, запеклим ворогом Ізяслава Мстиславича⁵⁾, правдоподібно — він мав якусь дрібну волость деь в сусідстві Турова. Мабуть зараз по смерті Юрія Мономаховича він відібрав чи просто заняв опорожену Турово-пинську волость, де за життя Юрія сидів його син Борис⁶⁾. Але йому прийшло ся видержати тяжку боротьбу. Ізяслав Давидович, сівши в Київі, пробував тогож року вигнати Юрія Ярославича, щоб передати сю волость Володиміру Мстиславичу. З дуже значними силами при-

¹⁾ Іпат. с. 253, 255—6, Лавр. с. 302—3 (1148 р.). ²⁾ Іпат. с. 277, 306. ³⁾ Іпат. с. 307. ⁴⁾ Іпат. с. 373. ⁵⁾ Іпат. с. 271, 273.

⁶⁾ Борис згадуєть ся тут іще 1156 р. — с. 335, а вже 1157 р. Ізяслав іде виганяти з Турова Юрія Ярославича. Борис умер потім у Суздалі (Лавр., Воскр. — 1159 р., Іпат. 1159 = 1158); не знати — чи його вигнано, чи сам він покинув Туров.

ступив він під Туров: з ним був смоленський і галицький полк, Ярослав луцький і ще кілька другорядних князів; Юрій все упрашав Ізяслава, щоб він дав йому спокій — „прийняв його в любов“, — але не піддавався. Облога протяглася десять тижнів і закінчилася нічим: коні почали здихати в війську Ізяслава, і він не помирившись з Юриєм, пішов геть¹⁾. Два роки пізніше прийшлося Юриєви витримати новий напад: Мстиславичі з синами Андрія Володимировича обложили його в Турові. Причину, здається, дав до цього сам Юрій²⁾. Але й на сей раз союзники простояли півтретя тижня під Туровом і вернулися ні з чим³⁾. На сій його клопоти скінчилися: Ростислав на другий рік (1161) прийняв Юрія „в любов“ і він ходив разом з полками Ростислава й Ольговичів відбивати Слуцьк від Володимира Мстиславича⁴⁾: він отже оборонив здобуту ним позицію в сучасній політичній системі, і вона була признана в князівських свіді.

Здобуваючи сю позицію й боронячи її, Юрій, очевидно, опирався на співчуте туровської людности. Князь незначний, він не міг би ніколи власними силами відбити ся від таких тяжких нападів. Коли Туровці терпіли довгу облогу, спустошення околиць, руйну цілої землі й не видавали Юрія, не примусили вийти з міста, піддати ся, як то часто бувало, а „били ся кріпко“ за нього, то очевидно, що їх привязання до свого „отчича“, їх рішучість — здобути собі свою особну династію й відокремити ся була дуже велика.

В тім же самім часі відокремилась і Волинь, хоч без власної ініціативи, самими обставинами. Тут осіла ся лінія Ізяслава Мстиславича, судячи по всьому — популярна у волинської людности: на неї дивились як на свою і боронили.

Сім і закінчив ся процес відокремлення земель Київської держави. Зістали ся на далі тільки два князівства, що не мали своїх особних династій, не становили особних, замкнених політичних тіл

¹⁾ Іпат. с. 337—8.

²⁾ Під 1160 (= 1159) маємо в Київській літ. (с. 346) фрагмент звістки: „воева Георгий Ярославич ис Тулова“... По тім наступає фрагмент звістки про похід Ізяслава Давидовича на Святослава Ольговича — пор. Воскрес. І с. 71, і слова: „къ Путивлю“ належать уже до сеї звістки, як видно з порівняння з Воскр. (в виданню Іпат. літ. вони відділені хибно). Судячи по тім поході Мстиславичів на Юрія, що наступив слідом, можна з правдоподібністю догадувати ся, що Юрій воював десь на волинським пограниччю і тим викликав похід Мстиславичів на Туров.

³⁾ Іпат. с. 349. ⁴⁾ Іпас. с. 356.

з цього погляду, бо були якимсь *bonum nullius* для князів — Київщина і Новгород-Шев. З Київом се стало ся через його виїмкову роль, про котру я казав вище, з Новгородом — через те, що тут роль князя була зовсім відмінна: її б скорше можна порівняти до ролі президента в республіканській державі, до ресорту котрого належали одначе справи воєнні землі.

Увільнивши ся від Давидовича, Ростислав засїв на київськїм столї міцно і спокійно. Мстислав виправді, посадивши стрія вдруге в Київї, щось був розсварив ся з ним: мабуть забагато хотїв від нього. Ростислав тоді зайняв його київські волости, Мстислав хотїв розпочати війну, але передумав і помирив ся, діставши назад свої волости¹⁾. З Ольговичами Ростислав помирив ся теж; старий Святослав умер 1164 р., а його місце в Чернигові зайняв Святослав Всеволодович; Ростислав, як їх спільний союзник, посередничив між Всеволодичом і синами Святослава Ольговича. З Андрієм Юриєвичом Ростислав мав на початку конфлікт з powodu Новгорода, але й його полагодив: син Ростислава зістав ся в Новгороді й далі²⁾. В результаті Ростислав зайняв спокійне, авторитетне й досить впливове становище патріарха „Руської землі“: чернігівські Ольговичі, волинські Ізяславичі, галицький Ярослав, переяславський Гліб, Рязань, Новгород — стояли в сфері його політичного впливу і він ще (се вже в останнє) підтримував київську традицію давніх добрих часів: вимагав до себе поважання, аби князі мали його „отцемъ собѣ въ правду“ і „в послушаньи“ ходили, а з свого боку пильнував традиційного обовязку — доглядав справедливости між князями й наділяв волостями ріжних підупалих князїв³⁾. Загранична політика його інтересувала мало. Знаємо, що імп. Мануїл, забираючи ся до нової боротьби з Угорщиною, заходив ся притягнути й Ростислава до союзу, й прислав до нього дуже значного посла в сій справі — якогось Мануїла з родни Комненів; та Ростислав показав йому всяку прихильність, але якоїсь діяльної участі в сій війні не взяв⁴⁾.

¹⁾ Тільки замість Треполя дістав тепер Канїв, бо Треполь Ростислав віддав Володимирі Мстиславичу. ²⁾ Іпат. с. 355—358, 1 Новг. с. 144.

³⁾ Епізод з Володимиром — Іпат. с. 356, посередництво в чернігівських справах — *ib.* с. 358.

⁴⁾ Про се оповідає Кіннам р. 232—5, при подїях 1164—5 рр., дуже недокладно мішаючи імена князїв. Головною метою посольства було відвернути Ярослава галицького від незадовго перед тим розпочатого зближення

За те спокійне князювання дало йому спромогу зайняти ся половецькими справами. Сього вимагали напади Половців, бо навіть ті припадкові звістки, які маємо, вказують на їх часте повторення. 1159 р. Половці набігають в околиці Котельниці (на р. Унаві), того ж року (може по сім нападі) Половців били на Поросю. 1161 р. набігли вони на Поросю, в околиці р. Рута, але нещасливо. 1164 Половці знову набігають на Поросю, і знову їх заскочили, а крім того ще в Ніконівському збірнику є до того року згадка про напад Половців, тільки дуже загальна. 1166 р. з Половцями бив ся Олег Святославич, і їх же чуємо в околицях Переяслава. В Ніконівському збірнику маємо ще, хоч дуже загальні й шаблонні, згадки про половецькі напади в 1167 і 1168 рр.¹⁾ Крім того вони почали нападати сильно на руські торговельні каравани в степах.

Ростислав одначе обмежив ся тільки заходами чисто оборонними, пасивними. 1162 р. він задобрив („миръ взя“), очевидно — закупив Половців і оженив сина з Половчанкою. Для оборони караванів вислав військо, а десть 1166 р.²⁾ урядив грандіозну демонстрацію: завізав „братію“, „звелівши зібрати ся з усіми своїми полками“, і з цілою армією, а участю дванадцяти князів, вийшов під Канів і тут перестояв довший час, поки перейшли каравани „Гречника“ і „Залозника“ — очевидно, хотів настрашити Половців³⁾. Одно слово, бачимо досить слабі початки того, що більш енергічно розвинув слідом Мстислав: він теж практикував

Галичини з Угорщиною; Кіннам називає його то *Ἐρρόσθαβος* то *Πρίμσθαβος* (може, як підозрівав нпр. Грот 330 — помішавши його з Мстиславом) і взагалі, видно, не уміє розрізнити руських князів. Здасть ся, що в тих ріжних іменах треба розуміти в дійсности тільки Ярослава й Ростислава. Те що на вступі говорять ся про давній союз з Візантією, належить мабуть до Ярослава, бо про якийсь союз Ростислава з Візантією досить трудно думати. Сказане про приязнь з Ярославом треба розуміти про Ростислава. Можливо, що до Ростислава Мануїл і звернув ся з огляду на його приязнь з Ярославом — або вплинув на нього, а при тім се могло стояти також в звязку з тодішніми зносинами Царгорода з київськими князями в справі київської митрополії, і тому Кіннам сюди приплів несподіванно київську митрополію на с. 236; пор. Грота l. c.

¹⁾ Іпат. с. 346, 356, 359, 361, Воскр. I с. 71, Никон. I с. 232 (1164 = 1165 Іпатськ. л.), 236, 239.

²⁾ Під 1168 р. можна констатувати, що Іпатська літопись спішить ся вже о два роки (дата Мстиславового похода на Половців і дати 1 Новгородської); для попередніх років (від 1162 р.) властиво не знати — чи треба відраховувати два чи оден рік.

³⁾ Іпат. с. 357, 360, 361.

подібні походи для оборони караванів, і такий характер мав його пізнійший похід під Канів, для оборони „Гречника“, але поруч із тим він практикував і походи в половецькі степи: на початку 1168 р. він ходив разом з Ростиславичами, Ольговичами й іншими князями (літопись рахує дванадцять учасників, окрім самого Мстислава) в степи Угла (Орелі) і Снопорода (туди ж значить, куди ходив за життя батька, 1152 р.), зруйнував їх кочовища і взяв велику добычу. Ольговичі теж вели агресивну боротьбу з Половцями: Святославичі Олег і Ярослав поруйнували 1167 р. половецькі кочовища, користаючи з кріпкої зими¹⁾. Але нові політичні завірюхи, що вибухнули на Україні по смерті Ростислава, перервали сю інтензивну боротьбу з степом і відсунули її аж на вісімдесяті й дев'яності роки XII в.

В колективних походах, уряджуваних Ростиславом і Мстиславом, ми даремно б шукали князів Ростово-суздальської землі. Підчас затишного князювання репрезентанта традицій добрих давніх часів — Ростислава, в ній переходив дуже важний внутрішній процес, що слідом дав ся дуже в знаки й Україні. До тепер Ростово-суздальська область, сей „новий світ“ Слов'янства, ся сьвіжа слов'янська займанщина на фінських ґрунті, не відіграла якоїсь важнішої ролі: там сиділи молодші князі, для котрих обітованною землею була „Русь“ — Україна, котрих мрії крутили ся коло Києва. Юрій Мономахович, що перший надав важніше значіння сій землі, належав ще до сеї категорії князів і вложив всі сили й енергію в те, щоб здобути Київ і на золотім столі київським дожити свого віку. Але по ній наступив його другий син Андрій — чоловік інших симпатій й інших політичних поглядів. Він виріс на Поволжю, і Русь-Україна з її довгою історією виробленими формами життя була для нього і чужа, і несимпатична. Він потайки від батька втік з Вишгорода у 1155 р. до Суздаля, забравши з собою палядіум будучої Московської держави — вишгородську ікону Божої Матері, привезену з Візантії (потім прозвана Володимирською вона послужила головною сьвятощею, палядіумом нових політичних центрів Суздальщини — Володимира і пізніше — Москви). Никонівська компіляція, пробуючи пояснити психологію Андрієвої втіячки з України, добре каже, що його прикро вражала вічна боротьба руських князів, і тягнуло в Суздаль, „яко тамо, рече, покойнѣе естъ“²⁾. І сим кроком Ан-

¹⁾ Іпат. л. 364, 368—370, 1 Новг. с. 148.

²⁾ Іпат. с. 331, Нікон. I с. 204.

дрій розірвав на все свої звязки з Україною. Ставши князем в Ростовсько-суздальській землі, він заходив ся коло того, щоб зміцнити, збільшити свою силу на ґрунті сеї волости, підняти її значінне, надати їй першорядний вплив. Він повитоняв своїх братів і братаничів і зістав ся „самовластьцем“ у своїй землі. Порозганяв він і виднійших бояр свого батька — правдоподібно надто впливових і претенсійних як на нього. В противність старим центрам землі, з їх сильнійше розвиненим громадським житем, діяльністю віча, земською аристократією, він протегував нове „мизинне“ молодше місто — Володимир, його зробив своєю столицею і всякими способами прикрашав. Пізнійше і звідти переніс він свою резиденцію в новий городок Боголюбий, ним самим збудований під Володимиром. Аби усунути впливи київської митрополії, він заходив ся коло засновання осібної митрополії у себе; се йому не удало ся, але своїх єпископів він держав остро і скидав з катедри одного по другім¹⁾.

В результаті утворила ся дуже сильна, автократична власть, і опираючись на неї Андрій зажадав для себе першого місця в руській політичній системі. Досі се робило ся так, що князь-кандидат в премієри добивавсь київського стола. Андрій по своїй родинній позиції і своїм силам теж міг би се осягнути, але він має иньший плян: він заходить ся коло того, аби з свого князівства зробити новий політичний центр руської системи. Може бути, він бачив, що Київ вже вижив своє, упадає, ще правдоподібнійше — що йому не симпатичні були самі історичні традиції, звязані з Києвом, увесь політичний устрій України — ся безконечна галерія рівноправних (в принципі) князів, сі родинні рахунки й патріархальні відносини, впливи боярства і політична роля громад. Переробити се — не було надії, й Андрій змагає до того, аби знищити, понизити Київ, а бути сеніором руських земель у своїм Володимирі. Він умисно руйнує Київ, і підірвавши тим його престиж, хоче на далі розпоряджати ним з своїх ростовсько-суздальських країв, передаючи його підручним, другорядним князям. Се, правдоподібно, в результаті викликало б нові замішання, нові руїни Києва, але смерть заскочила Андрія і не дала розвинути свого плану до останку. Одначе й зроблене ним мало важне значінне:

¹⁾ Іпат. с. 338, 356—7, 377. Нікон. I с. 220, 222 і далі. Лист патріарха, поданий тут, має, очевидно, пізнійші додатки; коротша його версія, більш певна — в Рус. Ист. Библиотеці VI ч. 3; про сей проєкт володимирської митрополії мова ще далі в III томі гл. 3 нашої Історії.

Київ дано рішучий удар, Володимир на Клязмі став другим політичним центром Східньої Європи. А зручний спадкоємець Андрієвої політики — його брат Всеволод повів далі його плани — понижати Київ і на його рахунок підіймати свій новий центр.

До самої смерти Ростислава Андрій стояв осторонь і навіть уступав йому (в новгородськiм конфлікті). Політична система Русі виглядала добре урівноваженою і було б ризиковно пробувати її захитати. Може з рештою бути, що й особа Ростислава — справедливого, побожного, оборонця всяких традицій, політичних і церковних, мала певне поважання навіть і у такого „свобідного від заботонів“ чоловіка як Андрій. Але обставини змінилися зараз по смерті Ростислава — розпочалась нова, досить довга (звичайно десятилітня, від 1167 до 1181 р.) стадія замішань — власне навіть не боротьби, а хронічних замішань, і Андрій не загаяв її використати для своїх планів.

На початку 1167 р.¹⁾ вмер Ростислав, вертаючи до Києва з своєї подорожі в Новгород, куди їздив мирити сина з Новгородцями. Почувши повний упадок сил, він спішився в Київ, бажаючи постригти ся перед смертю в Печерськiм монастирі й гірко дорікаючи своєму духовнику, що стримував його від довшого часу від постриження, про котре Ростислав думав вже від довшого часу, — не доїхав і вмер недалеко Смоленська.

Його наступником в Києві по всякій імовірності ще за життя його загально признавав ся Мстислав, що двічі посадив на київський стіл сього самого Ростислава. З тим, мабуть, і був переданий йому ще за життя Ростислава один з найважніших київських пригородів — Білгород. Коли прийшла звістка про смерть Ростислава, князі, що сиділи на різних волостях Київщини: Володимир Мстиславич та Ростиславичі Рюрик і Давид, післали до Мстислава заклик на київський стіл. Такі ж запросини він дістав від Киян і від Чорних Клобуків. У Киян він дійсно мав щирю популярність і симпатії, але чорноклобуцька старшина при тiм політикувала і пильнувала різних своїх особистих інтересів. Мстислав був так певний себе, що сам не спішився до Києва, а поручив „посидіти“ там своєму братаничу та послав туди свого тивуна. Але справа не була так проста. Князі, відступаючи Мстиславу київський стіл (а між ними було й два стріи його — Володимир Мстиславич і Володимир Андрієвич, що уступали Київ

¹⁾ 14 марта — Іпат. с. 362.

„молодшому“¹⁾, за сю уступку ждали нагороди. Між ними уложила ся „твердь“ — союз для того, аби вимогти від Мстислава волости за свою неутральність: Володимир Мстиславич бажав для себе всього Поросля, Володимир Андрієвич — Берестейської волости; до них прилучив ся ще брат Мстислава Ярослав луцький, що хотів, аби брат передав йому Володимир, та Ростиславичі — їх претензії нам ближше незвістні. Але Мстислав на компроміси з ними йти не схотів. Він взяв помічні полки з Галичини, з Польщі, від кн. городенських і пішов на Київ. Чорні Клобуки прилучили ся до нього. Претенденти сховались у Вишгород. Мстислав увійшов у Київ, де його стріли Кияне, і він уложив „ряд“ з князями, що стояли по його стороні, з дружиною й громадою — всіми чинниками тодішнього політичного життя. Після того приступив до Вишгорода. Обложені князі пішли на уступки й помирили ся з Мстиславом. Володимир Мстиславич дістав Котельницю, Давид Вишгород, Рюрик Овруч, Володимир Андрієвич теж щось дістав¹⁾, і Мстислав, уладившись, вернув ся до Київ²⁾.

Але ся побіда Мстислава і вимушена покора князів зовсім не усталили добрих відносин. З початку виникло, що Володимир Мстиславич собі бажає київського стола: прецінь він мав не менші права княжити, як і Ростислав, котрому двічі був відступив київський стіл той самий Мстислав; тільки сил Володимирі бракувало. Коли його пляни вийшли на верх, він вирік ся їх, але слідом деякі чорноклобуцькі старшини стали підбивати його до плянів на Київ, і він піддав ся їм і почав ладити ся до походу. Се був одначе о стільки отчайдушний плян, що власні бояре відступили від Володимира, коли довідали ся про сей плян: „се ти без нас видумав, і ми з тобою не поїдемо, — ми того не знали“, сказали вони йому й кинули його. Але Володимир не послухав сеї остороги; лишивши ся сам лише з отроками, він сказав: то се будуть мої бояре (ті отроки), й поїхав лучити ся з Чорними Клобуками до походу. Але ті, побачивши його з таким бідним двором, вирікли ся його: побачивши, що він їде сам, сказали: „ти нам казав, що за тобою всі брати, а деж Володимир Андріє-

¹⁾ Іпат. с. 367⁷, 371²⁷, 372⁹⁻¹⁰.

²⁾ В Іпатській маємо для повороту Мстислава до Київ² дату 15 мая, понеділок, 1169 р. В дійсности сей день вказує на 1167 р., що й маємо в Лавр. і Новгор. Він і служить ключем до хронології сих років, разом з датою походу Мстислава на Половців (1168 р.) і датою київського погрому (1169 р.). В Хлебн. і Погод. кодексах, в Воскр. і Густин. копіїляціях для повороту Мстислава маємо дату 19 мая — вона хибна.

вич, Ярослав і Давид? приїхав оден, без своїх бояр, здурив нас! а нам ліпше в чужу голову, як у свою!“, і з тими словами почали стріляти в Володимира, так що він ледво з духом забрався. Скомпромітований сею історією утік він з початку до Володимира Андрієвича, та той його не прийняв, потім до Андрія в Суздаль, але і той ще не хотів сваритись з Мстиславом, і відіслав його в Рязань¹⁾.

Позбувши ся сих клопотів і не предчуваючи нових, Мстислав забрався до боротьби з Половцями. В спілці з князями він ходив у похід, згаданий вище, на початку 1168 р., і потім знову — на оборону торговельних караванів. Сі походи, очевидно, викликали загальне співчуте й ентузіазм, що виглядає з літописного оповідання про них. „Вложив Бог, каже він, добру гадку про Руську землю в серце Мстиславу Ізяславичу, бо він хотів її добра всім серцем: скликав він свою братию й почав думати з нею, сказав їм: братие! пожалуйтеся Руської землі, своєї отчини й дідани, що (погані) забирають християн кожного року в свої „вежі“ (шатри), присягають на угоду з нами і все переступають, і вже у нас займають Гречеський путь і Солоний і Залозний! Чи би не добре б нам було, братие, поклавши ся на божу поміч і на молитву святої Богородиці, пошукати пути вітців і дідів своїх, і своєї чести. І мила була його мова Богу, і всій братії, й мужам (боярам) їх. І сказала йому вся братия: „Боже поможи тобі, брате, за те, що Біг вложив тобі таку гадку в серце! а нам дай Боже голови поскладати за християн і за Руську землю і бути зачисленими до мучеників!“ (Як бачимо, не дуже складно, але ентузіастично!). Всі князі київські, волинські, чернігівські й переяславські з своїми полками рушили під проводом Мстислава й погромили половецькі кочовища по Орелі й Снопороду, взявши велику здобич, масу невільників і худоби. Трохи згодом Мстислав запроектував новий похід для охорони „Гречника“ від половецьких нападів, і князі з полками вийшли під Канів, на зустріч торговельним караванам — „Гречнику“.

Але kwasів між князями було стільки, що й із сих походів виникли тільки нові сварки: різні дрібниці, боярські інтриги, поговірки в роді того, що Мстислав вислав своїх людей по здобич потайки від інших князів, що Мстислав хоче підступом вхопити Ростиславичів, і т. и.²⁾ — викликали на ново роздраження

¹⁾ Іпат. с. 367 (дрібні екстраваганції в Воскр. І с. 81 і Твер. с. 237).

²⁾ Літописець пояснюючи, як повстали ті поговірки, наводить маленький побутовий епізод, вартий, аби його згадати. Мстислав „озлобив“

між Метиславом і Ростиславичами, а новгородські справи привели до повного розриву. Новгородці вигнали від себе Ростиславового сина, і всі пресії й походи Ростиславичів і Андрія суздальського не могли змусити їх прийняти його назад: Новгородці жадали собі котрогось з синів Метислава, і той нарешті, правдоподібно — по довгих ваганнях, послав їм свого старшого сина — славного пізнійше Романа.

Сей факт привів до кризи. Андрій в якійсь мірі був ангажований в новгородській справі, бо підтримував Ростиславичів. Між ним і Ростиславичами утворюється союз проти Метислава, і до нього прилучається Володимир Андрієвич — що жадав був від Метислава для себе волости і не дістав, Ольговичі — що перед тим були „в волі“ Метислава, але видно, не з доброї охоти. Андрію настав час для його плянів. Він знайшов якусь причину — не знаємо навіть яку, і на початку 1169 р. вислав свого сина Метислава на Україну, на Метислава. До нього прилучилися полки різних князів: чотирох Ростиславичів — старшого Романа, що сидів у Смоленську, і трох молодших, що сиділи в Києві, Гліба переяславського, двох синів Святослава Ольговича, Володимира Андрієвича — ціла хмара українських князів посунула нищити Київ на славу його північного суперника.

Ся армія посунула просто на Київ. Приступила від Вишгорода і обложила Київ. Метислава застала вона несприготованим: він сподівався нападу на Новгород і саме перед тим післав туди військо синові в поміч. Поміч з Волини Метиславови не поспіла. Він одначе поспробував боронитись. Почалися битви під Києвом. Та сили Метислава були за слабкі, а до того ще й Чорний Клобук у Метислава тримався не щиро. Коли по трох днях битви військо союзників обійшло київські позиції з задку й почало бити

(з безчестям) відправив від себе двох братів бояр Бориславичів за те, що їх холопи були покрали Метиславових коней з стада і замість його знака положили свій правдоподібно тих бояр, і Метислав очевидно підозрівав, що вони то робили з поручення своїх панів. Ображені тою історією бояре перейшли в службу до Давида Ростиславича й почали йому наговорювати, що Метислав хоче їх вхопити. Коли Метислав потім закликав Ростиславичів до себе на обід, ті зажадали, аби він наперед присяг їм, що не мислить на їх лиха. Метислав, що по словам літописця „истинною любовью обуем ся с братьєю хожаше“ — мав щиро любов до братії, згодився, але з тим, щоб Ростиславичі назвали того, хто на нього наговорює. Ростиславичі не згодилися: „хто нам потім скаже, як тих видамо?“ Іпат. с. 371.

звідти, Мстислав здав ся на пораду дружини й вийшовши з міста подав ся на Волинь. Чорні Клобуки ще й уганяли за ним.

Так 8 марта 1169 р., в середу другого тижня посту, союзники опанували Київ — і не дали йому помиловання. Два дні грабили його їх війська — „Смольняне, Суздальці, Черниговці“, грабили весь город, „Подоліє і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю, і не було милосердя нікому ні звідки: церкви горіли, християн убивано, иньших брали в неволю“... Взяли багату здобичу, „церкви обдирали з ікон, книг, риз, і дзвони всі позабирали“. Не раз брали Київ перед тим, але його брали досі претенденти, щоб сю столицю Руси собі присвоїти, при собі заховати; тепер — його брав тяжкий ворог лише з тим, щоб його знищити, понизити, зруйнувати. Літопись мала право сказати, що сього ще ніколи у Києві не бувало¹).

Князем у Києві Андрій поручив своєму синові посадити Гліба Юрієвича, свого молодшого брата, князя переласького, але нічого не зробив, щоб забезпечити йому князювання: його військо вернулось слідом до дому. Тим часом Мстислав зовсім не вирік ся київського стола. Він почав з того, що піметив ся за погром Києва над своїм ближнім сусідом Володимиром Андрієвичем, попустошивши його Погорине, а на початку 1170 р. пішов на Київ, взявши поміч з Галичини, від Сьвятополка туровського і брата Ярослава. Він пройшов насамперед на Поросє, до Чорних Клобуків, очевидно — рахуючи на їх поміч, і Чорний Клобук прилучив ся до нього, але теж тримав ся не щиро. Відти, не стрінувши опору пройшов Мстислав під Київ і застав його полишенням: Гліб забрав ся звідси в Переяслав і звідти послав по Половців, а Ростиславич Давид засїв у Вишгороді, приладивши ся до облоги і поналивши все наоколо замку. Зайнявши Київ, Мстислав обложив Вишгород, але Давид боронив ся сильно, бо мав багато війська, і свого і від братів, Половців і частину Чорних Клобуків, Мстиславу союзники помагали слабо, й помічні полки оден по другим розходили ся від нього; воевода галицького полку сказав, що має порученне від князя не стояти довше як пять днів, а що Мстислав затримував, покликуючи ся на заяву дану йому галицьким князем, то Галичане сфалшували „грамоту“ (лист) до нього від Ярослава і покликуючи ся на неї пішли до дому. За ними пішли й иньші. Тимчасом прийшла звістка, що Гліб веде По-

¹) Лавр. с. 336; тут замість двох днів, як у Київській літ., граблять Київ три дні.

ловців, а до Давида ще йде якась поміч. Мстислав, бачучи своє військо ослабленим, а не можучи покладати ся на Чорних Клобуків, бо „Чорний Клобук йому льстив“, постановив відступити, й пішов назад на Волинь¹⁾. Він слідом розхорував ся й умер у своїм Володимирі²⁾, умовивши ся перед смертю з братом Ярославом, що волости їх перейдуть до синів в простій лінії: Володимир зістанеть ся Мстиславовим сином, а Ярослав лишить ся і далі в Луцьку. На першу вість про смерть батька перейшов в Володимир з Новгорода Роман Мстиславич³⁾.

За Мстиславом кілька місяців пізніше пішов на той світ і Гліб Юриєвич⁴⁾, просидівши в Києві несповна два роки. Давид і Мстислав Ростиславичі, що сиділи в Вишгороді, закликали на його місце в Київ звісного нам свого стрия Володимира Мстиславича. Був се чоловік дуже мало поважаний і ще менше популярний⁵⁾, і Ростиславичі, закликаючи його, очевидно, надіялись використати такого дрантивого князя як найбільше в своїх інтересах. Володимир, дійсно, сів у Києві. Але образив ся тим Андрій: „не любо йому було, що Володимир сів у Києві, і він насилав на нього, кажучи йти з Києва, а велів там сісти Роману Ростиславичу⁶⁾. Очевидно, Андрій далі хотів по своїй волі розпоряджати ся київським столом, для того уневажнив Володимира, хоч він і був найстаршим в родині Мономаха, а для осолодженя свого свого самовластя дуже зручно віддав київський стіл своїм союзникам Ростиславичам: вони однаково не дали б себе довго з Києвом поминати. Мотивував він се тим, що хоче добра Ростиславичам,

¹⁾ Відійшов 13 квітня 1170 р. — Іпат. с. 376.

²⁾ „Престави ся князь Мстислав мѣсяца августа въ 19 (1170), и спрятавше тѣло его с честью великою и съ пѣньми гласохвальными, и положиша тѣло его въ святѣ Богородици въ епископы, юже бѣ самъ созда въ Володимѣри“ — Іпат. с. 382.

³⁾ Іпат. с. 365—382, Лавр. с. 336—7, 344, 1 Новг. с. 151; в останніх правильно — під 1170 р. ⁴⁾ 20/І 1171 р.

⁵⁾ Порівняти характеристики його в Іпат. (с. 374, 386—7): „цѣлував хрест і переступив хрести цѣлованне другого дня, „такъ бо бѣахъ къ всей братѣ своей вертеливъ, не управливахъ к нимъ хрестного цѣлованія“, и посмертна характеристика: „се же много подѣя бѣды, бѣгая передо Мстиславомъ ово в Галичъ, ово в Угры, ово в Рязань, ово в Половцихъ, за свою вину, занеже не устояше въ крестномъ цѣлованьи: всегда же и то гоняше“. Дата його вокняження в Києві в Іпатск. л. 15/ІІ, „масляноѣ недѣли“, але 1171 р. масляний тиждень був від 1 до 7 лютого, прийдець ся прийняти помилку в числі — може 5/ІІ, се було б „масляноѣ недѣли в пятокъ“, бо инакший рік не може бути як 1171 (він же й у Новгор.). Отже в кождім разі лютий 1171 р. ⁶⁾ Іпат. с. 386.

би вони „нарекли його собі отцем“. Найстарший з Ростиславичів Роман не мав одначе охоти пхати пальці між двері — відбрати Київ від Володимира, і не спішився туди з свого Смоленська. Не знати, що б з того вийшло, та Володимир саме в тім часі умер, просидівши в Києві не сповна чотири місяці¹⁾. Тоді вже Роман не вагався прийняти київський стіл, що „давав“ йому Андрій²⁾, і на початку липня 1171 р. прибув у Київ, лишивши в Смоленську сина.

Але сі родинні сентіменти Андрія до Ростиславичів минули дуже скоро, і з його прислужників Ростиславичі слідом стали в ролі оборонців українських князівських традицій супроти претензій північного „самовластця“. Яка тому була властиво причина, літопись не каже, але здається, що завинила знову новгородська справа, як і в попереднім розриві з Мстиславом Ізяславичем³⁾. Вигнавши Мстислава з Києва, Андрій і Ростиславичі конче хотіли видалити і його сина Романа з Новгороду і з великими силами обложили Новгород, але Новгородці відбилися; тоді їх дійняли звичайним способом — голодом, перервавши торгівлю з Новгородською землею. Це зробило свій вплив, і Новгородці звернулись до Андрія, щоб він їм поставив князя і Андрій „дав“ Новгород Рюрикови⁴⁾. Та Рюрик не помирився з Новгородцями і на початку 1172 р. мусів звідти забратись, а Новгородці знову звернулися до Андрія, й той на сей раз посадив уже свого сина. Се й могло бути причиною незадоволення Ростиславичів на Андрія. Разом з тим, чи щиро, чи тільки шукаючи причини — „вини покладувати“, як каже прихильний Ростиславичам літописець⁵⁾, — Андрій причепився до Ростиславичів, щоб вони видали йому трох бояр, бо вони збавили („уморили“) Андрієвого брата Гліба Юрєвича. Ростиславичі сього жадання не слухали, тоді Андрій казав їм забирати ся з „Руської землі“, а Київ віддав своєму братови Михалкови, що сидів тоді на Поросю. „Сказав Андрій Романови: „не ходиш ти з своєю братією в моїй волі, отже іди собі з Києва, а Давид з Вишгорода, а Мстислав з Білгорода! маєте Смоленськ,

¹⁾ Іпат. с. 386: „ сконча ся мѣсяца мая въ 30, престави ся русальнѡ недѣль в недѣлю“; 1171 в. 30/V дійсно було в неділю, але се була друга неділя по Зелених святах. В Хлебніковському кодексі: 10/V в понеділок русальної неділі, але число поправлене. Міні здається, що „престави ся“ і т. д. се гл҃ьоса, так що маємо тут дві осібні і ріжні дати.

²⁾ „а даю Романови брату вашому Київ“.

³⁾ Так думав уже Татіщев (III с. 186), і за ним Соловйов (II. 504). Про сю справу Іпат. с. 382—3, 1 Новг. с. 149—151.

⁴⁾ Осінь 1170 р. ⁵⁾ Іпат. с. 388.

ним собі поділіть ся!“ — оповідає се літопись. Мусіло се стати ся десь на початку 1172 р.¹⁾.

Роман по таким іречнім прошенню дійсно пішов назад у Смоленськ, далі від клопоту, але Михалко, правдоподібно, зачув, що воно на добре не вийде, і сам з Торчеська у Київ на його місце не пішов, а післав тільки свого брата Всеволода. Дійсно, молодші Ростиславичі зовсім не мали наміру слухати ся Андрія й заберати ся з Руської землі. Вони насамперед післали протест Андрію на таке його розпорядження, грозячи розривом: „брате! ми щиро признали тебе своїм отцем (старшиною значить), цілювали до тебе хрест і стоїмо при тій присязі, але коли ти тепер вивів брата нашого Романа, нас всіх вигоняєш (путь кажеш), без нашої вини, то Бог і сила хрестна над усіма“ (себ то — дамо справу на суд божий, будемо бити ся). Андрій їм нічого не відповів. Тоді вони наглим нападом впали до Києва, вхопили тут Всеволода з його двором і посадили на київськїм столі Рюрика²⁾, а слідом обложили й самого Михалка в Торчеську та змусили його відстати від Андрія й пристати до них.

Андрій мусів дуже розгнівати ся таким бунтом Ростиславичів і постановив їх приборкати, тим більше що Ольговичі, надіючися щось скористати з цього розриву, поспішили заявити, що готові помагати йому на всіх його ворогів. Він прислав Ростиславичам новий наказ — забиратись з Руської землі в Берладь³⁾, коли не слухають ся його. Головним протестантом Андрій при тім уважав Метислава⁴⁾, і він дійсно не злякав ся Андрієвого наказу:

¹⁾ Хронологія сих років досить непевна. Остання докладна дата — смерть Володимира Метиславича, і потім аж до смерти Андрія Іпатєвського літопись не дає докладних дат, а тим часом робить тут скок на два роки: події 1171 р. стоять в ній під 1174 р., а під 1175 — події 1174 р. (смерть Андрія). Орієнтувати ся можна тільки хронологією подій і Новгородської, але в ній їх не багато. Сварка Андрія з Ростиславичами мусіла розпочатись скорше, ніж прибув Рюрик із Новгорода, бо його Андрій не згадує між київськими Ростиславичами. Значить стала ся вона при кінці 1171 або на початку 1172 р., бо Рюрик пішов з Новгорода десь на початку 1172 р. (1 Новг. (с. 151).

²⁾ Стало ся се 1 квітня 1172 р.

³⁾ Видко Берладь (теп. Бирлат недалеко нижнього Дунаю), може за початком згаданого вище галицького претендента Івана Берладника, уважав ся тоді звичайним пристановищем для бездомних князів, як Тмутарокань для князів-ізгоїв XI в.

⁴⁾ „Бдь к Ростиславичемь, рци ти им: не ходите в моєй волі, ты же, Рюриче, пойді вь Смолньскь кь брату во свою отцину; а Давы-

казав на сором обстригти Андрієвого посла і мав дати через нього таку характеристичну відповідь Андрієві: ми тебе досі мали за батька з любови, коли ж ти з такими словами до нас прислав, наче не до князя, а до підручного і простого чоловіка, то роби що собі знаєш, і най буде воля Божа“ („а Богъ за веѣмъ“). Як бачимо тут поставлено виразно основне питання: рівноправности, автономности князів, котру хотів зломити суздальський „самовластєць“ і на Україні, як зломив у себе. Андрій рішив поставити ся й дати українським князям останню лекцію політичної мудрости.

Він збирав ся, очевидно, дуже старанно, бо похід розпочав ся аж по році — літом 1173 р. Військо самого Андрія київська літопись, може побільшуючи (вона взагалі в оповіданню про сю війну впадає в епічний тон або в напушистий, риторичний стиль¹⁾), числить на 50 тисяч; крім того Андрій велів прислати помічні війська князям полоцьким, пинським, городенським, і навіть Роману смоленському, що, дійсно, й вислав свій полк на братів, „бо був тоді в руках Андрія“. Мав він і добровільних союзників: Ольговичі, що зараз по розриві Андрія з Ростиславичами навязали союз з ним, надіючися дістати Київ, прилучили ся тепер до армії Андрія, а Святослав Всеволодович, як старший з усіх князів, прийняв загальний провід. Прилучили ся до походу і ті князі суздальські, що сиділи на Україні. Всіх князів літописи рахують двадцять! Небувалий похід!

Ростиславичі полишили Київ і зачинили ся в менших і лекших для оборони замках: Рюрик в Білгороді, Мстислав у Вишгороді, а Давид подав ся за помочию в Галичину. Армія Андрія, забравши — мабуть більш неволею як волею, полки Киян, Поршан і Чорних Клобуків, 8 вересня обложила Вишгород. Літописець каже, що воєводи Андрієві дістали від нього наказ конче дістати в руки Мстислава й привести до нього, а його братів лише вигнати з Київщини. Але се показало ся не так легким. Мстислав

довів рици: а ты пойди въ Берладъ, а въ Руской земли не велю ти быти; а Мстиславу молви: в тобѣ стоить все, а не велю ти в Руской землѣ быти“.

¹⁾ „Андрѣй же то слышавъ (відповід Ростиславичів) отъ Михна, и бысть образъ его поусѣль (потемнів) и възострися на рать и бысть готовъ...“ „И тако възвратиша ся вся сны Андрѣя князя суждальского: совокупишъ бо бяше всѣ землѣ и множеству вой не бяше числа, пришли бо бяху высокомысляще, а смиренни отъидоша в дома своя“... „Мстиславъ же много пота утеръ с дружиною своею и немало мужества показа с мужьми своими“. Іпат. с. 390 і 392.

держав ся дуже сміливо та енергічно й відразу стрів ворога кріпким боєм — вийшов з замку й натоптав передові полки, ведені Андрієвим братом, славним пізнійше Всеволодом. „И бысть мятежь великъ, и стонава, и кличь рамянь¹⁾, и гласъ незнаемни; и ту бѣ видити ломъ конѣйный и звукъ оружейный, отъ множества праха не знати ни конника ни пѣшца“. Коли приступили головні сили й обложили замок, Мстислав робив щоденні напади на них з замку, против їх атаків. Облога затягла ся на два місяці й мусіла страшно притомити й знеохотити військо союзників. Тимчасом Ярослав луцький, що прилучив ся до армії союзників „со всею Волинскою землею“, надіючися виторгувати собі при тій нагоді Київ, а стрівши ся на сій точці з претенсіями Ольговичів, що хотіли Києва собі, увійшов вкінці у зносини з Ростиславичами, і вони згодились відступити йому Київ. Тоді він відступив і подав ся до Білгорода, щоб злучити ся з Рюриком. Се було початком паніки в армії союзників: сподівали ся, що Ростиславичі дістануть іще поміч із Галичини, перетягнуть до себе Чорних Клобуків і т. п. Серед ночі нагло розпочала ся в армії загальна несамовита втічка. Мстислав помітивши се, ударив з міста на втікачів і забрав масу в неволю. Ростиславичі вернули ся в Київ; се було на початку падолиста. В Києві вони посадили по умові Ярослава Ізяславича, а в їх руках зістали ся київські волости²⁾.

Але Ярослав не закріпив місця в Києві. Я вже згадував про його переговори з Ольговичами в справі київського стола; тепер Святослав Всеволодич пригадав йому якісь обіцянки, зроблені мабуть підчас сих переговорів, і зажадав від Ярослава волости в Київщині: „Пригадай но давнійшу умову, на котру цілував ти хрест, кажучи: „як я сяду в Києві, то я тебе наділю, а як ти сядеш у Києві, то ти мене наділи; тепер ти сів, чи право, чи криво, отже наділи мене“. Той почав казати: „звідки тобі наша отчина! Ти до сеї сторони (Дніпра) не маєш нічого“³⁾. Святослав

¹⁾ В літописи: рамяя, треба рамянь — великий.

²⁾ Іпат. с. 388—392, Лавр. с. 346—7, 1 Новг. с. 151 (тут облога триває 7 тижнів).

³⁾ „Чому тобі наша отчина? тобі си сторона не подобъ“. Тут сформульовані змагання Мономахової династії до виключення чернигівських князів від правобічної України, спеціально від Києва. Відповідь Святослава: „я не Угринь ни Ляхъ, но одного дѣда есмы внуци, а колько тобі до него, толко и мнѣ“, формулює знову змагання і погляди Святославичів: вони обстають за правами до Києва всіх Ярославових потомків і признають

же на те сказав: „Я не Утрин і не Лях, ми одного діда внуки, скільки тобі до нього, стільки й мині. А коли не тримаєш ся давнійшої умови, то як собі хочеш“. Ярослав таки не пристав. Святослав на борзі пішов на Київ. Ярослав був не приготований і втік до Луцька. Святослав заграбив майно Ярослава і дружини, забрав навіть княжу родину й вернув ся назад. Ярослав зірвав свій гнів на Киянах, що то вони „підвели на нього“ Святослава, і наложив контрибуцію на Київ, на всіх по ряду: на духовенство, монастирі, заграничних купців, чужоземні кольонії, одним словом — на кого лише міг. Сей епізод, розумієть ся, зробив відносини між Ярославом і Киянами не дуже приязними. Тимчасом Ростиславичів узяв жаль за Києвом. Здобувати його від Ярослава чи не хотілось їм, чи було ніяково, бо самі ж посадили його. Отже шукали пільних способів і нарешті надумали здобути його через того самого Андрія, котрого претензії на розпорядження Руською землею що йно так героїчно відбили. Вони послали до Андрія посольство, просячи, аби Роман Ростиславич міг назад вернути ся до Києва („просяче Романови Ростиславича княжить вь Києвѣ“). Ся малодушна пропозиція їх по недавнім протесті була дуже наручна Андрієви, бо вповні признавала його претензії на право розпоряджати Києвом. Але Андрій захотів їх ще поводити й не поспішив ся сповнити їх покірного прошення: сказав, що мусить нарадити ся з своєю українською „братією“: „пождите мало, послалъ емь къ братьи своей в Русь: како ми вѣсть будеть отъ нихъ, тогда ти дамъ отвѣтъ“ (чи розумів він тут союзників — Ольговичів, що претендували на Київ, чи свояків Юрієвичів, не знати).

Таким чином Київ готов був перейти знову під опіку Андрія. Але як раз його вбили тоді його дворяне²⁾. Се перервало вплив ростово-суздальських князів на українську політику. В Ростовській землі розпочала ся внутрішня боротьба: між старими земськими центрами — Ростовом і Суздалем, що тримали ся Ростиславичів, синів Ростислава Юрієвича — з одного боку, й новим, подвигненим Андрієм політичним центром — Володимиром, що тримав ся

тільки першинство старшенства: вказують на те, що Святослав і Ярослав належать до одного (четвертого) покоління від Ярослава, тільки династія Святослава старша від Мономахової. Спеціально що до умови Ярослава з Святославом Всеволодичем з наведеного діалогу їх виходило б, що Ярослав уложив таку умову підчас облоги Вишгорода (він і не заперечує її), але коли надумав дістати Київ через Ростиславичів і відступив від армії Андрія, скинув ся її. ²⁾ 29 червня 1174 р.

молодших братів Андрія, — з другого. Ся внутрішня боротьба, де брали участь і деякі українські князі (чернігівські, переяславські) закінчилась 1177 р. перемогою Всеволода Юрійовича, репрезентанта міста Володимира і нових Андрієвих напрямів в суздальській політиці. Від 1177 р. він стає самотнім князем Ростово-суздальської землі і починає працювати в тій же напрямі, що й Андрій, але не скорше як в 80-х рр. здобуває він собі ширший політичний вплив та починає грати ролю в українських справах¹⁾.

На Україні тим часом далі тягли ся замішання. Коли Ростиславичі звернули ся до Андрія з своїм проханням про Київ, Роман прибув з Смоленська — очевидно з наміром сісти в Київ, хоч Ростиславичі й заперечували се перед Ярославом. Але Ярослав, скоштувавши приємності бути київським князем, не мав охоти боронити далі свого київського князювання й забрав ся назад до Луцька. Ростиславичі, як запевняє їм прихильний літописець, навіть кликали його назад, тільки він ніби то не послухав. Тоді Роман сів на ново в Київ, і Київська земля опинилась, з малими виїмками, в руках Ростиславичів, хоч і поділена на кілька частин²⁾. Був се кінець 1174 або початок 1175 р.

Але на Київ пильним оком від довшого часу дививсь инший, вже звістний нам претендент — Святослав Всеволодич. Коли незабаром прийшли Половці на Київщину і побили Ростиславичів під Раставцем, Ольговичі, по словам літописи, дуже тим утішились, і Святослав виступив з якимись, не ясними нам інкримінаціями на Давида, доводячи, що його треба укарати, відібравши волость. З тексту виходило б, ніби Давид завинив чимсь в отім недавнім поході на Половців (літопись згадує хоч неясно, про якісь суперечки між князями підчас сього походу), і Святослав, що дуже уважав на своє старшинство між князями, взяв на себе ролю патріарха і судії: „Святослав поїхав до Києва і казав Роману: „брате, я не хочу від тебе нічого, але наш „ряд“ (право, умова) такий: „оже ся князь извинить, то въ волость, а мужь у голову“³⁾, а Давид винуват. Роман же його не послухав“. Тоді Святослав пішов походом на Київ: пішов в полудневі городи, почасті притягнув до себе тутешніх князів, почасті змусив піддати ся; прилучив до себе Чорних Клобуків і взагалі згромадив сили до атаки на Київ. Роман супроти такої грізної ситуації не

¹⁾ Лавр. с. 348—366, Іпат. с. 394—408, 410, 1 Новг. с. 152—4.

²⁾ Іпат. с. 407, 1 Новг. с. 152.

³⁾ Себто: князя карають відібранням волости, боярина головою.

відажив ся боронити ся в Київі і вийшов в Білгород: з Київa прибула депутація, повідомляючи про се Святослава й запрошуючи його до Київa, і Святослав увійшов і сів у Київі. Одначе триумфи його на тім і скінчили ся: вибити Романа з Білгорода йому не удалось, а слідом надтягнув із Смоленська з новими силами Мстислав Ростиславич. Святослав, довідавши ся, що з ним хочуть битись, кинув ся тікати за Дніпро, не діждавшись Половців, по котрих був послав; прийшовши запізно, вони пограбили лише околиці Торчеська. Але Ростиславичі розуміли, що Святослав своїх претензій не залишить і не маючи енергії до дальшої боротьби з ним, пішли на компроміс: добровільно відступили йому самий Київ і титул, а собі зіставили свої київські волости — цілу майже Київщину¹⁾. Взагалі бачимо тепер, що князі менше уганяють ся за київським золотим столом і більше уважають на волости в Київщині.

Але в той компроміс Святослав уложив ся не відразу. Як я вже казав, він памятав, що він старший між князями Ярославової династії, і бажав широкого політичного впливу та пробував його здобути, хоч і досить нещасливо. Від смерті Андрія він брав участь у внутрішніх суздальських справах, взявши (дуже нещасливо, як потім показало ся) сторону Всеволода Юрійовича; потім взяв участь в боротьбі рязанських князів, але тут стрів ся вже з Всеволодом, що піддержував противну партію: Всеволод зловив Святославого сина Гліба, посланого в поміч рязанським князям, і задував. Святослав задумав війну з Всеволодом, але його звязували Ростиславичі, що обісїли його звідусіль — і в Київщині й від Смоленська, та могли стати по стороні Всеволода. Святослав укладає широкий і ризиковний план: насамперед вигнати „з Руської землі“ Ростиславичів, бо ті йому „во всемъ пакостять“ і прийняти „власть Рускую“, а може й Смоленськ — бо Святослав посадив тоді свого сина в Новгороді, а з полоцькими князями мав союз, отже окружив Смоленськ своїми людьми — і тоді вдарити на Всеволода.

Стрінувши ся на ловах з Давидом Ростиславичем, Святослав

¹⁾ Хронологія сих років дуже неясна, бо Іпатська не дає зовсім докладних дат і з початку спінисть ся о оден рік (її 1175 = 1174), а далі спізниють ся (приїзд Мстислава до Новгорода 1178 = 1179 в дійсности), Новгородська ж дуже рідко де дає вказівки на хронологію українських подій. І так сей напад Половців і Святославове князювання в Київі, що стоїть під 1177 р., може належати або до 1176, або до 1177 р., або навіть до 1178 р.

як поясняє літопись — не порадивши ся з виднійшими боярами, а тільки з княгинею та своїм „милостником“ Кочкарем, казав зловити Давида. Але той втік, і Святослав міг тільки пограбити його табор. Показавши так незручно свої карти, Святослав уважав неможливим зістати ся далі в Києві й перейшов за Дніпро. Правдоподібно одначе, родинні переміни, що зайшли у Ростиславичів, бо Роман, що княжив у Смоленську, вмер, і туди перейшов Давид, лишивши в Вишгороді сина, а Рюрик сів у Києві, — подавали Святославу надію, що Ростиславичі, зайняті своїми справами, дадуть йому на разі спокій, і він пішов походом на Всеволода. Се було десь при кінці 1180 р.; Святослав мав до помочи Новгородців і Половців, Всеволод — Рязанців. Мала се бути боротьба за першенство, рішення питання — хто буде мати провід на Руси чи Ольгович чи Юриєвич. Але при своїх слабких силах Святославу трудно було дурити себе надією на побіду. Похід дійсно скінчив ся на нічім: Всеволод стрів Святослава в дуже неприступній позиції, й Святослав, перестоявши кілька тижнів перед нею, розпочав переговори, але від Всеволода не дістав відповіди і не змігши ані напасти на нього, ані прийти до згоди з ним, зовсім з нічим повернув назад, боячи ся весняного бездорожжя. Така ж безрезультатна була кампанія його і з Смоленськом, що він вчинив слідом в союзі з полоцькими князями.

Звідси він пішов на Київ. Рюрик відступив у Білгород, але звідти зручним нападом розбив і розположив Половців, що стояли під Київом. Святослав, що засів у Києві, опинив ся в досить прикрій ситуації. Але Рюрик хотів тільки відновлення копромiсеу, і Святослав вкінці мусів згодитись на нього: „Рюрик відступив йому старшинство і Київ, а собі взяв всю Руську землю“. Відновлено отже *status ante bellum*. Було се десь при кінці 1181 р.¹⁾

Таким чином пляни Святослава на сильну і впливову ролю в руській політичній системі не справили ся. Приборкати Всеволода не удалось: він вправді випустив Гліба Святославича з неволі, але тільки з ласки. В Новгороді перемогла суздальська партія, й син Святослава мусів звідти забратись. Своєю невдачею війною Святослав тільки розбудив підозріння з обох боків — й у Ростиславичів і у Всеволода, і поставив себе звідти й звідси

¹⁾ Іпат. с. 415—422, Лавр. с. 368, 1 Новг. с. 156—7. Що Вишгород лишив ся далі за Давидом і там сидів його син Володимир, довідуємо ся з виданої недавно записки пролога — Извѣстія отд. рус. языка 1903 I с. 222 (рукоп. XVI в.).

під пильний догляд, що зв'язував йому руки і ноги. Перейшовши в Київ, він мусів віддати Чернігів брату Ярославу, зіставивши собі тільки землю Вятичів, і се була властиво одинока його реальна волость, бо сам по собі Київ тоді дуже мало значив. Рюрик Ростиславич, перейнявши „всю Руську землю“ і оперуючи ся на своїх союзників і свояків, був в дійсности сильнішим від нього: в Смоленську сидів його брат, Рома́н волинський був його зятем, турово-пинські князі — шваграми й близькими союзниками, його ж підтримував галицький Ярослав і суздальський Всеволод. Характеристично, що Київська літопись (в сій частині взагалі дуже прихильна Ростиславичам) титулує великими князями й Святослава, й Рюрика — отже признає діархію¹⁾. Святослав мусів задовольнити ся сею ролею нашів номінального київського князя і такого ж номінального „старійшини“ між князями, досить поважаного, але не дуже впливового патріарха, яким малює нам сього „грізного великого князя київського“ сучасне Слово о полку Ігоревім. Дійсне ж старшинство опинило ся в руках суздальського Всеволода, дарма що по родинним рахункам Святослав його титулував „братом і сином“²⁾.

Компроміс 1181 р., помиривши дві найбільш впливові тоді на Україні династії — Ростиславичів і Ольговичів, привів українську політику до рівноваги, що й потривала до смерті Святослава Ольговича, яких тринадцять літ. Політична система східної Європи виглядала по ній так: В центрі два „великі князі“ київські — Святослав і Рюрик. Між собою вони не дуже сердечні, але почувають себе зв'язаними обов'язком солідарности в інтересах Київської землі й потребою спільної боротьби з Половцями, що головню наповнює сі роки; при тім зв'язує їх у формальний союз³⁾, заведений мабуть при самім компромісі ж. Тож по можности вони поступають за порозумінням, і коли один з них іде „з Руської землі“ „своихъ дѣля орудій“, то другий мусить лишити ся „стерегти її“, або полишити кого небудь на своє місце⁴⁾. Чернігівщина поділена між кількома князями Ольгової династії, не дуже солідарними між собою. Волинь теж поділено, і найбільш сильний з волинських князів Роман поки що не грає ніякої визначнішої ролі. В Галичині догорає старий Ярослав Осмомисл,

¹⁾ Нпр. Іпат. с. 426, 427, 429—30. ²⁾ Іпат. с. 422.

³⁾ Іпат. с. 446. ⁴⁾ Іпат. с. 450, 455.

занятий своїми родинними клопотами і взагалі не цікавий політикою, яка б виходила за межі безпосередніх інтересів його князівства. Смоленське князівство ослаблене внутрішньою боротьбою князів з громадою й не грає значнійшої ролі. Турово-пинська і Полоцька землі поділені на дрібні князівства без всякого значіння, а при тім ще заколопотані новим ворогом — Литвою, що починає непокоїти своїх руських сусідів. Отже справді ціла система князівств трошки більше або трошки менше сильних, трошки більше або трошки менше впливових, урівноважених на разі союзом найбільше неспокійних, тай найбільше сильних династий, що мали чільне місце в українській політиці протягом останньої чверти віка. Цілий же північний схід лежить під нероздільним політичним впливом суздальського Всеволода. Він відновив сильну власть Андрія в Ростово-суздальськім князівстві і вповні підпорядкував своєму впливу Новгород (хоч той і пробував від часу до часу вибитися з під його руки) і Муромсько-рязанську землю.

Але його політичні плани, як і його попередника Андрія, не обмежалися північним сходом. Його впливи поволі дають себе знати й на Україні. Святослав київський, дарма що титулував Всеволода „братом і сином“, мусів взяти участь в поході Всеволода на волзьких Болгар 1173 р., а коли рязанські князі надто вже докучили були сусідній Чернігівській землі, і Святослав з братією хотіли їх приборкати, то удав ся попередку до Всеволода по дозвіл — іти на Рязань; Всеволод йому цього не дозволив, і Святослав з тим і зістався¹⁾. Інший симптом Всеволодового впливу бачимо на галицьких справах, коли Володимир Ярославич, вернувши ся по своїх бідах у Галич, звертається до свого вуй Всеволода, просячи „удержати Галич під ним“, а Всеволод зобов'язує князів, аби не зачіпали Володимира, і тим дійсно його забезпечує. Однак більший розвій суздальського впливу здержував ся тією українською рівновагою, і Всеволод, як в своїм часі Андрій за часів Ростислава, сидів тихо і терпеливо чекав нагоди сю рівновагу порушити.

Рівновага на разі була о стільки певна, що її не нарушили важні справи, що діялись на заході України, і про котрі я тут згадаю лише коротенько, з огляду на загальну політику²⁾. 1187 р. умер старий Ярослав галицький³⁾. Він передав свій стіл улю-

¹⁾ Іпат. с. 456. ²⁾ Більше в гл. VII.

³⁾ Під сим роком стоїть його смерть в Іпат. л., і в сих роках хронологія її досить справна, як видно з дат 1184—5 і 1194 р. і з звісток про західно-європейські події 1187—1189 р., так що можна прийняти сей рік безпечно.

бленому, але нешлюбному сину своєму Олегу, та бояре переступили його волю й посадили в Галич шлюбного сина Володимира, і Олег утік до Рюрика. Слідом прийшлося тікати й Володимир, що теж не помирился з боярством. Бояре покликали з Волини Романа Мстиславича, що своїми впливами від довшого часу підбивав галицьке боярство до революції, але Володимир навів угорського короля, й той вигнав Романа, Володимира ув'язнив, а в Галичині посадив свого сина. Роман задумав за допомогою свого тестя Рюрика здобути галицький стіл собі, однак похід його не удався, як і новий, зроблений за допомогою Поляків. Тимчасом угорський король всеж таки занепокоївся сими заходами Романа й Рюрика і для рівноваги завів зносини з Святославом, та просив його прислати котрого з синів, і Святослав дійсно послав, надіючись, що король передасть йому Галич. Таким чином зарисовався конфлікт між Рюриком і Святославом, але до боротьби між ними не прийшло: Рюрик закинув Святославу, що він тим мішаннем в галицькі справи виходить з умови, і Святослав уступив: казав, що він нічим не хоче перешкаджати Рюрику і навіть готовий йти з ним разом на Галичину. В сьм напрямі впливав на обох князів і митрополит патріотичними мотивами: „от чужоплеменники забрали вашу отчину, варто б вам поклопотатись (коло її відібрання)“. Святослав з Рюриком постановили йти на Галич, і пішли були, але акція розбилася на питання, як потім з Галичиною бути? Святослав радив, щоб Рюрик її взяв собі, а йому передав свої київські волости, Рюрик же був зв'язаний плянами Романа на Галичину, отже не міг її собі взяти, та й ледво чи мав охоту міняти певне на непевне, київські волости на галицькі. Не прийшовши до порозуміння, князі залишили сю справу, а слідом галицька справа сама собою полагодилася: Володимир Ярославич втік з неволі й за допомогою Поляків вернув собі Галичину¹). Галицьке питання на якийсь час зійшло з дневного порядку.

Так само не розбили союзу Святослава й Рюрика та політичної рівноваги на Україні якісь ближше нам незвісні претензії Ольговичів — „тяжа є Рюрикомъ и съ Давыдомъ и Смоленскою землею“, що сягала якихось давніх „тяж“ за часів Ростислава. Заносилося на конфлікт, але Рюрик з Давидом взяли ще на свій бік Всеволода, і Святослав не відважився розривати з ними: „цїловав до них хрест на всій їх волі²).

Ся, як бачимо, досить певна і тріпка рівновага та спокій

¹) Іпат. с. 442, 444—8. ²) Іпат. с. 450—1 (1190, осінь).

дали можливість князям звернути більшу увагу на половецькі відносини. Тим часом як західня Україна зайнята була галицькими справами, на Подніпровю — в Київщині, Переяславщині, Чернігівщині увага князів у сих роках головно звернена на боротьбу з степом, що знову почавши від третьої чверти XII в. все сильніше давав себе в знаки українському пограниччю.

Ми бачили, що вже в 60-х рр. половецькі напади сильно клопотали київських князів — Ростислава і Мстислава, і вони організували колективні походи на Половців. Гліб Юрійович, посаджений на місце Мстислава 1169 р., мав з ними також досить клопоту. В літописі маємо оповідання про два сильні половецькі напади, здається — один 1169, другий при кінці деє 1170 р., описані дуже подібно, але в деяких основних пунктах відмінні, так що не може бути непевности, що ми маємо тут два особні напади. Перший з них стався на початках Глібового князювання. Половці прибули до нього „на мир“ разом з обох боків Дніпра: одні, правдоподібно — правобічні, до Корсуня, другі — лівобічні, під Переяслав; поки Гліб контентував переяславських, корсунських пустилися спустошити Київщину й зайшли далеко, „за Київ“, в околиці Полоного, міста, що належало тоді до київської катедри. Введені в літописі оповідання обертається власне коло того, що Богородиця оборонила своє „десятинне“ місто й завдяки її помочі вислані Глібом малі війська знищили переважні сили Половців, несподівано напавши на них. Другий напад спустошив „множество сел за Києвом“, але Половців наздогнали вже за Богом і відібрали полон. В Никонівському збірнику маємо для 1170 р. ще одну згадку про половецький напад. Потім літописі згадує, що Половці „почали пакости чинити“ на Поросью, деє 1171 р., але про дальше нічого не оповідає. Того ж року (літом) хани Кобяк і Кончак напали на Переяславщину, але на них трапив Ігор Святославич, герой звістного „Слова“, й погромив¹⁾.

За замішаннями, що почалися слідом на Україні, літописі не згадує далі про Половців. за те під 1177 р. маємо звістний уже нам напад, де мав завинити Давид, і Половці зруйнували городи Берендивів на Раставиці й побили висланих на них князів. Того ж року, покликані Святославом на поміч, Половці, не заставши вже його в Києві, спустошили околиці Торчеська; пакости ж і спустошення від половецьких полків, що тим часом все

¹⁾ Іпат. с. 379—81, 383—4, 387, Лавр. 339—342, 344—5, Ніжонов. I с. 241.

фігурували як союзники в різних війнах, треба тим самим розуміти. Під 1179 маємо знову напад Кончака на Переяславщину, а оповідаючи про компроміс 1181 р., літопись підносить, як головний мотив до нього для Рюрика те, що „християн погані беруть безнастанно в неволю“¹⁾.

Природним отже було, скоро тільки усталила ся згода між князями, звернути їм свою увагу на сю страшну біду, і дійсно почавши від 1184 і до 1194 р. маємо кампанію з Половцями що хоч не дорівнює Мономаховій своєю інтензивністю і результатами, не менше була горяча і ще більше метушлива. Її героями з руської сторони був старий Святослав, Рюрик та його син Ростислав, славний Ігор Святославич і переяславський князь Володимир Глібович, по стороні Половців головні Кончак, оспіваний в наведеному вище²⁾ уривку епоса, як син хана Отрока, загнаного Мономахом за Зелісні ворота, що пімстив ся за батька і „зніс Сулу“, а в літописи обси́паний не менше сильними епітетами, як і герой половецької бурі XI в. Боняк: „богостудний, окаянный, безбожный и треклятый, злу начальникъ правовѣрнымъ крестьяномъ, паче же всемъ церквамъ“³⁾. Головною ареною половецьких подвигів було Поросє в Київщині й Переяславщина, зовсім спустошена ними тоді: тут Кончак „зніс Сулу“, як висловляється згаданий уривок, себ то знищив землі по Сулі. В сумі можна нарахувати за ці одинадцять років більш як двадцять походів і набігів руських і половецьких, хоч літопись і не вичисляє їх деталічно, а ще менше може бути мова про повність її відомостей. Не заходячи в деталі, оглянемо здебільшого сю боротьбу, що, кажу, головні наповняла її роки політичне життя на Подніпровю.

Кампанія по нашим джерелам розпочала ся на початку 1184 р. походом Кончака на Русь, одначе „пакости від нього не було“, мабуть його стріли відпорно. Святослав з Рюриком у відповідь задумали колективний похід, та Ярослав чернігівський умовив їх відложити сей похід до літа, й вони вернули ся з походу, але замість себе вислали кількох молодших князів, і ті шарпнули Половців. Головний же похід став ся в липні того ж року, і в нім на поклик Святослава й Рюрика взяли участь і „окольніи князі“ — волинські, пинські, навіть галицький Ярослав прислав військо; але Ольговичі відтягнули ся — тому що похід ішов на Низ, в інтересах головні Київської й Переяславської землі, вони ж пропонували

¹⁾ Іпат. с. 408—9, 410, 414—5, 442. ²⁾ С. 105.

³⁾ Іпат. с. 414, 428.

йти на Дін. Військо пройшло правим берегом, перебродило си вже в степу на „ратную сторону“ — ліву і за Орелею придибало Половців, сильно розбило їх орду і взяло чимало старшини в неволю, між ними хана Кобяка. Се той похід, що славить Слово о полку Ігоревім як контраст пізнійшого, нещасливого Ігорєвого походу: „Ігор з братом розбудили половецьку силу, що приспав Святослав, грізний великий князь київський: притовк своїми сильними полками й харалужними мечами, наступив на землю Половецьку, притоптав холми й яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки й болота, а поганого Кобяка з луки моря як буря вихопив з-серед зелізних великих половецьких полків, і упав Кобяк в городі Київі, в Святославовій гридниці. Німці й Венеціане, Греки й Морава виспівують славу Святославу“... Разом з сим головним походом ходив Ігор з деякими князями осібно, щоб пограбити полишені Половцями кочовища, але за р. Мерлом, в басейні Дінця стрів Половців і погромивши їх вернув ся¹⁾.

На другу весну Кончак прийшов знову — на Переяславщину, з нечуваними приборами: мав якісь незвичайно великі самострільні луки і якогось „бесурменина“, що стріляв „живим огнем“. Але на нього наспів Святослав з Рюриком і молодшими князями і погромили його коло Хорола. Не мігши уганяти ся за Половцями, бо почало роставати, Святослав вислав в квітні Чорних Клобуків і вони „на самий великдень“ погромили половецькі кочовища. Слідом він сам вибрав ся походом на Дін, але його упередив Ігор Святославич, що вибравсь (ще в квітні) з молодшими свояками у свій славнозвістний, оспіваний Словом о полку Ігоревім похід на Дін. Застати Половців не приготованими Ігорєви не удалось, але вертати ся ні з чим не хотілось; він пустив ся битись і в першій битві дійсно побив Половців і пограбив їх вежі, але Половці ударили слідом більшими силами, „вся Половецька земля“, й Ігорєве військо було знищене, на березі р. Каяли (як думають звичайно — теп. Калміуса, не далеко від Азовського моря)²⁾. Сам Ігор з трома иньшими князями попали в неволю. Тим плян Святослава був розбитий, і він мав великий жаль на Ігоря. Нещасливий похід „відчинив ворота“ Половцям на Русь: одна орда, Кончакова кинулась на Переяславщину, друга — Ізи на Посемє, на волости

¹⁾ Іпат. с. 424—6, Лавр. с. 374—6, Слово о полку Ігоревім VIII.

²⁾ Географічний коментар до сього походу у Арістова О землѣ Половецкой с. 223 і далі, про самий похід Іпат. с. 423—438, Лавр. с. 376—9, Слово о полку Ігоревім.

побитих князів, і сильно їх понищили. Поросє, що теж входило в плани Половців, було мабуть оборонене тим, що Святослав з Рюриком вийшли з військом під Канів. Чернігівський Ярослав теж став на границях своєї волости. Переяславщині й Посемю теж хотіли допомогти, але ся поміч показала ся досить слабою: Рюрик із Святославом, мовляв, чекали Давида з Смоленська, а той не пішов далі Треполя, і на тім скінчило ся.

Ся катастрофа зробила малу перерву в боротьбі з Половцями, і вона відновила ся, бодай судячи по літописним звіткам, уже на початку 1187 р. На початку весни Святослав з Рюриком і переяславським Володимиром, прочувши, що Половці зблизили ся до руських границь на Дніпрі, пішли на борзі, щоб захопити їх наглим нападом. Але від Чорних Клобуків Половці дістали пересторогу й розтікли ся завчасу. За те літом Кончак починив спустошення на Роси, „і від сього часу Половці з часта почали пустошити Поросє й Чернігівську волость“, додає літопись¹⁾. Зимом князі вибрали ся на Половців — знову на низ Дніпра, але Ярослав чернігівський, взагалі дуже неохочий до походів на Половців, перебив і сей похід, вернувши ся з дороги; натомість вислано знову Чорних Клобуків, і вони погромили без перешкоди безборонні половецькі кочовища, бо Половці тоді були вибрали ся на Дунай²⁾. Після того галицька справа зайняла увагу Святослава й Рюрика, і 1190 р. вони „примирили Половців у свою волю“, але слідом боротьба розгоріла ся знову.

Причина вийшла від одного з виднійших чорно-клобуцьких старшин, Кунтувдїя, „торчеського князя“³⁾. Його Святослав був арештував наслідком доносу, потім випустив, але розгніваний Кунтувдїй втік до Половців, і ті, „потоптавши роту єго дїля“, почали з часта наїздити на Поросє, переховуючи ся в побережю р. Виси. Ситуація для них була тим наручнійша, що між Рюриком і Святославом була тоді згадана смоленська „тяжа“, і вони нею були заняті⁴⁾. Сі напади наповнили осінь і зиму, й так нарешті наскучили Чорним Клобукам, що ті підмовили Ростислава Рюриковича, і він ще з кількома молодшими князями пустив ся в степи. Коло

¹⁾ Іпат. с. 440. ²⁾ Іпат. с. 440, 444.

³⁾ Літопись пише його ріжно: Кунтувдїй (найчастійше), Кунтугдїй, Кунтувдїй.

⁴⁾ Зима 1090—1 р. по літописи. Деталічно перевірити дат Іпатської літописи тут не можна, але, як я вже згадував, її хронологія для сих років взагалі правильна, як видно з дат 1184 і 1194 рр. (дати половецьких походів і смерті Святослава).

Порогів, на правім боці пограбив він кочовища й побив Половців. Та скоро він з тріумфом вернув ся назад і поїхав хвалитись батькови, слідом за ним, „Ростиславлею дорогою“, вскочили на Поросе Половці. Довідавши ся, що Святослав чекав їх з військом над Росю, завернулись вони назад. Святослав вернув ся, тоді вони знову пішли за Рось, але їх заскочили коло Товарова і багато побили. Сі повсечасні напади так занепокоїли Святослава і Рюрика, що вони вибрались на ціле літо¹⁾ під Канів з військом, „стерегти землі Руської“, і тим дійсно оборонили Київщину від нападів. Половці пішли на Дунай. Чорні Клобуки задумали, користаючи з сього походу їх на Дунай, повторити напад на половецькі кочовища, але Рюрик на се не пристав: він з Святославом старали ся якось заспокоїти сю боротьбу. Тоді Чорні Клобуки вибрали ся з синами Святослава, але наїхали на кочовища своїх приятелів, „своїх сватів“, як каже літопись, і вернули ся.

Потім Рюрик мав з'їзд з „дукомореськими“ Половцями — так звались, очевидно, Половці подніпрянські. Він обдарував і записяг їх, що не будуть більше нападати, а Контувдія задоволив, давши йому місто Дверень. Після того Святослав хотів зробити ще загальний з'їзд з усіма ордами, правобічними і лівобічними, але Бурчевичі (мабуть лівобічна орда) не схотіли їхати в Канів: бояли ся Чорних Клобуків, бо мали їх невільників у себе, і на тім все розбило ся. Приходило ся знову „стерегти“ Київської землі²⁾).

Молоді князі одначе не дуже симпатизували такій оборонній політиці старших. Коли при кінці того ж року Чорні Клобуки задумали похід на Половців, вони не удали ся до Рюрика, бувши повні, що він однаково їх не пустить, а звернули ся до його сина Ростислава, і той дійсно, потайки від батька поїхав з ними на Половців. Взяв з ними велику здобич в половецьких кочовищах, а вернувши ся „з славою великого“, пустив ся розвозити свої трофеї (сайгати) по свояках. Але Святослав був тою славою дуже невдоволений і закликав Рюрика, аби стеріг Русь від Половців, коли „зайняв“ їх його син. Рюрик дійсно прибув і з Святославом вийшов під Василів. Довго стояли тут князі, але коли вони розійшли ся, Половці зараз попустошили Убереже і побрали в неволю Торків³⁾).

Таким чином боротьба з Половцями мала результати дуже непоказні. Почавши ся походами в степ в 60-х і потім 80-х рр., вона вкінці зійшла на оборону границь. Всяка зачіпка викликала

¹⁾ В літописі — 1192 р. ²⁾ Іпат. с. 450—5. ³⁾ Іпат. с. 455—6.

нові напади Половців на руські землі, й руським князям приходило ся буквально цілими місяцями „стеретти руської землі“ з військом. Ся потреба примушувала князів нераз залишати иньші справи; Рюрик нпр. мусів залишати через се свої походи на Литву¹⁾ він вів боротьбу з нею, правдоподібно, для оборони союзної Турово-пинської землі). Очевидна річ, така практика стереження була дуже тяжка і можлива тільки при загальнім спокою. Правда, сю потребу міг би був задовольнити якийсь постійний і сильний сторожовий полк на пограничу, але до такої організації князівсько-дружинний режим ще не дійшов.

Що діяло ся тими останніми роками на лівім боці, Київська літопись не каже. Маємо тільки під 1191 р. два походи Ольговичів в половецькі степи, обидва щасливі; про половецькі ж напади не маємо звісток.

Як я вже сказав, русько-половецькими справами вичерпував ся зміст політичного життя Подніпров'я в сих роках. Иньші політичні справи, як ми бачили, мали лише другорядне значіння. В княжих відносинах було, як порівняти, дуже спокійно; по недавній катастрофі се були ясні й затишні хвилі в Києві — спокій перед новою бурею. Яке б ілюзоричне не було „старійшинство“ київського Святослава, все ж він був таким старійшиною, бодай на Україні. Він мав певний престиж і за границями її: візантійський імператор Ісаак Ангел посватав саме перед смертю Святослава його внучку Офимью Глібовну за „царевича“ — може свого сина й наступника Олексія²⁾). В добрих відносинах жив Святослав, здаєть ся, і з землею, не так як його батько. Принаймні літопись згадує за всенародній шир, споряджений ним з нагоди посвящення церкви св. Василя, де й Князе „быша весели“³⁾).

1194 р. (25 липня) умер старий Святослав — дуже поважно і побожно, як описує літописець, як слідує патріарху Руської землі⁴⁾. Передчуваючи близьку смерть, він казав себе постригти в чернці й zarazом послав по Рюрика, щоб передати йому київський стіл.

¹⁾ Іпат. с. 456. ²⁾ Іпат. с. 457. ³⁾ Іпат. с. 428.

⁴⁾ Є в тім оповіданні певні характеристичні подробиці життя. Вернувши ся до Києва хорий, він об'їздить фамільні сьвятощі — поїхав до Вишгорода, на гріб свого батька, потім до фамільного монастиря св. Кирила, і вже потім не міг вийхати з двору через слабість. Діставши вість, що ідуть до нього свати з Царгорода по внуку його Офимію, він післав на стрічу київських бояр. Сили його упадали все гірше, і язик „отемнівав“. В сьвітлійшій хвилі спитав він княгині, коли буде Маковеїв, коли „пішов до Бога“ його

Нема сумніву, що наслідство Рюрика було умовлено вже заздалегідь між ними і всі уважали його певним наступником по Святославу. Київська людність стріла його як свого: „вийшли до нього з хрестами митрополит, всі ігумени, і Кияне всі від малого до великого; Рюрик же війшовши до св. Софії й поклонивши ся св. Спасу й св. Богородиці, сів на столі свого діда і батька, з славою й честію великою, і утішила ся вся Руська земля Рюриковим княженнем, Кияне, і християне і погані (Чорні Клобуки), бо всіх приймав з любовію до себе, і християн і поганих, не відгоняв нікого“, як описує прихильний йому літописець. Князі також прийняли се як довершений факт і ніхто не протестував против того, що він зайняв стіл по Святославу.

Правда, Всеволод суздальський був старшим, і Ростиславичі, як вони казали, „положили на немь старѣшиньство — вся братья во Володимирѣ племени“ (всі Мономахові потомки). Але відколи вже його старший брат не показав охоти сидіти в Києві й все передавав його ріжним своякам, Всеволода вже й не брали, очевидно, в рахунок між кандидатами на Київ. І він дійсно не мав найменшої охоти йти до Києва, але йдучи слідами брата, бажав відновити свій вплив на Україні, взяти в свою опіку і Київ, і взагалі українських князів. Для сього треба було тільки нагоди, а що вона не приходила, що відносини на Україні були дуже згідні, і перехід Рюрика на київський стіл теж не викликав ні з відки протесту, — тож Всеволод постарав ся пересварити князів, і дійсно зробив се дуже зручно, так що в результаті викликав нові замішання на Уяраїні, а вони привели до нового зруйнування Києва, як і попередні, викликані Андрієм¹⁾. Всеволод був ще о стільки

батько. Княгиня сказала, що в понеділок, і він відповів: „о, не діджу я вже того“. „Княгиня, думаючи, що він бачив якесь видіння, стала розпитувати його, але він не відповів, сказав тільки: я вірую в одного Бога“, і казав себе постригти в черницю та післати по свата Рюрика“. Був, характеризує при тім літописець, „князь Святославъ мудръ, в заповѣдехъ Божиихъ ходя и чистоту телесную свещева, и черноризскій чинъ и ерѣйскій любя, и нищя милуя“ — Іпат. с. 457.

¹⁾ Що Всеволодове поступовання по смерті Святослава було інтригою, се зрозуміли вже давнійші дослідники (Карамзін II с. 61, Соловйов II с. 542, Беляев Разказы I с. 262, Цювайский I с. 277), хоч і не пробували освітити його в цілості. Так і в Никоновській копіяції (II с. 23) воно представлено інтригою: „сія же глаголя Всеволодъ и извѣтъ твора“; коли се додаток копіятора, то і в таким разі він інтересний як доказ його розуміння Всеволодової політики. В своїй Історії Київщини (с. 256 і далі) я дав детальну аналіз політики Всеволода, і тут відповідно до неї опидаю сі факти.

зручнійший від свого попередника, що зробив се самою інтригою, не жертвуючи своїми силами, і мав приємність бачити, як руйнували Київ самі пересварені ним українські князі. Се була дорога і вигідніша, і певніша: практика Андрія показала, що на силу війська не завжди можна числити.

Сівши в Києві, Рюрик закликав брата Давида з Смоленська — порозуміти ся „про Руську землю“ і „о Володимерѣ племені“, бо вони собі зістали ся тещер „старійші від усіх в Руській землі“ (себто в Київщині, де Давид володів Вишгородом).

Давид прибув на весну 1195 р., і почали ся з тої нагоди пири. Насамперед запросив до себе на обід Рюрик Давида до Києва „і були в великій любови й великім веселию“; і Рюрик обдарував його великими дарами. Потім запросив його Ростислав Рюрикович до Білгорода на обід, і тут повторило ся теж саме. По тім Давид приймав Рюрика з дітьми у себе в Вишгороді, в своїй волости. Потім Давид запросив до себе на обід „всі монастирі“, „і був з ними веселий, роздав велику милостиню їм і бідним“. „Потім Давид покликав усіх Чорних Клобуків, і попили ся у нього всі Чорні Клобуки, і обдаривши їх великими дарунками, відправив“. Потім „Княне почали кликати Давида на пири і показували честь велику й дарували багаті дари“. Давид запросив на пир Киян „и ту бысть с ними в весельи мнозѣ и во любви велици“. Заразом серед сих пирів Рюрик з Давидом „ряди всі покінчили — про Руську землю і про братню свою Володимере племя“. Визначено волости декому з „Володимерового племені“, між ними, правдоподібно, дано волость і Рюриковому зятєви Роману — Торчеськ, Треполь, Корсунь, Богуслав і Канів, що відиграли слідом таку важну роль.

Ся гармонія князів і землі, се патріархальне пированне послужило одначе вступом до подій дуже сумних для сих князів і для цілої землі. Порядкуючи справи „Руської землі і Володимєря племені“, Рюрик з Давидом зовсім призабули Всеволода, але той зараз запротестував проти такої самостійности. Прислав своїх послів і заявив, що коли Рюрик, сівши в Києві, забув про нього, призначеного „старійшого“, і роздаючи волости молодшим, не „учинив части в Руській землі“ йому, то нехай же він далі не сподієть ся помочи від нього і сам пильнує Києва і Руської землі з тими молодшими, „а я побачу, як ти з ними їх удержип“. Ся заява дуже занепокоїла Рюрика: Всеволод дійсно показував йому протекцію в дотеперішніх відносинах з Ольговичами, і „без нього, як казав Рюрик, йому неможна було бут“, — з огляду на його права на Київ, як старшого. Щоб його заспокоїти, Рюрик був готов на

всякі уступки — дати йому волость, яку схоче. Але тут доперва вийшов клопіт: Всеволод не хотів ніякої иньшої волости, а як раз тої, що дістав від Рюрика Роман, і про яку Рюрик був присяг Роману, що в нього її не відбере. Даремно він давав Всеволоду вибрати иньшу волость, той обставав при своїм, маючи очевидний намір посварити Рюрика з Романом. Рюрик не хотів сварити ся з зятем, але бояв ся і Всеволода, і вкінці, коли Всеволод став грозити повним розривом¹⁾, здав справу на митрополита, а той, уважаючи своїм обовязком запобігти війні, розгрішив його з присяги Роману й радив віддати його волость Всеволоду²⁾. Рюрик постановив так і зробити, та тут щастє ще послужило йому, і се нарушення присяги Роману не привело до розриву з ним. Роман показав ся дуже лагідним і заявив, що не хоче, аби Рюрик через нього сварив ся з Всеволодом: „Отче! переказує літописець його відповідь, деж би тобі через мене не жити з своїм сватом (Всеволодом) і не вийти з ним в любов! мині ти даси натомість иньшу волость, або кунами (грошми) за неї даси, скільки вона варта“. Справа таким способом розвязувала ся вповні щасливо. Рюрик поспішив ся повідомити Всеволода, що він вдоволяє його бажання, дає йому Романову волость, і Всеволод мусів удати задоволеного — „утвердиша ся крестомъ честнымъ на всей любви своей“.

Але в дійсности він не полишив сього свого злобного наміру — посварити українських князів, і коли не трісла попередня бомба, пустив нову. Діставши ті відібрані від Романа городі, він найважнійший — Торческ віддав своєму зятю, Рюриковичу Ростиславу, а иньші лишив собі.

На сей раз він влучив добре. Роман прийшов до переконання, що се Рюрик зробив тільки комедію з Всеволодом, аби відібрати Торческ від нього, Романа, для свого сина, і зненавидівши з цілої сили тестя, з котрим так добре жив досі, постановив пімстити ся. Свою жінку — Рюрикову доньку почав він обиджати, примушував постригтись, а на Рюрика завів зносини з Ольговичами, підмовляючи Ярослава Всеволодовича, аби вигнав Рюрика з Києва. Але Ольговичі

¹⁾ „И бысть межи ними распря велика, и рѣчи, и хотѣша межи собою востати на рать“.

²⁾ „Рече митрополитъ Рюрикови: „княже! мы есмы приставлены в Руской землѣ от Бога востягивати васъ отъ кровопролитя! аже про се ся прольетъ крови крестьянкой в Руской землѣ, ажь еси далъ волость молодьшему во блазиѣ предъ старѣйшимъ и крестъ еси к нему целоваль, а нынѣ азъ снимаю с тебе крестное цѣлованне и взимаю на ся, а ты послушай мене: возма волость у зятея у своего, дай старѣйшому, а Романови даси иную в тоѣ мѣсто“. Іпат. с. 460.

не мали охоти розпочинати з Рюриком боротьби. Тоді Роман попробував знайти поміч у Польщі, але сини Казимира Справедливого, до котрих він звернув ся, зайняті були війною з своїм стрием — Мешком Старим; Роман прилучивсь до сеї боротьби, але Мешко побив своїх противників, і самого Романа ранено в битві¹⁾. По цих невдачах він не бачив иньшого виходу як тільки помирити ся з Рюриком. За посередництва митрополита удав ся він до Рюрика з перепросинами, вислав до нього посла, „кланяя ся и моля ся и покладавая на собѣ всю вину свою“, і Рюрик прийняв сі перепросини, записав його „на всій волі своїй“ і дав волость у Київщині. З пізнішої звістки довідуємось, що Роман при тім з'обов'язав ся розірвати союз з Ольговичами і тримати ся Рюрика, „въ его воли быти и зрѣти нань“²⁾. Та щирих відносин уже не було — вони вже були попсовані безповоротно³⁾.

Та Всеволод ще не заспокоїв ся, а постарав ся також пересварити Рюрика з Ольговичами. Його рука в сій справі видна ясно: Рюрик, нарікаючи потім на Всеволода, виразно каже, що він розпочав з Ольговичами війну тільки через Всеволода, що Всеволод мав з ними якісь рахунки, а сам Рюрик від Ольговичів не мав ніякої прикрости⁴⁾. Ольговичі теж казали, що у них „не було ніякого лиха“ з Рюриком⁵⁾ і ми дійсно бачили, що вони не хотіли підтримати Романа против Рюрика. Які мав рахунки Всеволод з Ольговичами, не знати; знаємо, що вони бороли ся за Новгород, може були ще якісь спірні справи — нпр. на ватицькім пограничу або що. Але причиною для конфлікту Всеволод впеунув київську справу: в осени 1195 р. Ростиславичі з Всеволодом поставили Ольговичам постулат, аби вони вирікли ся на завсѣди всяких претензій на Київ і Смоленськ: „послали мужів своїх до Ярослава (чернигівського) і всіх Ольговичів і сказали йому: „цілуй до нас усіх хрест зі всею своєю братією, що ви не будете старати ся відібрати собі нашої отчини, Київ і Смоленська, анї від нас, анї від наших дітей, анї від усього нашого Володимирового племені: нехай так буде, як розділив нас Ярослав — по Дніпро, а до Києва ви аби нічого не мали“. Головна вага сього постулату лежала, очевидно,

¹⁾ Певно в великій битві на Мозіаві в вересні 1195 р.

²⁾ Се мусіло стати ся десь при кінці 1195 р. Хронологія цих років Іпатської літописи певна, бо крім дат під 1194 р. (в оповіданню про смерть Святослава), що дають можливість перевірки, вона стоїть у повній згоді з І Новг. і польськими хроніками (боротьба з Мешком — Monum. Pol. hist. II с. 800, 835 й ин.).

³⁾ Іпат. с. 459—461, 467—8. ⁴⁾ Іпат. с. 469. ⁵⁾ Іпат. с. 463.

в Києві, і Смоленськ фігурує тут більше як декорація, і розуміється таке жадання було чистою провокацією, після того як два покоління Ольговичів сиділи на київській столі, і спеціально в устах Ростиславичів, що самі були авторами кількох компромісів з Святославом, було б воно занадто дивним. Нема найменшого сумніву, що до цього жадання підбив їх Всеволод, приобіцявши свою поміч на Ольговичів, — що він був його властивим ініціатором і автором¹⁾, і що робив він те свідомо, аби спровокувати Ольговичів на Рюрика і заплутати його в війну з ними.

Як треба було надіятися Ольговичі, розуміється, постуляту не прийняли, і Ростиславичі умовилися з Всеволодом на Різдва іти всім походом на Чернігів. Рюрик зібрав „братію“ й спровадив „Диких Половців“. Але Ольговичі постаралися розвести союзників. Вони зробили всякі уступки Всеволоду в тих якихось інтересних для нього справах („ємлючися єму по всю волю єго“) і він не пішов у похід. Заразом Ольговичі зробили Рюрику пропозицію перемиря — не воювати ся, поки вони будуть вести переговори з Всеволодом і Рюриковим братом Давидом Смоленським: „брате, ми з тобою не мали ніякої кривди! хоч ми не прийшли до угоди з Всеволодом, і з тобою, і з братом твоїм Давидом, але ми з тобою сусіди — поцілуємо собі хрест, що ти з нами не будеш воювати, поки ми з Всеволодом прийдемо до згоди, або не прийдемо!“ Рюрик, не маючи помочи від Всеволода, а не знаючи ще про його сепаратну умову з Ольговичами, пристав на перемир'я і розпустив військо. Таким чином не примиреним на разі з Ольговичами зістався тільки Давид. З смоленськими князями Ольговичі мали вже від давна, від часів Ростиславичів якусь давню „тяжу“, котрої ближше не знаємо, але бачимо, що вона виявлялася ся, бодай між иньшим, в боротьбі за політичні впливи в сусідній Полоцькій землі. Рюрик хотів посередничити між ними у сій справі, але Ольговичі скориставши з такої наручної ситуації, з початком 1196 р. розпочали війну з Давидом, щоб силою відібрати від нього Витебськ (одну з полоцьких волостей). Рюрик признав се порушенням умови й завізав Всеволода, аби взяв участь у сій війні. Всеволод казав йому починати війну, обіцяючи взяти в ній участь. Покладаючи ся на се, Рюрик спровадив знову Половців і розпочав війну з Ольговичами. Ярослав чернігівський просив Рюрика дати йому спокій, помирити його з Давидом і обіцяв всяку сатисфакцію, запевняв, що не має ніяких

¹⁾ До Всеволода і звертають ся Ольговичі з відповідю на сей постулят.

замислів против нього¹⁾. Але Рюрик, розпочавши кампанію за порозумінням з Всеволодом, не хотів без нього мирити ся з Ольговичами, й жадав, аби вони пустили його послів до Всеволода і до Давида для порозуміння, ті ж бояли ся, що Рюрик хоче підняти на них Всеволода і Давида і послів не пускали, „заяли бо бяхуть Ольговичи вси пути“²⁾.

Тим часом Роман, побачивши таку ситуацію, задумав і собі пімстити ся над Рюриком, відновив союз з Ольговичами і почав воювати Київщину. Рюрик одначе відчепив ся від Романа, наславши на нього Володимира галицького. Сам же він все літо вів дрібну війну з Ольговичами, чекаючи Всеволодового походу. Нарешті Всеволод, перепустивши ціле літо, в осени з Давидом разом напали на Чернігівську землю й почали пустошити Вятицькі городи. Але радість Рюрика була не довга: Всеволод зараз же на першу пропозицію розпочав переговори з Ольговичами, та почав укладати з ними згоду. Даремно противив ся тому, доказуючи, що така сепаратна умова була б в високій мірі не лояльною супроти Рюрика, що покладаючи ся на приречення Всеволода розпочав війну з Ольговичами, що Рюрик такої умови не прийме, і т. д., Всеволод таки вів далі переговори й поставив Ольговичам такі умови: аби вони розірвали союз із Романом, випустили взятого в неволю братанича Ростиславичів, котрого вони і так давно вже готові були пустити, і видали претендента на ростово-суздальське князівство Ярополка. Першою — найважнішою для Рюрика умови Ольговичі не прийняли; дві інші прийняли, і Всеволод уложив з ними згоду на тім, що Ольговичі не будуть претендувати на Київ за життя Рюрика, на Смоленськ за життя Давида, а на волости Всеволода — ніколи, ані за дітей його. Осягнувши такі незвичайно користні результати, Всеволод поспішив ся потішити ними Рюрика — що він помирив ся з Ольговичами, з'обов'язавши їх не претендувати на Київ і Смоленськ за життя Рюрика й Давида³⁾.

Рюрик тим був роздражнений до останнього! Він пригадав Всеволоду, як він старав ся сповнити всі його бажання, і через нього пересварив ся з Романом та з Ольговичами, що й не думали претендувати на Київ, і як тепер Всеволод поступив собі

¹⁾ „Чему еси, брате, почаль волость мою воевати, а поганымъ рукѣ полнишь? а мене с тобою ничтоже рощло, ни язъ подъ тобою Киева ищю“.

²⁾ Іпат. с. 465—7. ³⁾ Іпат. с. 468—470. В Лавр. с. 392—3, справа представлена з становища Всеволода.

проти всяких обіцянок і з'обовязань¹⁾. Він відібрав ті волости, що був дав Всеволодові, але се була слаба потіха. Всеволоду вони послужили лише до інтриги, й він вповні осягнув, чого хотів: Рюрик тепер пересварений на два фронти — з Ольговичами й Романом, і між ними ворогами існує союз, признаний і Всеволодом. Сам Всеволод після того, як Рюрик відібрав від нього волость, міг уважати себе ображеним і увільненим з всяких обов'язків до нього. Йому треба було тільки трохи почекати, щоб посіяна ним вороженча розвинулась на добре і дала свої овочі. І се прийшло дуже скоро — Роман незабаром став о стільки сильним, що міг помстити ся над тестем.

Небавом умер останній з галицької династії Володимир Ярославич. Роман, що здавна, як ми знаємо, вів зносини з галицькими боярами і раз уже пробував сісти на галицькій столі, знову здобув Галич і сим разом задержав Галичину в своїх руках²⁾. Близні обставини сеї події нам зовсім невідомі, бо маємо тут семилітню перерву в українським літописанням, від 1198 р. і до смерті Романа — 1205. Се тим більша шкода, що ці роки у нашій історії мають дуже важне значіння: здобувши Галичину, Роман задержав у своїх руках і Володимирську волость і тим самим став найсильнішим, а при своїх здібностях і енергії — і найвизначнішим з українських князів. Подібно як ростово-суздальські князі, він при тім теж не ласить ся на Київ, і на крайнім заході українських земель з'являється таким чином новий політичний центр, значніший від Києва, що й дає на далі тон українській політиці. Правда, скоро смерть Романа робить перерву, і нове значіння галицько-волинського стола відновляється вповні тільки тридцять літ пізніше. Але галицькі події вже від кінця XII в. стають центром української політики, більше від київських. Київ, переставши бути політичним центром для всієї системи зе-

¹⁾ Прихильний Рюрику літописець широко переказує ці жалі його: „Свате! ти цілював мині хрест на тім, що хто мині ворог, той і тобі ворог! Просив сєи у мене волости в Руській землі, і я дав тобі, хоч і не мав їх за богато (не от обилия), а відібравши задія тебе від своєї братії і мого зятя Романа. Він мині тепер став ворогом не через кого а тільки через тебе! І ти як мині обіцяв? — всісти на коня і помогти мині. Натомість ти перевів те літо й зиму, а тепер хоч і всів, то як ти мині поміг і свою умову сповнив?... А мині з Ольговичами хіба була яка кривда? Вони не шукали підмоги мною Києва, але що ти був до них недобрий, то я був недобрий і воював ся з ними, і волость свою запалив (наразив на спустошення). А ти на чім був зі мною умовив ся, і хрест до мене цілював, того всього не додержав“... Іпат. с. 470. ²⁾ Ширше в гл. VII.

малі Руської держави, і зійшовши на друге місце поруч суздальського Володимира, від тепер перестав поводити бути центром і українських земель та сходиться на другий плян поруч Волини-Галичини.

Як сформування нової політичної сили на півночі, в ростовсько-суздальських землях, дало себе знати Київу страшним погромом 1169 р., так і поява нової політичної сили на заході знаменується новим погромом Києва, що становить центр сього другого періода замішань. Однак сей другий удар не вийшов від галицько-волинського князя, а властиво виплинув з того ж джерела що й перший: був приготований інтригою ростово-суздальської політики. Зі сторони галицько-волинських князів ми не бачимо такого систематичного, вирахованого вороговання до Києва, як зі сторони князів ростово-суздальських, що в свій політиці дають перший історичний прояв емуляції молодшої, великоруської народності, котру вони репрезентують, з її старшою, полудневою сестрою, котрій дає вона вперше відчуття свою силу.

Перше ніж перейти однак до сеї нової київської катастрофи, насамперед треба згадати за деякі переміни в політичній ситуації, серед котрої вона зайшла.

Смоленський князь Давид Ростиславич, вірний союзник Рюрика вмер 1197 р., передавши Смоленськ своєму братаничу Мстиславу Романовичу. Се не перемило відносин вповні, бо взагалі Ростиславові не тільки сини, але й унуки визначалися своєю солідарністю; але нова генерація не бере вже в справах Рюрика такої діяльної участі, як Давид, не підтримує його так діяльно.

Переяслав з кінцем XII в. перейшов вповні під вплив Всеволода, і по смерті свого братанича Ярослава Мстиславича, що сидів тут, посадив він свого сина Ярослава¹⁾.

В Чернігові вмер Ярослав (1199), за ним слідом Ігор (1201), що перейшов був по нім в Чернігів, і на чернігівській столі засів Всеволод Святославич, призвищем Чермний, внук Всеволода Ольговича. Син недавнього київського князя, він і сам нетерпеливо чекав київського стола, тим часом як його попередники на чернігівській столі, здасться, не були особливо заінтересовані київським столом.

Найзначнішою переміною в політиці України однак була

¹⁾ Про се див. в гл. V.

злука Володимирської волости з Галичиною в руках Романа; як я вже сказав, він став тепер найбільшою політичною силою на Україні. При тих ворожих відносинах, які існували між ним і Рюриком, се Рюрику було дуже прикро, тим більше, що Роман увійшов у приязні відносини і з Всеволодом; коли саме се наступило, не знати, та се могло стати ся коли небудь, відколи Рюрик посварив ся з Всеволодом. З другого боку перехід Галичини до Романа зблизив Рюрика до Ольговичів. Ми бачили, що ще Святослав Всеволодович, за угорської окупації, мав пляни на Галичину. У Ольговичів там була партія, що хотіла висадити на галицький стіл Ігоревичів — синів звісного Ігоря Святославича. Супроти ворожих відносин Рюрика до Романа, Ольговичі надіють ся здобути Галичину за помічю Рюрика і стають його союзниками. Що до Рюрика, то він досі в відносинах до Романа був пасивною стороною: Роман гнівав ся на нього й силкував ся пошкодити чим небудь, Рюрик старавсь помирити ся з ним. Коли тепер він не тільки лучить ся з Ольговичами, але й переходить до агресії на Романа, то можна гадати майже напевно, що до того примусив його знову сам Роман, шкодячи йому й далі. В Густинській компіляції ми маємо звістку, що Роман „богато нашкодив Рюрику“, гніваючи ся за ту давню кривду, що він числив за ним¹⁾. Ся звістка не авторитетна і може бути простим здогадом компілятора, але вона вповні відповідає відомим нам фактам. Правдоподібно, Роман, придбавши нову силу, не залишив дати себе в знаки Рюрику, тим більше, що мав вільні руки й добре стояв. І се мабуть було причиною, що Рюрик разом з Ольговичами забрав ся до агресивного кроку — до походу на Романа, на Галичину, десь 1200 чи 1201 р.

Але поки Рюрик з Ольговичами збирали ся до походу на Галичину, Роман їх випередив і кинув ся на Київщину. Все покинуло Рюрика й перейшло до Романа: і сини Володимира Мстиславича, що сиділи в дрібних волостях Київщини, і Чорні Клобуки, і з різних городів Київщини люде посипішили ся до нього. Роман не гаючи ся подав ся до Київа, де був Рюрик з Ольговичами, що прибули до нього для спільного походу на Галичину. Коли він зблизив ся до Київа, Кияне самі відчинили йому ворота й пустили до мйіста. Вони надіяли ся, очевидно, що Роман, взявши в свої сильні руки Київську землю, забезпечить її спокій і силу. Що більше, — поділяючи те загальне одушевлення

¹⁾ Полн. собр. лѣтописей II с. 326.

для енергії, сили і здібностей Романа, що відбило ся в слабих останках Романової легенди, які долинули до нас, вони мусіли бачити в ній чоловіка, покликаного вернути київському золотому столу, його давній блеск і славу, вирвати Київ і Київщину з тої дрібної провінціальної політики, в якій заснітила ся вона протягом останнього півстоліття, і своєю енергією й політичними силами видвинути її на утрачене становище політичного центра України. Але сі надії їх були даремні. Часи Київщини минули безповоротно. В очах князів здібнійших, з ширшими політичними планами, ширшим світоглядом вона була ареною невідповідною, безнадійно пережитою — занадто ослаблена, розбита, безвихідно замотана в політиці, і вони не хотіли брати її, а тільки пильнували, аби в чужих руках вона не зміцнила ся о стільки, аби бути для них небезпечною...

Перехід Киян на сторону Романа рішив кампанію. Рюрик з Ольговичами сиділи на „горі“. Бороти ся їм не було що й думати, мусіли капітулювати. Роман уложив з ними умову: Рюрик зрікав ся Києва й діставав свої київські волости по давньому, Ольговичі — не знаємо що: може вирікали ся претензій на Галичину. Умовившись і заприсягши їх, Роман пустив їх до дому. Сам він у Києві не сів, а посадив тут одного з другорядних князів — свого стрієчного брата, Інгвара, князя луцького, сина Ярослава Ізяславича.

Суздальська літопись, що служить нашим одним джерелом для цього епізоду, каже, що Інгвара посадили „великий князь Всеволод і Роман“, але вона в сій часті особливо дбає про побільшення поваги свого князя, і Всеволод по всякій правдоподібности не мав тут такої ролі, яку вона йому надає. Що найбільше — Роман міг запитати його про згоду на свій план, з огляду на його претензії на старшинство „у Володимері племені“, до которого належав і Роман, та на його претензії до курателі над Київом. Я думаю, що перспектива сеї курателі Всеволода, котрій піддавати ся Роман не мав охоти, головню і вплинула на те, що Роман сам не сів у Києві. Окрім того Київ, сам оден, без Київської землі, переданої Рюрику, був досить ненаручною столицею для Романа, що головну вагу покладав на Галичину, де всякими способами старав ся зміцнити й побільшити свою власть. Тому він посадив у Києві свого свояка, але тільки як номінального, підручного князя, з тим щоб бути тут самому властивим володарем. Тим пояснюють ся походи Романа на Половців, що слідом він робить: вони ж мали значінне для нього тільки з огляду на інтереси

Київа і видно, що єї інтереси уважав він своїми інтересами. Цікаво, що Густинська компіляція¹⁾ і тут дуже зручно попадає в тон, називаючи Інгвара „намістником Романа“.

Зимою — деє при кінці 1200 чи 1201 р. — Роман ходив на Половців, пограбив їх кочовища і взяв багато здобици. Сучасний візантійський історик Никита Хоніят, згадуючи про сей похід (бо він примусив Половців залишити грабованне візантійських земель), каже, що окрім половецьких нападів Романа до сього походу спонукав ще вплив митрополита²⁾, але вартість сеї звістки досить сумнівна. Закінчивши сим подвигом свій побут в Київщині, Роман вернув ся в свої західні волости.

Тоді Рюрик віджив. Він відновив свої зносини з Ольговичами, післав по Половців і на самім початку 1203 р.³⁾ напав з Ольговичами і „всею Половецькою землею“ на Київ. Чи був тоді в Києві Інгвар і чи пробував він боронитись, літописи не кажуть; в них згадуєть ся тільки один з Володимиричів Мстислав, що дійсно міг мати від Інгвара або й Романа порученне „стерегти“ Київ. Але розумієть ся, він не мав сил оборонити його, і Київ взято без клопоту.

Місто пограблено без милосердя: і Поділ, і Гору, церкви й монастирі. Половці забирали в неволю людей. З чужоземних купців взяли тільки контрибуцію; за те церквам не було помилування: обдирали ікони, забирали посуду, одежі й книги. Суздальська літопись навіть дає розуміти, що ся руїна була гірша як 1169 р., бо каже, що такого нещастя і „взятя“ не було в Києві, від коли охрещено Русь; але се правдоподібно фраза, бо в обох разях руйновано Київ без помилування, однаково з участю Половців, і навіть сама руїна описуєть ся в подібних словах. Цікава тільки одна відміна: на сей раз повели Половців грабувати Київ Рюрик і Ольговичі, ті самі, що так завзято бороли ся з ними тому кілька літ, і на чолі Половців, що грабували разом з ними Київ, стояв той самий окаянний Кончак і Данило Кобякович⁴⁾.

Се була пімста Рюрика Киянам за їх „зраду“ — що покинули його й перейшли до Романа. Собі задержати Київ супроти

¹⁾ С. 328. ²⁾ Бонн. вид. с. 691.

³⁾ Першого січня по новгородській літописи, другого в компіляціях володимиро-суздальських, що опирають ся на незвістнім нам архетипі з серією українських звісток початку XII в. (Здогади про сей архетип у Шахматова Общ. лѣтоп. своды гл. IV с. 152 — тут і про сю дату).

⁴⁾ Лавр. с. 397—8, 1 Новг. с. 179.

сил Романа й його союзу з Всеволодом та й супроти настрою Киян до нього Рюрик не міг надіятись, і не знати навіть, чи лишився він у Києві по сім погромі, бо слідом бачимо його „дома“, в Овручу. Дійсним, властивим автором сього другого київського погрому був Всеволод, зручно посваривши Романа з Рюриком. Нема нічого дивного, що він, як каже Суздальська літопись, „бувши боголюбивим і милосердним“, дуже легко пробачив Рюрику сю руйну Руської землі: прецінь власне його метою й було понижати Київ і ослаблювати.

На вість про київську руйну Роман поспішився в Київщину. Відновлений союз Рюрика з Ольговичами й Половцями був для нього небезпечним, та й Київ він хотів держати в залежності від себе. Самим Києвом для себе, як ми вже бачили, він не інтересувався. „Руська земля“, що з таким одушевленням і довірем була піддержала його в боротьбі з Рюриком, мусіла розчаруватися гірко і пожалувати даремної руйни, яку накликала вона останнім проявом своєї політичної активності.

Приступивши до Овруча, де тоді сидів Рюрик, Роман пообіцяв передати йому Київ з тим, аби він відстав від Ольговичів і Половців і присягнув на союз з Романом і його тодішнім союзником Всеволодом. Рюрик пристав на се, й дістав назад Київ. На се згодився і Всеволод. Від тепер Київ мав зіставитися під подвійною опікою нових політичних центрів і їх репрезентантів — Романа і Всеволода. Так треба розуміти тенденційне оповідання Суздальської літописи, де Роман каже Рюрику присягати Всеволоду й його синам і просити у нього Києва, а від себе обіцяє „молити“ Всеволода про те ж; з рештою в тих переборщеннях значіння суздальського князя і раболіпності інших князів перед ним проявляється все той же „суздальський стиль“ північного літописання.

Але кінець кінцем Роман з Рюриком таки не помирилися. Зимом Роман вчинив похід на Половців знову. З ним ходив Рюрик, Ярослав Всеволодич, що сидів у Переяславі, і ще деякі князі. Похід дуже удався, і князі забрали багато невольників, худоби, але закінчився він зовсім несподівано. Вертаючи до Києва з Рюриком мали якісь переговори в Треполо, мали „дати порядок з волостями, відповідно до заслуг кожного для Руської землі“, як каже літопись¹⁾, а скінчилося воно тим, що Роман ухопив Рю-

¹⁾ „Мироположение въ волостехъ (Воскр.: и ту было пмъ и рядъ положить), кто како терпелъ за Рускую землю“.

рика, відіслав з своїм боярином в Київ і казав його силоміць постригти в черці. Казав також постригти його жінку й доньку — свою жінку, а синів — Ростислава й Володимира забрав з собою в Галичину¹⁾. Чи посадив він кого в Києві, чи зіставив його просто собі, літопись не каже²⁾. Але Всеволод, що, розуміється, нерado бачив таку самовластність Романа, і зріст політичного значіння його, уступив ся за своїм зятем Ростиславом, а заразом, правдоподібно, упімнув ся, чи посередно чи безпосередно за свої права теж розпоряджати Києвом. Наслідком того Роман випустив Ростислава з братом з неволі й посадив Ростислава в Києві. Але вплив Романа був і далі о стільки сильний в Київщині, що Рюрик до смерти Романа не відважив ся скинути з себе накиненого чернецтва, хоч у Києві й сидів його власний син. Разом з тим Роман упорядкував свої відносини й до Ольговичів: вони присягли на союз з Романом і Всеволодом.

Таким чином дві тодішні головні політичні сили — Роман і Всеволод поставили під свою спільну опіку й впливи князів середнього Подніпров'я. Тим самим уставляла ся нова система політичної рівноваги. Роман в ній мав ту вигоду, що віддавав під

¹⁾ З хронологією сих подій знову маємо клопіт: в Суздальській літописі другий похід Романа на Половців і постриження Рюрика маємо під 1205 р., в Новгородській (2-ої ред.) — під 1203 р.; звістка про помирення Романа з Ольговичами (власиво — про їх присягу Всеволоду) в Суздальській повторена — під 1204 і 1205 р., і рішити, котра з сих звісток стоїть на відповіднім місці, дуже трудно. Новгородська має тут теж плутанину (наслідком мабуть вставленої під 1204 р. повісті про Царгород) і деякі звістки повторено, як нпр. про війну Ольговичів з Литвою — 1 Новг. 179 і 188. Таким чином виходить для сих подій вагання між 1203 і 1204 р., і знайти між ними правдиву дату здається мені неможливим, власне через те, що хронологія обох джерел непевна; порівнюючи звістку про війну Ольговичів з Литвою — 1 Новг. (1-ої ред., с. 179) з Суздальською (Рад. і Акад. код.), маємо різницю на 2 роки. Можна б прийняти 1203 р., здавши ся на новгородську, колиж бо її подвійні звістки не дозволяють вповні на неї покласти ся.

²⁾ Другош II с. 177 (під р. 1205), в сій часті взагалі багатий цінними подробицями, зачерпненими з якихось руських, для нас страчних джерел, каже, що опорожнений київський стіл захопив Святослав Мстиславич, але Роман не дав йому Києва, а посадив Ростислава. Дійсно, у Мстислава Романовича був син Святослав, хоч виступає він пізнійше — був новгородським князем 1218 р. (1 Новг. с. 206—209); в Київщині про нього не чуємо нічого. Отже оповіджене у Другоша можливе, хоч і не зовсім певне. Татіщев (III. 338) каже, що Роман посадив у Києві Інгвара, але се, правдоподібно, тільки здогад (досить правдоподібний) по аналогії з попереднім.

догляд Всеволода своїх ворогів на сході й мав вільні руки для своєї західньої політики. Від Ольговичів він, певно, виміг, що вони зріклися своїх плянів на Галичину, а Київщину поставив у певну залежність від себе. Але простояла ся нова система дуже недовго. Літом 1205 року Роман пішов походом на Польщу, з невідомих нам ближше причин, і наложив головою під Завихостом, в червні 1205¹⁾. Все змінило ся від разу.

Політична система, уставлена Романом, упала з його смертю. На вість про смерть Романа Рюрик скинув з себе невільне чернецтво й сів знову в Києві. Він відновив свій союз з Ольговичами, й вони постановили скористати з смерти Романа, щоб здобути його спадщину. Справа галицької спадщини взагалі від тепер довший час не перестає займати українських політиків.

Роман лишив по собі двох синів, з котрих старшому Данилу було тільки четвертий рік; Галичани присягнули йому як князю, але придушена Романом партія Ольговичів зараз знову підняла голову²⁾. Тому Ольговичі зараз по смерті Романа забрали ся до походу на Галичину; порозумівши ся з Рюриком і відновивши союз із ним, вони рушили разом на Галич; закликано й Половців. Але угорський король взяв Данила в опіку і в Галич введено угорську залогу. Се примусило противну Данилови партію при-
таїтись, і союзники дурно побивши ся під Галичем мусіли завернутись назад „з великим соромом“³⁾.

Але на другий рік вони вибрали ся на Галичину знову, вже з більшими силами. Крім Ольговичів і Рюрика та Половців узяв участь в поході смоленський князь Романович Мстислав з иньшими смоленськими князями; польське військо теж приступило під Володимир. В поміч Романовичам знову прибув угорський король і теж приступив під Володимир, куди втікли Романовичі з огляду на противні партії в Галичині. Королю удало ся відвернути Ляхів, а з галицькими боярами уложив він компроміс: постановлено посадити в Галичу Ярослава Всеволодовича переяславського, й йому дали знати про се. Угорський король подав ся до дому. Тоді партія Ольговичів, поки новий кандидат Ярослав їхав

¹⁾ Дата в польських хроніках — Monumenta Polon. hist. II. c. 800, 836, etc., Лавр. с. 404—5 (під 1206 p.).

²⁾ Ширше в гл. VII. ³⁾ Іпат. с. 480—1, Лавр. с. 404—5.

ся з свого Переяслава (його ждали два тижні), навязала зносини з Володимиром Ігоревичем, що був у таборі союзників, і закликала його з братами княжити. Володимир потайки від союзників викрався з табору в Галич з братами й його оголошено князем в Галичі, а брата його Романа в Звенигороді; потім і з Володимира вони примусили Романовичів забратись і посадили там брата Святослава. Довідавши ся про таку несподіванку, Ярослав вернув ся назад; Ольговичам і Рюрику теж не було що робити, й вони теж завернули ся. Можемо здогадувати ся, що анї Ольговичам, анї Рюрику не було мило, що галицько-волинські бояре самі розпорядили ся Романовою спадщиною, й вона попалась уся в руки Ігоревичів, одначе вони не виступили против них¹⁾.

Але Всеволод Чермний, не пожививши ся з спадщини Романа, задумав нагородити собі се иньшим способом. Вертаючи ся з походу і маючи в руках військо, він відібрав Київ у свого союзника Рюрика, „надіючи ся на свою силу“. Рюрика се заскочило несподівано, і він на разі не спротививсь, а бачучи „своє непогодьє“, забрав ся у свій Овруч. Вишгород зістав ся в руках його сина, Білгород — в руках Мстислава смоленського.

Здобувши Київ, Чермний забажав і Переяслава. Він причепив ся до кандидатури Ярослава на галицький стіл і казав йому забирати ся з Переяслава до батька²⁾. Ярослав теж не спротивив ся й забрав ся, а Чермний посадив в Переяславі сина.

Се все стало ся десь з кінцем літа і протягом осені 1206 р.³⁾ Не давши й одної битви, Ольговичі протягом кількох місяців здобули Галичину, Володимир, Київ і Переяслав. Успіх нечуваний! Ціла майже Україна в руках Ольговичів. Можна було подумати, що в політичній ситуації настане рішуча переміна, новий поворот. Але сього не стало ся: здобутки Ольговичів майже также скоро пішли, як і прийшли.

¹⁾ Лавр. с. 405—6. 407, Іпат. с. 481.

²⁾ „Поѣди не Переяславля къ отцю своему въ Суждаль, а Галича не ищи подъ моею братьєю, пакы ли не поидеши добромъ иду на ты ратью“. Лавр. с. 406.

³⁾ Ярослав прибув з Переяслава до батька 22/XII. Що до року, то в сих роках є переміни в хронології наших джерел. За Галицько-волинську літопись не кажу, бо в ній числа положено зовсім довільно, але Лавр. перестає спішитись і вирівнює хронологію під 1206 р., маючи два роки з сям числом; ключі, які маємо в ній під 1206 (другим) і 1207 рр., показують, що дійсно маємо тут 1206 і 1207 рр. Натомість Новгородська події 1207 р. оповідає під 1209.

Насамперед не пішло так дуже гладко з Рюриком. Уступивши ся з Київа зразу, він слідом зібрав свою братню і з нею тієїж осени (1206 р.) вигнав Чермного з Київа, а його сина з Переяслава і посадив тут свого сина Володимира. Всеволод слідом вернув ся з своєю братнєю і з Половцями, але Рюрик відсидів ся, і Всеволод, постоявши під Київом, вернувся ні з чим. Після того Ольговичі зібрали ся з більшими силами, прийшов їм до помочи Ігоревич Володимир з Галича і турово-пинські князі, розумієть ся також і Половці. Союзники приступили під Треполь і взяли по довгій облозі. Тоді Рюрик, не чекаючи їх приходу, забрав ся з Київа знову в Овруч, „бачучи, що на нього йде звідусіль нечисленна рать, а помочи нема ні звідки“. Чермний вибив з Білгорода Мстислава Романовича, з Торчеська Мстислава Мстиславича, і на тім кампанія скінчилась¹⁾.

Але на Всеволода Чермного підняв ся Всеволод суздальський. Він, розумієть ся, зовсім не бажав такого незвичайного зросту сили Ольговичів, ані мав охоти зіставити їм Переяслав, що протягом півстоліття належав до його родини. Поводом він узяв, що Ольговичі в останній похід своїми Половцями тяжко попустошили Київщину. Він пожалував за нею, як каже Суздальська літопись, і сказав: „хиба Руська земля самим їм отчина, хиба не отчина нам?“²⁾

Заявивши таку поважну причину, Всеволод суздальський постановив іти на Чернигів. Похід розпочато в серпні 1207 р.; окрім суздальських військ в нїм мали взяти участь новгородські (там сидів старший син Всеволода) й рязанські; але похід перебила нагла справа: Всеволоду донесено, що рязанські князі потайки тягнуть за Ольговичами, і він, залишивши Ольговичів, звернув ся на тих рязанських князїв. Та з сього походу, що відвернув увагу Чермного, встиг скористати Рюрик: він наглим нападом відібрав собі Київ³⁾. Заносило ся знову на повторенне тієїж історії від початку. Ольговичі знову пішли на Рюрика⁴⁾, але не здолали його вигнати з Київа й вернулись ні з чим⁵⁾. Та ся історія, що дуже близько повторяла боротьбу з тимже Рюриком Святослава Всеволодича, батька Чермного, очевидно о стільки доїла обом сторонам, що вони постановили закінчити її компромісом, як колись Святослав з Рюриком.

¹⁾ Лавр. с. 407—8. ²⁾ Лавр. с. 408.

³⁾ Вересень — жовтень 1207 р. ⁴⁾ Десь на початку 1208 р.

⁵⁾ Лавр. с. 408—412.

Ольговичі уложили з Рюриком таку умову: він згодився відступити Всеволоду Київ, а собі натомість взяти Чернігів; київські волости зісталися при Рюрику і його свояках. Після того Ольговичі помирилися і з Всеволодом суздальським; в сій справі вони послали до нього митрополита Матвія¹⁾. Суздальська літопись описує це дуже делікатно: Ольговичі прислали митрополита „с мольбою, прося миря и во всемъ покоряюща ся“. Але це знову тільки суздальський стиль. Всеволод тоді мав клопоти з Новгородом: там арештували його сина й на силу пустили, а на столі засів Мстислав Мстиславич. Ольговичі-ж стояли міцно, тай ще помирилися з Рюриком і зовсім не потребували запобігати ласки Всеволода. В дійсности Ольговичі, мабуть, жадали від Всеволода згоди на київський компроміс, і за те вернули йому Переяслав²⁾. Новий союз зміцнено шлюбом — на другий рік оженився Юрій Всеволодович, наслідник володимирського стола, з донькою Всеволода Черного³⁾.

По тих переговорах компроміс переведено в життя: Всеволод перейшов до Києва, Рюрик до Чернігова, в 1210 році. Ольгович в Києві і Мономахович в Чернігові! Це була відповідь на поставлений п'ятнадцять літ перед тим постулат: аби Ольговичі виріклися Києва, і аби Дніпро був границею династій!

Компроміс 1210 р. не усталив таких тривких відносин на довший час, як компроміс 1181 р. Ріжні переміни в політичній ситуації розбили його дуже скоро; головне, що учасники його були вже на дожиттю, й один по другим походили досить скоро з сьвіта.

1212 р. умер суздальський Всеволод. З ним знову перервав ся політичний вплив суздальських князів на Україні, сей раз можна сказати — на завісді, бо нім володимирські князі прийшли до сили, політична ситуація на Україні радикально змінилась. Як

¹⁾ Той факт, що посередничив київський митрополит, показує з усякою правдоподібністю, що з Рюриком Ольговичі помирилися ще перед тим.

²⁾ Хто сидів тим часом в Переяславі, літопись не каже, аж 1213 р. згадується, що сів там Володимир син Всеволода суздальського; але мусів він перейти до суздальської династії ще 1210 р. Я думаю, тим пояснюється, що від сього року ми знову маємо звістки про половецькі напади на Переяслав (Лавр. с. 413—4, 416—7, р. 1210 і 1215).

³⁾ Лавр. с. 413—4.

по смерті Андрія, так і по смерті Всеволода на верх вийшла боротьба старих і нових елементів, Ростова й Суздаля з Володимиром, що й виявилась у війні синів Всеволода — Константина кн. ростовського й Юрія кн. володимирського. Але й без того самий поділ Ростово-суздальської землі між трома княжими лініями ослабив сю династію і витворив тут свою домашню політику, поза котрою її князі не мали часу пильнувати українських справ.

Коло того самого часу пішов зі світа Рюрик: вмер у Чернигові, не діждавши ся можливости вернутись у Київ¹⁾. По нім найстаршим в династії Ростислава став смоленський князь Мстислав Романович. Які переміни в волостях і взагалі в політичній системі стали ся з смертю Рюрика, джерела наші не кажуть, та вони й не конче важні, бо зараз пішли нові переміни. У всякім разі знаємо, що Чернигів Всеволод Чермний передав брату Глібу. Се, розумієть ся, була кривда Ростиславичам — і не одинока.

Ольговичі перед тим потерпіли тяжку страту, що сильно підірвала їх впливи. Ігоревичі галицькі своїми пробами репресій над боярством викликали боярську революцію, що покликала в поміч Угрів і закінчила ся тим, що взятих в неволю князів Ігоревичів на бажанне боярства повішено — факт нечуваний в історії Руської держави²⁾. З сього powodu Всеволод Чермний причепив ся до Ростиславичів, — винуватив їх у сій смерті Ігоревичів. „Ви повісили моїх двох братів в Галичу як злодіїв і положили єте сором на всіх, тому нема вам часті в Руській землі“, як стилізує Новгородська літопись його докір. Скільки тут було в тім жалю щирости, не знати. Ми, правда, маємо звістку про участь в галицьких замішаннях одного з сеї родини — Ростислава Рюриковича: що бояре посадили його були на стіл, вигнавши Романа Ігоревича, але галицька літопись нічого не каже про участь його чи інших Ростиславичів в останній революції, що закінчила ся такою трагічною смертю Ігоревичів, і ми не знаємо, чи Всеволод дійсно мстив

¹⁾ В Лавр. під 1215 р.: „престави ся Рюрикъ Ростиславичъ, князь кыєвський, княжа Черниговъ“ (с. 416); під тим же роком і в копіяціях — Воскр., Нікон., Тверськ. Але вже Карамзін завважав справедливо (III пр. 133), що під час походу Ростиславичів на Всеволода Рюрика вже не було на світі, бо инакше мусіли б ми за нього чути, чи в Києві, чи в Чернигові.

²⁾ Стало ся се в осени — мабуть 1211 р. Про хронологію див. мою статтю: Хронологія подій Галицько-волинської літописи (в Записках Н. тов. ім. Ш. т. XLI), с. 10—1, про самі події див. т. III гл. 1 Історії.

ся чи тільки чіпався й шукав причини¹⁾. Так, чи інакше, він виповів на сій підставі війну Ростиславичам і повиганяв їх з Київщини. Правдоподібно, се вже сталося по смерті Рюрика — головного учасника компромісу 1210 р.

Але Ростиславичі не помирилися з відібранням Київщини. Вся фамілія їх рушилася відібрати свої традиційні „руські“ волости, які вона мала протягом півстоліття. На поклик вигнаних внуків Ростислава²⁾ рушився смоленський Мстислав Романович з Смолянами, рушився славний воєвода й лицар Мстислав Мстиславич „Удатний“, новгородський князь, з Новгородцями, що заявили своєму незвичайно улюбленому князю готовість іти за ним всюди³⁾. Піднялися різні поменші князі й двинули спільними силами. Погустошивши по дорозі чернігівські волости, попростували вони на Київ. Прилучився до них тут і князь лугський Інгвар Ярославич, що надіявся, мабуть, при тій нагоді дістати ся знову на київський стіл, на котрім вже сидів з руки Романа (пригадаймо, що й його батько подібним способом був виторгував собі Київ)⁴⁾.

¹⁾ Обвинувачення на Ростиславичів цікаво порівняти з словами Галицької літописи, що Всеволод Чермний любив Романовичів. Се виключало б можливість ширшого тлумачення його докору — прикладаючи його: „ви“ до всіх Мономаховичів чи Мстиславичів. Але чи має ся пізніша дописка реальної підстави, не знати.

²⁾ „Прислали Ростиславові внуки в Новгород до Мстислава Мстиславича: „не дає нам Всеволод Святославич часті в Руській землі! ходи но, пошукаємо нашої отчини“ переказує се короткомовна Новгородська літопись (с. 195).

³⁾ „Рекоша єму Новгородці: „камо княже, очима позриши ты, таюми главами своїми вяржеми“.

⁴⁾ Похід описує 1 Новг., с. 195—7, і володимиро-московські компіляції, як Воскр. I с. 117—8 й ин. Трудність тільки з хронологією. Новгородська описує се під р. 1214 і дає ще ближшу дату: Новгородці рушили в похід 8 червня, так що похід мусів стати ся в червні-липні. Літній час можна прийняти за певний, але дата року не певна. Ключ, даний під сиромом самою літописею: сиропуст 1 лютого, хибний (на той день сиропуст не припадає ціле XII століття), і на ніщо не придаєть ся. При тім, перед 1211 р. Новгородська літопись спішисть ся, взагалі не має такої певності в хронології в сих роках. Компіляції володимиро-московські — як Воскр., Твер. й ин., мають похід Ростиславичів на Київ під р. 1212, під одним роком зі смертю Всеволода. В них маємо в сих роках групу звісток про українські події, з датами, що potwierджують ся иньшими звістками, або бодай витримують перевірку ними (див. мою статтю Хронологія подій Галицько-волин. літоп. с. 10 і далі). Що до р. 1212 для походу на Київ, то пок. Кунік в спеціальній розвідці О годь возшествія Мстислава Романовича на престолъ кїевскій (Ученія записки академії наукъ по I и III отд., т. II) ви-

Сполучені війська обложили Вишгород, де засіли молодші Ольговичі. По кількох битвах Вишгород відчинив Ростиславичам свої ворота. Тоді Всеволод з Київа кинув ся тікати до Чернигова. Київ, розумієть ся, піддав ся Ростиславичам. Вони пішли під Чернігів. Всеволод тоді саме вмер; в Чернигові сидів його брат Гліб. Простоявши під Черниговом кільканадцять день, Ростиславичі прийшли до порозуміння з Ольговичами й вернулись у Київ; змісту їх угоди з Ольговичами літописи не згадують, але очевидно, Ольговичі вирікли ся Київа. Се було зовсім природно, коли головного претендента на Київ — Всеволода не стало. В Київі Ростиславичі дійсно посадили Інгвара; самі розсіли ся по київських волостях: так наприклад Мстислав Романович дістав Вишгород¹⁾, Мстислав Мстиславич Торчеськ. Але слідом князі умовили ся jinakше: Інгвар зрік ся Київа (може дістав натомість яку київську волость), і в Київі сів найстарший з Ростиславичів — Мстислав Романович, а його місце в Смоленську зайняв Володимир Рюрикович. Ольговичі, здаєть ся, чи не дістали по тім собі Переяслава на потіху²⁾.

Уставлені сею кампанією відносини продержали ся досить довго, властиво аж до 30-х рр. Українська політика головню обер-

водив його також з різних інших комбінацій. Я давніше приймав для упадку Ігоревичів 1213 і для походу на Ростиславичів на Київ 1214, бачучи в сій серії фактів події з одного року (від осені 1213 до осені 1214 р.), але ближша аналіза, переведена над фактами Галицько-волинської літописи привела мене до гадки, що правдоподібніше сю групу подій містити в 1211/2 р.: упадок Ігоревичів в осені 1211 р., вигнання Ростиславичів з Київщини зимою 1211/2 р., похід Мстислава літом 1212 р. Противить ся такій хронології дата смерті Рюрика 1215 р., але вона однаково вимагає редукції (може ще яко тако бути підтягнена під дату походу 1214 р., а при даті 1212 р. являєть ся помилкою на яких три-чотири роки).

¹⁾ Воскр. л. каже, що він сів у Вишгороді; коли се не заміна слова дістав, то се значило б, що він від разу Інгвара уважав тимчасовим князем і зістав ся чекати Київа.

²⁾ 1 Новг. с. 195—197, Воскр. I с. 117—8 (під 1212 р.); про Володимира Рюриковича в Смоленську — див. 1 Новг. с. 201. Що до Переяслава, то свій здогад опираю ось на чім: під 1215 р. маємо звістку, що Половці взяли в неволю переяславського князя Володимира Всеволодовича; під 1217 р. (= 1216) читаємо, що Володимир вернув ся з половецької неволі й дістав иньшу „властцу“ від братів замість Переяслава (Воскр. I с. 125). Очевидно, Переяслав зайняв хтось иньший, і дуже правдоподібно мені здаєть ся, що сю опорожнену неволею Всеволода волость взяли Ольговичі як нагороду за Київ.

тала ся коло галицьких справ. Київ, судячи по всьому, грав у ній досить невизначну роль і перейшов вповні під протекцію галицького князя, коли по безконечних „коромолах“ на галицькім столі засідає вже дорослий і свідомий себе Данило. Взагалі, звісток про Київ усе менше знаходимо в літописях які маємо — галицькій, суздальській, новгородській, зайнятих передовсім своїми домашніми справами: уже сей факт сам показує, що Київ тоді не грав ніякої визначної ролі, що дала-б себе знати в ширших політичних кругах, в 30-х же роках, як я се вже сказав, виразно бачимо його в сфері політичних впливів Галича.

Мстислав Романович просидів у Києві до катастрофи на Калці¹⁾. Ніщо не вказує, щоб він грав якусь визначну роль. Споміж Ростиславичів найбільше визначав ся й давав про себе говорити Мстислав Мстиславич — визначний вояк, але слабкий політик. В Новгороді, де йому докучила суздальська партія, було йому не солодко, тож він більше дбає про свої „орудия в Руси“, як про Новгород, і заходить ся здобути собі Галичину. В заходах коло Галича помагають йому Ростиславичі. Ольговичі залишили на разі свої давні плани: взагалі ся генерація їх, на чолі котрої стояв Гліб, потім його брат Мстислав Святославич, сиділа тихо, і зрікши ся своїх давнійших планів на Галичину, навіть виступає союзниками і помічниками Мстислава в галицьких справах, що становлять головний зміст української політики за ціле десятиліття від кампанії 1214 р. Ми коротко згадаємо про них, оскільки вони впливали на загальну тодішню політику, полишаючи иньше до спеціальної історії Галичини.

Тодішня галицька політика обертаєть ся коло того, що боярські партії галицькі всіми способами силкували ся позбути ся своїх „отчиків“ — Романовичів, то опираючи ся на Угорщину, то виставляючи різних князів з руських династий. По упадку Ігоревичів Галичина прийшла під угорську опіку, а іменем її і різних правительств, що з угорської руки ставали на чолі Галичини, правили місцеві боярські потентати. Один з них, Володислав Кормильчич навіть був вокняжив ся в Галичу, викликавши

¹⁾ Правда, 1 Нов. л. оповідаючи про похід Мстислава на Галич 1219 р., каже, що по тім поході в Києві сів Володимир Рюрикович (с. 210), але се або якась тимчасова переміна місць, бо перед тим бачимо в Києві Мстислава Романовича (в 1 Нов. під тим же роком — с. 209), і він знову був у Києві під час походу на Калку 1223 р., — або по просту помилка. Якусь боротьбу між Володимиром і Мстиславом Романовичом тяжко припустити.

тим загальну соблазнь в князівсько-дружинних сферах, і його скоро заступив на галицькій столі угорський королевич Кольоман¹⁾).

Вічні переміни на галицькій столі, війни й ворохобні спокусили Мстислава. З початку, ще перед упадком Володислава він уложив собі плян дістати Галичину за порозумінням з угорським королем, його руки²⁾, і з тим поїхав на початку 1215 р. на Україну, покинувши Новгород, але в дорозі довідався, що угорський король посадив в Галичу свого сина. Надія на порозуміння з угорським королем була страчена; може бути Мстислав пробував інших способів — принаймні бачимо, що він майже цілий рік пробув на Україні, й тільки „печаль і вопль Новгородців“, котрих почав мучити голодом Ярослав, син суздальського Всеволода, покликаний на місце Мстислава, — змусив Мстислава вернути ся в Новгород. Він відборонив Новгород, погромивши Ярослава з братом в голосній битві на р. Лишиці, але вікувати в Новгороді таки не мав охоти і знову звернувся до Галичини. На сей раз його звабив заклик, що прийшов від князя краківського Лешка Білого, що брав також діяльну участь в галицьких справах разом з угорським королем, але вкінці образив ся на його розпорядження в Галичу і шукаючи, кого б напустити на Угрів, спинив ся на прославленім тою суздальською кампанією Мстиславі³⁾).

Сі запросини обіцяли Мстиславу польську поміч в галицькій справі, але самої її було не досить. Мстислав подався знову на Україну — заручити ся помічю свояків і иньшими силами для боротьби з Уграми. Вигляди показували ся о стільки добрі, що Мстислав рішив ся попросити ся з Новгородом і пустити ся на здобування Галичини. Вернувши ся в Новгород і попорядкувавши тут свої справи та збогативши свій скарб реквізіціями майна ріжних багатих бояр з противної партії, дець весною 1218 р. попросив ся з Новгородцями: „кланяю ся сьвятій Софії і гробу мого батька і вам! хочу пошукати Галича, а вас не забуду! дай Боже мині лягти коло мого батька у св. Софії!“ Новгородці просили його лишити ся, та він не згодив ся; за те Новгород, прав-

¹⁾ Ширше в т. III гл. 1.

²⁾ „Выиде изъ Новгорода Мстиславъ Мстиславичъ... иде къ королевичу въ Галичъ просити себѣ Галича у него“ — Воскр. I с. 119.

³⁾ Плат. с. 489: „Лестко... посла к Новгороду по Мстислава, река: братъ ми еси, поиди и сяди в Галичѣ“, пор. I Новг. с. 204 і 206.. Було се на початку 1217 р. — див. Хронологія с. 14.

доподібно — не без його впливу, взяв собі на його місце князя з родини Романовича Мстислава¹⁾.

Похід на Галичину став ся на другий рік — 1219 р. Відомости про нього дуже бідні; з учасників джерела називають іще Володимира Рюриковича²⁾. Ситуація в Галичу була дуже напружена, і Мстиславу без особливого клопоту удалось здобути Галичину. Боярська партія хотіла йому, як князю протегованому Лешком, противставити Романовичів, але Данило не поспів на час і угорська залога забрала ся.

Але пановання Мстислава в Галичу сим разом було дуже коротке. З Данилом він скоро помирился і видав за нього доньку, але через нього посварив ся з Лешком, і той уложив союз з Угорщиною та намовив короля до походу на Галичину, ще тогож самого, здасть ся року³⁾. Мстислава ся кампанія застала зовсім не приготованим. Він був на якімсь соймі з князями київськими і чернігівськими⁴⁾ і на вість про похід угорського короля вислав невеликий полк дружини на зустріч, а Галича боронити просив Данила. Та з такими силами годі було обстати, тим більше що галицькі бояре почали переходити на сторону Угрів, і Мстислав слідом відкликав Данила з Галича, а сам подав ся на Понизє і відси просто до Половців — за помочию, до нової боротьби за Галич. Між Половцями Мстислав мав впливи — був сам оженений з донькою старого й впливового хана Котяна⁵⁾.

Тим часом в Галичу посаджено знову Кольмана, і Угри

¹⁾ Новг. с. 204, 206—7.

²⁾ Сю дату дає 1 Новгор., і вона вповні правдоподібно, хоч саме оповідання має деякі недокладности, і здасть ся — лучить до купи подробиці походу 1219 і 1221 р. Тим чином, мабуть, ворогами Мстислава в поході виступають Поляки, його союзники в дійсности (Чехи і Морава, думаю — вже тільки епічна прикраса); тим же чином Мстислав у сей похід бере в неволю угорського королевича, тим часом як Галицька літопись виразно каже, що угорська залога тоді утікла. Більше дивись в т. III.

³⁾ Див. Хронологію с. 15—6.

⁴⁾ „Мстиславъ бо бѣ со всеми князми рускими и черниговьскими“ (Іпат. с. 490). В першій вид. я толкував се так, що Мстислав мав тих князів до помочи, але так не можна толкувати: з усього оповідання виступає неприготованість Мстислава, і тих помічних князів в війні в досить докладнім оповіданні літописи зовсім не видко.

⁵⁾ Іпат. с. 489—491, 1 Новг. с. 210, Воскр. I с. 126, Твер. с. 329, Нікон. II с. 82, Дуглош II. 183—8. Галицька літопись дає місяць: Данило, відступаючи з Галича, прийшов до Плава 25 жовтня; се й означає слово „зимѣ“ Тверск. л.; рік дає Воскр. л. — 1219 (див. Хронологію с. 15—6).

пробували забрати й Володимир у Романовичів, але наспів Мстислав з половецькою помічю й примусив їх звернути ся до оборони Галича. Сей перший похід не удав ся, Мстислав тільки спустошив Галичину, а Угри відсиділи ся в Галичу. Аж другий похід, деє лїтом 1221 р., закінчив ся тим, що Мстислав з Половцями і руськими помічними військами розбив під Галичом угорсько-польське військо, і Галич мусів піддатись; так оповідають пізнійші компіляції, розрізняючи два особні походи, тим часом як Галицька і Суздальська літопись оповідають тільки про останній, удалий. З руських князів сї компіляції називають учасниками походу київського Мстислава Романовича в першій похіді і смоленського Володимира Рюриковича в другій¹⁾; Длугош, що говорить про се все разом, додає ще Ростислава Давидовича і Ростислава Мстиславича²⁾. Взятих в неволю Угрів і Ляхів без милосердя побито, виключивши тільки значнійших невільників; між ними був і сам Кольоман: Мстислав відіслав його у свій Торческ³⁾.

Сей успіх зміцнив становище Мстислава в Галичу. Нова проба угорського короля — здобути собі Галич оружно, зроблена кілька лїт пізнійше, не удала ся. Але Мстислав, що грав досить пасивну роль серед інтриг галицьких боярських верховодів і давши їм розвести себе з Данилом, став безрадным піоном в їх руках, — встиг досить скоро знеохотити ся до галицького панування. Скоро по своїм останнім тріумфі над Уграми він добровільно уступив з Галичини, передавши її своєму зятю угорському королевичу Андрію, і подав ся на київське Поросє, до свого Торчеська — доживати віку⁴⁾. Ся переміна не відбила ся одначе сильно на політиці України; вже від коли Мстислав опанував Галичину (1221) і аж до смерти його галицьке питання перестало порушувати ширші круги на Україні, хоч боротьба в Галичині ярила ся далі.

Як видно вже з оповіджених фактів, в 20-х рр. XIII в. родина Ростиславичів заняла дуже показне, можна рішучо сказати — першорядне становище в системі земель давньої Руської дер-

¹⁾ Що правда, він виступає лише в Тверськ., і її оповідання так пригадує оповідання І Новг. під 1219 р., що й Володимир міг звідти взятись. ²⁾ II с. 185.

³⁾ Іпат. с. 492—3, Лавр. с. 423, Воскр. I с. 128, Тверськ. с. 332—4, Нікон. II с. 85—87. Хронологія с. 17.

⁴⁾ Іпат. с. 500, ширше в т. III гл. 1.

жави. До неї належала ціла Київська земля, Галичина, Смоленщина, часом Новгород, і тодіж смоленські князі підбивають собі Полоцьку землю. Родина ся визначала ся рідкою в нашій історії солідарністю: за весь сей час не маємо ані одного факту боротьби між її членами. Завдяки тому всьому вона мала тоді рішучу перевагу і над поділеною та не солідарною суздальською династією, і над розмноженими Ольговичами; галицькі ж Романовичі поки що мали тільки Володимирську волость і в них можна було хіба відгадувати будучу славу і силу. Перше місце між Ростиславичами займав однак не київський Мстислав, старійший між ними, а галицький; ми бачили, що він мав під своїм впливом і Ольговичів. Але сам він був тільки славний вояк, а політик дипломат, правитель — дуже слабкий і се найліпше довів, не давши ради собі з Галичиною й передавши сю дорогу й тоді вже дуже сильну волость в угорські руки: потім кавав ся перед Данилом, як каже літописець, і жалував, складаючи вину на свого дорадника — угорського партизана Судислава!¹⁾. Взагалі родина Ростислава не богата була здібністями — виїмком були обидва Мстислави син і батько, здібні вояки, але політиків не було там зовсім, почавши від самого Ростислава. Наслідком неполітичності Мстислава і загального браку талантів ся родина і не зуміла ані використати, ані захвати того визначного, чільного становища, яке вона зайняла в 20-х рр. XIII в.

Солідарність і широкі впливи Ростиславичів виразно виявили ся під час першого татарського походу в Європу, що закінчив ся катастрофою на Калці (1223 р.)²⁾. Військо монгольського хана Темуджіна з Персії через Кавказ перейшло в чорноморські степи й погромило Половців. Половецький хан Котян по тім погромі звернув ся до свого зятя Мстислава галицького і до інших князів і просив помочи, задарюючи їх та доводячи, що сей новий ворог небезпечний і для Руси. Мстислав, що сам чимало завдячував Котянови й Половцям, прийняв се прохання дуже до серця й постарав ся вплинути на інших князів, доводячи, що коли Половцям не допомогти, то вони побільшать собою сили Монголів. В Києві відбув ся княжий з'їзд, де були „старійшини в Руській землі“ — три Мстислави: київський, галицький і чернігівський, „молодші князі“: Данило Романович, Михайло Всеволодич з чер-

¹⁾ „Сыну, согрѣшихъ не давъ тобѣ Галича, но давъ иноплемєньску. Судислава льстьца с(о)вѣтомъ, оболѣсть бо мя“ — Іпат. с. 502.

²⁾ Про нього див. ще в гл. VIII.

нигівської лінії — будучі чільні діячі, й інші, і на тій раді, головню під впливом Мстислава галицького ухвалено помігти Половцям. Воно дійсно — помігти слабшій орді проти сильнішій було розумно, тільки руські князі забагато вложили ся в сю поміч і занадто в ній заангажували ся.

Споряджено великий похід. В нім взяли участь князі київські, чернігівські, смоленські, волинські; післали за помічю і в Суздальську землю, й Юрий Всеволодович (тоді старший в сій родині) вислав теж свого братанича, тільки він спізнив ся й вернув ся з під Чернигова. Полки ріжних князів постягали ся над Дніпрові пороги, над Хортицю, де було збірне місце — сюди прийшли також половецькі орди, й „вигонці галицькі“, з галицького Понизя прибули, як каже літописець, на тисячі човнах, пройшовши з моря в Дніпро і вгору ним до порогів. Зібравши ся тут, від порогів пішли на схід у степи. Літописи кажуть, що від Монголів на дорозі було кілька посольств до руських князів, і вони умовляли їх не обставати за Половцями, бо вони, не мають ніяких ворожих замірів на Русь: „Ми вашої землі не зайняли, анї городів, анї сіл ваших, і не прийшли на вас, а прийшли з божого попущу на своїх рабів і конюхів, поганих Половців! ви візьміть мир з нами і як вони побіжать до вас, то ви їх бийте відти й заберайте їх майно, бо ми чули, що вони вам багато злого наробили; за се ми їх і бємо“ — переповідає їх слова сучасник, очевидно осуджуючи політику князів. Князі не послушали сеї ради і навіть побили послів; вони розумієть ся, не могли так дуже вірити сям заявам Монголів, але необережно заганяли ся в обороні Половців.

Побивши по дорозі передові монгольські полки і забравши багато їх стад, вони заглибили ся далеко в степи, — ішли вісім день, і з головними силами стрілись над річкою Калкою (тепер р. Калець, тече в Азовське море під Маріуполем, чи в українській передачі Марнополем). Та похвальна солідарність руських князів не додержалась до кінця, і в рішучий момент між старшими князями — трома Мстиславами стала ся незгода, „котора велика“. Через се Мстислав галицький не упередив своїх іменників про прихід Монголів і розпочав з ними битву сам на власну руку, перейшовши Калку з Данилом і декотрими иньшими українськими князями. Битва пішла з початку добре, руські полки били Монголів, і ті почали вже тікати. Але Половці, що також взяли участь у сій битві, все попусували — кинули ся тікати перед Монголами, і ті перейшли до агресії. Тікаючи Половці впали в табір иньших князів, що не брали участи в битві й нічого не знали про неї, й наробили тут загального не-

порядку й замішання. Настала загальна паніка, всі кинули ся тікати, в тім і Мстислав галицький з своїми полками. Монголи кинули ся за ними гонити. „Стала ся перемога над всіма руськими князями, якої ще не було“, як каже сучасник. Тільки Мстислав київський що своїм табором зайняв сильну позицію на горбі над Калкою, не рушив ся з місця, і замість тікати, постарав ся укріпити своє становище. Тому що горб був камінний і валів сипати було неможна, він обвів своє військо „городом“ з возів — перша виразна звістка про так популярний в пізнійших козацьких часах, а перейнятий від турецьких кочовників спосіб оборони „табором“ — ланцюхом, зложеним з кількох рядів возів¹⁾. Тут засїв він з кількома молодшими князями й боронив ся від двох монгольських вождів, полишених під його табором, тим часом як решта монгольського війська кинули ся за утікачами. Надія відборонити ся одначе була невелика, і коло „бродники“, степові Русини, що були з монгольським військом взяли ся посередничити, і їх воєвода Плоскіня присяг на хресті, що Монголи не зроблять Русинам ніякого лиха і пустять їх за викупом, Мстислав київський з товаришами піддав ся по трьохденній обороні. Але „окаянний“ Плоскіня, як ганьбить його сучасник, мав переступити присягу: видав князів Монголам (не знати тільки, чи справді з злої волі, як той сучасник каже), і ті задусили їх, положивши їх під дошки і посідавши на ті дошки обідати (орієнтальна дотепність в придумуванні способів смерті!). Табор Мстислава розбили, людей всіх побили.

За тим військом що утікло з над Калки, иньші монгольські полки гонили тимчасом аж до Дніпра, і за Дніпро, як оповідає той же сучасник, не перейшли тільки тому, що Мстислав галицький, переїздячи Дніпро, всі иньші човни — що були полишені тут при поході в степ, казав забрати від берега. Але мабуть наслідком того маса вояків лишило ся й погинула на лівім боці Дніпра. Сучасник каже, що з людей ледво десятий прийшов живий до дому. Самих князів побито шість в сій утечі, між иньшими Мстислава чернігівського з сином. Чимало побили й самі Половці, щоб відібрати коня або одєжу. Самих побитих Киян рахували (мабуть побільшуючи) на десять тисяч. Поодинокі монгольські ватаги

¹⁾ „Угоши городъ около себе въ колѣхъ“ — в синодальнім кодексі 1 Новг. с. 219, в иньших кодексах і пізнійших компіляціях: „в колѣхъ“; його правильно об'яснив уже Березинъ: Первое нашествіе Монголовъ на Россію, Ж. М. Н. П. 1883, IX с. 248. Новіша розвідка про се проф. Голубовського в Трудах XI археол. з'їзда т. II (Сь якого времени можно прослѣдить на югѣ Руси способъ защиты таборомъ?).

позаганяли ся досить далеко в переяславські землі — до Святиполкового Новгороду (Витичева). „Люде, не знаючи татарської лести“, виходили їм на стрічу з хрестами, а вони їх всіх побили“.

По сїм Монголи завернули ся назад і зникли з очей сучасників також загадково, як і з'явились, зіставивши на Руси вражінне якоїсь страшної бурі: „Татари (як їх звали на Руси) вернули ся від р. Дніпра і не знаємо, звідки прийшли й де знову поділи ся — звідки їх Бог привів за наші гріхи“, каже сучасник¹⁾.

Політична система в руських землях по сій катастрофі не змінилася на разі, тільки перемінило ся розміщення князів — деякі погинули, а на опорожнені столи пересунули ся інші члени з тих же родин. Так у Києві сїв Володимир Рюрикович, місце його в Смоленську зайняв Мстислав Давидович. В Чернигові сїв син Всеволода Чермного Михайло. Галицький Мстислав заховав на далі свою впливову роль, і старий хан Котян далі був його вічним помічником. В основі політичної системи лежав далі союз князів галицького, київського і чернигівського, і по абдикації й навіть смерті Мстислава Мстиславича, що вмер скоро по своїм переході до Торчеська (1228), Володимир київський і Михайло чернигівський зістали ся в союзі з його зятем — угорським королевичем²⁾.

Але нові особи внесли певні переміни в сю систему, і вони виявили ся згодом. Володимир Рюрикович ще найменше. Подібно до попередника се була досить безбарвна фігура, що мала дуже невелике значінне в сучасній політиці. Ще бувши смоленським князем він був вірним і пильним союзником і помічником Мстислава Мстиславича і перейшовши до Києва, держав ся далі сеї політики, що була також і політикою його попередника на київським столі

¹⁾ Про сей перший монгольський похід написано було по горячим слідам (у всякім разі перед другим походом Татарів — перед 1236 р.) сказаніе у Києві (його початок в Академічнім кодексі Суздальської літ.: „По грѣхѣмъ нашимъ придоша языци незнаєми, при Мъстиславѣ князѣ Романовичѣ, в десятое лѣто княженья его в Киевѣ...“), а кінчить ся: „Сихъ же злыхъ Татаръ Таурменъ не свѣдаємъ, откуда были пришли на насъ и гдѣ ся дѣли опять...“). Найбільше заховало воно свій зміст в версії 1 Новгородської (л. с. 215 і далі), але без початку. В Галицько-волинську і Суздальську його заведено в скороченню, доповненім звітками головно про факти, близьні кождому з редакторів (в Галицько-волинській нпр. оповідаєть ся близьше про участь Романовичів і взагалі галицьких військ, у Суздальській — про полк, посланий Юрієм володимирським). В пізнійших компіляціях — нпр. Академічнім кодексі і в Воскр. — маємо вже контамінацію початкового оповідання з галицькою версією; в Твер. і Нікон. вона має поетичні додатки про участь в битві богатирів. ²⁾ Іпат. с. 503.

Мстислава Романовича. Коли скоро по катастрофі на Калці Мстислав галицький, під впливом боярських інтриг прийшов до конфлікту з Данилом, Володимир помагав Мстиславу¹⁾. До Данила він мав фамілійну неприязнь: „бо його батько постриг Володимирового батька, тому був у його серці воликий страх“²⁾. Тому й по смерті Мстислава з початку бачимо Володимира серед ворогів Данила. Але політичні обставини складають ся так, що у Володимира і Данила з'являють ся спільні вороги, і Володимир згодом стає вірним союзником і помічником Данила та стоїть вповні під його політичним впливом. На се вплинуло кілька обставин, а головню — політика чернігівського князя Михайла.

Михайло з початку шукав помочи у Володимира й був його союзником. Він засів чернігівський стіл, поминувши свого стрия Олега Ігоревича, кн. курського, і з сього вийшла між ними війна. Михайло опер ся на союзі з Володимиром київським і володимиро-суздальським князем Юриєм; вони посередничали й помагали силою Михайлови, й він відбив ся від стрия³⁾. Але при тім, здасть ся, прийшло ся йому віддати Переяслав суздальським князям; принаймні як раз від сього часу (1227) в Переяславі знову з'являють ся князі суздальської династії⁴⁾. Покінчивши з стрием, Михайло слідом зачепив ся з Ярославом, меньшим братом Юрія, колишнім князем переяславським і новгородським, суперником Мстислава Мстиславича. Причиною були новгородські справи: там бороли ся в тім моменті політичні впливи Юрія і Ярослава; коли Новгородці не помирили ся з своїм князем — сином Юрія, став ся компроміс: вони згодили ся на Юриєвого швагра і союзника Михайла чернігівського, рекомендованого їм Юриєм⁵⁾. Але Михайло мусів пильнувати чернігівського стола, тим більше що мав і претендента до нього в особі згаданого стрия Олега, а в Новгороді мав також противну партію, тому скоро знеохотив ся до новгородського стола й рішив його зректи ся, а натомість забезпечити собі певні торговельні вигоди у Новгородців: „сказав Новгородцям: „не хочу у вас княжити, іду до Чернигова! гостей (купців) до мене пускайте: як земля ваша, так і моя“⁶⁾. Новгородці наслідком того покликали князем Ярослава, але скоро не помирили ся з ним, і закликали Михайла назад і той прийняв запросини. З того всього вийшла боротьба між Ярославом і Михайлом. Новгород переходив

¹⁾ Іпат. с. 498. ²⁾ Іпат. с. 502. ³⁾ Кампанія 1225 р. — Лавр. с. 426. ⁴⁾ Лавр. с. 426, 427, 429. ⁵⁾ 1 Новг. с. 221, 1225 р. ⁶⁾ 1 Новг. с. 222.

у них з рук до рук, а Ярослав воював чернігівські волости. Михайло й тут оперався на союзі з київським Володимиром і Юриєм, і за їх посередництвом сю справу вкінці полагоджено¹⁾.

При перегляді цих подій насувається цікаве порівняння становища суздальських князів супроти українських цих часів з попередніми часами. Ми бачимо, що суздальські князі по чвертьвіковій перерві знову беруть участь в українських справах, але становище їх зовсім не те, як давніше: нема тут і мови про широкі впливи Андрія або Всеволода, про ролі зверхника, розпорядника українських справ. Трохи згодом побачимо, що оден з суздальських князів пробував навіть засісти в помітуванні попередньою генерацією Київ, що за сей час підупав значно гірше і на Україні займав другорядне становище поруч Галича. Дальшу ж участь суздальських князів в українських справах відвернула зовсім татарська катастрофа.

Вертаючи ся до Михайла, бачимо, що він на початках тридцятих років полагодив свої клопоти — свої відносини в Чернігівській землі й свій конфлікт з Ярославом. З тим сильно перемінилася його політика: він вертається до широких плянів свого діда й батька — на Київ і Галичину. Се стало ся зараз за полагодженням новгородського конфлікту: очевидно, тільки він стримував Михайла, що вже перед тим мусів носити ся з тими плянами. Ще весною 1231 р. чернігівські князі, з'їздять ся „на соньмъ“ до Києва, приязно пирують з Володимиром²⁾ з нагоди посвящення ростовського єпископа, а вже слідом Михайло (взимом 1232/3 р.) вибирається на Володимира. Але при тім Михайло далеко більше інтересує Галичина ніж Київ. Галицька справа знову стала отвором: Метислав

¹⁾ Новг. с. 230—240, Лавр. с. 433. Коли скінчила ся боротьба, означити досить трудно. Суздальська літопись під 1230 р. каже, що за посередництвом Юрія і Володимира Ярослав помирился з Михайлом, але потім під 1231 р. маємо похід Ярослава на Чернігівщину (1 Новг. с. 239), а ще 1232 р. в Новгороді пробує засісти оден з чернігівських князів (с. 239—40), і се могло б вказувати, що відносини ще не були полагожені. Можливо, що з'їзд чернігівських князів у Київ весною 1231 р., припадково згаданий в Суздальській літописи, стояв у звязку з сими справами, і полагоджено їх десь в р. 1231—2.

²⁾ „Вяхуть же в то время нини князи русьстии на соньмъ въ Кыевѣ: Михайль князь черниговскый, и сынъ его Ростиславъ, Метиславичъ Метиславъ, Ярославъ, Изяславъ и Ростиславъ Борисовичъ, и нини мнози князи, иже бѣша в святѣй Софи на священъе Кирилово, и праздноваша свѣтлый онъ праздникъ в святѣй Софи, и бѣша и пиша того дни в монастыри святѣя Богородица Печерскія много множество людий преизлиха зѣло, иже не бѣ мощи исчести“. Лавр. с. 434.

Мстиславич, що був на якийсь час запечатав її для української політики своєю особою, вмер; його зятя — угорського королевича Андрія Данило вигнав з Галича; але Угорщина не кинула претенсій на Галичину, боярство теж завзято боролось з Данилом, протиставляючи йому кого будь в ролі конкурента, так що ґрунт для всяких претендентів на Галич був дуже придатний. Михайло й кидався на сю гру, разом з сином Ростиславом; його плани тим більше скуплюють ся на Галичу, що поруч нього появляється инший неспокійний дух — Ізяслав Мстиславич, правдоподібно — син Мстислава Романовича, київського князя¹⁾. Він претендує на Київ і стає союзником Михайла. Відповідно до того Володимир Рюрикович стає вірним союзником і помічником Данила.

Так уложила ся нова система політичних відносин на Україні: союз київського князя з галицьким, чи ліпше сказати протекторат над київським князем галицького, що тоді вже держав під своїм впливом майже всю Волинь (в Володимирі його заступав менший брат Василько), а по противній стороні князь чернігівський зі своїми, і деякі поменші: згаданий Ізяслав, стрісчний брат Данила Олександр, князь белзький, князі пинські. Коли додати ще, що переяславський князь (правдоподібно був ним тоді Святослав Всеволодович) не грав в українській політиці ніякої ролі, то будемо мати повний образ політичної системи тодішньої України. Половецький хан Котян був союзником Данила, але zarazом инші половецькі хани помагають його ворогам.

Як я вже згадав, конфлікт між Михайлом і Володимиром значив ся вже десь зимою 1232/3 р.²⁾ Володимир тоді сподівався походу на Київ і звернувся по поміч до Данила. Той прибув у Київ і своїм посередництвом відвернув війну. Се було початком

¹⁾ Галицька літопись зве сього князя просто Ізяславом, компіляції — Ізяславом Мстиславичем, а Воскр. (I с. 138), Нікон. (II с. 104) і Тверськ. (с. 364) при тім називають його внуком Романа Ростиславича. Нема причини відкидати сю генеалогію. Хоч в історичній літературі його звичайно вважають сином Володимира Ігоровича, що був князем галицьким, — тому що він бере участь в галицьких справах, але в дійсности Ізяслав претендує на Київ, а не на Галич, і се зовсім природно для сина київського Мстислава, і зовсім не відповідно для Ігоровича. Більше про се в моїй Історії Київщини с. 282—3, де вказані і погляди різних учених в сій справі; додаю тільки, що сеї справи доторкнув ся останніми часами ще проф. Дашкевич у статі Еще разысканія и вопросы о Болоховѣ и Болоховцахъ (київ. Унив. Изв. 1899, I), але лишив її не рішеною, бо виразно виступити проти традиційного погляду не відважив ся.

²⁾ Див. Хронологія с. 23—4.

дуже тісного союзу Володимира з Давидом; Володимир дав йому Мстиславою волость в Київщині — Торчеськ; Данило віддав її Мстиславовим синам¹⁾; обидва князі по тому прийняли між собою „братство и любовь велику“. Сей політичний союз був так важним для Володимира, що брав перевагу й над родинними зв'язками: коли Олександр белзький, його зять, програвши скоро по тім свою боротьбу з Данилом, кинув ся тікати до свого тестя в Київ, Данило дїгнав його й зловив на границях Київщини, і Володимир не уступив ся за зятем²⁾.

Не диво, бо Володимир далі чув себе zagrożеним. Відносини його з Михайлом не поліпшили ся від Данилового посередництва. Деся з кінцем 1234 р. війна розпочала ся на добре. Михайло з Ізяславом обложили Київ. Володимир звернув ся знову до Данила, і той, „знаючи його прихильність“, поспішив ся в поміч. Михайло відступив від Київа й подав ся за Дніпро, а Ізяслав втік до Половців. Данило з Володимиром пішли слідом за Михайлом, обложили Чернігів і поставили тяжкі машини, якими дуже нищили місто і як каже літопись, були такі машини, що кидали на місто каміння, яких і чотири б то чоловіка не здужали підняти, а самі почали пустошити Чернігівщину, і в тім перейшла ціла весна. Про кінець сеї чернігівської кампанії Галицька літопись промовчує; комбінуючи її оповідання з звістками Новгородської, виходить, що Михайло вийшов із Чернігова, не витримавши тяжкої облоги; тоді Чернігівці піддали ся і Данило посадив тут Мстислава Глібовича, стричного брата Михайлового, що прилучив ся до нього в сїм поході — мабуть власне з пляном здобути при тім чернігівський стіл. Але коли Данило з Володимиром по сїй побіді хотіли вертати, напав на них несподівано Михайло („створивъ прелестъ на Данилѣ“) й дуже понищив його полки, „побив Галичан без числа, ледви Данило вийшов³⁾“.

По сїй пригоді, замовчаній в літописи, Данило хотів забрати ся до дому безпечними „лісовими краями“, бо військо його було ослаблене. Але Володимир упросив його зістати ся: Михайло ішов на нього слідом з Чернігівцями, а Ізяслав наспів з Половцями. Данило не схотів лишити вірного союзника й виступив на Половців. Ворожа сила показала ся одначе така велика, що ініціатори

¹⁾ Іпат. с. 511. ²⁾ Іпат. с. 514.

³⁾ Іпат. с. 514—16, 1 Новг. с. 245. Подробиці сеї облоги Чернігова в пізнійших компіляціях перенесені на облогу Чернігова Татарами в 1237 р. Про се ще в новітній праці Шахматова *Общ. своды гл. IV* с. 161.

походу самі почали радити відступити, та Данило спротивився з своїх лицарських принципів — коли стати до битви, то вистояти до кінця. „Сказав Данило на те: коли воїн раз пішов на битву, повинний або здобути перемогу, або полягти від ворогів! Я стримував вас, але тепер бачу, що маєте страшливу душу! Я вам казав, що зі змученим військом не можна йти против сьвіжого, але тепер нема що вагати ся — ідім против них!“ Пішли на ворогів, і під Торчеськом стала ся битва. Війська Данила й Володимира побито. Володимир зачинив ся у Торчеську, але як каже літописець — за зрадою кількох Галицьких бояр, Ізяслав здобув Торчеськ і взявши Володимира в неволю, віддав його з жінкою Половцям, Данило ж утік до Галичини. Ізяслав по тім приступив з Половцями під Київ, і туди ж наспів Михайло з своїм полком. Київ здобуто, і Половці „багато злого наробили Киянам“; з заграничних купців узяли контрибуцію¹⁾. Ізяслав сів у Києві. Михайло слідом здобув Галич. Противні Данилови галицькі бояре пустили поголоску, що Ізяслав з Половцями іде на Волинь, і тим змусили Василька, що з військом стеріг Галича, вийти на Волинь, а позбувши ся залоги, підняли в Галичині повстання на Данила. Данило мусів забрати ся в Угорщину, а бояре посадили в Галичу Михайла²⁾. Союзники осягнули таким чином звої пляни, і Чернігівщина, Київщина й Галичина знову злучили ся в союзних руках. Тільки дуже не на довго.

Володимир не багато пробув у половецькій неволі, хіба кілька місяців³⁾. Вже зимою 1235/6 р. під час війни Данила з Михайлом, посилав він Данилу в поміч Торків⁴⁾. Чи здобув він собі Київ відразу, не знати, але що тогож 1236 р. він таки сів у Києві, се каже Галицька літопись виразно⁵⁾. Михайлу тоді приходилося видержувати тяжку боротьбу з Данилом: сі роки наповнені завзятою війною за Галичину, де Михайло „возводив“ на Данила і Угрів, і Ляхів, і Половців, і Русь. Тому він не міг далі підпирати свого

¹⁾ „і на Нѣмцихъ имаша искупъ князи“ — 1 Новг.

²⁾ Іпат. с. 515, 1 Новг. с. 244. Сі два джерела доповняють себе — Іпат. уриває виравді на облозі Торчеська, але спростовує при тім Новгородську, що знає тільки облогу Києва, і все сюди переносить. Никон. (Ш с. 104) помішали ще пізнійші події (похід Ярослава на Київ).

³⁾ Новгородська літопись оповідає про його вихід з неволі під тим самим роком.

⁴⁾ Іпат. с. 516. Він названий просто Володимиром і се промовляє за тим, що се був Володимир Рюрикович київський, про котрого перед тим була мова, а не якийсь иньший, нпр. Інгваревич, як думав Соловйов (І с. 814). ⁵⁾ Іпат. с. 517.

союзника Ізяслава, що з рештою також бере діяльну участь в боротьбі за Галич, коло котрої обертається тодішня українська політика, і Володимир не тяжко було підчас неї вернути собі Київ.

Взагалі Київ у сих роках як пилка переходить з рук на руки, без всяких війн: його не тяжко було здобути, тяжше задержати. До нього не привязували великої ваги, легко мирилися з його утратою, але як легка здобич він знаходив все нових і нових претендентів. Ще тогож року (1236) користаючи з українських замішань, задумав здобути Київ Ярослав Всеволодович, тодішній новгородський князь. Він прийшов з полками Новгородців і Новоторжців і зайняв Київ легко, здається — без бою: принаймні Новгородська літопись, оповідаючи про се, не згадує ніякої війни, й каже, що Новгородці з того походу прийшли всі здорові¹⁾. Та довго він тут не забавив: як каже літопись, „не можучи держати Києва, пішов в Суздаль“²⁾. Але що він не вернув ся в Новгород назад, а пішов у Суздальщину, то видно мав уже звістку про татарську катастрофу, де загинув і тодішній суздальський князь Юрий, опорожнивши йому стіл³⁾. Ся звістка могла й вплинути на Ярослава, що він покинув київський стіл. Опорожнений Київ зайняв Михайло, полишивши в Галичу сина Ростислава (1238)⁴⁾.

Та се був дуже небезпечний час. Татари перейшовши огнем і мечем північні землі — Рязанську, Ростово-Суздальську і Новгородську, 1239 р. звертають ся на Україну⁵⁾. Особні відділи татарської армії були послані на Переяславщину і на Чернігівщину. Переяслав узято приступом, пограблено, людей побито („ізби всѣ“), навіть єпископа Симеона забито, хоч Татари взагалі духовенства не зачіпали; про князя не згадується — може втік перед облогою. Другий відділ приступив під Чернігів; кн. Мстислав Глібович став до бою „з усіма воями“, але в битві не міг витримати і поніс великі втрати; по сїм взято Чернігів і спалено; єпископа взяли живого й вивели в Глухов. Стільки говорить про сї землі одиноке наше джерело — Галицько-волинська літопись. Вона додає, що тоді ж хан Менке на чолі відділу війська приступив і під Київ — „сглядать града Києва“, й ставши над Дніпром дивувався його красі й великості, спробував намовити Киян, щоб піддалися, кн. Михайло і Кияне не послушали — не схотіли піддатися. Але перспектива боронити Київ від Татар Михайла зовсім не тішила по невдачах, які мала подібна оборона в иньших землях. Справа

¹⁾ 1 Норг. с. 246. ²⁾ Іпат. с. 517. ³⁾ 4 марта 1238. ⁴⁾ Іпат. *ibid.*

⁵⁾ Про татарський похід див. ще нижче гл. VIII.

його в Галичині була на разі теж програна: Данило наглим нападом вернув собі Галич, і син Михайла Ростислав мусів забрати ся на Угорщину, де йому була обіцяна рука королівни. Туди подав ся тепер і Михайло.

Полишений Київ зайняв був оден зовсім незвідний князець з Ростиславичів — Ростислав Мстиславич, мабуть син Мстислава Романовича, а може й Мстислава Давидовича¹⁾. Правдоподібно, він перед тим сидів у якійсь київській волости. Але Данило вигнав його і взяв Київ собі; одначе його боронити сам теж не схотів, а посадив тут свого воеводу Дмитра, сам же вернув ся у Галичину. До нього тоді звернув ся Михайло з сином з перепросинами: надія їх на угорського короля не справдила ся, а окрім того Михайлу ще треба було увільнити з рук Данила свою жінку, що попала ся в неволю під час утечі Михайла з Київа. Михайло виправдував ся й складав усе на галицьких бояр, що не позволяли йому жити в добрих відносинах з Данилом, і на далі присягав ся жити в згоді. Данило пристав на сі запевнення. Уложено угоду: Михайло з сином вірікав ся всяких плянів на Галич, за те Данило обіцяв йому Київ, а Ростиславу — Луцьк. Але в свою київську волость Михайло не відважив ся йти з огляду на Татар і зіставсь у Данила: „Данило і Василько позволили йому ходити по своїй землі і дали йому багато пшениці, меду, товару і овець до волі“²⁾.

Се діяло ся при кінці 1200 р. Попереднього року військо Бату знищило лівобічну Україну, з кінцем 1240 р. він розпочав похід на захід, за Дніпро. Пізної осені рушило його військо, вичекавши аж замерзне Дніпро, що утрудняв їм сей похід на захід³⁾. На початку грудня обложило воно Київ. Страшне вражіння робила ся превелика і зовсім дика армія: вона

¹⁾ Внуком Романа зве його тільки оден з кодексів Воскресен. літ. (Арх. III — I с. 144); за сим промовляло б те, що Мстислав Романович був київським князем, а Мстислав Давидович — ні. Три інші кодекси Воскрес. л., Тверськ. (с. 374), Нікон. (II. 116), Густ. (с. 339) звуть його внуком Давида, і сей погляд переважає і в літературі. Про ріжницю в звістках компіляцій що до переміни київських князів у сих роках ширше див. в моїй Історії Київщини с. 286—7. Цовні, хоч і побіжні відомости про них дає Галицька літопись. ²⁾ Іпат. с. 521.

³⁾ Venerunt (Tartari) ad aquam quae vocatur Deinphir, quam transire non poterant in aestate; volentes autem expectare hyemem, miserunt ante se quosdam exploratores in Russiam, ex quibus capti fuerunt duo et missi domino regi Ungariae — Matthaei Parisii Hist. Anglorum, additam. p. 1128, Fejér IV. 1 с. 253. Лист був писаний жерше, ніж Татари зблизили ся до угорської границі.

окружала ціле місто; від рипу возів, оповідає Галицько-волинська літопись, від реву велблудів та іржання коней татарських стад не можна було чути голоса в місті. Не вважаючи на притноблення, яке чинив вид сеї дикої хмари, Кияне під проводом воеводи Дмитра не настрашені долею задніпрянських городів, відважно узяли ся до оборони. Бату приступив від Дніпра (від Лядських воріт). Тут поставив він машини до розбивання стін — „пороки“, і Татари день і ніч били ними в стіни (вони мали взагалі досить вироблену техніку облоги). Коли стіни рушили ся, люде під проводом Дмитра кинули ся боронити пролому, „і тут треба було бачити, як ломили ся списи, як розбивали ся щити, як стріли затьмили сьвіт“. Оборонців відбито, і Татари опанували стіни. В розпуці, користаючи з перерви в облозі, поки Татари, втомлені атакою, відпочивали цілу добу, Кияне зробили укріплення наоколо Десятинної церкви, але вони не були сильні, і другого дня Татари їх взяли від разу. Тоді люде в розпуці кинули ся ховатись на хори Десятинної церкви, разом із своїм добром, і величезна церква, не витримавши сього навалу, впала. Се можна було прийняти за символъ сеї доби. Будова Володимира Вел., що знаменував собою закінчення процесу сформовання Руської держави, падала, ховаючи під своїми руїнами останки її політичного устрою в його власнім огнищі і центрі.

Місто взято. Богато народу побито. Але воеводу Дмитра, взятого в неволю, скаліченого, Бату помилував — „мужьства ради єго“, і взяв до свого двору¹⁾. Звичайно прийнята дата київського взяття — 6 грудня, передана в Суздальській літописи і пізніших компіляціях²⁾.

Вість, що Київ взято, і Татари йдуть далі на захід, навела страшенну паніку на західні руські землі. Князі кинулись тікати куди хто трапив — Данило в Угорщину, відти в Польщу, Михайло з сином в Польщу, відти на Шлезк. Військо Бату через Галичину і Волинь пішло на Угорщину. З подорожніх городів літопись

¹⁾ Іпат. с. 522—3.

²⁾ Лавр. с. 447 (звідти в Акад., Воскр., Соф., Твер., Нікон., IV Новг., Густин.). Друга дата — в 1 Псков., Супрасл., Авраамки — очевидно новгородська: Батий приступив під Київ 5 вересня, облога тривала 10 тижнів і 4 дні, і взято Київ в понеділок 19 падолиста. З звісткою про довгу облогу Київa згоджуєть ся оповідання подорожника Пляно Карпіні: cum diu obsedissent, illam seperunt; але його оповідання не визначаєть ся докладністю; з оповідання ж Галицької літописи зовсім не виходить, аби облога була довга. В хроніці Рамід-ед-Діна Татари перед походом на „Уладжура“ (Володимир) беруть „велике руське місто Мінкерфаан протягом девяти днів“ (Ж. М. Н. П. 1855, IX); досить правдоподібно, що мова іде тут про Київ.

вчисляє Колодяжен, Камінець на Случи, Ізяславль на Горини. Колодяжна Бату не міг взяти — поставив дванадцять пороків, і не міг розбити стін, але намовив людей піддати ся, і потім побив їх. Камінець й Ізяславль взято. Натомість Кременець і Данилів було трудно взяти, й Бату їх поминув. Володимир взято приступом і страшно знищено, „изби не щадя“. Літопись каже, що в Володимирі не зістало ся живої людини, церкви наповнені були трупом: очевидно, й тут люде крили ся в останній біді по церквах. Галич взято теж, „иныи грады многы, имже нѣсть числа“, як сумарично додає літопись. Правдоподібно головне військо Бату йшло на Колодяжен, Ізяславль, Кременець і звідси на Галич; Володимир взяв мабуть особний відділ. Деся в лютім Бату мусів бути вже в Галичині, і відси спішно пішов на Угорщину, де пробув близько рік¹⁾, а весною 1242 р. через Галичину, Волинь і Київщину пройшов назад у степи.

Князі як швидко розлетіли ся перед лицем татарського війська, так скоро злетіли ся назад, скоро йно татарська орда перейшла через Україну. Поки вона ходила по Угорщині й західно-слов'янських землях, на Україні знову почала ся давня політична боротьба, хоч татарський погром вплинув примітно на її інтензивність і завзятість. Галицьке боярство попробувало знову протиставити Данилу Ростислава Михайловича, і він навіть захопив був на хвилю Галич. Михайло по виході Татар пішов у Київ і тут зістав ся. Ростислав зайняв чернігівський стіл, порожній по смерті Мстислава Глібовича. Відносини Михайла до Данила не були добрими: галицький літописець докоряє Михайлови, що він, вертаючи ся на Україну, нічим не показав своїй вдячності Данилові за його гостинність під час татарського походу. Але Києва Данило йому не боронив. Ростиславу слідом удало ся одружити ся з угорською королівною і він зовсім полишив Подніпрове, діставши від угорського короля банство в Славонії, потім в Мачві, на Дунаю. Михайло на сю вість поїхав був і собі на Угорщину, але там його прийняли не ласкаво, і він вернув ся на Україну²⁾.

Тим часом князі оден перед другим почали їздити до нового зверхника східньої Європи — татарського хана, щоб дістати від нього потвердження своїх князівських прав. Суздальський Ярослав поїхав здасть ся перший, зараз по повороті Бату, й дістав потвердження своїх земель і навіть як каже Суздальська літопись, Бату дав йому старшинство над усіми князями „въ Русскомъ

¹⁾ Іпат. с. 523—4, див. ще в гл. VIII. ²⁾ Іпат. с. 524—8.

языць". Дуже правдоподібно, що крім Суздальської землі він вивпросив собі тоді й Київ, де недовго перед тим пробував був сісти: коли Данило переїздив Київ при кінці 1246 р., там сидів намісник Ярослава — очевидно Ярослава суздальського¹⁾. Михайло, вернувши ся з Угорщини, мабуть застав уже Київ зайнятим і пішов у Чернігів, а звідти вибрав ся й собі в Орду — за потвердженням. Чого він тим хотів, властиво не знаємо — чи потвердження своїх прав на Чернігівську волость, чи ще чого, тільки несподіванно пострадав тут за віру, не згодивши ся виконати татарські двірські церемонії: перейти між двома огнями (церемонія очищення від всяких злих гадок) і віддати честь пенатам ханської династії. Михайло уважав се поганством, і не згодив ся сповнити сих церемоній, навіть коли йому загрозили смертю за таку образу ханського маєстату. Його убили разом з боярином його Федором — затовкли кулаками і ногами на смерть, а в православній церкві канонізовано їх як мучеників за віру²⁾.

Тогож року 1246, майже в тихже днях вмер і Ярослав, вертаючи ся з Монголії з подорожі до великого хана Іююка³⁾. Його старший син Олександр дістав від хана грамоту (ярлик) на Київ і всю Руську землю (1249), але він „Руської землі“ не хотів, перебував у Новгороді, а 1252 р. добув від хана ярлик на суздальський Володимир і перейшов туди⁴⁾. Київ, що вже мабуть і за його батька Ярослава тільки номінально до нього належав, зовсім вийшов з під власти князів старої династії. Його історія як політичного центра, а потім — як одного з центрів в землях старої Руської держави, та огнища князівсько-дружинного устрою, закінчила ся вповні.

¹⁾ Супроти сказаного в тексті трудно сього Ярослава уважати Ярославом Інгваревичем, як то роблять часом, почавши від Зубрицького (Історія III с. 153). Ярослав Інгваревич міг би держати Київ тільки з руки Данила, чи за його дозволом, але літописець, оповідаючи про гостину Данила в Києві, нічим не натякає, що тут він був ще в границях свого політичного впливу.

²⁾ Повість про смерть Михайла, з рукописи XIV—XV в. видана у м. Макарія Історія рус. церкви V с. 417. Про неї дещо див. у Ключевского Древнерусскія житія святыхъ с. 146; докладно досі її не простудіовано. Нову версію її, з т. зв. Ростовського літописця, див. у Шахматова О т. н. Ростовской лѣтописи с. 21—2. Див. ще дещо в мой Історії Київщини с. 436—7. ³⁾ 30/IX 1246.

⁴⁾ Лавр. с. 447—9, 1 Новг. 271,

IV.

Перегляд поодиноких земель: Київщина

(в додатку — Турово-пинська земля).

Переглянувши історію розвитку й розкладу Київської держави, ми повинні тепер переглянути її складові частини, розуміється — тільки українсько-руські, та придивитися до їх складу й життя — політичного, культурного, економічного, оскільки се дозволяють наші джерела, та оскільки се не входило або не вийде в загальні огляди політичного і культурного життя України-Руси.

Як такі складові частини оглянемо політичні одиниці, що в сих століттях (XI—XIII) сформувались і відокремились під впливом різних обставин, й існували виразно, хоч не виробили собі при тім якоїсь спеціальної назви. В сучасній науковій термінології їх звуть залюбки землями, і сій назві, як конвенціональній, не можна нічого закинути. Тільки вона вповні конвенціональна: в пам'ятках наших слово „земля“ ніколи майже не прикладається до таких політичних організацій. Для політичного округу є в тих часах назва „волость“, але воно за узке супроти сих „земель“: ті землі переважно не волості, а комплекси волостей. Так Київська земля (по прийнятій в науці термінології) по термінології XI—XII в. розумілася як Руська земля + київські волості, Чернігівська земля — се Чернігівська + Новгородська волость + дрібніші волості, і т. и.¹⁾.

¹⁾ Наведемо кілька прикладів сєї термінології: Іпат. с. 222 „просимъ у тебе Черниговской и Новгороцкой волости“. Іпат. 240: „Иде Гюрги воевать Новгороцкой волости“, „повелѣ Смоленскую волость воевати“. Іпат. 343: „всю волость Черниговскую“ (в тіснійшій значінню не землю). Іпат. 435: „туга люта во всемъ Посемьи, и в Новгородѣ Сѣверскомъ и по всей волости Черниговской“ (тут не ясно, чи волость = земля

Але хоч бракує нам автентичної назви, та самі її одиниці, кажу, таки виразно існували, як певні території, групи волостей, зв'язані певним постійним, внутрішнім зв'язком, що при всяких внутрішніх поділах виступали на зверх як цілість супроти інших подібних земель, з певним столичним містом, як своїм політичним центром на чолі, і розуміли ся, які такі цілості. Ніщо не перешкоджає нам уживати для цих політичних груп назву „земель“, тільки треба пам'ятати її конвенціональність. На українсько-руській території ми маємо таких земель п'ять — Київську, Чернігівську, Переяславську, Волинську, Галицьку; до них треба ще долучити непевну що до свого етнографічного підкладу, але тісно зв'язану з українськими землями Турово-пинську.

Я вказав уже в своїм місці¹⁾, що в основі політичного групування руських земель лежав етнографічний підклад, змодифікований впливом міської організації й взагалі політичними впливами. В основі Київської землі лежала область Полян, що силою політичного розвою свого центра — Київа притягнула до себе більшу, але слабо розвинену Деревську землю, і ще деякі аннекси. Так, довго київською волостістю уважала ся дреговицька Турово-пинська земля. Сюди ж належить додати, правдоподібно, скрайку на лівім боці Дніпра, також волинську Погорину і може бути, що такими аннексами були ще деякі територіальні приналежності Київщини. В цілість повну, однородну сей комплекс земель довго не зливав ся: аж до упадку Київ а ся політична цілість Киянам представляла ся, як я вже сказав, як „Руська земля“ + „київські волости“. Тільки коли заглядали ся в політичнім житті ріжниці „Руської землі“ від її аннексів, стали вони всі зарівно Київською землею²⁾.

Як ми вже бачили³⁾, Полянська територія займала невелику

по нашій термінології, чи Чернігівська волость тіснійша, в противність Новгород-сіверській і Посемю). „Чернігівська земля — Іпат. 223: „ѣха ис Переяслава вбортѣ в землю Черниговскую и повоева около Десны села ихъ... и тако повоевавъ волость ихъ“, але не знати чи тут треба розуміти землю в нашім значінню, чи волости, що належали до чернігівських князів. Про „Руську землю“ див. низше с. 256.

„Область“ значить околицю, нпр. Іпат. 225: „бысть знамение... в киевской области“ (вар.: волости), і тут же низше в тімже значінню: „в киевской сторони“; теж саме на с. 463: „по всей области киевской и по Киеву“. — ¹⁾ Т. I с. 332—4.

²⁾ Літературу Київської землі й Київ а див. в прим. 5.

³⁾ Т. I с. 167—8.

просторонь між Дніпром й Ірпенем і далі на полудень, не знати як далеко; у всякім разі вона досягала Роси. Я пробував вказати на ній сліди колишньої політичної окремішності її головних центрів: окрім Києва ще Вишгорода, Білгорода і може ще якого центра на полудню¹⁾. Але історія вже застає сю територію сконцентрованою: що найменше уже в VIII в. ся концентрація була довершеним фактом, судячи по історії Руського імени. Від тоді Київ став політичним центром землі, а Вишгород, Білгород й інші менші значні осаді — його „пригородами“ (звичайно прийнятий в науці термін, що правда — звістний нам тільки з оповідань літописи про північні землі XII в.). І хоч можна часом помітити якісь сліди емуляції одного з пригородів — Вишгорода з Києвом, але взагалі земля Полян тримаєть ся солідарно і міцно.

Вона то й зветь ся в XI—XIII в. Руською землею²⁾. Початку сеї назви виказати не можемо, але ледви чи може бути непевність, що маємо тут питоменну назву сеї Полянської землі; до неїж вона й прикладаєть ся спеціально в сі часи: в XI—XIII в. назва Русь, руський уживаєть ся головно в сих значіннях: в тіснійшій значить Полянську землю, в ширшій — українсько-руські землі, в найширшій всі землі Руської держави. Але можна вказати ледво кілька місць, де вона значить Полянську землю разом з її волостями, себ-то Київську землю, як ми її розуміємо, і як розуміла ся вона пізнійше³⁾. І Полянська — „Руська земля“ не тільки була початковим ядром, що притягло до себе свої пізнійші аннекси, але й у X—XII в. зіставала ся властивим осередком, властивою землею: властиво то лише вона, її людність жила активним життям, репрезентувала громадський елемент в бурхливій історії Київщини XI—XIII в., при більш-меншій або й повній пасивності інших київських волостей.

До сеї „Руської землі“ прилучаєть ся від 1-ої пол. XI в., як київська волость, Деревська земля. Як ми знаємо, Деревська

¹⁾ І с. 347—8. ²⁾ І с. 168—9.

³⁾ До тіснішого значіння Руси, Руської землі див. тексти вказані в І т. с. 168—9; сюди можна додати ще нпр. Іпат. с. 15, 379, 459. Русь = Україна Іпат. 242 рядок 6 („изъ Руси“ = Чернігівщини), 306 р. 32 („у Руской земли“ = Київщина + Переяславщина), здаєть ся 348 р. 26; далі 411 р. 4, 406, Лавр. 355 („руськыѣ дѣцькыѣ“ = з України). Русь = Київська земля див. Іпат. 312 (руські городи — на Погорині). Русь = землі Руської держави нпр. Іпат. с. 104 р. 32, 105 р. 28, 218 р. 32.

земля втратила свою стару автономію в середині Х в., але й потім мала ще далі якийсь час осібних князів з київської династії: останнім з них був син Володимира Вел. Святослав, забитий десь слідом по смерті батька. Я висловив гадку, що політичне відокремлення Деревської землі в руках рівнорядного князя могло чинити особливі труднощі київським князям: се й могло бути причиною конфліктів, де один по другім дуже скоро загинали деревські князі, і тому Ярослав уже не схотів відокремляти „Дерев“ від Полянської землі. Від Ярослава і його поділу руських земель Деревська земля стає київською волостію, і уже ніколи не відокремлюється хоч трошки виразнійше від Київщини в тіснійшій значінню.

Се власне може навіть дивувати, що по такій упертій боротьбі Деревлян за незалежність в Х в., вони не показують ніяких змагань до відокремлення в політичну цілість, в особну землю в XI—XIII в. В останній чверті XII в. тут появилася й осібний князь в особі Рюрика Ростиславича, що просидів в деревлянських землях яких тридцять літ, — але й се не викликало в землі змагань до відокремлення, які бачимо в інших землях. За те пізнійше (в XIII в.) показалося тут иньше змагання: виломитися зовсім з князівсько-дружинного устрою й вернути ся до початкового ладу — жити автономними, дрібними громадами (тих болоховських й інших громад). Сей факт дозволяє нам пояснити пасивну роль Деревської землі в попередні часи тим, що тимчасом як інші землі, приладивши ся до нового устрою, накиненого їм київськими князями, повторяли його в своїм укладі, і тільки бажали відокремити його в границях своєї землі, — в Деревській землі не було ані созвучних елементів для князівсько-дружинного устрою Київської держави, ані елементів для централізованого землі в політичну цілість, тому й місцева суспільність зістала ся при пасивній неадапції нового державного устрою, поки обставини, в виді татарського погрому, не дали можливості визволити ся від нього. Аналогію для сеї ролі Деревської землі можна вказати у иньшого племені — Вятичів: та ж живучість племенного життя, єввіжість земської автономії, і так пасивність до тодішньої високої, князівсько-дружинної політики.

Ми дуже мало знаємо етнографічні границі Полян на полудні, Деревлян на півночі, заході й полудню¹⁾, тож і не можемо докладно осудити, на скільки різнили ся політичні границі Київ-

¹⁾ Див. т. I с. 168, 175.

ської землі XI—XIII в. від етнографічних границь тих племенних територій, що увійшли в її склад. Тільки гіпотетично могли ми для Деревської землі визначити басейни Тетерева і Случи, до Припети на півночі й Дніпра на північному сході¹⁾, і не знаємо, оскільки відмінний етнографічний підклад грав ролю в спірнім, посереднім становищу крайніх земель на заході й західнім полудню. Тільки гіпотетично можемо такий відмінний підклад припускати тут.

Такою була так звана Погорина, себ то край по обох боках нижньої Горини. Чи не належала вона вже до Деревської землі, чи була мішаною територією, тяжко сказати. З початку вона належала, правдоподібно, до Волини, і прилучена була до Київщини за Всеволода, коли він обкrojв волинську спадщину Ярополка. Судячи по фактах з середини XII в., західня границя Погорини, що була тоді разом і західньою границею Київщини, ішла вододілом притоків Горини, Стубли і Стири, та по верхів'ям Горини і Велі²⁾; на сході крайнім містом в ній уважався, видно, Корчеськ³⁾, так що ліве побережжя Случи вже належало до властивої Київщини. Нижня Горинь: Степань, Дубровиця, Городен належали правдоподібно до Турово-пинської землі; потім (у 1-ій половині XII в.) тут утворено маленьке особнє князівство Городенське, що при кінці XII в. знову злучилося з Турово-пинським.

Саме вже географічне положення Погорини натякає, що се була пізніша прищипка до Київської землі, а суперечки за неї між київськими і волинськими князями потверджують се: натяки на се маємо вже з волинської війни 90-х рр. XI в.⁴⁾, ще виразніші з 50-х рр. XII в.: Ізяслав, сидючи на Волині, виразно заявляє, що Погорина має бути волинська, не київська волость⁵⁾. Часте злучування Волини з Київом в одні руки вправді нестралізувало її суперечки; але в кінці Погорина, відокремившись

¹⁾ Див. т. I с. 157.

²⁾ Західня границя Погорини видна буде з порівняння деталей оповідання Київської літописи 1149—1152 р. с. 270—271, 284, 319—3; з них видно, що крайніми містами Погорини були Пересоппиця і Зарічеськ на р. Стублі, і річка Олика (теп. Полянська), здається, була пограничною а городи на Стири Муровиця і Дубен належали до Волини. Група міст, захоплених Володимирком, що виразно звуться „руськими городами“ (с. 312—3), значить належали до Києва, означають полудневу границю Погорини: се Бужеськ, Шумеськ, Тихомель, Вигопів і Гноїниця, з них знаємо місце Шумеська (на Велі) і Тихомля та Гноїниці на верхній Горині. Шумеськ і пізніше згадується як город в Погорині (Іп. с. 373).

³⁾ Іпат. с. 276. ⁴⁾ Іпат. с. 172. ⁵⁾ Іпат. 276.

в особнє князівство, непримітно перейшла в сферу політичного впливу волинських князів. Уже від третьої чверти XI в. (від Всеволода) дуже часто служила для наділювання дрібнійших князів з руки київського князя, а завершило її відокромлення довге, двадцятилітнє князювання тут Володимира Андрієвича, Мономахового внука, в другій половині XII в.; скоро по його смерті¹⁾ Погорину прилучено до Луцька, по всякій імовірності — за життя луцького князя Ярослава, і від того часу Погорина числить ся в складі Луцького князівства²⁾).

Невідомий нам етнографічний підклад і верхнього Побожа. Могли се бути ще Деревляни, або мішана територія з Уличами, особливо по їх міграції з степів. Коли Побоже звязано з Київщиною безпосередно, теж не знаємо, найправдоподібнійше — прилучено його разом з Деревською землею. Якись докладніші відомости про нього маємо доперва в середині XII в., коли се верхнє Побоже належить до Київщини і звязуєть ся тіснійше з волостями верхнього Тетерева³⁾. Тоді галицький Володимирко пробував забрати собі сі землі на верхнім Богу і верхній Горини, і кілька разів заберав де що з них: Прилук на Десні і городи полудневої Погорини: Бужськ, Шумськ, Тихомель, Вигошів, Гнойницю, — очевидно, бажаючи ними розширити своє галицьке Понизє; але київським князям все удавало ся вернути їх⁴⁾. Але пізнійше як

¹⁾ Умер 1170 р.

²⁾ Погорину (Дорогобуж) вперше бачимо в руках луцької галузі Мстиславичів, а власне у Інгвара Ярославича, 1183 р. Іпат. с. 428. Яким способом вона перейшла в руки Ярославичів, сього не можна пояснити инакше, як тільки, що ще їх батько Ярослав луцький, будиши досить сильним і впливовим князем, прилучив Погорину до своєї волости і перед смертю розділив її між своїми молодшими синами — Інгваром і Мстиславом, бо самі вони були занадто незначні й слабі князьки в 1170—80-их рр., аби могли дістати собі Погорину, та й відки? Найбільше наручним моментом для сього був час, коли Ярослав засів у Києві (1173—4 р.). Уже 1180 р. Ярослава не було на світі, се видно із згадки в літописи самих Ярославичів (Іпат. 407), і тоді вже Погорина мусіла бути так поділена, як то бачимо пізнійше: Дорогобуж у Інгвара (згадуєть ся тут 1183 р. — Іпат. 428), Пересопниця у Мстислава (згадуєть ся тут уже в перших роках XIII в. — Іп. 485). Потім, переходячи до Луцька, по смерті брата Всеволода, Інгвар задержав у себе й Дорогобуж.

³⁾ Так тут була тоді волость з пяти городів, і до неї належали: Божський і Межибоже на Богу, Котельниця на Гуйві і ще якісь два не-звані міста — Іпат. с. 234, 243, 257.

⁴⁾ Лавр. с. 296, Іпат. с. 312—3. Що Прилук вернено, се само по собі зрозуміло з огляду на пізнішу війну з Володимирком; з погоринських

Погорина, так і верхнє Побоже відойшло від Київа, тільки мабуть пізнійше як Погорина — десь в першій пол. XIII в. Незабаром потім однаке Побоже стратило своє значінне для князів, бо тут, як і в землях Тетерева і Случи, сформувалися автономні громади, що за помічю Татар рішучо виломлювалися з під княжого устрою.

До київських волостей довший час зачислялася Турово-пинська земля, часом навіть і з Берестем. Власне до сих земель прикладається в Київській літописи термін: „київська волость“, котрий прикладаємо взагалі до земель, звязаних з Київом. Почавши від смерти Ярослава, коли Турово-пинська земля дісталася разом з Київом Ізяславу, і до смерти Юрія Мономаховича, вона була мов би додатком до Київа, і за сих сто літ більше як 60 була безпосередно звязана з Київщиною; з того й вийшов на неї погляд, що то „київська волость“¹⁾. Але по смерті Юрія Турово-пинська волость відокремляється в руках свого отчича Юрія Ярославича і від того часу живе вже осібним політичним життям. В противність Деревській землі, сей київський аннекс виявив дуже виразно свої змагання до політичної окремішности.

Як границилася після того Турово-пинська земля з Київщиною, ми майже зовсім не знаємо; очевидно, границя йшла на пудень від Припети; але Мозир належав до Київщини, як і клинець між Припетю і Дніпром (Брагинська волость)²⁾. Можливо, що р. Уборть, котру бачимо границею Київської землі за литовських часів, була нею й давніше, принаймні її нижня частина. Дальший напрям границі орієнтує тільки Степань на Горини, що не належав по всякій правдоподібности до київської Погорини, бо не перейшов до Волини разом із нею.

городів бачимо ми потім Шумськ між містами Дорогобузького князівства (Іпат. с. 373).

¹⁾ Під 1142 р. Всеволод Ольгович каже про Туров до Вячеслава: „сѣдѣши въ Киевской волости“, і низше Всеволодові брати звуть київською волостью Бересте, Дрогичин, Черторийськ і Ключеськ (Іпат. с. 222). По Ярославовій смерті Турово-пинське князівство було звязане з Київом аж до вигнання Ізяслава 1073 р.; по короткім злученню з Київом по його повороті воно відокремляється в руках Ізяславичів, як їх отчина, аж до 1093 р., коли Святополк сів у Київі. Від 1093 р. Туров вістається при Київі до 1113 р., в 1113—1142 рр. він переходить з рук до рук; на короткий час, за Всеволода Ольговича, злучується він з Київом, потім відлучено його, і знову прилучено в р. 1146—1158, з деякими дрібними перервами.

²⁾ Іпат. с. 341 і 443.

На сході границею Київщини з грубого уважав ся Дніпро, давня етнографічна межа. Але в дійсности ліве побережжя проти Київa, здасть ся, належало теж до Київa — на се є цілий ряд натяків в оповіданнях про події XI—XIII в., і в сумі вони роблять дуже правдоподібним, що тут дійсно належала до Київa узенька і довга скрайка, може навіть від устя Припети аж під Переяслав (докладно її означити не можна)¹). Воно й само по собі дуже правдоподібно, що київські князі здавна, ще нім загорнули задніпрянські землі, постарали ся придбати сю скрайку, аби забезпечити Київ від всяких наглих нападів. Задніпрянський Городець напроти Київa, судячи по імені, мабуть власне і збудований був київськими князями, аби бути охороною Київa від сходу²).

На полудні Київщина не мала ніякої визначеної границі: вона змінювала ся з зміною колонізації. І так в середині X в., судячи по місту Родні на устю Роси, вона досягала ще Роси, потім Поросе покинено через печенізькі спустошення, й укріплювано лінію Стугни, як граничну. В другій чверті XI в. відреставровано Поросе знову; для залюднення його уживано і невільників (згадують ся Ляхи за Ярослава); потім для колонізації погранича ужито останків Торків. В 90-х рр. XI в. Поросе знову знищено, границя знову відступила до київських околиць; людей з над-роського Юриєва осаджено коло Витичева, над Дніпром, бо довше не могли витримати. Наново залюднено Поросе по побідах над Половцями на початку XII в., теж із значною участю турецьких колоністів. В середині XII століття руська колонізація, правдоподібно, перейшла за Рось, хоч тут ми й не можемо вказати якихось руських городів на певно. Границею осілої колонізації в другій пол. XII в. можна уважати вододіл Роси і Виси.

Подібні вагання пограничної лінії мусіли мати місце і на Побожу, тільки що за браком відомостей ми нічого окрім здогаду про се не можемо висловити.

¹) Натяки на приналежність до Київa задніпрянської скрайки зібрані й обговорені в моїй історії Київщини с. 9—10. Здасть ся, що про сі київські задніпрянські землі йде мова в Іпат. с. 225: „бысть знаменіе за Днѣпроу въ Киевской области“; тяжше припустити, що се задніпрянська (чернігівська або переяславська) записка.

²) Сей Городець (він же Песочний городок в Іпат. с. 520—1) стояв на острові, що робить тут, бодай тепер, мала протока Радосинь (теп. Радунка); укріплення його одначе незначні. Про них і взагалі про Городець див. брошюру Гошкевича Замокъ кн. Симеона Олельковича и лѣтописный Городець подъ Киевомъ, 1890 (відб. з Трудів київ. дух. акад. 1890, II). Новійше (але хибне) в Трудах XI съѣзда II с. 139.

Таким чином за добрих часів Київщина, не рахуючи Турово-пинської землі, займала з грубого просторонь між Дніпром, Припеттю, Горинею, Росією і Богом, переходячи сі ріки невеликими скрайками подекуди. При кінці XII і на початку XIII в., як ми бачили, Київщина стратила Погорину і Побожє. Автономічний рух заслучських громад, здасть ся, ще більше обтяв західню границю Київщини: в середині XIII в. границя Київщини не переходила за Случ і Возвгяль на правім боці Случи в 1240-х рр. вже, здасть ся, рахуєть ся до Волини¹⁾; Камінець, що звичайно (хоч правда — тільки гіпотетично) кладуть тепер на Случи, вище Возвгяля, належав у 1-ій пол. XIII в. то до київських, то до волинських князів²⁾. Таким чином Київщина в середині XIII в. прийшла більш-менш до тих границь, в яких бачимо її за литовських і польських часів (не рахуючи пізнійших задніпровських додатків): в обводі 1566 р. границя Київщини починаєть ся на вододілі Бога, Тетерева і Случи, відти переходить на Случ, з нижньої Случи на Уборть і Убортю йде до устя³⁾.

Зовсім природно, що з Київщини нам найліпше відомий той трикутник між Ірпенем і Дніпром, де головню скупляло ся політичне і культурне жите землі, — особливо коли степовий натиск зганяв сюди людність з широких пороських просторів. По за ним відомо нам не багато, і ще найбільш пощастило Погорині, завдяки тим війнам на київським пограничу, для яких вона була ареною.

Київ, розумієть ся, з кожного погляду домінував у землі, далеко переважаючи всі иньші її осаді: в X—XII в. се було найславнійше місто всеї східньої Європи, „суперник Царгорода і преславна окраса східньої церкви“, як зве його Адам бременський, і з ним не рівняти ся було иньшим. З попереднього ми вже знаємо, що по слідах людського жита на його теперішній території Київ займає одно з поважнійших місць між історичними містами взагалі. Його географічне положення було того рода, що забезпечало йому важну торговельну і культурну ролю у всіх ча-

¹⁾ Можливо, правда, що Данило нищив Звгялян тільки принципіально, як сторонників противного йому напрямку.

²⁾ Іпат. с. 468, 503, 516, 521.

³⁾ Див. т. IV, мапу й примітки до неї.

сах, а по багатству, політичному значінню і славі він підіймав ся часами до світового значіння¹).

Теперішній Київ розкинувся на групі високих наддніпрянських горбів, в колії, що робить тут ріка, обминаючи їх, і на бережній рівнині на північно-східнім краю цих горбів — котрої частина, що входила в границі давнього міста зветь ся Подолом (Поділ, Подольє — нижнє місто, в противність „Горі“), а дальша частина — Оболоню (болоньє — прирічна низина)²). Горби підіймають ся до 600 стіп над рівнем моря і до 300 стіп над рівнем ріки, подільська ж рівнина підіймаєть ся над рівнем ріки так незначно, що весною Дніпро звичайно заливає значну частину її³). Річечка Почайна, що тече через Оболонь, робить тут залив, що був київською пристанею⁴). Її устє ще на початках XVIII в. було під самою горою, і тільки в 1820-х рр. зникла коса, що відділяла його від ріки⁵). Друга річечка Либедь, тепер ледви видна, колись досить значна⁶), межувала київські горби з полудня; тільки в другій половині XIX в. залибедські осадки стали київськими передмістями.

Найстарші сліди людського життя в Києві знаходять ся в частях не залюднених і не рушаних в пізнійших століттях — на півночі і на полудні. Так багаті останки палеолітичного життя знайшли ся на теперішній Кирилівській улиці, під горбами, і менше досліджені — за Либедю, на ур. Протасів яр. Багаті сліди новітньої кам'яної культури знайшли ся і в тій же місцевості на Кирилівській улиці (характеристичні вироби з рога, гончарні горни й останки мальованого начиння), і далі на північ.-захід, на старім урочищу Дорогожичах (печери коло Кирилів-

¹) Літературу Києва див. в прим. 5.

²) Тепер границю Подола від Оболони становить викопаний в XVIII в. рів, для спливу води, т. зв. „Канава“.

³) На сі повени правдоподібно натякає Повість, в оповіданню про Ольгу: „бѣ бо тогда вода текуща возлѣ горы кыевскыя, и на Подолѣ не съдяхуть люде, но на горѣ“ (Ипнт. с. 35). Розуміти (як то роблять деякі), що в тих часах Поділ не було залюднений, ніяк не можна, бо ж маємо на залюднення його виразні вказівки.

⁴) Ольга каже: „такоже постоянни у мене в Почайнѣ, якоже азъ в Суду“ (в паргородській пристані) — Іпат. с. 40.

⁵) На планах XVII—XVIII в. вона ще є. Проте, як зникла вона, див. у Лебединцева в Истор. замѣтках о Кіевѣ, К. Стар. 1884, X; див. також Археол. лѣтоп. Ю. Р. 1899 с. 88.

⁶) Іпат. с. 299: „и тако вбодоша ѣ в Лыбѣдъ весѣѣ, инши же и бродѣ грѣшша“, отже тільки на броді можна було її перейти.

ського монастиря), на самих горбах: на ур. Преорці (на півн. захід від Дорогожич), і на полудневім краю Київа за Либедю — на Соломенці і на Лисій горі¹⁾. Правдоподібно, й на Подолі та на горбах зайнятих старим Київом знайшлися б подібні останки, як би не були знищені пізнішим житєм.

Північному згірю, де ми можемо констатувати сліди з ріжних стадій найстаршої — кам'яної культури, не бракує й слідів пізнішого житя, що доказують існування тут осад від найдавніших епох до часів княжого Київа: на Оболоні недалеко устя Почайни знайшовся скарб римських і колоніальних монет III—IV в.; на Дорогожичах і в околицях теп. Йорданської церкви знайшлися скарби орієнтальних монет VIII—X р., і похорони, що можуть вказувати на ранні історичні часи (IX—XI вв.). Сліди житя з тих же більш-менш часів — від перших віків християнської ери до княжих часів — показалися в значнім числі й нижче по Дніпру, на згірю теперішнього Печерська: скарби римських і орієнтальних монет від I в. перед Хр. і до X в.²⁾

З початком історичних часів, властиво з початком Київської держави, на перше місце виступає київський „город“, або „Гора“ — той горб, де маємо тепер церкви Десятинну, Андрія, Трох Сьвятителів. Тут, розуміється, містилася тільки незначна частина київської людности: се стає очевидним з огляду на дуже незначну великість тодішнього „города“. „Город“ був тільки замком, акрополем міста й резиденцією князя. Початок сього города виходить за всякі хронологічні границі: в XI в. його називали городом мітичного Кия, що був заразом праотцем полянського народу. На поблизу (на північ) горбі Щекавиці містилися оселю його мітичного брата Щека, але слідів якогось значнішого житя на Щекавиці досі не звісно³⁾. Що ж до третьої легендарної осади —

¹⁾ Див. т. I с. 23 і далі й прим. 1 і 2.

²⁾ Відомости про подільські нахідки зібрані у Антоновича Археологическая карта с. 30—1 і у Петрова с. 32—3 (тут додана ще одна дуже інтересна, але певне нахідка — грецьких і римських монет з I—II в. по Хр.), про печерські Антонович с. 40—1, Петров с. 51—2. Дрібніша бібліографія у Спіцина Обзорніе губерній, XXI. Ніяк не можна згодити ся з його поглядом, що початок Київа, як міста іде від IX в. (ib. с. 92—3). Він переочує той факт, що в залюднених в X—XVI в. околицях Київа дуже тяжко було заціліти старшим останкам. Богаті останки на старім Київі пояснюються тим, що в XIV—XVIII в. сі околиці стояли пустками.

³⁾ В XII в. тут була церква — Іпат. с. 424.

Хоревиці, то навіть не знати, де вона була. На погляд самого книжника, се були незначні осади, й тільки город Кия придбав значінне й славу¹⁾.

В середині й другій половині XI в., коли укладала ся наша найдавніша літопись, пам'ять про той старий город Кия, наслідком розширення міста за Ярослава, вже затрачувала ся, так що літописець уважав потрібним пояснити, де він був²⁾. Тут уже в X в. стояв княжий двір з камяним теремом, між пізнішою Десятинною й церквою св. Василя (Трох Сьвятителів), і двори значніших бояр. Судячи з місць похоронів київських князів IX в. — Дира, Олега, уже тоді резидували тут князі. За часів Володимира в сусідстві княжого двора, на горбі красували ся статуї Перуна й інших богів, а по охрещенню Києва на сім місці Володимир поставив церкву св. Василя³⁾, а по другий бік княжого двора — катедру Богородиці Десятинної, на місці теперішньої. Се була величава церква, котрої теперішня, збудована на її фундаментах в XIX століттю, не займає й половини⁴⁾. Тоді ж розширено, очевидно, і самий старий город⁵⁾, та прикрашено різними окрасами: так на площі коло Десятинної церкви Володимир поставив вивезені з Корсуня чотири бронзові фігури коней і дві бронзові статуї⁶⁾.

Пізнійше сей старий город ще більше був забудований церквами, княжими дворами й иньшими подібними будинками. Тут уміщують стару церкву св. Софії, що згоріла 1016 р.⁷⁾, і збудований Всеволодом монастир св. Андрія (т. зв. Янчин, по імені його доньки Янки — Анни, що тут постригла ся). Метислав Великий (Мономахович) поставив тут свій патрональний монастир св. Федора, де був пострижений і потім забитий нещасливий Ігор Ольгович. Сьвятослав Всеволодович поставив на княжім дворі церкву св. Василя, може на місці Володимирової⁸⁾, а Рюрик другу, теж св. Василя — на новім дворі⁹⁾. Сей „новий двір“

¹⁾ Теорія, що в сій легенді маємо сліди сіноїкізма тих кількох осад, з котрого повстав Київ (представлена пок. Маркевичем в К. Стариї 1889, XII і недавно Антоновичем в Трудах XI съезда II с. 139) дуже проблематична. ²⁾ Іпат. с. 35.

³⁾ Як звичайно думають — на місці теп. церкви Трох Сьвятителів, ~~назване~~ Василя. ⁴⁾ Див. т. I с. 466.

⁵⁾ Се видно з порівняння Лавр. 54, де княжий двір стоїть за містом, „за святою Богородицею“, й Іпат. 79, де статуї стоять за св. Богородицею, але вже в місті, поставлені, очевидно, Володимиром.

⁶⁾ Іпат. с. 79. ⁷⁾ Thietmari VIII. 6. ⁸⁾ Іпат. 428. ⁹⁾ Іпат. 474.

княжий мабуть теж був у старім городі (думаю, тим і пояснюється його ім'я, що він стояв у ближньому сусідстві старого). Але з усіх церков старого міста зісталося дуже мало: церква св. Василя має старі мурів, від інших не лишилося нічого, окрім останків фундаментів; навіть місць тих церков здебільшого не знаємо докладно.

Про княжий двір маємо дуже скупи відомості. Правдоподібно, старий двір X віка був перебудований за Ярослава, бо пізніше зветься Ярославовим, „Ярославль дворъ“¹⁾. В XII в. він зветься Великим двором²⁾. Коло нього, мабуть, стояв той „Новий двір“. Окрім цього так би сказати — офіційного двора були тут і приватні двори деяких княжих родин або значніших бояр — нпр. двір кн. Мстислава, двір тисяцького Чудина і т. ін. В сусідстві княжого двора була в'язниця — „поруб“, для особливо небезпечних в'язнів: тут пересиджував Всеслав, увільнений Князями в повстанню, далі — будинки для духовенства, як дім демесників — катедрального хору, коло св. Богородиці³⁾, і т. ін. Перед княжим двором було невелике торговище — Бабин торжок.

Не вважаючи на пороблені розширення, старий город всеж таки був рішучо тисним, від коли Київ став столицею світової держави. Ярослав, зайнявши ся будовами й окрасами, що мали зверху надати Києву відповідний його значінню вигляд, узяв під город і прилучив до старого міста сусідню, положену на південний захід височину, кілька разів більшу від старого міста. Новий — т. зв. Ярославів, або „Великий город“⁴⁾. Його лучив з старим містом міст через яр, що розділяв ці дві височини, а недавно знайдені на краю цього яру фундаменти могли бути воротами над сим мостом⁵⁾. На околиці мусіли бути дерев'яні стіни, які бачимо в XIII в. (в оповіданні про татарське взяття) на околиці старого міста. Головні ворота були від південного заходу — т. зв. Золоті, звані так правдоподібно тому, що були побивані золоченою бляхою. Вони були муровані з цегли й дикого каменя, як показують їх рештки, мали на горі церкву Благовіщення і різні сховки („комари Златыхъ вратъ“); приступ до них боролися дві вежі чи виступи, видні ще на старих планах — тепер вони зникли без сліду, а й від самих воріт зісталися тільки бічні стіни. Другі ворота — Лядські вели з міста на південний схід — на „Угорське“, треті — Жидівські (на північний захід)

¹⁾ Іпат. 229 і часто потім. ²⁾ Іпат. с. 307. ³⁾ Іпат. с. 35.

⁴⁾ Іпат. с. 106. ⁵⁾ Пор. Труды XI съезда II с. 137.

до жидівського міста. Крім сих, вичислених в оповіданню про оборону Києва від Юрія 1151 р.¹⁾ були ворота, що лучили великий город з старим і ще одні, що лучили його з Михайлівською горою, а може і з „Боричевим узвозом“ — дорогою на Поділ²⁾.

В сїм Великім місті станула нова, прекрасна, багато прикрашена катедра св. Софії, збудована Ярославом, що красується й досі. Коло неї стояли два патрональні монастирі, поставлені разом з нею Ярославом: св. Георгія, „предъ враты св. Софїи“, і св. Ірини — по імені жінки Ярослава. Монастир св. Георгія, про збудовання котрого заховалося дуже інтересне старе оповідання, був призначений Ярославом на церемонію „настолювання (інтронізації) новоставимымъ епископомъ“³⁾. Від нього не зісталося нічого, від монастиря Ірини — тільки незначні руїни. Двір св. Софії служив для нарад і народніх зборів. Тут же правдоподібно були поставлені будинки для катедрального духовенства.

Але не вважаючи на заходи Ярослава, на побудовані ним тут розкішні й багаті будинки, Великий город, видно, не „переяв слави“ у старого. Бачимо, що князі далі будують церкви в малих і тісних городі, в великім же городі по Ярославі не відомо з літописи ніяких нових, а хоч тепер в нїм викрито фундаменти ще кількох церков з перед-татарського часу⁴⁾, але не підлягає сумніву, що найбільш столицею, аристократичною частиною Києва й далі лишився все таки старий город.

Не знати коли, але правдоподібно — не пізнійше XI в., зайняло місто й інші сусідні з старим городом горби: Михайлівську гору, де кн. Святослав поставив славний „золотоверхий“ монастир св. Михаїла і де звичайно уміщують ще старий монастир св. Димитрія, збудований Ізяславом-Дмитром Ярославичом на честь свого патрона в третій чверті XI в., з церквою св. Петра, збудованою при ній його сином Ярополком-Петром, а також і Щековицю, де звістна нам одна церква в XII в., як я вже казав. На т. зв.

¹⁾ Іпат. с. 296.

²⁾ Іпат. с. 247: Володимир, не можучи проїхати з великого города в старий звичайною дорогою, через міст, „увороти коня направо“.

³⁾ Оповідання в прольоту XIV в., передруковано нпр. у Закревського I. 265; воно оповідає про те, як плачено робітникам за роботу, як князь заохочував робітників до сеї роботи, й наведене в т. III, гл. 4 (с. 356 першого вид.).

⁴⁾ Нпр. коло Софійської катедри — думають, що то могла бути церква св. Катерини, коло Жидівських воріт, — як думають, церква св. Никити. Лебединцев у К. Старині 1884, X с. 237—8, Петров ор. с. 150, 253—5.

Киселівці або Флоровській горі знайшлися також різні останки тогочасного побуту й сліди якоїсь кам'яної будови. Нарешті здається, жидівська дільниця — „Жидове“ була на горі за Жидівською брамою, хоч не виключена можливість, що вони жили в самих містах, коло Жидівських воріт¹⁾.

В сусідстві Жидівських воріт, на Кудрявці, уміщують передмістя „Копиревъ конецъ“ (його місце — одно з найбільш зазначаних питань київської топографії). Сей „конецъ“ притикав другим кінцем до Подолу, мабуть лучився долиною між Киселівкою й Щекавикою, й тут були ворота на Поділ, „врата подольския в Копиревъ концѣ“²⁾. На сьім передмісті поставив Святослав Ярославич патрональний монастир св. Симеона, а в XII в. збудували тут церкву св. Івана³⁾.

Поділ мусів бути головною частиною міста що до числа людности, але супроти аристократичної „Гори“ він, видко, мав характер буржуазійного міста, і то буржуазії середньої й дрібної. З горою його лучила возова дорога, напрям котрої не зовсім легко вказати. Звичайно думають, що се т. зв. Боричів узвоз і що йшов він між Михайлівською горою та старим городом. Друга дорога йшла через Копиревъ конецъ. Від півночі боронили Поділ укріплення з палисадом („столпие от горы оли и до Днѣпра“). Дійсно, в документах XVI—XVII в. звістний вал, що був десь за Щекавицею⁴⁾. Але сліди залюднення йдуть тут, як ми вже бачили, далеко за Щекавицею на згір'ю, до теп. Йорданської церкви, і не багато що менше над Почайною. Але урочище Дорогожичі, з монастирем св. Кирила, поставленим всеволодом Ольговичем і славним в історії руської штуки своїми фресками, що по часті заховалися досі, лежало вже за містом.

Як я сказав, Поділе мусіло бути середньо-міщанською частиною Київа: з часів княжого Київа не маємо тут ані археологічних находок, що свідчили б про пробування тут людей богатих, розкішних, ані якихось визначних будинків. З теперішніх тільки Успенська церква збудована за княжих часів: її уважають за церкву Богородиці Пирогощої, збудовану Мстиславом Великим

¹⁾ Іпат. с. 208. Про жидівську дільницю див. у Петрова *Ист.-топ. очерки* с. 9 (є тут у нього багато довільного). Про останки старого життя на Киселівці див. К. Старина 1888. VIII і IX. ²⁾ Лавр. 397.

³⁾ Іпат. с. 206, 250, 283. З великої літератури Копиревого кінця згадаю лише новіше — Лашкарьова в його *Очерках*, Петрова *Ист.-топогр. очерки*, Голубєва *О древнѣйшемъ планѣ Кіева в XII т. Чтеній київ. істор. тов.* ⁴⁾ Звістки зібрані у Петрова *ор.* с. с. 29.

і славно з ікони Богородиці Пирогощої, привезеної з Царгорода разом з иншою іконою — вишгородською¹⁾). Инші церкви, звістні на Поділї, або були деревляні, або зникли без сліду. З них особливо інтересна найстарша київська церква — св. Ілїї, звістна ще з середини Х в.²⁾: вона стояла „над ручємъ, конѣцъ Пасынче бєсѣды и Козаре“. Правдоподібно сей „ручай“ — то Почайна, і церква стояла коло самої київської пристани, що й зрозуміло, коли пригадаємо, що як раз серед купецтва християнство мусіло найскорше взяти свій початок. Знаємо ми й иншу купецьку церкву на Подолі, се новгородська церква св. Михаїла³⁾, — церква новгородської купецької кольонїї. Вона стояла деє коло „Торговища“ — головного київського ринку, що був на Подолі і служив заразом місцем народніх віч⁴⁾). Инший раз згадуєть ся віче коло Турової божниці — себ то церкви, поставленої якимсь Туром, очевидно теж на Подолі⁵⁾). Як бачимо, для головної частини Києва, що своєю площею переважала всі инші части, разом взявши, знаємо про Поділ не багато.

Згіре над теп. Хрещатиком, так званих в тих часах Клов — не знати чи був якось сильнійше залюднений. Тут був монастир Влахернської Богородиці, поставлений в другій половині XI в. Стефаном, давнійшим печерським ігуменом (тому звав ся він Стефановим — Стефанечь⁶⁾). За те наддніпрянське згіре — т. зв. Угорське повне ріжних памятных і важних урочищ. Як я вже згадував, воно показує сліди житя з перед-княжих часів. В IX в. уже мусіла тут бути княжа резиденція, судячи з легенди про убийство Аскольда і Дира „під Угорським“, в сусідстві котрого лежала Аскольдова могила. В близім сусідстві Угорського бачимо від часів Володимира княжий двір званий „подъ Угорськимъ“ або „на Берестовѣмъ“, від імени „сельця Берестового, що тут стояло⁷⁾); сей двір мусів бути резиденцією Аскольда. На його місце вказує монастир „св. Спаса на Берестовім“, що істнує й досі, перебудований, з незначними останками давніх мурів⁸⁾). Крім нього була

¹⁾ Про недавні нахідки фресків і поливаних плиток див. Археол. гістоп. Ю. Р. II с. 39. ²⁾ Іпат. с. 34. ³⁾ Іпат. 249, Лавр. 302.

⁴⁾ Іпат. с. 120.

⁵⁾ В ній бачили старе місце культу скандинавського Тора, або Тура, одного з сонячних божеств — див. т. I с. 531, але се неправдоподібно, як я там вказав уже. ⁶⁾ Іпат. с. 162, 188. ⁷⁾ Іпат. с. 53.

⁸⁾ Іпат. с. 425, правдоподібно він же згадуєть ся на с. 162 під іменем Германового (Германечь), пор. с. 127. Про княжий двір — Іпат. с. 90, 307, пор. с. 13: „приступъ подъ Угорское“.

ще тут за Ярослава церква св. Апостол, де був священником славний Іларіон, пізніший митрополит¹⁾.

Трохи нижше по Дніпру, в сусідстві княжого двора, заснувала ся в середині XI в. головна съвятощ „руського Єрусалима“, головне огнище аскетичного християнства в східній Європі — Печерський монастир. Початок йому дали печери, якими так багаті взагалі околиці Київ: знаємо, що глиняні верстви над Дніпром служили ще неолітичному чоловіку на мешканнє. З розповсюдженням християнства такі печери дуже часто стали служити сховками для християнських анахоретів; нпр. печера з слідами анахоретів була знайдена в Києві над Дніпром, коло мосту, иньша нижше, на передм. „Зьвіринець“, третя на горі Уздихальниці під старим городом, далі на полудне — коло Пирогова в околиці Трипілля, і т. д.²⁾

За взірцем сих старих печер копали ся й нові анахоретами для аскетичного пробування. Одна з таких печер, викопана чи тільки уживана для молитви двірським съвященником з Берестового Іларіоном, і потім перейнята иньшим аскетом — Антонієм, стала завязком найбільшого й найславнішого монастиря Руси, що заповнив своїми печерами і церквами околицю Берестового. Головна церква поставлена була на горі, що належала правдоподібно до княжого двора й була відступлена для монастиря кн. Ізяславом³⁾. Кілька разів зруйнована огнем — від ворогів і припадків, вона заховала до наших часів лише дещо з своєї старої будови⁴⁾. В цілости заховала ся прибудована до неї церквця св. Івана, а також ворота монастиря з церквою св. Тройці. Кам'яна „трапезниця“, збудована на початку XII в. кн. Глібом Всеславовичем, щезла. Ся частина міста, здасть ся, була теж укріплена; принаймні знаємо „Угорські ворота“⁵⁾, певно — на дорозі звідси до великого міста.

Нижше Дніпром, на „Видобичах“, над дніпровським бродом, стояв монастир св. Михаїла, поставлений Всеволодом, оден з визначніших київських монастирів, для нас пам'ятний своїм ігуменом Сильвестром, редактором найдавнішої літописи. Він стояв над самим Дніпром, що неустанно підмиває свій західний берег.

¹⁾ Іпат. с. 109.

²⁾ Про сі печери див. Арх. карту Антоновича с. 40, Археол. літопись 1903 с. 335. ³⁾ Іпат. с. 111.

⁴⁾ Див. найновіше справозданнє інж. Николаєва в II т. Трудів XI съезда с. 125. ⁵⁾ Іпат. с. 296.

Правдоподібно для охорони монастиря від ріки, Рюрик Ростиславич поставив 1190 р. „під церквою св. Михайла“ кам'яний мур, факт — прославлений риторичним панеїриком, що кінчить Київську літопись. Але сей мур не оборонив монастиря — від його церкви лишився тільки західній бік, східній, видко, потягнула земля в ріку.

На горі над сим монастирем стояв „двір красний“, поставлений тим же Всеволодом¹⁾. Теперішнє сусіднє урочище „Звїринець“ вказує, що тут мусів бути княжий звїринець, менажерія, подібно як то бачимо в тих часах по иньших столичних містах старих князівств.

Той Всеволодів „красний двір“ спалили Половці 1096 р. і не знати, чи його потім відновлено. Але в XII в. таки був знову якийсь „Красний двір“, звістний з того, що його пограбили Кияне по смерті Юрія, і иньший двір за Дніпром, „що його Юрій звав Расм“²⁾. Крім того княжий двір стояв, здається, на острові під Видобичами³⁾. Нарешті якийсь двір, видко, був на полудень від Києва, по дорозі до Василева — „Теремець“, правдоподібно на місці теп. хутора Теремки⁴⁾.

За Видобичами низше Дніпром (з мило) був монастир на ур. Гнилючині, инакше Володарка, або Церковнище (коло с. Пирогова, над Дніпровою протокою) — звістний в XVI в. під назвою Гнилецького. Останки тутешньої мурованої церкви належать часам перед-татарським, а печерка звязується з іменем Теодосія печерського⁵⁾.

Задніпрянський берег насупроти Києва пам'ятний тим, що був місцем дипломатичних з'їздів руських князів. Очевидно — ся посередня, ніби неутральна територія надавала ся дуже добре для стріч князів правобічних і лівобічних, не завсіди приязних між собою. Так княжий з'їзд 1100 р. був у Ветичах, насупроти Вишгорода; на Дніпровім протоку Золотчі, насупротив Києва, з'їздили ся князі 1101 р., на сусіднім Долобським озері в 1103 і 1111 в.,

¹⁾ Іпат. с. 162. ²⁾ Іпат. с. 336.

³⁾ Іпат. с. 261, правдоподібно в сім дворі жив Михайло Всеволодич в XII в.: „живяше под Киевом во островѣ“ — с. 524.

⁴⁾ Лавр. 311, Сборникъ матеріаловъ для ист. топогр. Києва III с. 106, з докум. 1593 р.: „на Теремцохъ селище пустое“.

⁵⁾ Нова стаття проф. Лашкарьова: Дача кїєво-братскаго монастиря Церковщина — Труды Кїевской Духовной Академіи 1899, III, див. Похилевича Уѣзды Кїевскій и Радомысльскій с. 106. Проф. Лашкарьов думає, що тут було село Печерського монастиря, а потім філія сього монастиря.

коло Ольжич 1142 р. Дуже правдоподібно супроти тих фактів, що й славний з'їзд 1097 р. „в Любчу“ відбув ся коло теп. Подюбського озера, в сусідстві оз. Долобського¹⁾.

Так ми оглянули Київ з його визначнішими пам'ятками й урочищами. Про його політичне, культурне, релігійне значіння нема що тут розводити ся — про се досить сказано в різних розділах сеї праці — коротко зазначу тільки, що він був політичним і культурним центром східної Європи від X до половини або й до третьої чверти XII в., релігійним ще довше — до середини XIII в., заховавши де що з своєї релігійної авреолі й на пізнійше. Київський патріціат — ті дружинні й земські роди, що в своїх руках держали київську торгівлю, київську управу, брали участь в високій політиці, обдаровували київські церкви й монастирі, підтримували артистичний промисл своїми вимогами й забаганками, могли з горда дивити ся з високости київської „гори“, повторяючи гордовиті слова Ізяслава: „Богъ всегда Рускыя землѣ и Рускыхъ сыновъ въ безчестьѣ не положилъ естъ: на всехъ мѣстѣхъ честь свою взимали суть“²⁾.

Як великий був давній Київ показує великість території, яку він займав, і кілька заміток кинених нам принагідно нашими джерелами. Так оповідаючи про велику попість на людей 1002 р., літописець каже зі слів продавців домовин (корст), що тоді від пилипівських заговин до мисопущ, за три місяці, вмерло 7600 люда³⁾; а кілька ж його згинуло, не купуючи домовини! По всякій правдоподібности ми можемо тодішню людність Києва з передмістями числити не менше як на 100.000. Тітмар зі слів німецьких вояків, що ходили з Болеславом у Київ, описує його, що то було велике місто (*magna civitas*), мало більш ніж 400 церков і 8 торгів і нечисленну силу народу (*populi ignota manus*⁴⁾). Суздальська літопись каже, що підчас пожежі 1124 р. в Києві, „самих церков згоріло більше як шість сот“⁵⁾. Поминути сих двох незалежних від себе звісток, що в Києві XI—XII в. церкви рахували на сотки, не можна, хоч би й припускати, що число їх побільшене; правдоподібно пояснюють, що вже тоді багатші люде мали свої приватні церкви по дворах.

¹⁾ Ветичі згадують ся в документі 1713 р. — Сборникъ мат. для ист. Кіева III. 135—6; про Подюбське озеро — див. у Барсова Географія² с. 143 (на підставі наперів Бороздіна, а плян Бороздіна в атласі Погодіна Древняя русская исторія. ²⁾ Іпат. с. 310. ³⁾ Іпат. с. 150.

⁴⁾ VIII. 16. ⁵⁾ Лавр. 278.

Окрім „туземців“ Київ містив у своїх валах численні чужоземські кольонії. Розуміється, їх розцвіт стояв у зв'язку з обставинами київської торгівлі, і число сих „насельників“ було не однаке. В наших джерелах маємо звістки про кольонію Новгородців, що мали, як ми бачили, на Подолі свою церкву і мабуть в сусідстві її й сиділи¹⁾, кольонію західніх купців — „Латина“, „Нѣмци“, що мали мабуть і кілька церков; знаємо костел св. Марії, коло котрого в 1230-х рр. був домініканський монастир, доки його не скасував Володимир Рюрикович, боячи ся, як каже Длугош, аби він не шкодив православній вірі²⁾. Звістні слова Слова о полку Ігоревім: „ту Нѣмци и Венедици, ту Греци и Морава поють славу Святъславлю“, толкують так, що тут іде мова про київських кольоністів — Німців, Венеціан, Греків, Чехів³⁾. Це толкування не має в собі нічого неможливого, бо сі всі кольонії дуже легко могли бути в Києві XII в. Про італіанських купців у Києві говорить Пляно-Карпіні, що застав їх тут підчас своєї подорожі в 1247 р.: він вичисляє поіменно кількох купців з Генуї, з Венеції, може й з Пізи, та додає, що було тих купців — італіанських і також французьких, чимало⁴⁾. Коли такий був їх з'їзд по сьвіжім погромі Києва 1240 р. серед паніки від Татар, тим численніші кольонії сих куців мусимо припускати перед тим.

¹⁾ Лавр. 302, Іпат. 350.

²⁾ Іпат. 393, 1 Новг. 245. Правдоподібно, про костели йде мова в 1 Новг. 179: „а что гости иноземья всякого языка — затвориша ся въ церквахъ“. Костел св. Марії згадується в старім житті Яцка Одровонжа (Monum. Pol. hist. IV с. 857), писаним одначе в середині XIV в., і у Длугоша (II. 240). Проф. Абрагам в своїй недавній праці (*Uowstanie organizacji kościoła łacinskiego na Rusi I* с. 67 і далі) припускає, що се з початку був костел місії ірландських бенедиктинів з Реґенсбурґа, але се можна казати лише гіпотетично. Звістка Длугоша, зачерпнена мабуть з домініканських записок, має в науці загальне довіре. Пор. ще було 1234 р. *Ulrico et fratribus suis eorumque concivibus Latinis in Kiow — Historica Russiae mon. I* ст. 36.

³⁾ Карамзін III с. 124, Брун — Черномор'є I. 194; иньше толкування — що тут треба розуміти розповсюдження слави походу по тих землях.

⁴⁾ *Sunt et testes mercatores de Constantinopoli qui per Tartaros in Russiam venerunt, nomina autem mercatorum illorum sunt haec: Michael Genuensis enim et Bartholomeus, Manuel Veneticus, Iacobus Reverius Acre, Nicholaus Pisanus — isti sunt majores; alii minores sunt: Marcus, Henricus, Iohannes Vasius, iterum Henricus Bonadies, Petrus Paschami: alii plures fuerunt, sed eorum nomina nescimus — Rescueil IV. 772. Гайд (ор. с. I 328) уважав Венеціанами окрім Мануеля ще того Реверія і Миколая, розуміючи се як фамілію Pisani; але він міг бути й купцем з Пізи, а Реверій з Акри.*

Кольонія грецька, духовна й світська, мусіла бути дуже значна, хоч про неї виразних згадок і не маємо. Що була ціла осібна ділянка міста жидівська, ми вже бачили. Була кольонія вірменська¹⁾. Назва „Козари“²⁾ — щось як би улица на Подолі, недалеко пристани, правдоподібно зістала ся памятию про кольонію хозарську, де пробували мабуть і арабські купці, що через Хозарію прибували до Київа.

Міру багатства й розкоши Київа дають чужі звістки — як наведені вище звістки про нечувані багатства, принесені з Київа Ізяславом, а пізнійше — послами Генриха IV, як легендарні перекази про багатства вивезені Болеславом, а ще ліпше свідчать про се археологічні останки. Ми маємо окрім численних руїн і перебудовань кілька цілих або майже цілих церков, як Софійська катедрa, Михайлівський та Кирилівський монастир, з утворами тодішнього малярства, різьбярства, мозаїки. Деякі з сих будов — як нпр. Софійська або Михайлівська були як на той час дуже розкішні. Ми маємо багаті находки і розкопки на території Київа, головно — на горі: їх числу й багатству не дорівняють иньші находки тих часів з цілої східної Європи, на купу взявши: дорогоцінні діадеми, ланцюхи, медальони, гривни, ковтки і т. и., дорогоцінні матеріалом і штучною роботою — оригінальною візантійською, або розвиненою під східними й візантійськими впливами руською. Сі археологічні пам'ятки дають нам міру багатства, вибагливості, розкоши й смаку старого Київа.

З трох боків Київ зблиська окружали иньші важніші міста Київщини.

На півночі дві милі від Київа стояв над Дніпром, на високім березі Вишгород³⁾. Своє ім'я він завдячав, очевидно, своєму високому і міцному замку, збудованому на тому березі (550 стіп над рівнем моря). Вишгородське городище належить до найбільших і найміцніших — наоколо воно має коло трох верст і обведено по лінії згіря шістьма концентричними валами, а від сухо-

¹⁾ Про Вірмен — Патерик с. 132 (лікар Вірменин „научи единовѣрники своя“), а також згадки в посланнях Теодосія до Ізяслава і Никифора до Ярослава (у Макарія Ист. рус. цер. II с. 338 і 365) — сі згадки вказують на близьку знайомість з Вірменами в Київі. Про Жидівще Житие Теодосія с. 24. ²⁾ Іпат. с. 34.

³⁾ Про Вишгород окрім загальних праць про Київщину (в прим. 1) ще див. монографії про Київ (як в прим. 5) — Закревского *sub voce* і Петрова с. 235 і далі.

долу відтять глибоким ровом і валом з бастіонами; окрім того є ще останки валу, що боронили вишгородську околицю від півночі. Але поза тими валами та городищем не зісталось майже нічого з колишньої слави Вишгорода — тепер се звичайне село, майже без всяких памяток минулого.

Звістки наші про Вишгород починають ся від X в. У звітках Константина Порфирородного він виступає як важний торговельний пункт між Дніпровими містами, звідки збирали ся торговельні ватаги до Києва¹⁾. Істнування у Вишгороді осібногo тисяцького натыака, як я згадував, що се був колись самостійний політичний центр, з власною воєнною організацією, але в 1-ій пол. X в. він був уже тісно і безпосередно зв'язаний з Київом: принаймні ми не стрічаємо його між тими дружинними центрами, на котрі мали тоді йти осібні контрибуції від Греків. І пізніше хоч Вишгород досить часто давав ся від київських князів ріжним підручникам і своякам²⁾, він ніколи не відокремляв ся в осібну княжу волость і не переставав бути київським „пригородом“.

Що правда, в нім одиноко можна зауважити якісь сліди емуляції з Київом, хоч все лише дуже слабi. Коли Святлополк шукав убійників на Бориса, він звернув ся до Вишгородців, і тим часом як Кияне чи саяк чи так більше тримали ся Бориса, вишгородські „боярці“, як їх зневажливо зве київський книжник (ся зневага теж характеристична для місцевих відносин), запевняли Святлополка, що „за нього можуть свої голови покласти з Вишгородцями“³⁾. Підчас боротьби Всеволода Ольговича за київський стіл, сей князь, рішучо неприємний Киянам, здасть ся, знову мав якісь симпатії в Вишгороді; по одному варіанту Вишгородці навіть ходили з ним походом на Київ⁴⁾. В Вишгороді перебував Всеволод і перед смертю та звідси вів переговори з київською громадою, аби прийняли Ігоря на наступника, а діставши на тім присягу від Киян, осібно запрягав Вишгородців⁵⁾, що мало значінне хіба особливої гречности для них — підносило вагу їх міста, бо по тодішнім звичаям властиво присяга города сама мала обов'язувати пригороди. Нарешті брак якоїсь щирійшої солідарности з Киянами показав ся у Вишгородців і по київським погромі 1169

¹⁾ De adm. 9 (Βουσεργαδε).

²⁾ Перший факт того рода — що Вишгород належав Ользі, як її спеціальна волость. Потім тут, здасть ся, чи не сидів Святлополк. Пізніше коротко сиділи тут підручні князі за Ізяслава Ярославича та Ярополка, а дуже частою ся практика стає особливо в 2-ій пол. XII в.

³⁾ Іпат. с. 92. ⁴⁾ Лавр. с. 291. ⁵⁾ Іпат. с. 229.

р.: коли дружина одного з учасників сього погрому — Володимира Андрієвича не відважала ся їхати слідом по тім з тілом князя до Києва: „сам знаєш, що ми наробили Киянам, не можемо туди їхати, забють нас, казала вона князю¹⁾), але не вагала ся їхати в Вишгород. Се все може натякати на існування якоїсь емуляції Вишгородців що до своєї столиці, хоч би й слабої, або принаймні — на слабку солідарність з нею.

По прилученню Вишгорода до Києва воєнне значіння його полягало на тім, що він боровив Київ від півночі, особливо від північного сходу: хто йшов зза Дніпра від Чернигова, переходив Дніпро вище Десни, і сього переходу боровив Вишгород. Як кріпость Вишгород був далеко сильніший від Києва: по нещасливій пробі 1169 р. київські князі звичайно не відважили ся боронити ся в Києві, а кидаючи його, засідали в Вишгороді. Кампанія 1173 р., коли Мстислав Ростиславич відбив ся тут від великої армії, показує, яка то по тодішньому була сильна кріпость.

Релігійне значіння придбав Вишгород, від коли тут поховано Бориса і Гліба, що були канонізовані слідом і сильно поважані, як перші руські святі патрони Руської землі. Судячи по історіям чуд від їх мощей, сюди на прощу прибували люде з дальших місць (пор. в літописи: „исцѣленія неоскудно подаваста недужнымъ, с вѣрою приходящимъ въ святыи храмъ“)²⁾). З початку Бориса і Гліба поховано в церкві св. Василя, збудованій, очевидно, ще за Володимира. Потім за Ярослава, коли ся церква згоріла, поставлено нову, в імя Бориса і Гліба — деревляну з пятьма верхами, гарно помальовану, як оповідає сказання. Вона одначе скоро зістаріла ся, і вже за Ізяслава поставлено нову, теж деревляну, а за Мономаха камяну, і сюди перенесено гроби Бориса і Гліба. Мономах хотів поставити єї гроби посеред церкви і над ними зробити „теремъ серебрянъ“, але Святославичі обстали при проєкті їх батька: положити їх в „камарі“ — ниші, і так зроблено, а Мономах замість терема виложив нишу золотими і срібними окрасами — „оковав гроби серебром і золотом і прикрасив гробниці їх, також і камари поковав серебром і золотом“. Се перенесення відбуло ся з особливою парадю. Посвященне церкви і перенесення робив митрополит з пятьма єпископами й иншим духовенством, „и бысть соборъ великъ, шедшию ся народъ со всехъ странъ“. Окрім пирів для присутних князів три дні годовано „убогихъ и странныхъ, и бысть учреждение велико“.

¹⁾ Іпат. с. 375. ²⁾ Іпат. с. 263.

З огляду на великий стиск обгороджено дорогу, кудю мали переносити гроби, але нарід натис так, що полобив ті загороди („вори“), і не було кудю везти; маса народа покрила вали і „забрала“, „яко страшно б'яше видѣти народа множество“. Мономах здогадав ся кинути між нарід гроші й иньші цінні річи — кусники паволок, фофудий (брокатів), „орници“, „бѣль“, і се дало можливість процесії пройти до нової церкви. Гроби везли саньми, тягли їх за шнурі князі і бояри, а перед ними йшло духовенство — наперед чернці з сьвічками, по них священники, далі ігумени, на рещті єпископи. Такий цікавий побутовий образок (одинокий в своїм роді) дає нам опись сього вишгородського сьвята¹⁾.

В сій славній церкві Бориса і Гліба була ще иньша славна сьвятиня — ікона Богородиці, привезена з Царгорода разом з київською Пирогощею. Її потім забрав чи викрав Андрій Юриєвич, забираючи ся з Вишгорода в Суздаль, де він був посаджений князем²⁾. Ся ікона, богато прикрашена і поставлена в церкві в Володимирі, пізнійше перенесена до Москви, як я вже згадував, стала налядїєм Московської держави (тепер вона в московській Успенській катедрі).

Так зникла вона з Вишгорода. Кількадесять літ пізнійше забрано і гроби Бориса і Гліба: Давид Ростиславич, будучи князем смоленським, а володючи разом і Вишгородом, переніс їх в 1191 р. до монастиря, заложенного на Смядині під Смоленськом, на місці смерті Гліба³⁾. Саму вишгородську церкву розібрали потім київські домінікане, будуючи свій кляштор у Києві, деь при кінці XVI чи на початку XVII в.; перенісши на наддніпрянський Вишгород традицію про діяльність свого місіонаря з XIII в. Яцка Одровонжа в Вишгороді мазовецькім, вони неправно присвоїли собі вишгородську церкву, мов би колишній свій кляштор, і потім розібрали. В XVI в. Вишгород був уже незначним селом, приписаним до Межигорського монастиря, але могили знайдені коло церкви показують, що ще при кінці XV чи на початку XVI в. ся церква шанувала ся між тодішніми заможнішими верствами України. Пізнійше переняло її славу сусіднє Межигоре, з своїм монастирем, звістним від XV в., але славним особливо в XVII—XVIII в.

Від X в. відомий у Вишгороді княжий двір. По словам літописної повісти (побільшеним очевидно) Володимир мав у Вишго-

¹⁾ Іпат. с. 127—8, 202—3, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 21, 25, 32, 71—2, 75, 86. ²⁾ Іпат. с. 332.

³⁾ Про се оповідає записка Пролога, видана Нікольским в Извѣстіях ~~стд.~~ рус. языка 1903, I с. 222.

роді гарем з трома стами підложниць, такий же в Білгороді, а на Берестовім з двома стами. В XII в. був, видко, ще княжий двір на острові під Вишгородом — тут перебував Всеволод Ольгович перед смертю¹⁾.

Тепер Вишгород невелике село (трохи більше як тисяча душ), з зовсім новою церквою Бориса і Гліба (збудованою 1860 р.), звістне лише своїми цегольнями. Городництво, про котре чуємо ще в XI в., що воно там вело ся на ширшу міру (в чудесах Бориса і Гліба згадуєть ся вишгородський „старый огородникомъ“, якийсь старшина городників²⁾), теж управляєть ся тут і доси.

Другий важний київський город — Білгород лежав три милі від Києва, на захід (властиво трошки на полудневий захід), на правім боці Ірпеня. Істнування в Білгороді осібної „тисячі“, як і в Вишгороді, може натякати на колишнє самостійне значінне сього города. Пізнійше він мав важне значінне, як київський форпост з заходу: Ірпень, правдоподібно, був границею „Руської землі“ від заходу, і Білгород стояв на „київськім путі“³⁾, шляху, що з Києва ішов на Волинь і з відти в Польщу, та в центральну Европу: з Білгорода нпр. наша літопись дає маршрут через Кучар і Мутижир на Мичеськ, Возвягль і Корчеськ, Дорогобуж і Пересопницю. Лежучи на сій шляху, Білгород боронив переходу через Ірпень, маючи зводний міст на сій ріці⁴⁾ і був наче ключем до Полянської землі з заходу. Таке значінне його ясно виступає в історії війн XI—XII в.; згадати хоч би київську громаду, що підчас революції 1067 р. вийшла боронити Києва від Ізяслава й Ляхів під Білгород.

Тому Білгород мусів бути від давна укріпленим. При кінці X в. Володимир відновив і зміцнив сї укріплення; властиво літопись каже, наче він поставив його на ново — „заложи“, але таке саме каже вона нпр. і про Переяслав, що відомий нам одначе ще від першої половини X в., і так само мабуть і Білгород не був тоді на ново поставлений. Для його оборони й розвою Володимир попереводив сюди багато людей з иньших міст. Останком сих давніх укріплень зістало ся велике городище в самім місточку, з подвійним валом; більша лінія валу має зо два кільметри наоколо.

Володимирові заходи літопись поясняє тим, що він дуже любив се місто, хоч на мотив для укріплення вистало б і його стратегічного значіння. Дійсно Володимир мав тут свій двір⁵⁾

1) Іпат. с. 53, 229. 2) Сказанія с. 77. 3) Іпат. с. 343.

4) Іпат. с. 288. 5) Іпат. с. 53.

і правдоподібно, сим симпатіям Володимира завдячав Білгород, що тут засновано єпископську катедру (в грецьких катальогах єпархій він зветь ся навіть : Великий Білгород, *Ἡστροβαστρον μέγα*). Хоч білгородський єпископ згадуєть ся вперше аж у останній чверті XI в.¹⁾, але найскорше таки Володимирі могла прийти гадка засновати тут катедру, коли він мав спеціальні симпатії до сього міста.

В XII в. Білгород досить часто фігурує в ролі осібної княжої волости, для різних підручних князів, хоч і рідше від Вишгорода. Вперше в сій ролі виступає він за Мономаха, що тут посадив свого сина Мстислав, чекати київського стола. З дальших білгородських князів треба згадати Рюрика Ростиславича : відступивши Київ Святославу в 1181 р., він зіставив собі переважну частину Київщини, а столицю свою мав у Білгороді, кільканадцять літ. Тут справляв він 1189 р. гучне весіле свого сина Ростислава, висватавши за нього доньку Всеволода Юрієвича : „вчинив дуже сильне весіле (свадбу), якого не бувало на Русі, і було на весілю князів багато, понад двадцять князів“²⁾. Перейшовши потім до Києва, Рюрик лишив по собі монументальну пам'ятку в Білгороді, збудувавши на місці давнішої дерев'яної катедральної церкви Апостолів нову кам'яну; літописець дуже її похваляє : „высотою же и величествомъ и прочимъ украшениемъ веѣмъ вдивъ удобренъ“³⁾, але від сеї дивної церкви не зістало ся нічого. Взагалі одинокою пам'яткою колишньої слави Білгорода зістав ся припадково знайдений тут золотий медаліон — т. зв. зм'євник, грецької роботи⁴⁾. Давнє значіння його скінчило ся з упадком Києва. Білгородська катедра, правдоподібно, не пережила монгольського погрому. Між визначнішими містами Київщини XIV—XVI в. Білгорода вже не бачимо; він був незначним містечком, з митницею на київським шляху і замочком⁵⁾. Тепер се незначне містечко Білгородка, яких 2000 душ, нічим не визначне.

На полудень від Києва, в області р. Стугни було кілька значніших міст. Ми знаємо, що ся лінія була сильно зміцнена за Володимира, загорожена валом і палісадом і заставлена міцними замками — для оборони від Печенігів. Тепер маємо тут три лінії валу. Одна іде на лівім, північнім березі Стугни, і відти далі

1) Іпат. с. 146. 2) Іпат. с. 443. 3) Іпат. с. 473.

4) Статейка Хрущова в I т. Чтеній київ. іст. тов.: Бѣлгородка и найденный въ ней змѣвникъ (знайдено 1877 р.).

5) Контаріні — у Семенова Библиотека иностр. пис. с. 20, Акты Зап. Рос. I с. 145, Целлярій с. 386 (білгородський шлях він зве „лісовим“).

в напрямі на північний-захід, через Ірпень і Здвиж; друга тягнеться правим берегом Стугни, і відти на Унаву; на верхівях Стугни ся друга лінія лучить ся з першою ще одним валом. Третя йде понад р. Красною, з початку на лівім, а потім переходить на правий беріг її¹⁾. Дві останні лінії, за Стугною згадують ся вже при кінці XI в.²⁾. Чи всі ці лінії належать до Володимирових часів, не знати; оповідання Брунона, що описує такий Володимирів вал десь в околиці Стугни³⁾, може зарівно належати до котрого небудь з трох.

З Володимирових замків можемо тут вказати на певно тільки оден — се Василів (теп. повітове місто Васильків), на лівім боці Стугни, п'ять миль від Київа. Сама осада могла бути тут і перед Володимиром, але своє нове ім'я вона дістала, очевидно, від християнського імени Володимира (Василь). Пізнійше, як ми бачили, була поголоска (з того імени вона, мабуть, і повстала), що Володмир охрестив ся у Василеві⁴⁾. Літописна повість згадує ще, що Володимир виставив тут церкву Преображення на пам'ятку, як він спас ся від смерті під Василевим: виступивши з занадто малим військом на Печенігів, мусів тікати та ледви сховав ся від них, притаївши ся під мостом. На пам'ятку сього він гучно справляв у Василеві церковний празник на Преображення що року, скликаючи бояр, всяку старшину й людей з різних міст: варили 300 перевар меду, і 300 гривен роздавано убогим⁵⁾. Пізнійше Василів уславив ся як вітчизна найславнішого церковного діяча Руси — Теодосія печерського. По за тими спогадами місто мало ще те значіння, що лежало на важнім шляху, т. зв. Василівський путь⁶⁾: з Київа на Звенигород, Василів (або сусідній Тумаш), через Черепетово поле, на верхівку Рута, на Володарів над Росею і відти на Понизє, Подунавє й Галичину. В XII в. Василевці виступають як більша громада, поруч Білгородців і Поршан⁷⁾. Але княжим столом Василеву не трапляло ся бути, рівнож і воєнного значіння він, видно, не мав: слідів укріплень не звістно, а й слідів житя з тих часів Васильків доси майже не дав.

Важне стратегічне значіння мав натомість Треполь, що стояв на узкім, високім розі між Стугною, Красною й Дніпром між двома лініями валів, що сходили ся тут⁸⁾. Тут же був брід через Дніпро⁹⁾.

¹⁾ Антонович — Археологическая карта Кіев. губ. с. 134 і далі.

²⁾ „Нашимъ же ставшимъ межи валами“ — Іпат. с. 153 (1093 р.).

³⁾ Див. т. I с. 209. ⁴⁾ Іпат. с. 76. ⁵⁾ Іпат. с. 87.

⁶⁾ Іпат. с. 365. ⁷⁾ Іпат. с. 230.

⁸⁾ Теперішнє Трипілля лежить уже на полудень від р. Красної. ⁹⁾ Іпат. с. 409.

Тому Треполь досить часто фігурує в історії київських війн. В другій пол. XII в. він досить часто був і княжим столом для різних другорядних київських князів.

Сусідній Витечев, на високім розі, що вганяєть ся тут в Дніпро, був теж кріпким замком і теж стояв на броді через Дніпро¹⁾. Він нам звістний ще з X в., як пристань: купецькі ватаги, що їхали з Києва в Царгород, мали тут своє останнє збірне місце²⁾. В сусідстві Витечева, на горбі Сьвятополк Ізяславич в 1090-х р. збудовав город для людей зруйнованого тоді Половцями Порося; сюди перенесено й єпископську катедру з Юріва на якийсь час до його реставровання. Це нове місто названо було по імені князя Сьвятополчем³⁾; правдоподібно, воно згадуєть ся потім під іменем Новгород Сьвятополчеського в оповіданню про прихід Монголів⁴⁾; значіння воно не мало. Останніми часами ціла ся місцевість між Треполем і Витичевом звернула на себе увагу дуже багатими й інтересними слідами переходової культури від камення до металю, особливо численними точками з мальованим і ґравірованим начиннєм т. зв. передмікенської культури⁵⁾. Витичевське городище досить багате й останками культури з княжого періоду⁶⁾.

На полудень від Витичева досить важним пунктом Дніпрового берега був Заруб, (коло теперішніх с. Зарубинець, трохи вище), на високім (звиш 800 стіп) Дніпровім розі, в сусідстві славного потім Терехтимирова. Тут був важний брід через Дніпро (на Переяслав). Місце се було здавна залюднене: є останки й кам'яної і ранньої металічної культури⁷⁾. За княжих часів тут був великий замок — зістало ся городище, між Зарубинцями і Монастирком, і в сусідстві, далі під Монастирок — ще два менші округлі городища. Окрім того весь сей ріг зарубський обведений від суходолу валом, від берега до берега, але коли, не знати. В Зарубі був монастир Пречистої, де був чернцем славний Клим Смолятич, пізнійший київський митрополит, „книжник и философъ, такъ якоже въ Руской земли не башеть“⁸⁾. В тій же „Зарубський печері“ жив і другий книжник — Георгій, від котрого маємо „Поученіє къ духовному чаду“. Монастир звістний тут ще в XVI в., але тоді вже спустів; пізнійше його заступив терехтемирівський монастир. Від сього зарубського монастиря зістали ся печери, до

¹⁾ Іпат. с. 293. ²⁾ De adm. imperio 9. ³⁾ Іпат. с. 160.

⁴⁾ Іпат. с. 497. ⁵⁾ Див. т. I с. 31—2.

⁶⁾ Археол. лѣтопись Южной Россіи 1899 с. 49.

⁷⁾ Археол. карта Антоновича, Хвойка. Поля погребеній, Археол. лѣтопись 1901 с. 184. ⁸⁾ Іпат. с. 241.

нього ж можуть належати останки мурованої церкви на зарубським городищу, взагалі багатому останками старого життя, тільки на жаль ближше не дослідженими досі¹⁾.

Десь у центрі Порося, судячи по звісткам, лежало звістне в історії Київщини місто Торчеськ — залюднене оселеними на Русі Торками. Про його місце багато писано, але без результату: одні вказували на ур. Торч недалеко Трипілля, інші на с. Торчицю на р. Торчи, за Росю; але з літописних згадок виходить, що той славний Торчеськ, мусів бути десь у центрі Порося, хоч се й не виключає, що і на обох згаданих місцях могли бути осаді Торків з тим же іменем²⁾.

Перше згадує ся Торчеськ 1093 р., коли Половці по дуже тяжкій і довгій облозі взяли й знищили його; ся облога власне й прославила його ім'я. Потім він згадує ся знову тільки в другій пол. XII в., як одно з головніших міст на Поросю, або часом навіть як його столиця³⁾. Він часто тоді фігурує як княжа волость і взагалі дуже часто виступає в історії другої пол. XII в. і першої XIII в. Тут мав перебувати в неволі у Мстислава угорський королевич Кольман, зловлений в Галичі, і сюди ж забрався вкінці, доживати віку, сам Мстислав, знеохочений інтригами „невірних Галичан“. Тут він і вмер і похований в церкві св. Хреста.

Взагалі Порось, почавши від середини XII в., часто фігурує як осібна область Київщини і навіть ніби осібна громада: „Поршане“ (себ то руська людність Порося), поруч Чорних Клобуків, виступають разом з иньшими виднійшими громадами Київщини — Білгородцями, Василевцями і беруть часом дуже діяльну участь в політичнім життю⁴⁾. Але властиво політичного центра Порося не знаємо. В такий ролі виступає часом Торчеськ, Канів, по части

¹⁾ Про них Біляшевського Церковище возлѣ дер. Монастырекѣ, і доповнення Лебеденцева в Київ. Старині 1889 кн. I; звістка про монастир XVI в. — Архивъ Юго-зап. Россіи VII. I с. 121.

²⁾ Література й детальний перегляд сього питання в Історії Київщини с. 27 і далі. Останніми роками звернуло знову на себе увагу нахідками культури княжих часів велике городище Райгород, миля від Роси, на північ, над р. Гороховаткою, між с. Ольшанцею і Шарками. Воно могло бути місцем Торчеська, чи якогось иньшого з більших пороських городів, навіть Юриєва, який ще давнїйше, виходячи з подібности імен, клав тут пок. М. Андрієвский, Лѣтописный Юрьевъ, К. Стар. 1883, IX. Про новїйші нахідки Археол. лѣтоп. Ю. Рос. 1901 с. 39 і 183.

³⁾ Нпр. Іпат. с. 365. ⁴⁾ Іпат. с. 230.

Юрїв, але котрий з них був, і чи був взагалі котрий з них справдішнім, признаним центром Порося, не знаємо.

Юрїв, як показує саме ім'я, належав до тих міст, що побудовав Ярослав на Росі, реставруючи кольонізацію Порося в 1030-х рр. Подібно як і Юрїв чудський, він, очевидно, дістав ім'я від християнського імени Ярослава. Тоді, правдоподібно, засновано тут і катедру — вона вперше згадується 1089 р.¹⁾, і се зараз перша звітка про Юрїв. Заснування тут катедри показувало-б, що Ярослав хотів з Юрїва зробити столицю Порося, а ми навіть і місця його докладно не можемо вказати! Очевидно, він стояв десь недалеко устя Рута в Рось, по всякій правдоподібності — на лівім боці Росі. Гіпотетично кладуть його на давнім городищі на Росі, пів милі вище від Білої Церкви²⁾.

На долі Юриєва відбила ся вповні історія Порося й його кольонізації, вся її непевність і хвилювання. Збудований чи відбудований в 1030-х рр., Юрїв в 90-х рр. сього століття попав під таку тяжку грозу з половецької хмари, що людність його не витримала. Опинивши ся в справдішній блокаді від Половців в 1095 р., вона постановила забрати ся з міста, й вибравши відповідний час, утікла звідти. Святиполк осадив утікачів, як уже знаємо, коло Витичева, а порожній Юрїв Половці спалили³⁾.

Але по першім же успіху над Половцями, забераючи ся до реставрації Порося, Святиполк розпочав її від Юриєва: в серпні 1103 р. він рушив сюди з військом і „сруби Гурьговъ, стоже бѣша пожгли Половци“, себ то відновив укріплення і перевів назад людей. Катедру теж відновлено. Але кольонізаційні обставини не поліпшили ся значно і в XII в., а город стояв занадто на небезпечнім пограничу, щоб міг мати якесь більше культурне, політичне значіння. Я думаю, що засновуючи тут катедру, Ярослав надіяв ся перенести руську границю з степом далеко за Рось, так щоб Юрїв був не пограничним, а центральним городом. Пригадаймо, що се діялося в часах упадку Печенізької орди, коли такі пляни могли дуже правдоподібно виглядати; але прихід Половців знищив сі пляни. Юрїв все зіставав ся zagrożеним пограничним городом, а навіть не мав запевненої комунікації з Київом, як ті пороські замки, що стояли ближше Дніпра. Завдяки тому

¹⁾ Іпат. с. 146.

²⁾ Перегляд сього питання в моїй Історії Київщини с. 36—7. Здогад про городище коло Білої Церкви у Антоновича Археол. карта Київ. губ. с. 52.

³⁾ Іпат. с. 160.

в другій пол. XII в. перевагу над ним бере Канів, як город наддніпрянський, з другого боку Торчеськ — як більш центральний замок. А Юрів навіть княжим столом не був ніколи.

Канів з'являється в 2-ій пол. XI в.¹⁾, коли не на місці, то в безпосереднім сусідстві й заступництві давньої Родні, що стояла „на усті Роси“²⁾. Очевидно, Родня була кріпким замком, тому і задержала ся серед печенізької грози, тому то й Ярополк, не надіючи ся удержати ся в Києві проти Володимира, втік сюди. Памяткою про його сидження тут і голоду, що терпіло його військо підчас облоги, зістала ся приказка: „біда як у Родні“ (б'іда аки в Родні); завдяки сій приказці нам, очевидно, й лишилася ся память про існування Родні в літописи. Вона лежала правдоподібно на т. зв. Княжій горі, коло с. Пекарів, 8 верст на південь від теперішнього Канева, недалеко устя Роси, що давніше як кажуть було під самою горою.

На сій горі від 1870-х рр. почавши викрито незвичайно багаті останки старого людського життя — передісторичних і княжих часів. Коли не багатством і розкішю, то численністю добутих тут останків життя з княжих часів Княжа гора займає тепер, певно, друге місце по Києві між всіма осадами княжих часів. Велика маса християнських старинностей (хрестики, енкаліпсії, образки, панатії і т. и.) вказує, що тут була значна осада в християнські часи, в XI—XII в. Родня ж по тій облозі Ярополка уже більше не згадується ніде; можна догадувати ся, літописець і пояснив, що вона стояла на устю Роси, тому, що й память за неї в 2-ій пол. XI в. була слабка. Можна думати, вона покинена була і зникла слідом по тій облозі, під час тієї печенізької „рати без переступа“ кінця X в., коли покинено Поросе взагалі. Натомість з'являється в XI в. Канів. По всякій правдоподібності його поставив в ряді інших городів Ярослав — місце надто було важне і вигідне, аби він міг його при тім поминути, а що маємо про Канів згадку (хоч не зовсім певну) з 2-ої пол. XI в., то й вона може се потверджувати. Правдоподібно, стояв він на тій же Княжій горі, де стояла Родня, а далі на північ канівський замок

¹⁾ Він згадується в Патерику, в оповіданні про події 2-ої пол. XI в., побіжно й випадково. Тому що взагалі згадки Патерика з попередніх часів не дуже докладні, можливий і тут анахронізм, хоч і не конче.

²⁾ В Журналі Мін. Н. Пр. за 1904 р. кн. VI появилася статейка Ляскоронського, де він пробує довести, що Родня стояла на устю не Роси, а Ірші (Рші в літописи), але се безпідставний здогад.

перенесено вже чи не за литовських часів¹⁾. Що правда, в теперішнім Каневі є церква Успенія, що своєю будовою вказує на княжі часи, але зрештою останками з тих часів сучасний Канів не багатий, і я скорше-б думав, що ця церква належить до якогось замісцевого монастиря²⁾, ніж би припустив, що тут був Канів XI—XII в., а побіч його, яка миля далі, стояла в XI—XII в. далеко багатша і людніша (судячи по останкам) Родня, та літопись анї словом про неї не згадала. Так я в теперішніх обставинах розвязую собі сю загадку; може дальші нахідки прояснять її ліпше³⁾.

Більшого значіння Канів доходить в середині XII в. Едрізі вже знає його як визначну торговельну осаду. Всеволод Ольгович поставив тут — мабуть муровану („заложити“) церкву св. Юрія⁴⁾. Хто зна, чи вона не мала заступити юріївської катедри (на се-б вказувало й ім'я церкви); принаймні потім єпископ юріївський зветь ся часами канівським⁵⁾. Почавши від Юрія Канів з часта служить резиденцією різних підручних князів, а часом, як і Торчеськ, виступає в ролі центра Порося⁶⁾. Коли відновили ся в 2-ій пол. XII в. половецькі напади, Канів прибрав важне значіння — руської сторожовні, бо стояв уже на самім пограничю, а Дніпро запевняв йому комунікацію з Київом. Сюди виходили князі з полками „стерегти“ Руську землю від Половецьких нападів⁷⁾, або для охорони торговельних караванів; се робило ся так, що під той час як каравани Гречників або Залозників переходили степами,

¹⁾ В люстрації канівського замку 1552 р. вже згадуєть ся про „городище стародавнє широке, з валы немалыми“ — Архивъ ЮЗР. VII. I. 92. Про нахідки Княжої гори див. головнo статі М. Біляшевського в К. Старині 1890, XII і 1891, I, також Археологическая літопись 1899—901, під словом: Пекарі, також у Бобринского Курганы м. Смѣлы й у каталогах музея Хойновского і В. Тарновського.

²⁾ Про сю канівську церкву див. реферат Лашкарьова в його Очерках і замітку О. Левицького в К. Старині 1903, X. Звичайно сю церкву уважають церквою св. Георгія, збудованою Всеволодом у Каневі, але на се нема ніяких доказів, а церква зветь ся тепер Успенською.

³⁾ Можна-б іще припустити, що Родня була відновлена на старім місці за Ярослава і загинула під час руйни при кінці XI в., а в XII в. з'явивсь у сусідстві на її місці Канів, або що Канів XI в. стояв на Княжій горі, а по руйні, в XII в. був перенесений далі на північ, — та богацтво християнських старинностей трохи трудно витолкувати як слід осади, що простояла тут тільки яких 60 літ, від Ярослава до 90-х рр. XI в.

⁴⁾ Іпат. с. 227. ⁵⁾ Іпат. с. 327, пор. 241.

⁶⁾ Іпат. с. 268, пор. 329. ⁷⁾ Іпат. с. 452, 453.

князї стояли з військом на поготові під Каневом, аби тим страхом повздержати Половців від грабовання караванів¹⁾. Тут же відбули ся з'їзди, „сними“ з половецькими ханами²⁾. Крім того тут мусіла бути не маловажна пристань на Дніпрі.

Інші пороські городи: Товарів, Дверень, Кульдекорів, Корсунь, Богуслав, Володарів — в історії звістні дуже мало. Не знаємо, котрі з них належать до Ярославових заходів (або ще давнійших часів), котрі пізнійші. Дуже інтересне з них імя Корсуня: не можна бути в непевности, що його названо іменем славного кримського Корсуня — Херсонеса, але чому саме, і як — не знаємо. В історії XI—XII в. сї городи виступають тільки як сторожеві замки на пограничу, але багаті останки культури XI—XIII в. з Товарова і з городища Дівич-гора коло с. Сахнівки, де з звістних нам городів міг бути Кульдекорів, або Дверень³⁾, — показують, що то були не тільки замки, але й справдешні міста⁴⁾. З рештою в XII в. кольонізація переходила й за Рось, і то досить значно⁵⁾.

Окрім замків се пограниче боронили подібні фортіфікації, як

¹⁾ Іпат. с. 361, 371. ²⁾ Іпат. с. 330, 337, 454.

³⁾ Що на місці городища коло с. Коноччі був Товаров, видно з люстрації 1552 р. — Архив Югозап. Росії с. 100; інвентар 1616 р. згадує, що на ґрунтах Товарова сіло село Воробіївка (іб. с. 308), але се не зовсім докладно, як бачимо; археологічні нахідки ближше локалізують його місце (в своїй Історії Київщини я міг тільки загально вказати на околиці м. Межирич). Що до сахнівського городища, то місцем до нього найближше підходить зі звістних нам пороських городів Кульдекорів (хоч я б не поручив ся, що се було постійне імя, а не часове означення, по імені хана, що його в тім часі держав, як город Чюрнаїв). З другого боку, тому що се було більше місто, як показують багаті нахідки, насуваєть ся Дверень, що мусів бути одним з найліпших городів на Поросю: як особливо привабливу державу дають його Контувдію. Цікаво було б зібрати хорографічні назви з Сахнівки: може б вони рішили питання.

⁴⁾ Відомости про нахідки з с. Коноччі й Сахнівки див. в Археол. лѣтопись Ю. Рос. 1899 с. 94, 118, 146, 1901 с. 150, 182, 210—1. З Дівич-гори, як здогадують ся, походить дорогоцінний скарб в кол. Ханенка, знайдений в 1900 р. (місце нахідки лишило ся в секреті), що між иньшим містить дорогоцінну діадему. Між нахідками, що дали розкопки тутешнього городища, особливо інтересний дзвін. Городище Товарова вкрите останками неолітичної культури й передмікенської кераміки, культура княжих часів виступає як найновіша верства на нїм.

⁵⁾ Над Дніпром в середині XIII в. останню руську осаду бачимо на цілий переїзд від Каніва — видно се з подорожі Пляно-Карпіні (*Resueil de voyages* IV 137). Хорографічні назви (див. прим. 14) також показують зовсім виразно, що чорноклобуцька кольонізація переходила значно за Рось.

і по Стугні. Масмо оден вал, що йде лівим берегом Роси, потім повертає на північний захід понад Раставицею, а до сеї головної лінії притикає кілька менших, між Раставицею й Росею та за Росею¹⁾. Про час їх збудовання нічого не знаємо; що найбільше — можна догадувати ся, що головна лінія могла бути зроблена за Ярослава.

По за границями „Руської землі“, де концентрувало ся все житє Київщини, політичне і культурне, можна дуже мало вказати якихось визначніших осад.

Старий деревський Іскоростень не згадуєть ся ніде, окрім звістної облоги Ольги; не знати, чи й був він якимсь більшим центром, при слабім розвою городського устрою й політичної централізації в Деревській землі, але в усякім разі була се велика і давня осада, судячи по масі могил наоколо, і сильний замок — не дурно легенда каже, що Ольга стояла під Іскоростнем ціле літо. Головне замчище з кількома валами, на високім, гранітнім березі Уша, лежить на лівім березі, а на другім боці є два окопи, на версту від себе. Миля від міста є висока могила, що мала давніше, як кажуть, взвиш 5 сажнів — вона зветь ся могилою Ігоря²⁾; натуральні, вибиті водою в граниті, ванни зветь ся „Ольгиними банями“, а сусідня тераса під навислою скалою, з дивною луною — „Святе“ — уважаєть ся місцем старої церкви з Ольгиних часів; о скільки одначе давні і народні сї традиції — годі сказати. Більш реальних історичних пам'яток теперішній Іскоростень — бідне містечко, з 2000 мешканців, не має ніяких³⁾.

З появою київських князів в Деревах, столицею Деревської землі, що тоді мабуть, вперше стала одноцільним політичним тілом, стає Вручий (Овруч, теп. повітове місто), на р. Норини. Се був кріпкий замок на крутій горі, з двох боків неприступний, з двох иньших обгороджений валами (тепер ледви знати їх); крім того весною і в осени місто стає неприступним через болота наоколо. Столицею він був не довго, двічі — в 2-ій пол. X і на початках XI в., і то дуже короткі моменти; з прилученнем же

¹⁾ Антонович — Археологическая карта с. 138.

²⁾ Її розкопали в 1847 р. і знайшли зьвірячі кости — може останки тризни, та кілька стріл.

³⁾ Сендульскій М. Искорость — в Волын. епархіальн. вѣдом. 1880, VII, Памятники старины въ западн. губерніяхъ в. IV, К. Старица 1882, II с. 546: Искорость — древній Коростень или Скоростень; тут сказано що назви „Ольгині бані“ нарід не знає, а зве се місце просто „сичею“.

Деревської землі до Київщини ми не стрічаємо тут осібних князів, хоч би і з київських підручних. Тільки Рюрик Ростиславич, відступивши Святославу Київ і зіставши ся при решті Київщини, показує якесь більше заінтересованне до своєї Деревської волости: він з часта перебував тут і мав якісь „орудия“¹⁾; він то, очевидно, збудував і тутешню церкву св. Василя²⁾: се було християнське імя Рюрика, і він поставив також і в Києві церкву св. Василя, „во имя свое“³⁾, бо взагалі мав велику охоту до будовання. Церква ся простояла до недавніх часів, але вже на початках XVI в. съвітла лише останками колишньої слави: „кажуть старі люде, записує сучасник, була колись золотоверха, але від непамятних часів огнем спалена, і зовсім зіпсована й розбита“⁴⁾. Тепер від неї лишила ся олтарна частина та північна арка, з останками фресків (церква завалила ся 1842 р., коли почали розконувати її фундаменти)⁵⁾.

З рештою Вручий, як і иньші деревлянські городи, не грав жадної ролі в київськім політичнім житю. Ще найбільше можна-б се сказати про Корчеськ (теп. Корець) і Мичськ (теп. Радомисль, чи властиво його передмісте — Мик-город⁶⁾), що беруть якусь участь в політичних подіях середини XII в.⁷⁾.

На полудневім Потетровю визначним городом була Котельниця на р. Гуйві; се був великий і сильний замок, „городище велми доброе, мало не такое як житомирское“, як казали в XVI в.⁸⁾, і значнійша осада: в середині і в 2-ій половині XII в. Котельниця бувала центром княжої волости, куди входило також і київське Побожє — городи Вожський, Межибожє⁹⁾. Далі випадає тут згадати ще Возвягель, або Звягель, як він звав ся пізнійше (в XVIII віці перехрещений на Новгород Волинський, тепер повітове місто), на середній Случи, — замітний він

¹⁾ Іпат. с. 443, 450, 452, 453—4.

²⁾ Місцева традиція уважає її фундатором св. Володимира.

³⁾ Іпат. с. 474.

⁴⁾ Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 12 (походження сеї записки вважає розслідування).

⁵⁾ Сендунський Г. Овручъ — Волинскія енарх. вид. 1876, I, Пам'ятники старины въ зап. губ. IV і Вольнь, изд. Батюшковим с. 78—9 (з рисунком).

⁶⁾ Що Мик-город то давній Мичськ, видно з фальшованого привилея кн. Андрія Юрійевича „Китая“ — див. Описаніє Києво-печер. лавры Евгения с. 170. ⁷⁾ Див. Іпат. с. 285—7.

⁸⁾ Архивъ Югозап. Россія VII, I 129. ⁹⁾ Іпат. с. 243, 257, 367).

з огляду на визначну роль під час антикнязівського руху XIII в. Се мусіла бути вже тоді значна осада, а прославила себе своєю трагічною долею: коли Данило розпочав похід для знищення громад, що опираючи ся на Татар, виступили проти нього, Возвягель був піддав ся йому, але тільки про око, по відході його зараз знову скинув з себе сю залежність і не схотів піддати ся висланому Данилом війську; побачивши, що з князем було лише п'ятьсот мужа, Возвягляне насмівали ся з малого війська, стаючи на стінах міста. Роздражнений тим завзятем Данило, здобувши Возвягель на ново, спалив місто зовсім і знищив, а людей забрав і розділив між князями — учасниками походу, так що литовське військо, надійшовши за пізно в поміч Данилу, застало тільки „головні й псів, що бігали по городищу“, як оповідає літописець¹⁾. Досить часто фігурує також при кінці XII і потім в XIII в., як город на київсько-волинським пограниччю, Камінець — місце його одначе не звістне докладно²⁾. Про погоринські міста буде мова при Волинській землі.

З внутрішнього життя Київщини піднесемо тут де що, полишаючи иньше до загального огляду.

І так на сам перед мушу піднести тут, що обставини Київщини зложили ся на виробленне в землі заможної, впливової верхньої верстви, аристократії скажім. Ми бачили, що Київ і його околиця були огнищем давньої й дуже інтензивної торгівлі, з другого боку важні торговельні шляхи, що сходили ся тут, а особливо вигідна водна комунікація забезпечали господарству доходи з продуктів, з надвишки продукції над місцеві потреби. З сього самого виникає існування тут заможних людей, капіталістів і господарів. З утворенням Руської держави роля Київа як політичного центра мусіла притягати і з иньших земель чимало провінціоальної аристократії, що бажала бути ближше політичного осередка чи для кар'єри, чи для вигоди; при пізнійших переходах князів з провінціоальних столів на київський чимало мусіло полишити ся тут, в місцевій київській аристократії, приведених ними в ролі своїх дружинників провінціоальних бояр, що й осідали тут, набували ґрунти, заводили господарство і т. н. Все се впливало на помноження київської аристократичної верстви, і як

¹⁾ Іпат. с. 555. ²⁾ Див. мою Історію Київщини с. 43 і в сїм томі, в примітках при малі Волини, sub voce.

з одного боку причиняло ся до піднесення матеріальної і по часті духової культури землі, так з другого боку зміцняло в ній вплив сеї аристократії.

Богаті купці й господарі вже силою економічної залежності від них поменьших господарств і промисловців, певних економічних клієнтель мусіли мати вплив у суспільности. До того, як ми могли по часті переконати ся вже з фактів поданих у попередніх розділах, сї заможні верстви тісно звязані були з правительством: ми бачили, що київська дружина вяжесть ся дуже тісно, непримітно навіть зливаєть ся до купи з київським купецтвом. З другого боку ми бачимо тісні звязки дружинної верстви з ґрунтом, з сільським господарством; бачимо з звісток XII в., що дружинники мали маєтності, села, вели госпонарство; 1146 р. нпр. Кияне грабують „села и скоты“ дружини Всеволодової та Ігоревої; Ізяслав підносячи вірність своєї дружини, каже, що вона пішла за ним, вирікши ся своїх маєтностей, „своихъ сель и своихъ жизний лишив ся“¹⁾. Пояснити се все можемо тільки тим, що княжа дружина, боярство в значній мірі рекрутувало ся з місцевої заможної, купецької або властительської верстви. Вступаючи в службу князеві, репрезентанти сих верств набували нову дорогу впливу — через правительство.

Взагалі сю сильну і впливову аристократію в Київщині ми звичайно все бачимо в союзі з правительством, ліпше сказати — вона сама була частиною сього князівсько-дружинного правительства, як з другого боку, завдяки своєму впливу в землі мусіла в значній мірі кермувати і громадою, вічем. Сей союз земської аристократії з князем відбив ся і на княжій політиці, на законодавстві, як можемо судити і з Руської Правди, бо сей кодекс (головно ширша його редакція) в значній мірі має ясно виражений характер оборони економічних інтересів богатих: властителів і капіталістів; деякі обмеження, зроблені против сих інтересів, були мабуть викликані спеціальними народніми рухами. А коли б ми пошукали конкретних прояв сього союзу маєткової аристократії з правительством в житю, то маємо найліпший приклад в розрухах по смерті Святиополка, де народня маса, користаючи з смерти князя, підіймаєть ся на бояр і Жидів, а аристократія — „болшии и нарочитиы мужи“, попавши в перестрах, як скорше хоче спровадити собі князя для оборони від мас. Отже аристократія в Київщині конкурує, не бореть ся з правительством, а підпирає його, до певної міри сама буває ним.

¹⁾ Іпат. с. 233, 284.

Народня ж маса, хоч часом підіймаєть ся против неї, звичайно іде в політиці за її проводом: консеквентно вести свою лінію вона ще не вміє.

В інтересах аристократії було уставити в землі тріткий лад і порядок. Подібно до иньших земель київська громада, на чолі котрої стоїть аристократія — ті „ліпші й нарочиті мужі“, змагає до того, щоб зробити з Київщини волость одної династії й тим запобігти неустанним перемінам на княжім столі. Очевидно бо, що князі, з'являючи ся лише на короткий час на київськім столі і не маючи надії передати стіл своїм дітям, не могли бути такими уважними до інтересів землі, до своєї популярности в ній, як князі дідичні. Окрім того сї князі наводили з собою провінціональну дружину і бояр, що не могло бути милим київській аристократії, бо вона сама любить правити землею і сими впливами не любить ділити ся з зайдами. Я думаю, що в тих руках, які підіймали ся по смерті чужих князів — нпр. Всеволода Ольговича, Юрія, а виявляли ся в розбиванню їх бояр — людей чужих, зайд чернігівських чи суздальських, виявляли ся не тільки неохота до них : могла бути тут і рука київського боярства.

Своєю династією київська громада чи її аристократія уважала Мономаховичів, спеціально старшу лінію її — Мстиславову. При тім вона все воліє наступництво в простій лінії, воліє старших синів княжих як молодших братів, отже як найтісніше звужує круг династії. Ся політика її виступає дуже виразно почавши від другої чверти XII в.: діставши по Мстиславу й Ярополку Всеволода Ольговича, Кияне дуже незадоволені тим і боять ся, щоб Ольговичі не схотіли тут закоренити ся: „Ольговичів не хочемо“, „Ольговичів дідичним володінням не хочемо бути“¹⁾, кажуть вони, та піддержують Мстиславового сина Ізяслава аж до його смерти проти всіх иньших претендентів. По його смерті вони не мають нічого проти брата його Ростислава, але коли виростає і виступає на історичну арену син Ізяслава Мстислав, симпатії переходять до нього, й Кияне не мають охоти до його стріїв — як от до Володимира Мстиславича. До Ростиславичів Кияне, видно, досить індіферентні, але їх симпатії знову бачимо по стороні Мстиславича Романа, коли він виступає в перших роках XIII в. на київську арену.

Отже при змаганню до відокремлення в замкнене політичне тіло, з дідичною династією у київської громади були вироблені симпатії до лінії Мономаха-Романа. Що тут вплинуло — чи привабні прикмети репрезентантів сеї династії, чи сама потреба спинити ся

¹⁾ Іпат. с. 230.

на якійсь певній династії для усталення трівого ладу і відокремлення? Я думаю, що в основі лежало спільне й іншим землям се останнє змагання. Що вибір народа спинив ся на Мономаху, в тім завинив Сьвятополк із своїми хибами, які здискредитували його лінію, що передовсім могла уважати себе київською *κατ' ἐξοχήν*; з другого боку Мономах умів придбати популярність, а його потомки в простій лінії — піддержати її. По трох князях з Мономахової родини князювання Всеволода Ольговича київська громада прийняла як узурпацію і на далі обстала при Мономаховичах.

Цікаво б знати, чим саме Мономах і його потомки могли придбати собі популярність в Київщині. На се по части дає відповідь наука Мономаха, де він виловив головні основи своєї політичної діяльності. Їх можна звести до двох точок; перша — бути уважним до голосу суспільности, дбати про популярність в ній; друга — самому пильнувати всіх галузей управи, до найдрібніших річей не спускати ся ні на кого, аби запобігати кривдам суспільности. Се дійсно дуже цінила суспільність, як ми бачимо зі скарг на Мономахового батька Всеволода, що він не вглядав в управу, або з жадань Киян до Ігоря Ольговича, аби він пильнував своїх урядників. Можемо вказати ще оден момент, котрим Мономаховичі могли придбати собі популярність — се їх традиційна боротьба з Половцями. Почавши від походів на початку XII в. і до кн. Романа Мономаховичі все стоять на чолі сеї боротьби і ніколи майже не уживають Половців у своїх внутрішніх війнах, як інші князі. Суспільність же київська на сім пункті була дуже дражлива, і боротьба з степом серед неї була незвичайно популярна, завдяки тим прикрятам, які терпіла від Половців Київщина.

З своїми політичними змаганнями київська громада виступила виразно і дуже рішучо по смерті Всеволода Ольговича. Вона закликала Ізяслава Мстиславича, виразно стала по його стороні проти Ігоря і запевнила йому побіду. Але устояти ся з Ізяславом показало ся далеко трудніше: окрім Ольговичів з претензіями на київський стіл виступили молодші Мономаховичі (Юрій), а з ними в союзі був галицький Володимирко і Половці. Перша комплікація особливо не подобала ся Киянам; як вони готові були помагати Ізяславу на Ольговичів, так знову бажали, аби відносини між самими Мономаховичами були якось полагождені, й рішучо не хотіли входити в сю боротьбу; очевидно, вона здавала ся їм занадто небезпечною. Взагалі, коли виявила ся уся тяжкість і небезпечність сеї боротьби, у київської громади пропала всяка охота до рішучого мішання. Її політичною девізою стає — не ризикувати і як найменше взагалі

влязати в княжу боротьбу: „коли силенъ будеш, а мы съ тобою, а нынѣ не твоє веремя“, „сила его велика, а у тебе мало дружини — поѣди прочь“¹⁾, сі слова Киян, адресовані тому ж Ізяславу, вповні поясняють нам сю політику не-ангажування. Один тільки раз, в 1151 р., коли їх вибранець Ізяслав мав о стільки значні сили й так упорядкував ся, що справа його не виглядала ризиковною, Кияне енергічно виступили по його стороні, ухваливши, що ціла громада має йти на війну: „нехай ідуть усі, хто може хоч палицю в руки взяти“. По нещасливим же кінці сеї боротьби за київський стіл — зруйнованню Київа 1169 р., київська громада показує ще менше ініціативи, ще менше активно виступає.

Така мала інтензивність політичної діяльності київської громади могла мати різні причини. З одного боку — показало ся, що завдяки політичній традиції Київа відокремлення Київської землі йде далеко трудніше ніж усякої иньшої, що боротьба ся далеко більш скомплікована. По друге — для Київа як для торговельного міста, взагалі для київської аристократії всяка війна була особливо тяжка, бо була по кешені, й тому громада передовсім бажала спокою, за всяку ціну. По третє — таки й сили сеї громади були не великі. Вона розпоряджала силами самої тільки Полянської землі, дуже невеликої, — силами Київа і його пригородів; київські ж „волости“ аннекси, не залежали від київської громади, від київського віча, а безпосередно від князя тільки. Деревська земля як з одного боку не показувала ніяких змагань до самостійного політичного життя, так з другого боку показує повний індиферентизм до політичних змагань київської громади і не бере ніякої участі в її житю. Один одніський раз маємо тут ніби прояв участі, але й то непевний: коли 1151 р. Ізяслав Мстиславич, на заклик Київської землі, йшов відбирати Київ від Юрія, бачили ми по дорозі стрічі в Дорогобужу, Корчеську, Мичьську; люде виходили часом з церковною процесією, часом просто в депутації, заявляли свою радість з причини приходу Ізяслава й називали його своїм князем²⁾. Подібним способом і київські громади заявляли свою участь в політичних справах. Але сі депутації з міст погоринських і деревлянських з'являли ся тоді тільки, як Ізяслав із своїм значним військом приступав під певний город, хто зна — чи не робило ся се просто для охорони города від можливих прикростей³⁾.

¹⁾ Іпат. с. 279. ²⁾ Іпат. с. 285—6.

³⁾ На таку гадку наводять особливо дорогобужська депутація: її, видно, інтересувало головню, аби місто не було пограблене військом Ізяслава, і так розумів се, очевидно, й сам Ізяслав (див. вище с. 167).

Полуднева Київщина була в значній мірі залюднена Чорними Клобуками, що теж не входили в круг впливу київського віча: се була чужа домінка, що не чула обов'язку, як київські пригороди, тримати ся ухвал свого „города“. В середині XII в. Чорні Клобуки, що правда, тримають ся разом з Киянами, хоч і фігурують особно: „Руська земля і Чорні Клобуки“, як говорить про них літопись. Але в другій половині століття вони більше пильнують уже своїх інтересів, часом тримають ся нещиро („льстять“), часом тримають ся зовсім противних князів, і тим розумієть ся тільки ослаблюють силу київської громади. Так нпр. за часів боротьби Мстислава Ізяславича за Київ, тимчасом як Кияне тримали ся його, Чорні Клобуки „льстили“, а деякі з поміж їх поспробували піддержати проти нього Володимира Мстиславича¹⁾. Трохи пізніше знову бачимо, що частина Чорних Клобуків тримаєть ся Мстислава, але не щиро, частина ж стає по стороні Ростиславичів²⁾; в рішучу хвилю — київського погрому 1169 р. Чорні Клобуки теж „льстяху подъ Мстиславомъ“³⁾.

Що навіть і з поміж пригородів у Вишгородців бачимо натяки на певну емуляцію з Києвом, або принаймні брак тіснійшої солідарности, я вже казав.

Не зважаючи виробити для себе свою династию і навіть не відважаючись дуже антажуватись нею, київська громада мала ще менше енергії й відваги взяти управу землі в свої руки. Коли вона не могла мати князя, якого бажала, вона воліла мати якого небудь ніж ніякого. Не знати, що при тім тут впливало — потреба оборони, чи страх внутрішніх розрухів. „Тяжко баше Кияномъ, не осталъ бо ся баше у нихъ ни одинъ князь у Києвъ“ каже літопись⁴⁾, пояснюючи, чому Кияне в 1154 р. закликали до себе непопулярного Ізяслава Давидовича; вона додає, що при тім Кияне бояли ся Половців, але в усякім разі сей епізод найліпше показує повну безрадість громади що до самоуправи. Можна подібних ілюстрацій знайти й більше — згадаймо хоч би, як київська громада стратила духа, втративши Всеслава під час повстання 1069 р.

Не будши спроможною до самоуправи, громада не спромагалась і на якісь, по теперішньому кажучи, конституційні змагання. Ми не маємо слідів змагань забезпечити для громади і віча певну участь в управі, певний вплив на адміністрацію, навіть змагань до зре-

¹⁾ Іпат. с. 365, 367. ²⁾ Іпат. с. 375. ³⁾ Іпат. с. 273. ⁴⁾ Іпат. с. 327.

формовання самої князівсько-дружинної управи. Полишаючи на боці спеціальні жадання, що виникали з моментальної політичної ситуації (як нпр. жадання, щоб Ростислав зіставив Вячеслава при номінальним князівстві), віче не спромоглося на конкретніші бажання над те, що воно поставило Ігорю 1146 р.: аби він сам пильнував своїх агентів і давав управу. Мати князя, щоб „бажав усім серцем добра для Руської землі“¹⁾ — се була альфа і омега політичних змагань київської громади. Знайти такого князя — се була панацея на всі біди: зложити все на такого князя, до котрого маєш довіре, і на тім заспокоїтися — се був ідеал тодішньої суспільності, від котрої, як бачимо, не далеко втікла наша теперішня. Правда, сьому ідеалу слабо відповідала дійсність; навіть популярні князі, як Ізяслав, використовували сю популярність в інтересах своєї егоїстичної політики; інші князі ще менше оглядалися на потреби й вимоги суспільності. Але на якусь організаційну роботу супроти сього суспільність не спробувала, й мовчки корилася немилому князю, поки не наставала нагода „учинити лєсть над ним“. Безперечно, неможливість сповнити елементарне тодішнє бажання — здобути улюблену династію, мусіло також не мало причинити ся до тої знеохоти людности до князівсько-дружинного устрою, яку мусимо особливо прийняти для Київщини, як основу тих змагань до безкняжої, бездружинної автономії, які бачимо тут у XIII в., хоч при тім не треба забувати, що вище описані політичні змагання ми мусимо головню класти на рахунок земської великоміської аристократії, тим часом як той автономічний рух бачимо головню по дрібнійших провінціональних громадах.

При тих всіх застереженнях, що по часті характеризують собою політичну діяльність громади на Україні взагалі, Київщина однак що до розвитку політичної діяльності віча займає все таки перше місце на Україні. Почавши від першої революції — 1068 р. київське віче стає важним чинником політичного життя землі і бодай часами, в вигіднійших обставинах, воно скидає князів і вибирає нових або своїми запросинами акцентує їх кандидатури, укладає з ними умову — „ряд“, контролює їх політику, рішає справу війни, властиво справу участі громади в княжім поході, — і сї компетенції віча в значній мірі признавали ся князями. Важною хибю сеї вічевої діяльності була тільки її випадковість, залежність від обставин, через котру вона все зіставала ся явищем ніби надзвичайним.

¹⁾ Пат. с. 368 — про Мстислава Ізяславича.

Виймова політична роля Київа, що не дала Київщині відокремити ся в замкнене політичне тіло, мала ще иньший наслідок: вона не дала Київщині розбити ся на систему дрібнїйших князівств, як то було в переважній більшості земель Руської держави. Що правда, в Київщині, як то ми бачили, роздавали ся волости ріжним князям досить часто, особливо від середини XII в. почавши, але ся практика мала тут свої відміни. Мотиви надання були дуже ріжнородні. Часом се були близькі свояки — брати або сини київського князя, що хотїв їх мати поблизу чи то для помочи, чи то для забезпечення їм спадщини київського стола. Часом се були волости для ріжних молодших свояків, що не мали зовсім волости або втратили її в иньшій землі, й київський князь, як патріарх династії, почував обовязок заопікувати ся ними. Часом сї волости мали задоволити або нагородити тих, що помогли здобути київському князю його стіл, або мали на нього теж якісь права і претензії, так що приходило до компромісового поділу Київщини. Тої головної причини, що приводила до роздроблення иньших земель — розмноження місцевої княжої династії та поділу її на лїнії та гадузи, в Київщині не могло бути, бо тут не витворило ся місцевої династії.

При частих змінах князїв на київськїм столї та при частих перемінах у відносинах тих підручних князїв Київщини, вично мїняли ся й київські волости: викроювала ся волость для певного князя, повставало мале князівство; забирав ся він по якїмсь часї, се князівство тратило свою окремішність; з'являв ся новий князь, якого треба було „надїлити“, — для нього викроювали волость зовсім де инде. Постійних якихось волостей, що все бували б в ролї осїбних князівств, можна сказати, не було. Тільки Погорина, ся київська причіпка, особливо часто служила волостію для ріжних київських підручників, і се вплинуло на те, що вона відокремила ся вкінці від Київщини й прилучила ся до Волини. Зрештою, розложивши княжі волости в Київщині в тїм порядку, як часто котра була княжою волостію, ми дістанемо такий ряд: Погорина, Вишгород, Білгород, Торчеськ, Треполь, Канїв, Котельниця (з Божеьком, Межибожем і ще двома містами), Овруч, Корсунь, Богуслав, Бужськ, Мозир, Корчеськ, Котельниця (сама одна), Михайлів, Полоний¹⁾. Більша половина в сїм рядї, почавши від Овруча — бували тільки по одному разу осїбною волостію, і се

¹⁾ Реєстр князїв на сих волостях (не вповнї докладний) див. в каталогах Погодїна, в його Ислѣдованїях т. VI.

власне може показати, як не було якоїсь постійности в істнуванні тих волостей. Тому, розуміється, вони й не могли відокремити ся.

Більшість сих волостей, як ми бачимо, лежать на території Полянської землі. Се пояснюється двома причинами: роздаючи волости підручним князям, аби мати їх до помочи, київські князі зовсім природно, садовили їх у найближшій околиці Києва. З другого боку князі, особливо ті, що мали якісь надії на київський стіл, уважали то за певну точку гонору — мати „часть в Руській землі“. Се теж було одною з причин неподільности Київщини, бо полянській території трудно було поділити ся вже з огляду на її тісні границі, за її ж границями княжі волости в Київщині (з виїмкою Погорини) викроювали ся дуже рідко.

Більш або менш тісні звязки з Київом сих волостей в часи істнування в них осібних князів залежали від тих мотивів, котрі приводили до їх утворення. Коли се нпр. була волость призначена київським князем своєму сину або иньшому підручнику, покликаному до помочи, то, розуміється, тісні звязки сеї волости з Київом майже не ослабляли ся. Подібно було, коли київський князь давав якомусь сараці бездомному князю якусь волостку на якийсь час. Инакше було, коли ділено Київщину між кількома претендентами: але й тоді свідомість неподільности Київської землі впливала на певну солідарність, бодай часом. Так ми бачили, що Святослав Всеволодович і Рюрик, поділивши Київщину, почували ся до обовязку пильнувати спільними силами „Руської землі“, без ріжниць, чия то мала бути пайка — Святослава чи Рюрика. Рюрик запитав раз Святослава, як він гадає, чи йти походом сеї зими на Половців, чи тільки стерегти землю, і Святослав висловив ся проти походу; тоді Рюрик сказав, що він би в таким разі пішов на Литву, „але Святослав з незадоволенням відповів: брате й свате, як ти підеш з своєї отчини в своїх справах, а я знову піду за Дніпро в своїх справах, то хтож з нас лишиться в Руській землі?“ і тим перебив дорогу Рюрику¹⁾

Історичні обставини зробили з Києва не тільки політичний, але й духовний, культурний центр давньої Руси. Початки такого значіння виходять за границі докладніших історичних відомостей. Ми можемо нпр. догадуватись, що в сфері матеріальної культури Київ міг уже й скорше ніж в X в. стати важним, або навіть головним огнищем для східної Європи, судячи по звісткам про торговельні й культурні зносини його з тодішніми світовими

¹⁾ Іпат. с. 455.

огнищами сієї культури. Але наші відомості й археологічні матеріали не йдуть назад далі кінця X в., а головний розцвіт київської культури, судячи по тому що ми маємо, ми повинні покласти на XI—XII в. Се той час, коли в давній Русі переважає вже рішучо вплив византійської культури й головно під її впливом, хоч і не виключно, розвивається руська культура й штука.

Вже зваживши те саме, що Київ був найславнішою столицею, куди в XI—XII в. лізли князі з різних династій, щоб на „золотім столі київським“ укоронувати свою політичну кар'єру, далі — що се був центр релігійного життя, найбагатша збірка церков і монастирів, осідок найвишнійшої аристократії й плутократії, — ми моглиб зміркувати, що тут мусіла найбільше розвинути ся штука й артистичний промисл. І се potwierджується й письмєнными звітками, а ще більше — археологічними пам'ятками. На полі церковного будівництва (світське стояло зовсім на другім пляні) иньші землі не тільки що рівняти ся, але й наближати ся не могли до Києва, що до грандіозности, численности й багатства його архітектурних пам'яток. Далі — коли порівняти всі ті останки старої штуки XI—XII в., привозної й місцевої, знайдені в Києві — з одного боку, і знайдені по всіх иньших землях Руської держави — з другого, то бачимо, що сума всіх останніх не дорівняє київським ріжнородністю та багатством. Очевидно — тут було головне огнище, головний торг, найбільший попит на сей артистичний промисл, і його найбільший, живий музей.

Кінець XII в. і навіть друга його половина була в тім переломі. Я вкажу на дрібний ніби, але дуже характеристичний симптом. До середини XII в. кождий важніший князь бажає по-лишити в Києві якусь пам'ятку по собі, по своїм князюванню. Кождий київський князь ставить свій патрональний монастир — по своєму християнському імені. Менші князі ставлять часом церкви, або роблять значніші жертви до вже готових церков. Останній з київських князів, хто поставив у Києві свій патрональний монастир, був Всеволод Ольгович; по нїм поставили ще Святослав і Рюрик церкви на княжих дворах. В XIII в. князі вже не стараються лишати по собі пам'ятку в Києві, противно — вони розтягають з Києва та Київщини зібране там добро. Вістуном сього був Андрій Юрійович, що викрав чи забрав славний образ з Вишгорода до Володимира. Король Данило будуючи катедру в Холмі, позабирав образи з Києва, з фамілійного монастиря св. Федора,

і з Овруча, дзвони теж „принесе ис Києва“¹⁾. Не казати вже хиба про грабування київських церков і домів під час погрому 1169 р. і пізнійших.

З розповсюдженням християнства Київ став релігійним центром Русі і центром церковної управи. Цілий час до середини XIII в. він був осідком зверхника руської церкви — митрополита; тут поставляли ся єпископи для всіх земель Руської держави і в дуже значній, навіть в переважній масі вони брали ся з Києва ж. Так єп. Симон на початку XIII в. числив таких єпископів, що вийшли з самого лише київського Печерського монастиря, на 50 мужа. Особливим центром був Київ для монашества: число монастирів, яке ми знаємо в Києві, далеко перевищило суму всіх інших, які ми знаємо по інших землях XI—XII в. Розуміється, тут мусимо числити ся з випадковістю наших відомостей, але що Київ був головним осередком монашества, його митрополією, се не підлягає сумніву. При аскетичнім характері тодішнього християнства і особливим поважанню чернецтва се й надало Київу значіння „руського Єрусалима“, яке він задержав і доси. Спеціально Печерський монастир, що вже в XI в. уважав себе взірцем і митрополією всіх інших руських монастирів²⁾, служив тою все-руською сьвятощею, що оповивала своєю авреолою й цілий Київ. Не тільки звичайні люде, але й особи з різних княжих династій приїздили в Київ, щоб постригтись або просто дожити тут віку в сусідстві сьятинь — як Сьвятослав Давидович, як жінка Гліба минського, як сестра суздальського Всеволода Ольга і т. п.³⁾.

Таке ж виїмкове становище займав Київ і в старій книжності. Переважна більшість письменників XI—XII в. так чи инакше зв'язані з Києвом. З анонімної літератури, переховані в нинішніх копіях, в північних землях, безперечно, є теж велика маса матеріалу зв'язаного так чи инакше з Києвом⁴⁾.

Нарешті ще в одній сфері староруського життя Київ відіграв важну, виїмкову, хоч і не так примітну роль — в сформованні старого руського права. Не може бути сумніву, що як раз звичайове право Київщини і передовсім київської громади, як громади „города“, міродайного для його пригородів і провінцій, та рішення київських князів і сусідів лягли основою староруської

¹⁾ Іпат. с. 559. ²⁾ Іпат. с. 113. ³⁾ Іпат. 338, 422.

⁴⁾ Новіша проба статистики київських рукописей, які заховали ся до тепер — у Волкова Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ (Памятники древней письменности СХХІІ) с. 30—1.

кодифікації права, що мала значіння потім для цілої системи земель Руської держави, а пізнійше послужила основою кодифікацій в. кн. Литовського і Московської держави.

В додатку до сього розділу я скажу де що про Турово-пинську землю — небогато, бо відомости наші про сю землю взагалі незвичайно скупі і часто поплутані, а до того й інтерес вона для нас має тільки другорядний, бо її етнографічна приналежність до українсько-руської групи племен в ті часи непевна, а до теперішньої українсько-руської території вона належить тільки своїм західнім краєм. Бувши довгий час „київською волостію“¹⁾ вона достойно і праведно може бути обговорена тут — в додатку до Київщини²⁾.

Етнографічним підкладом сеї землі-князівства ми мусимо уважати Дреговичів. Київська літопись не раз просто так і називає турово-пинську територію: „Дреговичі“³⁾. Але справа з дреговичькою територією стоїть дуже не ясно⁴⁾, і в теперішнім стані науки сеї неясности не можна й усунути. Літопись каже, що Дреговичі сиділи між Припетю й Зах. Двиною⁵⁾; але басейн р. Березини належав до Полоцького князівства (потім відокремляється він в особне князівство Минське), і приналежність його до Дреговичів часто оспорується, а політичні центри Турово-пинської землі — Туров і Пинськ лежать на правім уже боці Припети, так що літописного означення що до припетської границі уже

¹⁾ Іпат. с. 222.

²⁾ Література давнього Турово-пинського князівства досить бідна. Головні місця займають дві новіші монографії: Довнара-Запольського Очерк истории земель Кривичской и Дреговичской до к. XII в. і Олександр Грушевського Пинское Полесье (кн. I — віки XI—XIII, ч. II — віки XIV—XVI), де подана й спеціальніша література. Стаття М. Gozdawa Terytorium księstwa Pińsko-Turowskiego (Ateneum, 1898. VIII) не дає нічого й опирається на пізніших відомостях — XV—XVI вв. Историко-статистическое описание Минской епархии арх. Николая, 1864, дає дуже мало. Не більше пожитку і з праці Татура Очерк археологических памятников на пространстве Минской губернии, Минск, 1892. Оскільки територія Турово-пинського княз. входить в територію теп. Волинської губ., можуть служити для нього також праці Теодоровича і Самоковцова див. в прим. ¹⁾.

³⁾ „Глѣбъ бо бѣше воевалъ Дреговичи и Случескъ пожегъ“ — Іпат. с. 203; „Святославъ Ольговичъ... взя Курескъ и с Посемьемъ, и Сновъскую тысячу у Изяслава, и Случескъ и Кльческъ, и вси Дреговичѣ“ — с. 268.

⁴⁾ Див. т. I с. 165—6. ⁵⁾ Іпат. с. 3.

ніяк не можна прийняти за докладне¹⁾. Тож приходить ся зовсім відложити на бік справу етнографічного підкладу, що могла б нам вияснити початкову чи ідеальну територію Турово-пинського князівства, її ієнезу, — а просто зайняти ся його політичними границями.

З сими стоїть річ ніби трохи ліпше, але й тут багато неясного. Треба пам'ятати, що Турово-пинське князівство, положене в сфері впливу і в сусідстві двох сильніших політичних центрів — Київ і Володимира, легко могло поносити, і певно поносило різні територіальні страти, хоч ми переважно й не можемо докладно їх сконстатувати, а тим менше — вимірити.

В наших літописах з Х—ХІІІ в. вичисляють ся такі міста виразно як приналежні до „Дреговичів“, себто Турово-пинського князівства: Туров, Пинськ, Случеськ, Ключеськ²⁾. Крім того в середині ХІІ в. до Турово-пинського князівства, видно, зачисляв ся ще й Черторийськ, на Стири³⁾, але пізнійше він належав уже до волинських земель: в першій чверті ХІІІ в. ним володів луцький князь Мстислав Німий, а коли по його смерті взяли Черторийськ пинські князі, Данило і його тесть Мстислав Удатний уважали се узурпацією („не подобаєть Пиняномъ держати Черторыйска, яко не могу имъ терпѣти“). Данило відібрав його від Пинян, і він зістав ся й на далі в Луцькій волості⁴⁾. Коли відійшов він від Турово-пинської землі не знати.

Нема непевности, що Городно (містечко в Пинській повіті між

¹⁾ Хіба би прийняти, що Туров і Пинськ стояли вже не на дреговичькій ґрунті, а тільки притягнули до себе полудневу частину Дреговичів, взагалі не визначених особливим політичним і культурним розвоєм, подібно як нпр. Чернігів протягнув до себе територію Радимичів? Розумієть ся, се була б дуже відважна гіпотеза.

²⁾ Про Случеськ — Іпат. с. 203, теж с. 269; иньші тексти див. в прим. 3 на с. 300.

³⁾ Іпат. с. 222: Всеволод Ольгович, відібравши Туровське князівство від Вячеслава, своїм сюзам дає „по городу: Берестий и Дорогичинь, Черторыскъ и Ключескъ“, а свояки відповідають на те, що вони не хочуть „київської волости“. Найпростійше розуміти, що сі всі городи звуть ся київськими тому, що зачисляли ся до туровських. Правда, можна б припустити і те, що Черторийськ не був туровським городом, а Всеволод відібрав його від Волини, але на се нема натяку, а пізніші претензії „Пинян“ на Черторийськ дуже промавляють за тим, що се була туровська волость, бо ледво аби сягнули по питоменне волинське добро такі слабії князі як пинські. Початком відокремлення Черторийська могло бути надання його Давиду Ігоревичу на з'їзді 1100 р.

⁴⁾ Іпат. с. 502, 616.

Стирем і Случею) теж належало до Турово-пинського князівства; географічне положення виразно на це вказує. Але ми починаємо про нього чути тільки тоді, коли воно вже становить особну княжу волость — так званого Всеволодка городенського, в 20-х рр. XII в.¹⁾ Він був сином Давида Ігоревича, що володів останніми часами перед смертю Погориною; правдоподібно в заміну за Погориною Святиполк а може й Мономах, що теж володів Турово-пинською землею, дав його сину кусник сеї останної — Городенську волость. Окрім Городна ся волость обіймала ще Дубровицю і правдоподібно — Степань на Горони²⁾, отже — землі по нижній Горини, тим часом як властива т. зв. Погорина, себто землі на верхній Горини, належали тоді до Київщини, потім до Волини. Чи вся Городенська волость була сформована з Турово-пинських земель? В тім нема нічого неможливого, коли пригадаємо, що сусідній Черторийськ належав по всякій імовірності до Турово-пинських земель, а він лежить майже однаково далеко від Припети як і Степань. В усякім разі в другій половині XII в. Городенська волость злучила ся з Турово-пинською: старші лінії городенської династії скінчили ся на синах Всеволодка³⁾, їх землі, очевидно, перейшли до Всеволодкового зятя Юрія Ярославича, туровського князя⁴⁾, наслідком сього посвоячення; вже 1184 р. в Дубровиці бачимо Юрисового сина Гліба⁵⁾. Молодші лінії могли заціліти (пізнійше ми стрічаємо виводи деяких княжих фамілій від сеї династії), але про них ми нічого не знаємо.

На західній границі Пинського князівства літописи згадують місто Небль (теп. Нобель, близько Припети)⁶⁾, але не дають виразних вказівок, куди воно належало. Остатня звістка яку вони дають, скорше б натякала на приналежність його до Пинська, і се стає дуже правдоподібним, коли зважимо, що пізнійше Небль дійсно

¹⁾ Іпат. с. 210. Сам Всеволодко згадується вперше 1116 р. — Іпат. с. 204, але без назви волости.

²⁾ Ми не могли б пояснити, як Дубровиця стала турівською волостью, інакше як тільки прийнявши, що вона належала до Городна. Що до Степаня, то приналежність і його до Городна опирається на здогаді, що степанські князі належали до турівської династії, а се хоч і дуже правдоподібна, та все тільки гіпотеза (імя степанського князя Івана Глібовича підпирало б також сю гіпотезу: династії мали свої фамілійні імена, і такі імена як сі стрічаємо в турівській династії, а в волинській — ні).

³⁾ В останні Всеволодковичі згадуються 1167—8 р. Іпат. с. 365 і 368.

⁴⁾ Оженив ся з Всеволодівною в 1144 р. — Іпат. с. 227.

⁵⁾ Іпат. с. 426. ⁶⁾ Іпат. с. 338, 566.

входив у склад Пинського князівства¹⁾. Але се місто мусіло бути пограничним, бо дальші осади на верхній Припети (Льбязь, Ветли, Ратно); як вказують акти XIV в., належали до Володимирського князівства, і дуже можливо, що так воно було й давніше.

Якийсь час — коло 60 літ, належала до Турово-пинського князівства Берестейська земля, і разом з Турово-пинською була прилучена до Київa. Стало ся се правдоподібно за Всеволода²⁾, а відлучила ся Берестейщина назад в середині XII в.³⁾. Границею Пинщини і Берестейської землі був вододіл р. Пини і Буга: землі в районі правих притоків Буга належали вже до Берестя, себ то до Волини (як Кобрин, Каменець на Лосні), а землі пізнійшого Пинського князівства (XV—XVI в.) скінчили ся як раз областю Пини та середньої Ясольди, і се можна прийняти й для попередніх часів. На півночі крайні городи турово-пинські були Клецк, Копиль і Слуцьк.

До котрої землі належала т. зв. Чорна Русь — волости в районі полудневих притоків Німана — Новгородок, Несвиж, Слоним, Волковийсь, і верхньої Ясольди (Здитов), доки їх не забрали литовські князі, се досі не в'яснено. Етнографічний підклад теперішньої колонізації показує, що ці землі стояли в колонізаційнім звязку не з берестейським Побужем, а з дреговицькими — білоруськими землями; се потверджує й повний індіферентизм галицьких князів XIII в. до сих земель. Звичайно думають, що ці волости належали до полоцьких, чи то минських, як і волости басейну Березини⁴⁾, і се вповні можливо, хоч і бракує нам яких небудь ближших вказівок на се, окрім хіба *argumentum a silentio*: що як би то були турово-пинські землі, то може б ми про них що чули в XI—XII в., коли Турово-пинська земля належала до Київa.

Також гіпотетично лише можемо ми провести турово-пинську границю і по вододілі Птичи й Свислочи, бо в басейні Свислочи бачимо полоцькі волости — Минську й Ізяславську. Клин між Припетю й Дніпром, по відокремленню Турово-пинської землі, як

¹⁾ Див. у Любавского Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 196.

²⁾ Див. вище с. 77.

³⁾ В останнє вона згадуєть ся разом із турівськими волостями 1142 р., а в 50-х рр. вона вже не належала до них — Іпат. с. 321, 365.

⁴⁾ Антоновича Монографіи II с. 20, Любавскій ор. с. с. 2, Леонтович Очерки изъ ист. лит. рус. права с. 73. Ол. Грушевський зачисляє їх до Турівського князівства (с. 19).

ми бачили вже, належав до Київщини (Брягинська волость), як і волость Мозирська. Чи належали вони коли до Турова не знати.

Таким чином Турово-пинське князівство XII—XIII в. займало землі середньої Припети. На півночі воно було обмежене вододілами Зах. Буга, Німана і Березини; на полудень вганялося в області Горини і Стира. Се класичне „Полісся“ — край лісів і багnistих трясовин; тільки західня частина, між Пиною і Ясольдою трохи вища, сухіша і густіше залюднена, решта вкрита й тепер великими лісами, неперехідними багнами й дуже слабо залюднена. Одначе в часи Руської держави й пізнійше — в XIV—XVI в. такими лісовими та багnistими краями не помітували, як тепер, вони бо мали дуже цінну в ті часи прикмету — безпечність; сі ліси й „дроговини“ забезпечали їх від всяких ворожих спустошень далеко ліпше як вали й замки. Та й господарка тоді була инакша — ловецтво, бортництво, пізнійше лісові промисли давали тоді ліпші доходи як рільництво, і тим пояснюється, що поліські селяне XV—XVI в. платили податки не низші, а навіть часом і вищі від тих, що жили на найліпших ґрунтах. За те торговля, культурні зносини, комунікація на подібнім терені мала великі перешкоди, і на полі культури ми не можемо тут ані багато вимагати ані багато припускати.

Головні центри місцевого життя ми вже знаємо — се Туров, Пинськ, Клецьк, Слуцьк, Городно, Дубровиця, Степань, Чорториськ. Коли долучити сюди згаданий Небзь та Копиль, то разом ми маємо вже всі осади, згадані в наших літописах.

Туров мусів бути споконвічним політичним центром, коли не всеї території пізнійшого Турово-пинського князівства, то бодай його східньої частини. На се вказує легенда, переказана в Повісті временних літ, про князя Тура, що він прийшов з-за моря, поставив Туров, „отъ негоже и Туровци прозвашася“, і тут княжив¹⁾. Се легенда, розуміється. — тільки етимологічний міт: від імени міста зложено переказ про його фундатора — епоніма, але вона вказує на те, що в Турові пам'ятали князів перед Сьвятополком старшим Володимировим сином. За Володимира Туров був столицею всього Турово-пинського князівства, політичним центром, і зістає ним до кінця XII в. До сього прилучається й церковне значіння його як катедр: туровські єпископи відомі

¹⁾ Декотрі оборонці слов'янського бога Тура і в сім Турі бачили свого бога — особливо Голубовский в К. Стар. 1891, X, але пор. про се т. I с. 531.

нам від першої пол. XII в.¹⁾, але катедра могла бути заснована далеко скорше²⁾. З місцевої повісті про Мартина мніха, списані дець в другій половині XII в., довідуємось про існування тоді в Турові й „єпископля монастиря“ Бориса і Гліба, за мурами, на болоню, де мало стати ся чудо над тим Марином, описане в повісті. Правдоподібно, сей монастир був єпископською резиденцією, а засновано його, мабуть, за часів Ярослава, що міг мати на меті тут, у столиці Сьвятополка запечатати пам'ять сього „окаянного князя“ згадкою про убитих ним братів; се було б найбільше правдоподібне об'яснення. У всякім разі се не була пам'ятка пізнішої династії Сьвятополковичів, і взагалі, видно, вони не спромогли ся на якусь визначнішу церковну фундацію, бо туровських князів з другої половини XII в. ховано в київській монастирі св. Михаїла (Золотоверхім) — фундації їх предка Сьвятополка³⁾.

Згадка літописи про еп. Акіма звертає на себе увагу незвичайною його ролею і долею. Коли Вячеслав, тоді князь туровський, надіючися на свій ряд з Ізяславом, почав розпоряджати ся княжими волостями, гнів Ізяслава впав не тільки на Вячеслава і його бояр, а й на еп. Акіма: він відібрав Туров від Вячеслава, його посадників казав поковати, а еп. Акіма арештувати й привести до Києва. Очевидно, Аким уважав ся впливовим дорадником, а може й ініціатором тих Вячеславових розпоряджень⁴⁾. В другій пол. XII в. прославив ся на туровській катедрі еп. Кирил, найславніша особа, яку взагалі дала давній руській історії Турово-пинська земля. Оповідання прологів (звістне виправді в пізніших тільки копіях, XVI—XVII в.) каже, що він був і родом з Турова, син багатих батьків (не знати, тільки, чи се звичайна шаблянова подробиця таких житий), потім постриг ся й затворив ся „в столпі“. Його численні твори показують в нім чоловіка

¹⁾ Еп. Аким, згадуєть ся під 1146 р., а попередні — Симеон і Ігнатій в оповіданню повісті Мартина мніха. Передруковано при книзі Творенія Кирила Туровського, вид. еп. Євгенія, К., 1880.

²⁾ Пізнійше, в XV—XVII в. стрічаємо традицію, чи здогад, що туровську катедру засновано за Володимира св., і се само по собі можливо вповні.

³⁾ Тут поховано Сьвятополка Юрійовича, потім Гліба — Іпат. с. 449, 496.

⁴⁾ Іпат. с. 234—5. Воскр. I с. 36. Ол. Грушевський (ор. с. с. 46) бачить тут плян Туровців піднести значінне своїй землі й відокремити ся. Гадка дуже интересна; вона ослаблюєть ся трохи тим, що Вячеслав був бездітний старець, отже династії землі не міг дати.

дуже освіченого на тодішні часи, обзнайомленого з риторичною технікою, так що коли він бодай початки сеї освіти дістав у Турові, то се може дати несогірше свідомство тутешній книжності.

Другим центром землі і суперником Турова був Пинськ. В сказанію про Бориса і Гліба (т. зв. Якова) ще Святиполк (Старий) має столицю в Пинську¹⁾. В літописи в XI в. столицею виступає Туров, але й тут при кінці XI в.²⁾ Пинськ згадується як важний, другий, по Турові тутешній центр. При кінці XII в. (в 1190-х рр.) бачимо, що родина старого туровського князя Юрія — його жінка й молодші сини живуть у Пинську³⁾, хоч ще в звістках Турову дає ся перше місце перед Пинськом⁴⁾. В XIII в. вже за пинськими князями дуже часто й не чуємо зовсім туровських, очевидно — Пинськ узяв гору над Туровом, хоч Туров і далі мусів лишити ся княжим столом: „пинські і туровські князі“ згадують ся в Волинській літописи в подіях 1270-х рр.⁵⁾. Катедра зістала ся й на далі в Турові.

Подібно як з Туровом, було і з Городном. Ми бачили, що воно під 20-х рр. XII в. стає столицею особного князівства — Городенського⁶⁾. Але при кінці XII в. столицею на місце Городна стає, видко, Дубровиця, бо про городенських князів від тоді не чуємо, а на їх місце виступають дубровицькі. Якихось ближших подробиць про сі міста не маємо. Серед подій 1184 р. в київській літописи записано, що Городен погорів весь: запалила його блискавиця; згоріла й камяна церква⁷⁾. Але про котрий тут Городен іде мова, на певно не можна сказати; скорше одначе про припетський, згадуваний до тепер в сій літописи, бо німанський починає згадуватись тільки в Галицькій літописи від середини XIII в.

З інших міст Клецьк був княжим столом у 20-х рр. XII в.⁸⁾; пізнійше клецьких князів не згадують наші джерела, але в XIII в. вони, по всякій імовірности, були теж між тими численними „пинськими князями“, і традиція Клецького князівства XV в., правдоподібно, не переривалась в XII—XIV в. Слуцьк тільки раз згадується в ролі особної волости, і то припадком: в 1161 р. його захопив і засів тут Володимир Мстисла-

¹⁾ „Посади убо сего окаяньнаго Святополка въ Пиньскѣ въ княжени“ — вид. Срезневского с. 42.

²⁾ Іпат. с. 168. ³⁾ Іпат. с. 453. ⁴⁾ Лавр. с. 407.

⁵⁾ Іпат. с. 576 (рік 1275). ⁶⁾ Іпат. с. 210.

⁷⁾ Іпат. с. 428 (рік 1183 хибний). ⁸⁾ Іпат. с. 210.

вич, але його примусили забратись¹⁾; більше князів не згадується в сій центрі пізнішого Случького князівства.

Політичного життя Турово-пинської землі ми дотикали ся не раз, але тепер зберемо разом небогаті звістки про нього.

Про політичне життя Дреговичів до того моменту, коли тут, у Турові, посадив Володимир свого сина Святиполка, літопис не каже нічого, окрім тієї легенди про кн. Тура. При всій легендарности, як я вже згадав, вона вказує одначе на пам'ять про туровських князів перед Святиполком. Про відносини до Дреговичів київських князів перед сям посадженням Святиполка не чуємо нічого; в своїй місці я подав аргументи на те, що Дреговичі мусіли стояти в залежності від Києва ще на початках Х в.²⁾ Посадження в Турові одного з старших Володимирових синів показує, що тоді ся волось цїнилася досить високо. Правда, літописна повість про Володимира каже, що він не любив Святиполка, „бо той був від двох батьків, від Ярополка і від Володимира“³⁾, але ся звістка не дуже певна (мабуть ретроспективна), а визначне значіння Турово-пинського стола потверджують ся тим, що й Ярослав віддав його одному з старших синів — Ізяславу, так що Туров в ряді столів Ярославичів стоїть на другім місці, навіть вище Волини.

Таке його визначне значіння кінчить ся одначе з смертю Ярослава. Протягом дальших ста літ, як ми бачили⁴⁾, він уважається ся придатком до Києва, „київською волостію“; хоч нпр. при подїлі Мономахових земель Туров по старій традиції дістає все таки оден із старших синів Мономаха (одначе zarazом і найнездарніший) — Вячеслав, але роля Турова не має в собі вже нічого визначного. Сю землю уживали київські князі для задоволення різних претензій: так звідси викресно — за Святиполка або Мономаха — Городенське і Клецьке князівство; Всеволод Ольгович дав по дві дреговичькі волости своїм своякам, щоб заспокоїти їх претензії на чернігівські землі. Тільки по смерті Юрія кінчить ся роля київської прищипки для Турово-пинської землі: тут засїв тоді внук Святиполка Юрій Ярославич, не знати — чи з власної ініціативи, чи закликаний самими громадянами. Де він був перед тим, нічого не знаємо, але судячи по тому, що перед тим бачимо иньшого Ярославича — Вячеслава в Клецьку,

¹⁾ Іпат. с. 356. ²⁾ Т. I с. 376. ³⁾ Іпат. с. 52.

⁴⁾ Див. потку на 1 с. 261.

можемо догадуватись, що й Ярослав сидів коли не в Ключеску, так і в Ключеску (бо Ключеск якийсь час, в сорокових роках, бачимо в інших руках — у чернігівських князів), то в котрійсь іншій дреговицькій волості. Як би там не було, видно тільки, що Дреговичі від цього часу уважали справу Юрія своєю справою й узяли ся з цілою енергією оборонити її.

Очевидно, Дреговичам роля київської волості дуже не подобалася й вони бажали конче відокремити ся в особне політичне тіло. Се їм удало ся, завдяки їх енергії, бо показали їй далеко більш ніж нпр. Кияне в обороні Мстиславичів. Двічі (1158 і 1160 р.) споряджали князі колективні походи на Юрія, але люди не піддали ся; особливо тяжко приходило ся їм першим разом, коли похід був особливо значний: Чорні Клобуки спустошили цілу лінію Припети, а мабуть і дальші, північні землі; тяжка облога Турова тривала більш двох місяців, але Туровці все били ся кріпко, виходячи з міста й задаючи тяжкі утрати противному війську¹⁾. Сим виграли нову справу: вже 1161 р. київський князь Ростислав увійшов у дипломатичні зносини з Юриєм Ярославичем, і його нове становище в політичній системі східної Європи було тим санкціоноване²⁾.

Але визначної ролі Турово-пинське князівство й після того не добило ся, зістало ся між другорядними.

Юрій насамперед пильнував забезпечити своє становище і всякої визначнішої ініціативи в політиці оминав, та тримав ся сильних сусідів — Ростислава і волинських Ізяславичів. Потім наступило роздроблення Турово-пинського князівства, а з тим ще більше ослаблення. По Юрію лишило ся кілька синів, що поділили батьківщину: оден (правдоподібно — старший) Святослав у Турові³⁾, другий — Ярослав у Пинську⁴⁾, третій — Гліб в Дубровиці⁵⁾. Хоч брати жили між собою (судячи по браку відомостей про якісь усобиці) досить згідно, але сей поділ князівства, розуміється, не міг не ослабити значіння Турово-пинської землі.

¹⁾ Іпат. с. 337, 349. ²⁾ Іпат. с. 356. ³⁾ Іпат. с. 428.

⁴⁾ Ibid. с. 426.

⁵⁾ Іпат. с. 426. Звісні ще два сини Юрія — Іван — Іпат. с. 361, пор. Воскр. І с. 79, і Ярополк — Іпат. с. 452, але не знати, які вони мали волости. Під 1174 р. (с. 391) Київська літопись говорить тільки про сі три галузі: „князем туровськимъ и городеньскимъ“. Ол. Грушевський опр. с. с. 55 не вважає навіть взагалі певним поділ волостей між Юрієвими.

Юрієвичі тісно тримають ся Ростиславичів, з котрими поєвоячили ся (Рюрик Ростиславич був оженений з їх сестрою), та грають ролю їх підручників. Особливо тісні й приязні відносини були між ними й їх швагром Рюриком, в дев'ядесятих роках XII в.: він зчаства перебував у них, дуже їх любив¹⁾ і брав участь в їх боротьбі з Литвою.

По смерті Св'ятополка, що вмер 1190 р., в Турові сидів кілька літ його брат Гліб, до своєї смерті. Хто сидів по нїм — не знаємо, мабуть чи не Ярополк, а на початку XIII в. чуємо і в Турові і Пинську Св'ятополковичів²⁾ — очевидно, синів Св'ятополка Юрієвича. З них знаємо Володимира пинського³⁾, що й був правдоподібно старшим між турово-пинськими князями, бо з кінцем XII в. Пинськ, видко, починає брати перевагу над Туровом. Поруч нього виступає також з титулом пинського, в дуже діяльній ролі иньший князь, Ростислав, можливо його син (кілька-надесять літ по тому бачимо в Пинську князя Ростислава Володимирича); роздражнений на Данила, що держав в неволі його синів, захоплених при якійсь оказії, організує він коаліцію против нього, підбиваючи Володимира київського і входячи в союз з Михайлом чернігівським⁴⁾. Хто сидів тоді у Турові, не знаємо. Яко дубровицький князь згадує ся в поході на Татар на Калку Олександр. Сі волости, правдоподібно, істновали й пізнійше, а окрім того могли бути й ще якісь, бо князі пинські й туровські в звістках другої половини все виступають у багатому числі: „князи пиньсѣѣ“, князи пиньсци и туровьсѣѣ“. Можемо вказати на одну таку иньшу волость — Степанську⁵⁾, що по всякі імовірности відокремила ся з Дубровицької.

З рештою наші відомости про турово-пинських князів XIII в. дуже бідні, навіть їх імен здебільшого не знаємо. В 1241 р. бачимо в Пинську Ростислава Володимирича, правдоподібно — сина Володимира Св'ятополковича, кілька

¹⁾ Іпат. с. 452, 466. ²⁾ Воскр. I. 114, Лавр. 407.

³⁾ Сього Володимира, згаданого в Іпат. під рр. 1204 і 1229 (в дійсности єї події належать до р. 1208 і 1229 — див. Хронологію подій Гал.-вол. літоп.) уважають сином „Ростислава пинського“, згаданого разом з ним під 1228 р., і внуком Юрія (Погодін Изсл. IV, с. 276, показчик до Іпатської літ. sub voce). Але істнування такого князя Ростислава Юрієвича — лише непорозуміння (Погодін вказує його під 1214 р., але див. І Нов. с. 196), а уважати Володимира пинського сином Ростислава нема ніяких причин.

⁴⁾ Іпат. с. 502. ⁵⁾ Іпат. с. 616.

літ пізнійше виступає там якийсь Михайло¹⁾. При подіях 1262 р. зустрічаємо пинських князів Федора, Демида і Юрія; правдоподібно, Федор був тоді головним пинським князем. 1288/9 р. умер пинський князь Юрій Володимирич — по часу судячи, він міг бути правнуком того Володимира пинського, котрого ми бачили в першій чверті XIII в.; по словам літописи се мав бути князь „кротый, смиренный, правдивый“, і „все люди плакаху ся по немь плачемъ великимъ“. По нїм мусїв настати згаданий при тїм його брат Демид. Під одним роком з ним записана смерть степанського кн. Івана Глїбовича, по котрім мали теж плакати ся „все людье от мала и до велика“, і по нїм настав його син Володимир. З сим несподіваним промінчиком світла, киненим на пинське князівство сею припискою, що кінчить Галицько-волинську літопись, западає завіса над князівством.

Становище турово-пинських князів уже з кінцем XII в. стало досить трудне. Ми бачили, що в дев'ястих рр. XII в. вони мали щирого союзника в сусіді — Рюрика Ростиславичу, котрого й тримали ся щільно, а він їм помагав проти небезпечного ворога, що підіймав ся в сусідстві — Литви. Так треба розуміти, в зв'язку із тісним союзом Рюрика з шваґрами, звістки про його походи на Литву: землі Рюрика не були ніде пограничними з Литовцями, а про те він брав дуже діяльну участь в боротьбі з ними²⁾. Правдоподібно, вже тоді розпочали ся ті прикрі литовські напади на сусідні землі, що стільки дають про себе чути в XIII в. та були симптомом нового політичного руху серед цього племені.

З кінцем XII в. в безпосереднім сусідстві Турово-пинських земель засновує сильну державу Роман, запеклий ворог Рюрика, і турово-пинські князі, тим самим опинили ся в дуже труднім становищі. Ми не маємо ніяких звісток про них з часів Романа, але в 1220-х рр. бачимо, що пинські князі все ще тримають ся Рюриковичів — київського князя Володимира Рюриковича, імагають йому проти Данила; се може кинути світло й на попереднє. Серед подій 1229 р. є згадка про синів Ростислава

¹⁾ Іпат. с. 524 і 530. Неясно, чи на с. 524 поруч Михайла чернигівського не виступає також сей Михайло пинський, понавши туди з пинської записки, але що до згадки на с. 530 нема сумніву, що се не Михайло чернигівський (як думали декотрі).

²⁾ Слова літописи (Іпат. с. 452) „нелѣзъ бо (чит.: бѣ) нмѣ доити земли ихъ“ (Литви) очевидно розуміють Рюрика і його шваґрів; див. ще с. 455.

пинського, взятих в неволю, очевидно — Данилом¹⁾. Але Володимир Рюрикович став слідом союзником Данила. Пинські князі мусять покорити ся теж його політичному впливу, бо не мають точки опертя, а в додатку дуже терплять тоді від литовських нападів. Вони сходять на підручників Данила, і той ними комендує²⁾. Але вони не були йому щирі — „имѣяху лести“, навіть у війнах з Литвою, що мусіли б бути для них особливо пожадані не підтримують його щиро³⁾. Очевидно, їх страшив розвій Галицько-волинської держави, і вони шукали против неї опертя навіть у литовських князів, під вплив котрих зрештою потім вповні переходять.

¹⁾ Іпат. с. 502.

²⁾ Нпр. Іпат. с. 503 (1229 р.): „идоста на войну (Данило з братом), остависта же въ Берестий Володимира пинського и Угровчаны и Берестьяны — стеречи землю отъ Ятьвязь“; с. 543 (1251/2 р.): Данило „поя и (пинських князів) со собою неволю на войну“.

³⁾ Іпат. с. 542.

V.

Чернігівщина й Переяславщина.

Як на правім побережжю Дніпра Полянське, так на Задніпров'ю Сіверянське племя з своїм політичним і культурним життєм, з своєю територією було тою основою політичного групування, розвою суспільного й культурного життя тутешніх земель, від котрої ми повинні виходити в своїм огляді. І тут сіверянські політичні центри притягнули до себе на півночі сусідні племена і території, слабше розвинені політично й культурно (зрештою — й менше для нас інтересні, бо не належать до української групи племен). Полуднева ж, передстєпова кольонізація, що належала в значній або й переважній частині до иншого племені, не сіверянського, ослабла під турецьким натиском і не полишила майже ніяких слідів свого життя в наших джерелах, так що ми можемо ледви ледви якісь убогі окрушини від неї зібрати. З того всього українську кольонізацію, українське життя на Задніпров'ю репрезентують перед нами властиво тільки Сіверяне — і домінують тут, як Полянське племя на правім боці. Ріжниця тільки в тім, що сіверянська територія не була розмірно невеликим осередком задніпрянського життя, як полянська для правобічного, а становила й територіально взявши переважну частину тутешніх князівств¹⁾.

Розвивалися Сіверяне теж в обставинах досить подібних до Полян. Вони сиділи над великою Дніпровською дорогою; правда, ми не бачимо у них якихось важніших пристаней на Дніпрі, виключивши тільки Любеч, що лежав над суміжжю Сіверян і Радимичів, але належав мабуть до Сіверян²⁾, а пізніше Київ, здасть

¹⁾ Спеціальну літературу задніпрянських князівств див. в прим. 6.

²⁾ Я думаю, що якби у Радимичів був такий важний центр як Любеч, то вони б грали трохи инакше ролі; тому припустивши навіть, що

ся, забрав навіть значну частину наддніпрянського пояса собі¹⁾, але з торговельних і культурних вигід Дніпра Сіверяне завсіди мусіли користати. Вповні в їх руках були важні торговельні дороги на схід, річні й сухопутні — на Волгу і в Каспійські краї. Богаті скарби римської монети на їх території вказують на істноту торговельних зносин тут задовго до початків Руської держави, а в пізнійшій торгівлі Русі, зі сходом особливо, Сіверщина мусіла грати особливо важну роль.

Поруч із розвоєм торговельних і взагалі культурних зносин ми мусимо припустити і значнійший розвій суспільно-політичного життя. Дуже рано бачимо ми на території сіверянського племені кілька значнійших городів, коло котрих групують ся більші округи, і котрі вкінці як з одного боку притягають до себе території інших племен, так з другого приводять до розділу самої сіверянської території.

Етнографічну територію Сіверян ми знаємо тільки взагалі — скільки каже про неї літопись, себ то що вони займали басейн Десни з Сеймом і Сули; поки що ніяких матеріалів для докладнішого означення її не маємо. Отже на ній вже на початку X в., в уривках Олегової умови і в оповіданню про похід Олега на Київ, виступають два або три важні центри — Чернігів, Переяслав, і третій, на радимицькім пограниччю — Любеч. Пізніше в XI в. Переяслав стає центром полудневої Сіверщини, що відокремляється в осібне — Переяславське князівство, Чернігів — центром північної Сіверщини, разом з сусідніми територіями Радимичів і Вятичів; Любеч тоді вже не грає якоїсь визначної ролі, але хто зна, чи не він то як раз притягнув і зв'язав з Чернігівщиною радимицьку територію. Що поділ Сіверщини на Переяславщину і Чернігівщину не був тільки капризом князів, а мав якийсь глибший підклад, показує той факт, що переяславська людність зовсім не тягне до Чернігівщини, навпаки — шукає собі князів з іншої княжої династії; очевидно — сей поділ був сотворений самою суспільною і політичною еволюцією землі, а може й ще якими-мись причинами, незвідними нам ближше.

Внутрішні відносини в Сіверянській землі перед прилученням її до Руської держави, та й пізніше, нам майже не відомі.

він стояв більш на радимицькім як на сіверянськім ґрунті, думаю, що його Сіверяне опанували далеко перед тим, ніж Радимицька земля була ціла прилучена до Сіверщини.

¹⁾ Див. вище с. 261.

Ми знаємо, що якійсь час (десь в VII—VIII в.) Сіверщина, як і Вятичі й Радимичі, підлягали Хозарам. Київські князі перейняли від Хозарів сю зверхність над Сіверщиною на себе. Повість се кладе на часи Олега, інакше сказавши — на найдавніші часи Руської держави: Олег мав підбити Сіверян і Радимичів, сказавши їм давати дань замість Хозарам — до Київа, а також розтягнув свій вплив і на Вятичів. В своїм місці я навів мотиви, що примушують нас відсувати залежність Сіверщини від Київа назад, в IX в.¹⁾ На початку X в. по звісткам Олегової умови, потвердженням і оповіданням Константина Порфирородного, і по поглядам Повісті найважливіші центри Сіверщини — Чернігів, Переяслав, Любеч, мали вже бути обсажені київськими залогами й намістниками. В Любечу Олег садовить „мужь свой“: Чернігів і Переяслав вичислені поміж тими городами, де „сѣдяху велиции князи подъ Олгомъ сущє“ (до них доданий, може самим літописцем — і Любеч). Цікаво при тім, що Повість, знаючи, як Радимичі бунтували ся пізнійше за Володимира, як Вятичів аж кількома пізнішими походами, за Святослава і Володимира, поставлено в тісніші звязи до Київа, про Сіверян нічого не може сказати окрім Олегового походу (скомбінованого, по всякій правдоподібности, самим автором). Се могло б вказувати, що установе відносин Сіверян до Київа виходило за границі всякої народньої памяти і в народній традиції не лишило ся ніякої памяти про якусь реакцію Сіверян.

Організація управи в єї часи в Сіверщині не звісна ближше. Не знаємо, що то були за „великі князі“ в сіверянських центрах — чи київські династи, чи просто намістники, чи може які тубільні князі; останнє я б уважав найменше правдоподібним з огляду на давні й тісні звязи сих центрів з Київом. Сі звязи мусіли бути досить тісні уже з самого огляду на важне значінне Сіверщини і для торгівлі і для його оборони.

Маленьку подробицю дає нам Повість з часів Святослава. Тоді на поміч Київу, обложеному Печенігами в неприєтності Святослава, прибули в поміч „люди оная страны Днѣпра“, під проводом свого воєводи Претича. Він не був з княжої династії, і тільки, аби настрашити Печенігів, казав, що прийшов з передовим військом свого князя. Очевидно, тоді в Сіверщині сиділи воєводи з руки київського князя, власть котрого була тут досить сильною: Претич, заохочуючи своїх людей до небезпечного приступу під Київ, страхає їх, що інакше Святослав їх „погубить“.

¹⁾ Т. I с. 372—3.

Все се, розуміється, тільки гадки й представлення XI віка, але як пам'ять про обставини другої пол. X в. вони можуть бути прийнятні, тим більше, що в основі їх може лежати де що з народніх переказів про ту київську облогу.

За часів Володимира Сіверщина, очевидно, зіставала ся в безпосередній залежності від київського князя: синам її Володимир не віддав. Тому мусіла вона потім переходити з рук до рук від Св'ятополка до Ярослава. 1024 р. засів у Чернигові не впущений до Києва Мстислав тмутороканський. Чи стало ся се припадком, чи Чернигівщина свідомо бажала відокремити ся від Києва, не знати, але від тоді Чернигів стає центром всіх задніпрянських земель. Ярослав і Мстислав „раздѣлиста по Днѣпръ Рускую землю“, і такий поділ стояв до смерті Мстислава (1038 р.), а традиція його, правдоподібно, лишила свій слід і в пізнійшій поділі земель Ярослава.

Поділ земель між синами Ярослава і тут, як в багатьох інших землях, став вихідною точкою для дальшої політичної організації. Полудневу Сіверщину Ярослав відлучив і утворив осібне — Переяславське князівство. До північної Сіверщини, з Черниговом прилучено землі Радимичів, Вятичів, Муромську волость і Тмуторокань. Все се, по всякій правдоподібності, були землі держави Мстислава тмутороканського, з котрих вилучено тільки Переяслав, щоб утворити ще одну княжу волость на середнім Дніпрі, в тім осередку руського політичного життя, де хотіло ся мати свій осідок кожному з старших Ярославичів. З сих земель вже в другій генерації Ярославичів відлучили ся від Чернигова Муромо-ризанська волость і Тмуторокань. Муромо-ризанська волость стала осібним володінням молодшої лнії Св'ятославичів — потомків Ярослава Св'ятославича і тратить всякі зв'язки з Черниговом, незабаром увійшовши під вплив ростово-суздальських князів. Тмуторокань виходить зовсім за обрій руської політики (принаймні — нам відомої), хоч пам'ять про її зв'язи з Черниговом не загинула вповні: так в Слові о полку Ігоревім сіверські князі вибирають ся „поискати града Тмутороканя“. Радимичькі ж і вятицькі землі зістали ся при Чернигові, і не відокремили ся в системі чернигівських земель навіть в тій мірі, як відокремила ся потім нпр. Новгород-сіверська волость. Взагалі, проявів політичного життя ці землі не подають майже ніяких за весь час XI—XIII в. Причину сьому треба шукати в життю й обставинах самих земель.

Радимичьке плем'я займало досить невелику територію — басейн р. Сожі. Якихось більших центрів — торговельних чи полі-

тичних тут не бачимо, коли не рахувати сюди Любеча. Що племя се не було зовсім позбавлене якоїсь відпорної енергії, се показує його повстання за Володимира, але, очевидно, для політичного відокремлення тут не було ґрунту.

Вятичі були серед східно-слов'янських племен найпізнішим здобутком Руської держави. Хоч перші згадки про їх залежність від Києва сягають ще початків X в., але вони й пізніше стояли в ближній залежності від Хозарів, і тільки по зруйнуванню Хозарської держави за Святослава ся залежність скінчилась. Але приборкав Вятичів рішучо і примусив в останнє до покорності Київу доперва Володимир. Вятичі, видко, борикали ся сильно, бо прийшло ся йому аж двічі ходити на них походом, поки вони помирили ся з обов'язком давати дань „від плуга“, наложену на них ще за Святослава.

Та й після сього залежність Вятичів від Києва була досить поверховна, поза той обов'язок дани довго не виходила. Ще при кінці XI в. тут, видко, були якісь свої князі: правдоподібно, що таким якимсь князем чи автономним старшиною був Ходота й його син, на котрих походом ходив Мономах у 1080-х¹⁾. О скільки слабі тут були впливи нової княжої династії й її дружини, та взагалі культури Руської держави, показує й те, що при кінці XI в. Вятичі, здасть ся — одні тільки з поміж східнослов'янських племен, формально уважали ся поганамі. І в XII віці в їх землі князі не перебувають, волостей тут не викроюють. Взагалі якихось більших городів — центрів навіть тоді ми тут не бачимо, і земля ся, видко, уважала ся якимсь глухим, заказаним кутом: коли підчас війни Ізяслава Мстиславича з Святославом Ольговичем Святослав, тікаючи від Ізяслава, чкурнув „за лѣсъ у Вятичѣ“, Ізяслав стратив охоту далі за ним уганяти ся й повернув назад²⁾. Що Вятичі не уважали ся й добрими чернигівськими підданими, натякає та промова, з котрою звернули ся тоді Давидовичі до вятицької людности, поручаючи їм зловити Святослава (що або був уже князем Вятичів або мав у тім моменті право ним бути): „се естъ ворогъ нама и вамъ, а ловите єго убити лєстію, и дружину избити, а имѣние єго въ полонъ вамъ“³⁾. Ми можемо припустити і тут, як припускали про Деревлян, що тутешня людність під зверхністю чернигівських князів жила „своїм життям“ у своїх громадах, не виходячи за границі сих тісних громадських

¹⁾ Лавр. 239. ²⁾ Іпат. с. 239. ³⁾ Іпат. с. 240.

інтересів, та ані трошки не журачись княжою й усякою иншою вищою політикою.

По Ярославовому поділу Чернігівщина з сими своїми аннексами стала уділом рода Святослава Ярославича, і сей рід закоренив ся глибоко: поодинокі, дрібні княжі роди з сеї династії зацїлили тут, у східно-північній частині землі, ще в XV—XVI в.

Уже Святослав, видко, постарав ся загніздити ся в Чернігові й уважав його своїм містом. Навіть здобувши Київ, заповів він себе перенести до Чернигова й поховати у св. Спаса — в церкві, заснованій першим чернігівським князем — Мстиславом, хоч сам у Києві збудовав свій патрональний монастир св. Симеона. І ці звязки навязані з Чернігівщиною Святославом, дали себе знати зараз по його смерті: коли Всеволод захотів заграбити Чернігівщину собі, місцева, сїверянська людність скільки могла противидала ся сьому, всякими способами тримаючи ся і боронячи Святославичів. Коли зараз по смерті Святослава Олег прийшов в Чернігівщину, його прийняли тут без всякого противлення. Коли ж Всеволод прийшов добувати собі назад Чернігів, Чернігівці замкнули ся, не пустили його й волїли терпіти все, ніж піддати ся йому. Всеволод попав в місто, люди повтікали в замок і далі боронили ся, в інтересах Олега, хоч самого його в місті не було. А коли кільканадцять літ опісля попробував був засїсти в Чернігові Мономах й боронити ся від Олега, ситуація в місті, очевидно, не була для нього добра, бо мусів зараз капітулювати. Два роки пізнійше Мономах вибрав ся на Олега; на сей раз Олег не зістав ся в Чернігові, а замкнув ся в Стародубі, й тут знову людність боронила ся скільки сил, „бяху ся из города крѣпко“, і не вважали на тяжку облогу (изнемагаху люди в городѣ), тримала ся звиш місяць, поки Олег не рішив капітулювати¹⁾.

Ці факти, ці тяжкі жертви людности в інтересах династії Святослава виразно показують політику, змагання тутешніх громад. Бо хоч все се факти більш пасивного характеру, то не треба забувати, перше — як бідні і припадкові взагалі наші відомости, друге — що й таке пасивне підпирання династії було звязане з великими жертвами. Очевидно, земля бажала конче задержати ся при династії Святослава й при своїй окремішности під її управою.

¹⁾ Іпат. с. 140—1, 157.

При тім не треба забувати, що власть Всеволода чи Мономаха мала би своїм наслідком нову злуку до купи Переяславщини й Чернигівщини: очевидно, і того собі в Чернигові не бажали.

В значній мірі завдяки сій підпорі зі сторони людности — пасивній в наших джерелах, але може далеко активнішій в дійсности, Святославичі в кінці виборили собі Сіверщину. Молодший Святославич — Ярослав дістав Муромо-ризанську волость, старші два поділили Сіверщину з її иньшими аннексами. Як був переведений поділ Сіверщини, літопись не каже, але знаємо, що Давид дістав „большее княженіє“ — Чернигів, а Олег мусів дістати Новгород сіверський, і від тоді мусів почати ся поділ землі на сі два головні князівства — Чернигівську і Новгородську волость¹⁾, що держить ся й пізнійше.

Давид пережив на кілька літ Олега, що умер 1115 р. Коли умер Давид (1123), в Чернигів перейшов найменший з Святославових синів — Ярослав, по принципу родового старшинства. Але пять літ пізнійше син Олега Всеволод несподіваним нападом опанував Чернигів, побив Ярославову дружину, заграбив майно, а самого Ярослава пустив назад у Муром. Ярославу обіцяв поміч київський Мстислав, але з тієї помочи не вийшло нічого²⁾. Ярослав мусів лишитись при своїй Муромо-ризанській волости, й від тепер вона відокремлюєть в його роді, виходить з комплексу чернигівських земель, а Ярославова династія перестає претендувати на чернигівські землі. Тим закінчило ся сформованне Чернигівського князівства, чи властиво системи князівств³⁾.

Чернигівська земля, як вона тепер сформувала ся, обіймала в головнім басейні Сожі, Десни і верхньої Оки. Західньою границею уважав ся Дніпро⁴⁾, але в дійсности границею міг він тільки уважати ся з грубого. Вище я вказував, що скрайка лівого берега Дніпра коло Києва належала, правдоподібно, до Київщини, а вище Припети чернигівська границя переходила на правий бік, і Річиця і „иние городѣ мнози“ належали тут до Чернигова⁵⁾. Як далеко чернигівська границя сягала на північ на Подніпровю, ми можемо судити орієнтуючись хіба тільки тим, що верхівя Сожі вже нале-

¹⁾ Іпат. с. 221—2. ²⁾ Див. с. 122—3.

³⁾ Про звязану з тим сформованнем справу Посемя я згадаю трохи низше.

⁴⁾ „Како насъ роздѣлили дѣдъ нашъ Ярославъ — по Днѣпръ“, кажуть київські князі — Іпат. с. 426.

⁵⁾ 1 Нов. 196; судячи з цього літописного тексту, Річиця могла бути тут крайнім чернигівським городом на півночі.

жали до Смоленська, бо зрештою між Річицею і крайнім смоленським містом — Кописем по Дніпру не знаємо ніяких міст на певно. На лівім боці Дніпра верхівя Сожі, Іпути, Десни належали вже до Смоленська — бачимо тут ряд смоленських волостей: Мстиславль на Вехрі, Прупой — правдоподібно Пропойськ на Сожі, Ростиславль — Рославль на Острі, Зарой — на Іпути, Ельна і Пачин на Десні¹). Крайніми чернигівськими городами, нам звістними, був тут Чичерськ на Сожі і Вщиж на Десні.

На північнім сході, Окою, висувала ся земля Вятичів далеко. Її границя не була тут певною, і се зрозуміло: в сїм напрямі йшла кольонізація з славянських земель до фінських, і чернигівсько-рязанська границя могла бути не менше конвенціональною, як чернигово-перейславська. Не диво, що за поокське пограниччя йшли якісь суперечки між чернигівськими та рязанськими князями²). Зі сторони Чернигівщини тут крайня, напевно нам звістна волость — се Лопастень чи Лопасна — очевидно на Лопастні, правім притоці Оки; крайня рязанська волость — Коломна, на устю Москви до Оки. Область самої Москви належала до Ростово-суздальської землі, тим часом як область р. Протви, другого притока Оки, належала до Смоленського князівства: тут така, або ще й більш конвенціональна і неясна границя, як у Чернигівщини з Рязанщиною, ділила тут Смоленське князівство з Ростово-суздальською землею, куди також як до Рязанської йшла словенська кольонізація в фінські землі. Таким чином чернигівські землі тут мусіли протягати ся узенькою скрайкою понад лівим боком Оки.

На правім боці Оки крайній рязанський город — Ростиславль, на устю р. Осетра, збудований в середині XII в. Далі на полудень знаємо тільки, що область р. Пронї належала до Рязани (город Пронськ на середній Пронї, столичне місто), а область р. Зуші (города Мценськ, Новосиль) — до Чернигова. Уважаючи на пізнійші звістки про напрям і область рязанської кольонізації, з деякою правдоподібністю чернигівсько-рязанську границю можна і в давнійші часи, в XII—XIII віках класти на вододілі Дону й його притоків Пронї й Сосни з одного боку, Упи і Зуші — з другого. (В Дідиліві, недалеко Упи, звичайно бачать вятицький Дідославль, але на се, окрім не дуже близької звукової подібності, доказів нема).

¹) Фундаційний привилей Смоленської катедри, Іпат. с. 328, коментарі у Голубовського *Исторія Смолен. земли* с. 79—82.

²) „Олегъ зая Свирѣлескъ (від Рязанців), бѣше бо и то волость Черниговская“ — Іпат. с. 408; пор. с. 456 „рѣчи про волости“ у чернигівських князів з рязанськими.

На полудню „Посеме“ — землі по р. Сейму займали непевне, спірне становище між Чернигівщиною й Переяславщиною. За Олега Святославича вони належали до Чернигова¹⁾; потім, під час боротьби Всеволода Ольговича з стрием за Чернигів, Посеме забрав Мстислав, і воно якийсь час лучилося з Переяславом; Всеволод відобрав собі його доперва 1136 р.²⁾. Тутешня людність тягнула більше, здається, до Переяслава (маємо в такій дусі заяву Курян Ізяславу, що вони готові бити ся з Ольговичами, тільки не з Юриєм, князем популярним в Переяславщині взагалі³⁾), але Посеме таки зісталося при Чернигові. Воно й не диво: Переяславське князівство було дуже слабе й довго зіставалося *bonum nullius* між князями, Чернигів же був далеко сильніший і легко міг задержати спірну територію. Крайнім городом Посемя на полудневім сході був Курськ, се було вже пограниччя з степом, небезпечне й трівожливне, але колонізація хоч би й слабша, могла йти далі в степ, судячи з існування города Донця в XII в. в басейні верхнього Донця.

На просторони між Десною й Дніпром пограничними городами Чернигівщини від Переяслава були города в області Остра⁴⁾, з котрих знаємо місце Бохмача (теп. Бахмач) і Білої вежі (коло верхівя Остра)⁵⁾, так що тутешню границю можна класти на вододілі Остра і полудневих Дніпрових притоків. Однак Остерський городок, інакше Юрів городок — тепер Остер, на устю Остра в Десну, не належав до Чернигова. Не належала здається й наддніпрянська скрайка між Десною й Дніпром, як я вже згадував. Як крайні чернигівські осадки знаємо тут Лутаву і Морівійськ на Десні⁶⁾; як на правдоподібну границю можна вказати на ті болота, звані Видра, що впадають тут у Десну (колись то була ріка).

Уложивши ся в ці границі Чернигівське князівство не переживало особливих територіальних перемін. Дальша територіальна історія його сходиться на ці два моменти: з одного боку — невдатні заходи чернигівських князів для своєї розмноженої династії захопити иньші волости, по за Чернигівською землею, з другого боку — Чернигівське князівство, завдяки розмноженню династії, ділить ся на дуже зложену й розгалужену систему дрібніших князівств. Я насамперед огляну політику чернигівських князів в XII—XIII в.,

¹⁾ Іпат. с. 269. ²⁾ Див. вище с. 135. ³⁾ Іпат. с. 250. ⁴⁾ Іпат. с. 252.

⁵⁾ Книга Большого Чертежа вид. Спасского, с. 86.

⁶⁾ Іпат. с. 406.

заразом історію їх династії, що привела землю до того роздроблення, а потім перейду до огляду тієї системи столів і волостей в Чернігівській землі.

Як ми вже бачили, перший чернігівський князь Святослав осягнув був перше місце в руській політичній системі, але здобутки сі були не трівкі, і в результаті його узурпація Києва привела до того, що у синів його відібрано й Чернігівщину. Не вважаючи на співчуте землі, Святославичам, властиво — Олегу, що головню вів сю боротьбу, тільки по двадцятьлітній боротьбі удало ся вернути собі батьківщину, і то головню тільки завдяки своєму союзу з Половцями. Але й вернувши її, вони зістали ся в другорядній політичній ролі, служачи підручниками київських князів — з початку Святполка, потім Мономаха, князя з молодшої лінії. Пізнійше внутрішня боротьба в чернігівській династії — Всеволода Ольговича з Ярославом, здавало ся, ще більше ослабила чернігівських князів, бо вмішала київського князя у внутрішні чернігівські справи, і Чернігівщина понесла навіть територіальні страти (утрата Посеме). Заразом розмноження династії (в другій генерації Святославичів було вже п'ятох князів) ставило перспективу ослаблення землі через роздроблення.

Але та внутрішня боротьба, висадивши на перше місце Ольговичів серед иньших чернігівських ліній, як раз забезпечила Чернігівщині знову визначну політичну ролю. Всеволод Ольгович, зміцнивши своє становище в Чернігові, використав нагоду реваншу — вмішав ся у внутрішню боротьбу Мономаховичів, потім перейшов до самостійної боротьби з ними і здобув назад Посеме, а слідом заявляє претензії на Київ, і дійсно по смерті Ярополка засідає на київській столі. Потрапивши при тім задержати при собі спору пайку своїх чернігівських земель і притягнути до себе Мстиславичів (здуривши їх обіцянками), Всеволод, як його дід, знову зайняв перше місце в руській політичній системі і надіав ся задержати Київщину і першенство на Руси в своїй династії на далі.

Сього не удало ся. Чернігівська династия не здолала прилучити Київщину до своїх волостей. Але вірна традиціям Всеволода, вона від тепер аж до повного упадку Києва, до половини XIII в., ніколи не залишає претензий на Київ, і кождий „старійшина“ чернігівської династії має своєю метою — вийти в кінці на „золотий стіл“ київський. Заразом се стає головною точкою в чернігівській заграничній політиці. Справа не була так легка. Чернігівські князі мали против себе по перше — київську громаду, що була їм ворожа насамперед тому, бо вони перебивали дорогу її улюбленій династії — Мстиславичам, а окрім того не симпатична і з иньших причин —

через союз з Половцями, недбалу управу і т. ин. Та київська громада, як ми вже бачили, активністю не визначала ся. Острійшу боротьбу треба було все видержати з сими Мстиславичами, що уважали Київщину своїм уділом, орудували досить значними силами і переважно визначали ся особистими здібностями. Тим часом чернігівські претенденти володіли не дуже вже великими чернігівськими волостями, їх сили залежали від солідарности свояків, котрих приходило ся притягати ріжними обіцянками та помочи половецьких орд, котрими вони зміцняли свої сили. Але головним союзником їх була внутрішня боротьба серед Мономахової родини: з початку боротьба Мстиславичів з молодшими Мономаховичами, потім молодших Мстиславичів з своїми стріями, Ростиславичами.

В результаті від часу до часу чернігівським старійшинам таки удавало ся засісти на київським столі. По Всеволоді Ольговичу се удавало ся Ізяславу Давидовичу (аж трома наворотами, між 1155 і 1161 р.), Святославу Всеволодичу, що теж кількома наворотами засідав у Києві і в останнє, на підставі компромісу просидів від 1181 до 1194 р., потім сиділи в Києві Всеволод Святославич (теж кількома наворотами, між 1207 і 1214 р.) і Михайло Всеволодич (перед Батисвим походом).

Але се були здобутки більше морального характеру. Не кажучи за Ізяслава Давидовича і Михайла, що тільки хвилює сиділи на київським столі, — Святослав і його син Всеволод опанували Київ якось тривкійше тільки на підставі компромісів, поділивши ся Київщиною з иньшими претендентами і зіставши ся майже при самім лише Києві. Таким чином, здобуваючи Київ, вони задовольали тільки свою амбіцію — стати на першім місці в княжих кругах на Україні, старшиною Руси, але територія Чернігівщини з того не розростала ся, тим більше, що ніхто з тих князів не міг числити навіть на той київський стіл і малий київський округ: його здобувано силою, при нагоді, кождий раз на ново, без можливости передати в спадщину не то що його, але навіть і права до нього.

Так само не збільшив собою чернігівських волостей і Великий Новгород, куди почавши теж від часів Всеволода Ольговича попадали від часу до часу, і навіть досить часто, чернігівські княжичі на стіл. Новгородський стіл в сі часи вже не мав у собі нічого певного, становище князя залежало від групування партій в Новгороді й було дуже хистке, так що князі (що в другій половині XII в. приходили головно з трох династий — ростово-суздальської, смоленської й чернігівської) міняли ся раз у раз, і не могли числити на новгородську волость.

Від останньої чверти XII в. політика чернігівських князів стає більш скомплікованою. До тепер вона, як я казав, була головно звернена на Київ, бо тут була волость, котру можна було здобути, і політичний центр руської системи, що давав своєму князю першенство між князями. Отже чернігівська політика до тепер, можна сказати, звернена фронтом на захід. На східних границях Чернігівщина не мала особливих клопотів: і Ростово-суздальське князівство і Муромо-ризанське були досі другорядними силами, при тім ростово-суздальські князі були союзниками чернігівських князів у боротьбі з Мстиславичами. Але в другій пол. XII в. Ростово-суздальське князівство виростає на найбільшу політичну силу і забирає зовсім під свій вплив рязанських князів. З тим на самій границі Чернігівщини встає нова сила, репрезентанти котрої дуже завистно й пильно сліять за змаганнями чернігівських князів до першенства. При тім інтереси суздальських князів в різних місцях стрічалися з чернігівськими: і на океськім пограниччю, де були якісь спірні землі, і в Новгороді, де мінялися князі з обох династій, і в Києві, де хотіли загноздити чернігівські князі, тим часом як суздальські пильнували ослабити впливи й значіння Києва, і т. д.

Святослав Всеволодич, змагаючи ся до першенства „в Руській землі“ почув сю емуляцію Суздаля і в 80-х рр. попробував побороти ся з ним: почала ся боротьба на рязаньскім терені, потім перейшла на новгородський¹⁾, але Святославу дуже скоро прийшло ся скапітулювати, тим більше, що вів заразом боротьбу на два фронти — з Ростиславичами за Київ, і з Всеволодом суздальським, — мусів мовчки признати те становище, яке заняв суздальський князь, відступити йому Новгород, признати його впливи в Рязани і помагати йому своїми полками²⁾.

Так справа першенства серед всіх земель Руської держави була програна Чернігівськими князями. Їм лишило ся пильнувати тільки можливо впливового становища серед українських князів. Полишивши на боці Суздаля, вони далі енергічно змагали до розширення своїх волостей і впливів. Так при кінці XII в. вони беруть дуже діяльну участь в полоцьких справах, хоч ми й не знаємо ближше мотивів і цілей сеї політики³⁾. З початком XIII в. по при Київ вони

¹⁾ Див. вище с. 205—7.

²⁾ Іпат. с. 415—6, Лавр. 367—9, 1 Новг. 156—8; для характеристики пізніших відносин Святослава до Всеволода — Іпат. 422—3, 456—7. ³⁾ Іпат. 464—6, пор. 419.

знаходять собі новий терен в Галичині; сей напрям чернігівської політики мав уже свою досить стару історію, бо вже Ізяслав Давидович хотів взяти ся до галицького стола, піддержуючи галицького претендента — Івана Берладника. Потім Святослав Всеволодич, як тесть останнього галицького князя, мав теж охоту до галицьких справ і вислав був сина до угорського короля, „творяше, якоже дадять єму Галич“, але перепинив його Рюрик¹⁾. За Романа була в Галичу між боярством чернігівська партія (Ігоревичів). Коли Роман вмер, Всеволод Святославич з свояками розпочинає походи на Галичину, аби здобути її для своєї династії, та справа несподівано закінчила ся на разі тим, що Галичане закликали до себе на стіл Ігоревичів, синів славного Ігоря Святославича, що й засіли в Галичині й на Волині (1206). Хоч Всеволод, правдоподібно, признавав сі волости не Ігоревичам, але все ж се був важний здобуток для династії. Разом з тим Ольговичі здобувають Київ від Ростиславичів і Переяславщину від суздальської династії і таким чином раптом приходять до небувалого блиску й слави²⁾.

Та тільки сей блиск був ефемеричний. У Переяславі син Всеволода просидів лише кілька місяців. Попробувавши зломити галицьку боярську партію, Ігоревичі викликали повстання бояр і загинули в ній. Всеволод схотів відібрати від Ростиславичів решту Київщини, але стратив і самий Київ³⁾. Знову плян показав ся за широкий і ведучи боротьбу на кілька фронтів, Ольговичі знову не змогли удержатись; знову справа скінчила ся на компромісі з Ростиславичами, на підставі котрого Всеволод дістав собі самий Київ і на тім мусів заспокоїти ся по всіх тих тріумфах.

Син Всеволода Михайло з своїм сином Ростиславом, супроти повного упадку Києва, старали ся головню здобути Галичину; в Києві же Михайло засів тільки хвилино, не надаючи вже йому особливого значіння. Татарська катастрофа, ослабивши Чернігівщину, зробила кінець сій традиційній чернігівській політиці.

Як бачимо, протягом сих півтора століть політика чернігівських князів була все агресивна. Від часів Любецького з'їзду ніхто не старав ся захопити чернігівських земель. Правдоподібно — значна солідарність чернігівської династії та її тісний союз з людиною, з землею, великою й сильною, були тому причиною. Противно, чернігівські князі все старали ся захопити щось та розширити свої волости, але се їм не вдавало ся.

При тім одначе цікавий факт: слаба сусідня Переяславщина,

¹⁾ Іпат. с. 446, пор. вище с. 209. ²⁾ Див. вище с. 230. ³⁾ Див. с. 233—5.

що в значній мірі була теж довго *bonum nullius*, розмірно дуже мало звертала на себе апетити чернігівських князів. Се виглядає дуже дивно, і причину хіба можна вказати одну — змагання переславської людности до відокремлення від Чернигова; вони не виступають ніде виразно, але в еволюції обох земель не трудно їх відгадати.

Не розширяючи ся територіально, Чернігівщина тим часом неустанно дробила ся в середині. По відокремленню наймолодшої лінії Святославичів — муромської, в Чернігівщині зістало ся дві лінії — Давидовичі і Ольговичі. Всеволод Ольгович, захопивши Чернігів у стрія Ярослава, відтиснув на другий плян Давидовичів, старшу лінію. Вони одначе з тим не помирились і встигли були поправити свою позицію: коли Всеволод перейшов у Київ, він мусів віддати Чернігів Володимирі Давидовичу, а по смерті Всеволода Давидовичі задумали навіть, користаючи з війни Святослава Ольговича з Мстиславичами, позабирати всі чернігівські волости від Ольговичів. Се одначе їм не удало ся, а вкінці їх перфідна, цинічна політика пошкодила їх родині: Володимир Давидович загинув на Перепетовім полі, Ізяслав Давидович, що зайняв його місце в Чернигові, наложив головою під Київом, стративши перед смертю й Чернігів в своїх заходах коло Києва, і останній з сеї лінії — Святослав Володимирович зістав ся другорядним князем, на незначній волости — Вщижі (на верхній Десні), де й умер. З ним вигасла старша лінія, Давидовичів. Після того чернігівські волости зістають ся в руках одної гадузи — Ольговичів, що поділяють ся в другій пол. XII в. на дві лінії — старшу від Всеволода Ольговича, і молодшу — від Святослава Ольговича. Хоч і між сими двома лініями бували конфлікти і замішання при переміні столів, які ми бачили в старших поколіннях¹⁾, але загалом узявши князі сеї лінії жили між собою розмірно ще досить згідно й тримали ся певного порядку в переході столів від князя до князя.

Старшою волостию (большое княженіе) зіставав ся Чернігів, другою по нїм Новгород сіверський. Коли чернігівський князь здобув собі Київ, він відступав Чернігів другому, старшому по нїм, а той віддавав Новгород старшому по нїм²⁾. Як ішли далше

¹⁾ Нпр. по смерті Святослава Ольговича поспробував був засісти в Чернигові його син Олег, але мусів уступитись перед стрієм Святославом; Михайло Всеволодич перебив Чернігів у стрія — Олега Ігоревича і воював ся з ним, і т. п.

²⁾ Візьмем нпр. Іпат. 337: „умиривше ся даша Святославу Ольго-

волости в сїм степенуванню, не знаємо, тай не можемо навіть сказати, чи й було усталене практикою такеж степенуванне иньших волостей як сих двох — Чернигова і Новгорода, бо взагалі дуже мало знаємо про иньші княжі столи. Посеме, бодай часами, служило третею волостію, безпосередно низшою по Новгороді; так славний Ігор Святославич, нїм перейшов до Новгорода, сидів на Посемю¹⁾. Але що другорядних волостей бувало й більше, в тїм нема сумніву; нпр. при кінці XII в. бувало в чернигівській династії по сїм, по вісім дорослих князїв у тїм самїм часі і вєї мусїли мати якїсь волости.

Старшинство числило ся не в простій лїнії, а від брата до брата, і то з початку в старшій, а потім у молодшій лїнії. Нпр. по смерті Святослава Всеволодича на чернигівський стїл прийшов його рідний брат Ярослав, по нїм Ігор Святославич — з молодшої лїнії, і аж по нїм син Святослава Всеволодовича — Всеволод. По Всеволоді Святославичу йдуть його рідні брати Глїб і Мстислав, по Мстиславі на Чернигів мав права і претензії їх стричний брат Олег Ігорович²⁾, але Чернигів перебив у нього снн Всеволода Михайло, і т. и.

Се т. зв. „лѣствичное восхождение“³⁾. На сій чернигівській практиці оперла ся в XIX столїтї дуже популярна теорія, що, мовляв, взагалі правильним в давній Русі уважав ся перехід княжого стола від старшого репрезентанта одної лїнії до старшого репрезентанта другої і так далі. Се одначе неоправдане узагальнення. Подібний порядок існував лише подекуди, і з українських земель тільки в Чернигівщині. При тїм і тут волость переходила від брата до брата в самій старшій лїнії, аж потім ішла до молодшої лїнії.

Завдяки поясненій вище практиці в переході столів, Черни-

вичу Черниговъ, а Всеволодичю (Святославу) Новгород, а Изяславъ (Давидович) иде в свой Киев“. ¹⁾ Іпат. с. 428.

²⁾ Літописи (Лавр. 426, Воскр. I с. 133) не називають його батька, але очевидно, що се був Ігорович.

³⁾ Переповідаючи історію конфлікту Мономаховичів з чернигівськими князями 1196 р. Никонівська компіляція так парафразує слова Ярослава чернигівського: „якоже и отъ прадѣдъ нашихъ лѣствицею каждо восхожаше на великое княженіе Киевское, сице же и намъ и вамъ лѣствичнымъ восхоженіємъ кому аще Господь Богъ дастъ взыти на княженіе великаго Киева, сего, братіе, не разоряйте!“ — II с. 26. Чи термін сей давньоїшої дати, чи википлений редактором сеї компіляції XVI в., в кождім разі він добре віддає сей порядок переходу столів і тому був досить прийнятий в новійшій історичній літературі.

гівщина, не вважаючи на існування кількох княжих ліній, і кількох, принаймні двох або трох на все уставлених княжих волостей, не поділила ся на кілька осібних, відокремлених князівств. Кождий бо член династії, коли не вмер передчасно і не перескочив йому хто дороги, мав переходити зі стола на стіл, почавши від найменшого до самого Чернигова. За ним пересували ся його брати. Коли він доходив старших волостей, деє з заду зачинали свій марш його сини. Сей круговий оборот князів неустанно звязував до купи всі волости землі і не давав їм відокремляти ся. Коли дрібніші волости, можливо, не мали в собі нічого певного й дуже часто або навіть звичайно визначали ся молодшим князям старшими кождий раз *ad hoc*¹⁾, то й се теж впливало на неподільність землі.

Загалом узявши відносини між чернігівськими князями, як я вже сказав, в порівнянні з иньшими землями можна признати добрим. Хоч не бракувало конфліктів і внутрішніх воєн²⁾, але за те з другого боку дуже часто виступали тутешні князі солідарно всі разом, особливо де бував спільний інтерес — придбати якусь сторонню волость, особливо Київ. Здобуте Київ опорожняло чернігівський стіл і давало нагоду всім чернігівським князям по-сунути ся о оден щецель вище в порядку столів, отже мало спільний інтерес. Подібно і здобуте столів сторонньої волости опорожняло звичайно котрусь чернігівську волость.

О скільки при тім устали ся навіть головні чернігівські волости, о скільки територія й границі їх були докладно вироблені, про се трудно сказати, бо відомости дуже скупі. Маємо лише кілька натаків. І так бачимо, що до Чернігівської волости в тіснійшій значінню належали радимицькі городи і земля Вятичів, тим часом як до Новгороду належало, бодай часами, Посеме і район р. Снови³⁾.

¹⁾ Се я підозріваю, судячи по згадках про „наділяння“ молодших свояків старшими — нпр. Іпат. с. 358: „а брати ти надбю Игоря и Всеволода“, або тамже с. 358—60.

²⁾ Окрім згаданих вище воєн — Всеволода Ольговича з Ярославом, Ольговичів з Давидовичами в 1140—60 рр., див. Іпат. с. 359—60 (Святослав Всеволодич воює із стрієм), 393—4 (він же воює з стрієчним братом Олегом).

³⁾ Так Святослав Ольгович, кн. новгородський, каже чернігівському князю Володиміру Давидовичу: „держими отчину мою, и тогда взя Куреськ и Посемьмъ и Сновскую тысячу у Изяслава“ — Іпат. с. 269, про Куреськ іще і в. с. 221. Про приналежність Вятичів до Чернигова див. с. 314, 316, 344 (їх трактують як чернігівську волость); видно се також і з того, що чернігівські князі як Всеволод Ольгович, Святослав Всеволодич, переходячи до Києва, задержують у себе землю Вятичів —

Таким чином Сіверщина була поділена між сими двома волостями, але аннекси належали до Чернигова. Що вже в першій половині XII в. була якась бодай ідеальна територія Чернігівської волости (в тіснійшій значінню), видно нпр. з такої заяви Святослава Ольговича, котрому Ізяслав Давидович, переходячи в Київ, відступив Чернігів: „взяхъ Черниговъ съ 7-ю городъ пустыхъ, а всю волость Черниговскую собою держить“¹⁾. Остаточню границю Чернігівської й Новгородської волости бачимо р. Убедь, а пограничним чернігівським городом Сосницю. Так уложила ся отя границя мабуть в XII—XIII вв., судячи з деяких натяків; категоричні відомости маємо вже з литовських часів, але вони можуть служити не тільки для XIV—XV в., але і для попередніх часів²⁾.

Як менші волости знаємо Вщиж, Посемє і дрібніші волости на Посемю — Рильськ і Путивль, на Подесеню Трубчевськ. Останні волости відомі нам з історії походу Ігоря на Половців 1185 р., і єї відомости цікаві о стільки, що можуть бути до певної міри типовими для розкладу чернігівських волостей. Старший чернігівський князь (Святослав), сидів тоді у Києві, дригий (Ярослав) в Чернигові, третій — Ігор в Новгороді, четвертий Всеволод — мав Курськ (головну волость на Посемю³⁾), а окрім того волость на Подесеню — Трубчевську. Се була старша гене-

Іпат. с. 222, 430, 456. Про радимичські городи див. Іпат. с. 358 (Гомій). Стародуб (іб. 360, 408) виступає як би суперечна волость і здаєть ся, що вона мала належати до Новгорода, але Святослав Всеволодич силоміць задержав її при Чернигові.

¹⁾ Іпат. с. 343.

²⁾ Описъ чернігівських границь з початку XVI в. (видана в Документах архива юстиції I с. 64) називає граничними осадами Сосницю і с. Волинчо (теп. Волинка) на Убеди (Волянчо село черниговское, граница з Новымъ Городкомъ, Сосница черниговское, граница черниговская, рубеж з Новымъ Городкомъ), а до чернігівських зачисляє також с. Козлиничі і Домислин (теп. Домошлин), при Убеди-ж. Сьому вповні відповідає літописне оповідання про війну 1234/5 р., коли Данило з Володимиром київським попустишили чернігівську волость Михайла Всеволодича: „грады многи по Деснѣ, туже взяша и Хороборъ и Сосницю и Сновескъ, и инши грады мнози“ (Іпат. с. 514). Сосниця і Хоробор (що лежав в сусідстві і в описі XVI в. виступає як крайній чернігівський город при Десні) правдоподібно названі й тут як крайні чернігівські городи. На се справедливо звернув недавно увагу проф. Голубовскій (Ж. М. Н. П. 1903, V). Комбінуючи літописні звістки XII в. з сею описею, виводить він, що в XII в. границю Чернігівської волости з Новгородською була р. Мена; але се вже дуже гіпотетично.

³⁾ Се знаємо з Слова о полку Ігоревім.

рація, з молодшої не знаємо уділів найстарших — Святославичів (але декотрі з них могли бути й при батьку, в Києві). Син старшого Ігорового брата Олега сидить в Рильську, син Ігоря в Путівлю. Неясним і суперечним для чернігівських князів було, бодай до останньої чверті XII в., — чи чернігівський князь, переходячи у Київ, має віддати своєму наступнику всі чернігівські свої волости чи ні. Ми бачили, що на Всеволода Ольговича були його свояки незадоволені, що він перейшовши у Київ, задержав у себе землю Вятичів; подібні претензії мав, як що йно бачили-сьмо, і Святослав Ольгович до Ізяслава Давидовича. Але практика задержування Вятичів в руках київського князя затримала ся: так зробив потім Святослав Всеволодич. Чи протестували проти того його свояки, не знаємо.

Про політичну діяльність місцевої, властиво тільки сіверянської людности, „землі“, віча — не багато маємо відомостей. Найвизначніший момент з цього погляду — се та не дуже голосна, більше пасивна, але дуже важна участь людности в боротьбі Святославичів за свою отчину, про котру я вже казав. В тім виявило ся змагання землі до своєї окремішности, а з другого боку також і тісні звязки земських впливових верств Сіверщини з князівсько-дружинним устроєм, які помічали ми нпр. і в Київщині (Полянській), приготовлені довгою суспільною еволюцією тутешніх міських центрів. По за тим маємо в наших джерелах властиво тільки два виразні виступи громади. Коли 1138 р. Ярополк з великими силами приступив під Чернігів і Всеволод Ольгович задумав тікати з міста, чернігівська громада змішала ся в сю справу й примусила Всеволода, як ми знаємо, покорити ся Ярополку. „Ти надієш ся втікати до Половців, а волость свою лишаєш на пронаще! по що маєш потім вертати ся? лїпше залиши свою пиху (остани ся високоумья свого) та проси згоди“. Всеволод послушав сеї ради, покоровив ся Ярополкови, і стала ся згода¹⁾. Лишивши на боці вложені при тім в уста чернігівської громади, компліменти Ярополку, що були, мабуть додані прихильним йому літописцем, ся заява віча вповні авторитетна і характеристична для громади. Громада бояла ся, що її прийдець ся потерпіти дуже за свого князя (війська Ярополка були занадто великі, аби можна було надіятися утримати ся против них) і примусила його залишити свої плани. В її словах Всеволоду: „по що маєш потім вертати ся?“ („то к чему ся опять воротити“) звучить погроза, що

¹⁾ Іпат. с. 207, пор. вище с. 136.

громада не схоче, виречеться його, коли він тепер її не послухає, і власне ся погроза мусіла й вплинути на Всеволода.

Другий епізод маємо в Стародубі¹⁾. Між Святославом Всеволодичем, тодішнім чернігівським князем, і Олегом Святославичем новгородським була ворожнеча, де правда мала лежати по стороні Олега, як признавав безсторонній Ростислав: „Ростислав усмотривъ правду, оже Святослав обидить Олга“, як каже літописець. Справа була в тім: Святослав задержав деякі землі, що мали перейти до Олега, і між ними, здається, був Стародуб, звисний нам уже з історії боротьби за Чернігів Олега з Мономахом. Було то, видно, визначне місто, сильна громада, що тоді тяжко і завзято боронила Олега. Тепер, коли Святослав не сповнив жадання Ростислава, не відступив спірних земель Олегу, Стародубці вислали своїх людей до Олега, закликаючи його до міста та обіцяючи піддати ся. Олег пішов у Стародуб, але Ярослав, Святославів брат, випередив його, приславши свою залогу до міста, „и горожаномъ нѣлъѣ бѣ мысли своея сотворити“. Олег розгнівався, але мусів вернути ся, зірвавши серце тільки на здобичі, „много взя в полон“. Святослав потім відступив йому чотири городи, і між ними стала ся згода, але Стародуб зівстав ся при Чернігові, і сього не міг переболіти Олег. Десять літ пізнійше²⁾ він розпочав на нову війну, приступив під Стародуб, але не міг взяти города; чому се не вдало ся йому, не сказано на жаль: чи знову залог перешкодила, чи зразив собі Стародубців Олег попереднім грабуванням. На сей раз він позаберав худобу в підгородніх селах і пігнав до себе. Так Стародубцям їх політична акція на добре не вийшла.

На сім кінчать ся наші звістки про участь громади в політичних справах, хоч фактів такої участі мусіло бути далеко більше. Підчас конфліктів між чернігівськими князями за столи громада теж, певно, бодай часом, мусіла ставати по стороні того чи сього претендента. Але про якісь конфлікти з князями не маємо звістки в XI—XIII в., ледви чи й були якісь гострійші. Характеристику, може й підмальовану трохи, але завжди інтересну, — солідарності землі з князівсько-дружинним устроєм дає нам оповідання про славний Ігорів похід на Половців³⁾. Коли довідали ся про його неудачу, каже літописць, „заклопотали ся посемські городи, був жалъ і люта туга, якої ще не бувало на всім Посемю, і в Новгороді сіверськім, і по всій Чернігівській волости: князі в неволі, а дружину поневолено, побито; настало замішання, як в бурю, по-

¹⁾ Іпат. с. 360, 1166 р. ²⁾ Іпат. с. 406. ³⁾ Іпат. с. 435.

містах завірушенне¹⁾, не тішили тоді кожного його власні справи, але душ своїх вирікали ся, жалкуючи за своїми князями“.

Розвій і розцвіт дружинности, воевничости, лицарськості і поруч того — розцвіт дружинної лицарської поезії в Сіверщині запечатані невмирущими тонами Слова о полку Ігоревім, що стоїть, очевидно, в певній внутрішній звязи з сіверянськими дружинними кругами і з особливим замилованнем спинається на воєнних чеснотах сіверянської дружини:

„Мої Куряне, каже в нїм Всеволод Святославич, славні вояки: вони під трубами повивані, під шоломами випещені, з кінця списа вигодовані; дороги їм відомі, яруги знайомі, в них луки (кождої хвилі) натягнені, сагайдаки вітворені, шаблі вигострені; вони скачуть як сірі вовки в полі, шукаючи собі чести, а князеви слави²⁾).

„Дрімає в полі Ольгове хоробре гніздо³⁾, далеко залетіло! не на те родило ся воно, аби обиджав його сокіл, кречет, анї ти, чорний круче, поганій Половчине!⁴⁾.

„Уже не бачу, каже Святослав Всеволодич, великого війська мого брата Ярослава з чернигівськими боярами, Могутами, Татранами, Шельбирами, Топчаками, Ревугами, Ольберами⁵⁾. Вони бо без щитів, з самими ножами⁶⁾, одним покриком своїм побіджають ворогів, звонячи в прадідівську славу“⁷⁾.

Що до дружинної поезії Сіверщини, то окрім самого Слова, що хоч писане може й не Черниговцем, стоїть в певній внутрішній звязи з чернигівською дружиною, з чернигівськими мотивами⁸⁾, маємо ще й інші звістки про неї. В самім Слові згадується поетичні утвори Бояна, а може й ще інших поетів, де оспівували ся чернигівські князі XI в. — Мстислав, Святослав, Олег, Роман Святославич і їх походи. Богатство тих чернигівських тем Бояна, згаданих в Слові, піддає гадку, що й Боян

¹⁾ „Мятахуть ся акы в мотви, города воставахуть“ — метафорична опись, наче про хвилі підчас бурі. ²⁾ Розд. II.

³⁾ Сі слова можуть належати і до князів і до всього війська.

⁴⁾ Розд. IV.

⁵⁾ Се, очевидно, імена визначних чернигівських бояр, пор. Олбрия Шерошевича — Іпат. 344, „розбійника Могути“ — Нікон. I. 69, але „могути“ може бути тут і синонім „билі“ — бояре, бо значить теж δουδότες, див. Словарь Срезневского sub vocibus.

⁶⁾ Засапожникъ — ніж за холявою. ⁷⁾ Розд. IX.

⁸⁾ Писане підчас князювання в Києві Святослава Всеволодича, воно дає амальґаму мотивів і тонів київських і чернигівських.

міг бути теж поетом особливо близьким до чернігівського двора¹⁾. Фрагменти поезій про чернігівських князів — може бути Боянових таки — про Метислава, Романа Святославича, бачили ми в Найдавнішій літописи²⁾.

В Київській літописи знову стрічаємо останки історичних записок, писаних безперечно сторонниками чернігівських князів, що своєю тенденцією дуже виразно відрізняють ся від записок київських сторонників³⁾. Можна б думати, що то писав якийсь чернігівський партизан у Києві, і дійсно в одній записці⁴⁾ маємо виразну вказівку, що вона писана була на лівім боці Дніпра („на сей сторонѣ Днѣпра), правдоподібно в самім Чернигові⁵⁾.

Окрім того з Чернігівщини маємо ще дві визначні пам'ятки. Одна — Паломникъ Данила Мниха, правдоподібно Сіверянина з роду, що подорожував в Палеслину на поч. XII в.⁶⁾, Друга — анонімне слово на перенесеннє мощей Бориса і Гліба, що має характер політичного поучення князям (воно й надписуєть ся часом словом „о князьяхъ“) і висловляє той звичайний ідеал суспільности, щоб менші князі корили ся старшим і взагалі оминали усобиць. Поученнє ілюстроване історією князя Давида Святославича, описаного тут ідеалом княжих і взагалі християнських чеснот; ся подробиця, як і деякі поменші вказують зовсім певно, що маємо тут чернігівський утвір, і то значно пізніший від часів Давида⁷⁾. Слово се було дуже популярне, переробляло ся

1) Забелін висловив гадку (Археол. Извѣстія 1894, X), на мою думку дуже правдоподібно, що кінцеву частуну Слова треба читати: рекъ Боянъ и Ходына, і т. и., себто: сказали Боян і Ходина, співці старих часів Ярослава, поети Святослава, улюбленці Олега. Себ відкривало перед нами ще одного поета чернігівських дружинних кругів, а разом давало виразне свідощтво, що Боян був дійсно чернігівським дружинним поетом.

2) Див. I с. 573, II с. 19—20, 72.

3) Особливо се видно в записках про війну 1146—7 р., нпр. партії на с. 331, 234, 236, 238 Іпат. й ин. 4) Іпат. с. 315, 1152 р.

5) Недавно ак. Шахматов висловив гадку, що була якась чернігівська літописна компіляція, зладжена при кінці XIII в. і використана в північних володимиро-суздальських компіляціях — Общер. лѣтоп. своды, гл. IV. Сей здогад одначе досить слабо обставлений і мало правдоподібний.

6) Виданнє Норова, (накладом петербурської археографічної комісії) 1864 р. і нове Веневітінова, накладом Палестинського Товариства, Спб., 1885. Про самий твір — статі Веневітінова — в Літописи археограф. комісії т. VII і Журналі мин. нар. просв. 1883 V і 1887, I. На Сіверщину як на вітчину автора вказує його порівняннє Йордану з р. Сновию.

7) Особливо се виразно вказують слова: „княжаше в Чернигове в болшемъ княженьи, понеже бо (бѣ) старий братъи своѣи“ — очевидно,

потім і розширяло ся, а інтересне як оден з дуже нечисленних церковних творів на суспільно-політичні теми.

Про церковне життє в Чернигівщині знаємо досить мало. Катедра в Чернигові мусіла бути заснована дуже рано, можливо що й за Володимира, як каже Никон. л.¹⁾, у всякім разі за Мстислава мусіла бути (зовсім певні згадки про чернигівських єпископів маємо з останньої чверти XI в.²⁾). Але ся катедра нічим особливим себе не заявляла за всі часи. Перший чернигівський князь Мстислав розпочав будову головної чернигівської сьятини — катедральної церкви сьв. Спаса, докінчену вже по його смерті (церква заховала ся в цілості з тодішніх часів). Сьвятослав і його внук Всеволод поставили патрональні монастирі в Київі, але може скорше з вимог доброго тону, обовязкового для київського князя, ніж з побожності, бо в Чернигові подібних патрональних монастирів так як не знаємо. Тут поставив церкву Бориса і Гліба Давид, церкви Благовіщення і сьв. Михаїла Сьвятослав Всеволодич.

Князі чернигівські взагалі досить визначали ся своєю побожністю, більш або менш щирою, не тільки фундували церкви, й у себе в Чернигові, й у Київі, а часто постригали ся і в черці, князі й княгині, чи перед смертю чи за життя. Згадував я вже, що Давид Сьвятославич славив ся своїми християнськими чеснотами; згадане слово маює його вповні сьвятим, прославленим ріжними чужими в момент смерті. Його сестра Предслава і син Сьвятоша постригли ся в черніцї в Київі, і Сьвятоша, з іменем Миколи, тут прославив ся як сьвятий (моці його й досі лежать в київських печерах), а разом звістний як любитель книг, подібно як його дід Сьвятослав свого часу; для нього переклав Теодосій Грек послання папи Льва V., і в Печерськїм монастирі лишилася по нїм його бібліотека³⁾. Сьвятим називаєть ся забитий Киянами Ігор Ольгович, що по своїй неудачі на київськїм столі постриг ся був теж в черніцї. Постриження перед смертю зрештою

проповідник мав на гадці инші чернигівські ж князівства і братию чернигівської династії; на пізнійший час вказують генеалогічні пояснення, хто то був Давид. Недавно проф. Голубовский в спеціальній розвідці висловив здогад, що слово виголошене було 1175 р., з нагоди боротьби Сьвятослава Всеволодича з Олегом Сьвятославичем — „Опыт приурочения древнерусской проповѣди „Слово о князях“ къ определенной хронологической датѣ“ — Древности-Труды археогр. ком. москов. ахрхеол. общества вып. III. ¹⁾ І с. 65. ²⁾ ІІ с. 145

³⁾ Послання видано в Чтеніях московських 1848, VII, про бібліотеку Сьвятоші згадує Патерик.

досить практикувало ся чернигівськими князями. Всеволод Ольгович постриг ся перед смертю в Київі, з іменем Кирила, теж і його син Святослав, що прославляється в Київській літописі за свою побожність. Чернигівські синодики згадують іще кількох князів, пострижених перед смертю в черці¹⁾.

Та хоч чернигівська династія визначала ся прихильністю до церкви й чернецтва, але монаше життя, здається, не мало в Чернигівщині особливого розвитку. Цікаво, що й Предслава Святославна і Святослава, задумавши постригтись, ідуть в Київ, а не лишаются в яком чернигівському монастирі²⁾. З рештою ми з джерел знаємо тут з тих часів напевно тільки два монастирі — один коло Чернигова, на Болдиних горах, св. Богородиці, звістний з середини XI в., коли тут перебував Антоній печерський (теперішній Єлецький монастир); другий — Бориса і Гліба, очевидно — при тій поставленій Давидом церкві; Чернигівський монастир св. Іллі традиція теж зачисляє до передтатарських часів, і се о стільки правдоподібно, що тутешня церква належить до тих часів; новгородський монастир Спаса зачисляють до XII в. на підставі написи, що мала бути знайдена там в минулім віці, але се, розуміється, дуже непевний доказ, бо написи сеї тепер не маємо, а теперішня будова його далеко пізнішого часу. О скільки християнство слабо було розповсюджене в масах, особливо в більш глухих частинах Сіверщини, свідчать звістки про Вятичів, що були ще поганами *in optima forma* при кінці XI в. і забили тоді проповідника християнства св. Кукшу.

Що до матеріальної культури Сіверщини, то я тут зазначу тільки, що з її території (головно з самого Чернигова) маємо досить значний запас предметів давнього руського артистичного промислу і побуту, і між ними деякі дуже важні і інтересні з різних поглядів (нпр. срібні роги з Чорної могили, срібна чарка кн. Володимира Давидовича, з його іменем, т. зв. чернигівська гривна — найінтересніший з усіх змівків, які маємо і т. н.), але оглядати їх особно від загального огляду староруської техніки й

¹⁾ За Всеволода каже один давній синодик, що я проглядав в копії (див. вище с. 145): великого князя Всеволода кїевского въ иноцѣхъ Кирила, великого князя Георгія, убіеннаго въ Кіевѣ. Про Святослава — Іпат. с. 457, про інших — Любецький синодик чернигівських князів — Літопись зан. археогр. комисіи т. IX.

²⁾ Про Предславу Святославну не сказано виразно, що вона постриглася в Київі (Іпат. с. 204), але се виникає власне з того, що літопись записала її смерть без означення місця постриження.

нитуки нема по що — вони входять туди як інтегральна часть, тісно вязучи ся з технікою київською. Згадаю ще, що Чернігівщина дає нам найбагатші звістки про велике (княже) господарство XII в. (в історії війни Олеговичів і Давидовичів) — ми познайомимо ся з ними звістками в своїм місці.

Тепер переглянемо визначніші осади й місця Чернігівщини. Перегляд сей буде короткий, бо за браком місцевої літописи ми дуже не багато знаємо про них.

Почнемо від столиці. Чернігів належить до найстарших й найважніших історичних руських міст (кажу — історичних, бо слідів доісторичного житя, скільки знаю, в нім не знайдено). Уже на початку X в. (фрагменти умови Олега) він уважав ся по Києві найважнішим містом тодішньої Руської держави, і для України зіставав ся таким аж до татарського погрому¹). Розкопка Чорної могили в Чернігові з її похороном, датованим монетами кінця IX в., дає нам доказ багатого дружинного (може й княжого) житя в Чернігові X в.; але ближші історичні відомости починаємо мати про нього, від коли тут засідають князі з Володимирової династії. За Мстислава Чернігів став столицею лівобічної Руси, як Київ правобічної. Памяткою по нім лишила ся церква св. Спаса, розпочата ним і виведена над землею „як можна було дістати рукою, стоячи на коні“. Рахуючи час засновання, треба уважати її найдавнішою з церков, яку маємо на Руси, взагалі в землях Руської держави, але коли вона була закінчена — не відомо. Вона лишила ся головною святиною Чернігова, його катедрою; тут звичайно ховали чернігівських князів, почавши від самого Мстислава. В осібнім „теремі“ — каплиці церкви св. Спаса положено було тіло кн. Ігоря Ольговича, поважаного як мученика²). Будова церкви заціліла досить добре до нинішніх часів, але внутрішнє мальованнє пропало (слідів мозаїки не видно). Окрім спаської лишили ся ще церкви Бориса і Гліба, Пятниць, Успенська в Єлецькім монастирі і прор. Ілї в Ілінськім, але всі значно перебудовані. Поза тим звістні з літописи дві церкви — кам'яна св. Михайла на княжім дворі, і Благовіщення, обидві збудовані Святославом Всеволодичем³). Про монастирі під містом згадує літопись під 1094 р.

¹) Літературу Чернігова як міста див. в прим. 6.

²) Іпат. с. 283. ³) Іпат. с. 388, 439.

Відомости про саме місто дуже убогі — не йдуть далі таких елементарних відомостей, що по за внутрішнім городом (дѣтинець), де стояла катедра і княжий двір, був „градъ околний“, обгороджений палисадами („острогъ“), інакше „передгородьє“, що мало кількоро воріт — між ними одні від р. Стрижня¹⁾, і т. н.

Сусідній Любеч, славний в Х в., як важний центр, а в духовних сферах прославлений як вітчизна Антонія Печерського, в наших джерелах пізнійше не грає ніякої ролі²⁾. В війні 1148 р. його сильно спустошили Мстиславичі, бо тут була тоді „вся жизнь“ чернигівських князів: не знати — чи се треба розуміти про княжі фільварки і господарство, чи взагалі про багату околицю, що несла їм великі доходи (скорше перше). Одначе по сій операції Любеч попав хто зна чи не в категорію „пустих городів“, де сидять „самі псарі та Половці“, як описує околиці Чернигова Святослав Ольгович по тій завязатій війні Мстиславичів і Ольговичів³⁾, але тут є варіант: „Любескъ“, і я не ручив би, що тут мова про Любеч. У всякім разі ся звістка про спустошення околиць Чернигова і залюднення їх Половцями інтерна; окрім того ми й на інших місцях маємо ще згадки про турецьку колонізацію Чернигівщини (так згадуєть ся якесь турецьке коліно: Коуї черниговські⁴⁾). Правдоподібно, сими турецькими осадниками колонізовано головню полудневе чернигівське пограниччє, побережє Остра і Сейма⁵⁾.

У властивій землі Радимичів найважнішим містом був, правдоподібно, Гомій, теп. Гомель. Святослав Ольгович, опановуючи Чернигівську волость (в тіснійшій значінню) сам їде до Чернигова, сина висилає в Гомій, а по інших городах розсилає посадників⁶⁾. Але з рештою ніяких подробиць про се місто не маємо.

Досить визначну ролю грає Стародуб. Очевидно, се була сильна кріпость: як знаємо, тут завзято боронив ся Олег Святославич від Святополка й Володимира, утіки сюди з Чернигова; блокада тревала цілий місяць. Але окрім того се, видко, була й визначна осада, бо, як ми бачили, в 1160-х рр. вона взяла активну участь в боротьбі між князем Святославом Всеволодичем і новгородським Олегом Святославичем⁷⁾. Правдоподібно, Стародуб

¹⁾ Іпат. с. 141, 315.

²⁾ Про Любеч статя Милорадовича: Любечъ, родина преп. Антонія 1871 (з Чтеній московських). ³⁾ Іпат. с. 343. ⁴⁾ Іпат. с. 431.

⁵⁾ Про сю турецьку колонізацію взагалі див. низше с. 303 і далі.

⁶⁾ Іпат. с. 358. ⁷⁾ Іпат. с. 360.

був одним з тих другорядних княжих столів Чернигівської землі XII—XIII в., про котрі ми, на жаль, не маємо майже відомостей.

Друга столиця Сіверщини — Новгород, званий сіверським для відрізнєння від інших Новгородів, стає дуже пізно звістним в наших джерелах: він згадуєть ся в літописях тільки в середині XII в., хоч уже, по всякій правдоподібности, від 1096 р. все був княжою столицею. Подробиць майже ніяких про нього не маємо¹⁾. Місцева традиція зачисляє до передтатарських часів Успенську церкву, що мала стояти на місці пізнійшої катедрі, і св. Николая, та місцевий монастир св. Спаса; але останків з княжих часів в церквах Новгорода взагалі не відко нїде²⁾.

Вшиж на верхній Десні був центром княжої волости в другій половині XII в., як ми бачили, але близьких відомостей про нього не маємо. Здаєть ся, чи не заступив його пізнійше Трубчевськ, бо його бачимо княжим столом в останній чверти XII в., і се значінне політичного центра він заховує й пізнійше (в XIV в.). Сусідній Брянськ, голосний центр пізнійше, в XIV віці, в XII віці хоч часто згадуєть ся, нічим одначе не визначаєть ся.

Курськ, на Посемю, був від давна важним центром: він лежав уже на пограничу з степом, і через нього йшов важний торговельний шлях: з Києва на північний схід, мабуть в краї середньої Волги³⁾. Що то було чимале місто, свідчить житие Теодосія, що свої молоді часи прожив у Курську, бо його батько був там якимсь княжим урядником в першій пол. XI в.: для нього тут найшли ся учителі „на вся граматикия“. Коли се й перебільшено, то все таки видно, що Нестор уважав Курськ таким містом, де така більша наука була можлива. Княжим столом, як центр Посемя, бачимо його вже при кінці XI в.⁴⁾, і він і пізнійше зістаєть ним, з тою ріжницею, що поруч нього (від 2-ої пол. XII в.) з'являють ся й інші княжі столи на Посемю — Рильськ, Путивль, навіть Вир; в XIII в., (в другій половині його), княжим столом стає й сусідній Глухів. З сих поменьших посемських столів Путивль славний згадками Слова о полку Ігоревім:

„Ярославна рано плаче в Путивлю на заборолі, промовляючи...“

¹⁾ Хиба Іпат. с. 317.

²⁾ Про нього нова стаття (в історичній частині компілятивна) Рєлицького Городъ Новгородъ Сѣверскій, его прошлое и настоящее — в час. Сборникъ Черниговскаго земства 1898, II.

³⁾ Жит. Теодосія л. 5. ⁴⁾ Іпат. с. 160.

Як видно з синодиків та генеалогій, він і пізнійше (в XII в.) зіставав ся княжим столом. Але всі ці столи в пограничнім краю, що часто підпадав ворожим нападам і половецьким спустошенням, були бідні й не завидні, не виключаючи й самого Курська. Молення Данила Заточника, сей твір дружинної веретви, заховало нам як ходячий афоризм князівсько-боярських кругів таку максиму: „добре казав князь Ростислав: ліпше мині смерть як курське княження, так і кождому чоловіку — ліпша смерть, ніж жите в біді“¹⁾. Ізяслав Давидович гіркими словами представив перспективу сидіти князем в Вирі: „братия моя вернеть ся в свої волости, а мині куди вертати? до Половців не піду, у Вирі гододом гинути не хочу, ліпше мині тут умерти“²⁾. Але в посемській людности небезпечне сусідство з степом розвивало воевничість і лицарськість, прославлену в наведеній характеристиці Курян Слова о полку Ігоревім.

Вкінці в землі Вятичів в XI—XII в. ми ще не можемо помітити якихось визначніших центрів. Тільки від середини XIII в., коли взагалі державне жите з полудневих частин Чернигівщини уступає на північ і північний схід, виступають тут цілим рядом центри дрібних княжих волостей — Карачев, на вятицькій пограничу, Козельськ, прославлений своєю трагічною долею 1238 р., коли тут люде завзято боронили свого малого князя Василя, і Татари вирізали за те ціле місто, Новосиль і інші княжі столи, про які будемо говорити пізнійше³⁾.

Початком відокремлення Переяславщини, як я вже сказав, мусимо уважати витворення на Сіверянській території супроти Чернигова другого важного центра, яким був Переяслав. Знаємо його в сій ролі від початку X в., саме ж відокремлення як довершений факт бачимо доперва за часів Ярослава. Від того часу Переяславщина вже ніколи не могла злучити ся скільки небудь трівко з Чернигівщиною, противно — видно, що обидві землі мали неохоту до такої злуки. Чернигівщина рішучо не хоче стати волостію переяславської династії (Всеволода), Переяславщина, стараючи ся уставити у себе якийсь трівкіший лад, вибирає собі

¹⁾ Молення в вид. Шляпкіна, с. 6—7; в однім варіанті князь зветь ся Ярослав. В літописи подібні слова говорить Андрій Мономахович, але значіння їх дещо відмінне (Іпат. с. 218).

²⁾ Іпат. с. 354. ³⁾ В т. III гл. 2.

иньшу династію, не чернігівську, а суздальську, й її хоче забезпечити у себе стіл. Головно сею неохотою до злуки й мусимо ми пояснити, що сі дві частини Сіверянської землі ніколи не злучалися, виключивши кілька невдалих проб, як заходи Всеволода і потім Мономаха — взяти собі Чернігівщину, змагання Всеволода Святославича, в XIII віці, аби захопити Переяславщину. Які були глибокі причини тому відокремленню окрім самого лише сформування сильного міського центра — причини етнографічні, культурні, економічні, того не можемо сказати¹⁾.

Відокремлений за Ярослава, що хотів, очевидно, утворити в центрі Руської держави поруч Київ і Чернігові ще третій стіл для свого улюбленця Всеволода, Переяслав займав якийсь час поважне місце, як третій з ряду княжий стіл в землях Руської держави, по Києві й Чернігові, і був особним, самостійним князівством. Се тривало однак тільки до смерті Святослава (1076). Зараз потому, наслідком політичних перемін, Переяслав опинився в досить невіддільній позиції — приціпки до котрогось із старших столів. За Всеволода виправді, коли той був захопив Київ і Чернігів, се ще могло менше відчуватись, і короткий час, коли Мономах тримав Чернігів, може не йти в рахунок; але від коли Мономах засів у Києві, Переяслав став фактично якоюсь приціпкою до Києва. Тим часом як сусідня Чернігівщина замкнулася в особне політичне тіло, під проводом династії Святослава, Переяслав вістається просто волостию Києва, де князі часом міняють ся частіше як які тіуни або посадники в котрімсь провінціоціальнім місті.

По тестаменту Мономаха Переяслав має бути передпокоюм Києва, переходовим місцем для кандидатів на київський стіл — роля ніби почесна, але на практиці дуже невіддільна. За часів Мономаха й Мстислава Ярополк бодай досить довго сидів тут в сій ролі „евентуального престолонаслідника“. Але по смерті Мстислава, коли вийшло за те наслідство непорозуміння в Мономаховій династії, сі престолонаслідники почали міняти ся в Переяславі як у кінематоскопі: протягом яких п'ятнадцяти років переміняли ся вони тут сім разів, а деякі сиділи тут по кілька тижнів, а навіть по кілька годин, як пишуть за Всеволода Мстиславича, що він просидів від раня до обіда!

Розуміється, така практика не могла ані трошки подобати ся Переяславцям, де громада, як і по інших українських князів-

¹⁾ Спеціальну літературу Переяславщини див. в прим. 6.

ствах, привикла складати всі клопоти про управу й охорону землі на князя, а Переяславське князівство й спеціально ще вимагало пильного догляду й оборони, супроти вічного неспокою від степовиків. Супроти того Переяславці, подібно як робили й інші землі, постановили знайти собі якусь певну династію й її забезпечити переяславський стіл. Коли виникла боротьба між Мстиславичами і Юриєм, Переяславці постановили тримати ся Юрія. Очевидно, вони при тім надіяли ся, що Київ зістанеть ся в руках Мстиславичів, і таким чином Переяслав був би зовсім відокремлений і забезпечений від ролі прищипки, чи то для Києва, чи для Чернигова. Суздальщина ж безпосередно з Переяславщиною не граничила, і в численній родині Юрія все мусів найти ся для Переяслава особний князь.

Окрім таких чисто логічних причин, на вибір Переяславців вплинули, певно, й особисті звязки Юрія з Переяславом, що могли бути дуже давні. Ми знаємо, що Остерський Городок (теп. Остер) належав від давна до Юрія і звав ся інакше Юрійвим городком; можливо, він мав його ще від батька Мономаха, або що найпізнійше — дістав десь за часів Ярополка, коли йшла та боротьба за Переяслав. В таких сусідстві міг він мати здавна певні впливи і звязки з Переяславцями. Коли потім його син Гліб з'явив ся там, правдоподібно висланий батьком з такою місією — позискання сусідніх міст, — насамперед Посеме перейшло до нього, а далі і з Переяслава (де тоді сидів Мстислав Ізяславич) стали приходити до нього відомости, що його там „хочуть“. На початках одначе сей рух між Переяславцями не мусів бути сильний: коли якийсь боярин Жирослав намовив Гліба йти на Переяслав, „бо його хочуть Переяславці“, й Гліб пішов справді, то переяславські партизани не відважили ся прилучити ся до нього, й Мстислав прогнав Гліба¹⁾. Те саме повторило ся на другий рік: знову з Переяслава приходили якісь заклики, й Гліб, „свѣщав ся с Переяславци“, пішов у друге на Переяслав, але Мстислав знову завчасу вибрав ся з військом, і Переяславці знову змикитили: „Гліб був з малим військом і сказав: піддурили мене Переяславці та не відважаючи ся стати до битви, пустив ся тікати“²⁾.

Се мабуть і було причиною такої нерішучости Переяславців, що Гліб не мав відповідних сил, „бѣше въ малѣ“. Бачимо тут туж саму політику, що й у Киян: „коли будеш мати досить сили, то й по твоїй стороні станемо“. Коли рік пізнійше прийшов на

¹⁾ Іпат. с. 253 (1147). ²⁾ Іпат. с. 225.

місце Гліба сам Юрій, з дуже значними силами, то Переяславці вже не вагалися. Могло навіть бути якесь порозуміння у Юрія з Переяславцями заздалегідь, бо в своїм поході він попростував відразу до них, очевидно — числячи на їх прихильність, і потім в переговорах з Ізяславом згожувався вирішити справу Київ з тим, аби Переяслав віддано одному з його синів; але Ізяслав не пристав на це. Цікаво, що при тім і переяславський єпископ намовляв Ізяслава зробити йому уступку стрієви, але Ізяслав не згодився. Та в рішучій битві під Переяславом Переяславці перейшли до Юрія: „бысть дєсть вѣ Переяславцехъ“, сказали: „Юрій — то наш князь, то свій, ми його й здалека шукали“¹⁾, та й побігли до Юрія; побачивши це, полки Ізяслава й Ростислава збентежилися й пустилися тікати. Таким чином виступ Переяславців рішив справу на користь їх вибранника — Юрія, що сам по собі не мав відваги й надії на успіх і всякими способами омивав війни з Ізяславом, але той його змусив до битви²⁾.

Почавши від цього часу Переяславщина зістається переважно в володінню династії Юрія. Володіння це, правда, не було ані постійне й безперервне, ані міцне і певне. Діло в тім, що династія Юрія все зіставалася чужою для української політики й українських князів, її участь в українських справах все була епізодичною і супроти тутешніх політичних сил переважно все мала вираховано-шкідливі цілі, так що не могла тішити загальною симпатією. При тім Суздальські землі були відрізані від Переяслава значним простором, а сама Переяславська земля була надто слаба, аби місцеві князі могли утримати її власними силами супроти більших ворогів. Все це пояснює нам ті перерви в володінню Юрійовичів, що звістні нам у наших джерелах, а почасти нам і незвістні, бо з останньою чвертю XII в. наші відомості про Переяславщину й її князів стають незвичайно бідні.

Так відомо вже нам, що коли Ізяслав в останнє подолів Юрія, він прогнав і його сина Гліба з Переяслава та посадив свого сина Мстислава, що просидів тут коло трох років. По сій перерві Гліб вернув назад до Переяслава й просидів тут до 1169 р., коли його вислав брат Андрій до Києва. В Переяславі Гліб на своє місце посадив тоді малого ще свого сина Володимир (було йому тільки дванадцять літ³⁾), і той зістався тут до своєї смерті (1187). Таке довге правління батька й сина, серед

¹⁾ „Гюрги нашь князь и свой, того было нашь искати и далече“
Ипат. с. 267. ²⁾ Див. вище с. 160—1. ³⁾ Ипат. с. 379.

завірюх української політики, особливо правління того малого Володимира, котрого батько слідом умер в Києві і не міг бути помічним сином, ми мусимо головню толкувати привязаннем самої землі до сеї княжої родини. Дійсно, про Гліба зістала ся в літописи добра пам'ять¹⁾, а про Володимира, з поводу його передчасної смерті, літопись²⁾ пише: „плакали по нїм усі Переяславці, бо він любив дружину, а золота не збирав, майна не жалував, але роздавав дружині; був з нього князь добрий, сильний в битвах, визначав ся великою мужністю, і за ним Україна дуже жалувала (много постана)“.

По смерті Володимира є перерва в наших відомостях про Переяслав. Аж у 1190-х рр. бачимо тут суздальського княжича Ярослава Мстиславича, Володимирового стрієчного брата; можливо, що він сїв тут безпосередню по Володимирі³⁾. Є ще й друга можливість, або навіть і правдоподібність — що він з'явив ся у Переяславі з ініціативи самих Переяславців, бо належав до противників шефа суздальської династії — Всеволода, і з його руки ледво чи би дістав Переяслав, — хіба якось перепросив ся. В кождім разі одначе Переяслав за життя Ярослава стояв у повній залежності від Всеволода, як видно з звісток 1197—1198 рр. Всеволод іменує сюди єпископа, а на другий рік з сином Константином ходив походом на Половців на Дін. Похід сей міг бути зроблений тільки в інтересі Переяславщини, значить Всеволод уважав її як би за свою волость.

Дійсно, по смерті Ярослава Переяславці звернули ся по князя до Всеволода. Їх посли прибули до Всеволода в Переяслав північний (Заліський), де він тоді перебував, і Всеволод дав їм князем свого сина Ярослава. „Переяславці ж узавши свого князя Ярослава від св. Спаса (правдоподібно, в церкві св. Спаса відбула ся якась церемонія благословення Ярослава на князівство, чи що), пішли з великою радістю, хвалячи Бога і св. Богородицю й св. Михайла (патрона переяславського), що дав їм князя, якого собі бажали“, як оповідає про се своїм урядовим стилем Суздальська

¹⁾ Іпат. с. 384. ²⁾ Іпат. с. 439.

³⁾ В 70-их рр. бачимо його в В. Новгороді, потім він зникає і аж під 1199 р. читаємо про смерть його в Переяславі — Лавр. 394. Правда, Татіщев каже, що перед тим Всеволод випросив Переяслав від Рюрика (!) і посадив тут сина Константина, аж потім сїв там сей Ярослав і слідом умер, але ся звістка, прийнята автором новішої монографії про Переяславську землю д. Ляскоронським — с. 434, правдоподібно викомбінована з звістки про похід Всеволода на Половців і не має значіння.

літопись¹⁾. Скільки дійсно було в тім щирого бажання Переяславців, трудно сказати, але з огляду, що таким чином Переяславщина запевняла собі поміч найсильнішої тоді династії, з другого боку сим способом забезпечала на далі свою політичну окремішність, — нема нічого неможливого в тім, що така комбінація їм досить подобала ся, і підозрівати щирість їх посольства до Всеволода не маємо особливої причини.

Почавши від сього часу і аж до упадку Переяславського князівства — підчас татарської руїни, ним все розпоряджають ся суздальські князі, і Суздальська літопись по prostu зве Переяславщину „отчиною“ суздальських князів²⁾. Правда, від часу до часу, в залежності від політичних завірушень на Україні, бували в сій залежності Переяслава від суздальських князів певні перерви. Так 1207 р. вигнав з Переяслава того Ярослава Всеволодовича Всеволод чернігівський, причепивши ся до його кандидатури на галицький стіл, і посадив тут свого сина, а сього знов вигнав Рюрик і посадив тут свого сина Володимира³⁾. Але се тривало не довго, і Переяслав скоро вернув ся знову до суздальської династії: 1212 р. туди післав тодішній шеф сеї династії Юрій Всеволодович свого брата Володимира. Володимира сього одначе взяли в неволю Половці, напавши на Переяславщину й побивши в битві. Здасть ся, що по тім нещастю Переяслав знову висовгнув ся з рук Суздальської династії; вище я висловив здогад, що сей опорожнений стіл могли дістати Ольговичі, в потіху за страчену Київщину⁴⁾. Але потім він вертає назад в розпорядження суздальських князів: 1227 р. кн. Юрій посилає сюди свого братанича Всеволода Константиновича, потім брата Святослава (1228)⁵⁾. Завдяки тільки сій залежності Переяслава від суздальських князів і знаємо де що про нього в XIII в. — сі убогі відомости заховала для нас Суздальська літопись, тим часом як Галицько-волинська літопись мовчить про нього зовсім. В сім факті відбило ся виїмкове політичне становище Переяслава поміж українськими землями: з них він оден виріжнив ся з їх політичної родини і щоб забезпечити ся від двох українських династій — Мстиславичів і Ольговичів, між землями котрих лежав, потягнув до нового — східнього політичного центра, увійшов у сферу його політики.

¹⁾ Лавр. с. 395. ²⁾ Лавр. під 1213 р. ³⁾ Лавр. с. 406—7.

⁴⁾ Див. вище с. 235. ⁵⁾ Лавр. 416, 427, 429.

Се була політика самої переяславської громади, як ми бачили, що зазначила її досить виразно, як на нашій скупі взагалі в таких справах відомости. Заразом сею політикою й вичерпується все те, що можемо сказати про політичну діяльність переяславської громади.

Се була „вища політика“ Переяславців. Але в їх життю була політика ще далеко більш важна, що була питанням життя і смерті — се відносини до степу. Ні для якої з земель давньої Руської держави сї відносини не мали такого незвичайного, есенціонального значіння, як тут. Се зовсім природно поясняється територіальними винами Переяславщини.

Її границі на заході й півночі ми знаємо. Від Київщини її граничив Дніпро, тільки в околицях Києва київська границя, здається, переходила трошки на лівий бік (як більш або менш гіпотетичну границю можна брати тут р. Карань). Від Чернігівщини граничило поріччя Остра і Сейму. Як ми вже бачили, територія р. Сейму була спірною між Чернігівщиною й Переяславщиною, і особливо в другій чверті XII в. дуже вагалася між сими двома землями, але зісталася в кінці при Чернігові, хоч судячи по відношенням місцевої людности до князів, вона скорше тягнула до Переяслава: як і Переяслав, Посемє тримається династії Юрія, а бити ся з Ольговичами показує охоту¹⁾. На північнім заході крайнім пунктом, що тягнув до Переяслава, був Остерський городок, на устю Остра в Десну, на лівім боці його; в першій половині XII в. його вилучено в особну волость для Юрія, але вона злучила ся знову з Переяславщиною, через те що й Переяславщина перейшла в ті самі руки — династії Юрія²⁾.

Таким чином Переяславщина з двох боків, зі заходу і півночі, операла ся на краї хоч не завжди приязні, але бодай культурні, безпечні. Але властиво тільки її північно-західній кут був безпечний (нпр. як би потягнути лінію від Рильська на усте Супоя або навіть і Трубежа). Полудневий край її границі з Київщиною і східній край границі з Чернігівщиною виходили в передестепові краї, і вся решта її території по за тим північно-східнім кутом —

¹⁾ Іпат. 250, див. вище с. 236; але Вир тоді не хотів піддати ся Юрію.

²⁾ На мапі Переяславщини в недавній монографії д. Ляскоронського (1 вид.) також і Вир, чи недоглядом, чи свідомо, зачислено до Переяславщини; на се нема ніякого powodu: Вир належав до Чернігівщини, як і все Посемє — див. Іпат. с. 346, 348.

се було небезпечне, неспокійне степове пограниччя, де треба було все виглядати кочового ворога.

Ми бачили вже, яка нетрівка, бо виставлена на періодичні знищення, була колонізація київського Поросля — району між Ступною й Росю. З другого боку бачили ми, в яких неспокійних, прикрих обставинах жила околиця Курська. Се відразу позволить нам з'орієнтувати ся і в колонізаційних обставинах Переяславщини. Землі по Супою й Трубежу лежали в одній лінії з Порослем, але о стільки в гірших обставинах, що їх не прикривало ніщо зі сходу, як Переяславщина Київщину, і на півночі вони не мали таких безпечних своїх закутків, як київське Полісся, куди людність могла відступати й пересиджувати лихолітє. Тільки землі по Остру, між Остром та Дніпром та по верхів'ям Трубежа, Удаю та Ромна, багаті багнами і лісами могли бодай до певної міри хоронити свою людність від степових нападів; решта ж Переяславщини мусіла мати тоді, як має й тепер, переважно степовий характер, з лісами і гаями, тільки на берегах рік, в мокрих балках і ярах. Тим поясняєть ся, що в періоди особливого розярнення степової бурі Переяславщина редукувала ся до дуже малих розмірів території, де ще держала ся якась осіла колонізація.

Ми бачили, що при кінці X в., за Володимира більшість Переяславщини уважала ся страченою під печенізьким натиском. Хоч сказано там про будову кріпостей по р. Сулі, але разом ставлено їх по Десні, Трубежу і Остру, так що посульські кріпости або мали служити якимись сторожевими пунктами, або тут мова йде про верхню Сулу, що мала боронити лінії Остра і Десни від полудневого сходу. Очевидна бо річ, що як би середнє та нижнє Посулле не було ослаблене, було добре залюднене й укріплене, то само по собі могло б виставати на оборону, й не було б по що укріпляти берегів Трубежа чи Десни. Оповідання про заснування Переяслава за Володимира зовсім підтверджує таке розуміння, даючи добру ілюстрацію до тодішніх колонізаційних обставин: Печеніги собі марширують „отъ Сулы“, наче на тій Сулі й не чути тих кріпостей, а Володимир „поиде противу имъ“, і стрів їх раптом на Трубежі, „на броді, де тепер Переяслав“! Очевидно, останки руської колонізації тільки й брєніли ще тут, між Трубежом, Дніпром та Остром.

Коли знищено Печенізьку орду, й Русь почала здобувати назад страчені колонізаційні терени, колонізація Переяславщини теж була відреставрована до певної міри. Про її розміри можемо судити з звісток з кінця XI і на початку XII в. (перед новою колоні-

зацією погранича, що не могла скорше розвинути як від 1103 р.). Бачимо з них, що та реставрована кольонізація опанувала була що найменше побереже Сули (Ромен, Снятин, Горошин, Воін)¹⁾, а в дійсности, правдоподібно, і перейшла її. Результати сеї кольонізації були одначе страчені, коли розпочали ся в останній чверти XI в. половецькі напади, що особливої інтензивности дійшли в 1090-х роках. Половці тоді неустанно нищили осаді між Сулою й Трубежом, часто з'являючи ся і в околицях самого Переяслава, а Тугор-хан раз протримав Переяслав півтора місяця в блокаді!²⁾ Як тоді виглядала Переяславщина, дає нам зрозуміти коротенька записка Мономаха про сі роки: „сидів я в Переяславі три літа й три зими, з своєю дружиною, і багато набідували ся ми і від війни (з Половцями) і від голоду (очевидно — наслідком половецьких спустошень“³⁾). Сю останню подробицю переяславського життя дуже добре доповнює образок, що мав Мономах намалювати перед зібраними князями 1103 р.: „жалуєте ви коней для оранки, а того не подумасте, як селянин почне орати, а наїде Половчин, забє „смерда“ стрілою, кобиду його візьме, заїде на його оселю, забєре жінку й дітей, і все майно, а тік запалить, — то коня його ви жалуєте, а самого чому не жалуєте?“⁴⁾. Розумієть ся, при таких обставинах життя Переяславщина мусіла знову дуже сильно спустіти, як і полуднева Київщина.

Кольонізація розвиваєть ся на ново з початками агресивної боротьби з Половцями. Під час походу 1111 р. бачимо вже, що на Голті руське військо почуває себе безпечно — „стали на ріці Голті й тут зачекали воїв“, і тільки за Вореклю починала ся небезпечність — „дійшли Ворьскла“, тут цілували хрест (була хрестопоклонна неділя) і положили всю свою надію на хрест, з многими слізмами. З пізнійших звісток бачимо, що руська кольонізація дійшла побережа Ворекли на полудню — тут згадуєть ся Лтава, на Вореклі⁵⁾, як звичайно думають — теп. Полтава, в усякім разі важно, що се було місто на Вореклі. На полудневім заході бачимо город Донець, як звичайно приймають теп. Донецьке городище на р. Удах, притоку Сіверянського Донця, недалеко теп. Харкова, хоч

¹⁾ Іпат. 143, Лавр. 239—241. Городища по Удам і Донцю вчислені в московській Книзі большого чертежа, що сягає XVI в. — вид. Спаского. с. 31—33. З літератури крім загальнійших праць про степ і передстєпові краї ще Данилевич Донецкое и Хоротевское городища, Харків 1902, Донецкое городище и г. Донець — Археологическая летопись Ю. Рос. 1904.

²⁾ Іпат. с. 161. ³⁾ Лавр. с. 240 (належить до р. 1094—6), ⁴⁾ Іпат. с. 183 і 191. ⁵⁾ Іпат. 387 (під 1174 р.).

і не знаємо, о скільки він тісно був злучений з пограничною кольонізацією. По Донцю і Удам бачимо, що правда, цілу систему укріплень — городищ, але поки що не маємо повного права уважати її останками укріплень з сих саме часів.

Деякі поетичні згадки з другої пол. XII в. вказують одначе далі на Посуле як на властиве переяславське пограниччє. „Кончак знищив Сулу“ (снесе Сулу) каже поетичний уривок в Галицько-волинській літописі¹⁾; „по Роси й по Сулі поділили городи“ каже про Половців (може про Кончака і Гзу) Слово о полку Ігоревім²⁾. Сі нятки трудно инакше зрозуміти, як про пограниччє переяславське: область Сули була таким же пограниччєм Переяславщини, як пограниччє Роси — Київщини, а з першого з них довідуємось, що в останній чверті XII в. погранична (посульська) кольонізація коли не знищена, то знову сильно ослаблена була серед нових інтензивних половецьких нападів.

Взагалі, взявши статистично той матеріал, який маємо, ніяка з українських земель так часто не підпадала половецьким нападам, як Переяславщина, — хоч, треба сказати, відомости про тутешні половецькі напади не визначають ся докладністю, досить припадкові, і в дійсности пропорція ся мусіла бути ще прикрийша для Переяславщини. При тім ніде половецькі напади не опановували так цілого майже терену землі як тут; тільки кутик між Остром і Дніпром був безпечніший, з рештою ж ціла Переяславщина була виставлена на турецькі спустошення.

Супроти такої небезпечности й періодичних спустошень Переяславщини треба було брати ся на різні способи. І так князі старали ся всякими способами здобувати нових насельників землі з поза її границь, нпр. осажували невільників приведених з різних земель. Знаємо, що Мстислав з Ярославом, забравши багато невільників у Польщі, поділили їх між собою і ужили їх для реставрування пограничної кольонізації (літописє каже тільки про Ярослава, що він осадив свою пайку по Роси, але того самого треба дорозумівати ся і про Мстислава³⁾). Про кн. Ярополка довідуємо ся, що забравши підчас походу на Минщину людей з м. Друцька, він вивів їх відти і поставив їм місто Желни (вар. Желди), як думають звичайно — теп. Жовнин, на нижній Сулі⁴⁾. Особливо ж важну ролю в тім значінню мали турецькі осадники виведені з степів.

Так по погромі орди Торків частину їх осаджено і в Пере-

¹⁾ Іпат. с. 480. ²⁾ Розд. X. ³⁾ Іпат. с. 105. ⁴⁾ Іпат. с. 203, Лавр. с. 276.

яславищині, де вони згадують ся 1080 р.¹⁾. Потім нові партії Торків і Печенігів приведено з походів 1103 р. („заяша Печенѣги и Торьки с вежами“²⁾), а правдоподібно — й 1111 р. з власної охоти прийшли ватаги їх по невдалім повстанню на Половців в 1116 р. На другий рік маємо звістку про прихід Біловежців³⁾. Правда, сі турецькі кольоністи давали чимало й клопотів — от як те повстання їх 1080 р., потім під 1121 р. маємо записку, що Мономах „прогнав Берендичів із Руси, а Торки й Печеніги самі втікли“⁴⁾ — очевидно було знову якесь повстання. Але з другого боку, вони постачали і добрих вояків, і будь що будь — служили до зміцнення й забезпечення границі як кольоністи, призначені до небезпечного, неспокійного життя. З рештою відомости наші про їх кольонізацію в Переяславищині дуже бідні. Назва села Каратулів (Вел. і М. Каратулі) під Переяславом, між двома лініями тутешніх оборонних валів, показують, що тут були також осаджені Чорні Клобуки (Каратулі теж що Каракалпаки, чорні шапки, в староруськім перекладі Чорні Клобуки). З подій 1150 р. довідуємо ся, що десь на Дніпровім побережю Переяславищини сиділи Турції⁵⁾, правдоподібно — також турецьке коліно, як і Коуї, Берендичі і т. и. В одній літописній звістці бачимо осаді переяславських Торків коло Баруча й Бронькняжа⁶⁾, але місця сих городків невідомі напевно⁷⁾. На верхівю Остра бачимо Білу Вежу — засновану правдоподібно згаданими в літописи виходнями з донської Білої Вежі, але сі виходні, правдоподібно не були Турки, а Словяне. Здаєть ся, що десь в тій же околиці була друга кольонія того ж імени (Бѣлая вежа старая)⁸⁾. В сусідстві Донця бачимо величезне Хозарське городище, що вказує на иньшу подібну кольонію⁹⁾, і т. и.

Можна здогадувати ся, що в будованню пограничних замків переяславські князі також бачили оден з способів оборони. Знаємо се про Володимира, що він будував таку оборонну лінію по Сулі, а з усякою правдоподібністю мусимо такі заходи припускати й для пізнійших часів, хоч би по аналогії з Київською землею. Дійсно, почавши від XVI—XVIII в. відомі нам численні городища, що тоді стояли порожні, значить, були останками міст і замків дав-

¹⁾ Заратиша ся Торки переяславстни на Русь — Іпат. с. 143.

²⁾ Іпат. с. 184. ³⁾ Іпат. під роками. ⁴⁾ Іпат. с. 205.

⁵⁾ Іпат. с. 277. ⁶⁾ Лавр. с. 280.

⁷⁾ Недавно не без правдоподібности аргументував А. Стороженко за Баринівкою на Трубежі (Очерки с. 48), але крім подібности імени годі за ним щось сказати. ⁸⁾ Іпат. с. 264.

⁹⁾ Филаретъ Описаніе Харьков. епархіи I с. 295—6.

нійших. Вони стоять по р. Ворсклі, Пелу, Сулі, Удаю, Удам, Донцю і закривають Переяславщину від полудня й полудневого сходу, та дійсно в частині можуть бути останками оборонних ліній XI—XII в.¹⁾ Звістні нам тут і вали — подвійний вал коло Переяслава, довгий вал на правім березі Сули, від Лубен до Дніпра, другий подібний на кількадесяті кілометрів довгий вал над Дніпром, більше менше від устя Тясмина (на правім боці) через Сулу майже до р. Золотоноші, поменьші останки валів над р. Ромном, і т. п.²⁾

З другого боку переяславські князі заходилися коло самих Половців, то задобрюючи їх, то боронячи ся, то пробуючи застрашити їх агресивною війною. Між переяславськими князями знаходимо найбільших спеціалістів у половецьких справах, як Мономах, Ярополк, Володимир Глібович. Мономах, будиши переяславським князем, дав ініціативу й провід у найбільшій агресивній війні з Турками, яку знає давня Русь. Очевидно, він при тім мусів головню виходити з спеціальних інтересів своєї волости.

Скільки приходилось в подібних обставинах клопотати ся з Половцями Мономаху й иньшим переяславським князям дав він зрозуміти своєю автобіографією. „Усіх угод (тут розуміють ся й дипломатичні з'їзди з Половцями) з половецькими князями, каже він, уложив я девятнадцять, за часів батька і по нім³⁾ і передавав багато худоби та своїх портів (одіжи й тканини); з неволі пустив визначнійших половецьких князів ось скільки: двох братів Шаруканів, з рода Багубарса три, Овчини чотири, а всіх иньших важнійших князів сто; а що Біг дав живими в мої руки Коксуся з сином, Аклана Бурчевича, таревського князя Азгулудя, й молодих князів п'ятнадцять, то їх я привів живими, постинав і покидав у річку Славій; тоді їх побито зо двіста ліпших невільників...“⁴⁾

Син Мономаха Ярополк уславив ся також війнами з Половцями, хоч тоді вже вони були приборкані попередньою боротьбою. На ново розвивають ся половецькі напади в останній чверті XII в.

¹⁾ Про городища в поріччю Сули спеціальна праця В. Ляскоронского: Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся въ бассейнахъ р. Сулы, Труды XI з'їзда, т. I. На підставі різних спостережень він зачислав до княжих часів отсі городища на Сулі: Недригайлів, Константиїв, Ромен, Глинськ, Сінча, Снітин, Лубин, Лукомль, Оржиця, Горошин, Буримка, Жовнин, на Удаю: Варва, Срібне, Красний Колядин, Біла Вежа (с. 432). Про городища иньших басейнів в його книзі про Переяславщину с. 111 і далі, про поріччя Донця див. вище с. 346.

²⁾ Див. цитовану працю Ляскоронского с. 456—7.

³⁾ Рахунок сей уривається, здається, на р. 1002. ⁴⁾ Лавр. с. 242.

і тоді здобуває собі славу на сій полі Володимир Глібович. На жаль, ми досить мало маємо відомостей про Переяславщину з сих часів: вона мала тоді зовсім другорядне політичне значіння і все більше виходила за обрій української політики. Але тих кілька подробиць, які дають нам наші джерела, вистають для характеристики сього князя й його ролі в сій новій половецькій бурі. Бачимо, що „руські князі“ уважають його спеціалістом в половецькій війні, висилають його з передовим полком, і Володимир дуже пильнує сеї своєї прероґативи¹⁾. Він бере участь у всіх колективних руських походах на Половців; Половці мають особливий респект перед ним, а на Руси має він славу воликого лицаря: „бо він був муж добрий, відважний і сильний в бою, і на всяке добре діло готовий“. Особливож популярний він у своїй землі, бо се князь-дружинник, князь воевничий, а його печаливість для своєї землі підчеркнуло Слово о полку Ігоревім коротенькою апострофою:

в Римах крик під шаблями половецькими,

а Володимир у ранах — туга та жаль Глібовому сину²⁾.

Як бачимо, ціла Переяславщина була властиво тільки пограничною маркою, оборонною границею руської колонізації з степом. Ся її роля була причиною, що до неї в наших джерелах було в перше приложене славне пізнійше ім'я „України“. Оповідючи про смерть Володимира Глібовича, київська літопись каже, що по ній „плакали всі Переяславці“, та піднісши його чесноти, додає, що за ним дуже жалувала Україна: „о немже Украина много постана“³⁾. Почавши від сеї апострофи ми кілька разів стрічаємо

¹⁾ В поході 1184 р. Святослав висилає з своїми полками славного лицаря з чернігівської династії — Ігоря Святославича, а Рюрик Володимира Глібовича; між ними вийшла суперечка, бо Ігор не дав Володимирові „їздити напереді полкомъ своимъ“, а той уважав се своїм правом: „князи бо русици дали бяхуть (йому) напредѣ їздити в Руской земли“. Володимир нагнівав ся і замість походу на Половців пограбував чернігівські городи (Іпат. с. 425) — вчинок дуже характеристичний для такого лицаря; сю звістку пробували змінити поправками (Татіщев III, 253, Арцибашев 1427), але се безпотрібно. В другім поході тогож року Володимир їде з передовим полком разом з иншими „моложьшими князями“, „Половци же узрѣше Володимеръ полкъ крѣпко идущъ на нихъ, и побѣгоша гоними глѣвомъ Божиимъ“ (Іпат. 427). Пор. новий похід — Іпат. с. 429, де знову бачимо на переді Володимира, і 1187 р.: Володимир „испроси ся у Святослава и во Рюрика їздити напереді с Чернымъ Клобукомъ; Святославу же не любо бяшетъ пустити Володимера напередъ передъ сыны своими, но Рюрикъ и инии вси улюбиша, зане бѣ мужъ бодръ и дерзокъ и крѣпокъ на рати, всегда бо тосня ся на добра дѣла“. — Іпат. с. 439. ²⁾ Розд. IX.

³⁾ Іпат. с. 439.

в київській і галицькій літописи се слово в значінню погранича¹⁾, але історичними обставинами воно локалізувало ся на тім же пограничу, де ми його стрічаємо перше. В наведеном тексті воно значить, очевидно, Переяславщину, або цілу або її полудневе пограниччє; скорше перше — воно тоді дає парафразовану, стилістичну паралелю до згаданого перед тим плачу Переяславців. В сій ролі погранича з степом, воєнної марки Переяславщина й сусідня полуднева Київщина зістали ся й на далі чотири-пять століть, і се було причиною локалізації сеї назви в сих землях. А знов ті історичні обставини, що се пограниччє зробили огнищем пізнійшого українського руху, осередком, де сконцентрувало ся все, чим жила Україна-Русь XVII—XVIII в. і першої половини XIX в., були причиною, що ім'я України пізніше стало другим іменем властивої, полудневої Руси. А *potiori fit denominatio* — і та наддніпрянська Україна від тих часів дійсно все переважала — часами матеріально, часами морально в загальній еволюції українсько-руських земель і їх життя.

Тепер треба сказати де що про визначніші місця Переяславщини. Столиця — Переяслав, Переяславль в старих пам'ятках, як я вже згадував, відомий нам від початку X в., коли він належав до найвизначніших осад Руської держави, резиденцій дружини і „світлич та великих князів“ — київських підручників. Не вважаючи на те, літопись оповідає, що Переяслав поставив Володимир, і навіть подає легенду на пояснення того, звідки узяло ся його ім'я.

Се народній переказ, що заховав ся до тепер, в змінений формі, в оповіданню про сильного Микиту Кожемяку. Літописець оповідає, що Печеніги, напали на Переяславщину, але Володимир перестрів їх на броді через р. Трубеж, де тепер стоїть Переяслав. Так стояли вони на двох берегах річки, й ніхто не важив ся

¹⁾ Під 1189 р. в оповіданню про похід Ростислава Берладничича на Галичину сказано, що він приїхав „ко украинѣ галичкѣ, без близших поясненъ: правдоподобно, що тут треба розуміти галицьке Понизє (подістрианське), судячи по тому, що від нього зачав свій похід його батько 1159 р. Під 1213 і 1282 р. назва „Украина“ приложена до галицького Забужа (на лівім боці Буга) — до пограниччя з Польщею. Нарешті під 1268 „Ляхове Украиняні“ — на тім же забужськім пограниччю; сї Україняне перестерегають Холмлян про напад польського війська, і можливо, що тут треба розуміти Русинів Польського князівства, себ то Ляхів по політичній, а не етнографічній приналежності. В усіх отсих текстах отже „україна“ значить пограниччє, чи руської, чи иньшої землі.

перший пустити ся через річку. Вкінці „князь печенізький“ запропонував Володимирі зробити поєдинок: „пусти ти свого чоловіка, а я свого, нехай борять ся: коли твій чоловік ударить моїм, не будемо три роки нападати на вас, коли наш чоловік ударить вашим, будемо три роки воювати“ (грабити). Володимир прочувши про се, післав по табору „бирича“, викликаючи такого, що схотів би бороти ся з Печенігом, але не знайшло ся нікого, й Володимир дуже затужив. Аж нарешті прийшов старий чоловік і оповів князю: „княже, я маю дома меньшого сина: сам я з чотирма синами вийшов (у похід), а він дома; ним від малечку не ударив (не поборов) ніхто; раз я сварив на нього, а він мняв шкіру, і розгнівав ся на мене й роздер шкіру руками: Володимир зараз післав по того меньшого сина, і той прийшов, але перше просив випробувати, чи може стати до поєдинку з Печеніжином: казав привести великого, сильного вола й роздражнити. Припекли вола горячим залізом і пустили, а хлопець ухопив вола за бік і видер йому мясо зі шкірою, кільки рука вхопила. І сказав Володимир: „можеш бороти ся з Печеніжином“. Другого дня прийшли знову Печеніги на брід і почали кликати: „чи ще не маєте чоловіка? а наш тут!“ Володимир ще в ночі казав хлопцеві взяти на себе зброю, і вийшов він на Печеніжина. Той був великий дуже і страшний, і як вийшов против нього Володимирів чоловік, Печеніжин розсміяв ся, бо той був середній тілом. Розмірили місце між обома військами і пустили їх. Вхопили ся міцно, і удусив хлопець Печеніжина рукою до смерті, — вдарив ним о землю, і скрикнула з радости Русь, а Печеніги втікли. Утішений Володимир зробив того хлопця і його батька „великими мужами“, а на тім броду поставив „город“ і назвав його на пам'ятку Переяславом, „зане перея славу отроку ть“. Се оповідання треба, мабуть, розуміти як пам'ятку, що Володимир на ново укріпив Переяслав, відновив тут замок („город“), в зв'язку з тою системою замків по Трубежу, Сулі і т. н., а саме об'яснення назви тою побідою хлопця — очевидно тільки етимологічний міт; наросток *ль* (Переяславль) вказує, що імя виведене від імени особи (як Преслав або Предслав, Предслава)¹.

Не згадано в літописях — коли, але можна сказати напевно, що за тогож Володимира Переяслав здобув важне церковне значіння: в ній засновано катедру, але не просто єпископську, а митрополітальну, як і в Києві. Причину такого відзначення для Перея-

¹) Пор. Бережков в Чтеніях кнѣв. іст. тов. II с. 88. Болгарську Преславу літопись наша зве Переяславцем (Іпат. с. 42).

слава досить трудно зрозуміти, але сам факт не підлягає сумніву¹). В останнє митрополитом зветь ся переяславський еп. Єфрем, з кінця XI в., славний між місцевими єпископами. Пізнійше сей титул митрополита виходить зовсім з уживання. Окрім титула переяславська катедра мала важне значіння й тим, що до неї належала також Смоленська земля, доки не утворено для неї осібної катедри, за Ростислава Мстиславича.

Про саме місто не багато знаємо. Воно лежало в вилах між Трубежом і Альтою й мало міцну позицію: від полудня й полудневого сходу — від степу його боронили дві лінії валів і ровів — перша мило від міста, друга півтори милі від першої. Сі вали звістні нам від XI в., а можуть бути й значно старші²). Як я згадував вище, маємо між ними валами сліди осель осаджених для оборони міста „переяславських Торків“.

Город мав кам'яні стіни, збудовані при кінці XI в. згаданим уже переяславським митрополитом Єфремом, що взагалі займає виїмкове місце серед інших єпископів своїм будівництвом. В мурах було три брами — ворота Княжі, Єпископлі, Кузнечі (Ковальські). Єпископська брама, мабуть, мала своє ім'я від сьогож Єфрема, бо знаємо, що він поставив на воротах, мабуть сих таки, церкву св. Федора³). Він же докінчив будову церкви св. Михайла, правдоподібно, названу по імені кн. Всеволода-Михайла і ним розпочату, і при ній „велику пристрою“⁴); поставив церкву св. Андрія, вибудовав „строенье банное камено“ — публичну лазню, на взір Царгорода, де сей Єфрем довгий час жив, і де такі публичні лазні були звичайною приналежністю церкви⁵), і взагалі „украши городъ Переяславський зданием церковными и прочими зданием“.

Та „велика“ церква св. Михайла, посвящена 1000 р. і украшена всякою красою“ завдяки Єфремови, від тоді стає головною церквою Переяслава, а св. Михайл — патроном Переяславщини⁶). Перед нею згадуєть ся в Переяславі мурована церква св. Хреста,

¹) Іпат. с. 146, Лавр. 202, Житіє Θεодосія л. 9, див. також т. I с. 461—2 де пояснено, що переяславські митрополити, правдоподібно, від початку були титулярними. Див. іще в т. III гл. 3.

²) Іпат. с. 158—9, 265. Про сі вали див. у Максимовича I. с. II с. 340—1, Стороженка Очерки с. 40—1. ³) Іпат. 146, 214, 266.

⁴) В Лавр. (с. 202): „докончавъ церковь святаго Михайла“; в Іпат. (с. 146): „иже ю естъ создалъ велику сущю, и пристрою в ней велику створи, и украсивъ ю всякою красою, церковными съсуды“. ⁵) Див. про се у Голубінского Ист. рус. ц. I с. 566. Се „банное строение“ на початку XIX в. досить інтригувало тодішніх дослідників давньої Русі й викликало маленьку літературу. ⁶) Іпат. с. 266, 268, Лавр. с. 395.

збудована ніби 1008 р., але ся дата є тільки в Никон. літ.¹⁾. Але ся славна церква св. Михаїла мусіла бути збудована лихо, бо вже 1124 р. упала її баня, підчас малого землетрусу. Її відбудовано потім, але підчас татарської руйни зруйновано „церковъ архангела Михаїла скруши“, і від сеї головної переяславської сьвятині досі не викрито ані сліду²⁾. Взагалі від давнього Переяслава зістали ся тільки фундаменти невеликої одноабсидної церкви в теперішній церкві Успенія — мабуть від тої церкви „свѣтоѣ Богородицѣ“, що поставив Мономах 1098 р. на княжім дворі³⁾. Окрім того знаємо ще в Переяславі монастир св. Івана, де 1146 р. посажено було „в поруб“ нещасливого Ігоря Сьвятославича⁴⁾.

Під городом — замком було „предъгородіе“, як звичайно⁵⁾. За Трубежом був княжий Красний двір і княжий же, очевидно, „звьіринецъ“⁶⁾. На устю Трубежа в Дніпро були показали ся в 1860-х рр. останки мурованої церкви — тут уміщують звичайно місто Усте, звістне нам з XI в.⁷⁾. Десь в близькім сусідстві стояв город Глібів, побудований правдоподібно Глібом Юриєвичом, а зруйнований звісним Ігорем, котрому літописець вкладає в уста з тої причини гіркі жалі підчас його неволі у Половців: „пригадав я свої гріхи перед Богом, що я багато убийства й кровопролитя вчинив в християнській землі — не пожалував християн, взявши на щит город Глібів коло Переяслава, тоді багато прийняли злого неповинні християне, коли розлучали батька від дітей, брата від брата, жінок від чоловіків, чоловіків рубали, жінок знечешували“⁸⁾.

Над р. Альтою (Льта, Лытиця, Ольта), на місці, де мав бути забитий кн. Борис, була поставлена церква з монастирем, що й звав ся Альтським (Летьчъ) й істнував тут уже в середині XI в.⁹⁾; потім Мономах „потщанъемъ многимъ“, поставив в нїм камяну „прекрасну“ церкву Бориса і Гліба, „идеже свѣтаго Бориса кровь прольѧна бысть“, і в сїм монастирі, котрий дуже любив, приходило ся йому умерти¹⁰⁾. Одначе місце сього монастиря нам не ві-

¹⁾ І с. 69. ²⁾ Про дрібні нахідки старини коло неї у Стороженка І. с. с. 60.

³⁾ Іпат. с. 179, про останки церкви — реферат Лашкарьова в К. Старині 1889, І, передрукований в його Очерках: „Останки древняго храма въ г. Переяславѣ“. Малі розміри сих фундаментів — $10 \times 7,5$ метрів не позволяють ані гадати, аби се могли бути останки „великої“ церкви св. Михаїла, — як то робить д. Ляскоронский ор. с. 2 с. 130, хибно при тім покликуючись на Лашкарьова. ⁴⁾ Іпат. с. 233. ⁵⁾ Іпат. с. 306.

⁶⁾ Іпат. с. 267, 265. ⁷⁾ Іпат. с. 161, про нього див. у Максимовича II с. 354. ⁸⁾ Іпат. с. 433—4.

⁹⁾ Іпат. с. 131. ¹⁰⁾ Іпат. с. 205, Лавр. с. 280.

домо на певне, і вже в XVII в. місцева традиція на сій точці дуже вагала ся. Так в другій пол. XVII в. місце смерти Бориса, клали над Альтою за пів милі від Переяслава; там тоді проєктували межигорські монахи монастир, але був поставлений хрест, і від тоді традиція про убийство Бориса на сім місці загально прийняла ся (в середині XIX в. побудовано там муровану церкву Бориса і Гліба, з процесіями і відпустами в пам'ять Бориса). Але недавно опубліковано судовий акт з 1629 р., де згадуєть ся на ґрунтах пізнійшого м. Баринполя окоп або вал „Полукнязьський, вь которомъ и церковь спустошоная на крве, где княжати руского именемъ Бориса Володимировича забито, змурованая и до сего часу стоитъ“¹⁾. Ся згадка про муровану „спустошену“ церкву, що стояла тут сама, серед поля, дійсно досить сильно промовляє за сею другою традицією; є звістка, що при будові нинішньої церкви Бориса і Гліба в Баринполі дійсно були знайдені якісь фундаменти²⁾.

Завдяки високому поважанню св. Бориса і Гліба, ся „Летська біжниця“, як її зве літопись, дуже поважала ся. На съвято Бориса і Гліба був тут якийсь відпуст³⁾. Підчас половецького нападу на околиці Переяслава 1154 р. спалено сю церкву⁴⁾, але вона, правдоподібно, була тоді відновлена, хоч, що правда, від того часу нічого про неї не чуємо.

З иньших місць Переяславщини треба згадати Остерський городок (теп. Старогородка, на лівім боці Остра, на його устю в Дніпро). Першу згадку маємо про нього 1098 р., коли Мономах, збудував тут замок. Потім він належав до Мономахового сина Юрія і звав ся тому Юрієвим городком або городцем. В середині XII в. підчас боротьби Юрія за Київ і Переяслав він здобуває досить важне значіння, служачи пристановищем Юрію і його синам на

¹⁾ Н. Стороженка Къ исторіи м. Борисполя — К. Старина 1897, III с. 514, потім в збірнику: Очерки Переяславской старины (тут автор залишив свій хибний здогад, чи згаданий в акті 1629 р. „дворецъ“ був останком Мономахового двора, против котрого я застеріг ся в першім виданні сеї книги, бо під сим „двірцем“ треба розуміти фільварок, поставлений на сих ґрунтах Жолкевским).

²⁾ В згаданій статі Стороженка — Очерки с. 28—9. ³⁾ Лавр. с. 318.

⁴⁾ Оповідуючи про се, Лавр. (326) каже тільки про „Летську божницю святою мученику“, Іпат. 328 — Лтську божницю и святою мученика Бориса и Гліба, а кодекси Хлебн. і Погод. мають іще по тому: „храм“, так що тут церква Бориса і Гліба відріжняєть ся від „Летської біжниці“; але правдоподібно, що се пізнійша дописка з огляду на те и, що влізло сюди. Нікон. (I. 201) ампліфікує се далі, и тут з'являють ся уже: „и монастырь Рождество пречистыя Богородицы и монастырь свя-

Україні підчас сеї боротьби. Аби позбавити Юрія сього пристановища, його ворог Ізяслав з своїми союзниками 1152 р. знищили сеї город: людей з нього розвели, а місто спалили; згоріла й церква св. Михаїла, що стояла тут, кам'яна, але з деревляним верхом¹⁾. Потім городок сеї відбудував Всеволод суздальський, очевидно — щоб мати собі тут, як і його батьво, операційний пункт на Україні²⁾; але він не грав уже потім такої ролі³⁾.

Від нього одного тільки й зістала ся в давній Переяславщині якась визначніша пам'ятка — руїни тієї церкви св. Михаїла, спаленої 1152 р. Вона була, мабуть, відновлена Всеволодом, але пізнійше спустіла знову; в люстрації Остерського замку 1552 р. читаємо: „на старомъ городище около церкви стародавнее мурованое опустелое“. Тепер від неї зістала ся алтарна частина з значними останками фресків; гора, обсовуючись, потягнула з собою полудневу стіну; від західної й північної зістали ся фундаменти. Церковка була маленька⁴⁾, з одною абсидою. Верхні частини абсиди мають сліди пізніших реставровань. Се т. зв. тепер „Юриєва біжниця“⁵⁾.

Про инші міста Переяславщини маємо переважно самі голі ймення (про посемські городи не кажу — про них була мова при Чернігівщині). Переважна більшість переяславських городів мала, певно, значінне лише оборонних замків, виставлених з огляду на небезпечні обставини землі і звичайно більш нічим себе не заявила. Можна згадати з них Римів, чи Рими, прославлені своєю трагічною обороною по нещасливім поході Ігоря Святославича⁶⁾. Синець на Сулі може бути одним городом з Синельцем, митрополичим го-

тихъ мученикъ Бориса и Глѣба, и монастырь святаго Савы, и Летскую божницу“. Ампліфікації сі дуже підозрілі, тим більше, що всіх тих монастирів ми ніде більш не стрічаємо. ¹⁾ Іпат. с. 308. ²⁾ Лавр. с. 391.

³⁾ Остерський городок згадуєть ся вперше під таким іменем 1141 р.: „поима Всеволодъ городы Гюргевѣ, кони і т. н. (Іпат. с. 221), і слідом (1142 р.) між тими городами, що ними Всеволод Ольгович наділяв своїх свояків, бачимо „Городець Гюрговъ“ (Іпат. с. 223 — се одно місто, а не два, як читав редактор Іпат. л., бо тоді кождий свояк дістав по два городи, і Юрій одержав сеї городок і Рогачів). Оповідання ж про події 1150—2 р. (Іпат. с. 276—7, 306 і 308) не полишає ніякого сумніву, що сеї Юрів Городок чи Городець — то Городок чи Городець Остерський (Вострьський або Острьський — Іпат. с. 279 і 289). Нарешті Лавр. під 1195 р. просто зве його отчиною Всеволода Юриєвича (с. 391). Се теперішній Остер чи властиво с. Старогородка під Остром, на противім (переяславським) боці Остра і його треба відрізняти від Городка під Київом (Городка Песочного — див. вище с. 261). ⁴⁾ 9 × 8,4 м.

⁵⁾ Про її останки — стаття Константиновича в К. Старшій 1896. XI.

⁶⁾ Іпат. с. 436, Слово о полку Іг. ІХ. Інтересні подробиці про

родом, де по словам пізнішої компіляції митр. Никита мав замкнути до вязниці „злого еретика Дмитра“¹⁾.

Княжих другорядних столів в землі не було: в маленькій і завсіді загрожений Переяславщині не було чим ділити ся. Пересижували тільки князі з Юрієвої родини в Городку підчас тої славної війни за київський стіл, та Посеме мало своїх князів, але воно належало більше до Чернігівщини.

Останками культурного життя сих часів Переяславщина також досить убога. Про останки церкви я вже сказав; з находок нічого незвичайного з її території досі не маємо, а й того звичайного не багато. Се може бути по часті припадковим, а по часті може толкуватись і неспокійними обставинами тутешнього життя.

В духовій спадщині давньої Руси де що звязане з Переяславщиною. На певно се можна сказати про писання Мономаха: його автобіографія і лист до Олега писані тоді, як він сидів у Переяславі. Окрім того анонімне життя Бориса і Гліба звязується з звістним черцем Яковом, що був пострижеником того Летського монастиря, та життя і чуда св. Миколая з тим славним митрополитом Єфремом, але й те й се — тільки гіпотези²⁾.

Подібно як у Чернігівщині, й тут, у полудневих Сіверян неспокійне пограничне життя, вічні битви з степовиками дуже сприяли витворенню лицарської поезії. Ми дійсно маємо деякі останки її, але не в виді автентичних уривків чи цілих творів, як від чернігівської поезії, а тільки книжні перекази. Так, уже легенда звязана з початком Переяслава, була таким епосом на тлі боротьби з степом: руський молодець побиває печенізького велетня й тим виратовує край від печенізького спустошення. Спільність деяких мотивів вяже сю сучасну легенду про боротьбу Микити Кожемяка з зьмієм, підняту теж для оборони землі: літописний молодець теж кожемяка з ремесла (тільки в переказі Никонівської літ. він зветь ся „нїкій усмошвець“³⁾). Хто у кого перейняв тут ці мотиви, чи літописне оповідання про боротьбу з Печеніжином від казки про боротьбу з зьмієм, чи навпаки, не важно: завсіді зістається сей епічний переказ про руського молодика й печенізького велетня.

будову міських стін, даних літописцем при оповіданні про оборону Рязова, навів я в т. I с. 322. ¹⁾ Никон. I с. 152.

²⁾ Ак. Шахматов, дошукуючи ся слідів місцевих літописей, старав ся довести й існування переяславської літописної збірки, доведеної до поч. XIII в. (Исследования о Радзивильской или Кенигсбергской летописи, 1902, с. 75 і далі). ³⁾ I с. 64.

Аналогічне, але відмінне оповідання, знаходимо ми в Ніконівській копіляції, приладжене до подій з середини XII в. Під час князювання Мстиславича Ізяславича в Переяславі, при кінці 1140-х рр., був тут „богатыр“ Демян Куденевич (може бути, се-призвище треба звязати з Кудновим, селом під Переяславом). Коли Гліб Юриєвич пішов на Переяслав, закликаний Переяславцями, Мстислав поспішився до Демяна, кличучи до бою. Демян зібрався лише з своїм чурою („служогою своїмъ“) Тарасом і п'ятьма молодими своїми отроками, бо напад був несподіваний, і всі порозходилися. З ними нападає він на військо Гліба, багатьох побиває й переляканий Гліб каже, що він прийшов не битись, а миритись, та забирається назад, а Демян вертається до Переяслава і „многу честь прія“ від Мстислава. Тогож року Гліб знову приходить, уже з Половцями; несподівано підійшов він під Переяслав вночі, попалив передмістя й обступив місто; в місті зчинилося „много смущеніє и плачь“. Несподівано захоплений, Демян Куденевич виїхав на Половців сам оден, без всякої броні (не имѣя ничтоже одѣанія доспѣшняго на себѣ). Богато ворогів побив він, але й його устрілили Половці, й він, знемігшися, вернув до міста, тимчасом як настрашені його богатырством вороги кинулися тікати. Князь Мстислав поспішився до нього, обіцяючи йому дарунки й уряди, але він вже доходив, і сказав князю: „марність людська! хто вже мертвий, тому вже не треба ані дарунків, ані урядів тлінних“. Сказавши се, він умер, і був по нім великий плач у місті¹⁾.

Пізнійша редакція, очевидно, значно змінила початковий кольорит оповідання, давши йому християнську закраску, може і з Ізяславом звязала його силоміць²⁾, але що до автентичности основи цього оповідання, як старого переяславського переказу, нема що бути певним. Ми маємо тут другий останок колись багатого переяславського епосу, старого руського богатырського епосу.

¹⁾ І с. 178.

²⁾ Пригадаймо, що як раз родина Юрія була популярною династією в Переяславщині, і в боротьбі Ізяслава з нею Переяславці стояли по її стороні.

VI.

Волинь і Побуже.

Західня частина української території справедливо може нарікати на кривду від нашої старої археографії. Волинею й Галичиною наші літописи, взагалі наші джерела XI—XII в. дуже мало інтересують ся й дають про них дуже мало звісток аж до останньої чверти XII в., коли галицькі та волинські події стали інтересувати ширші політичні круги східньої України. Тому й наші відомости про її землі, про їх житє й обставини для X—XII в. далеко біднійші ніж про землі подніпрянські, де концентрували ся політичні інтереси київських кругів XI—XII в. Про Угорську-ж Русь наші пам'ятки мовчать зовсім, і тільки з угорських джерел дещо, небогато можемо ми про неї довідати ся.

Поставивши знак запитання над Хорватами нашої літописи¹⁾, ми тим самим виключили питання, який був етнографічний підклад сих земель; правда, й ті, що приймали існування хорватського племені, тільки різними карколомними елюкубраціями могли визначити для них якусь територію, так що се питання однаково не можна було розв'язати. На Побужу літопись містить Дулібів; ми можемо вповні сьому вірити, тільки питання — чи ціле Побуже від Бужька до Дорогичина тут розуміти, чи може тільки верхнє? На се питання тепер ще не можемо відповісти²⁾. Не яснє становище також Лучька і взагалі поріччя верхнього Стира — чи належало воно до дулібського племені, чи ні (так само і поріччя Горини). Поріччє Припєти треба признати Дреговичам. Але що до заходу, то зовсім не знаємо, яке племя сиділо на верхнім Дністрі,

¹⁾ Див. т. I с. 184—7, також резюме мого реферату в XXXI т. Записок Н. тов. ім. Ш. ²⁾ Див. т. I с. 184.

в поріччю Сяна, на карпатських згірях — як далеко сягали сюди Дуліби, і чи ріжнилася від них етнографічно дальша українсько-руська колонізація, котрої збиті маси мусіли сягати Тиси, Вислока й Вепра¹⁾.

Перша відомість про політичне жите сих країв — се та звістка Масуді про державу Валінана. Я говорив на своїм місці, що її можна з деякою правдоподібністю прикладати до Волини²⁾. Прийнявши її, мали-б ми, десь у IX в., якусь більшу політичну організацію на Волини; Масуді каже: „сьому племені (Валінана) підлягали інші словянські племена, бо у нього був король, і сього короля слухали всі інші королі³⁾. Центром її був би дулібський Волинь на Бугу, а основою дулібська територія.

Се — тільки можливість. Але город Волинь дійсно був політичним осередком, се знаємо незалежно від звістки Масуді. На се вказує імя Волинян, що заступило стару племінну назву Дулібів, і назва Волини для країни, що задержала її й досі. Се своє значіння Волинь мусів мати не пізніше як в першій половині X, або в IX віці. Виходить се з того, що з кінцем X чи початком XI в. місце Волиня заступив сусідній новозбудований Володимир, як урядовий центр, а окрім того бачимо на початках XI в. ще не-урядовий термін „Червеньських городів“⁴⁾, що обіймав коли не цілу територію, яка давніше тягнула до Волиня, то бодай її забужську частину, і мусів витворити ся перед появою Володимира, а по ослабленню значіння Волиня. Отже і се відсуває період розвитку значіння Волиня назад, в IX—X в. З сього всього стає найбільш правдоподібним, що часи того центрального значіння Волиня треба класти на IX або найпізніше на сам початок X в.⁵⁾. Сі часи геґемонії Волиня одначе мусіли бути не надто короткі, коли Волинь встиг надати своє імя цілому краю, і воно так міцно з ним звязало ся. Звичайно на се треба довшого часу.

Дуже правдоподібно, що й назва Бужан з'явила ся від міста Бужська, не від р. Буга, як думає літопись, отже

¹⁾ Див. т. I с. 187 і далі. ²⁾ Див. т. I с. 182 і 337.

³⁾ Гаркави Извѣстія мусульм. писателей с. 135—6 і 137.

⁴⁾ „И грады Червеньскыя зая“. „Заяста грады Червеньскыя опять“. — Іпат. с. 101 і 105.

⁵⁾ Против сього можна-б піднести, що літопись, говорячи про участь Дулібів у поході Олега, зве їх сим іменем, не Волинянами (Іпат. с. 17), але такої докладности від нашої літописи, де вона говорить про давні події, ніяк не можна вимагати.

що й він, як Волинь, був колись політичним центром та надав племені, чи його частині своє ім'я. Це об'яснення о стільки правдоподібніше від літописного пояснення, що дуже добре толкує, чому ім'я Дулібів було заступлене сею новою назвою. Комбінуючи це об'яснення з словами літописи, виходило-б, що своє центральне значіння Бужськ мав перед Волинем, і що як Волинь, так і Бужськ були центрами для цілої дулібської території: вона каже, що Дуліби пізнійше звалися Бужанами, а ще пізнійше Волинянами („Дуліби же живяху по Бугу кде нынѣ Волиняне“, „Бужане, занѣ сѣдять по Бугу, послѣ же Волиняне“). Виходило-б з того, що найстаршим політичним центром Дулібів був Бужськ і від нього вони називалися Бужанами; потім це значіння перейняв Волинь і надав своє ім'я; ще пізнійше забужська країна стала зватися Червеньськими городами; знов же особний центр бачимо в поріччю Стира — Луцьк. Але відомості нашої літописи з перед кількох віків загалом не так докладні, аби можна було тут зовсім на них покладати ся. В дійсності Волинь і Бужськ могли існувати разом, поруч себе, та бути тільки частинними центрами — один для середнього, другий для верхнього Побужа, а не обіймати цілої території Дулібів, чи Волини в пізнійшій значінню.

Що до Луцька, то судячи по „Лучанах“ (*Λευζάνιστοι*) Константина Порфирородного, він уже в 1-ій пол. X в. мав значіння політичного центра для полуднево-західної Волини, по пізнійшій термінології.

І так бачимо в поріччю Буга й Стира кілька політичних центрів, котрих значіння сягає IX в., а може ще й даліше назад (коли дійсно Бужськ був старшим центром як Волинь). Не ясним зістаєть ся тільки круг політичного впливу, значіння їх. Певно тільки що Луцьк був центром частинним, а Володимир загальним. Але чи Волинь та Бужськ були загальними чи частинними центрами, се не ясно. З огляду на загальний процес політичної еволюції наших земель, я-б скорше уважав всіх їх центрами частинними; лише коли б з повним довірем приймати звітку Масуді, то треба уважати Волинь загальним центром Дулібів і навіть деяких иньших сусідніх племен.

Не ясним зістаєть ся, чи в круг впливів сих старих побужських центрів входило і середнє Побуже — пізнійша берестейсько-дорогичинська земля, і так само не ясно ще цікавіше питання — чи до тих побужських центрів тягнула Русь підкарпатська, Русь Дністра й Сяну, — чи вона мала свої самостійні, рівнозначні політичні центри, нім була прилучена до володимирського стола?

Оден старий центр ми там знаємо з літописи — се Перемишль. Оповідуючи за прилученне до Київської держави західніх українських земель за Володимира, літопись на чолі їх вичисляє Перемишль і Червень, „и ины города“. Хоч сама звістка про се, як я доводив вище, досить баламутна¹⁾, але погляд літописи, що Перемишль був такий же визначний центр ще з перед часів Володимира, як і Червень, через се не тратить значіння. Се дозволяло-б нам поставити здогад, що Перемишль і був старим політичним центром Карпатської Русі. Але з другого боку є в літописи наче б натяк на те, що ся Карпатська Русь тягнула в X в. до Червня. Оповідуючи про похід Болеслава, в поміч Сьвятополку, літопись каже, що він забрав при тім „грады Червѣнскыя“, а потім Ярослав з Мстиславом „заяста грады Червенѣскыя опять“²⁾. Хоч те що ми знаємо про заходи Ярослава коло привернення назад забраних Поляками земель, докладнійше вказує тільки на Забужжя, але звичайно приймають, що переходило при тім з рук до руки не тільки Забужжя, але й Підкарпатська Русь, і сею боротьбою XI в. за Русь Забужську та Підкарпатську можемо тільки й пояснити собі, як у літописця з'явив ся погляд про боротьбу за неї між Русю й Польщею в X в. Приймавши се, ми повинні-б розуміти в „Червенських городах“ літописця й карпатські краї, себто — що вони належали до Червня колись — по принятій нами вище схемі — деє в X в. Такого погляду тримають ся дійсно декотрі учені, й його не можна признати зовсім неможливим, хоч з другого боку нема в тім і певности, з огляду на істнування тут осібною центра (Перемишля) і на дуже малу докладність нашої літописи, де вона розповідає про сю західну Україну Русі.

В кождім разі в X віці, перед прилученням сих земель до держави св. Володимира ми бачимо на території пізнійшої Волини й Галичини уже цілий ряд більш або менш давніх політичних центрів, — хоч відносини їх між собою і лишають ся для нас досить неясними. Зібрали ся вони в одну політичну цілість напевно тоді³⁾, як Володимир посадив одного з своїх синів — Бориса в Володимирі; очевидно, він віддав йому при тім всі землі на захід від Деревської землі, де сидів його пильний син — Сьвя-

¹⁾ Див. т. I с. 433 і далі. ²⁾ Іпат. с. 101 і 105.

³⁾ Могло то бути й ранійше, але напевно можемо казати тільки про сей момент.

тослав¹⁾. Потім Бориса переведено в Ростов, а в Володимирі сів иньший Володимирович — Всеволод²⁾.

Як довго тривало існування цього політичного тіла, не знаємо, бо не відомо, ані коли віддано Володимир Борисови, ані коли скінчило ся тут князювання Всеволода. Як я вже згадував³⁾, Всеволод по всякій імовірності мусів загинути серед заходів Святиполка коло збирання батьківських земель. У всякім разі під час боротьби Святиполка з Ярославом Всеволода вже на Волини не було, бо за нього нічого не чуємо, і його волость мусіла належати до Святиполка, і в тій боротьбі переходить з рук до рук разом з Київом. При тім Забуже, правдоподібно — разом з Галичиною („грады Червѣнскыя“) 1018 р. відірвано від Руси, й прилучено до Польщі, і назад привернув їх Ярослав уже в 1030-х рр.

Галичину, як можна здогадувати ся, згодом знову відлучено, для Володимировича Ростислава⁴⁾, тим часом як Волинь по смерті Ярослава дістав Ігор Ярославич. Але в сій відділенню Галичина пробула на сей раз дуже не довго: десь уже в 1160-х рр. і Волинь і Галичину забирає собі Ізяслав київський. В звязку з долею Києва Волинь і Галичина потім разом переходять з рук до рук в 1070-х рр. — від Ізяслава до Всеволода, потім до Олега Святославича і знову до Ізяслава (є натяк на пробу Болеслава Сміливого відірвати собі знову щось із галицько-волинських земель⁵⁾, але ніщо не вказує, аби він дійсно осягнув тут якісь здобутки, бодай значніші). Потім, по смерті Ізяслава Волинь з Галичиною (і ще з Турово-пинською землею) відокремляють ся в осібне князівство в руках Ізяславового сина Ярополка. Але й Ярополкове князівство не мало в собі нічого певного. Він дістав від Всеволода Волинь з Галичиною як свою отчину, бо його батько тримав сї землі; але були отичі, котрих права на сї землі, не передавлені не вважаючи на всякі давности, мали першество перед Ярополковими: на галицькі волости претендували сини Ростислава Володимирича, а на Волинь Ігорович Давид. Не мнячи ся з володіннем Ярополка, вони заходили ся відібрати свої отчини. Бачимо з звісток літописи, що Ростиславичі наставляли на Ярополка, Давид на Всеволода, чинили війни і напади і всякими

1) Несторове Чтеніє о погубленіі Бориса і Глѣба, вид. Срезневского с. 9. 2) Іпат. с. 83. 3) Див. вище с. 8.

4) Мало б се стати ся в такім разі десь між 1052 — роком смерті Володимира Ярославича і 1054 — роком смерті Ярослава.

5) Див. вище с. 63.

способами докучали. Аби задоволити їх, Всеволод відділює від Волини Погорину й дає Давиду, а Ростиславичам віддає галицькі волости. Ярополк не годився на ці компроміси, пересварився був за них із Всеволодом і вибрався походом на Ростиславичів, мабуть щоб взяти собі Галичину назад. Та під час цього походу, як думали — з наслання Ростиславичів Ярополка забито (1087 р.). Ростиславичі задержали в своїх руках Галичину, а Волинь перейшла тепер в руки Давида Ігоровича, одначе без Погорини і Берестейської волости, що взяв собі Всеволод¹⁾. Таким чином ця перша боротьба давніх отчичів з узурпаторами закінчила ся на їх користь.

Розпорядження, пороблені в галицько-волинських землях Всеволодом і затверджені на Любецькій з'їзді, мали чимале значіння, бо зроблений ним поділ галицько-волинських земель продержався досить довго: прилучені до Київщини волинські волости зісталися при ній до половини XII в., як Берестейщина, і навіть ще довше — як Погорина; ся в ролі осібної київської волости пережила середні десятиліття XII в. і тільки при кінці його злучила ся на ново з Волинею — з Луцьким князівством²⁾. Ще довше продержало ся відокремлення галицьких волостей від волинських — аж до кінця династії Ростиславичів, до останніх років XII в., отже більш як століття.

Але перше ніж сей Всеволодів поділ галицько-волинських земель остояв ся, йому прийшло ся витримати ще одну пертурбацію, ще одну боротьбу старих отчичів з династією Ізяслава. Се т. зв. волинська війна 1097—1100 р.; вона була описана вже вище³⁾, і тут вистане тільки її пригадати. Давид боявся, що Ростиславичі схочуть відібрати від нього Волинь; супроти того він зблизився з Святوپолком і підбив його на Василька Ростиславича, пригадавши, що й він, Святوپолк, має в своїх руках волинські волости — Погорину і Берестейщину, отже як Василько забере Волинь, то відбере й від Святوپолка ці волинські волости. Святوپолк віддав в руки Давида Василька, що був у нього в гостях, і Давид, осліпивши й увязнивши Василька, поспробував забрати його волость, але се йому не удалося. Політичні обставини уложили ся так, що Давид опинився жертвенним козлом цілої своєї справи, і Святوپолк дістав від князів поручення укарати Давида. Се розбудило в Святуполку охоту привернути собі „волости батька свого й брата“ — волинські й галицькі. З того виникає

¹⁾ Див. вище с. 77. ²⁾ Див. вище с. 258—9. ³⁾ Див. с. 95—7.

волинська війна, а потім дипломатичні пересправи, котрими Сьвятополк хотів забрати собі Галичину або й Волинь, не встигнувши їх здобути оружно.

Галицькі Ростиславичі остояли ся і супроти війни і супроти дипломатії. Давид не устоявся: стратив Волинь, вона перейшла знову в лінію Ізяслава — до Сьвятополка, тимчасом як Галичина далі протягом цілого століття зістаєть ся замкненим політичним тілом. Волинь зістаєть ся ще довший час в ролі сателіта Київщини і в залежності від її долі переходить з рук до рук.

За життя Сьвятополка (не знати, коли саме) Волинь дістав його син Ярослав, і після того як сього Ярослава поминено київським столом по смерті Сьвятополка, заносило ся на відокремлення й Волини в замкнену отчину, в лінії Ізяславичів. Але Ярослав згинув, завівши ся з Мономахом (1123 р.), Волинь знову переходить в ролю київської прищипки і кілька разів перелітає ще з рук до рук. Тут сиділи з початку оден по однім два Моноховичі — Роман¹⁾ і Андрій²⁾, потім Мстиславич Ізяслав³⁾, потім Всеволодич Сьвятослав (з чернігівської лінії, син київського князя⁴⁾). Аж 1146 р. Волинь в останнє переходить в руки старшої лінії Моноховичів — Ізяслава Мстиславича і зістаєть ся в її руках на все⁵⁾.

Але й Ізяслав дістав Волинь тільки як придаток до Київа і уважав її такою. Всі його змагання звернені на київський стіл, і Волинь служить для нього тільки резервою. Здобувши в останнє Київ, передає він Волинь своєму брату Сьвятополку з початку тільки до завідання, „блюсти“⁶⁾, пізнійше може більш дефінітивно, але все таки мабуть не без резерви. Сьвятополк одначе скоро вмер, й Ізяслав дає Волинь своєму другому сину Ярославу⁷⁾, зіставляючи для старшого сина Мстислава Переяслав у теперішности і перспективу Київа в будучности. Аж сей момент можна уважати початком відокремлення волинських волостей. Володимирський стіл виправді переходить слідом до Мстислава, бо він стратив Перея-

¹⁾ Дуже коротко, вмер 1109 р. ²⁾ До року 1135.

³⁾ В роках 1135—1141. ⁴⁾ В роках 1141—6.

⁵⁾ Погодін в своїм каталогу князів (Исследования IV с. XXXIX) приймав друге князювання Ізяслава на Волини від 1149 р., але певно, що Ізяслав узяв собі Волинську землю вже в 1146 р. Так приймають, більш або менш рішучо, й обидва історики Волинської землі: Андріяшев (с. 123) й Іванов (с. 134). Андріяшев принускає, що з руки Ізяслава до 1148 р. сидів тут його молодший брат Володимир.

⁶⁾ Іпат. с. 285. ⁷⁾ Іпат. с. 322.

славщину, а при тім як і його батько, теж хотів би мати Володимир тільки в резерві, головноюж своєю метою кладе Київ. Але йому не удалось задержати ся в Києві хоч би так як його батькови: його київське князівство було зовсім ефемеричне, і відокремлення Волини довершується з уступленням Мстислава з Києва. Хоч з ролею волинського князя він не мирив ся і умер серед боротьби за Київ, — як потім і його син не може задоволити ся ролею волинського князя, але звязь з Києвом була розірвана і Волинь в значній мірі замкнула ся в собі.

Заразом вона поділюється на дві частини: на Володимирське князівство родини Мстислава, і Луцьке князівство родини його брата Ярослава. З другого боку — волинські князі здобувають назад волости відлучені від Волини в XI в. Так, в середині XII в. вернула ся назад Берестейська волость, прилучена тепер до володимирського стола¹⁾, а в третій чверті XII в. прилучено до Луцької волости Погорину.

Умова Мстислава Ізяславича з братом Ярославом, що Володимир зістанеть ся у Мстиславовій родині на далі, й Ярослав не буде мати претензій до сеї волости²⁾, була сповнена Ярославом і заповідала поділ Волини на володимирську і луцьку волость, навіть без всякого сліду неподільности землі (який ми бачили нпр. в Чернігівській землі, де князі переходили по старшинству з волости на волость). Володимирська і Луцька волость мали зіставати ся кожда в особній династії, без переходів з меншого на старший стіп. Розмноження ж обох ліній відкривало перспективу повного роздроблення волинських земель.

Володимирську волость Мстислав поділив між своїми синами на четверо: старший син Роман дістав Володимир, другий, Всеволод — Белз, третій, Святослав — Червень, четвертий, Володимир — Бересте³⁾. З них одначе Володимир і Святослав незабаром поумирали⁴⁾. По одній звістці Бересте віддано було иньшій

¹⁾ Ще 1153 р. бачимо Берестейську волость відокремлену від Волини в руках Володимира Андрійовича (Іпат. с. 321). З другого боку коли в 1157 р. засів в Турові Юрій, Бересте мусіло вже вийти зі звязи з Туровом і злучити ся з Володимирською волостію. В руках володимирського князя бачимо її в р. 1166 — Іпат. с. 365. ²⁾ Іпат. с. 382.

³⁾ Літопись називає його „меньшим“ (братъ ему меньшій ...миръ очевидно Владимир — Іпат. с. 383). Я думаю, що тут, як і низше Іпат. с. 464 — про Ізяслава Ярославича, „меньший“ треба розуміти як „наймолодший“.

⁴⁾ Рік смерті Святослава незвiстний, але по 1171 р. він не згадується; Володимир умер 1171 р.

їїні — сину Ярополка Ізяславича, Васильку¹⁾, але вкінці воно в кождім разі вернуло ся до Володимирської волости²⁾, так що Мстиславова волость зійшла ся до двох князівств — Володимирського й Белзько-червенського. Белзьке князівство одначе поділило ся за дітей Всеволода знову на двоє: на Белзьку волость Олександра Всеволодича і Червенську Всеволода Всеволодовича³⁾, а вкінці Червенська і Дорогичинська волость (північна частина Берестейщини) відійшли до Галичини.

Луцька волость по смерті Ярослава Ізяславича поділена була також на чотири частини, але ми не знаємо докладно сього поділу. Знаємо, що старший Ярославич Всеволод дістав Луцьк⁴⁾, другий, Інгвар мав Дорогобуж і поріччя Горини (Шумськ), третій, Мстислав Німий — Пересопницю. Що дістав четвертий — Ізяслав Ярославич, не знаємо, а разом не можемо й мати докладної відомости про поділ Луцького князівства по смерті Ярослава, бо деякі відомости про розклад волостей маємо вже з часів по смерті

¹⁾ Про се говорить тільки Татіщевська компіляція т. III с. 247 під 1181 р. Вона оповідає про боротьбу берестейського (чи властиво у ній — дорогичинського) князя Василька Ярополковича з Володимиром минським; боротьба ся закінчила ся тим, що Василько віддав свою волость кн. Лешку, але потім відібрав її Роман. Оповідання се, очевидно, взяте дійсно з якоїсь літописної компіляції, але при сконстатованій у Татіщева нецеремонности в переповіданню літописних звісток її подробиці мусимо брати сит grano salis. Вже Бельовский звязував се оповідання про польську окупацію Підляшя з звістками продовження Мержви і Кадлубка, що Казимир Справедливий володів Дорогичином, Берестем і Володимиром з їх областями (Monum. Poloniae hist. II 390 і 397 і примітки на с. 397, пор. Богухвала ib. с. 530, Длугоша II 103), і ці польські звістки могли б підперти Татіщевське оповідання, коли ж бо фабульозні деталі польського оповідання (як окупація Володимира) роблять (як побачимо ще низше) і підозрілим саме польське оповідання.

Натомість є у Кадлубка иньше оповідання про похід Казимира на Бересте (II. 407), що може належати десь до р. 1181 і сам по собі досить правдоподібний; про нього говорю в прим. 8, принускаючи, що тут поплутано польський похід на Бересте з походом на Галичину по смерті Ярослава (с. 493). До нього може належати й записка літописи Траски під 1181 р.: *Dux Kazimir devicit Ruthenos* — *Mon. Pol. hist. II с. 834*.

Про Татіщевський епізод див. іще Андріяшева *op. с. с. 46—8*, *Balzer Genealogia Piastów с. 188*, *Іванов Историческія судьбы Волынской з. с. 99*. Іванов бере звістку Татіщева з певним скептицизмом, але звязує з нею звістку Кадлубка про похід 1184 (1181) р. Я верну ся до нього, говорячи про „прилучення“ Берестейсько-дорогичинської землі до Польщі за Казимира Справедливого (прим. 8).

²⁾ Іпат. с. 483. ³⁾ Іпат. с. 483. ⁴⁾ Іпат. с. 426.

сього Ізяслава і по тих змінах, що зайшли з його смертю. З тих чотирох ліній три вигасли до півстоліття, і в 1220-х рр. Луцьке князівство Ярослава зібралося в руках Інгваровичів, головно в руках Ярослава Інгваровича. Але ця ситуація тревала дуже короткий час, бо слідом Луцьке князівство переходить ціле в руки лінії Романа і злучується з Володимиром.

Таким чином хоч в останній чверті XII в. Волинь стояла перед перспективою повного роздроблення, сталося інакше: роздроблені частини злучилися на ново. Одну причину того ми бачили — це було вигасання династії, але була й друга — діяльність самих володимирських князів. Тільки сю останню ми оглянемо вже в дальшому розділі, слідячи історію Волини і Галичини по злученню їх в одну велику державу¹⁾.

Оглянувши таким чином зверхню долю Волини аж до її нового сполучення з Галичиною при кінці XII в. і відложивши дальшу історію до огляду життя галицько-володимирської держави, тепер означимо можливо докладно її границі й важніші осадні XI—XIII в.

Як видно вже з поданого вище, границі Волини досить мінялися, ми ж маємо про них докладніші відомості головно з XIII в. тільки, і це треба мати все на увазі.

Східню границю ми визначили вже вище. Приймаючи, що Погорина була властиво волинською волостію, з Київщиною Волинь межувало поріччя середньої Случи. Таку границю бачимо з кінцем XII і в XIII в., в часі упадку Києва, коли саме вже поріччя Случи, хоч належало до Київщини, було досить спірним²⁾. Перед тим же, доки до Київщини належала Погорина, границя йшла по верхів'ям Олики, Велі й Горини, а з Погориною належало до Київщини й горішнє Побожє. Пізнійше — в XIII в., коли Погорина відійшла до Волини, Побожє належало теж до неї³⁾, а хоч в середині XIII в. воно було властиво зовсім страчене для князів, бо вийшло з князівсько-дружинного устрою, а потім піддалося Татарам, але числилося до Луцького князівства і далі, як бачимо з умови 1366 р.⁴⁾.

Поріччя нижньої Случи, Горини, Стира належали до Турово-

¹⁾ Літературу Волинських земель див. в прим. 7.

²⁾ Див. вище с. 262. ³⁾ Див. про Межибожжє — Іпат. с. 502.

⁴⁾ Див. т. IV гл. 1.

Пинської землі, але Черториськ, давнійше, мабуть, турово-пинський город, прилучено до Волини — деє іще в XII в., і турово-пинські князі даремно пробували його собі відібрати¹⁾. Поріччя Турії й верхньої Припети належали до Волини; тут безперечні волинські міста: Турійськ, Любомль, Мельниця і Камень²⁾. Далі границя йшла по вододілу Пини й Муховця (тут волинський город Кобринь³⁾, а поріччя Ясольди (як Здітов)⁴⁾ вже не належало до Волини. На півночі крайнє звістне нам місто Берестейської волости — Більськ⁵⁾, а Нур був пограничною з Польщею річкою на Побужу⁶⁾. Чи досягала руська границя до Нарови, на се літопись не дає виразно вказівок. Що правда, якийсь час до Берестейської волости належала навіть Визна, на середній Нарові: її відступили сини Болеслава Кучерявого Ольговичам (тоді Берестейщина належала Всеволоду Ольговичу⁷⁾), але се була випадкова аннексія, і пізнійше Визна до Руси не належала⁸⁾. Натомість замітна річ, що за литовських часів поріччя верхньої Нарови (Сараж, Нарев) належало до Більська, до Підляша⁹⁾, що може мати значіння і для попередніх часів. Справді, і в XIII в. можемо знайти натяки про Наров як північну границю Побужа¹⁰⁾. Натомість підляський ріг за Наровою, в поріччю Бобра, як ми бачимо його в XV—XVI в.¹¹⁾, треба уважати явищем пізнішим, як середина XIII в.; ріг сей утворився мабуть кольонізацією ятвязьких ґрунтів, але самий сей кольонізаційний процес лишився по за нашими джерелами.

¹⁾ Див. вище с. 301.

²⁾ Іпат. с. 565, 577, прийнявши що тут мова про нинішній Камень Коширський. ³⁾ Іпат. с. 595. ⁴⁾ Іпат. с. 542. ⁵⁾ Іпат. с. 610.

⁶⁾ Іп. 181. Що Нур був північною границею Берестейщини, чи властиво — Дорогичинської волости, каже грамота Конрада Мазовецького 1237 р.: *Conferimus et donamus magistro H. et fratribus suis ordinis militum domus quondam Dobrinensis castrum Drohicin et totum territorium quod ex eadem parte castris continetur a medietate fluminum Bug et Nur usque ad metas Ruthenorum, salvo iure ecclesie Mazovien. et nobilium, si quid in predictis fluminibus hactenus habuerunt* (Voigt *Geschichte Preussens* II с. 277). ⁷⁾ Іп. с. 227. ⁸⁾ Іпат. с. 561.

⁹⁾ Любавський Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 183—4. Про Сураж див. *Kodeks Mazowiecki* с. 120.

¹⁰⁾ Див. Іпат. с. 540: Данило, вертаючи ся з походу на Ятвячів, „приде ко Визньї и преиде рѣку Наровь“, — „и придоста со славою на землю свою“. С. Кентжинський в своїй недавній праці про Гервасія з Гільбюрі толкує в його звістці про пограниччя між Польщею й Русію ріки *Aper et Armilla* сю останню як латинський переклад Нарови (*Rozprawy wyd. hist.* т. 46 с. 158, текст у ньогож с. 155). ¹¹⁾ Див. мапу при IV томі.

Про ліве побережжя Буга, що до північної границі його знаємо з другої пол. XIII в., що поріччя річки Кросни (тепер Кржна) належало до Берестя, і то на досить значній просторі, так що Поляки при одній нападі на їх береги „взяша селъ десять“¹⁾. Село Воїнь (теп. Вогинь на Тисмениці, правім притоці Вепра, стояло на руськім пограниччю, „на въкраиници“ як каже літописець. Західній письменник з початку XIII в., опираючи ся на польських звісткам, зве Вепр границею Польщі і Руси²⁾. Далі на полудень руські волости в XIII в. бачимо і на лівім боці Вепра: Щекарів (теп. Красностав), з околицею (десять сіл)³⁾, а пізнійші відомости, з XIV в. додають до нього ще як волинські городи Щебрешин і Туробин⁴⁾. Люблин, судячи по звістках про пограничну війну, лежав десь на самім пограниччю Руси і Польщі, з польського боку. В таким пограничнім характері виступає також і поріччя р. Лади, притока Танви⁵⁾.

На підставі сих фактів русько-польську політичну границю можна потягнути від устя Нуга майже просто на полудень, через верхню Кросну, Тисменицю, Вепр, на вододіл Вепра і Лади. Ця границя буде мати однаке тільки приблизне значіння: землі між Вислою й Бугом, се етнографічне русько-польське пограниччя, були предметом відвічної боротьби між Польською й Руською, а пізнійше — спеціально Галицько-волинською державою. В такій ролі ми бачили їх в X—XI в. і знову бачимо в XIII, коли наші відомости про її краї стають докладнішими. Бачимо, що тоді польські князі силкують ся захопити собі ліве побережжя Буга, — так Лешек забрав був Забужчя з самим Берестем, й Данило відібрав від нього назад „Берестий, Угровеск и Верещинъ, и Столпъ, Комовъ и всю украину“⁶⁾; з другого боку руські князі хотіли розширити свої границі за Вепром, пробуючи здобути Люблин, і се їм в XIII в. кілька разів удало ся, як потім побачимо. По при те веда ся тут дуже часто дрібна погранична війна Руси з Поляками. Таким чином погранична лінія тут мусіла з часта мінятись, а пограничне поріччя Вепра, а може й цілий простір

¹⁾ „Ляховъ воеваша по Кроснѣ и взяша селъ десять и поидоша назадъ, Берестыяни же собраша ся и гнаша по нихъ“ — Іпат. с. 586.

²⁾ Гервасій з Тільбюрі, як вище (Арег — латинський переклад Вепра).

³⁾ „Болеславъ же башеть еще гордя ся своимъ безумьемъ... пришедъ во дву стугу, воева около Щекарева и взя десять селъ, и тако идяшеть назадъ с великою гордостію, творяшеть бо ся аки всю землю (вар.: Русь) вземъ“ — Іпат. с. 585.

⁴⁾ Actum in prope Szczebreszyno oppido ruthenicali — Akta gr. i ziem. V с. 4. ⁵⁾ Іпат. с. 529, 586. ⁶⁾ Іпат. с. 490.

землі на захід від Буга мав характеристичну назву „україни“¹⁾.

Як ми вже знаємо, Берестейська земля довший час належала до Турово-пинської землі, властиво до Київського князівства. Це почалося, правдоподібно, 1087 року, а скінчилося не пізніше 1157. Як тоді йшла границя Волини, на це в сучасних джерелах не маємо вказівок; з пізніших звісток, XIII—XIV в., бачимо, що поріччя Тисмениці (Воїнь) належало до Берестя²⁾, з другого боку Ратно на верхній Прип'яті зачислялося в XIV в. до Волинської землі. Супроти цього границю Берестейської землі з властивою Волиною, можна би класти з деякою правдоподібністю на вододілі Муховця і Прип'яті, Тисмениці й Володави, бо волости на південь від Володави мусіли вже належати до Червня (пізніше до Холма). Тут отже була північна границя Волини перед поверненням Берестейщини.

Берестейська земля вернулася в склад Волинської землі в середині XII в., а хоч в другій половині вона була якийсь час волостию Василька Ярополковича, а єсть звістки (не дуже певні), що якийсь час її були захопили Поляки, то у всякім разі ще перед кінцем XII в. вона вернулася назад до Волини³⁾. Натомість з складу Волини вийшло в XIII в. Забухе — князівства Червенське (пізніше Холмське) й Белзьке. Ці землі Данило, здобувши від Олександра белзького, прилучив безпосередно до Галичини (1234), а кілька років пізніше (1238) те саме сталося і з Дорогичинською волостию. Її не знати ближче коли захопили були Поляки, Конрад мазовецький віддав на початку 1237 р. хрестоносним рицарям, а Данило відібрав у них слідом і прилучив до своїх земель⁴⁾.

¹⁾ Іпат. с. 490, 571, див. вище с. 351 і 370. В XVI в. крайніми містами Люблинської землі були Горай, Фрамполь, Білгорай в поріччю Лади, Улянів в поріччю Сяна — див. *Źródła dz. XVIII. I* с. 22 і мапу. Це могла бути границя давніша і я за браком інших, старших вказівок держуся її при визначенні границі на мапі. Але постійною вона, розуміється, не була.

²⁾ Іпат. 586, як вище.

³⁾ Про ту окупацію Берестейсько-дорогичинської землі Поляками див. примітку 8.

⁴⁾ Іпат. с. 517, пор. 599, Voigt *Geschichte Preussens* II с. 277 (надання Конрада, датоване 1237, VIII idus Marcii). Коли захопив Дорогичин Конрад, як сказано вже — ми не знаємо. З оповідання літописця (Іпат. 531) про ятвяжський падад, що стався дець 1234 р. (преже війни черниговської) виходило б, що тоді Дорогичин належав до Русі: „Василько изъ Володимѣря уgonи я и бывшу ему третий день изъ Володимеря в Дорогичинѣ“. Що правда, можна тут припускати, що Василько

Для відграничення Волини від Галичини перед прилученням Белзької землі до Галичини ми сліве не маємо ніяких звісток і мусимо звернути ся до пізнійших відомостей про границі Белзьської землі в тій надії, що ці границі не повинні були значно змінити ся, бо традиція Белзької землі йшла з другої половини XII в., коли вона вилучила ся в осібне князівство, а хоч була в XIII прилучена до Галичини, то в XIV відлучена від неї знову на підставі тієї традиції. Отже по актах XV і реєстрах XVI в. границя Белзької землі від Сяна йшла обіймаючи поріччя Любачівки й Рати, повище Добровора доходила до Буга і обминувши Камінецьку волость (Камінка Струмилова), що належала до Львова, обіймала поріччя верхнього Буга, по обох боках його¹⁾. Розуміється, сю границю XV—XVI в. в цілості перенести в XII—XIII в., ми не можемо. І так судячи по літописному оповіданню про компроміс 1214 р. мусимо запримітити, що Любачів мусів тоді скорше належати до Галичини²⁾; друге — ся фігура границі, що обминала Камінку, виглядає на якусь штучну переміну в природній конфігурації її, але як вона давня, того не можемо сказати. Що Бужськ був здавна на пограниччю, се бачимо з звісток XI—XII в.³⁾; в другій половині XI в. навіть його захопила була Галичина⁴⁾. Поріччя горішньої Полтви належало вже до Галичини: там бачимо галицький Звенигород. Сусідні Голі-гори, на верхівю Липи, належали теж до Галичини; на самім верхівю бужського поріччя, в сусідстві Гологір, мусимо класти Рожне поле, що було границею, „на межі“ Галичини й Волини ще в XI в.⁵⁾.

Під час коли Дорогичинська й Холмсько-белзька землі належали до Галичини, Буг був східньою границею Волини від Берестя до Городла. На північ від Буга границя по всякій правдоподіб-

пимстив ся над Ятвягами, спіткавши їх під Дорогичином, хоч тоді Дорогичин не належав до Руси, але далеко певніше брати буквально, що Василько тоді прийшов під Дорогичин і оборонив його, як своє місто. В таким разі Конрад захопив Дорогичин дець в 1235—6 р. Про відібранне Дорогичина Данилом говорю ще в т. III главі I.

¹⁾ До Белзької землі належали в XVI в.: Любачів, Потилч, Тішанів, Добровір, Бужськ, Витків, Стоянів, Радеків, Лопатин — реєстри побору Белзької землі з першої пол. XVI в. в варшавському скарбовім архіві відд. I кн. 37. (Я користав з них в рукописи, тепер вийшли в *Źródła dziejowe* XVIII, I реєстри 1531 і 1548 р.) Пор. на підставі їх зроблену мапу белзької землі XVI в. у Яблоновського *Atlas historyczny ziem dawnej Polski*, 1904.

²⁾ Іпат. с. 489, пор. с. 498. ³⁾ Іпат. с. 174, рік 1098.

⁴⁾ Іпат. с. 385. ⁵⁾ Іпат. с. 177, Лавр. с. 295.

ности й тоді йшла вододілом Лосни й Нура, як то бачимо пізнійше¹⁾; саме Городло належало до Волини в XIII в.²⁾ і відірване було тільки в XIV в., але й пізнійше (ще в XV в.) до нього зачисляло ся. Вище границя переходила на правий бік Буга (Сокаль належав до Белза) і йшла в напрямі на верхівя Стира і Серета, де стрічала ся з старою галицько-волинською границею. В сій часті ми можемо орієнтувати ся тільки пізнішими фактами — пограничними спорами XV в., коли нпр. волинськими волостями уважало ся Олесько й Лопатин, в поріччю Стира, та розграниченнями XVI в.³⁾.

На полудню поріччя Серета ціле належало до Галичини. Там на верхівю Серета стояло галицьке місто Пліснисько, а на верхівю Гнізди бачимо галицький Збараж. Крайніми волинськими осадами були-б Броди (приймаючи їх за Броди XI в.), і Кремінець в поріччю Ікви. Пізнійша границя (XV—XVI в.) йшла теж тут таки, з малими лише відмінами⁴⁾, — через верхівя Стира, Ікви, Гнізди на верхівя Бога. Верхнє Побоже в XIII—XIV в., як я вже згадував, зачисляло ся до Волини, спеціальнійше до Луцька⁵⁾, і се по всякій правдоподібности опирало ся на старій традиції — на приналежности до Луцька (*Levčávnici* Константина) горішнього Бога. Ми можемо потягнути тут границю по вододілу Дністра й Бога, розумієть ся — в значній мірі гіпотетично, при тім не будемо з нею заганяти ся на схід, бо тут по всякій правдоподібности в XII—XIII в. не було й потрібно ніякої певної границі, бо не маємо доказів якоїсь інтензивнішої колонізації на полудень від Бога. В XII в. галицькі князі, тримаючи в своїх руках дністрянське Понизє, сягали й по Побоже: Володимирко взяв Прилук на Десні⁶⁾, потім, в дальших змаганнях в тім же напрямі захопив був і полудневу Погорину, але остаточно, як бачимо, Побоже лишило ся таки при Волини.

Як видно з того, територія Волинського князівства переходила великі зміни. Те що ми означили вище як властиву територію

¹⁾ Див. про склад землі Берестейської й Підляша на поч. XVI в. у Любавського Областное дѣленіе с. 181—6.

²⁾ Іпат. с. 595.

³⁾ Умова 1366 р. — *Kwartalnik historyczny* 1890, III; акт унії 1447 р. — *Codex epist. s. XV* т. III ч. 5; розграничення 1546 р. в І т. виденського Археографического Сборника. Олесько потім зачисляло ся до Львівської землі; для Олеської волости XV в. див. *Akta grodzkie i ziemskie* т. XV ч. 1670, 2441, 3886.

⁴⁾ Нпр. в середині XVI в. Збараж належав до Волини, Броди до Олеської волости і т. п. — див. розграничення 1546 р.

⁵⁾ Умова 1366 р., як вище. ⁶⁾ Лавр. с. 296.

Волини, існувало в сій своїй цілості тільки в XI віці (до 80-х рр.) і при кінці XII та на початку XIII в. Тоді обіймала вона поріччя горішнього й середнього Буга, горішньої Припети, горішнього й середнього Стира й Горини. Пізнійше стратила вона середнє Побужжє (Берестейську волость) і Погорину, а вернувши потім їх собі й навіть придбавши дещо від сусідньої Київщини на поріччю Случи, натомисть стратила Забужжє (Червенсько-белзьку волость) і Дорогичинську землю, і в такій змінній формі (стративши потім іще Побожжє) стара Волинь існувала далі — в середні й нові часи нашої історії.

Тому одначе, що нам незвісні етнографічні території, які війшли в його склад, що нам незвідний також і простір тих територій, які входили в круг впливу старих політичних центрів, ми не можемо судити, які з сих змін були випадковими, а які мали більш органічний характер. Чи Берестейщина нпр. була інтегральною частиною Волини, чи її анексом з X—XI в., і традиція сеї приналежности до Волини була тільки релятивно старша від становища Берестейщини як волости київсько-туровської, якою стала при кінці XI в.? Се й такі інші питання лишають ся без відповіді. Ми можемо оперувати тільки спостереженнями про розмірну, релятивну близькість тих різних волостей, і в такій релятивності усталили те, що означаємо властиву територію Волини й те, що уважаємо її змінами.

Переглянемо тепер головнійші осад Волини¹⁾. Випадає нам почати від її головної, властивої частини — від Побужжя.

Відповідно до вище висловлених гадок про назву Бужан ми повинні дати перше місце Бужську, вважаючи його колишньою столицею — принаймні полудневого Побужжя і полудневої частини дулібської території. Він лежить на границі лісів і подільських рівнин на устї Полтви й Солотвини до Буга, в дуже багатій місцевості, що мусїла й служити його обороною. Останки укріплень мають бути незначні, але близьше не були досліджені. По відділеню Галицького князівства Бужськ став пограничним волинським містом, а в 1160—70 рр. його навіть захопили Галичане²⁾. В джерелах наших маємо про нього звістки, почавши від кінця XI в.³⁾, але особливої ролі він уже тоді не має. Завдяки існуванню кількох подібноїменних осад (що найменше був ще оден Божський — на Богу, а може й більше), не завсїди можна вирізнити, що належить

¹⁾ Дрібнійші історично-географічні замітки дивись в примітках до мапи. ²⁾ Іпат. с. 384. ³⁾ Іпат. с. 174.

до Бужська над Полтвою. Так не знати, чи то його віддали в волость Давиду Ігоровичу в 1100 р., відобравши від нього Волинь¹⁾; я-б уважав се правдоподібним, але категорично годі казати. У всякім разі як не тоді, то пізніше, в 60-х рр. XII в., він був коротенько княжою волостію одного з менших князів — Ярополка Ізяславича²⁾. В XIII—XIV в. він упадає ще більше, так що на початку XV в. (1411 р.) його осаджено на ново, і від того датується його пізніше, звсіди одначе нічим не визначне жите.

Упадок Бужська мабуть починається від тоді, коли в ролі центра полудневого Побужа заступив його Белз. Лежучи теж серед багнистої місцевости, на розі р. Солокії і Ріпки, він вєславився як дуже сильна кріпость. В перше згадується він 1030 р.³⁾, і був очевидно тоді важним містом, правдоподібно — заступив уже Бужськ як столиця полудневого Побужа, що пізніше, в XIII в. й зветься „Белзькою землею“⁴⁾. Від смерті Мстислава Ізяславича був він княжим столом до 1230-х рр., і потім знову в XIV, а своє значінне столиці Белзької землі заховав до кінця XVIII в. Одначе про його внутрішнє жите з XI—XIII в. ніяких подробиць не маємо.

Старий Волинь на Бузі зійшов зі сцени дуже рано. Він згадується тільки на початках XI в.⁵⁾ і більше ні. Реєстр городів — що правда згадує його⁶⁾, але се, очевидно, тільки історична, не сучасна згадка. Длугош говорить про нього як замок, що був давно колись, і граничний обвід 1546 р. згадує тільки „городище Волинское“. Про місце його літописє каже лише, що він був на Бугу, але иньші джерела вказують його зовсім докладно: Длугош каже, що він був на устї Гучви в Буг, на ґрунтах села Городка, і се вповні потверджує иньше, уже зовсім документальне джерело — обвід границь 1546 р.⁷⁾

„Переяз славу“ старого Волиня сусідній Володимир на р. Лузі. Імя вказує, що він був заснований, або принаймні розширений,

1) Іпат. с. 181. 2) Іпат. с. 361. 3) Іпат. с. 105.

4) „Плѣни всю землю Белзскую и Червеньскую“ — Іпат. с. 498.

5) Іпат. с. 101 (рік 1018). 6) Волинь на Бугу — Воскр. I. 240.

7) Ostia (р. Гучви) in villa Grodek, ubi olim antiquitus castrum Wolhin — Длугош, вид. Пшездзєцкого I с. 22. „Мимо село Городецкое Бугомъ и мимо городище Волинское, которое есть по правой сторонѣ Буга“ (властиво, по лївій сторонї, бо гранична комісія ішла в гору Бугомъ і з сього погляду означала сторони ріки) — Археографическій сборникъ I с. 89. Супроти того не може удержати ся здогад Лонгінова, що Волинь був деєс коло устя Кросни в Буг — ор. с. 173—4.

укріпленій за Володимира: нахідки камяного знаряддя показують, що осада тут була ще в передісторичні часи. Від часів Володимира місто се стає головним містом Волини, княжою столицею. Висловлювала ся гадка, що се могло бути навмисно зроблено — аби новий князь з київської династії в новім місті, позбавленім всяких традицій, міг вільнійше себе почувати; се можливо. Потім столицею Волини Володимир зістаєть ся в XI—XIII в., а з початком XIV віка (за Юрія Львовича) стає навіть столицею всеї Галицько-волинськві держави, аж до її упадку. Пізнійше сходить він на другий плян перед Луцьком.

Володимирський замок стояв на розі між рр. Лугом і Смочею, де й тепер є ще городище (наоколо нинішньої вязниці). З оповідання Галицької літописи довідуємо ся, що замок сей мав деревляні стіни і був дуже великий і сильний: угорський король, приступивши під Володимир і побачивши його в цілій красі, з поставленим по стінах військом — „оружникомъ стоящимъ на немъ, блистаху ся щити и оружници подобни солнцю“, мав сказати, що такого города він не бачив і в німецьких краях¹⁾. Коли татарський воєвода Бурандай (коло 1260 р.) зажадав, аби на Волини й Галичині знищено міські укріплення, й сказав розкинути („розметати“) володимирські укріплення, їх не можна було борзо розкинути через їх великість, і Василько казав їх запалити, а потім ще Бурандай казав розкопати й вали²⁾. Одні ворота гброда, від р. Луга звали ся Київськими, другі — Гридшими (вар. Гридшиними, може від гридь — дружина або від імени Гридша)³⁾; імен иньших не знаємо. Саме місто широко розлягло ся над Лугом; руїни церкви з княжих часів, як думають — найстаршої церкви Володимира, Успенської (т. зв. Стара катедра) лежать від теперішнього Володимира за версту, коло с. Федоровця, а села Зимно і Когильно, по пізнійшим звістком, мали бути колись передмістями Володимира⁴⁾. Крім того побереже Луга було заставлене купою підгородніх сел, як Пятидні, Хвалимичі, Житань, Бужковичі.

Про внутрішнє житє Володимира знаємо не багато. Очевидно, се був великий, багатий, торговельний город, судячи по тим чужоземським кольоніям, які згадують ся тут в XIII в.: кольонії Німців,

¹⁾ „Пришедшу же ему Володимерю, дивившему ся ему рекъшу: „яко така градъ не изобрѣтохъ ни в Нѣмъцескихъ странахъ“ — Іпат. с. 510.

²⁾ Іпат. с. 562. ³⁾ Іпат. с. 334.

⁴⁾ Памятники старины въ западныхъ губ. I с. 7. Літературу Володимира див. в прим. 7, також ще Археол. карту Волын. губ. Антоновича с. 64.

Сурожців (кримських Греків, а може й Італянців з Сурожа, теп. Судака), Новгородців, Жидів¹⁾. Особливо поважне місце займала тоді, правдоподібно — протегована самими князями, німецька колонія: поруч бояр виступають у Володимирі при кінці XIII в. „мѣстичѣ Русь и Нѣмцѣ“: діставши від Володимира Васильковича грамоту, що він дає йому своє князівство по своїм животі, Мстислав каже її читати в володимирській катедрі перед боярами і містичами“, Русинами й Німцями. Ця назва „містич“ означає горожан великих, привілеєваних міст, і можливо, що вже тоді, в 1280-х рр., була в Володимирі міська громада організована на взір німецьких міських громад. З р. 1324 маємо грамоту володимирської громади писану до громади м. Штральзунд, з okazji нещастя, яке перенесли коло с. Рігена два володимирські купці, брати Бертрам Русин і Миколай, їдучи з транспортом сукна з Фляндрії, і ця грамота писана в імене *consules et universitas civitatis Ladimiriensis*²⁾. Печатка, прибита на цій грамоті, має образок св. Юрія на коні — герб міста, що був разом і гербом Галицько-волинської держави.

Початки володимирської катедри в пізнійших звітках ведуться від Володимира³⁾. Це дуже правдоподібно, можна сказати — певно, хоч в літописи про володимирського єпископа маємо звістки тільки з кінця XI в.⁴⁾. Велика церква Богородиці, розпочата Володимиром, але докінчена вже за Ярослава⁵⁾, мала, очевидно, служити єпископською катедрою; можливо, що це як раз так звана Стара катедрa, від котрої зісталися тільки руїни фундаментів, коло с. Федоровця.

Нову катедрu, теж Богородиці (Успенія), збудував батько волинської династії — Мстислав Ізяславич; церква була велика⁶⁾, а висока була ще в XVIII в. на 50 метрів, але збудована по звичайному, простому плану, яким будувалися поменші церкви XII в. Вона зіставалася від тоді аж до кінця XVIII в. володимирською катедрою і гробовищем волинських князів, почавши від самого її фундатора Мстислава⁷⁾. Знайдено при недавніх розкопках

¹⁾ За Володимиром в літописи плачуть: „все множество Володирцевъ, мужи и жены и дѣти, Нѣмци и Сурожцѣ, и Новгородци, и Жидове лякахуся аки и во взятѣе Иерусалиму“ — Іпат. с. 605.

²⁾ *Hansisches Urkundenbuch* II ч. 420. Грамота ся наведена ціла у нас в т. V гл. 4 (міщанство).

³⁾ Никон. I с. 465. ⁴⁾ Іпат. с. 148. ⁵⁾ Іпат. с. 108.

⁶⁾ 30 × 22 метрів. ⁷⁾ Іпат. с. 382.

в одній з її ниж купу костей вважають за останки зібрані з княжих гробів, а між ними по знищенім гангіреною долішнім щелепі (щощі) пізнають і череп кн. Володимира Васильковича, що вмер від рака на долішній щощі і був теж похований в сій церкві, для котрої він багато зробив за життя¹⁾. Літопись оповідає, що він в сій катедрі спорядив два дуже багаті образи Спасителя — оден окований золотом з дорогим каміннем, другий сріблом, та жертвував „сосуди служебні“ з чистого (жъженого) золота, висаджені дорогим каміннем²⁾. Крім того ся катедра, завдяки своєму високому положенню і сильній будові, служила наче-б оборонною вежею під час ворожих нападів; так під час одного нападу Поляків, коли вони, впущені до міста як союзники, кинули ся грабувати місто, Володимирці — „останокъ людей“ — замкнули ся в церкві, і Ляхи не могли здобути церкви: „твердымъ же бывшимъ дверемъ, не могоша неѣчи“, а тимчасом наспіла поміч. Під час татарського погрому 1240 р. люде знову сховали ся в церкві, але на сей раз не уратували ся, і церква тоді мусіла потерпіти, разом із цілим Володимиром: галицький літописець пише, що в Володимирі тоді не лишило ся живої душі, церква Богородиці й иньші церкви були заповнені трупами людей. Потім катедра пережила ще кілька погромів і нещасть, була перебудована і нарешті завалила ся 1782 р., так що від неї лишили ся тільки спустошені стіни з незначними останками фресків; старі гроби спустошені, з річей майже нічого не заціліло, а від колишньої розкоші й багатства не зістало ся й сліду. Тепер заходять ся коло її реставрації.

Крім сеї найславнішої — Мстиславової церкви Богородиці в Володимирі знаємо в XIII в. церкву св. Дмитра, що розписав той же Володимир, справив срібні оклади з дорогим каміннем на образи, золоті й оксамитні завіси, съ дробницею“, себто перлами або дрібними образками³⁾, — тепер про неї всякий слух загинув. Згадана ще каплиця Йоакима і Анни, збудована 1289 р. Мстиславом Даниловичем над гробом бабки — жінки кн. Романа⁴⁾; се пізнійша замкова каплиця, тепер і від неї нема сліду. Сучасна

¹⁾ Про той череп Володимира див. замітку П. Уворової, Археологическія извѣстія и замѣтки, 1898.

²⁾ Іпат. с. 609. Перед тим, приложивши до Володимира Васильковича Іларіонове похвальне слово Володимирови съв., волинський літописець приложив і все те, що Іларіон говорить про київську Софію, до володимирської катедри (с. 606), через се не можна тих похвальних слів на правду прикладати до володимирської катедри.

³⁾ Іпат. с. 608. ⁴⁾ Іпат. с. 616.

традиція зачисляє ще до передтатарських часів церкву св. Василя і дві церкви Сьвятогорського монастиря в с. Зимнім; на місці нинішньої церкви св. Василя (збудованої очевидно пізніше) дійсно мусіла стояти ще давніша церква, судячи по останкам будови.

З монастирів в Володимирі в XI—XIII в. звістні три. Один за Лугом, на передм. Зимні, так званий Сьвятогорський, „Сьвята Гора“, названий так, очевидно, за Атосом, що звав ся теж Сьвятою горою; тут ролю сеї „сьвятої гори“ сповняла гора зимнянська, над р. Лугом, де є й печери монахів, подібні до київських. В перше згадуєть ся сей монастир в третій чверті XI в.: тут умер давнійший печерський ігумен Варлаам вертаючи ся з Царгорода (доиде града Володимиря, вниде вь монастырь, ту сущий близь града, иже наричють и Святая гора)¹⁾. Потім, в XIII в., за Данила, монастир сей займав особливо важне становище, й його ігумени не раз виходили на володимирських єпископів²⁾. Сей монастир істнує й досі. Другий монастир — „св. Михаїла великого“³⁾, де перебував Войшелк, тоді як його вбив Лев Данилович. Тепер від нього лишив ся тільки цвинтар, з давніми хрестами, під містом, над Лугом⁴⁾. Третій монастир — св. Апостолів, поставлений Володимиром Васильковичом, що наділив його церковними книгами й річами, тестаментом надав йому своє село Березовичі й поручив, умираючи, опіці своєї княгині. Він був на західній частині теперішнього міста, насупроти передм. Білоберегів, але зник давно. Як бачимо з того всього, церковне й монаше житє в XIII в. було в Володимирі досить значно розвинене.

З иньших міст Володимирського князівства в його тіснійшій значінню треба кілька слів сказати про Любомль і Камень. Любомль був одним з улюблених міст Володимира Васильковича: він поставив тут кам'яну церкву св. Георгія, багато її обдарував образами й дорогими, срібними сосудами, церковними покрывами — оксамитними і з паволоки, вишиваними золотом і перлами, багато оправленими служебними книгами (що самі по собі були дуже цінні); вилив дзвони „дивны слышанієм“, „яких не було в цілій

¹⁾ Житє Теодосія с. 13, звістка ся належить до кінця 1060-х чи початку 1070-х рр.

²⁾ Іпат. с. 494. Через те що Атос теж зветь ся у нас сьвятою горою, може бути непевність, чи в сїм місці говорять ся про володимирський монастир; думаю одначе, що воно так.

³⁾ Іпат. с. 573.

⁴⁾ Дверницькій Памятники православія вь г. Владимирѣ, с. 29, Археол. карта Вол. губ. Антоновича, sub voce.

землі“ й т. п. Хороба й смерть не дали можливості йому докінчити церкви: вона не була помальована ціла, а тільки „всі три олтарі й шия вся“, але опись сеї церкви одна з найдокладніших, які ми маємо в сім роді, лишила ся одним з найцінніших епізодів Галицько-волинської літописи¹⁾. В Любомлі перебував Володимир перед смертю, в Любомлі й умер, і тут же, судячи по подробицях про любомльську церкву, мабуть чи не була закінчена й його біографія, заведена до Галицько-волинської літописи.

З волинськими Каменями й Каменцями є чимала трудність: було їх кілька, і між ними не легко з'орієнтуватись²⁾. Я думаю, що в теп. Камені Кошарським маємо ми оден з них. В сім Камені чи Каменці пересиджували Романовичі прикрі хвилі, коли їм забрано і Володимир і Галич (коло р. 1215), окружені одначе в сій малій дірі блискучим двором свого батька, „великими боярами“ Романа, бо „бояре не спроневірили ся, але пішли всі до Камінця“³⁾.

Тіж відносини які істнували між Волинем і Володимиром, повторили ся між старою столицею середнього Забужа — Червеном, і новою — Холмом. Як я вище сказав, Червень мусів бути столицею Забужа (а може й більшої території), не пізнійше X віка, бо вже на початках XI в. забужські міста звуть ся червеньськими городами. Для Забужа заховав він значінне столиці й пізнійше: при дітях і внуках Мстислава він стає княжим столом, столицею червеньського князівства, „Червеньської землі“⁴⁾. Та Данило чомусь був незадоволений з нього і шукав нового центра для Забужа, далі на північ. З початку він думає на Угровськ, де засновує нову єпископську катедру⁵⁾, але потім вибирає Холм і його всякими способами підносить, так що від того часу Холм дійсно стає столицею

¹⁾ Іпат. 609—610; я наводжу її в розділі присвяченим старо-руській штутці — т. III гл. 4.

²⁾ Див. про них низше, в примітках до мапи.

³⁾ Іпат. с. 487—8. Пізнійший редактор розумів тут Камінець на волинсько-київським пограниччю, в околиці Случч, як показує його дописка (Іпат. с. 488), в іпатській кодексі відтята датою й прилучена до дальшого оповідання: Данило іде в Камінець, „въ то же лѣта князаше Всеволодъ въ Кыевъ Святославичъ, имѣя великую любовь к детемъ Романовое“. Що се дописка пізнійша, видно з того, що Святослав в дійсности не сидів тоді вже в Києві, і само по собі не правдоподібно, аби Романовичі сиділи тут, але старий книжник так се порозумів і пояснив се тим, що Романовичі удали ся під опіку київського князя.

⁴⁾ Іпат. с. 498, як вище. ⁵⁾ Іпат. с. 558.

Забужа, а Червень починає упадати, і то так сильно, що вже в подіях XIV в. про нього не чуємо, а далі й всякий слух про нього загинув, і тільки ледви ім'я його заціліло. Знаємо, що стояв він на розі р. Гучви й малого потоку, що тече до неї, серед великих болот, які боронили його. Може бути, що ця позиція, не відповідаючи новітнішим стратегічним вимогам, і була причиною, що Данило шукав нової столиці — так само як подібно положений Звенигород заступлений був за Данила сусіднім Львовом. Але може бути й те, що Данилови хотіло ся мати столицю Забужа далі на північ.

Ближчих подробиць про Червень в наших джерелах не маємо ніяких. Хорографічні назви в двох місцях його околиці вказують на монастирі — один на лівім, другий на правім боці Гучви. „Замчиско“ овальної форми, коло 400 м. наоколо, лежить недалеко Гучви, й заховало ся досить добре¹⁾.

Історію засновання Холма досить докладно оповідає Галицька літопись, при нагоді його пожежі 1259 року²⁾. Данило, каже вона, побачив на ловах гарне місце, що йому дуже сподобало ся: на горі стояв ліс, наоколо нього поля. Він запитав ся у місцевих людей, „тоземѣць“, як зветь ся се місце, і вони відповіли, що воно зветь ся Холм. Воно так сподобало ся Данилу, що він постановив тут збудувати замок, „градець малъ“, і в нїм церкву Івану Злотоустому. З сього оповідання, котрого ми не маємо ніякої причини маловажити, виходить, що на місці Холма перед збудованнем города за Данила не було ніякої оселі. Позиція була дійсно дуже добра для кріпости: гора стояла на розі річки Угорки й малого потічка, що тече до неї; багністі річки й багна боронили приступу.

На сій горі свій перший „малий городок“ Данило поставив, видко, десь коло 1237 р.³⁾. Але позиція міста показала ся о стільки

¹⁾ Див. про нього ще низше, в примітках до мапи sub voce.

²⁾ Іпат. с. 558. Маленьку літературу Холма див. в прим. 7.

³⁾ Так виходить з порівняння з одного боку — Іпат. с. 516: „Кондратови же ставшу кде нынѣ градъ Холмъ стоить“ (1236/7 р., пор. Іпат. с. 531: „еще бо Холму не поставлену сущу“ — в подіях 1234 р.), з другого боку с. 517: „во Холмѣ будушю сму“ (події 1238 р.), та дальших згадок — Іпат. с. 524, 528, 529. В історії міста, в Іпат. с. 558 сказано, що первісний „градець малъ“ розширено ще перед приходом Бату (треба, мабуть, розуміти похід 1242 р.): „и созла градъ иныи, егоже Татарове не возмогоша прияти, егда Батый всю землю Рускую пойма“. Висловлена давнїше гадка, що Холм як осада існував ще в XI в. (Холмская Русь с. 14), опираєть ся на згадки у Длугоша під 1074 р. (І с. 349), але його оповідання по просту анахроністичне.

вигідною й важною, супроти пограничної війни й литовських та ятвязьких нападів, що Данило заходився коло розширення й зміцнення Холма. На початку деєх 50-х рр. „поставленне“ сього нового, великого Холма було, здасться, вже довершене¹⁾. Данило поробив тут міцні укріплення; були стіни „з заборолами“, правдоподібно — деревляні, і на них стояли „пороки и самострѣлы“²⁾ — машини до стріляння. Серед замку поставлено таку високу вежу, що з її верха можна було стріляти наоколо міста: вона була збудована з каменя на 15 локтів, а верх добудований з тесаного дерева, „вибілена як сир, аж сьвітила ся на всі сторони“, як каже літописець. Для забезпечення залоги водою вибито керницю на 35 сажнів глибоко. Крім того збудовано сторожеві вежі — замки; одна, по словам літописи, поставлена була „поприще“ від міста, і прикрашена в горі великим, різбленим з каменя двуголовим орлом, 12 локтів завбільшки. Се, очевидно, та вежа, що від неї й досі заціліли останки пів милі від Холма, на р. Угорці (коло с. Білявина), на острівці, наоколо облитім водою. Вона, очевидно, мала боронити переходу через річку. Останки її (одна стіна) й досі мають коло 20 метрів високости, коло 9 широкости; мур грубий на 1 метр, збудований з білого й синього каменя, на цементі; є останки склепіння. Друга вежа, не згадана в літописи, але правдоподібно — з того самого часу, заховала ся, вже далеко лінше, коло с. Стопня, півтори милі від Холма, по дорозі на Люблин: вона, очевидно, й мала стерегти Холм від Польщі, від Люблина. Ся вежа збудована подібно, але менша — стіни високі на 14 м., широкі на 5, заховали ся майже ціло. Коло вежі фундаменти якоїсь иньшої камяної будови.

Позиція й укріплення Холма були так сильні, що коли прийшло ся розвалювати иньні замки по наказу Бурандая, холмському намістнику Романовичі дали натяк не послухати сього наказу. Той так і зробив — не послухав князя, й Бурандай дійсно не відважив ся здобувати місто силою, бо було „утверженіє города крѣпко“. Але Данило мав на гадці зробити з Холма не тільки сильний оборонний замок. Се була дитина його серця, коло котрої він заходив ся в розцвіті своїх сил і засобів, і він хотів зробити з нього першорядне місто. Він старав ся стягнути до нього торговельну й промислову людність: „нача призывати прихожаѣ — Нѣмцѣ и Русь, иноязычники и Ляхы“. Від Татар, каже літо-

¹⁾ Виводжу з того, що на початку 50-х рр. тут уже були розкішні церкви Богородиці й св. Івана — Іпат. с. 548. ²⁾ Іпат. с. 563.

писець, тікали сюди різні ремісники: майстри до виробу сідел, луків, тулів, до виробів залізних, мідяних, срібних — „і було житє, наповнили наоколо города двори, поля і села¹⁾).

З Угровська перенесено сюди новозасновану єпископську катедру. Катедральна церква Івана Злотоустого мала бути якимсь чудом сучасної руської штуки, вже модифікованої західними впливами. Баня її стояла на чотирох арках, що опирали ся на чоловічих головах, вирізьблених якимсь артистом, „от нѣкогого хитреца“; олтарна арка операла ся на двох колюмнах з одноцільного каменя і прикрашена була золотими зьвіздами на синім полі. Двоє церковних дверей були зложені з тесаного каменя — білого галицького й зеленого холмського, різьблені „некимь хитрѣцємь Авдьємь“, а над ними зроблені були золоті й різнокольорові високорізьби (пригѣпы) й образи — на головних дверях Спас, на бічних св. Іван. В середині підлога була зроблена з міді й чистої цини, „яко блещати ся яко зерцалу“. Три вікна мали „римські шкла“, правдоподібно вітражі з образами. Образи були позбирані сюди з різних українських міст: згадують ся образи Спаса й Богородиці, взяті з Києва, з фамілійного монастира Романовичів св. Федора і Стрітенне з Овруча. Навіть дзвони привезено з Києва. Окрім сеї церкви Данило збудував в Холмі ще церкви Трійці, Богородиці, безмездників Кузьми і Демяна, де верх підпертий був чотирма стовпами, витесаними з одноцільного каменя. Насаджено й гарний сад в гброді²⁾).

Але сю Данилову улюблену дитину чекала тяжка пригода — 1255 року з якогось припадку, „отъ окаянных бабы“ якоїсь, загорів ся Холм і погорів страшно. „Мідь текла як смола“, поломя було таке велике, каже літописець, що його було видно по всій землі — в околицях Белза й у Львові, і люде, думаючи, що то Татари запалили Холм (бо се стало ся підчас походу татарського воеводи Куремси на галицько-волинські землі), пустили ся тікати. Данило прибув на сю вість і дуже жалував сього нещастя, та заходив ся з незломною енергією коло відновлення міста. Церкви св. Івана і Трійці відновлено, вибудовану нову „превелику церкву“ Богородиці, красою не гіршу від попередніх³⁾. Данило прикрасив її „пречюдными иконами“ і між иньшим поставив серед церкви, перед „царськими дверми“, привезену з Угорщини велику чашу з червоного мармору, з зьмієвими головами наоколо, „изваяну

¹⁾ Іпат. с. 559. ²⁾ Іпат. с. 559.

³⁾ Перед тим згадуєть ся церква Богородиці — Іпат. 538, але св нова мусіла бути або збудована на її місці або зовсім незалежно від неї.

мудростю чюдну“; вона мала служити „крестилницею“ — аби в ній сьвятити воду на Йордан. Укріплення міста були зміцнені й побільшені, тільки тої вежі в місті не відбудовано: „Данило мусів будувати городи проти безбожних Татар, і для того не міг її відновити“, каже літописець¹⁾. Город лишився улюбленцем Данила — його й поховали тут, в тій новозбудованій церкві Богородиці, де й потім ховали холмських княжат.

Але від всіх тих Данилових будов лишилися властиво тільки ті вежі за містом. Церква Богородиці погоріла сильно на початку XIX століття й зовсім перероблена потім.

Ще перед смертю Данила Холм стає стольним городом його сина Шварна²⁾. Правдоподібно, як і пізніше — за Юрія Львовича до Холма належала тоді земля Белзька, Червенська і Дорогичинська. Шварно однак княжив не довго, й по його смерті Холм перейшов до Льва, що мав Галич. Але при кінці 1270-х чи на початку 1280-х рр. він знову відокремляється — в руках Юрія Львовича; ми знаємо його тут від 1282 р. — із записи холмського євангелія, що списав „Євсевій, попович святого Іоана“³⁾. До Юрія, як я сказав, належала тоді земля Холмська і Белзька, а також і Дорогичин з Мельником⁴⁾. І пізніше, до кінця XIV в., Холм від часу до часу бував княжим столом, а своє значіння столиці середнього Забужа заховав до новітніх часів.

Сусідній Угровськ, на устю тієї ж Угорки в Буг, призначуваний якийсь час Данилом на столицю Забужа, втрачає всяке значіння з появою Холма. До Холма перенесено й катедру, що був заснував Данило в тих плянах — зробити Угровськ столицею містом⁵⁾.

Перейдемо до Луцької землі. Її столицю — Луцьк стрічаємо в наших джерелах пізно — в 80-х рр. XI в.⁶⁾, але на істнування його вказує вже назва Лучан, що ми стрічаємо вже в першій пол. X в., у Константина Порфірородного (*Λευζαννοι*). З неї виходить, що Луцьк тоді був політичним центром більшої території, може — більш менш тієї ж, яка пізніше тягла до нього. Традиція колишнього значіння Луцька давала і потім себе знати.

¹⁾ Іпат. с. 559. ²⁾ Іпат. с. 567.

³⁾ Тепер Румянцовського музею; приписка й коментар до неї в Записках т. XIV бібл. с. 40. ⁴⁾ Іпат. с. 599.

⁵⁾ Про теп. Угровськ (Угрусек) і його старину див. Гербачевського Русскія древности и памятники православія Холмско-Подляшской Руси, 1892 с. 183—5. ⁶⁾ Іпат. с. 144, під 1085 р.

Важним центром виступає він в подіях з кінця XI в.¹⁾, а від середини XII віка (1154 р.) стає столичним містом Луцького князівства. Ним зістаєть ся він до другої чверти XIII в., а й переставши бути княжим столом, зістаєть ся важним центром в землі. Від XIV ж віка Луцьк починає брати перевагу над Володимиром, як столиця цілої Волини.

При всім тим з XI—XIII в. знаємо про Луцьк дуже мало. Можемо сказати, що він був кріпким замком. Збудовано його на невеликім, високім острові; ріки — Стир і Глушець й болота наоколо робили його мало приступним. Але в воєнній історії сих століть він не грає особливої ролі. З оповідання Галицько-волинської літописи про жертви Володимира Васильковича ріжним церквам²⁾ припадково довідуємо ся про істнування в Луцьку єпископії; вона була заснована, правдоподібно, за часи істнування в Луцьку осібних князів — за Ярослава Ізяславича або його синів. Катедральною церквою була мабуть церква св. Івана, пізнійша катедрa, де ще при кінці XVI в. лежали „тѣла змерлыхъ господарей християнскихъ великихъ князей рускихъ, и гробы ихъ“ стояли³⁾. З звістних пізнійше церков, церкву св. Дмитра на основі археоґоґічних прикмет і традиції уважають за засновану не пізнійше XII в. Тепер її одначе вже нема: розібрали не що давно. Дуже поважаною святиною був сусідній Жидичинський монастир (миля від Луцька) з церквою св. Миколая: літописець принагідно згадує, що туди приїздив на прощу Данило⁴⁾. З иньших околиць знаємо ще княжий двір „в Гаю“ — „близъ города нѣкоємъ мѣстѣ именемъ в Гаі“. Як оповідає літописець, се було дуже гарне місце, „устроєно различными хоромы“ (будинками), і церква була тут предивна, „красотою сияющи“⁵⁾. Але одиноким останком колишнього багатства і слави тих луцьких церков XII—XIII в. зістала ся нахідка (1861) золотих орнаментованих блях від ікон, як каже урядове стравозданне — „грецької роботи XII в.“, знайдених в замку⁶⁾.

Славний пізнійше Острог не знати навіть чи й істнував тоді. Непевність в тим, як розуміти слова літописи під 1100 р., про городи дані Давиду Ігоревичу „в Божескомъ в Остроѣ“: чи за два осібні міста, чи за одно (Божеський острог). Я уважаю більш

¹⁾ Іпат. с. 144, 179. ²⁾ Іпат. с. 609.

³⁾ Архивъ Югозап. Рос. I т. I с. 291, 324.

⁴⁾ Іпат. с. 501. ⁵⁾ Іпат. с. 597.

⁶⁾ Маленьку літературу див. прим. 7. В I—II зом. Памятників старини в зап. губ. подано кілька луцьких памяток, але пізнійших.

правдоподібним, що се два осібні міста, і — значить — Острог існував уже в XI в. Але більше про нього нічого не чуємо; своє значіння, як новий центр Погорини, здобуває він собі в XIV в.; острозькі пам'ятки належать до сих пізнійших часів.

Про старі центри Погорини — Пересопницю і Дорогобуж теж не багато можемо сказати. Вони оба були дуже часто княжими столами, почавши від відлучення Погорини від Волини і аж до остаточного прилучення назад. При тім до останньої чверти XII в., до часів Ярослава Ізяславича, обидва сї міста були, очевидно, столицями нероздільної Погоринської волости¹⁾. З початку згадується в сій ролі Дорогобуж; в такій ролі, очевидно, віддано його Данилу Ігоревичу 1084 р., і потім знову 1100 р., коли відібрано від нього Волинь²⁾. В середині XII в. поруч Дорогобужа виступає як другий центр і княжа столиця Погорини Пересопниця. За синів Ярослава Ізяславича (себ то деє в 70-х рр. XII в.) Погорину поділено на дві княжі волости — Дорогобужку й Пересопницьку³⁾, і сей поділ тривав аж до переходу Мстислава пересопницького на стіл в Луцьк. Тоді Погорина остаточно злучується з Луцьким князівством, і від того часу й Дорогобуж з Пересопницею втрачає всяке самостійне значіння. Тепер і Дорогобуж і Пересопниця нічим не визначні села, а від колишньої столичної ролі їх зісталися тільки вали городищ та незначні до тепер нахідки — хрестиків, енколпіїнів і т. п. Місцеві монастири — дорогобужський Спаса і пересопницький Рождества Богородиці, звістний в українській філіології своїм евангелиєм XVI в., толкованим „изъ языка българского на мову рускую“, — правдоподібно, ведуть свій початок теж з тих столичних часів. Вони існували ще в XVI—XVII в., як пережитки колишнього значіння сих колишніх міст, тепер не існують уже⁴⁾.

З інших городів Погорини досить часто фігурує ще Шумськ. Хвилює бачимо його навіть княжим столом: серед князів, що за-

¹⁾ Се видно з Іпат. с. 275 (Гліб сидить „в Пересопницї й Дорогобужі“), 281 (порівняти, що Мстислава Ізяславича виганяють з Дорогобужа і слідом дають Мстиславу Юрійовичу Пересопницю) і 335 (Дорогобуж, Пересопниця й разом з ним „всѣ Погориньскія городы“).

²⁾ Іпат. с. 146, 179. ³⁾ Див. вище с. 367.

⁴⁾ Про Дорогобуж і Пересопницю окрім праць Теодоровича (т. II с. 508 і 722) і Петрова Краткія свіддїя, іще Сендкульського С. Пересопниця — Волин. епарх. вѣд. 1880, XI і реферат проф. Антоновича на київ. археол. з'їзді: О мѣстоположеніи лѣтописныхъ городовъ Шумска и Пересопницы, — Труды XI арх. съѣзда т. I.

гинули по погромі руських князів на Калці, згадуєть ся кн. Сьвятослава кн. шумський ¹⁾.

Переїдїм до північного Побужа — Берестейсько-Дорогичинської землі. Про долю сеї землі, що то відділяла ся від Волини то злучала ся знову, я казав уже; неясним зістаєть ся, чи була вона органічно звязана з властивою Волинею (Волинем-Володимиром), чи тільки механічно, і тому так легко відлучала ся. Відокремляла ся в осібну княжу волость вона не дуже часто. Так було десь при кінці XI в., коли тоді тут сидів Ярослав Ярополчич, поки не стратив сеї волости, забунтувавши на свого стрия Сьвятополка (1101 р.); потім в третій чверті XII в. Берестейську землю дістав від батька, Метислава Ізяславича, його молодший син Володимир ²⁾, ще пізнійше Василько Ярополчич. В оповіданню про сього Василька запримечаємо в перше те відрізнення від Берестя Дорогичина, з північною частиною землі що ми й потім бачимо: Василько сидів у Дорогичині, не в Берестю, й на Бересте дивив ся як на якесь вороже вогнище; так виходило б з сього оповідання, але на його деталї не можна дуже покладати ся, бо не маємо його в автентичній формі ³⁾. На початку XIII в. (коло 1209 р.) Берестейська земля якийсь час була відокремлена в уділ Романовичам ⁴⁾, але після того знову на довго злучила ся з Володимиром.

Столиця — Бересте в наших джерелах починає стрічати ся від початків XI в. ⁵⁾ і зістаєть ся столицею землі до новітших часів, тільки поруч нього з часом виростає той новий центр на півночі — Дорогичин, і до нього починає тягнути північна частина землі. Крім свого значіння як адміністративного центра, Бересте було важним оборонним пунктом на русько-польськїм пограничю; Длугош хвалить його сильну, неприступну позицію, від Польщі огорожену багнами й коритом Буга, трудним для переходу. Коло його укріплення й прикрашення заходив ся між иньшим звістний уже нам на тім полі Володимир Василькович: він побудував тут нові укріплення з дерева („зруби Берестій“), поставив кам'яну вежу, „столицю“ „висотою яко и камянецкий“ (а той по літописи мав мати 17 сажнів). Він же збудував (постави) тут церкву св. Петра, обдарувавши її срібними річами ⁶⁾. По смерті Володимира Берестяне вчинили були „кормолу“ проти його на-

¹⁾ Воскр. I с. 132. Про Шумськ цитований реферат проф. Антоновича.

²⁾ Іпат. 283. ³⁾ Про нього див. в прим. 8. ⁴⁾ Іпат. с. 482.

⁵⁾ Вперше під 1019 р. ⁶⁾ Іпат. с. 610.

ступника Мстислава Даниловича, і за те заплатили сильно — але про се говоримо на иньшій місці.

Дорогичин згадуєть ся в перше в середині XII в.¹⁾; в XII—XIII в. він був останньою більшою осадою на руськім пограничу, але осада тут була давня, як видко з находок камяного знарядя, бронзових окрас і монет (діртем VIII в.). Замок стояв на високім правім боці Буга, сто метрів над водою; Буг, розмиваючи берег, знишив значну частину старого городища, що муєло бути незвичайно богате ріжними культурними останками, судячи по тій масі їх, яку викидає вода Буга. Особливо звертали увагу на себе серед них невеликі оловяні пльомби з ріжними значками, часом — з словянськими буквами, що знаходять ся в великих масах і властиво й досі зістають ся не виясненими, що то воно було. Найбільше інтересний факт в житю Дорогичина — се його бунт проти Данила (про нього низше), що коштував дорого місту: Данило, видко, не пожадував його, здобуваючи від бунтівників, так що потім прийшло ся йому „обновляти“ його. Тоді, як каже літопись, він поставив тут „прекрасну“ церкву Богородиці. Здогадують ся, що в сій церкві потім лежат папи Інокентія коронував Данила на короля. Місцева традиція вказує останки тої церкви Богородиці, але сих останків близше не досліджено²⁾.

Як я вже згадував, уже в 2-ій пол. XII в., в оповіданню про Василька Ярополчича Дорогичин відокремляєть ся від Берестя, й Василько сидить в Дорогичині, уважаючи Бересте як би ворожим городом. В польських джерелах є звістка про війну Поляків в 90-х рр. XII в. з якимсь „дорогичинським князем“, що піддержував Ятвягів і тим накликав на себе польський похід; се оповідання, не дуже певне в деталях, було-б інтересне тим що вказувало-б на істновання в Дорогичині княжого стола і по Васильку³⁾. В 30-х рр. XIII в. його мали в своїх руках мазовецькі князі, не знати коли захопивши. Конрад мазовецький віддав був його на осідок хрестоносним рицарам, але Данило зараз відібрав

¹⁾ Іпат. с. 222.

²⁾ Про Дорогичин: Авенаріусь, Дорогичинь надбужскій и его древности (Матеріали по археології Росції, N. 1, 1890).

³⁾ Див. про се в прим. 8. Що до звісток про „дорогичинського“ князя, то д. Андріяшев толкував, що тут треба розуміти князя всеї Берестейщини (ор. с. 46 і далі); але се буде довільне толкування, й ніяк не можна заперечити можливости, що в самім Дорогичині був особний князь, і якийсь час при кінці XII в. могло бути особне Дорогичинське князівство.

його, і після того Дорогичин, з сусіднім Мельником, належав уже до галицьких земель Данила, тим часом як Більськ і Каменець на Лосні належали й далі до Берестя. В сім розділі Берестейщини, правдоподібно, треба шукати причин і тих „коромол“ XIII в., про котрі будемо ще говорити низше.

Сусідній Мельник на Бугу славився іконою „святого Спаса Избавника“ в місцевій церкві Богородиці. Перед нею молився Данило, аби Біг оборонив його від Бурундая, й обіцяв її „украшениємъ украсити“; літописець поясняє, що та ікона „и нынѣ стоить в велицѣхъ чести“. Про Більськ — останнє звістє нам руське місто на північнім пограниччю, знаємо теж тільки, що там була церква, котру Володимир Василькович обдарував іконами й книгами¹⁾. Взагалі сей князь, як і Данило, показував якусь спеціальну увагу й ласку своїм північним волостям.

Камінець на Лосні Володимир поставив на ново в околиці, що по словам літописця спустіла була вже від часів Романа. Володимир, як оповідає він, хотів в 70-х рр. поставити город деєс на півночі від Берестя — очевидно, для оборони Волини від литовських нападів, і спинився на сих спустілих берегах р. Лосни. Висланий ним „мужъ хитръ именемъ Алекса, иже баше при отцѣ его многы города рубя“, знайшов відповідне місце, і Володимир, виїхавши туди сам „з боярами й слугами“, похвалив його вибір, вирубав ліс і поставив тут город, назвавши його Камінцем, — „зане бысть земля камена“, поясняє літописець; самий город, очевидно, не був кам'яний. Але в ній заховала ся досі кам'яна вежа, по всякій правдоподібності — тоді-ж збудована Володимиром, одна з найцікавійших пам'яток нашого будівництва: вона зложена з цегли, на кругло, мала три поверхи, а в горі вінчала ся вінцем; тепер має високости коло 27, а діаметр 13 метрів.

Сусідній Кобринь, звістний пізнійше як гніздо князів Кобринських, згадується тільки раз, в тестаменті Володимира Васильковича: він передав його своїй жінці, видучивши з поміж інших городів свого князівства, що переходило до Мстислава Давидовича. Очевидно, Кобринь мав служити вдовиною частию княгині²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 608. ²⁾ Іпат. с. 595.

Про внутрішні відносини й жите Волини не багато можна сказати, бо відомости дуже скупі.

Якийсь певній політичній традиції в XI—XII в. в княжих сферах було тяжко виробити ся, бо Волинь не сформувала ся в замкнене політичне тіло, а не мала своєї династії й переходила з рук до рук аж до другої половини XII в. Становище волинського князя і його політика, розумієть ся, мусіли бути зовсім відмінні відповідно до того, чи він тримав Волинь з Київом разом, чи саму Волинь як київську волость, чи вкінці — мав боронити ся від алетитів київського князя. Тому про таку скристалізовану політику, як нпр. галицьких князів, тут і мови бути не може; одначе деякі загальні мотиви запримітити можна.

Традиція, що Галичина колись належала до володимирського стола, здаєть ся, полишила деякі сліди у волинських князів. Її можна добачати у Давида Ігоревича, коли він пробує забрати собі Тербовельську волость Василька, у Святиполка, коли він, здобувши Волинь, хоче доповнити сю „волюсть свого батька і брата“ Галичиною, нарешті в змаганнях Романа здобути собі Галичину. Одначе категорично сказати, що як раз ся традиція впливала тут, годі, бо всі ці факти можуть толкувати ся й комбінацією иньших обставин і мотивів.

По за тим одначе в обохільних відносинах агресивне становище супроти Волини займає Галичина, як сильнійша, більш сконсолідована держава. Не кажучи вже про походи галицьких князів на Волинь, коли вона лучила ся з Київом, Галичина робить і територіальні зривки з Волини. Уже саме розпросторенне Галицької волости на дністрянським Понизю робило ся зі шкодою для Волини, бо ся степова країна властиво мусіла давнійше тягнути до Луцька — до Лучан. Але сею степовою країною волинські князі не дуже, здаєть ся, інтересували ся. Та територіальні страти нею не обмежали ся; ставши міцною ногою на Понизю, галицькі князі сягають і далі на північ: пробують захопити полудневу Погорину, як ми вже бачили. З другого боку вони простягають руку й на Побуже: знаємо, що Галичане якийсь час тримали Бужськ. Але ці страти волинським князям удало ся вкінці собі вернути.

В відносинах волинських князів до київських, коли Волинь не належала до Києва, все виходила на верх справа заграних від Волини земель — Погорини й Берестя. Се зазначило ся виразно вже в звістній волинській історії 1097—9 рр. Пізнійше, коли Ізяслава Мстиславича вигнали з Києва на Волинь, він зараз заявив претенсію на Погорину: „а то волость отца моего и моя по

Горину“, казав його син Метислав¹⁾. Але наслідком тих тісних звязків, які існували між Київом і Волинею аж до останньої чверти XII в., ся справа тільки часами виходила на гору, і замовкла, коли Погорина й Берестє вернули ся до Волини в другій половині XII в.

Противно, на волинсько-туровській границі перевага була, по всякій імовірності по стороні Волини; бачимо се нпр. у справі Черторийська, а таких відірваних від Туровщини волостей мабуть було і більше в землях горішньої Припети й долишнього Стира та Горини.

Степ в спеціально-волинській політиці XI—XII в. не грав майже ніякої ролі, бо Волинь була закрита від степу подністрянським Понизєм, що опанувала Галичина, а Побожє загорнула Київщина. Половецькі напади трапляли ся в волинських землях дуже рідко. Знаємо властиво тільки оден — на Погорину, на початку XII в.²⁾, а й припустивши, що літопись де що промовчала, все таки мусимо прийняти, що Половці Волини не давали ся дуже в знаки. Натомість уже з кінцем XII в. мусіли розпочати ся дуже прикрі напади Литви, про котрі починаємо чути щось докладніше доперва з початком Галицько-волинської літописи. Зараз на початках згадує вона принагідно, що „в землѣ Володимерьстѣй бѣда бѣше отъ воеванья литовского и ятвяжьского“³⁾, і почали ся отсі напади, очевидно, ще з кінцем XII в., бо вже Роман уславив ся своїми побідами над Литвою⁴⁾.

Дуже живі зносини й усякі відносини — приятельські й не-приятельські, вели ся між волинськими князями й Польщею. Про змагання Поляків захопити Забуже або й дальші сусідні землі, — змагання, що все прокидали ся, коли польські князі приходили до сили й надіяли ся скористати з ослаблення своїх руських сусідів, я вже казав. Окрім таких більших епізодів, як змагання Болеслава Хороброго, потім Болеслава Сьміливого, маємо й дрібніші епізоди, як нпр. згадку під 1163 р.: „воеваша Ляхове около Чьрвна“⁵⁾, або як ті згадувані вже, досить загадкові зрештою звістки, про заходи Поляків коло Дорогичинської землі при кінці XII в.⁶⁾. Про пограничні русько-польські війни з XIII в. будемо говорити далі⁷⁾. Зі сторони Руси бачимо ми противні змагання, до розширення своєї території коштом Польської держави, і сю погра-

¹⁾ Іпат. с. 276. ²⁾ Іпат. с. 186. ³⁾ Іпат. с. 483.

⁴⁾ Див. т. III гл. 1. ⁵⁾ Іпат. с. 357. ⁶⁾ Див. прим. 8.

⁷⁾ В т. III гл. 1.

ничну боротьбу, правдоподібно, треба виводити з існування на границях широких україн з мішаною людністю, про які я говорив вже попереду¹⁾.

Але поміж сими конфліктами й навіть попри них і серед них бували між волинськими і польськими князями й часті союзи, помочи, широка участь у внутрішній боротьбі руських або польських династій. Шлюбні звязки між польськими і волинськими князями були особливо часті. Причину таких тісних звязків не тяжко знайти. Зашаховані з одного боку ворожою Галичиною, а з другого — київськими князями з їх претенсіями на Волинь, волинські князі, чи загрожені з одного фронту — від Галичини (коли сиділи з руки київського князя, або були заразом і київськими князями), чи з двох разом, і від Галичини і від Києва, — з простого рахунку мусіли шукати помочи польських князів в тяжку хвилю. З другого боку польським князям воєвничі, рittersькі волинські князі, вороги їх принципіальних ворогів — галицьких князів, були теж дуже наручні, й вони раз у раз звертають ся до них у своїх внутрішніх війнах. Розуміється, се не виключало союзів польських князів і з иншими руськими князями (особливо з київськими), в результаті яких приходило часом і до війни польських князів з своїми волинськими сусідами, але то бувало вже рідше.

Так під час незгоди волинського Ярополка з київським Всеволодом в 1080-х рр. польський князь Володислав-Герман піддержував, здається — не тільки морально, а й більш матеріально Ярополка, свого тіточного брата. Під час боротьби за Волинь в 1098—9 рр. волинський Давид проти київського Святوپолка удається по поміч до Володислава-Германа, але сей останній дав себе закупити Святуполку, также тіточному брату своєму, й зістав ся неутральним; в дальшій війні й Давид, і Святуполкович Ярослав зарівно тікають у Польщу, коли їх побивають. Коли сей Ярослав, чверть віка пізнійше, прийшов до конфлікту з Мономахом, Поляки (Болеслав Криворотий, Ярославів швагер) підтримували Ярослава досить енергічно і кілька разів давали йому поміч, хоч се в кінці й не багато помогло йому²⁾.

З свого боку й польські княжичі знаходили захист на Русі: до Святуполка подав ся по смерті батька, Володислава-Германа, Болеславів брат Збігнєв, і Ярослав Святуполкович потім помири-

¹⁾ I с. 195. ²⁾ Див. вище с. 112—3.

його з Болеславом¹⁾. Коли по смерті Болеслава Криворотого²⁾ розпочала ся боротьба між його синами, старший Болеславович Володислав удав ся по поміч до Всеволода Ольговича, супроти звязків свого молодшого брата Болеслава Кучерявого з Мстиславичами. Він посвоячив ся з Ольговичами, оженивши свого малого сина (Болеслава Високого) з донькою Всеволода Ольговича й піддержував його самого і його сина Сьвятослава, волинського князя, в їх боротьбі з Мстиславичами й Володимирком галицьким. З свого боку Всеволод піддержує Володислава в його боротьбі з братами (тоді то Ольговичі дістали при угоді з Володиславовими братами Візну). Коли ж Володиславу вкінці прийшло ся тікати з Польщі (1146), вислав він свого сина в Київ³⁾.

Брати Володислава піддержували знов свого шваґра Ізяслава Мстиславича, хоч і не дуже енергічно, як ми бачили, бо не могли своїми силами свобідно розпоряджати супроти заходів Володислава. Тут знову повторяєть ся клясична констеляція: польські князі помагають волинському князю, Ізяславу, проти галицького (Володимира) і проти київського (Юрія). Союз сей лучив ся разом із шлюбними звязками; джерела наші не дають докладніших пояснень сих звязків, але недавніми часами було доведене зовсім правдоподібно, що Ізяслав оженив свого сина Мстислава з сестрою Болеслава Кучерявого⁴⁾.

Сей союз між волинською династією Ізяслава й польськими князями держить ся і далі потім, тільки звістки про волинські справи з сих часів досить скупі. Знаємо, що підчас боротьби з Юриєм Мстислав Ізяславич шукав помочи в Польщі⁵⁾, хоч і не знаємо, чи дістав дійсно. Пізнійше на союзі з Поляками опирав ся він у своїх спорах за Київ з Ростиславичами (1169), але здаєть ся, теж далі дипломатії справа не пішла⁶⁾. Син Мстислава Роман, бувши волинським князем, жив у незвичайно тісних зносинах з польськими князями, звертав ся часто за помочю до них в своїх справах, як от у своїй галицькій авантурі 1188—9 р., кілька разів, потім у боротьбі з Рюриком, — і з свого боку давав

¹⁾ Лавр. с. 271, Галь II гл. 38.

²⁾ + 1139. ³⁾ Див. вище с. 144.

⁴⁾ Balzer Genealogia с. 181—2; окрім того він здогадуєть ся, що й брат Болеслава Кучерявого Мешко Старий був в друге оженений з донькою Ізяслава (с. 165—6); доводи його теж не злі, але справа не виходить далі гіпотетичної правдоподібності.

⁵⁾ Іпат. с. 330. ⁶⁾ Іпат. с. 365.

поміч польським князям у їх усобицях: в боротьбі Казимира з Мешком 1191, потім помагав Казимировичам, 1195 р., а певно, що з обох сторін такі факти трапляли ся й частійше, ніж ми знаємо¹⁾. Сі звязки були цінні для Романа особливо тоді як він мав ворогів і від Галича і від Київa, хоч польська поміч взагалі не була дуже значна, бо польські князі мали тоді свої домашні клопоти.

Взагалі про якусь більш ясну і постійну княжу політику на Волини можна говорити від тоді, як тут загіздила ся своя династія — себ то від середини XII в. Але політику сеї династії — Мстиславичів можна схарактеризувати одним словом як не-волинську. Мстиславичі легковажать собі свої волинські волости та все шукають чогось ліпшого. Ізяслав цілий вік бореть ся за київський стіл, держачи Волинь тільки в резерві, як ми вже то бачили. Так само й його син Мстислав духом живе в Києві, хоч доля судила йому тільки „діткнути ся“ золотого київського стола. Так само пильнує Київa його молодший брат Ярослав луцький. Супроти упадку Київa з кінцем XII в. в дальшій ієнєрації тільки поменші князі, як от луцькі Ярославичі (Інгвар і його син Ярослав) интересують ся Київом і там часами засідають. Старша лїнія — Роман і його син Данило вже Київом помітують, а звертають всю свою енергію на те, аби здобути Галичину.

Не можна в тім не добачити интересної паралелі з політикою иньшої династії — чернигівської. Ріжниця тільки в тім, що успіхи чернигівської династії були не трівкі, не йшли дальше особистих успіхів того чи иньшого князя, тим часом як волинським князям удало ся досягнути щось реальнійше: сполучити трівко Волинь з Галичиною й заснувати сильну державу, що істнувала півтора столїтя, не без певних користей для національного й культурного розвою українсько-руського народу.

Про політичну діяльність громади — віча в Волинських землях XI—XII в. літопись говорить дуже мало, і тут таки муєїла вона де що замовчати, бо земля переживала занадто важні переміни в своїм політичнім житю, аби могла все зіставати ся їх пасивним свідком. Одинокий факт, преказаний нам літописею, маємо з війни 1098 р., коли Ростиславичі, галицькі князі, обложили Володимир. Ігноруючи кн. Давида, що засїв в місті, Ростиславичі удають ся тоді безпосередно до громади і жадають видачі

¹⁾ Іпат. с. 446—7, 461, Mon. Pol. hist. II с. 411—2, 416—7, 433.

трох Давидових бояр, яко ініціаторів Василькового осліплення, і громада змушує Давида їх видати. „Послали сказати Володимирцям: „ми не прийшли на ваш город, ані на вас, а на наших ворогів: Туряка, Лазоря і Василя, що намовили Давида, і послушавши їх поробив те все Давид. Хочете за них бити ся — ми готові! Як ні — то видайте тих наших ворогів. Почувши се, горожане „созвонили“ віче, і сказали Давиду люде на вічу: „видай тих мужів, бо ми не будемо за них бити ся! за тебе готові бити ся, а за них не бємо ся! як же не хочеш, то відчинимо городські ворота, і тоді сам собою клопочи ся“. Приходило ся Давиду їх видати. Сказав, що їх нема — бо післяв був їх до Луцька, і з тої дороги Туряк утік до Києва, а Лазор і Василь пішли в Турійськ. Люде прочули, що вони в Турійську й підняли крик на Давида¹⁾: „видай, кого вони хочуть, а як ні — то піддамо ся!“ Давид післяв і казав привести Василя і Лазоря, і віддав їх Ростиславичам, і стала ся згода в неділю. А другого дня, в понеділок, на зорях, повісили Ростиславичі²⁾ Лазаря й Василя й розстріляли стрілами“³⁾.

Сей епізод дуже добре показує, що володимирська громада вміла не гірше від иньших рядити в трудних хвилях справами землі, й подібних епізодів, певно, бувало в житю й більше. Але в нїм я піднесу ще ту заяву Володимирців, що вони готові бити ся за Давида, як характеристику їх загальної династичної політики. Дійсно, не тільки з сеї заяви, а і з цілого оповідання про волинську війну 1098—99 рр. видно, що Володимир і взагалі Волинь уважали династію Ігоря Ярославича за свою, і дійсно були готові „бити ся“ за неї і за свого „отчича“ Давида Ігоревича. Натомість на династію Ізяслава Ярославича, що перехопила Волинь від Ігоревої й кілька разів пробувала тут закоренити ся, дивилася Волинь як на чужу.

Так Ярополк Ізяславич нпр. очевидно не мав ані трохи підпертя в землі і при кождім нападі мусів забирати ся з Володимира та шукати якоїсь сторонньої помочи, аби його знову на володимирськїм столі посадила: так було підчас його конфлікту з Ростиславичами і потім в війні з Всеволодом (1084 і 1085). Натомість коли Святиополк прийшов у 1099 р. на Давида, Володимирці боронили ся завзято: облога тривала сім тижнів, і на сей раз, видно, громада не наставала на свого князя, аби піддав

¹⁾ „Кликоша людьє на Давида“.

²⁾ В літописи похибкою: Васильковичі. ³⁾ Іпат. с. 174.

ся, бо справа дотикала ся не шкіри якихсь лихих дорадників-бояр, тільки його самого, його династії, а з тим — і політичної окремішності землі. Вкінці Давид сам не витримав — піддав ся, і Святиполк опанував місто. Але як кілька місяців пізніше Давид прийшов знова під Володимир, місто зараз піддало ся йому, і тільки Святиполкова залога в замку задержала ся і допомгла Святиполковим союзникам вернути місто. Те саме повторило ся на ново трохи згодом: і Луцьк і Володимир піддали ся відразу Давидови, коли він лише з'явив ся¹⁾. Ріжниця в відносинах землі чи її центрів до різних династій очевидна і зовсім не двозначно показує нам політику землі²⁾.

Як відомо, династія Ігоря, в особі Давида Ігоревича не удержала ся на Волини й мусіла перейти на маленьке сусіднє Городенське князівство. Волинь знову переходить в руки династії Ізяслава Ярославича, але ся династія таки не має опертя в землі і не може в ній устояти ся. Се виразно показало ся в конфлікті Ярослава Святиполковича з Мономахом; ще в перший похід Мономаха на Ярослава Ярослав остояв ся: по довгій, двомісячній облозі, Мономах помирив ся з ним. Але при новім конфлікті Ярослав, не чекаючи навіть ворожого війська, подав ся з Володимира, бо, видно, зрозумів ситуацію. Дійсно його бояре зараз перейшли до Мономаха³⁾, і Волинь піддала ся без боротьби. Коли Ярослав прийшов потім з великими силами, Володимир не піддав ся йому, неважаючи, що залога в нім була дуже не велика: очевидно, Володимирці не почували ся до ніякого обовязку супроти Ярослава.

Стративши династію Ігоря, Волинь признає своєю династисю Мстиславичів, коли вони, по кількох перемінах, осідають ся тут уже на певно в середині XII в. Се показало ся виразно, коли Юрий кілька разів попробував відібрати від них Волинь для свого братанича Володимира, сина Андрія, що з руки Мономаха сидів кільканадцять літ в Володимирі. Волинь стояла при Мстиславичах — при Ізяславі, потім при його сині Мстиславі. Кампанія 1149 р. скінчила ся на нічім, обмеживши ся довгою, шеститиж-

¹⁾ Іпат. с. 176—9.

²⁾ Збаламутити може неясність сеї повісті, де вона говорить про Володимир: людье на с. 179 (ряд. 31), горожане на с. 179 (ряд. 9) не означають міську людність, як звичайно — а залогу. На се вказував я в своїй розвідці Волинській вопрось (с. 24), але більш гіпотетично, тепер позволяю собі більше категорично се заявити: се не підлягає сумніву, що мова іде тут про залогу, а не місто.

³⁾ Іпат. с. 205, пор. Воскр. I с. 24.

невою облогою Луцька, так само і кампанія 1155 р. (нова облога Луцька). 1157 р. прийшло до недовгої, але дуже завзятої облоги Володимира: „стояли під Володимиром десять днів, обложивши город, і багато крови пролило ся між ними, — люде гинули від ран“. Юрий побачив, що нічого не візьме, і залишив облогу. Підчас її трапився такий характеристичний епізод: Юрій кандидат на Волинь Володимир Андрієвич з частиною війська пустився під Червень. Червняне зачинили перед ним ворота, тоді він поспробував покликати ся на свої отчинні права: підїхав під город і почав говорити до Червнян: „я прийшов до вас не з війською, ви були милими підданими мого батька, і я вам не чужий — свій княжич, відчиніть ся-ж!“ Але на се котрийсь з города вдарив його стрілою в горло, ледви не вбив, і Володимир, стративши надію добром узяти Червень, казав спустошити його околиці¹⁾.

В завірюхах першої половини XIII в. володимирська громада також виказує особливе привязання до своєї династії. Ми маємо кілька таких епізодів. Так коли галицькі бояре закликали до себе Ігоревичів, і Володимир Ігоревич вислав посла у Володимира, де була тоді Романова родина, жадаючи, аби її видали, а князем собі прийняли Ігоревича Святослава, та грозючи инакше знищити місто, — Володимирці так роз'ярили ся на єї жадання, що хотіли вбити посла. Тільки вдова Романа, помітивши, що деякотрі з володимирських бояр уступають ся за послом, побояла ся боярської інтриги й сама потайки вибрала ся з синами з Володимира. Володимир після того прийняв князем Святослава, але Володимирці й далі духом тримали ся з Романовичами. Коли між Ігоревичами почала ся сварка, братанич Романа Олександр белзький з польською помочію прийшов під Володимир; Володимирці відчинили йому зараз місто й видали Святослава — „відчинили Володимирці їм ворота, кажучи: се братанич Романів“; а коли прийняті добровільно разом з Олександром Ляхи почали по неприємельськи грабувати в місті, Володимирці нарікали, що повірили їх присязі, та казали: як би не був з ними наш Олександр, не пустили-б ми їх і за Буг“²⁾. Про Берестян літописець теж каже, що коли Романова родина утікла перед Ігоревичами з Володимира

¹⁾ Іпат. с. 272—3, 330, 334—5.

²⁾ „Аще не былъ бы сродникъ ихъ с ними Олександръ“ — сродникъ ихъ тут може означати „їх (Володимирців) земляк“ або „їх (Романовичів) свояк“, а вище вони звуть його синовцем Романа.

до польського князя Лешка, Берестяне удали ся до Лешка та упросили пусити до них Романовичів княжити, і стріли їх з великою утіхою, „радіючи як би бачили перед собою великого Романа“¹⁾.

Від 1215—20 рр. Романовичі міцно засідають у Володимирі, і володимирська громада вже не мала потреби розшибати ся за своїми отчичами. Вона зістаєть ся одначе при тій самій лояльності до своєї династії, котру підносить літописець нпр. оповідаючи про смерть Володимира Васильковича — „особливо плакали ся за ним ліпші мужі володимирські кажучи: добре-б було нам умерти разом з тобою, господине, бо з тобою малисьмо „свободу“ (себто вигоду): дід твій Роман визволив був нас від усяких кривд, тиж, господине, подобив ся до нього (сему поревноваль) і йшов слідами свого діда“²⁾.

Супроти такої загальної лояльності Волини до своєї династії, вдаряють в очі „коромоли“ Берестейської землі з середини і з другої половини XIII в. Якийсь запах „коромоли“ дає себе відчувати вже в згаданім оповіданню про Василька дорогичинського, де сей князь, вигнавши з Берестя Володимира минського, боїть ся одначе лишати ся там сам і полишивши залог, вертаєть ся до Дорогичина. Але на деталі сього оповідання тяжко покладати ся, тож і наперати на сї подробиці нема що. Пізнійше, на початку XIII в., як ми бачили, Берестяне виявляють велику любов до волинської династії Романа. Перший зовсім певний епізод коромоли став ся в Дорогичині підчас татарського походу 1240—2 рр. Коли Татари перейшли на Угорщину і Данило вертав ся з Польщі на Волинь, з своєї утечі, він прийшов в пограничний Дорогичин, але місто замкнуло перед ним ворота. Данило на разі запротестував: „се був город наш і наших батьків, а ви не пустили мене до нього“, і з тим пішов далі, відложивши пімсту на пізнійше. Літопись додає, що дійсно пізнійше Бог помстив ся над „держателем“ Дорогичина й дав його в руки Данилу³⁾: Данило узяв місто силоміць, „копьемъ“, і видко — при тім не пожалував його, так що прийшло ся потім „обновляти“ Дорогичин⁴⁾.

Оповіданне літописи говорить так, наче завинив у сій коромолі „держатель“ Дорогичина — отже якийсь боярин. Але що такий боярин, припустім — оден з тих „нечестивих“ галицьких ворохобників, тут, на краю Руси, далеко від огнища боярських

¹⁾ Іпат. с. 491, 482, 482—3. ²⁾ Іпат. с. 605.

³⁾ „Бог послѣже отмѣстьє створи держателю града того и въдасть и в руцѣ Данилу“. ⁴⁾ Іпат. с. 524.

партій і впливів міг затримати при собі місто в своїй коромолі, так що Данилови прийшлося аж „копіємъ“ його здобувати, сього не пояснимо інакше як тільки так, що коромолу сю піддержувала й міська громада, або якась її частина, отже що се було повстання народне. Тим поясняється й таке острепоступовання з містом Данила, взагалі дуже дражливого на пункті масових рухів і в каранню їх безоглядного, як побачимо ще нижше.

Як толкувати собі треба се повстання, на се літописне оповідання не дає ніяких вказівок. Я бачу два можливі толкування; одно — що дорогичинська громада, недавно перед тим прилучена до забужських земель Галичини і таким чином відірвана від Берестейщини, не була задоволена сим. Друге можливе об'яснення — що се був оден епізод з серії тих громадських рухів, де міські громади, користаючи з паніки, наведеної татарським находом на князів, пробували виломити ся з-під княжої зверхности й перетворити ся в автономні міські републіки — сї рухи, що в такій численности виступають на східнім пограниччю Волини в тім часі, будуть нами обговорені нижше. Се друге толкування здається мені правдоподібнішим, і з ним знов таки легше пояснити собі те завзяте Данила, хоч і перший мотив міг не зістати ся без впливу.

Другий епізод — далеко простіший — маємо в Берестейщині, по смерті Володимира Васильовича. Своїм наступником він оголосив Мстислава Давидовича, але Берестяне сього розпорядження не услухали. Літопись се оповідає так: Берестяне учинили коромолу: іще за життя Володимира, коли він захорював, вони удали ся до Юрія Львовича (що держав землю Холмську й Дорогичинську волость) і присягли йому на тім: „як не стане твого стрія (Володимира), то ми твої, і город твій, а ти будеш нашим князем“. Тож коли умер Володимир, Юрій, довідавши ся про се, приїхав у Бересте і почав у нїм княжити за порадою своїх дурних, молодих бояр і коромольників Берестян¹⁾, а в Камінець і в Більськ післав свої залоги¹⁾.

Отже властиво тут не було зради династії, тільки Берестяне на випадок смерті Володимира зарядили собі інакше, ніж хотів Володимир, можливо — ще перед тим, нїм він оголосив своїм наступником Мстислава, зголосили ся до Юрія і могли виходити з того погляду, що всякі з'обов'язання послухности і підданства кінчать ся з кінцем династії. На вибір князем Юрія дуже легко могло вплинути те, що він володів частиною Берестей-

¹⁾ Іпат. с. 610—1.

щини, отже приймаючи його собі князем, Бересте вертало собі ті пригороди, що були від нього відірвані за Данила (Дорогичин і Мельник). Разом з Берестем і солідарно з ним при тім ішли його пригороди — Більськ і Камінець. Справа скінчила ся на тім, що Мстислав страхом татарського находу змусив Льва, аби відкликав свого сина з Берестейщини, і Юрий забрав ся звідти, а разом з ним подали ся до Дорогичина й провідники сього повстання — „Берестьяни начальницѣ коромолѣ“. Юрий обіцяв їх не видавати Мстиславу. Бересте мусіло покорити ся Мстиславу і стріло його з великою парадю, коли він приїхав сюди „утвердити людей“: „пріаша ѥ с радостью великою своего господина“, як запевняє нас літописець, хоч щирости тої радості не конче мусимо вірити. Справа скінчила ся на фіскальній драчці: Мстислав, аби укарати за повстаннє, запровадив в Берестейщині на вічні часи („в вѣкы“) новий податок — „ловчее“, „за ихъ коромолу“.

Наведені, досить припадково переказані нам факти показують у всякім разі, що громади волинські вміли брати досить діяльну участь в політичнім житю, хоч того рода прояви їх політичної ініціативи й були більш надзвичайними явищами в житю і з розвоєм князівсько-дружинного режиму трактували ся все більше зі становища „коромолі“.

Дружинно-боярська верства на Волини дійшла значного розвитку. Про її економічну силу можемо судити тільки з пізнійшого: з незвичайного розвою боярського і князівського володіння землею (князівська верства тут злучила ся з боярською). Безперечно, ся велика боярська земельна власність мала свої початки ще в руських часах, хоч при загальній бідності наших звісток про внутрішні відносини на Волини ми й не маємо на се виразних вказівок в літописях. Трохи лїпше стоїть справа з політичною ролею боярства; тут бодай з XIII в. маємо деякі звістки. З попередніх століть можна піднести хіба впливи бояр на Ярополка і Давида Ігоровича: війну Ярополка з Всеволодом й інтригу Давида на Василька поясняли боярськими впливами; можна вказати також на відступленнє бояр від Ярослава Свѣтополковича¹⁾. Але єї факти в собі нічого особливо характеристичного не мають. Інтереснійше починаєть ся вже після смерти Романа. Тим часом як загал боярства, очевидно, стояв по стороні своєї прирощенної династії — Романовичів, знайшла ся й тут партія, що шукала собі иньшого князя. Так 1206 р. визначив ся тут напрям при-

¹⁾ Іпат. с. 144, 168, 175, 205.

хильний до Ігоревичів, так що вдова Романа уважала небезпечним довше зіставати ся в Володимирі й утікла з дітьми в Польщу, а бояре прийняли князем Святослава Ігоревича. Пізнійше коли Володимир опинив ся в руках Інгвара Ярославича, бояре виступили против нього і наслідком того в Володимирі засів Олександр Белзький: „бояром же не любящим Інгвара, Олександръ же со вѣтомъ Лестьковымъ прия Володимеръ“¹⁾.

Сі епізоди дають нам зрозуміти значну політичну роль волинського боярства. Але воно не мало такої сили як боярство галицьке: при браку всякої трівки в політичних відносинах Волини, при частих змінах династій, тут не могло виробити ся таке впливове й сконсолідоване боярство як у Галичині і не визначаєть ся такою сьмілою ініціативою як се. Чи тому що не мало таких сил і впливів, чи тому що не виеманципувало ся від династичної лояльності в такій мірі як боярство галицьке, тільки своїх політичних впливів воно не розвинуло далі в напрямі, вказанім сими вступними епізодами XIII в. — аби свобідно розпоряджати ся княжим столом. Проявів противдинастичних змагань ми пізнійше не бачимо зовсім. Протівно, літописець, що так часто титулує „невірними“ галицьких бояр, не раз зі співчутєм підносить лояльність волинських. „Бояри не спроневірили ся (бояре не изневіриша ся), але пішли у Камінець“ за Васильком, зі співчутєм зауважає він про них, коли Романовичам з цілої спадщини їх батька полишила ся маленька Камінецька волость²⁾.

Дуже значна, мабуть переважна частина володимирських бояр, на чолі котрих стояв тоді Вячеслав Товстий, вірно тримали ся Романовичів в 1240—1 рр., коли в Володимирі сидів піддержаний Лешком Олександр белзький, і ділили всі пригоди вигнаних княжичів. Вони беруть участь в церемонії, коли Данила садовили в Галичу на стіл: „бояре володимирські й галицькі — Вячеслав володимирський і Володислав галицький (проводирі), і всі иньші бояре володимирські й галицькі й воєводи угорські“. А коли галицькі бояре вигнали з Галича Данилову матір, володимирські бояре разом з Уграми зайняли ся реституцією її: „прийшов король в Галич и привів ятрів свою велику княгиню Романову, також бояре володимирські, Інгвар і иньші князі“; з Романовою княгинею і володимирськими боярами, як її головною підпорою і радою, нараджуєть ся при тім король, як йому бути з галицькими

¹⁾ Іпат. с. 481, 483 (коло 1210 р.).

²⁾ Іпат. с. 487.

боярами¹⁾. Поруч сеї льояльної партії мусіла бути й иньша: на ній мабуть опирав ся Олександр белзький, коли потрапив кілька років задержати ся в Володимирі. Але від коли Романовичі вертають ся до Володимиру²⁾, ми нічого не чуємо вже про яку небудь противдинастичну партію тут; вона видно покорила ся, зійшла на далекий плян, або забрала ся з Володимира. Ми стрічаємо тільки від часу до часу вказівки про важне і впливове становище волинського боярства. Нпр. Мстислав Данилович, діставши спадщину по Володимирі, каптує собі бояр, ще за життя Володимира роздаючи їм княжі села³⁾.

Безперечно, що власне на другу половину XIII в., коли Волинь жила без всяких політичних пертурбацій в спокою і міцно усталених політичних відносинах, треба покласти розвій економічної сили волинського боярства та внутрішнє сконсолідованє його. На се останнє — що боярство сформувало ся в дідичну клясу, вказує нпр. поява терміну „боярьський син“, як певного суспільного технічного терміну⁴⁾. Одним з чинників, що причинив ся в тих часах до престіжа боярьської кляси на Волини, мусимо признати домішку до неї служебних князів. Про них маємо вказівки в другій половині XIII в.; так стрічаємо на дворі Володимира Васильковича воєводу князя велонимського Василька, і Юрія князя пороського, що „служив Мстиславу, а перед тим служив Володимиру“. Таких служебних князів мусіло бути тоді на Волини й у Галичині багато, і число їх мусіло зростати при кінці XIII і на початках XIV в. все більше, в міру того як упадало державне жите в землях східноукраїнських, а в північних розширяло ся панованнє литовських князів. Тим поясняєть ся така маса княжих родів на Волини XV—XVI вв.; значна частина їх була потомками служебних князів XIII—XIV в.

Найвищою точкою в розвою сили і значіння волинського боярства треба признати третє й четвєрте десятилітє XIV віку. Тоді столиця всеї Галицько-волинської держави перенесена була в Володимир, і з кінцем династії Данила володимирське боярство мусіла взяти керму держави на якийсь час в свої руки. Та й потім, вибравши своїм князем Болеслава Тройденовича, воно задержало в своїх руках першорядний вплив на державні справи — про се будемо говорити далі.

¹⁾ Іпат. с. 486—7. ²⁾ Десь в р. 1214—5. ³⁾ Іпат. с. 593.

⁴⁾ Нпр. згадуєть ся „дворный слуга (Володимира), любимы сынъ боярьский Михалевиць именемъ Рахъ“ — Іпат. с. 584.

Для культурного життя Волини досі ми маємо переважно літературний матеріал; що до археології, то Волинь належить до найбільше ретельно вивчених країв. Дуже інтересну ілюстрацію волинської культури XIII в. дає оповідання Волинської літописи про побудовані Володимиром Васильковичем церкви й подаровані їм речі. Тут зустрічаємо писані на золоті ікони, ікони оковані золотом або сріблом „з дорогим камінням“, прикрашені часом „гривнами“ або „монетами“, золотими, садженими камінням і перлами; євангелія оправлені в оксамит або оковані сріблом або золотом, з емальовими образками (цяття є финифтом); срібні або золоті, часом саджені камінням церковні сосуди; вишивані золотом і перлами або саджені „дробницею“ — дрібними образками, оксамитні або шовкові (з паволоки) церковні завіси, покрови, мідяні виливані двері і т. и.¹⁾.

Як особлива дорожнечність згадують ся тут же й церковні книги, між ними євангеліє, молитовник і служба св. Георгію списані самим князем Володимиром, — бо він по словам літописця був чоловік незвичайно розумний і читаний, що не спинався й перед трудними, символічними тлумаченнями, „книжників великих и филозофъ, акого же не бысть во всей земли и ни по немъ не будеть — разумѣя притчѣ и темно слово“²⁾.

Галицько-волинських рукописей з XII—XIII в. взагалі рахують дуже багато — як ні для одної иньшої української землі. Але діалектологічний критерій, котрим їх відрізняють, не зовсім певний — чи треба уважати ті діалектичні ознаки виключною прикметою галицько-волинського діалекту, чи ні³⁾. Рукописей же з докладним означенням місця переписання властиво не маємо зовсім, можна лише догадувати ся про декотрі: євангеліє 1280 р. поповича Евсевія було писане по всякій правдоподібності в Холмі.

¹⁾ Іпат. с. 608—10.

²⁾ Іпат. с. 601, 609—10. Що слово „списа“ не завжди треба розуміти буквально, показує запис поміканона 1286 р. — „списанъ бысть сий поміканонъ боголюбивымъ княземъ Владимиромъ сыномъ Васильковичемъ и боголюбивою княжною Ольгою Романовною... Пишущимъ намъ сия книги поѣхалъ господъ нашъ (Володимир) къ Ногоєви, а госпожа наша оста во Володимери“ — Срезневскій Древніе памятники² с. 147. Отже слово „списа“ часом значить „замовив написати“. В оповіданню про Володимира можна розрізняти просто „списа“ і „самъ списа“, і се остатнє розуміти про книги тим самим списані, як то приймають звичайно. Але треба признати, що деяке місце для сумніву зостає ся й тут.

³⁾ Волковъ Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ, 1897, с. 34. Пор. критику прийнятого діалектичного критерія в брошюрі проф. Кримського Филологія и погодинская гипотеза.

Дуже можливо, що в Холмській землі було списане євангеліє Георгія-презвитера (т. зв. Галицьке), здасться 1282 року. В самім Володимирі мабуть був списаний номоканон 1286 р., на замовлення Володимира (самої копії не маємо, а маємо тільки кодекс списаний з неї). В державі Володимира-ж, але без близшого означення місця, для його тивуна Петра, списані були поучення Єфрема Сирина¹⁾...

Памяткою літературної діяльності Волинської землі, одинокою але високоцінною зісталася Волинська літопись, писана, правдоподібно, в 1270 і 80-х рр., якимось чоловіком дуже близьким до княжого двора — до Володимира Васильковича, потім до Мстислава Даниловича. Тут же — чи деє може на волинсько-пинських пограниччю довершена була збірка українсько-руських літописей, представлена групою Іпатського й подібних до нього кодексів.

Дуже інтересні останки волинської народньої поезії або таких поетичних утворів, що оспівували волинські події зацілилися в сучасній поезії українській і великоросійській. Так міні дуже правдоподібною здається гадка, що билина про Дуная Івановича, слугу Володимира (київського), що викрав для нього доньку литовського короля, має в своїй основі поетичну історію Дуная, одного з визначніших воевод Володимира Васильковича волинського, котрого досить часто стрічаємо в польських і литовських справах сього Володимира²⁾. В декотрих інших билинах заховані як поетичний *locus communis* — засьпів:

Какъ изъ далеча было изъ Галичя
Изъ Волинца города изъ Галичя...

або

Изъ-за моря моря синяго,
Изъ славна Волинца красна Галичя...

¹⁾ Срезневський Древніе памятники² с. 147, 149, 158, Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XIV бібл. с. 40. Галицьке євангеліє я датує 1282 р. з таких причин: день записи може вказувати на роки 1265, 1271, 1282 (на пізніші не можна думати, бо інакше було б не шість, а сім тисяч в даті, й вона б не могла складатися зі стількох цифр). Юрій, що був дуже молодим в 70-х рр. (він женився 1280 р.), ледви чи міг згадувати ся тоді разом з батьком; знов же згадка про нього, думаю, вказує на його тіснійшу волюсть, Холмську землю.

²⁾ Іпат. с. 585—6, 598—9. Що Дунай був чоловік з репутацією, показує епізод з Конрадом мазовецьким, де він, діставши з Люблина запросини — їхати в Краків княжити, просить у Володимира: пошли со мною свого Дуная; ать ми чесно“ (аби бачили, яку ти міні честь показуєш) (Іпат. с. 598).

що виразно вказують на існування якихось епічних, тепер уже затрачених переказів про волинських (або галицько-волинських) героїв ¹).

Далі — маємо цілий ряд пісень зв'язаних з іменем Романа або його родиню ²). Так у весняній українській грі „Воротар“ маємо діалог між двома сторонами, одна зве себе „людьми князя Романа, нашого пана“, і везе з собою „мизинне дитятко, у сріблї у злотї, на золотім кріслі“, друга сторона в неприсутности князя Романа стереже місто, до якого приїздять ті люди, і на їх пояснення випускає їх до міста. З різних пояснень, предложених для цього діалога, найбільше правдоподібним вважаю те, що тут іде мова про „мизинне дитятко“ самого Романа — пам'ять про його малих сиріт-княжат ³). В великоросійській народній поезії маємо пісні чи билини: а) Про напад на землі „князя Романа Дмитрієвича“ двох „племенників“ литовського короля; в неприсутности його вони викрали його жінку з дитиною, але Роман, довідавши ся про се, напав на литовських королевичів, увільнив родину і страшно помстив ся над нападниками (в різних версіях ся історія представляєть ся з значними відмінами). б) Люди Мануїла Ягайловича викрали жінку князя Романа Дмитрієвича, але вона втікла з неволі. в) Князь

¹) Древнія російскія стихотворенія собр. К. Даниловимъ с. 22, 203. Імена Волини й Галича великоросійським рапсодам здавна стали незрозумілі, й наслідком того появили ся такі дивовижні варіанти як нпр. в Онежських билинах вібр. Гільфердінгом (II 128, пор. 130):

Да изъ тою ли со Галичи со проклятоей
А й со той ли славной съ Индѣи со богатоей
А съ того славнаго богата съ Волянъ-города,
Съ Волянъ-города да со индѣйскаго і т. и.

²) Пісні про Романа не раз обговорювали ся в літературі. Зв'язав їх з Романом волинським у перше Безсонов, при виданні збірника Рибнікова (I ст. IV—V). Найважніша праця про них — Жданова Пісні о князѣ Романѣ (Ж. М. Н. П. 1890, увійшла в його книгу Русскій былевой эпосъ), окрім того Антонович і Драгоманов Историческіе пѣсни малорусскаго народа I с. 41—2, Костомаров у рецензії на сю книгу — Вѣстникъ Европы 1874, XII, Потебня Объясненія малорусскихъ пѣсень с. 58, О. Мілер у Галахова Исторія рус. словесности I² с. 120—1, Н. Коробки Весенняя игра — пѣсня „Воротаръ“ и пѣсни о кн. Романѣ, Извѣстія II отд. академіи, 1899, II. Особливо дослідники займали ся веснянкою „Воротарем“. Костомаров, Потебня, Коробка поясняли її символічно, мітологічно, відкидаючи історичне тлумачення: але навіть ставши на мітологічну точку треба відповісти на питання: яким чином прийшло в сю веснянку імя Романа, і які реальні факти з його життя на се вплинули?

³) Пробовано ще ближше означити фактичну основу сеї пісні — нпр. посадження Данила на стіл в Галичи 1211 р., але — ne quid nimis.

Роман вбиває свою жінку. Перші дві пісні, очевидно, зложили ся на тлі польсько-литовських відносин Романа (є навіть і подібні деталі: Казимировичі, племенники Мешка, — і племенники литовського короля). Друга пісня правдоподібно виросла з епізоду першої (або як інакше думають — злучена з першою, будучи з початку особною). Третя пісня дає далеко більші труднощі, так що дослідники не відважають ся її звязувати з нашим Романом; не заперечуючи можливости, що маємо тут тільки випадкову подібність імени, я одначе не вважаю неможливим звязати її з Романом, припустивши два мотиви: а) історію його недобрих відносин до першої жінки-Рюриківни, котру він відіслав від себе, а потім силоміць постриг; б) поголоски про нелюдські вчинки Романа (записані Кадлубком).

VII.

Галичина і Угорська Русь.

Західній край! Що можна сказати, чи властиво — чого не можна сказати про найдавнішу історію цього західного краю української території, вказав я давніше ¹⁾. Угорську Русь наші літописці, навіть галицькі і волинські замовчали зовсім, і нам прийдець ся збирати для неї дрібні звістки з пізніших угорських грамот. Про Галичину до середини XII в. маємо лише кілька уривкових звісток ²⁾.

В поглядах літописця Галичина представляєть ся краєм відвічного суперництва Руси і Польщі; такою виступає вона на сторонах літописи уже в першій звістці, про прилучення її за Володимира. Я вище вказав ³⁾, що ся літописна звістка баламутна в своїм представленню, але вона цікава, як відгомін боротьби Руси з Польщею за Галичину в XI в., про котру також не знаходимо докладних вістей в наших джерелах. Друге цікаве в сій звістці, що тут Перемишль виступає як головний, найдавніший центр північної Галичини. Дуже можливо, що він уважав ся давніше загальним центром для цілого Підкарпатя, тоді бо він був ще таким пограничним містом яким став тепер. Я вказував, що пограничні, мішані русько-польські марки зближали ся до Висли, а збита руська колонізація мусіла досить виходити за свою теперішню границю на рівнині, і коли за Володимира руська політична границя тягла ся „аж по Краків“, вона ледво чи виходила дуже значно за ті мішані території.

Пізніше руським князям рідко коли (хвиба ще за Ярослава) удавало ся в цілости вернути ся до Володимирової границі, загор-

¹⁾ Т. I с. 184 і далі, і вище с. 359—362.

²⁾ Літературу Галичини див. в прим. 9. ³⁾ Т. I с. 433 і далі.

нути ті мішані території. Протівно, від коли Краків звязано тісніше з Польською державою, Поляки починають сягати й по чисто руські землі. За Болеслава Хороброго, під час ослаблення Руси по смерті Володимира, Поляки правдоподібно забрали не тільки волинське Забуже, але й Галичину, і вернено сі втрати назад аж кільканадцять літ пізнійше. Звістки про новий атак маємо в 1070-х рр., під час вигнання Ізяслава, але чи здобула тоді що небудь Польща, не знати; у всякім же разі якихось триваліших і значніших успіхів вона певно тоді не осягнула, хіба щось дуже малозначне й ефемеричне. Головна маса галицьких земель від Ярославової ревіндикації мусіла зіставати ся в руках руських князів, чи то злучена разом з Волинею, чи осібно ¹⁾.

При поділі земель за Володимира Галичину злучено в одну волость з Волинею в руках Бориса, потім Всеволода. Пізнійше переходять в безпосередню власть київського князя. В 50—60 рр. в Галичині, мав, правдоподібно, сидіти Ростислав, син старшого Ярославича Володимира, і вона була відлучена від Волини, аж доки Ростислав не втік до Тмутороканя (1064 р.). Причини сеї утечі незвістні; правдоподібно, були ними інтриги Ярославового стрия і сусіда Ізяслава, що здобувши Волинь, хотів прилучити до неї й Галичину. Два роки пізнійше Ростислав загинув від грецької отруї, лишивши у літописця симпатичну память: „сей Ростислав був муж на війну відважний, зростом гарний, лицем красний, для вбогих милосердний. Його три сини мусіли тоді зістати ся ще дуже молодими: на історичну арену вони виходять аж кільканадцять літ пізнійше. Пошили ся вони, правдоподібно, без усяких волостей, бо звичайно старші свояки загортали спадщину таких „ізгоїв“. Правдоподібно їх отчину — Галичину загорнув разом з Волинею Ізяслав, а по його смерті тримав сі волости його син Ярополк ²⁾).

1081 р. вперше виступають сини Ростислава. Того року Володар Ростиславич і Давид Ігорович втікли, не знати звідки — може бути з Володимира, де держав сих претендентів під своїм доглядом Ярополк, і пробували осісти ся в Тмутороканю, де княжив Ростислав перед смертю. Се їм не удало ся: Тмуторокань мав иньшого хованця — Олега Святославича. Потім (1084) чуємо, що два Ростиславичі (не знати, котрі саме, може сим разом Рюрик і Василько), втікши від Ярополка, відій знов таки з Володимира, пізнійше напали на Володимир і вигнали звідти Ярополка. Хто їм сей раз помагав, якими силами вони оперували, лишаєть ся

¹⁾ Див. вище с. 13, 59, 63. ²⁾ Див. вище с. 52, 71.

також невідомим. Київський князь Всеволод вислав свого сина Мономаха — вернути Ярополкови його стіл, і той зробив се. Але Всеволод, що взагалі волів заспокоювати претендентів на чужі волості, ніж на свої власні, мабуть тоді ж таки уважав потрібним заспокоїти Ростиславичів і віддав їм Галичину. Про се чуємо аж пізнійше, принагідно, але правдоподібно воно стало ся таки того 1084 р.¹⁾.

Ростиславичів тоді було ще трох братів: Рюрик, Володар і Василько. Старший — Рюрик сів у Перемишлі. Де сіли інші — не знати. Пізнійше, коли Рюрика вже не було, і в Перемишлі сидів Володар, молодшого — Василька бачимо в Терехові; дуже можливо, що й перед тим він сидів там. Де був престіл середнього? Найпростіше думати на Звенигород, бо він виступає княжою волостю зараз по смерті Володаря. На сеж натякає й оповідання, що Ярополк 1087 р. вибрав ся походом на Звенигород — мабуть не випадково названий сей город. Таким чином Галичина була б поділена на три частини так: старший стіл на Посаню — „горная страна Перемышльская“, середній — на Побужу, мабуть і з верхнім Подністровем (Галичом), молодший — на галицьким Поділю.

Становище молодих князів було зовсім не легке. Ярополк не міг переболіти утрати Галичини, і вони мусіли все мати бачне око на нього. З другого боку йшла боротьба з Поляками, для котрих з відлученням сих волостей зростала принада щось здобути на сій Україні. З третього — простягала руку на Галичину Угорщина, опанувавши закарпатську Русь. А помочи сим бездомним князям-ізгоям ні звідки!...

Молоді, здібні, енергічні, а при тім і досить неперебірчиві, здасть ся, в способах боротьби, вони встигли оборонити свою позицію, хоч і по великих небезпечностях, пригодах і страхах...

На разі найнебезпечнішим ворогом для них був волинський князь. Ярополк не міг помирити ся зі стратою Галичини, бо відокремив її Всеволод з своєї ініціативи без щирої згоди Ярополка (пізнійше принаймні так і говорять ся, що то Всеволод дав Ростиславичам Галичину)²⁾. Вкінці 1087 р. Ярополк вибрав ся походом на Галичину — очевидно, щоб вигнати звідти Ростиславичів. Ішов він на Звенигород — на найблизшого з галицьких князів. Але на дорозі підступом забив його якийсь Нерядець: пробив його шаблею, коли Ярополк безпечно лежав собі в санках під час походу,

¹⁾ Про се див. вище с. 75. Вагання в даті зрештою може бути не велике: між 1084 і 1087 рр. ²⁾ Іпат. с. 167.

може бути спав. Справа ся зістаєть ся досить загадковою. Посуджували Ростиславичів, що то вони були ініціаторами сього убійства. Пізнійше ипр. Давид волинський просто таки називав Ростиславичів убійниками Ярополка¹⁾. Дійсно, убійник Ярополка втік до Рюрика Ростиславича, і Всеволод вибрав ся зараз походом до Перемишля — на ньогож. Можливо одначе, що убійник робив на власну руку, а сховав ся до Рюрика яко до Ярополкового ворога, і похід Всеволода був викликаний лише тим, що Рюрик прийняв убійника²⁾. У всякім разі рука Нерядця увільнила Ростиславичів від небезпечного ворога.

Але небезпечність від Волини на тім не минула ще. Як показує історія осліплення Василька, між Ростиславичами й новим волинським князем Давидом, недавнім товаришом нещастя Ростиславичів (разом з Володарем тікав він у Тмуторокань), що засів на володимирськїм столі по Ярополку, також не було щирих відносин. Мовляв під впливом своїх бояр, що страхали його замислами Василька, але завсїди, видко, й сам непевний що до своїх західніх сусїдів, Давид підбиває Сьвятополка на Василька, настає на арештованню й осліпленню Василька й забирає його собі до Володимира в неволю. Слїдом розмахуєть ся він забрати Василькову волость. Але Володар, видко, добре стежив за ним, і на границі Галичини стрів його на поготові. Давиду прийшло ся видати Василька й вирікти ся всяких плянів на його волость; противно, Ростиславичі пімстили ся крїваво на його волости і його боярах-дорадниках за витяті очи Василька: пограчичний Всеволод спалено, людей Василько казав позабивати, а тих бояр дорадників повішено і розстріляно. „А сього не добре було робити, зауважає прихильний Ростиславичам автор повісти, бо пімету треба було полишити Богови“... Василька він уважає зовсїм неповинним в тих замислах на Волинь, які інсїнуовав йому Давид і переповїдає, як Василько відкрив перед ним душу в неволі у Володимирі, що не мав він ніяких замислів на братию, й одинокою його метою була

¹⁾ Я маю одначе те вражіннє, що автор повісти про волинську війну уважав сей закид Ростиславичам про Ярополкову смерть не правдивим. Пор. слова Василька в тій повісти: „клену ся Богомъ и єго пришествиємъ, яко не помыслитъ есмь зла братъи моимъ ни в чемъ же“ (Іпат. с. 174); в першій лінії, вони належать до тих інсїнуованих Василькови замислів на Сьвятополка, але виключають участь Василька також і в смерті Ярополка.

²⁾ В оповіданню літописця є також натяк на те, що він уважає Нерядця намовленим чи насланим убійником, бо каже, що Нерядецъ то зробив „отъ дѣволя наученья и отъ злыхъ чловѣкъ“.

боротьба з Польщею та з иньшими ворогами Руської землі. „Чую, казав Василько, що Давид хоче мене віддати Ляхам. Ще не мало наситився моєю кров'ю, хоче ліпше наситити ся, коли дає їм. Я бо Ляхам багато зробив лиха, і ще хотів зробити — німстити ся за Руську землю¹⁾. Але як і віддасть мене Ляхам, не злякаюся смерті, те лише тобі скажу по правді: се Бог мині дав за мої високі гадки! Як прийшла мині вість, що йдуть до мене Берендичі, Печеніги і Торки, я сказав собі: як у мене будуть Берендичі, Торки і Печеніги, скажу я своєму братови Володареві й Давидові: „дайте мині свою молодшу дружину, а самі собі пийте і веселіть ся“. І подумав я про Лядську землю: наступлю я на неї за літо й за зиму, знищу Лядську землю й обороню²⁾ землю Руську. Потім хотів я забрати дунайських Болгарів і посадити у себе. Потім задумував я просити ся у Сьвятополка і у Володимира³⁾ на Половців: „піду, думаю собі, на Половців, — або здобуду собі славу, або голову свою положу за Руську землю. А иньшої гадки не було в серці моїм ані на Сьвятополка, ані на Давида! В тім кленуся Богом і його пришествием, що не подумав я чогось злого супроти братії моєї! Та за високі гадки понизив мене і упокорив мене Бог — що як пішли до мене Берендичі, звеселило ся серце моє і утішив ся ум мій“⁴⁾.

Ми можемо вірити сій сповіді. Союз Василька з Володимиром міг дійсно не мати зовсім агресивних цілей, звернених на Давида і Сьвятослава, які підсували йому Давидові бояре.

Давидова інтрига на Василька, як ми знаємо, вкінці наклала велику біду на його самого. Сьвятополк, що уважав Волинь своєю отчиною, „за кару“ забрав її від свого союзника Давида. Але такою-ж отчиною уважав він і Галичину, і хоч присяг був Ростиславичам, що веде війну тільки з Давидом (очевидно — тим бажав він задержати їх нейтральними супроти своєї боротьби з Давидом), але не обстав супроти такої спокуси. „Сьвятополк, оповідає повість, прогнавши Давида, почав думати на Володаря і Ва-

1) мстити — значить і мстити, і боронити, мабуть перше.

2) Або: німщу ся.

3) Сі слова вказують на те, що автор, записуючи сю Василькову сповідь кільканадцять літ по подіях, дечому дав у ній пізніше освітленне (тут нпр. рішучо бачимо вплив пізнішої боротьби Сьвятополка й Мономаха з Половцями — тому Василько має „просити ся“ у них на Половців).

4) Іпат. с. 174.

силька¹⁾, кажучи: „се волость мого батька (Ізяслава) і брата (Ярополка)“²⁾.

Він пішов на них війною. Перша кампанія закінчила ся битвою на пограничу, „на Рожні полі“ коло теп. Золочева; по кріпкій битві Святиполка розбито, і він втік до Володимира. Але своєї перемоги Ростиславичі не використували: „сказали: досить з нас стати на своїй межі!“ Одначе ся обережна повздержливість не допомогла їм. Святиполк передав справу сину Ярославу і вислав його в Угорщину — „вабя Угры на Володаря“. Угорський король Кольман на сей поклик дійсно вибрав ся з великим військом. Володар стягнув в поміч Половців, що вже перед тим почали топтати стежку в Угорщину. Під Перемишлем, куди приступило угорське військо, стала ся сильна битва, і завдяки Половцям зовсім знищено угорське військо. Половці, удаючи втікачку, звабили Угрів до погоні і потім їх „сбиша в мяч, яко соколя галиць збивають“; Угри кинули ся тікати, і багато їх потонуло в Вязі і в Сяні, а гнати їх мали два дні. Число убитих руське джерело рахує на 40 тисяч, і се очевидно побільшення, але й угорське джерело потверджує, що Угри понесли страшні втрати: Половці „вставши вночі, дуже зрана ударили на королівський табор і розігнали його до останку“; короля ледви вивернули, але королівський ескарб захопили Половці і половили всіх, хто не потрапив скоренько утікти. „Так знищили їх, як рідко коли Уграм трапляло ся“...³⁾.

Ця битва під Перемишлем, 1099 р., увільнила Галичину від претензій волинських князів. Дальша кампанія обмежила ся Волиною, і Ростиславичам дали спокій — не тільки Святиполк, але й пізніші волинські князі; можна сказати, що ця війна 1099 р. забезпечила галицьку династію на ціле століття від всяких претензій від східних границь. Але історія з Ярополком, Давидом, Святиполком научила Ростиславичів не звирятися сьому: від тепер фронт їх політики все звернений на схід, і вони всякими способами запобігають зміцненню волинських князів, аби вони не хотіли прилучити до Волини Галичини, по давнішій традиції тої злуки. Особливо уважають вони на те, аби Волинь не лучила ся в одні руки з Київом: очевидно, се пригадує їм історію з Святи-

¹⁾ Рюрику не було вже на світі: він умер 1094 р.

²⁾ Іпат. с. 176.

³⁾ Про джерела до історії з війни 1098—1100 рр. див. вище с. 97.

тополком, і вони в дальшій плянї такої злуки все сподівають ся претензій на Галичину.

Се стає одним з головних принципів галицької політики — тримати ся з противниками волинських князів, але zarazом обставати за відокремленням Волини, не давати опинити ся її в сильних руках київських князів, аби не стала підставою претензій їх до Галичини. Найліпше бачимо се на відносинах Ростиславичів до Мономаха. Поки Волинь була в руках Давида, потім Сьвятополка і його сина Ярослава, Ростиславичі були союзниками Мономаха; коли 1117 р. прийшло до першого конфлікту між Ярославом і Мономахом, Ростиславичі помагали Мономаху і ходили походом на Ярослава. Але як Мономах, вигнавши Ярослава, узяв Волинь собі, Ростиславичі зараз змінили фронт: у війні 1123 р. Ростиславичі пішли в похід уже як союзники Ярослава — здобувати Володимир для Ярослава. І се не була випадкова зміна, а класичний приклад вище сказаної політики галицьких князів, наuczених волинськими князями XI в. Побачимо то далі з зовсім анальоґічною політики Володимирка.

Перемишльська битва ослабила також і угорські апетити на Галичину. На жаль наші відомости про угорські і польські відносини галицьких князів дуже бідні й уривкові, бо київська літопись мало интересуєть ся нашою західньою країною, а угорські й польські джерела маємо з пізнійших часів і теж дуже скупі на якісь близші пояснення.

В угорських джерелах маємо звістку, що Кольоманів стрий Володислав Сьвятий, десь не задовго перед смертю († 1095) вчинив великий похід на Русь, звідти в Польщу і Чехию (!). Подробиці сього походу часто зовсім легендарні (так з ним звязано оповідання, як Угри при облозі Кракова здурили Поляків, що вони мають великі запаси поживи і можуть тягнути облогу без кінця). Але в самім факті такого нападу Угрів на Галицьку Русь, — чи в спеціальнім поході, чи принагідно, — нема нічого неправдоподібного; тим можна пояснити собі, чому 1099 р. Сьвятополк звернув ся до Угрів по поміч на Володаря. Поводом до того Володиславового походу на Русь угорська хроніка ставить се, що Русини накликали були Половців на Угорщину. Вона представляє його дуже успішним. Русини мали просити милосердя у короля „і обіцали королеви бути йому вірними у всім“. Та се, очевидно, звичайна шабльонова фраза, бо ніяких близших подробиць сього походу хроніка не знає, і навіть не мотивує пізнійшого походу Угрів на Русь, 1099 р., „непослушністю“

галицьких князів, як випадало-б для консеквенції¹⁾.

Угорський похід 1099 р., очевидно, робився з тим, щоб захопити собі щось з Галичини; між Ярославом і Кольоманом могла бути на тім пункті угода. Але катастрофа, яка спала на короля завдяки Половцям, на довго відбила у нього охоту до нових проб. Угорська хроніка оповідає, що Кольман умираючи заповів сину пімстити ся на Русинах за неславу, а похід Стефана на Волинь 1123 р., на заклик того-ж Ярослава, уважає походом для сповнення батьківського заповіту. Але з того походу, як знаємо, також нічого не вийшло, зрештою він навіть не був вимірений на Галичину, бо Ростиславичі виступали в ній союзниками Ярослава і Угрів, так що можна сказати — Перемишльська битва забезпечила Галичину на ціле століття від угорських апетитів, як забезпечила від волинських.

В зв'язку з угорським конфліктом, а також і з заінтересованістю Подунав'я, як ми помічаємо у Ростиславичів, спеціально у Василька²⁾, могло стояти зближення їх до Візантії. На нього намагає нам шлях Володарівни з сином імператора Олексія Комнени³⁾. Пізніший союз Володимирка Володаревича з Візантією таким чином міг бути лише продовженням давніших відносин.

Про відносини до Польщі вперше чуємо в літописній записці під 1092 р.: „сього року воювали Польщу Половці з Василем Ростиславичом⁴⁾“. Пояснення для сеї відірваної звістки знаходимо в наведеній вище⁵⁾повіді Василька у володимирському в'язненні, де він боротьбу з Польщею виставляє задачею свого життя:

Характеристично, що антитеза Руси й Польщі так глибоко була відчута і висловлена в нашій письменстві вперше під впливом обставин галицького життя. Вона утворила ся, очевидно, під впливом тієї боротьби за пограничні марки й західні руські землі,

¹⁾ Marci Chronicon c. LXIII — Historiae Hungaricae fontes II c. 198. ²⁾ Про се зараз нижче.

³⁾ Іпат. с. 185, див. ще вище с. 115. Пок. Васілевський висловив здогад (Візантія й Печеніги, Ж. М. Н. П. 1872, XII с. 282—3), мовляв помічний полк хоробрих мужів з гірських країв — τῶν ὀρεινότερων μέρων ἄνδρες τολμηταὶ καὶ ἀρεσιμάνοι αὐτόματοι, що в числі 5000 прийшов Візантії в поміч в кампанії з Печенігами 1091 р. (Анна Комнена I с. 402) — то полк Василька, а гірські краї — то Карпати. Гіпотеза дуже дотепна і приваблива, але дальше легкого здогаду йти з такою голою правдоподібністю, розуміється, не можна.

⁴⁾ Іпат. с. 150. ⁵⁾ С. 411.

про яку я говорив вище. Слова Василька: „мстити Рускую землю“ можуть мати двояке значіння: боронити Русь від претензій польських і мстити ся за давні змагання Поляків — відірвати західні руські землі. Котре з них ні виберемо, се не багато змінє справу. Очевидно відносини були напружені, боротьба йшла далі. Василько одначе чув себе сильнішим, він уважав можливим перенести боротьбу на польський ґрунт і навіть знищити Польщу — „возму“, себто зруйную, „землю Лядскую“.

Осліплення мусіло, розуміється, в значній мірі спараліжувати на далі воєннічі плани Василька, але боротьба йшла таки, тільки її провадив тепер головно Володар. Длугіш, що тут черпав по всякій правдоподібності з затраченого руського джерела, оповідає, що Володар часто нападав на польські землі й забрав до бичу, поки його Поляки не зловили підступом в однім нападѣ, 1122 р. Головну ролю при тім мав відограти оден Поляк Петр Власт, або Петрко, як його зве Київська літопись, що бувши в службі Володаря, зрадив його й видав Полякам. Сей епізод мав великий розголос і описував ся багато разів в сучасній руській і польській літературі, обробляв ся з легендарними подробицями, а завдяки тому, що сей Петро, збогачений своєю долею в викупі Володаря, щедро жертвував на церкви, — перейшов і в західно-європейську літературу. За викуп Володаря Поляки жадали від Василька неможливих сум — 80 тис. гривен, і нарешті мали згодити ся на 20 тис. гривен, виплачених по часті дорогими речами; при тім Володар мав помирити ся з Болеславом. Так оповідають джерела¹⁾. О скільки певне було се помиріння, тяжко вгадати, бо Володар два роки пізнійше помер, але що його сини розпочали свою діяльність походом на Польщу, то з сього-б виходило, що пригода Володаря не багато причинила ся до поліпшення відносин між Галичиною і Польщею.

В тій же сповіді Василька маємо ми далі ще иньші цікаві признання. Оповівши, як він спровадив до себе Берендичів, Печенігів і Торків і хотів з ними воювати Польщу, Василько каже: „потім хотів я перейняти Дунайських Болгарів і осадити їх у себе, а далі хотів просити ся у Сьвятополка і у Володимира на Половців: піду собі, думав, на Половців, аби собі або славу здобути або головою наложити за Руську землю“...

З сих слів бачимо, що Василько, хоч уживав Половців для війни з Польщею, як ми то бачили вище, зовсім не був принци-

¹⁾ Про них див. примітку 10.

пільним приятелем Половців, протівно — мріяв про боротьбу з ними. По друге — що він дуже діяльно заходив ся коло кольонізації своїх земель ріжними іноплеменими елементами, турецькими недобитками, а думав навіть про спровадження до себе Болгар (се були часи повного упадку Болгарії, по страшних візантійських війнах, серед нових печенізько-половецьких спустошень). Сі два заміри — боротьбу з Половцями і кольонізаційні заходи властиво треба получити оден з другим.

Сі звістки про кольонізаційні пляни Василька ми мусимо розуміти про кольонізацію галицького полудневого погранича. Вони припадають на ті часи, коли й по иньших землях переведено або переводжено ще кольонізацію пограничних з степом земель тими „Берендичами, Торками, Печенігами“; з рештою, се зовсім не був елемент придатний на те, аби вводити його в середину оселої руської людности. Я думаю, що тут іде мова про кольонізацію галицького „Понизя“ — земель по середньому Дністру, між Дністром і Богом, і земель задністрянських. В звязку з сим мусіли стояти й пляни боротьби з Половцями, що стояли на перешкоді такому кольонізаційному походу на схід і на полудень.

Сим кольонізаційним рухом треба поясняти те значінне, яке в першій половині, і то видко — ще за Василька, здобуває собі задністрянський Галич. В 1090-х роках столицею Василька уважав ся Тербовль, але здасть ся ще перед смертию Василька старшим столом став Галич. В усякім разі — не пізнійше як у 30-х рр. став він столицею полудневої Галичини, а в 40-х стає вже столицею цілої Галичини, сполученої в руках Володимирка. І коли ми бачимо, що в середині XII в. Галичина опанувала вже середне Подністровє так, що одною рукою сягає по київське Побужє та на Цогорину, а другою — в околиці нижнього Дунаю, то з всякою правдоподібністю можемо, ба й мусимо думати, що кольонізація Понизя вже перед тим зробила свої перші поступи, отже приймати їх в значній мірі як результат кольонізаційної і взагалі — внутрішньої політики Василька.

1124 р., в оден рік умерли обидва Ростиславичі — Володар і Василько. Як бачимо, їх тридцятьлітнє князюваннє в Галичині становить дуже важну добу в історії сеї країни, й енергічна та добре обрахована діяльність сих князів мала дуже важні наслідки для неї а навіть і взагалі для України-Руси. Рядом завзятих, більш або менш щасливих війн оборонено самотійність Галицької землі від Волини, від Польщі й Угорщини. Важність боротьби з Польщею й Угорщиною з національного й культурно-

історичного погляду сама собою ясна, але я мушу додати, що й боротьба з Волинею була не позбавлена сеї ваги, хоч на перший погляд може виглядати на просту усобицю. Важно було, аби Галичина вийшла з ролі київської прищипки, якою була так довго Волинь, аби вона стала метою для своєї династії, яка-б цілим рядом літ, з покоління в покоління, подбала про забезпечення сеї загроженої позиції, що могла бути легко занедбана в ролі київської провінції, серед завірюх, що абсорбували увагу київського правительства. Завдяки діяльності перших Ростиславичів ся галицька програма була осягнена. Забезпечено існування галицької держави й галицької династії; колонізацією розширено її терен і тим помножено сили для боротьби; заложена основа для більшого значіння сеї далекої руської волости, і треба було тільки аби в дальшій генерації знайшов ся чоловік, щоб потрапив використати вже зроблене і далше повести Галичину по вказаній дорозі. Він і знайшов ся — в особі Володаревого сина Володимирка.

Перед смертю Володара і Василька, а властиво, уже від смерти Рюрика протягом тридцяти літ, поділ галицьких волостей був, видно, такий: Володар держав Перемишль і Звенигород, себто Пусяне, Побуже і верхнє Подністрове, Василько Галич і Теретовль, себто середнє Подністрове й Понизє. Ту посередню волость, де сидів Володар за життя Рюрика, брати мабуть поділили між собою; так виходило-б з поділу волостей між їх синами.

Оба зіставили по два сини. Володар Ростислава і Володимира, що в наших літописях зветь ся часто в здрібнілій формі — Володимирком. Василько — Юрія (Друґош, що використав тут якесь затрачене для нас руське джерело зве його Григорієм, але се імя не уживало ся між князями) — й Івана. Ростислав дістав Перемишль, Володар Звенигород. Як поділили ся Васильковичі, властиво не знати; старший мусів дістати Галич, молодший Теретовль; коли Юрій, що згадуєть ся на першім місці з поміж них, був старший, то він мусів дістати Галич¹⁾.

¹⁾ Одинокє джерело про поділ Галичини по смерті Ростиславичів і про її житє між 1124 і 1140 р. — Друґош (I с. 533 і 536), що тут мабуть використав якесь руське, затрачене джерело (див. про се в прим. 10). Звістки його про Галичину з 1124-8 рр. не будять ніяких підозрінь і загально прийняті в науці. Але й він говорить тільки про волости Володаревичів: Ростислав дістав Перемишль, Володар Звенигород; очевидно,

Таким чином Галичина поділила ся на чотири частини; се було небезпечно. Друга небезпечність була-б у тім, що не всі князі сього покоління здасть ся, дорівнювали своїм батькам здібностями. Принаймні повний брак відомостей про яку небудь діяльність Васильковичів, їх зовсім незначне становище в політиці могло-б вказувати на те, що сі діти не дорівнювали батькови; але се мовчанне може бути й просто принадкове, бо про галицьких князів і Галичину ми маємо незвичайно бідні звістки, поки вона не злучила ся знову, до купи через ранню смерть своїх князів і безоглядну діяльність меньшого Володаревича, Володимирка, і сей Володимирко, зібравши в своїх руках всі галицькі волости, не виступав на ширшу політичну арену.

З початку по смерті батька Володаревичі жили згідно між собою й йшли слідами батьківської політики. Маємо звістку, що вони спільно виправили по смерті батька військо на Польщу, і воно пограбувало пограниччя¹⁾. Але ся згода тривала не довго. Яка причина тому була, не знати; найлегше припустити, що вона вийшла від енергічного й безоглядного Володимирка. Почала ся війна між Володаревичами — деє коло року 1126. Пустишили оден другому волости. Ростислава підтримали Васильковичі, удав ся він також із скаргами до Мстислава Мономаховича, що обстав за ним. Знаючи справедливий характер Мстислава, і се-б промовляло дуже сильно за тим, що завинив у сій суперечці Володимирко — що від нього вийшов початок усобиці.

Володимирко не піддав ся жаданням сторонників Ростислава і звернув ся по поміч до Угорщини. Пригадую, що вже п'ять літ перед тим сей угорський король (Стефан II) показав охоту мішати ся в руські справи, взявши участь в поході Ярослава на Мономаховичів, і Володар тоді був його союзником, допомагаючи (разом

Ростислав був старший. Васильковичів він згадує тільки принагідно під 1128 р. — *Gregorii et Iwanii Waszilkowicz*; з порядку імен можна б виводити, що той *Gregorius* був старший. В Київській літописі під 1140 р. згадують ся з галицьких князів Іван Василькович і Володимирко Володаревич (Іпат. с. 218): братів їх, мабуть, тоді не було вже на світі. Нижче довідуємо ся з неї (с. 221), що Іван княжив у Галичу. Очевидно, другою волостию був Теребовль, і коли Іван був молодший, то до смерті Юрія він мусів сидіти тут.

¹⁾ Другош I с. 533—4, про сю звістку див. в прим. 10, а ще вернемо ся до неї пізніше; тут зазначимо тільки, що такі подробиці Длугошевого оповідання як се, що „князі боячи ся самі йти“, висилають військо на Польщу, а те „перейняте страхом, ледви діткнувшись польських границь“ вертаєть ся, — то вже *flosculi Dlugossiani*.

з Васильком) Ярославу, — отже сей крок Володимирка, що він звернув ся до угорського короля, не був чимсь незвичайним. Угорський король став по стороні Володимирка, але його військо не надходило, а Ростислав уже змобілізував ся і дістав поміч від своїх союзників. Посередники попробували закінчити справу без війни; в Щирці був з'їзд, де бояре обох сторін довго трудили ся коло зліплення згоди, але з того нічого не вийшло. Тоді Ростислав з військом рушив на Звенигород і розпочав облогу. Але замок мав сильну залогу — три тисячі мужа, як рахує записка, і Ростислав по перших пробах мусів облогу залишити. Він вибрав ся потім на ново, з більшими силами, але й на сей раз облога йому не повела ся¹⁾.

На сім уриваєть ся звістка. Ми не знаємо, чи скінчила ся на тім війна Володаревичів, чи тягнула ся далі; очевидно тільки, що обидва брати задержали свої позиції і вкінці прийшло до якогось порозуміння між ними. Вивожу се з того, що по смерті Ростислава відносини уложили ся нормально: Володимирко перейшов на старший стіл в Черемшль, а менший стіл, Звенигород, передав Ростиславовому сину Івану. Як би брати зістали ся до смерти на ворожій стопі, сього-б не було, а якби Володимирко переміг був брата, то певно ані Ростислав, ані його син не мав части би в батьківській волості — не такий був Володимирко.

Ростислав умер десь в 1130-х роках. Коли у Всеволодовім поході на Волинь 1140 р. брали участь галицькі князі, з них згадують ся тільки Володимирко й Іван Василькович. Правдоподібно, тоді не було на світі ані Ростислава ані Юрія Васильковича — зрештою нема сліду, аби вони тоді ще жили. Іван Василькович княжив тоді в Галичу, правдоподібно — сполучивши по смерті брата цілу батькову волость, Володимирко — в Черемшлі, віддавши Ростиславовому сину Івану Звенигород, де бачимо його в 1144 р.²⁾. Р. 1141 умер й Іван Василькович у Галичи.

¹⁾ Дрогош І с. 536—7; про сю звістку див в прим. 10.

²⁾ В звістці Київської літописи під 1140 р. читаємо: Всеволод посла... „Івана Васильковича и Володаревича изъ Галичя Володимирка“, низше, під 1141 р.: „Сего же лѣта преставися у Галичи Васильковичъ Иванъ, и пріяя волость его Володимирко Володаревичъ: сѣде во обою волостью княжа въ Галичи“. Отже є незгода в словах літописи: раз чуємо, що 1140 р. був у Галичи Володимирко, другий — що був там Іван, а Володимирко прийшов тільки 1141 р. сюди. В виборі не можна вагатись: звістка 1141 р. говорить про се далеко докладніше й свідоміше, і супроти того слова під 1140 р. „изъ Галичя“ найлекше буде пояснити як дописку якогось читача: або хибну, або тільки вставлену при переписуванню на невідповіднім місці. Правдоподібно, в оригінальнім тексті

Його волости взяв собі Володимирко і переніс свою столицю до Галича, города більш центрального і особливо вигідного, від коли границі Галичини почали розширяться на полудень і схід: в сім напрямі, як побачимо нижше, мав звернені свої очі й сам Володимирко. Таким чином яких три чверти або й більше Галичини злучило ся в руках Володимирика, а Ростиславич, репрезентант старшої лінії, зістав ся при самій Звенигородській волості — легко отже міг собі се кривдувати. Правдоподібно, між стрием і братаничем відносини не були дуже сердечні, і на сім ґрунті витворив ся епізод, що мав важне значіння в галицькій історії.

На початку 1145 р. деє у другій половині січня, по різдвяних сьвятах, по недавно відбутій кампанії з Всеволодом київським, що закінчила ся не дуже славно для Володимирика¹⁾, вибрав ся Володимирко з Галича на лови до Тисьмениці. Кориستاючи з сеї неприсутности князя, „Галичане“ післали до Івана Ростиславича в Звенигород і закликати його в Галич княжити. Мусіло бути щось подібне у них коли не умовлено наперед то бодай до певної міри приготовано, бо Іван згодив ся на се, й Галичане його „въведоша к собѣ в Галичъ“. Коли вість про се дійшла Володимирика, він зібрав дружину й пішов на Галич. Місто замкнуло перед ним ворота. Почала ся облога; під містом ішли завзяті битви, де багато людей падало з обох сторін. Очевидно, або ненависть до Володимирика в місті була велика, або впливав страх кари від Володимирика — місто тримало ся. Так минуло два тижні, на третім — в мясопуст, 18 лютого, Іван з Галичанами вийшли з міста вночі й вдарили на Володимирове військо. Та серед завзятої битви Іван з своєю дружиною за далеко загнав ся; багато з дружини його полягло в битві, й дорогу до міста йому відтяго. Стративши надію пробити ся до міста, він пустив ся з останками своєї дружини на полудень, на Понизє, „к Дунаю“ і відти степами подав ся до Києва, до Володимиркового ворога Всеволода. Галичане держали ся ще цілий тиждень без нього, може надіяли ся, що вернеть ся з якою помочю; нарешті на пущення, 25 лютого мусіли піддатися. Володимирко увійшов у Галич і розпочав свої

читало ся просто: Івана Васильковича и Володаревича Володимерка, без означення їх волостей, як і при иньших князях сього оповідання нема означення їх волостей.

Що Володимирко сидів тоді в Перемишлі, літописи виразно не кажуть, але комбінуючи всі звістки, инакше не можна собі представити розкладу галицьких волостей. Сама по собі також дуже була б неправдоподібною гадка, що Іван дістав Звенигород тільки пізніше, а не зараз по смерті свого батька. ¹⁾ Про неї зараз нижше.

кари: „многы люди иеѣче, а иныя показни казнью“, як каже своїм епічно-спокійним тоном літописець¹⁾.

Ся подія мала важні наслідки. Насамперед — від тепер Галичина злучається на довго в одних руках. Скориставши з сеї нагоди, Володимирко загорнув Звенигородську волость Івана Ростиславича. Іван зівстався безземельним князем — його прозвали Берладником. Се призвище можемо ми на двоє толкувати: або значить воно князя безземельного (в значінню Берладника — волоцюги-чоловіка, неприкаяного²⁾), або берладського князя. Се також не має в собі нічого неможливого — Іван міг дійсно бути князем в Берладі, як бували князі в Тматороканю³⁾, і з Берладниками з Подунавем його дійсно вязали якісь звязки, як то видно з його походу 1158 р., коли він стрічає загальне співчутє у подунайської людности, і дещо з пізнійшої діверзії, зробленої правдоподібно в його інтересах Берладниками, нападом на Олешє⁴⁾. Новгородська літопись таки й зве його „князем берладським⁵⁾“. Звісна й грамота його в справі митних оплат в подунайських городах, і в ній він титулує себе берладським князем, але вона має деякі підозрілі подробиці (між ними й дата, 1134 р., по всякій правдоподібности анахроністична⁶⁾). Тому опирати ся на ній в наших виводах не можемо — мусимо тримати ся літописи.

¹⁾ Іпат. с. 226. ²⁾ Про Берладників див. низше, в гл. VIII.

³⁾ Див. про се низше і в гл. VIII.

⁴⁾ Іпат. с. 341, 346, про се ще мова низше. ⁵⁾ 1 Новг. с. 138.

⁶⁾ Грамота ся була опублікована Богданом Петричейку Хиждеу (Hăşdeu), з копії зробленої десь коло р. 1850 перший раз в 1860 р. в яскій часописи *Instructiunea publica*, і друге в 1869 р. в часописи *Trajanu*, і потім і оригінал той, і копія ніби згинули, і навіть не маємо ніяких ближших звісток про той оригінал. В обох виданнях є певні відміни в транскрипції. В виданню 1869 р. вона читається так (в скобках доповнені слова, яких бракує): У імѣ отца і сына (і святого духа аминь). Азъ Іванко Ростиславовичъ от стола галичского, кнѣзь берладскыи свѣдѣчу кущемъ (меси)брискъмъ, да не платѣтъ мытъ у градѣ нашемъ (у Ма-)ломъ у Галичі на ізкладѣ, развѣ у Берладі і у Текучомъ и (у г)радохъ нашихъ а на ізвозѣ рознымъ товаромъ тутопнымъ і угрьськымъ і руськымъ і чеськымъ). а то да платѣтъ ніколіжъ, развѣ у Маломъ у Галичі. А кажіть воевода. А на томъ обѣтъ. (Въ лѣто) от рождѣства Христова тісѣшу і стѣ і трдѣтъ і четіре лѣтъ мѣсяца маѣ к. днь. Ріжні анахронізми і підозрілі прояви в мові і в змісті грамоти дала повід ученим новійшими часами уважати її за фальсіфікат, вигадку „якогось румунського патріота“. Див. реферати Соболевского: Грамота князя Іванка Берладника 1134 г. (Труды VIII археол.-съѣзда т. II) і Богдана *Diploma Barladéna din 1134 si principatulă Bărladului*, Букурешт, 1889 (резюме в тихже Трудах

Я піднеу, що в літописи ми маємо натяк на заходи Івана до боротьби з Володимирком зараз по вигнанню, перше ніж став він таким бездомним заволокою, яким бачимо його в роках 1146 і далі. Оповідючи, як прийшов він в 1146 р. (десь у вересні) до Святослава Ольговича, літописець каже, що він прибіг до нього по битві — „п тогда с полку прибіже к нему Иванъ Берладникъ“¹⁾. (У перше виступає він тут із сим іменем, котре потім так приросло до нього, що й син Івана зветь ся Берладничичом). Яка то була битва, літопись не каже: очевидно, бив ся Іван з Володимирком, і можемо здогадувати ся по аналогії пізнішого його походу, що Іван розпочав з Володимирком війну на нижнім Дунаю, опанував його і пробував відти сягнути далі, але вкінці програв справу й мусів покинути свою Берладь та подати ся в безпечніші краї. Свого давнішого опікуна, Всеволода Ольговича живим Іван уже не застав тоді, тож пристав до його брата Святослава. Але боротьба за Київ забирала всі сили й увагу князів, і за увесь час життя Володимирка Іван ніде не міг знайти помочи чи заохоти до боротьби з ним і мусів тиняти ся по різних руських князях „служебним“ князем; аж по смерті Володимирка знайшов він союзника, але про се будемо говорити потім.

Окрім сполучення Галичини в руках самого Володимирка повстання Галичан 1145 р., мало, по всякій правдоподібности, й иньші наслідки, менш корисні для самого Володимирка й для політич-

т. IV). Одначе й на самім з'їзді критика скептиків викликала певну опозицію (див. тамже т. IV с. 103). Недавно вийшла стаття проф. Дашкевича: Грамота кн. Івана Ростиславича Берладника 1134 г. (в Сборнику статей посвяти. Влад.-Буданову, 1904), присвячена обороні автентичности грамоти, властиво — ослабленню критичних заміток скептиків.

Я уже в першім виданні сеї книги зазначив, що вповні відкинути грамоту Берладника, як фальсифікат, не можна — занадто багато є в її змісті, в її подробицях такого, що не легко положити на рахунок вигадки якогось румунського патріота. На сім становищі вістаю ся й тепер. Дивну графіку й взагалі фільологічну сторону можна до певної міри об'яснити пізнішим копіюванням, а також і тим що писар міг бути місцевий чоловік, з Подунава, з книжною мовою тодішньої Русі не обізнаний. Грамот галицьких з тих часів і подібного змісту не маємо, тож не можемо сказати нічого рішучого про форму і зміст самої грамоти; деякі моменти, се правда, дуже неприємно нагадують торговельні привілеї XIV—XV: (ізкладъ — склад, ісьвовъзъ — транзитна торгівля). Дата 1134 р. дуже мало правдоподібна; супроти сказаного в тексті і титул Івана „от стола галичскаго“, і залежність від нього Берлади дуже мало правдоподібні, перед 1144 р. Може був тут дійсно 1144 р. мартівський, коли Іван по своїй утечі з Галича, в місяці лютім міг бути в Берладі? ¹⁾ Іпат. с. 234.

ного життя землі. Воно, певно, не минуло без впливу на відносини землі і в першій лінії — громади міста Галича до князя. В сьім повстанні та в суворих репресіях князя можна шукати початків того відчуження князя від громади та зросту впливів його дружини-бояр коштом політичного життя громади, які себе так прикрили знати в пізніших часах і про які будемо говорити нижче.

В зверхній політиці Володимирко йшов дорогою, витиченою Ростиславичами. І його увага передовсім була звернена на схід, на волинських князів. Очевидно, говоримо се головню про часи, коли він, засівши в волостях Васильковичів, прийшов до безпосередньої стичности з Волинею; але й перед тим ним перейшов він до Галича, стояв він на тім самім — загальнім становищу галицьких князів. Сила Мономахової династії, що тримала в своїх руках тоді й Волинь, була їм небезпечна. Тому коли Всеволод Ольгович, засівши в Києві, завізвав їх до походу на Ізяслава, Іван Василькович і Володимирко пішли з повною готовістю. Але підчас війни ситуація показала ся такою, що галицьким князям вигіднійше було притягти на свій бік загроженого звідусіль Ізяслава (Поляки теж стояли по стороні Всеволода), ніж трудити ся для зміцнення Всеволода, і вони „привабиша к собі“ Ізяслава.

Рахунок показав ся добрим. Всеволод був справді небезпечний; два роки пізнійше (1142) він посадив на Волини свого сина, і се, при союзі Всеволода з старшими синами Кривоустого, творило дуже грізну для Галичини силу на сході. Володимирко, що про око ще не виходив з послухности Всеволоду і навіть при кінці 1142 р. вислав свій полк йому в поміч, слідом виступив против нього отверто: „посварили ся Всеволод з Володимирком через Всеволодового сина, що сів у Володимирі, й почали чинати ся „один другого“, як поясняє се зовсім добре літопись¹⁾).

До рішучого розриву прийшло десь літом 1144 р.: Володимирко „возверже грамоту хрестную“ Всеволодови. Той відповів походом, щоб змусити Володимирка до покори. Стоячи тоді дуже сильно, Всеволод рушив на Галичину великі сили: окрім київських полків, ішли волинські, чернігівські, переяславські, туровські й смоленські і ще поміч із Польщі. Ізяслава Давидовича вислано до Половців, аби з ними зробити діверсію від Понизя, тимчасом як головне військо ішло полудневою Волинею на Теребовль. Володимирко міг противставити сьому походу окрім своїх полків

¹⁾ Іпат. с. 225.

тільки угорську поміч: молодий угорський король Іейза приєднав свого вуй бана Белуша з полком у поміч союзникови свого батька.

Полишивши на волю божу Понизє, Володимирко рушив на зустріч Всеволодови під Теробовль і поспів завчасу, аби обсадити правий берег Серета і заступити перехід через річку. Всеволод пішов в гору Серетом, але по другім боці йшов Володимирко, не спускаючи ока з ворога. Такий рівнобіжний марш трівав цілий тиждень — обидва вороги даремно пробували перехитрити один одного. Аж на верхнім Сереті, де річка вже не робила великої перешкоди, Всеволод перейшов на правий бік і пішов на Звенигород. Тут прилучився до нього й Ізяслав Давидович з Половцями, взявши по дорозі кілька городів на Понизю. Володимирко йшов згірем, відступаючи перед ворогом, але все тримаючи ся вигідніших позицій, і увійшов у Звенигород перед Всеволодом, надіючися, що тут прийде до битви. Та болотниста околиця Звенигорода була для Всеволода ненаручною, і він замість того обійшов Володимирка з заду, опанувавши неприступні, стрімкі гори за Звенигородом.

Се привело до паніки Володимиркове військо: „Галичане настрашилися й казали: ми тут стоїмо, а вони там наших жінок заберуть“. Володимирко мусів перейти на дипломатичну дорогу. Він потайки вислав своїх людей до Всеволодового брата Ігоря, що був теж з військом. Підозріваючи Ігореві аспірації до київського стола, Володимирко просив його посередництва у Всеволода й обіцяв за те допомогти в справі київського стола. Дійсно він зачепив дуже делікатну струну в Ігоревій душі, і під впливом Ігоря Всеволод тогож дня розпочав переговори з Володимирком. Володимирко мусів на доказ своєї покори прийхати й покорити ся Всеволодови, а учасникам походу виплатити досить значну контрибуцію — 1200 (чи в иньшій верзії — 1400) гривен срібла, що й була розділена Всеволодом між учасниками. За те Володимирко дістав назад зайняті міста на Понизю. „З початку богато наговорив, вкінці богато заплатив“ (переді много глаголивъ, а послѣди много заплативъ) іронічно зауважає літописець, приточуючи се до призвища Володимирка — „Многоглаголивий“¹⁾.

Але „многоглаголивий Володимирко“, викрутивши ся з біди, зовсім не думав через те стати дійсним покірником Всеволода.

¹⁾ Іпат. с. 225—6, Лавр. с. 295—6, Никон. I с. 167—8, Воскр. I с. 34.

Зрештою й справа Івана звенигородського не була того рода аби причинити ся до поліпшення відносин між ними: знаємо, що Іван по своїй нещасливій пригоді з Галичанами удав ся до Всеволода, й можна догадувати ся — був добре прийнятий, бо і потім, по своїй нещасливій пробі боротьби з Володимирком вернув ся до Всеволодового брата Святослава. Досить, що десь на початку 1146 року прийшло до нової війни. Всеволод повторив плян попередньої кампанії: спровадив Половців, а сам з головною армією, з помічними полками иньших князів, і з своїм зятєм Болеславом польським, зібравши „многое множество вой“, пішов попередньою дорогою на Звенигород і Галич.

Але сей похід скінчив ся ще з меншим ефектом ніж попередній, розбивши ся на невдалій облозі Звенигорода, котрою розпочала ся кампанія. Правдоподібно, Володимиркова залога не була тут велика, і коли Всеволодове військо, приступивши під місто, попалило острог, Звенигородці урадили піддати ся. Могла тут вплинути на Звенигородців і память про їх давнішого князя Івана Ростиславича, що стояв тепер під опікою Всеволода; принаймні Всеволод, видко, числив на такий оборот справи і здержав битву, чекаючи, що Звенигород піддасть ся. Але Володимирків воевода Іван Халдеевич (дивачне ім'я!), що комендував залогою, помітивши такий неприязний рух серед Звенигородців постановив удержати ся терором: арештувавши трох виднійших проводирів руху, він зараз засудив їх на смерть, а для більшого вражіння звелів їх трупи, розтявши на кусні, викинути з міста. Така незвичайна суворість і рішучість його дійсно здержала рух, і Звенигородці „почаша оттолѣ бити безъ лести“. Коли Всеволод, не діждавши ся капітуляції, повів сильний приступ під замок, цілоденна битва скінчила ся на нічим, а хоч замкові укріплення були запалені в кількох місцях, їх удало ся загасити.

По сій неудачі Всеволод, як каже літопись, занехав дальший похід, чому — не каже. Нещаслива битва під Звенигородом здасть ся за малою причиною для того; може бути, Всеволод уже під час сього походу почув приступи своєї смертельної хвороби, що звела його кілька місяців пізнійше зі світа, й через те вернув ся; могла бути й иньша причина.

В Суздальській літописи читаємо під тим же роком, що Володимирко взяв київське місто Прилук на Побужу, і що Всеволод, зібравши князів, визначив новий похід на Володимирка на Борисів день (2 мая). Дуже можливо, що Володимирко під час самого Всеволодового походу зробив діверею на київські землі, й се змусило

Всеволода вернути ся і визначити на літо новий похід. Він одначе не прийшов по сповнення, бо Всеволод дуже розхорував ся¹⁾. Тільки Іван Ростиславич розвинув був якусь кампанію з Володимирком, що як ми бачили, скінчила ся нещасливо для нього, і він мусів утікти, десь в серпні — жовтні 1146 р., до Святослава Ольговича.

Смерть Всеволода поробила важні зміни в руській політиці Володимирка; тож тут спинимо ся, аби кинути оком на інші сторони його політики — скільки позволяють скупі наші відомости.

Як ми бачили, ворожі відносини до Польщі Володимирко замаїфестував уже зараз по смерті батька, і правдоподібно — на сїм становищу він лишив ся й потім. Що правда, в 1140 р. Володимирко й Поляки опинили ся разом в війні з Ізяславом, як союзники Всеволода, але зовсім випадково, мабуть без всякого порозуміння між собою. Коли-ж прийшло до конфлікту Володимирка з Всеволодом Ольговичом, то Поляки, себто князь польський Володислав II — дуже енергічно помагає своєму свояку і союзнику Всеволоду на Володимирка. З другого боку Володимирко пізнійше згадує, як він за часи угорського короля Белі (1131—41) „бив ся з Ляхами за нього“ (йому помагаючи)²⁾. Переміна, що стала ся в Польщі майже разом із смертю Всеволода: упадок Володислава і пановання його ворога Болеслава Кучерявого, не перемінила нічого в відносинах до Польщі Володимирка. Болеслав Кучерявий був союзником і свояком нового Володимиркового ворога Ізяслава Мстиславича, і галицько-польські відносини зістають ся однаково неприхильними, здаєть ся, за весь час князювання Володимирка, хоч якихось силь-

¹⁾ В своїх давнійших працях (Історія Київщини с. 161) і навіть іще в першім виданні II тому моєї Історії (с. 105) я тримав ся тої гадки (висловленої зрештою ще давнійше — нпр. у Соловйова I 388) що й Київська й Суздальська літопись під 1146 р. говорять про оден і той сам похід Всеволода на Володимирка, і що значить Володимирко зайняв Прилук ще перед ним. Переробляючи ще раз літописні звістки про Володимирка, переконую ся, що ототожнити сі дві звістки неможливо. Похід на Звенигород став ся десь найдалше в люті: літописець нотує, що під час походу сніг пропав через дощ, і прийшло ся йти „на колихъ и на санехъ“, — очевидно похід обчислено було на зимову дорогу. Тимчасом похід згаданий в Суздальській літописи був призначений „на Бороишь день“, себто на 2 мая, і з слів літописи виходить, що він не дійшов кінця: оповівши про плян походу літопись каже, що Всеволод „перебы нѣколко и разболѣся велии“, і з тої хвороби умер. Що похід Володимирка на Побожє тут як найтісніше зв'язаний з сею нарадою Всеволода над новим походом, треба його ставити після походу на Звенигород. Отже показуєть ся справедливійшим давній погляд Карамзіна (I с. 122), що теж прийняв був такий порядок подій.

²⁾ Іпат. с. 311.

нійших конфліктів не знаємо, і можливо, що їх не було, бо обидві сторони мали досить інших справ.

Натомість сильно змінилися відносини до Угорщини. Ми бачили, що по катастрофі, яка спіткала Угрів в їх аспіраціях до Галичини 1099 р., відносини їх до галицьких князів трохи були вирівняні за нового короля (Стефана II), і Ростиславичі в волинській війні 1123 р. виступали разом з угорським королем як союзники Ярослава. Володимирко опинившись в крутих обставинах під час боротьби з братом Ростиславом, звертався по поміч до Стефана і дійсно дістає, хоч і за пізно. Чим здобув собі Володимирко таку прихильність кор. Стефана, не знаємо; можливо, що страх перед претендентом на угорську корону, Борисом Кольмановичем, що міг числити на поміч Мономаховичів, як своїх свояків, примушувала Стефана шукати приятелів ворожих Мономаховичам. Ця приязнь здається, ще збільшилася по смерті Стефана († 1131), за часів Белі Сліпого (1131—41): Володимирко пізніше пригадував його сину Гейзі, як багато помагав він його батькови: „твій батько був сліпий, тож я твоєму батькови досить послужив своїм списом і своїми полками, за кривди, які йому діяли ся, і з Ляхами за нього бив ся — пригадай но собі се й віддяч ся тепер¹⁾. Син Белі Гейза був також з початку союзником Володимирка: ми бачили, що в війні 1144 р. Володимирко мав угорську поміч.

Але все переменяється в зв'язку з змінами в руській політиці. Десь в р. 1145—6 Гейза оженив ся з сестрою Ізяслава Мстиславича Евфросиною і сильно заприятелював ся з Ізяславом²⁾. Тим часом відносини уложили ся так, що Володимирко стає завзятим ворогом Ізяслава. Гейза став по стороні свого швагра. Чи самі лише фамільні відносини вплинули на се, чи були й інші ще обставини, які охолодили відносини Угорщини до Володимирка, не знаємо; досить, що в війнах 1149—52 рр. Володимирко зустрічається з Гейзою вже як його противник.

Ми знаємо, що Володимирко зустрічав ся уже з Ізяславом, як той сидів на Волині, в 1140 р.; Володимирко тоді помагав Всеволоду в його поході на Ізяслава. Тоді однак Володимирко признає за невідповідне дуже пошпирати Всеволода й помирился з Ізяславом. Та шість літ пізніше Ізяслав засів на київській столі й зараз же відібрав від Святослава Всеволодича Волинь. Стало ся отже знову те саме, чого традиційно так не любили галицькі князі й через що

¹⁾ Іпат. с. 311. ²⁾ Див. вище с. 144.

не давно ще „розкотрав ся“ Володимирко з Всеволодом: Волинь злучила ся в одніх руках з Київом, при тім у князя дуже енергійного й здібного. До того князь сей числив з одного боку на поміч Ляхів (бо Болеслав Кучерявий був жонатий з його братанницею), з другого боку — перетягнув до себе Володимиркового союзника Гейзу, що прислав йому помічні полки в кожній потребі, аж на Чернігів¹⁾.

Володимирко опинив ся в дуже прикрій ситуації і мусів розглянути ся за союзниками супроти такої коаліції та подумати над способами оборони. Супроти союзу Угорщини з Ізяславом він навіязує зносини з Візантією (імп. Мануїлом), що від хрестоносного походу 1147 р. стає в ворожі відносини до Угорщини і підтримує угорського претендента Бориса Кольомановича. Між Володимирком і Мануїлом приходить до формального союзу: пізнійше візантійські джерела виразно звуть Володимирка візантійським союзником, *ἀνὴρ ἑμπισπῶνδος*²⁾. Зрештою новиною для Галичини се зближення до Візантії, мабуть, не було, як зазначив я вище³⁾.

З другого боку Володимирко здобуває собі дуже важного союзника на Русі в Юрію суздальським, — але десь не скорше як в р. 1150. Перед тим міг би Володимирко навіязати з Святославом Ольговичом, непримиреним ворогом Ізяслава, але Ольговичі були давнійше ворогами Володимирка, тай як сила політична Ольговичі були величиною дуже проблематичною. Аж коли 1149 р. приходить до острого конфлікту між Юриєм і Ізяславом, Володимирко входить в союз з Юриєм і стає його запопадливим союзником. Союз сей потім скріплено шлюбом: Володимирко оженив свого сина Ярослава з донькою Юрія Ольгою⁴⁾.

Політичний план Володимирка дуже простий, і вірний галицьким традиціям. Він хоче, аби Юрій здобув собі Київ від Ізяслава і в сїм йому дуже енергійно помагає; мотив ясний: як се Юрієви удасть ся, Волинь від Києва відокремить ся, сили Ізяслава будуть ослаблені і маючи зі сходу ворожого сусіда в Юрію, не буде він

¹⁾ Іпат. с. 254.

²⁾ Див. джерела вказані вище с. 153. Згадаю, що проф. Грот (Угрія и Славянство с. 136) толкує слово *ἐμπισπῶνδος* в значінню васальної залежності; але такого значіння надавати йому не можна.

³⁾ С. 414.

⁴⁾ Про союз Володимирка з Юриєм і про політичну ситуацію на Русі див. вище с. 151—2. Сватом Володимирка Юрій зветь ся вже на початку 1150 р. (Іпат. с. 273), хоч звістка про шлюб уміщена нижче — Іпат. с. 275.

на Волини небезпечним для Володимирка. Заразом, користаючи з боротьби між Юриєм і Ізяславом, між Київом і Волинею, Володимирко хоче де що взяти собі з території спірної між Київом і Волинею, т. зв. Погорини, і прилучити до своїх здобутків на Побожу. Далі сього прихильність Володимирка до Юрія не йде; коли Юрій, вигнавши з Києва Ізяслава в 1149 р., задумав вигнати його і з Волини розпочав облогу Лучьська, Володимирко взяв ся посередничити між ними й обстав за Ізяславом, аби не відбирали від нього Волини¹).

За те, аби висадити Юрія на київський стіл, Володимирко не жалував труду. Звичайно він укладав ся з Юриєм, коли треба було ударити на Ізяслава разом від сходу і заходу, аби висадити його з Києва. Коли Ізяслава виганяно на Волинь, Володимирко мав на нього пильне око і при перших рухах Ізяслава на Київщину, на Юрія, зараз маршерував на Волинь, аби з тилу ударити на Ізяслава й утруднити його похід на Київ. Угорський король, що міг би здержувати його і навіть обіцяв Ізяславу, що Володимирко „не відважить ся у нього й голови піднести“²), був переважно зайнятий тоді боротьбою з Візантією, так що Володимирко міг свobodно рухати ся. Се дуже утрудняло становище Ізяслава й тільки завдяки своїм воєнним здібностям та незвичайній оборотности встиг він, не вважаючи на таку боротьбу на два фронти, засісти в Києві досить міцно (1151). Але всю небезпечність від Володимирка він розумів і кілька разів пробував знищити сього тяжкого сусіда.

Перший раз Ізяслав вибрав ся на Володимирка в осени 1150 р.: вигнаний вдруге з Києва завдяки союзу Володимирка з Юриєм, він задумав перше ніж вибирати ся знову для відібрання Києва, знищити Володимирка. З угорським королем Ізяслав умовив ся ударити з двох боків на нього, і Гейза вибрав ся, по словам Київської літописи, з усіма своїми полками й усею своєю силою сам. Він ішов звичайною дорогою на Сянік і Перемишль, тим часом як Ізяслав з усіма силами, „скупя ся весь“, мав ударити від півночі.

Володимирко вийшов Ізяславу на зустріч під Белз, але дістав вість від своїх угорських „приятелів“, що угорське військо переходить уже Карпати. Ся вість, очевидно, застала його неприємним, і він покинувши північну границю і всякі запаси (вози), кинув ся як найборше під Перемишль; там Гейза уже взяв Сянік і спустошив околиці Перемишля. Чуючи себе не в силі стати до бою з ним, Володимирко пустив ся на звичайну дорогу — післав

¹) Іпат. с. 973—4 (поч. 1150 р.). ²) Іпат. с. 282.

богаті дарунки виднійшим дорадникам Гейзи, і вони почали відраджувати короля від дальшого походу, кажучи, що час дуже ненадручний, бо заходить зима (був кінець жовтня). Гейза піддав ся сим намовам і справді завернув ся назад, так що похід не мав інших результатів окрім спустошення західної Галичини — „много зла створив Володимирю и земли его“. Що робив тим часом Ізяслав, літописець не каже; здасть ся, що він не поспів на час до Гейзи, й проворність Володимирка виратувала його: він скорше відправив Гейзу, ніж Ізяслав встиг зблизити ся до військ свого союзника.

Похід союзників на Галичину мав бути поновлений, здасть ся, зараз на зиму, як уставлять ся дороги. Але візантійський похід затримав Гейзу: він повідомив Ізяслава, що не може сам піти в похід, приніс тільки помічний полк.

Супроти сього Ізяслав занехав на разі плян походу на Володимирка і звернув ся на Юрія. Опанувавши завдяки незвичайно скорому й відважному маршу Київ, він розбив Юрія, перше ніж наспів до нього Володимирко (Володимирко сей раз двічі вибирав ся походом на Волинь, але все наспівав за пізно, завдяки проворности Ізяслава). Змусивши потім Юрія забрати ся з України, Ізяслав вернув ся до свого давнішого пляну — знищити Володимирка. Окрім трудностей, які чинив йому сей сусід у боротьбі з Юрієм, Ізяслав мав іще иншу причину. Володимирко під час останньої кампанії не тільки поздирав контрибуціями Ізяславові міста, але й захопив, мабуть тоді ж таки, полудневу Цогорину (Шумськ, Тихомль, Вигошев, Гнойницю)¹).

В сій справі Ізяслав переслав ся з угорським королем і деє при кінці 1151 р. вибрав ся був походом на Володимирка, але вернув ся з дороги²). Може бути, що Гейза не міг іти тоді в похід, і се спинило Ізяслава. Донерва весною 1152 р. повідомив Гейза Ізяслава, що він готовий іти на Галичину „про обиду галичкаго князя“. Союзники уложили плян кампанії, й Ізяслав вислав до Гейзи свого сина Мстислава, для ліпшого порозуміння. На сей раз вони поклали собі „вигнати“ Володимирка, „а волость його взяти собі“; але як блище мали вони поділити ся Галичиною, про се, на жаль, джерела не кажуть. Над Володимирком отже зависла важка хмара.

¹) Див. вище с. 168, 173.

²) Лавр. 319 — „вороти ся у Корчева“, мабуть треба читати Корчеська; Никон. (I с. 191) з того зробила „Карачева“.

Союзники дійсно вибрали ся з великими силами. Гейза мав 76 полків, як оповідає літопись. Ізяслав побрав що міг з Києва: окрім своїх полків „вси Чернии Клобуки, и Кияны лутшии и всю Рускую дружину“, та ще полки волинських князів. Закликав він був до участі і польських князів, але ті не прийшли, зайняті своїми справами. Гейза вибрав ся на Володимирка скорше, і той кинув ся против нього. Але в битві з Уграми, що стала ся десь за Сяном, Володимирко не витримав і мусів тікати до Перемишля. Тоді він попробував помирити ся з Гейзою, нім наспіє Ізяслав, але Гейза вірно тримав ся союзу. Тим часом Ізяслав, зачувши, що угорський король уже напав на Володимирка, полишив иньні полки з братом Сьвятополком, а сам з легкою чорноклобуцькою кіннотою поспішив ся до Гейзи. Союзники зійшли ся за Сяном між Ярославом і Перемишлем. Володимирко стояв за Сяном, боронячи переходу; але супроти переважної сили ворогів, він не міг устояти ся, і коли їх полки, під проводом Ізяслава, кинулись бродити й збили його, — утік до Перемишля. Тоді він звернув ся до свого звичайного, випробованого способу: закупив раду угорського короля і вислав до Гейзи посольство, удаючи з себе тяжко раненого, просив не видавати його Ізяславу та пригадував свої услуги Гейзиному батькови. Штука удала ся знову. Гейза почав умовляти Ізяслава, аби помянути Володимирка. Ізяслав рішучо не вірив у всі запевнення Володимирка, але що Гейза обставав за згодою, не було йому що робити. Скінчило ся на тім, що Володимирко, далі удаючи тяжко хорого, присяг на хресті св. Стефана, що зверне Ізяславу забрані городи — полудневу Погорину і Бужськ, та буде до смерті його союзником: „Ізяслава ти не отлучати ся, до коли еси живъ, но с ним быти на всихъ мѣстѣхъ“. Гейза прирік Ізяславу, що як би Володимирко сей раз не додержав слова, то він конче відбере від нього Галичину — „да любо азъ буду въ Угорської земли, любо онъ в Галичской“. На тім похід скінчив ся¹⁾.

¹⁾ Іпат. с. 308—313, Лавр. Лавр. с. 319—20. Суздальська літопись в оповіданню про сей похід значно ріжнить ся від Київської; окрім самостійних звісток, як записка про недокінчений похід Ізяслава на Володимирка під кінець 1151 р., про посольство його до Ляхів і т. п. — воно і в оповіданню про саму кампанію відріжняеть ся значно від Київської літописи. Подробиці насувають деякі труднощі. Досить підозріло виглядає в Суздальській літописи, що Володимирко двічі тікає в Перемишль і двічі висилає послів до угорського короля, так що тут можна б припустити подвоєння факту. Але приглядаючи ся ближше, приходить ся прийняти, що оповідання Суздальської літописи добре, хоч і коротше від Київської, натомість в Київській бачимо нездалу контамінацію: слова „и вшедше

Як предчував Ізяслав, Володимирко, спекавши ся напрасної біди, дійсно зовсім не думав додержувати своєї присяги. Посадники, вислані Ізяславом ще з дороги в ті городи, що мав йому звернути Володимирко, мусіли вернути як не пишні; Володимирко тих городів не звернув. Ізяслав зараз про се дав знати Іейзі й пригадав його обіцянку: іти новим походом на Володимирка, коли-б він не додержав умови. Але зайнятий війною з Юриєм, він вернув ся до галицьких справ лише при кінці 1152 р.: вислав свого боярина до Володимирка — зажадати ще раз сповнення умови, а інакше виповісти йому війну — вернути йому його присяжну грамоту. Володимирко на се заповів, що надіється німстити ся на Ізяславі за угорські походи на його землю, але по сій авдієнції того-ж вечера нагло захорував і вмер — здається від апоплексії, в самім кінці 1152 або на початку 1153 р.

Його нагла смерть зробила, видно, сильне вражіння: її толкували як кару божу за недодержання присяги і богохульство. Київський літописець оповідає, що Іейза при угоді 1152 р. дав Володимиркови присягнути на хресті св. Стефана, зробленим з хрестного дерева, і казав, що як би Володимирко відступив від присяги, цілувавши сей хрест, то не буде живий. Коли Ізяславів боярин, що був сам свідком тої присяги Володимирка, пригадав йому тепер його присягу, Володимирко лише поглузував з того. Але відправивши посла, вечером того самого дня на тім самім місці, де він сьміяв ся з Ізяславового посла, ударило його, так що він ледво не упав, і по кількох годинах віддав Богу духа. Зрештою се оповідання так цінне подробицями тодішнього життя, що треба його навести в цілости.

„Післав Ізяслав до Володимира галицького з хрестними грамотами Петра Бориславича — бо він в Перемишлі з королевими мужами водив його до присяги, і переказав до нього: „Ти цілював нам хрест, що вернеш усе, що взяв з Руської волости, але

в землю Галичкую“ до слів „за твердь ста“ взяті з оповідання, використаного редактором Суздальської літописи, — про першу битву Володимирка з Іейзою і вставлені не на місці, так що вони перебивають оповідання про битву під Перемишлем. Се справедливо зауважав уже Барсов — Географія начальної лѣт.² с. 271.

Поправлю зараз тут лекцію видання Іпатської лїт. В Іпат. кодексі читається ся „вшедше в землю Галичкую и Володимиру сташа“. Видавець приймає лекцію інших кодексів: „и Володимиру ставши“; але се тільки хибна поправка; треба читати: „в землю Галичкую Володимиру“, себто Володимирову, як в Лавр. в сім місці: „в землю Володимиркову“.

того не додержав. Я тобі того не поминаю, але от що: хочеш додержати хрестного цілювання і бути з нами в згоді, то верни мої городі, про які мині з королем цілував хрест; як не хочеш вернути, то ти не додержав хрестного цілювання, маєш хрестні грамоти, а ми з королем поступимо з тобою як нам Бог дасть“. Володимир на се відповів: „скажи йому: брате! вистеріг ти час на мене і короля на мене підвів! але я щоб лише жив, то або головою наложу, або за себе пімщу ся“. Петро сказав йому на те: „княже! ти цілував хрест брату своєму Ізяславу і королеви, що все сповниш і будеш з ними в союзі, а тепер уже не додержуєш хрестного цілювання?“ А Володимир на те: „от мині той маленький хрестик!“ Петро сказав: „княже! хоч той хрестик і малий, але сила його велика на небі і на землі! адже король казав тобі, княже, про той хрест, що Бог на ній простер волею свої руки, і потім з ласки своєї допровадив той хрест до св. Стефана; казав тобі також, що як би ти цілувавши того всечестного хреста потім не додержав, то не будеш жити!“ А Володимир спитав: „чи то ти від королевого мужа наслухав ся про той честний хрест?“¹⁾ і додав: „наговорили сьте, скільки хотіли, а тепер іди собі геть і вертай до свого князя“. Петро положив хрестні грамоти й пішов. І не дали Петрови ні „повозу“²⁾, ні корму, поїхав Петро на своїх конях.

„Як поїхав Петро з двору, пішов Володимир до біжниць³⁾, до св. Спаса, на вечірню. Ідучи переходами⁴⁾ до біжниць, побачив, як Петро їхав, і поглузував з нього, кажучи: „поїхав руський боярин, побравши всі волости“⁵⁾, і по тих словах пішов на хори⁶⁾. Відсипівавши вечірню пішов Володимир з біжниць і як був на тім місці, на тім самім ступени, де він поглузував з Петра, сказав: „ой, як би хто мене ударив в плече!“ І не міг поступити з того місця ані трошки, і хотів падати. Тут підхопили його під руки, занесли до „горнички“⁷⁾, вложили в теплу воду; одні казали, що то йому „дна“⁸⁾ підступила, иньші инакше говорили, і багато різних здогадів робили. Стало вже добре пізно, і Воло-

1) В літопити і сі слова говорить Петро, але се мусить бути помилка — се іронізує Володимир. 2) Коней.

3) Пізнійше поправлено „церкви“.

4) Сходами в виді галерії на поверсі.

5) Інтересне протиставлення „руського“ боярина і вище — „руських“ (київських) волостей Галичині. 6) „Полати“.

7) „Горенка“ або „горница“ — покій на горі.

8) Порівнюють з чеськ. і польск. dna, ревматизм.

димир почав сильно знемогати ся, а як був час лягати¹⁾, представив ся Володимир галицький князь.

„Петро ж, виїхавши з Галича, як зайшов вечір, пристав у Болшові. І коло перших півнів²⁾ пригнав дїтський з Галича до Петра і сказав: „князь каже тобі: „не їдь нікуди, аж пришло по тебе“. Петро ж не знав про смерть князя, і той дїтський йому не сказав, отже Петро дуже тим засмутив ся, що мусить знову в город їхати — думав, що прийдесть ся йому прийняти муку гірше від першої; і журив ся Петро. І ще було перед обідом, пригнали з города по Петра і сказали: „їдь но, князь тебе кличе“. Петро поїхав в город, приїхав на княжий двір, і тут вийшли йому на зустріч з сіней княжі слуги, всі в чорних плащах³⁾. Побачивши се, Петро здивував ся, що воно таке. Вийшовши на сіні, побачив Ярослава, що сидів на батьковім місці в чорнім плащі і в чорній шапці; так само і всі бояре його. Поставили Петрови стілець, і він сів. Ярослав, подививши ся на Петра, розплакав ся. Петро сидів, ще нічого не знаючи, й почав питати ся: „що стало ся?“ І сказали йому: „Бог сеї ночі князя взяв“. Петро сказав: „та я ж сеї ночі поїхав, і він був зовсім здоров!“ Вони відповіли: „щось його вдарило в плече, і з того почав знемогати ся, і так його Бог узяв“. Петро на те: „воля Божа! всім нам там бути!“ Ярослав же рік Петрови: „Ми за тим тебе покликали: от Бог вчинив свою волю, як йому виділо ся; ти ж їдь до мого батька Ізяслава, поклони ся йому від мене і скажи: „Бог узяв мені батька, отже будь ти мині за батька. Ти сам знаєш, що було між ним і моїм батьком; Бог дав на то свій суд, узявши мого батька, а мене полишивши. Його полк і дружина у мене; оден тільки спис лишив ся коло його гроба, але й він в моїх руках; отже, батьку, кланяю ся тобі, прийми мене як свого сина Метислава: нехай твій Метислав їздить при твоїм стремени з одного боку, а я з другого їзжу при твоїм стремени з усіма своїми полками“. І так відправили Петра“⁴⁾.

Сей епізод (записаний очевидно зі слів того Ізяславого посла), хоч може й підмальований, дуже добре характеризує нам галицького князя, котрому в історії сеї землі належить ся визначне місце. Оборотний і вирахований, безоглядний і цинічний, Володимирко зручно йшов до могутности й сили, помагаючи собі лисячим хвостом там, де не міг узяти вовчим зубом, і привів Га-

¹⁾ „влягомо“. ²⁾ „Якоже бысть убо къ куромъ“.

³⁾ „мѣтлехъ“ (пор. нѣм. Mantel). ⁴⁾ Іпат. с. 318—320.

личину до важного значіння в руській політичній системі, і навіть не тільки в ній. Він то збудував силу й славу Галичини, котру потім з такою повагою заступав його син Ярослав, збираючи овочі батькової праці й оборотности.

Одинокий син Володимирка, Ярослав, дістав по батьку цілу, неподільну Галичину і по двох поколіннях, що прожили свій час серед тривоги й боротьби, поставив її на вершині імпазантної зверхньої могутности.

Не будши гіршим від батька політиком і державним мужем, Ярослав сильно відрізняв ся від нього характером своєї політики, цілою своєю фізіономією, імпонуючи сучасникам своєю спокійною силою й повагою так, як його „многлаголивий“ батько імпонував викрутами своєї цинічно-безоглядної політики. Було тут чимало впливу зверхніх політичних обставин, що далеко вигідніше уложили ся для Галичини в третій чвертвині XII в., ніж коли небудь перед тим, так що не вимагали від її політиків такої тривоги за свою долю, не накликали до всяких політичних штурк. Але було тут також може й ще більше впливу особистих прикмет нового князя. Київська літопись з нагоди смерти Ярослава характеризує його в таких словах: „Був він князь мудрий, бистрий в слові (рѣченъ языкомъ), богобійний, поважний по всіх землях і славний своїми полками. Коли була йому яка кривда, то не ходив він сам з військом, але посилав своїх воєвод. Він привів свою землю до прегарного стану (ростроилъ), роздавав багато милостині, був ласкавий до бездомних, годував бідних, любив монаший чин і підпомагав його скільки лише міг; у всім сповняв закон божий, сам пильнував церковних справ і в порядку тримав клирос“ (епархіальні справи)¹⁾. І Слово о полку Ігоревім малює пишними фарбами його силу: „Галицький Осмомисле-Ярославе! високо ти сидиш на своїм золотокованім столі, підперши Угорські гори своїми залізними полками — заступивши королеви дорогу, зачинивши Дунаю ворота — рядячи суди до Дунаю! Гроза твоє по землях тече! Ти відчиняєш ворота київські; стріляєш з батьківського золотого стола салтанів по далеких землях!...“

Так поважне становище встиг здобути собі Ярослав дуже вже скоро по своїм першім виступі, будши досить молодим, і се ми з усякою певністю мусимо покласти на заслугу його особистих здібностей.

¹⁾ Іпат. с. 441.

Обнявши галицький престіл так несподівано, під прикритим вражінням батькової смерті, толкованої як божа кара, він у своїх перших кроках показує впливи пригніченого стану духа під сим прикритим вражінням, до котрого прилучила ся безпосередня перспектива нової близької війни на два фронти — з Ізяславом і Гейзою. На вість про смерть батька він посилає завернути Ізяславового посла і, як бачили ми, висловляє перед ним в обережній, але рішучій формі осуд політики свого батька та обіцяє його кривди вирівняти. В словах повних покори він піддасть ся під протекцію Ізяслава й просить його уважати своїм сином і помічником.

Але се був тільки моментальний упадок духа (простим викрутом я не важив ся-б його уважати). Покірні відносини до Ізяслава ввели-б Ярослава в конфлікт з його тестем і давнім батьківським союзником — Юриєм. З другого боку віддати назад Ізяславові городи показало ся мабуть в дійсности тяжше, ніж Ярослав думав, і він своїх обіцянок не додержав. Натомість він, очевидно, постарав ся перетягнути на свій бік угорського короля. Подробиць, ані навіть виразних звісток про се не маємо, але то факт, що угорський король по всіх тих съвятих приреченнях Ізяславу підчас останнього походу уже не поміг йому в його поході на Ярослава, і взагалі його союз з Ізяславом і його родиною кінчить ся, а в дипломатичнім посередництві 1158 р. в справі Івана Берладника він маніфестує ся вже прихильником Ярослава.

Не діждавши ся сповнення Ярославових обіцянок, Ізяслав вибрав ся на початку 1154 р. новим походом на Галичину. Як я сказав уже, угорський король йому в сім поході уже не поміг, і Ізяслав мусів числити тільки на сили свої й інших своїх союзників. Він постарав ся стягнути їх яко мога більше. Похід уложено подобно як за Всеволода: Ізяслав ішов полудневою границею своїх земель, прилучаючи до своєї армії полки волинських князів. Правдоподібно, підчас сього маршу забрав він собі назад погоринські городи, захоплені Володимирком¹⁾, і потім перейшов у Галичину. На берегах Серета полки Ізяслава зійшли ся з військом Ярослава. Виправивши против нього Чорних Клобуків, аби забавити — „бити ся о р'ьку Серет“, сам Ізяслав подав ся під Тереховля, і дійсно поки Ярослав наспів сюди, встиг перейти Серет. Тут прийшло до кривавої битви — одного з дуже сумних епізодів наших давніх війн. Галицьке військо мало досить слабії надії на

¹⁾ Від тепер нежа про нїх мови. Пор. вище с. 259.

перемогу: правдоподібно сили Ізяслава були більші, та й сам він звістний був як першорядний стратег. Тож галицькі бояре відіслали свого молодого князя з битви, з тим що по битві до нього мали удати ся останки галицького війська і зачинити ся в Тереволі. „Галицькі бояре почали говорити своєму князю Ярославу: „ти молодий, поїдь собі на бік і диви ся на нас, як ми будемо голови складати за честь твого батька і твою, за те що твій батько нас кормив і любив! Ти у нас князь оден і як би з тобою що стало ся, щоб ми робили! Ідь но ти до городу, а ми самі будемо бити ся з Ізяславом. А хто з нас буде живий, прибіжимо до тебе і зачинимо ся в городі з тобою“.

Битва була завзята — „ступиша ся полци, и бысть сѣча зла, и биша ся отъ полудне до вечера“. Результат вийшов непевний: Ізяслав збив ту частину галицького війська, що стояла против нього, але волинські полки на иньшій місці пустили ся тікати від Галичан. Не вважаючи на се Ізяслав лишив ся на побовищі, взявши багато Галичан в полон, а ще до того ужив штуки: казав поставити на побовищі галицькі корогви, захоплені підчас битви, і масу галицького війська здурено тим, зваблено і половлено. Решта Галичан втікла до Тереволі і там замкнули ся. З Ізяславом лишило ся дуже мало війська, бо його союзники розтікли ся так, що годі було завернути чи позбирати. Він зміркував, що йому дуже небезпечно стояти на ворожій землі з такою масою невільників: Галичане могли ударити на нього з Тереволі і знищити чисто. Тоді він счинив нелюдську річ: казав позабавати галицьких невільників, окрім „лутних людей“, що мали якусь вартість для викупу, і пішов з Галичини назад. „Бысть плачь великъ по всей земли Галичьстѣй“, ляконічно кінчить сю сумну історію літописець¹⁾.

¹⁾ Інат. с. 321—3, Лавр. с. 322—3. Обидві літописи оповідають сю історію зовсім згідно, бо в Суздальській маємо тільки скорочення того оповідання, яке маємо в Київській. Ся остатня має одну неясність, котру не пояснює нам Суздальська л.: вона каже, що Ізяслав ішов з Києва на Тихомль, де прилучив ся до нього полк з Дорогобужа; далі сказано про прилучення з Володимира Свѣтополка і з Берестя Володимира Андрієвича, і потім: „и тако скупяся всѣ (вар. весь, ліпший) у Володимира и поиде къ Станкову“. Виходило б, що Ізяслав пішов з під Тихомля під Володимир і звідси на лівий берег Серета, але се зовсім не правдоподібно (з Києва на Володимир ішов би Ізяслав на Дорогобуж, а з Володимира б пішов на Звенигород галицький або на Бужськ). Правдоподібно, сі слова: „скупяся у Володимира“ належать до полків Свѣтополка і Володимира Андрієвича, і тільки при редакції літописи вийшла теперішня неясність тексту.

Ізяслав слідом умер. Волинь перетворила ся в ігру кількох осібних князівств, і їх князі не журили ся галицьким князем, звернені фронтом своєї політики на Київ. Галичині вже не було небезпечности зі сходу, і Ярослав міг залишити традиційну галицьку політику — робити фронт на Волинь. Пізнійше, з кінцем 50-х рр., бачимо його навіть у приязних відносинах з волинськими князями.

З заходу він теж забезпечив себе. Про порозуміння з Угорщиною я вже казав. По смерті Ізяслава наступило порозуміння і з Польщею, як бачимо з дипломатичної інтервенції 1158 р. Таким способом політична ситуація укладала ся досить добре для Ярослава. Тільки справа галицького претендента Івана Берладника виринула була й занепокоїла його, але й то не на довго.

Ми полишили Івана, коли він по нещасливім поході на Володимирка прибів в осени 1146 р. до Святослава Ольговича. Святослав тоді сам був у тяжких обставинах, й Іван зістав ся у нього не довго: на початку 1147 р. він відійшов уже від нього, взявши 200 гривен срібла і 12 грив. золота (за службу свого полка?). Він пристав до Ростислава смоленського, що займав тоді в боротьбі Ізяслава з Ольговичами досить неутральне становище, але і тут теж зістав ся не довго, бо вже літом 1149 р. бачимо його в службі Юрія¹⁾. Се стало ся ще перед тим, нім Юрій увійшов у тісний союз з Володимирком; коли се наступило, Іван опинив ся в дуже прикрім становищу, і коли неважаючи на те ми бачимо його у Юрія й пізнійше, то здасть ся, що Юрій держав його у себе силоміць. Я бачу вказівку на се в пізнійшій докорі Юрієви, що він, присягнувши Іванови, держить його в „толицѣ нужи“²⁾, а з сим згоджуєть ся й та обставина, що від коли Юрій став союзником Володимирка, Іван зовсім сходить зі сцени — нічогоїсенько про нього не чуємо. Для свого союзника Юрій се дуже легко міг зробити — арештувати Івана, і тут міг лежати теж не согірший мотив сеї енергії, з якою Володимирко помагав Юрію.

Ярослав, ставши князем, по своїй хвилевій покорі Ізяславу вернув ся слідом до давнього союзу з Юрієм і помагав йому в тих війнах, які вів Юрій з своїми ворогами, засівши на київській столі по смерті Ізяслава. Як давньому союзнику батька і тестеви³⁾

¹⁾ Іпат. с. 239, 1 Новг. 138. ²⁾ Іпат. с. 335.

³⁾ Правда подруже се було нещасливе, і якісь особливі родинні почуття до Юрія у Ярослава досить тяжко припустити.

Ярослав показував Юрию всяку честь; літописець, оповідаючи про участь Ярослава в волинській війні, коли Юрий, засівши в Києві по смерті Ізяслава, забрався виганяти з Волини його сина Мстислава, висловлюється, що Юрий „повелѣ зяти своєму Ярославу Галицькому ити нань“¹⁾. Се дає міру покірності Ярослава супроти Юрия. Але за те Ярослав зажадав від свого тестя, аби йому видав Івана. Що дало привід до сього жадання по тім, як Івана цілі роки не зовсім було чути, не знаємо; бачимо тільки що в сім жаданню бачили замір Ярослава зігнати зі сьвіта свого претендента. Юрий згодився, й Івана привезено з Суздалья в кайданах, аби видати Ярославовим послам, що приїхали вже по нього „съ мною дружиною“. Але митрополит й ігумени київські обстали за Іваном, закидаючи Юриєви, що він уже нарушив свою присягу Іванови, „держачи його в такій біді“, в кайданах, а тепер ще хоче видати „на убийство“. Юрий піддався сим намовам і відіслав Івана назад в Суздаль, але таки як в'язня, в кайданах. На дорозі одначе відбив і забрав Івана до себе тодішній чернігівський князь Ізяслав Давидович²⁾.

Сей Ізяслав забирався тоді до боротьби з Юриєм за Київ і шукав скрізь союзників. Забираючи до себе Івана, він, правдоподібно, надіюся задержати тим в неутральності і взагалі в залежності від себе Ярослава. До війни одначе тоді не прийшло, бо Юрий вмер, і Ізяслав Давидович без бою опанував Київ. Ярослав дійсно, став його союзником³⁾, але слідом (1158) повторив своє жадання — аби йому видано Івана. Для більшої пресії він притягнув до дипломатичного посередництва як найбільше сучасних володарів, і сей епізод власне тим інтересний, що показує, який широкий політичний вплив розвинути, які звязки навіязати встиг Ярослав протягом яких п'яти літ свого панування. В посередництві взяли участь: чернігівські князі Сьвятослав Ольгович і Сьвятослав Всеволодич, Ростислав смоленський, волинські князі: Мстислав володимирський, Ярослав луцький, Володимир Андрієвич дорогобузький, угорський король і польські князі. Всі вони прислали своїх послів разом із послом Ярослава, з жаданням, аби Ізяслав Давидович видав йому Івана.

Ізяслав Давидович одначе не згодився на жадання Ярослава і з тим всіх тих послів відправив. Відносини були зірвані, й обидві сторони почали готувати ся до війни. Іван задумав по-

¹⁾ Іпат. с. 330, 331, 334.

²⁾ Іпат. с. 335. ³⁾ Іпат. с. 337.

вий похід на Галичину. Подавши ся в степи, він запросив собі в поміч Половців і з їх ордами, які були на поготові, пішов на Подунавє — свою правдоподібну колишню волость. Подробиці сього походу так інтересні, що варто на них трохи довше затримати ся. Опанувавши Подунавє, видко, без всякого спротивлення, Іван розложив ся в подунайських городах, почав збирати „Берладників“, розбивав „кубари“ — кораблі з товарами галицьких купців, і грабував галицьких рибалок. Коли прибули більші половецькі орди, а й Берладників зібрало ся значне число — шість тисяч, Іван розпочав похід на галицьке Понизє, в гору Прутом. Його приймали дуже радо: коли прийшов він під Кучелмин — „ради быша єму“. Але в Ушицю поспіла Ярославова залога, і тому люде не могли відчинити Іванови воріт, натомість почали тікати до нього з міста: „смерди скакаху чересь заборола кь Іванови, и перебѣже ихъ 300“. Але Ярославова залога „кріпко“ боронила міста, і се поставило Івана в трудне становище: Половці хотіли „взяти“ місто — здобути і пограбувати, Іванови-ж було шкода прихильних йому людей, і він не згодив ся на се. Тоді Половці нагнівали ся й полишили його самого, а з самими Берладниками Іван далі походу вести не міг. Він правдоподібно, вернув ся назад на Подунавє і переславши ся з Ізяславом, вернув ся назад в Київ.

Ярослав збирав ся відвдячити ся походом, в котрім мали взяти участь також і волинські князі. Одначе Ізяслав Давидович продемонстрував супроти того союз свій з чернігівськими князями, що вислали своїх послів в Галичину й на Волинь, і се посередництво повздержало Ярослава від походу. Але відносини зістали ся напруженими, і з Волини приходили вісти, що Ярослав таки приготовляє похід. З другого боку похід Івана на Понизє розбудив противну Ярославови партію в Галичині, і до Берладника приходили запросини звідти: „тільки ти свої стяги покажеш, ми зараз відступимо від Ярослава“. Супроти того всього Ізяслав задумав похід на Галичину. Але йому не удало ся знайти до того союзників, а Ярослав тим часом змобілізував своїх волинських союзників, і з ними, випереджаючи Ізяслава, рушив просто на Київ. Перенесена таким чином на київський ґрунт війна закінчила ся вигнанням з Києва Ізяслава, що стратив з тим усяке значінне. Заразом й Іван стратив свою одиноку підпору. Він подав ся за Ізяславом і ділив його недолю. Його ділом, мабуть, був напад Берладників на Олеше 1159 р., зроблений в інтересах Ізяс-

слава¹). Потім нагло читаємо лаяконічну звістку, що Іван 1161 р. умер в Візантії, в Солуні, і що була поголоска, ніби його струїли²). Як він опинився в Солуні — чи сам подався в Грецію, по смерті свого опікуна Ізяслава (що вмер на початку 1161), чи спровадили туди його на заслання противники, не знати. Останнє я уважав би однак більш правдоподібним: Візантія була союзником Галичини, і добровільно туди удавати ся для Івана було-б не дуже мудро.

Так чи інакше, сей факт увільнив Ярослава від небезпечности, що висіла над ним. Його становище в заграничній політиці було тепер зовсім спокійне. Конфлікт з Ізяславом Давидовичем, як ми бачили, зблизив його з Ізяславовими ворогами — волинськими князями, а потім і з київським князем Ростиславом. Сьому союзу він зіставав ся потім вірним до кінця: підтримував Ростислава в різних його конфліктах, потім Мстислава в боротьбі за Київ, але не ходив сам, тільки вислав свої полки, так само і в спільні походи руських князів на Половців. Поважне, впливове становище його в заграничній політиці ми бачили з тої дипломатичної інтервенції 1158 р.; воно не похитнуло ся й пізніше.

Відносини Ярослава до Польщі й Угорщини, скільки знаємо, зістали ся і далі добрими. З ренгтою польські князі мали досить клопоту в себе дома, і в Угорщині по смерті Іейзи († 1161) почали ся теж замішання, а потім молодий король Стефан III († 1173) був зайнятий боротьбою з Візантією, й Угорщина шукала підпори у Ярослава. На сїм ґрунті був виник проєкт — оженити молодого короля з Ярославною. Ярослав згодив ся на се, і молоду княжну вислано вже на Угорщину (коло 1164 р.), до нареченого, але потім сей шлюб розійшов ся, і король оженив ся з донькою австрійського герцоґа. Візантійське джерело оповідає, що Ярослава знеохотив до сього шлюбу імператор Мануїл, стараючи ся всякими способами розвести сей ненаручний для нього союз Галичини з Угорщиною³).

На ґрунті тогож зближення Галичини з ворожою Візантією Угорщиною став ся инший звістний епізод: гостина у Ярослава славного своїми авантурами героя романів Андроніка Комнена. Дуже можливо, що він був сином тієї Володарівни, що вийшла

¹) Звістки Іпат. під 1160 = 1159, с. 346 і 348.

²) Іпат. с. 355.

³) Кіннам (бонський *Corpus hist. Byz.*) с. 235 і 262. Про сей шлюб див. іще Грота *Изъ Исторіи Угріи и Славянства* с. 331 і 363.

за котрогось з Комненів, отже був кузеном Ярослава. 1154 р. його арештовано за державну зраду, десять літ пізніше він втік в Галичину. Ярослав, як каже візантійське джерело, прийняв його „отвертими раменами“, і Андронік перебував у нього в великих ласках, засідав в його раді й їздив разом з ним на лови (тут, видно, йому особливо заімпонували лови на зубрів, в Візантії незвістних і візантійський хроніст спеціально на тім спинюєть ся). Він зістав ся, аж поки Мануїл не надумав помирити ся з ним. Наші джерела також згадують про се ласкаве прийняте Андроніка в Галичині — що Ярослав прийняв його „с великою любов'ю“, дав Андроніку кілька городів „на утїшення“ і потім відіслав його в Візантію з великою парадю, в супроводі своїх чільніших бояр¹⁾.

Та як імпозантне було становище Ярослава в заграничній політиці, так не весело укладали ся внутрішні відносини, заповідаючи ті тяжкі замішання, що так дали себе знати потім, по смерті Романа. На часи Володимирка і Ярослава припадає зріст незвичайної сили галицького боярства, і воно вже за часів Ярослава почало показувати роги. Привід до того дали родинні справи Ярослава.

Ярослав не мав щастя в родиннім житю. Княгиня Ольга Юрійвна, з котрою його оженено з політичних мотивів, очевидно не вміла здобути серця свого чоловіка. Опанувала його якась „Настаська“, як зневажливо називали її бояре. Подробиць про неї ніяких не маємо. Лише з одного натяку, що історію Настасії ставить ся в зв'язок з якимись „приятелями“ Ярослава — „Чарговою чадию“ — можна здогадувати ся, що вона була з боярської родини Чагрів, і що її відносини до Ярослава зблизили його з сею

¹⁾ Іпат. с. 359, Кіннам с. 232—4, Нікіта Хоніят с. 158—173, пор. 433. Про дату утечі див. Куніка Извѣстія ан-Бекри II с. 20.

Недавно висловлено гадку, що до Ярослава належить звістка про якогось руського князя, що прибув з чеським королем на віденський з'їзд 1165 р. і зложив на нїм субмісію цісарю Фридриху (rex Bohemie quendam de regalis Ruthenorum tus presencie obtulit eiusque illum ditioni subiecit — Monum. Germ. Scr. XX с. 492). Політичні відносини досить тому відповідають, бо Ярослав тоді зблизив ся вже до Угорщини, а чеський король і цісар Фридрих були союзниками угорського короля; вказують також на те, що син Ярослава потім шукав помочи у Фридриха. Се все одначе вказівки занадто загальні, а можна думати, що галицького Ярослава не означено б такими неясними і малозначними словами як *quidam regulus Ruthenorum*. Тому гадка ся (висловлена проф. Абрагамом, Powstanie kosc. łacin. с. 90) зістаєть ся гіпотетичною.

родиною та дали її вплив на дворі, мабуть обставина ся й привела потім до загибелі саму Настасію. Судячи по літописним похвалам моральності Ярослава, ми не можемо пояснити його відносин до Настасії як простий вибрик, та й його любов до її сина Олега показує, що маємо до діла тут з зовсім поважним почутем. Так само неможливо припустити, аби се нешлюбне пожитє Ярослава дражнило моральні почутя суспільности — такого ригоризму у неї не можна абсолютно підозрівати в тодішніх часах. Очевидно, Бояр підняв против неї вплив, який здобули через Настасію Чарговичі, на дворі Ярослава. На чолі сеї боярської фронди стояв між иньшими Константин Сірославич, давній і впливовий боярин Ярослава і якийсь служебний князь Сьвятополк. Сї бояре стають по стороні княгині Ольги і її сина Володимира та підтримують їх проти Ярослава.

Напружені відносини закінчили ся отвертим конфліктом. Княгиня Ольга з сином і численними боярами, на чолі котрих стояв той Константин, утікли з Галича в Польщу. Відси потім перейшли в Червен, за порозуміннем з місцевим князем: звідти Володимир хотів вести зносини свої з партизанами, що линили ся в Галичи. На чолі їх стояв той Сьвятополк. Вони замишляли захопити Ярослава, і се дійсно їм удало ся, як саме, літопись не каже: чи то було отверте повстанне, чи бояре зробили якусь засідку на князя. Досить що вони прийшли до повної власти над князем: Чарговичів побили всіх, нещасливу Настасію спалили на огні, її сина Олега заслали в заслання, а Ярослава заприсягли, що він буде добре жити з княгинею, а заразом, розумість ся — дасть відповідне місце впливам сих бояр-фрондерів. З сими вістями вислано гінців до емігрантів, Ольга з сином вернула ся — „и тако уладиша ся“¹⁾.

Незвичайний сей контраст поваги Ярослава в заграничній політиці з повною безрадністю перед боярською самоволею у внутрішніх відносинах, і приходить ся незмірно жалувати, що коротка літописна звістка не дає ніяких майже подробиць про боярські змагання і їх революцію. Тільки з анальоїї пізнійших подій можемо розуміти се так, що тут зі сторони виднійших бояр ішла боротьба про задержанне свого впливу на державні справи, котрий відбирали у неї нові приятелі Ярослава — Чарговичі, отже що боярська олігархія уже тоді — в 60-х рр. XII в., змогла ся та

¹⁾ Іпат. с. 384.

еформувала ся о стільки, що свідомо йшла до того, аби під покривалом княжої влади тримати управу в своїх руках.

Що підклад цілої історії був чисто політичний і що боярство тільки використовувало родинні обставини Ярослава — з таким поясненням найліпше згоджується той факт, що в дальших родинних пригодах Ярослава боярство вже не бере участі: вони вже йому не були потрібні. Чи припустити, що Ярослав по революції 1170 р. встиг придушити боярську фронду? Супроти пізнішої сили боярства, яку бачимо зараз по його смерті, се не дуже правдоподібно; скорше, бояре досягнули своє і тому не журили ся вже ані княгинею Ольгою, ані її сином.

Відносини Ярослава до його шлюбної жінки не поліпшили ся від спалення його улюбленої Настасії. На другий рік (1171) Володимир з матір'ю знову тікають з Галича, — тільки вже про бояр галицьких не чуємо, аби котрий з ними тікав. Збігці подали ся до Ярослава луцького, бо мали вже перед тим з ним зносини: він обіцяв Володимирі „шукати йому волости“. Правдоподібно, вони надіяли ся змусити Ярослава галицького, щоб дав синові ще за жити якусь волость в Галичині, аби мав самостійне становище. Але надії були марні. Ярослав, не маючи тепер против себе бояр, плянами свого сина не журив ся: він найняв за три тисячі гривень польське військо і вислав на Луцьку волость, а по сій „першій пересторозі“ зажадав від Ярослава луцького, аби відіслав від себе Володимира. Інакше загрозив йому походом, і Ярослав луцький, бачучи що не жарти, відіслав Володимира з матір'ю до її брата Михалка в Торческ. Відти поїхали вони в Чернігів; потім Ольга тоді ж таки подала ся в Володимир суздальський, до родини, й там умерла десять літ пізніше, постригши ся в черниці перед смертю. Володимир же помирился якось з батьком і вернув ся¹⁾.

Але відносини між ними таки не поправились. Десять в р. 1182—3 Ярослав вигнав сина. Знову нічого не чувати, аби бояре галицькі чимсь піддержали Володимира. З сусідніх князів теж ніхто не хотів прийняти його до себе, боячи ся його батька по тім прецеденті з Ярославом луцьким: ані Роман володимирський, ані Інгвар Ярославич дорогобузький, ані Святوپолк туровський. Аж у свого зятя — славного Ігоря Святославича, в Путивлю знайшов Володимир пристановище і пробув тут два роки, поки Ігореві не удало ся помирити з ним Ярослава²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 388—9, 422. ²⁾ Іпат. с. 428.

По за тим з внутрішніх відносин Галичини за Ярослава знаємо дуже мало. Літопись каже, що він „ростроилъ“ землю свою — привів її до прегарного стану. Але в чім було те строєння, вона не поясняє — чи означає се добру управу, справедливість, суд, чи належить до зверхнього вигляду її — нпр. різних церковних будовань. Останнє ближше б відповідало загальному тону сеї характеристики. Надмірний розвій боярської сили не міг причинити ся до особливої справедливости в управі. Сам Ярослав підносив перед смертю, що він „одиною худою своєю головою ходя“ задержав при собі всю землю Галицьку; він говорив тут, очевидно, про свою зверхню одновластність, — що не давав зажити своїм синам волостей, але все ж таки сі слова звучать іронічно супротив гої безрадности, яку показав він супротив боярської оліїархії і яка виразно показала, що Галичиною править не „одна худа голова“ князівська, а многоголове боярство.

Що правда на зверх та боярська революція Ярославового престіжа не понизила, і його посмертна характеристика, як ми бачили, підносить не тільки його мудрість й честь, яку він мав по чужих землях. Особливо в гран-сеньєрстві Ярослава ударило те, що він сам не ходив у походи, як інші руські князі, тільки виручав себе воєводами, або й наймав полки у сусідів (як польські полки в епізоді 1171 р.).

Ярослав умер 1 жовтня 1187 р. По словам літописи він, почувши себе смертельно хорим, скликав до себе на двір боярство, духовенство — „зборы вся и монастыри“, „и нищия, и сиротныя и худыя“ — „ую Галицьку землю“, і протягом трох днів гостив їх, роздаючи милостинню монахам і бідним та просячи всіх, аби пробачили йому всі його вини. Така християнська покора, очевидно, дуже розчулила літописця, а не менше заїмпонувала князя щедрість: три дні роздавали по всьому Галичу княжу милостинню й не могли роздати всіх грошей, призначених на се князем. Свій політичний тестамент натовість Ярослав звертає не до всієї галицької людности, лише до самих бояр. „І так говорив він своїм мужам: за свого жита я один тримав цілу Галицьку землю, а по смерті віддаю свій стіл Олегови, моему меньшому синові, а Володимирю даю Перемишль“. „Олег був син Настасії, поясняє літописець, і Ярослав любив його, а Володимир не слухав ся його, і тому не дав йому Галича“. Віддаючи Володимирові, старшому сину, Перемишль, стіл по старим традиціям старший від Галича, Ярослав може хотів тим бодай з формального боку заховати *descriptum*. Володимирю він казав присягнути, що не буде шукати Галицької

волости, і на тім же заприсяг бояр. Другого дня по смерті поховали Ярослава в галицькій катедрі Богородиці¹⁾.

Його смерть була початком замішань, що привели Галицьку землю, таку славу й імпульс за часів Ярослава, на край політичної смерті, та зробили з неї приману для різних претендентів. Ферментом послужили політичні змагання боярства, що так недовзначно показало свою силу вже за Ярослава.

Хоч боярство присягнуло Ярославу сповнити його тестамент, але мати князем сина спаленої ними на стосі Настасії, галицьким боярам було дуже ненаручно. Володимир, мабуть, теж не мав охоти задоволити ся другорядною волостію, тож зовсім природно, що зараз же по смерті Ярослава, як каже літопись „бысть мятежь великъ в Галичкой земли“. Галицькі бояре увійшли в порозуміння з Володимиром і вигнали з Галича Олега. Той подав ся до Рюрика, а Володимир „сїв у Галичу, на столі діда свого й батька свого“, зазначає літописець, виявляючи тим певне співчуття побіді законного наступника над нешлюбним княжичом²⁾.

Київська літопись на тім уриває своє оповідання; вона нічого не згадує про дальшу долю Олега і вертаєть ся до Володимира уже з тим, аби оповісти про боярську конспірацію против нього. Але єсть-одно оповідання у польського сучасного хроніста Кадлубка, толковане ріжними способами, але по всякій правдоподібності сюди приналежне; а хоч є в ній ріжні помилки й непевности, поминути його з легким серцем трудно. Оповідання се, по видущенню його з усяких помилок, говорило б нам, що Олег, не знайшовши помочи у Рюрика, удав ся в Польщу, до Казимира Справедливого, і той в поміч вибрав ся походом на Володимира. Невважаючи на поміч волинських князів — Романа і Всеволода, Володимир мусів уступити ся з Галича, і Олега осаджено тут на ново. Але по дуже короткім часі³⁾ Олега струїли „свої“ і Володимир засїв у Галичу на ново, а за поміч дану Поляками Олегу віддячив їм нападом на Польщу і позабрав звідти в неволю між иньшими кілька значних жінок⁴⁾.

Висаджуючи на галицький стіл Володимира, бояре могли числити на те, що він, завдячуючи їм свій стіл, буде тим більше

¹⁾ Іпат. с. 441. ²⁾ Іпат. с. 442. ³⁾ modico tempusculi interiecto.

⁴⁾ Подаючи докладний розбір сеї крутої справи в прим. 11, я тут зазначаю тільки, що в сій формі се оповідання має право на довіру, хоч з огляду на труднощі, які з ним заходять, все таки треба його брати з певною резервою.

готовим до всяких уступок для них. Але перерахувалися: Володимирови боярська олігархія зовсім не була симпатична, і він старався відсувати її від впливу на державні справи, як каже літописець: „думы не любяшеть с мужми своими“, себ то не любив радити ся в державних справах з всіми старшими своїми боярами, а обмежався тіснішим кружком своїх „приятелів“¹⁾. Це поставило бояр у ворожій відносини до нього.

На своє нещастя, Володимир при тім був дуже неоправним в своїм приватнім життю й тим додав багато поводів нарікати або й агітувати против нього. Літописець, служачи, правдоподібно, відгомонам таких боярських агітацій против Володимира, каже, що він був великий піяк — „бѣ любезнивъ питию многому“, і розпустник: „коли подобала ся йому чия жінка або донька, він силоміць забирав до себе“. Безперечно, що в тім де що побільшено. Насамперед такі прикрі прикмети не могли з'явитися у Володимира відразу, скоро настав князем: мусіли його вдачу знати й перед тим, і коли се не перешкодило боярам порушити за для нього присягу Ярославу, видко, що Володимир не був уже такий страшний ледащо, принаймні — його вдача не шкодила його популярності. Ті подробиці, які літописець подає про розпустний спосіб його життя, знов таки зовсім не годяться з вище поданою характеристикою: він каже, що Володимир жив з якоюсь попадею як з жінкою: „поя у попа жену и постави себѣ жену“. Що сталося з Володимировою шлюбною жінкою Болеславою, донькою Святослава Всеволодича, з котрою оженив його батько в 1166 р., не знаємо, але видко, що підчас конфлікту Володимира з боярами її не було на світлі, бо бояре заявляють свою готовість знайти йому жінку, яку собі схоче. Мав від неї синів, котрих тримав як би шлюбних синів, і коли бояре зажадали від нього, аби видав їм сю попадю на смерть, волів тікати з Галичини, ніж се зробити. Очевидно, се все зовсім не годиться з характеристикою такої крайньої розпусти, якою мотивує літописець вороговання бояр до нього: „увѣдавъ Романъ, ажъ мужи галичкнии не добре живутъ с княземъ своимъ про его насильа, зане гдѣ улюбивъ жену или чью дочь, поимашеть насильемъ“. Правдоподібно, бояре і тепер мало журилися моральністю свого князя, а гнівалися на його старання поминути їх в політичних справах, в тій „думі“, і тільки покривали се отим ніби то подраженням від неморальних учинків князя.

¹⁾ Іпат. с. 444.

Се подражнення бояр на Володимира задумав використати володимирський князь Роман. Як близький сусід, він від давна слідив за галицькими справами. До нього, як ми бачили, утікав Володимир, вигнаний батьком, тільки Роман тоді його не прийняв, боячи ся Ярослава. Пізнійше він посвоячив ся з Володимиром, видавши доньку Федору за його старшого сина (від тієї попаді? ¹⁾). Тепер Роман задумав використати боярське роздражнення, аби висадити свого свата з волости. Він, як каже літописець, розпочав зносини з галицькими боярами, „без опаса“ — не дуже й криючи ся, та намовляв їх, аби вигнали Володимира, а його взяли князем.

Така поміч з за границі для галицьких бояр була дуже на-ручна. Вони звязали ся з Романом в конспірацію, присягли одні одним на вірність і „зібравши свої полки“, ладили ся до повстання з тим, щоб або зловити Володимира, як зробили з його батьком, або й убити; так принаймні представляє се собі літописець. Але їм не удало ся притягнути до себе всього боярства. „Володимирові приятелі“ — ота частина боярства, яку він при-близив до себе, усуваючи ся від иньших оліїгархів, тримали ся по його стороні й далі, й супроти сього Володимирові вороги не відважали ся на отверте повстаннє. Тож задумали вони змусити свого князя, аби втік з Галичини — хоч се мусіли уважати далеко-менше певним успіхом для своєї революції. Як і за Ярослава, вони причепили ся й тепер до родинних справ князя. Урадивши якусь демонстрацію, заявили князю: „княже, ми не на тебе під-няли ся, але не хочемо кланяти ся попаді — хочемо її вбити, а тобі жінку знайдемо яку схочеш“. „Сеж вони казали, поясняє літописець, аби його настрашити й змусити до утечі, знаючи, що він попаді від себе не пустить“.

І дійсно вони не помилили ся. Володимирко, памятаючи істо-рію Настасії, злякав ся за свою жінку, а не надіючи ся, видко, оборонити ся від бояр, постановив шукати захисту й помочи за границею. Забравши жінку й синів (невістку — Романівну Федору бояре відібрали від нього, аби не була в його руках закладницею проти Романа) та своїх приятелів бояр і свої екарби, він утік до угорського короля. Вибрати багато не мав, супроти ворожнечі Романа та тісного союзу його з польськими князями. І угорський король заявив повну охоту заопікувати ся Володимиром, присягнув

¹⁾ З контексту літописи с. 444—5 виходить зовсім виразно, що йде мова все про тих синів від попаді.

йому допомогти і зібравши військо пішов з ним на Галичину, ніби то — вертати престіл вигнаному.

Тимчасом бояре так легко вигнавши Володимира, зараз же післали по Романа, а той з легким серцем віддав свою Володимирську волось брату Всеволоду і навіть присягнув, що не буде її жадати назад. „Більше міні того Володимира не потрібно“, казав він супроти перспективи галицького столу, і без великих заходів поспішив ся в Галич. Там його прийняли й князем оголосили, але слідом прийшла вість, що Володимир з угорською помочію зближаєть ся — вже перейшов гори. Ся вість застала Романа зовсім не приготованим, і він нічого ліпшого не надумав, як те щоб забрати Володимирове майно, яке ще лишило ся, і з своїми галицькими партизанами тікати з Галичини. Угорський король без усякої перешкоди війшов у Галич, але повна безрадість Галичан осмілила його до зовсім несподіваного кроку. Замість аби посадити Володимира „на столі його батька і діда“, він арештував його, а посадив у Галичу свого молодшого сина Андрія. Управу дав галицьким боярам, але для забезпечення їх вірності позабирав від них закладнів з собою в Угорщину. Володимира з жінкою теж відвезено на Угорщину і там всаджено до вежі.

Аж тепер був сповнений запоміт Кольомана — пімстити ся на галицьких Ростиславичах за страшну перемишльську катастрофу. Мета, поставлена угорською політикою мабуть іще перед столітєм — опанувати обидва боки Карпатів, здавало ся, вже сповняла ся, й ми маємо з сього часу (1189) документ, де угорський король титулуєть ся „королем Галичини“ (rex Galaciae)¹⁾.

Тимчасом Роман мусів відпокутовувати свою легководушність. Подав ся він до Володимиру — брат Всеволод зачинив перед ним ворота і не пустив. Подав ся за помочію в Польщу — потіхи не знайшов і там. Аж у тестя — Рюрика знайшов він нарешті пристановище з своїми Галичанами і покликуючи ся на вісти — запросини, які приходили до нього з Галичини, намовив дати йому поміч — іти здобувати назад галицький стіл. Але надії

¹⁾ Що правда, самотність документа робить сю справу не зовсім певною, тим більше, що се документ не самого короля, а єпископський — Fejér II с. 247 (2/V 1189). Перед тим маємо такий титул на одній грамоті 1124 р. — кор. Стефана (Fejér II с. 67), але сей титул (Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Gallitiae Bulgariaeque etc. rex) власне робить сю грамоту зовсім підозрілою.

Романа на прихильність Галичан були марні. Галичина не рушила ся, коли передовий полк його перейшов галицьку границю й захопив пограничний Плісниськ. Галицькі бояре разом з уторським військом пішли на нього й вибили з Плісниська. Супроти того Роман з своїми незначними силами не відважив ся йти далі на Галичину, й відіславши назад Рюрикову поміч, пішов знов у Польщу. На сей раз Мешко Старий взяв ся йому помагати і за його помічю Роман поспробував відібрати собі від брата Володимир. Але видко таки ся поміч не була значна — Всеволод не піддав ся. Аж нарешті Рюрик, до котрого знову удав ся Роман, уступив ся за своїм зятем: „насла є грозою на Всеволода“ і той віддав Романови Володимир. На тім ся Романова одісея скінчила ся¹⁾.

Судячи по тій пробі Романа, можна-б було думати, що панування Угрів у Галичині стоїть міцно. Боярство, маючи цілу управу в своїх руках, отже формальну олігархію під номінальною зверхністю уторського королевича, могли-б уважати такий стан речей дуже користним для себе. Проба Романа розбила ся о солідарний опір уторської залоги і галицьких полків. Але чужоземна окупація мала против себе глуху опозицію в краю і поза краєм. Київський митрополит підбивав київських князів, аби постарались вернути Галичину; „се чужоплеменники відібрали вашу отчину, варто-б вам заходити ся коло того“, казав він їм, і голос його певне був не одинокий. Може знаючи щось таке, або бодай передчуваючи, уторський король старав ся притягнути на свою сторону Святослава київського — старшину, бодай номінального, руських князів; просив прислати до нього сина, надавав при тім різних обіцянок — мабуть обіцяв тому сину волость у Галичині. Але Святослава стримав від того Рюрик, і натомість рішили вони йти разом — відбирати Галичину. Лише не прийшли до згоди в тім, як потім собі Галичину поділити, і на тім все скінчило ся²⁾.

З Галичини, як ми бачили, з початку виходили зазиви до Романа, „ведуть мя Галичане к собі на княження“, казав він Рюрику. Потім — коли сили Романа показали ся за малі, „Галичани мужи“ вислали вістку до сина нещасливого Івана Ростиславича, Ростислава Берладничича, що перебував тоді в Смоленську, і звали його до себе „на княження“. Ростислав дуже утішив ся сим і вибрав ся, з чим мав, походом на Галичину. Він розпочав його від „україни галицької“, не знати котрої, можливо — що від Понизя, як і його батько в 1158 р. Тут він узяв два погра-

¹⁾ Іпат. с. 445. ²⁾ Іпат. с. 446.

ничні городи й не протягаючи часу рушив з своїм маленьким полком, як йому радили Галичани, просто на Галич і покладав ся на обіцянку галицьких бояр, що зараз приступлять до нього, скоро з'явиться ся його полк. Кілька бояр справді прилучило ся до нього, з своїми дружинами, в поході, але коли прийшло до рішучої битви, галицькі бояре знову змикитили. Королевич розпоряджав великими силами, бо король з огляду на поголоски про похід руських князів на Галич прислав нові сили, а частина галицьких бояр, котрих свояки були закладниками в руках угорського короля, не годили ся відступити від Угрів — „держаться крѣпко по королевичи“. При тім же зносили галицьких бояр з Ростиславом не зістали ся для королевича в секреті, і він пильнував їх. Літописець згадує, що він наново заприсяг їх підчас походу Ростислава, але мабуть такими моральними заходами він не обмежив ся для свого забезпечення.

З того всього галицькі бояре не відважили ся приступити до Ростислава, коли він прийшов під Галич, і зовсім льояльно ударили на його бідний полк разом з Уграми. Навіть і тих кілька бояр, що приступили перед тим до Ростислава, побачивши „лесть братії своєї“, відступили від нього перед битвою. Побачивши се, дружина радила Ростиславу тікати, але він з резігнацією постановив довести справу до кінця: „Братя, пореповідає літописець його слова до дружини, — ви знаєте, в чім вони мині присягли; отже коли вони тепер настають на мою голову (ловять головы мою), то нехай їм Бог судить і той хрест, що вони його мині цілували; а я не хочу блудити по чужій землі, волю положить свою голову в своїй отчині!“ В битві Ростислава збито з коня і раненого взято в неволю. Коли його ледви живого привезено в Галич, вість про се і жалість по княжичу, котрого ще батька колись кликано до Галича на стіл, розбурхала людей. Місто підняло ся, щоб відбити його від Угрів і оголосити князем. Тоді угорські вояводи, як оповідає літописець, аби перебити се повстання, „приложили смертельне зіле до його ран“, і він зараз умер. На тім повстання й скінчило ся.

Але зносили бояр з Ростиславом і се повстання ще збільшило підозріливість Угрів і озлобило їх на Галичан — „знали вони лєсть галицьку, що Галичание шукають собі князя руського“. Се оглоблення приводило чим далі до більшого обопільного незадоволення, тим більше що зі сторони дуже ще малокультурних Угрів воно виявляло ся часом в досить драстичних формах. Літописець, може бути — побільшуючи, оповідає поголоски, що Угри

почали „насилъ дѣяти во всемъ“: почали забирати собі жінок і доньок галицьких, ставити своїх коней по церквах і по хатах і т. п.

Серед такого загального незадоволення на Угрів у Галичині, несподівано з'явився тут Володимир. Він викрався з вежі, де його замкнули разом з жінкою й синами, підкупивши собі сторожів; літопис каже, що він звив собі шнури з нарізаних смуг полотна, і спустився ними з вежі, і втік з сими сторожами до Німеччини. Удавшися на двір цісаря — до старого Фридриха Барбароси, перед самим хрестоносним походом, отже десь на початку 1189 р., Володимир просив його допомогти йому вернути ся в Галич, а за те прирік йому давати річно дві тисячі гривень срібла — отже піддавав ся під його зверхність. Літопис каже, що цісар особливо зацікавився ним, довідавши ся, що Володимир свояк Всеволода суздальського. Та припустивши навіть, що імя Всеволода мало дійсно таку славу в Німеччині¹⁾, прийдець ся признати, що ані посвоячення Володимира з ним, ані обіцянка багатой данини не подвигнула цісаря, зайнятого хрестоносним походом, до якоїсь енергічнійшої участі в справі Володимира. Літопис каже, що він лише вислав Володимира з якимсь своїм мужем до польського князя Казимира Справедливого, й поручив йому як своєму васалю, допомогти Володимирови вернути собі Галич. Казимир дійсно вислав з Володимиром військо під проводом звітного в польській історії воєводи Миколая, і Володимир з'явив ся з польським військом в Галичині.

Судячи по оповіданню літописи, Володимирові без особливого труду удало ся вернути собі стіл. „Галицькі мужі, каже вона, стріли з великою радістю свого князя й дідича, а королевича прогнали з своєї землі“. Може бути, що супроти загальних симпатій для Володимира сама ся несподівана поява його відібрала у Угрів всяку енергію до опору, бо вислане Казимиром військо само по собі ледви аби було дуже значне. В Спасів день — в серпні 1189 р. Володимир засів знову на батьківськім престолі²⁾.

¹⁾ Сей епізод літописи взагалі визначаєть ся вірою в незвичайне політичне значіння Всеволода і мусів вийти від якого небудь його прихильника.

²⁾ Наше головне джерело про ці події — Київська літопись (Іпат. с. 447—8) оповідає про ці події під р. 1188—1190, але мабуть трохи спішиться (хоч взагалі її хронологія в сих роках досить правильна — див. вище с. 219): оповідання про третій хрестоносний похід, що розпочав

„Володимир же утвердив ся в Галичу і від того часу ніхто не наставляв на нього“, кінчить оповідання Київська літопись. Такому категоричному висказу можна вірити — принаймні коли не що до цілого дальшого князювання Володимира (бо не знати чи писано се вже по смерті його, і я-б скорше думав противно), то що до кількох літ по його повороті. Літописець поясняє се тим, що Володимир, вернувши ся в Галичину, піддав ся під протекцію Всеволода суздальського: „післав до Всеволода, вую свого, в Суздаль, просячи його: отче й господине! затримай при мині Галич, а я буду божий і твій, з усім Галичом, завсіди в твоїй волі“. Всеволод прийняв його в свою оборону і вислав своїх послів до всіх князів, до короля угорського і в Польщу¹), повідомляючи про свою протекцію над Володимиром та кажучи їм присягнути, що не будуть старати ся відібрати Галичини від його сестричича. Хоч в сих словах відбила ся таж надмірна віра в силу і впливи Всеволода, зазначена вже вище в сім епізоді, але протекція Всеволода, що тоді мав великий вплив між українськими князями, дійсно могла до певної міри зміцнити становище Володимира; Всеволодові-ж теж наручно було мати вірного союзника на Україні. Окрім Всеволода бачимо Володимира в союзі з Рюриком: підчас конфлікту Рюрика з Романом (1196) Володимир помагав йому на Романа²). Але найбільшою підвалиною сили Володимира треба уважати привязання до нього галицької людности, по реакції недавніх пригод угорської окупації, і тим привязанням головню треба толкувати, що Володимир спокійно просидів ті десять рік, що відділяли його поворот в Галичину від смерті.

Десь 1198, чи правдоподібніше може — 1199 р. умер

ся в маю 1189 р. стоїть у ній під 1190 р. (в се же лѣто иде царь нежѣцкый...). Воно іде безпосередню по оповіданню про Володимира; вступні слова: „въ то же лѣто“, очевидно, належать до року Володимирової утечі. Супроти того Володимир міг бути у цесаря найпізніше весною 1189 р. Припустити, що тут іде мова не про Фридриха, а про його сина Генріха VI, що заступав батька підчас того походу в рр. 1189—90, трудно: літопись, певно, не назвав би його „царем“.

Окрім того оповідає про сей епізод Кадлубек (с. 512—5), за ним, з ріжними довільними змінами, Богухвал (с. 535) і Длугош (II с. 121). Але тут Володимира виганяє Казимир за його напад на Польщу; посередництво цесаря в сій справі не згадуєть ся, й Казимирова поміч виходить актом крайньої і несподіваної великодушности з його боку, що обудила незадоволення серед польських панів.

¹) В літописі: и ко королевѣ в Ляхы (Іпат. 449), але, очевидно, треба читати: „и в Ляхы“, бо короля там не було. ²) Іпат. с. 468.

Володимир¹⁾. Близших подробиць ніяких не маємо. Знаємо, що він мав двох синів від тієї нешлюбної своєї жінки, але вони разом з нею зісталися в Угорщині, коли Володимир утік звідти, і що з ними сталося, напевно не знаємо. В одній папській грамоті 1218 р. згадують ся „руські королі з Галичини Василько й Володимир-Іван“, як жертводавці одного монастиря в полудневій Угорщині, і дуже можливо, що се були Володимирові сини; вони могли дістати якісь уряди в словянських землях Угорщини, як пізніше се було з галицьким претендентом Ростиславом²⁾. У всякім разі ні їх, ні якогось иншого (призаного) мужеського потомства Володимира в момент його смерті в Галичині по всякій правдоподібності не було, а й пізніше в галицьких справах їх зовсім не чути. Династія Ростиславичів, коли не фактично, то бодай формально перервала ся, а з тим кінчить ся і відокремлене життя Галичини, що завдячала свій політичний і культурний зріст сій династії. В руках нової династії вона стала підставою ширшої держави, котрої історію оглянемо в дальшій томі. Тепер же зберемо відомости про територію, осаді й внутрішнє життя Галичини в XI—XIII в.

¹⁾ В руських джерелах нема дати смерті Володимира; в останнє Володимир згадується, як ми бачили, в осені 1196 р. (Іпат. с. 468), про Романа ж у Галичині чуємо 1201 р. (під 1202 р. в Лаврентієвській, що тут спізнюється о оден рік). Дату 1198 р. дає Длугош. Його хронологія руських подій взагалі дуже кулява, він то спізнюється, то спішиться ся незвичайно, але на сей раз може він і мав перед очима якусь записку — пор. його приписку в Monumenta Pol. hist. II. 800. Я одначе скорше був би за трохи пізнішою датою — нпр. 1199 р., виходячи от з чого: Київська літопись, що тут досить інтересується ся галицькими подіями і повинна б згадати про смерть Володимира, а знов у хронології сих років акуратно кінчить ся 1198 р. (1199 і 1200 зайняті похвалою Рюрикови), — про смерть його не згадує; через те правдоподібніше, що він умер не 1198 р., а 1199 наприклад. Мабуть такими самими міркуваннями прийшов до такої дати й густинський компілятор (с. 327), бо у Кромера і Бельского, котрих він цитує, сеї дати він не мав.

²⁾ Theineri Monumenta Hungariae I с. 10: annum cere reditum tredecim cantariorum a Basilica et Iohanne Blandemero Rusorum regibus apud Galiziam vobis (монастирю in Laberria, коло р. Сави) concessum. Думати про справдених галицьких князів — Василька Ростиславича і Володимира Володаревича тут трудно. Не можна думати й про Володимира Ярославича з огляду на се ім'я Василька, отже се якісь инші князата з галицької гинастії, а з тим apud Galiziam скорше треба розуміти як їх титул, ніж як місце, з котрого мали йти ті надані ними монастиреви доходи. В літературі предмету, скільки знаю, вперше на тих князів звернув увагу і відгадав їх пок. Шараневич в Hypatios-Chronik с. 117—8.

Вище, обговорюючи границі Волині¹⁾, визначили ми заразом, по можності, східню й північну границю Галичини. Перед прилученєм до Галичини волостей Червенської (Белзько-Холмської) і Дорогичинської ся границя йшла більш менш вододілом Дністра і Припети, потім, переходячи в басейн Буга, відтинала на користь Галичини його верхівя і йшла до Сяну в напрямі означеним більше менше белзьким Потеличом і галицьким Любачовим, так що пограничними ріками можна-б уважати Рату (від Волини, себто Червенської землі) і Любачівку (від Галичини). По прилученню Белзької, Холмської й Дорогичинської волости до Галичини територія її виступила далеко на північ на Побужу, маючи східньою границею здебільшого Буг (але переходячи на його правий бік на полудню, в Бужській волости, а на півночі, за Бугом займаючи береги Мельника, Дорогичина й Більська). На півночі се галицьке Побуже сягало Нура і Нарови, поки не перейшла за Наров, а західня границя його йшла майже просто на полудень від устя Нура на вододіл Лади і Вепра²⁾.

На Посяню крайнє руське місто згадане в сучасних джерелах — се Перевореск³⁾; але з пізнійших вказівок видно, що границя тут сягала значно дальше за се місто. Так волости Крешівська (Krzyszow) і Замхівська (Zamech), що займали майже ціле поріччя Танви, зачисляли ся до Перемишльської землі, і сойма конститутція 1588 р., що надавала Замойському староства Крешівське і Замхівське, виразно зачисляє їх до „руських земель“⁴⁾. Взагалі границі земель і воєводств консервували ся в старій Польщі досить добре, й ми з значною певністю можемо виходити від них, визначаючи границі давніх руських земель, де бракує нам старших вказівок; треба памятати лише про змінність тутешніх границь в часах староруських, в боротьбі Польщі і Руси за пограничні землі.

¹⁾ Див. вище с. 312—3. ²⁾ Літературу історичної географії Галичини див. в прим. 9. ³⁾ „Иде Лестько на Льва и взя у него городъ Переворескъ“ — Іпат. с. 582, пор. с. 586.

⁴⁾ Volum. legum II. 267: *dzierzawy Krzeszowska i Zamechska w ziemiach Ruskich, bądź też u w wojewodztwie Belskim leżące*; останній додаток про Белзьке воєводство, зроблено тільки „на всякий випадок“, бо Замхівське староство все зачислять ся до Перемишльської землі — див. поборові реєстри Перемишльської землі XVI в. в *Źródła dziejowe* XVIII. I с. 139 і 24. Тут бачимо й склад сих волостей (для Замхівської див. також Жерела до іст. України-Руси т. II). Осади: Гута Крешівська і Майдан Княжпільський показують, що границі Крешівської волости займали правий (північний) берег Танви.

На лівім боці Сяна область річки Требішні належала ще до Перемишльської землі обома берегами: її лівий бік в нижній частині належав до староства Лежайського (село Сарина, в актах XV в. зачислюване до Лежайської королівщини), а в верхній частині, на тім же боці, містечко Соколів заложено на ґрунтах „Переворського повіта“, як значить ся в осадчім привилею XVI в.¹⁾ Далі границя ішла, очевидно, вододілом Вислока і Вислоки: на лівім боці Вислока акти XIV в. вказують нам в Перемишльській землі Ряшів, на горішнім Вислоку Коросно і село Роги на р. Люботаві²⁾, при тім одна з сих грамот виразно покликуєть ся на часи руських князів в тім означеню границь. Як пограничні осадки Сандомирської землі називають вони Мрову (теп. Мровля на північний захід від Ряшева) і Домброву (мабуть Домброва межі Судинським і Ряшевим)³⁾. Що стара границя Галичини ішла дійсно на захід від Вислока, се потверджує й звістка Длугоша, як Володаревичі по смерті батька вислали військо в Польщу, але воно „ледви діткнувши ся польських границь — спаливши кілька сіл коло Вислоки, вернуло ся назад“⁴⁾. Дуже правдоподібно, що Длугош зачерпнув і сю подробицю про Вислоку з руського джерела, як і цілу сю звістку. З неї-б виходило, що польська границя ішла десь недалеко Вислоки — правдоподібно по правім боці її⁵⁾.

Коліно Вислока, де тепер міста Чудець, Стришів, Фриштак, виступає в польських руках уже в 1270-х рр., між маєностями цистерціанського монастиря в Коппивниці, як польські волости, так

¹⁾ Akta grodz. i ziem. XIII c. 431 (вчислені села Лежайської королівщини), про Соколів — Baliński i Lipiński Starożytna Polska II² c. 81. Пор. реєстри в XVIII т. ч. 1 Źródła dziejowe, sub vocibus.

²⁾ Грамота 1356 р.: oppidum Rzeschoviense cum suo toto districtu in terra Russiae situm, secundum quod antiquitus per serenissimos duces Russiae extitit limitatum — videlicet a villa Dombrowa, que ad terram Sandomiriensem noscitur adiacere, et ex alia parte protendentibus graniciis usque ad villam Lanzaysko limitibus terrae Iaroslaviensis confinan(tibns), item a dextris versus Russiam descendendo usque ad limites castrі Czudec — Codex diplomaticus Poloniae I c. 204. Грамота 1358 р.: villa nostra vulgariter dicta Rogi in terra Russiae prope Crosno sita in fluvio Lubatowa — Codex Małopolski III ч. 721.

³⁾ Моровля — villam super fluvim Mrowa in districtu Sandomiriensi... nomen ville Mrova imponendo, Kodeks. Malop. III c. 697, Домброва — в грамоті 1358 р., як вище. ⁴⁾ I c. 533, про се див. прим. 9.

⁵⁾ В актах XV в. вчислюють ся такі села Сянського повіта на захід від Вислока: Бзянка, Вислок, Вороблик, Лежани, Люботівка, Посада Верхня і Нижня, Роги, Торговиска — див. Akta grodz. i ziem. т. XVI, показчик sub voce: Sanok districtus.

само Ясло на Вислоці і ряд сіл в його околиці в поріччю Яселки¹⁾. Грамота ся одначе звісна нам тільки в пізнійших потвердженнях і ніяк не можна покладати ся на її вчислення монастирських мастностей. Певнійше про приналежність Польщі вислоцького коліна можемо говорити в 1320-х рр.²⁾ — воно мабуть не належало тоді до Руси; пізнійше і воно, і поріччя горішньої Вислоки не зачисляло ся до руських земель — Перемишльської й Сяніцької, і волости Ряшева, Коросна і Яслиск замикали руську границю від заходу. Коросно також фігурує як польська волость — в привилею Лешка Чорного для біскупів любуських, але і він також не звістний нам в автентичнім оригіналі³⁾. Коли б числити ся з сими згадками для XIII в., виходило б, що сі області горішнього Вислоку й Вислоки часто переходили з руських рук до польських, бо з другого боку маємо виразні вказівки, що границя Галичини на карпатським підгір'ю сягала значно далі на захід, займаючи поріччя Вислоки, хоч все таки не досягала етнографічної границі.

¹⁾ Грамота Болеслава кн. краківського з 1277 р., *Kodeks Małopolski* I ч. 93, тут фігурує Фриштак, Добрехів, Гольцова, Зеленчина воля, Городиско, Завадка, Глиник, Висока й ин. в колії Вислока, Ясло, Лайще, Лубно, Копитова, Бібка й ин. в поріччю Яселки. Ясел фігурує і в старшій грамоті тогож Болеслава з 1262 р. (ib. ч. 60), звістний в тих же потвердженнях з XVI—XVII в. (З потвердженнь тих найстарше 1360 р., але ми не маємо й його в оригіналі. Тим часом декотрі з названих тут сіл виступають в 1348—1354 як королівські, нпр. *Kodeks Małopolski* III ч. 687 і 707 — Копитова, Лубно, Лайще).

²⁾ В реєстрах папського податку з 1326 р. (*Theiner Monum. Poloniae* I с. 255) фігурують між польськими парафіями Чудець (*Czudec*) і Добрихів (*Debrechow*), коло Стришева. Добрихів виступає як маєтність кошпівницького монастиря в документі 1338 р. (*Kod. Małopolski* III ч. 653). В цитованій вище грамоті 1356 р. Чудець мабуть також не зачисляється ся до руських земель. Для XVI в. див. реєстри в *Źródła dziejowe* XVIII. I і мапу. Завважу, що виказам з 1326 р. і взагалі церковним границям особливе значіння надавав недавно проф. Потканський (*Granice biskupstwa krakowskiego, Rocznik krakowski* IV), уважаючи східню границю краківської дієцезії заразом границею політичною і церковною (с. 226). Та при змінности політичних границь трудно говорити так категорично. Старою етнографічною племінною границею Руси й Польщі вважає він пущу, що тягнула ся „Вислоком, від устя Сяну“ (*Przywilej z 1086 roku* — *Kw. hist.* 1903 с. 24). Докази обіцяв він дати пізнійше, але досі сеї обіцянки не сповнив. З того що досі знаємо, така племінна границя здається ся не дуже правдоподібною.

³⁾ Привилей з 1282 р. (*Riedel's Codex dipl. Brandenburgensis* серія I т. XX с. 190 ч. 19) звістний в потвердженню з 1305 р. (тамже ч. 25), передрукованім з Бекмана *Bischofthum Lebus*, 1706, с. 7; оригінал ближше

Про се свідчать виразно звістки про руську границю в Карпатах. В компіляції званій Угорсько-польською хронікою, говорить ся, що границі Руси, Польщі й Угорщини сходили ся на верхній Топлі і Ториці¹⁾. Се potwierджують угорські грамоти XIII і XIV в. Одна (з 1277 р.), вичисляючи ряд осад в області горішньої Топлі, в околиці Габолтова і Бардіїва, каже, що сі осад лежать коло границь Угорщини з Польщею й Русією²⁾. Друга (з 1342 р.) говорить про замок, поставлений в сусідстві і сумежності з границями Руси й Польщі, деь недалеко Бардіїва, в поріччю горішньої Топлі³⁾. Таким чином, по сім вказівкам русько-польська границя в XIII—XIV в. припадала більше менше на вододіл Попрада, Вислоки й Топлі. Крайньою руською осадю мав би бути Тилич, коло Попрада, коли оповідання Волинської літописи про подорож Данила в Угорщину на Телич прикладати до нього (міні се здасть ся вповні правдоподібним, що тут іде мова про сей Телич, але є й інші погляди на се, і налягати на сю звістку дуже не можна). З польського боку

незнаний; сумніви що до змісту документу 1282 р. у Войцеховського *Szkice historyczne* с. 43, сумніви що до дати potwierдження у Абрагана ор. с. с. 199. На potwierдження того, що біскуп любуський мав до Коросна якісь права, Войцеховський вказує (с. 46), що він поберав там медову дань „з Поляків“ в XIV—XV в., хоч саме Коросно було тоді королівським містом (*Liber beneficiorum* I с. 650). Може з таких поборів *in partibus* і вирости сі претензії католицьких біскупів і монастирів до тих пограничних міст?

¹⁾ Про сю звістку й русько-польсько-угорське пограниччє див. в прим. 12.

²⁾ *Codex Arpadianus* т. IX (*Monumenta diplomataria XVII*) с. 166: король Володислав potwierджує графу Отону з Біберштайну надання свого батька кор. Стефана на *vniuersas possessiones seu uillas iuxta terminos, metas seu indagines regni nostri et regni Polonie ac Ruzye existentes... quarum nomina in priuilegio predicti patris nostri dixit taliter contineri, videlicet villa Razlauth* (вар. Razlauch, Раславиця на полудніє від Бардіїва), *item villa Sancte Trinitatis* (мб. Троцани над р. Секровом, тамже), *ville Omnium Sanctorum* (по мад. Mindszent, по слов. Білковце, дальше на захід, уже за Спишською границею), *villa Kobula* (теп. Кобиле, по угорськи Lófalú, на полудніє від Бардіїва), *villa Bardfa* (Бардіїв), *Mokurlang* (слов. Мокролуг, мад. Sárpaták на Топлі, вище Бардіїва), *Guebold* (Gubolt, теп. Gáboltó), *Margan* (Murgan, Маргоня над Топлею, нижче Бардіїва), *Stemella* (Szemella, теп. Смильно на верхівях Ондави) *et Rodamyn* (Rodoma, теп. Радома на схід від Маргоні). Переста сього документа з варіантами (я винотував їх у скобках) в *Codex diplomaticus Fejér'a* V. 2 с. 406.

³⁾ *Codex Andegavensis* IV с. 263. Король Людовик позволяє бану Мукш поставити замість дерев'яного кам'яний замок *in quodam monte in medio quarundam possessionum eorum Wyfalu, Lythene, Karakow, Stra-*

крайнею осадою в угорських документах XIII в. виступає Мушина над Попрадом¹⁾. Судячи з деяких вказівок, можна думати, що й верхівя Топлі часом належали до Галичини²⁾. Ціла ся околиця мала важне стратегічне й торговельне значіння тому, що сюди (на Тилицький і Дуклянський прохід) ішла дуже жива комунікація між передкарпатськими і закарпатськими землями, тому й Русь, і Угорщина, і Польща дуже інтересувалися сею околицею, й вона мусіла часто переходити з рук до рук³⁾.

З Угорщиною, як видно з тих грамот XIII—XIV в., Русь межував з грубошого беручи Карпатський хребет — „горы Угорьскыя“, як їх звуть наші пам'ятки⁴⁾. Так ся границя усталила ся правдоподібно ще в XI в. і держала ся потім. Ми ніде не знаходимо сліду, аби угорські чи галицькі волости значно переходили за гірський хребет, протилежно — всі звістки які маємо вказують на те, що він був границею. Так по руським боці згадують ся недалеко Сянока „ворота Угорські“ — прохід і засіки, очевидно, в теперішнім Дуклянським проході⁵⁾, а по угорським боці виступають верхівя Топлі, в тих

thyna et Keykmezew vocatarum ac ad eosdem pertinencium in comitatu de Sarus in vicinitate et commetaneitate confinium Polonie et Ruthenie regnorum adiacentium et existencium eidamque monti circumadiacencium (даних йому кор. Каролем), почасти за заслуги, tum etiam pro maiori et cerciori tuicione ac defensione confinium regni nostri circa confinia dictorum regnorum Polonie et Ruthenie constitutorum. З згаданих в сім документі сіл можна вказати Kükemező (слов. Кукова) коло Топлі, низше Курими, Строчин (Szorocsin) на Ондаві, Litinye (Луцина) недалеко Ториці; з численнях Ujfalv є Pés-újfalu в сусідстві, на Ториці.

¹⁾ Іпат. с. 566, Мушина виступає граничною осадою в грамоті 1209 року — Fejér III. l. с. 79 (castrum Ujvar in finibus Polonorum — usque ad fluvium Poprad versus Muchina, пор. VIII 4 с. 231 і 234). Для означення угорсько-польської границі ще Fejér IV 3 204 (села між Попрадом і Топлею, на самій теперішній границі — prope Poloniam) і Codex Arpadianus VIII 242.

²⁾ Виходило б се з того, що до маєностей Коппивичького монастиря, що тягли ся над Вислокою і Яселкою, належали також і землі над Топлею, коло Бардуїва — див. Fejér IV, 1 с. 468 і VI. 2 с. 376, отже й вони могли входити в склад тої спірної території.

³⁾ Супроти такої конфігурації руської границі в Карпатах приходить ся думати, що й на Підгір'ю вона сягала далі на захід, займаючи, бодай часами, й вислоцьке коліно. Я означаю сю границю на мапі в двох лініях, як максимальну і мінімальну, хоч ми й не можемо вповні докладно судити про розміри її змін.

⁴⁾ Іпат. с. 2, 14, 97, 499, 507, Слово о полку Ігоревім X.

⁵⁾ Іпат. с. 509. На иньшій місці (с. 572) та ж літопис так поясняє, що то зветь ся ворітьми: „се же бѣшеть (на русько-польській границі)

грамотах. В иньшій грамоті Карпати Шаринської столиці, себто горішніх Вислоків, звуться „руськими горами“ (*alpes Rutenie*)¹⁾. Над Стриєм, коло стрийського проходу згадується Синеводсько, як руське місце²⁾, а по угорським боці села: св. Миколай (теп. Чинадієво) і Солива (Свалява) на верхній Латориці, по обох боках засіки (*indaginis*), і Верецька, недалеко верхнього Стрия³⁾. Тутешній прохід зветься „Руськими воротами“ в угорських джерелах XIII в.⁴⁾. Нарешті в однім обводі границь з Семигорода (1228 р.) руська границя вказана в безпосереднім сусідстві „Климентових гір“, коло верхів'я Бистриці⁵⁾. Таким чином Карпатський хребет служив угорсько-руською границею на цілім протязі від Тилицького прохода до Семигорода. Так треба розуміти й звістний вираз Слова о полку Ігоревім про Ярослава Осмомисла, що його полки „підпирають гори Угорські“⁶⁾. Відповідають цьому й оповідання літописей про угорські походи на Русь XII—XIII в.: вони все починають ся від того, що угорський король переходить „Гору“, себто Карпати, і кінчать ся тим, що він іде в гори: видко за „Горою“ був він уже дома.

Як видно з наведеної грамоти 1228 р. Семигородські гори служили за західню границю галицькому Понизю. Крайні галицькі осадні, звістні нам на певно з наших джерел XIII в., не йдуть далі верхнього Пруту, де бачимо Коломию, і правого побережа

якщо твердо, зане неможливо бысть обойти его никуда же, тѣмже нарѣчахуть ся „Ворота“ тѣснотою своєю“.

¹⁾ Codex Patrius Hungar. VIII. 239. ²⁾ Іпат. с. 521.

³⁾ C. Arpad. VIII. 68: *villam sancti Nicolai (Sz. Miklós) supra Munkach ex ista parte indaginis existentem et villam Zoloa (Szolyva) ex altera parte indadinis ac terram Werezka* (Верхні і Долішні Верецьки на горішній Латориці).

⁴⁾ Rogerii Carmen miserabile гл. 14 і 20 (*porta Ruscie*).

⁵⁾ Fejér III 2 с. 132 — опись границь маєтности Széplak (і тепер Széplak, на границі ком. Maros-Torda і Klausenburg). З огляду на інтереси вказівки я перевів ближшу аналізуючи описи: границя починається від берега Мароша, *in loco Moggorew (Magyaró?)* і Марошем іде *ad castrum Vecheu (Vécs)*, відтіи звертає на полудневий захід, іде поуз село Luer (*Löver*), перетинає дорогу — *magnam viam*, quae ducit de Sceplak usque in Regun (*Szász-Regen*), потім скручує на північ і іде на побереже Soyon (*Sajo?*), далі сею річкою до її верхів'я, потім горами *Csuzberz, Bodagd* (іх я на мапі не знайшов) *ad alpes Clementis* (теп. Kelemenizvor і Kelemen-Czebruk) *et inde ad Russiam*. Отже руська границя лежала десь недалеко від тих *alpes Clementis*, на північ або на схід, на верхів'ях Бистриці. Ся вказівка на територію теперішньої полудневої Буковини яко на Русь особливо інтересна. Хоч документ сей видано ще в 1829 р., він досі, скільки знаю, не був використаний. ⁶⁾ Розд. X.

середнього Дністра, де знаємо Василів, Онут і Кучелемин. Але до галицької території зачисляла ся тоді, як бачимо з тої-ж грамоти, і теперішня Буковина, а звітна апострофа Слова о полку Ігоревім до Ярослава Осмомисла протягає галицькі володіння чи галицькі впливи ще далі — в землі по дунайському Серету і нижньому Пруту, аж до нижнього Дунаю, де Ярослав „зачинив ворота Дунаєви“ і де в XI—XIII в. від часу до часу виступають перед нами в наших джерелах якісь руські князі й княжі волости. Однак залежність нижнього Подунав'я від Галичини ледво чи була коли небудь тісною й певною, тому про сї подунайські волости будемо говорити низше в загальнім огляді чорноморських країв¹⁾.

Крайнею звісною нам осадою галицького Пониз'я на полудневім сході був Калюс на середнім Дністрі. Але заходи галицьких князів XII в. — відібрати собі полудневу Погорину або побожські городи, і союз галицьких бояр XIII в. з болоховськими громадами верхнього Бога і Случи показують (як я вже мав нагоду підносити), що галицьке Пониз'я не обмежало ся самим порічем Дністра, а сягало й далі на північний схід, на вододіл Богу й Дністра й на саме Побоже, хоч взагалі землі на Понизю мусіли взагалі бути дуже слабо звязані з Галичиною.

Перейдім до огляду поодиноких осад. Тільки, на жаль, наші відомости тут дуже короткі.

Зачати випадає від найстаршого, бодай по нашим звісткам центра — Перемишля, але ним літописи наші, навіть Галицька — займають ся дуже мало²⁾. Судячи по нахідках предметів кам'яної культури³⁾, місцевість се була дуже здавна залюднена; але з руський часів находок у нїм так як і не знаємо. Знаємо, що се була важна кріпость, ключ від Галичини від заходу, на головнім шляху, що вів поперек Галичини. Тому то в його околиці відбували ся часті й важні битви — от хоч би славна перемога над Уграми 1099 р., або битва Ізяслава з Володимирком 1152 р. Місця старого перемишльського города досі ближше не досліджено. Серед замку стояла мурована „з квадратного каменя“ катедра св. Івана, поставлена Володарем Ростиславичем, і тут же поховано сього славного в історії Галичини князя⁴⁾. Але даремно-б шукали ми її руїн: як оповідає Длугош, Ягайло 1412 р., підчас свого

¹⁾ Гл. VIII.

²⁾ Літературу поодиноких галицьких міст див. в прим. 9.

³⁾ Таке кам'яне знарядє з Перемишля було в колекції пок. еп. Ступницького — *Zbiór wiadomości do antrop. krajowej* XIV c. 24.

⁴⁾ Длугош I с. 532 (звітка зачерпнена, певно, з руського джерела).

побуту в Перемишлі, аби похвалити ся, що він зовсім не приятель схизматиків (як йому закидали), віддав руську катедру, „прегарно збудовану з квадратного каменя“, латинникам: казав викинути з церковних гробів руських небіжчиків і посвятити її на костел. Се і зроблено, серед гіркого плачу православних, не без приємності занотованого тим же Длугошом, а в 1470 р. сю стару руську катедру розібрано і з її каменя побудовано нову латинську катедру¹⁾. Єпископи перемишльські звістні нам тільки в XIII в. — першу таку звістку про перемишльського єпископа маємо з 1220²⁾, а з 1240-х рр. характеристичний епізод галицької літописи, де перемишльський єпископ виступає як прихильник противної Данилови партії, „кормодує“ против нього з Ростиславом, і висланий Данилом воєвода погромив і пограбив єпископський двір; літописець описує при тім багатий двір перемишльського єпископа, його гордих слуг в бобрових, волчих та борсукових шапках, і між ними згадуєть ся „славутний п'євець Митуса“, що давніше „за гордость не восхотѣ служити“ Данилови, і тепер був вхоплений і приведенний силоміць до Данила³⁾. Катедра мусіла появи́ти ся значно скорше — коли ще не в перших часах християнської проповіді, то найдалше за перших Ростиславичів, перед підвисненнем Галича на першу столицю⁴⁾.

Про княжий двір в самім Перемишлі не маємо ніяких подробиць, хоч він певно був, бо столицею Перемишль був не тільки в XI—XII в., а і в XIII, серед боротьби за галицький стіл, не раз діставав своїх осібних князів, хоч і не довговічних. В останнє знаємо тут на столі напевно Олександра Всеволодича, десть коло 1231 р.⁵⁾, але і пізніше Перемишль міг бувати столом молодших членів галицької династії. В середині XII в. згадуєть ся тут загородний княжий двір, „на лузі над Сяном“, багатий всякими запасами⁶⁾. По всякій правдоподібности, ще з часів руських князів, і то мабуть — ще з часів осібних перемишльських князів ведуть свій початок конюшні села в околицях Медики, звістні нам від часів Ягайла: ще в XVI в. вони не робили ніякої роботи окрім конюшої

¹⁾ Длугош IV 148—9; див. також записку з одного рукописного євангелія перемишльської капітули у Петрушевича Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона с. 24—5.

²⁾ 1 Новг. с 211 (митрополит дав перемишльську катедру Антонію, відставленому від новгородської катедри).

³⁾ Іпат. с. 527—8 (1242 рік).

⁴⁾ Не після Галича, як і досі думає Голубінский — I² с. 698.

⁵⁾ Іпат. с. 509. ⁶⁾ Іпат. с. 310.

служби королівського стада: пасли й стерегли стада, косили для нього сіно, виправляли дошат і т. и. В обороні своїх традиційних свобод вони сфабрикували потім кілька грамот з іменем кн. Льва, але не знати чи була тут дійсно якась традиція зв'язана з його іменем, чи просто вплинув усьніх таких грамот в інших аналогічних обставинах¹⁾.

Традиція про Льва вязеться також з старими монастирями в околиці Старого Самбора — Лаврівським і Спаським; там він мав умерти й бути похованим²⁾. Недавні спостереження, як зачуваємо, мали вказати, що Лаврівська церква має заложення русько-візантійське, типово для наших княжих часів³⁾. В Спасі є вибита в камені печера, що належала до старого монастиря (знесеного ще 1789 р.).

З інших городів Перемишльської землі Сянок мав важну стратегічну позицію на угорських шляхах; здається, з них найбільш уживаний шлях був той, що вів верхівями Вислока і Вислоки на верхівя Топлі, на Телич і Бардуїв; другий ішов мабуть верхнім Дністром і Сяном⁴⁾. Кріпости доброї Сянік однак не мав і тому в історії тодішніх воєн визначної ролі не грає. Інтересний він ще своєю першою вповні докладно і документально звісною нам громадою німецького права на Руси (1339 р.).

З воєнного погляду важнішим був Ярослав — сильна кріпость⁵⁾, прославлена великою битвою 1245 р., що закінчила боротьбу за галицький стіл XIII в. і з поетичним летом описана в галицькій літописі. Город заснував або укріпив мабуть Ярослав Володимирович, як передову позицію Перемишля. Сучасне урочище Зьвіринець вказує, що мусів бути тут і княжий двір.

¹⁾ Про се в моїй статті: Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва (в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. 45). Найдавніша грамота про сі конюші села в Древностях Археограф. Комиссии Моск. Археол. Общ. I с. 546.

²⁾ Див. про сі традиції в т. III гл. I.

³⁾ На жаль сі поміри й плани, зроблені інж. Мокловским, досі не опубліковані, була лише коротенька згадка про реферат в справозданнях краківської академії (1901, IV), то ж потую се поки що лише як поголоску. Недавно проф. Колесса опублікував кілька пергаментових листків з Лаврівського монастиря, які він датує XII—XIII вв. та уважає останками старих монастирських книг (Лаврівські пергаментові листки з XII—XIII в. — Записки Н. т. ім. Шевченка т. 53). Зрештою про Лаврівський монастир статейка Плонцанского: Лавровъ, село и монастырь, в Сборнику Гал. Матиці, 1866).

⁴⁾ Олександр з Перемишля тікає на Угорщину, і за ним женуть „оли до Санока и ворот Угорьскихъ“ — Іпат. с. 509.

⁵⁾ Іпат. с. 532.

Друга стара галицька столиця — Звенигород (теп. село в пов. Бобрєцькїм) лежала на тїм же головнїм шляху, що йшов з Польщі, Чехії й Нїмеччини на Перемишль, Городок, Звенигород, а відси розходив ся на північну Волинь — на Бужськ і Володимир, на полудневу Волинь і Київщину, на Галич і галицьке Понизє. Дуже користна позиція на сїй дорозі, на вододілі двох басейнів, бузького й дністрянського, лучила ся з стратегічними вигодами: він лежав на сухім горбі, окруженім наоколо мочарами річечки Білки, що робили його неприступним в ті давні часи — як оповідає літопись в історії кампанії 1144 р. — під Звенигородом „полком не лзѣ бяше бити ся тѣсноты ради, зане болота пришли оли подѣ горы“¹⁾. Се все було причиною, що місце се було здавна залюднене: ми маємо тут досить багаті сліди житя за часів кам'яної культури, бронзової, римської (монети, фібулі). Останки руської культури багаті, але не йдуть далі найзвичайніших предметів староруського житя (хрестики й енкалпіони, шклянні обручки, намиста, прясла і т. н.); одинокє не зовсїм звичайне — се оловяні печатки, котрих звістно досї три (між ними одна з іменем київського митрополита Константина, XII в.). Старий замок стояв, очевидно, на згаданім горбі, серед села, але його сліди знищено пізнійшим замочком XVIII в., зайнятим тепер панським двором. Охороною для сього звенигородського замку служили виключно давні мочари (тепер висушені), бо сам горб підносить ся дуже незначно над рівнем поля. Окрім того від полудня (миля від Звенигорода) боронить його високий, неприступний замок в с. Підгородищу. Літописні оповідання про облоги Звенигорода²⁾ представляють його взагалі як сильну кріпость. В сусідстві замку народня традиція вказує церквище, і дійсно, поливані плитки ріжних форм, уживані в давній Русі для церковних підлог і прикрас, потверджують сю традицію; але фундаментів досї не досліджувано.

В літописених звістках Звенигород виступає у перве тільки під 1087 р. Вище я висловив гадку, що тоді мусїв він бути стольним городом середнього Ростиславича Володаря. Стольним городом був він потім по смерти Володаря — в руках його сина Вокодимирка, потім Івана Ростиславича і нарешті Романа Ігоровича. Від коли виступає Львів, Звенигород починає тратити всяке значінне, і то так швидко, що вже в XIV в. ми даремно шукаємо його імени в тодішніх політичних подіях, в XV в. він фігурує як звичайне село, а в літературі затратила ся всяка традиція його

¹⁾ Лавр. с. 295. ²⁾ 1146 і 1211 pp.

так основно, що до недавна старого княжого Звенигорода шукали аж над Дністром.

З околиці Звенигорода належить згадати Городок, що грає досить визначну роль в XIII в. як кріпость на дорозі з Перемішля до Галича. Про Львів буде мова нижче.

Про третю галицьку столицю — Теробовль наші звістки вже зовсім бідні. Літопись не дає про неї найменших подробиць, а яких небудь археологічних спостережень над нею ніхто досі не робив. Виступає вона в останній чверті XI в., як стіл меньшого з Ростиславичів Василька. В першій половині XII в. в Теробовельській волости висуває ся на перший плян Галич, і при поділі Василькової волости між його синами Теробовль мабуть дістав ся відразу молодшому. По тім в такій ролі виступає він іще на початку XIII в., коли Володимир Ігорович, сівши в Галичу, віддає Теробовль своєму сину Ізяславу¹⁾. Але се був останній пробіск теробовельської традиції: потім він сходить рішучо в ряди провінціональних міст Галицької землі і не грає ніякої визначної ролі.

Перейдім до молодших столиць Галичини.

Галич оден в Галичині може похвалити ся якимись ближшими (хоч завсіді дуже не богатими) літописними відомостями²⁾ й увагою наукових та урядових сфер для його археологічних памяток³⁾. Виступає він, як відомо, дуже пізно: вповні автентичну звістку про нього маємо доперва з 1141 р., коли він фігурує як старший стіл Теробовельської волости⁴⁾. Але слідом (від 1144 р.) стає столицею цілої Галичини, та в сій ролі зістає ся більше

¹⁾ Іпат. с. 484.

²⁾ Головніші вказівки про Галич в літописі — Іпат. 319, 447, 486, 493.

³⁾ Літературу його, досить численну, хоч не дуже багату змістом див. в прим. 9.

⁴⁾ Першою історичною звісткою була б згадка про Галич в оповіданню Патерика про солянну кризу в Києві за Святослава, підчас волинської війни (с. 154), але в утворі XIII в. ся подробиця може бути й пізнішою. Потім маємо апокріфічну угорську грамоту з 1124 р., з титулом Gallitiae rex (як вище с. 449), і грамоту Івана Берладника з датою 1134 р., де він титулує себе „отъ стола галичского кнѣзь берладескы“. Для 1134 р. такий титул теж треба уважати анахронізмом (сам по собі він не ясний, і не звичайний, і мав би означати претензії Івана до галицького стола). Зовсім нічого не варта згадка „Галичан“ під 1139 р. в Густинській копії (Пол. собр. рус. лѣтоп. II с. 294), котру мабуть має на гадці проф. Дашкевич в своїй розвідці про грамоту Берладника (с. 376) — вона зачерпнена з пізніх польських компіляцій (проф. Дашкевич в сій своїй статті показує взагалі досить дивну необережність в громадженню матеріалу).

менше до кінця XIII в., хоч уже від середини цього століття починають поруч з ним підіймати ся нові княжі резиденції — Холм, потім Львів. Та неважаючи на таке пізнє документальне виступлення його, маємо тут до діла, безперечно, з дуже давньою осадою: ціла місцевість, ограничена від півночі і сходу Дністром, а від заходу Лімницею (давнійша Чечва), де розлягався з своїми передмістями старий Галич, богата останками кам'яної й бронзової культури (вироби з каменя і рога, бронзові сокирки), а на осаді пізніших часів вказують римські монети. Про початок міста в XIII в., видно, була якась традиція: коло Галича була „Галичина могила“ і її звязували з початком міста; літописець, згадавши про сю могилу, обіцяє на иньшій місці оповісти про початок Галича¹⁾, але обіцянки сеї не сповнив. Очевидно се мала бути могила якогось (чи якоїсь) Галиці (Галиця, прикметник Галичина), фундатора-епоніма міста, від котрого воно ніби назвалося, як Київ від Кия, а з тим, видно, початок Галича переносився в якісь далекі часи. Недавніми часами пробували відгадати сю могилу в різних могилах Галицької околиці й розкопували їх, але розуміється, без результатів.

Наша літопись не дає ближших вказівок, де саме стояв давній Галич. Бачимо з неї тільки, що він стояв на правім боці Дністра, більш менше насупроти урочища Угольники. Знаємо, що княжий двір стояв на горі, очевидно — в самім „городі“-замку, так що з „переходу“ — коритаря на поверсі, що лучив його з церквою Спаса, видно було зі сходів місто, а мабуть і дорогу на Большів. Далі знаємо, що в тім же городі-замку стояла церква Богородиці, масивної будови, так що Угри, обложені в Галичу в 1221 р., зробили були на ній фортифікації і відти билися — стріляли й метали каміння. Окрім того в місті або в його околиці згадується монастир св. Івана. З воріт знаємо на ім'я тільки „Німецькі ворота“, зрештою ніяких ближніх подробиць не маємо. Судячи по тому, що в частих війнах про Галич не стрічаємося з завзятими облогами, він не був наручним для сильної і успішної оборони. правдоподібно — задля своєї великості, як і Київ. Звичайно він або піддається по короткій стрілянині, або як добре його обсаджено, а вороже військо не велике — воно й не пробує його брати.

Коли поспробуємо ці скупі літописні відомості доповнити археологічними вказівками, стрічаємося з иньшою труднощию: останки старого життя, фундаменти монументальних будинків, фор-

¹⁾ Іпат. с. 484.

тифікації займають цілу просторонь між Дністром і Лімницею, аж до сіл Крилоса і Пітрича, яких 4 кілометри по лінії Дністра і яких 5—6 на полудень від нього (властиво — полудневий захід, по лінії Лукви і Лімниці). Супроти сього між дослідниками старого Галича вийшов горячий спір, не покінчений і доси, проте, де саме був город, і тим часом як одні думають, що він стояв більше менше де й нинішній — в розі Лукви і Дністра, инші його місцем вважають праве побереже Лімниці, а треті переносять його на Крилос¹).

Головна трудність лежить в тім, що не можна знайти слідів укріплень і взагалі яких небудь слідів давнього города-замку. Городище заціліло над Дністром, низше Галича, коло с. Пітрича, друге — в Крилосі над правим берегом Лукви, але тут галицький замок XII—XIII в. стояти не міг — сьому зовсім противлять ся ті літописні вказівки, які я навів вище. Тутешні замки служили тоді хіба фортифікаціями міста, боронячи його від полудня. Особливо інтересне городище Крилоса, дуже добре положене на високім розі (60 метрів над рівнем річки) між Луквою і її притоком (Мозолів) і добре заховане: ріг наоколо обведений валом, від полудневого заходу відтятий високим потрійним валом, а ще й саме городище переділене подвійним валом на властивий замок, „город днешній“, уживши давнього терміну, і передній. Властивий „город“ Галича мусів правдоподібно лежати над Дністром, більш менш на лінії між устем Лімниці і теперішнім Галичем, де в двох місцях наддністрянські горби підіймають ся більш менш до висоти криловського городища: се теперішня замкова гора і побереже Лімниці. Багатство слідів різних будинків на побережі Лімниці

¹) Гадки, що Галич був на теперішньому місці, боронить завзято о. Петрушевич, задля сього, здаєть ся, навіть відступивши від свого початкового погляду, що костел св. Станіслава був руською церквою XIII в.: він переносить тепер сей костел на XIV в. (зовсім неправдоподібно). Такий же погляд на місце Галича висловив Іловайський. Шараневич, що в своїй першій книжці був такого-ж погляду на давній Галич, змінив його під впливом находок, які показали ся в 80-х рр. на побережу Лімниці, й переніс туди давній Галич; його погляд досить був прийнятий (Луцкевичом, Захарівичом, Земєнцким і ин.), але під впливом сього погляду безпотрібно, як мині здаєть ся, його заступники старали ся довести, що церква Різдва в теперішнім Галичу (на котру головню вказують оборонці першої теорії) не може належати до руських часів. З теорією Галича на Крилосі виступив д. Чоловський, справедливо піднісши, як слабе місце другої теорії, що над Лімницею нема слідів старих фортифікацій. Його доводи зробили, видко, значне вражіння й на Шараневича.

в першій лінії підсувало-б гадку, що тут і стояв старий Галич, коли-ж бо знову трудність: нема слідів городища, а зникнути воно тут серед нив, ледви аби могло. Менше трудности припускати, що старий галицький замок стояв на місці теперішнього (побудованого в останнє в XVII в.), на відтатім ровом високім розі, 3—4 моргів поверхні, та що коли Галич став розвивати ся на велике місто, воно розпросторило ся між Луквою і Лімницею; зрештою се питання зістаєть ся ще отвореним, і всякі категоричні вислови були б передчасними. Але нічого не можливого нема і в тім, що Галич з своїми передмістями (розложеними, певно, не збитою масою) займав, з певними перервами, цілий той простір від Лімниці до Крилоса і теперішнього Галича.

З його церков тільки одна заціліла хоч трошки більше — се теперішній костел св. Станіслава, над Лімницею, недалеко устя її в Дністер. Досліди показали, що стіни її заховали ся досить добре, тільки верхи їх, склепінне й баня пропали, їх заступила в XVII в. нова покривля, звичайного костельного (т. зв. іотицького) типу, що зовсім змінила початковий вигляд церкви. Заховала ся традиція, що се була церква св. Пантелеймона. Вона збудована з доброго тесаного каменя, в звичайнім пляні трох-абсидної церкви, середнього розміру¹⁾; оригінальна і дуже цікава прикмета її — два портали: головний (західний) і бічний (полудневий), різблені з каменя. Ся церква служить одинокою пам'яткою галицького архітектурного типу. Окрім сеї церкви на Побережю Лімниці, в гору рікою, віднайдено ще фундаменти двох церков, того ж трох-абсидного типу і більше-менше тої ж самої великості, але тільки фундаменти. З них ближша до церкви св. Пантелеймона ще в XVII в. звала ся церквою Спаса; про другу такої виразної традиції не заховало ся²⁾.

В теперішнім Галичу, під замковою горою, стоїть трохабсидна церква Різдва, вибудована теж з каменя, але не з тесаного, як иньші галицькі церкви, а з досить лихого мергля. Заховала ся вона теж без верху, заступленого деревляним і зовсім недавнім, глибоко замулена осадами, і з рештою нічим не помітна. Декотрі в ній хочуть добачати стару катедру Галича — Богородиці, але се тільки здогад, ні на чім не опертий, бо катедра правдоподобно стояла на замку, а ся церква й за мала, й за слаба на те.

¹⁾ 15 метрів в квадраті, не рахуючи абсид.

²⁾ Її в літературі уважають звичайно церквою Богородиці.

Своїм пляном до неї близько підходить церква Богородиці на замку в Крилосі, теж трохабсидна, але ще більше змодифікована; на жаль, вона ближше не досліджена, але, як кажуть на основі побіжного оглядання фундаментів, відбудована мабуть на давніх фундаментах уже з мішаного матеріалу. Коло церкви, від заходу, відкрито фундаменти веж. Окрім сеї церкви, крилоське городище окружене урочищами, що своїми іменами вказують на колишні церкви: Іванівське, Воскресенське, Юрівське, Данилівське, Ілійщина і т. п. На ур. Воскресенським знайшли ся фундаменти, в цілості ще не досліджені; на Ілійщині фундаменти невеликої церкви, трохабсидної (але бічні абсиди тільки внутрішні, в контурах церкви не зазначені), поздовжної форми¹⁾. По традиції се має бути монастирська церква св. Іллі; руїни її розібрано, як кажуть, вже на початку сього століття для будови митрополичої палати. На ур. Іванівським кладуть монастир св. Івана, згаданий в літописи.

На правім березі Лукви, на згір'ю надлімницької височини, знаходять ся також численні сліди колишніх монументальних будинків. На ґрунтах с. Підгородя, що лежить під Крилосом, над Луквою, знайшла ся підлога виложена з поливаних цеголок, які звичайно уживали ся до декоровання церков в давній Русі, останки кам'яного різбленого порталю і т. п.; земля має сліди великого огня. Сільська традиція зве се церквою Благовіщення. На ґрунтах с. Залукви знайшли ся фундаменти будови, котру місцева традиція зве костелом св. Анни, а котра своєю будовою скорше-б вказувала на стару церкву (олтарна частина її, закрита дорогою, не відкопана). На ур. Карповий гай знайшли ся фундаменти, правдоподібно — вежі, оригінальної форми: заокругленої від сходу, многокутної від иньших боків.

Нарешті коло церкви в селі Вікторові, над Луквою, на полудень від Крилоса, поруч урн і відщепків крем'я знаходять ся характерні цеголки — з церковної підлоги.

При сих руїнах і по за ними знаходили ся різні иньші останки старого житя — поливані цеголки, енколпіони, трохи срібла (нашийник, ковтки); як на таке славне місто багатих находок одначе дуже мало. Найбільш інтересні й тут, як у Звенигороді, олов'яні печатки (булі); відомо мині їх три, і всі три з грецькими написами; дві мають імя галицького єпископа Козьми 2-ої половини XII в. (*Κόσμος τῆς Γαλιτσίας*, як він зветь ся на

¹⁾ Великість 21 × 10 м.

них), третя безіменна, має образок св. Теодосія; всі три з другого боку мають образки Богородиці, може як патронки галицької катедри. З них дві знайшли ся на Крилосі (одна з іменем Косьми, друга анонімна), третя — в фундаментах св. Спаса.

Згаданий Козьма виступає в літописи під 1165 р. Він перший звістний нам галицький єпископ, а міг навіть бути таки й першим єпископом, або одним з перших (в пізнійших катальогах перед Козьмою ще уміщений еп. Алексій). Катедра не могла бути заснована скорше ніж Галич став столицею цілої Галичини, а галицький князь став у добрі відносини з київським, бо київський митрополит, що засновував нові катедри, стояв за всіди під сильним впливом свого князя; се все не могло скорше наступити аж по смерті Ізяслава Мстиславича, за Ярослава Осмомисла. Цікаво-б було знати, від коли має своє теперішнє ім'я галицький Крилос, що мусів дістати се ім'я, очевидно, як резиденція єпископа; догадують ся, що се стало ся за Ягайла, коли він віддав на новозасновану латинську катедру одну з галицьких церков. Припускають, що то була руська катедра, і що галицький православний єпископ, коли відібрано її, переніс свою катедру на Крилос. Але се тільки здогад, і нічого неможливого нема в тім, що Крилос був єпископським городом від початку.

В околиці Галича занотуємо ще монастир в Синевідську, згаданий 1240 р. Він лежав на найблизній дорозі з Галича до Угорщини, що йшла по-над Стриєм. Друга дорога ішла на Василів через теперішню Буковину; тут згадують ся прохід „Борсу-ків діл“, може на верхнім Черемошу (де бачимо тепер „Руський діл“, а по другім боці проходу — Боршу), і „бана Родна“, очевидно — теперішній прохід Родна, з долини верхньої Бистриці в долину Самоша¹⁾. Памяткою від того Синевідського монастиря, можливо, зістала ся вирубана в камені печерка в теп. Синовідську. Подібні ковані в камені печери, також з традицією про монастир, бачимо в сусідстві Синевідська, в Розгірчу, над Стриєм, трохи низше. Вище Стриєм маємо подібні печери в Уричу, де вони входять в склад цілого скального города чи замочка, з домурованими до скал мурами й слідами деревляних конструкцій; правдоподібно, він фігурує в звістках XIV в. під назвою Вруч (Wrucz) або Тустань, але збудований давнійше. Подібний характер має також скальний замок над р. Сукелею, коло Бубнища, але ми не знаємо його старого імені²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 508, 518, 523. ²⁾ Про сї скальні замки див. в прим. 13.

Пізнійша столиця Покутя Коломия тільки побіжно згадується в Галицькій літописи. Вона фігурує тут як місце вивозу солі і се значінне задержала потім для України протягом цілого ряду століть, аж до XIX в. Доходи з сольного мита („Коломийская соль“) уже в XIII в. робили її одною з визначних держав.

Згаданий вище Василів на Дністрі має традицію про велике місто, з 70 церквами, але о скільки стара і автентична ся традиція, трудно сказати¹⁾; урочище Монастир коло старого городища в кождім разі має певне значінне. Пізніше місто се не грає ніякої ролі. Бакота, низше на Дністрі, що в XIV в. висувається як оден з центрів Поділя, уже в XIII в. була визначним центром. Її уважають тепер столицею Понизя; коли й не можна сього сказати вповні категорично, то все таки видно, що вона була одним з визначних центрів його²⁾. Тутешній монастир св. Михайла, вирубаний в вапнякових скалах стрімкої гори над Дністром, що підіймається над Бакотою, звістний з XIV в., певно існував уже в часах Галицько-волинської держави. Покинений наслідком того, що гора, урвавши ся, понесла в долину частину монастиря і знищила приступ до нього, він був відкопаний лише недавно; стара напись на одній зі скал називає його фундатором якогось ігумена Григорія, близше незвісного; заховали ся значні останки фресків на кам'яних стінах печер³⁾.

Наймолодша з галицьких столиць — Львів згадується вперше в 1250-х рр.: літописець, описуючи страшну пожежу Холма, каже, що дуну було видко зі Львова. Після того він згадується іще тільки два рази в літописи, без всяких близших пояснень⁴⁾. Правдоподібно, Данило збудував тут город, назвавши його Львовом на честь свого сина Льва, з нагоди його — не уро-

¹⁾ Kaindl Archäologische Untersuchungen zu Wassileu und Panka in der Bukowina, Mittheilungen der Central - Kommission, II F., XXVIII, 1901 с. 47.

²⁾ Див. особливо Іпат. с. 525.

³⁾ Антонович Бакотській скальний монастирь, К. Стар. 1891, X; Antoni J. Bakota jako stolica Ponizia w XIII st. (Bibliot. Warszaw. 1891, IV); Сьцинский Бакота древняя столица Понизья, 1889 (з Подол. епарх. вѣдом.); Гульдманъ Памятники старины въ Подоліи, 1901; Сьцинский Археол. карта Подольской губ., sub voce. Участником розкопок Бакотського монастиря був і я в 1891 р.

⁴⁾ Іпат. с. 557, 562, 589.

дин, бо тоді Данило ще не розпоряджав Галичиною, але може пострігів, що могли відбути ся в 30-х рр. XIII в. Положений в близькім сусідстві Звенигорода, він скоро переймає його значіння, як важний оборонний і торговельний пункт на великім шляху на захід. Його оборонне значіння видно з того, що коли Бурундай сказав знищити фортифікації головніших твердинь Галицько-волинської держави (1259), „розметано“ тоді й львівський замок. Судячи по вище згаданому оповіданню літописи, як у Львові бачили дуну холмського огня, очевидно, що сей Данилів Львів стояв на одній з північних гір, що тут виступають цілим рядом над побужською низиною, „полями безъязкими“, як зве їх літопись. Але на котрій горі стояв саме Львів, сього не можна на певно сказати; одна з них — на схід від Високого замку, звала ся в XVI в. „Львиною горою“, і се давало повід до здогадів, що тут стояв руський Львів XIII в., але се не більше як здогад. На горі Високого замку знайшли ся сліди і дуже старого житя (з неолітичних часів — знарядя з каменя, з рога, оброблені кли і т. и.¹⁾), і з руських часів (енколпіони), так що ся гора безперечно входила в круг львівських осад XIII—XIV вв. З другого боку дуже численні руські церкви, що існують досі або існували давніше на теп. Жовківським, на західнім краю гір, вказують, що тут розвивало ся міське жите давніше. Слідів будовель з староруських часів у Львові досі не викрито певних ніяких, а й взагалі сліди староруського житя й культури, які зібрані до тепер — дуже бідні. Се треба пояснити досить коротким часом, який ділить початок якогось важнішого значіння Львова від часів його винародовлення, а також і тим, що пізніше інтензивне жите знищило тут останки з руських часів²⁾.

¹⁾ Колекції інститута Осолінських (де що див. Muzeum im. Lubomirskich, каталог 1889 р. с. 8—9, 46). Останки передісторичного житя звістні також і на другім боці Полтви — на Цитадельній горі — див. в статі Шнайдра (як низше).

²⁾ Літературу Львова див. в прим. 9; вона ніби й не мала, але дуже не важна. З спірних питань її я зачіплю два. Перше — хто заснував Львів і дав йому се імя: Данило чи Лев? Супроти того, що Львів уже був в 1255 р., а про Льва нема ніяких звісток, аби він уже перед тим мав свою волость на галицькім Побужу (в Звенигороді?), я не бачу причини думати на Льва; коли в пізнійшій традиції часом знаходимо голоси, що фундатором Львова був Лев, то се легко витолкувати тим, що імя міста піддавало таку гадку.

Тепер піднесу де що характеристичнійше з внутрішнього життя Галичини — те, що не має входити в дальший загальний огляд.

В суспільнім укладі Галичини найбільш характеристичне явище — се незвичайний, де инде на Україні нечуваний розвій боярської сили і впливів. Він витиснув своє п'ятно на політичних відносинах землі: його наслідки виявили ся тут в підряднім становищі громади супроти боярства, а часами політичні змагання боярства паралізували княжу владу до повної безрадности. Мусів він не менше витиснути своє п'ятно й на економічних відносинах, тільки єї останні нам майже зовсім не звістні¹⁾.

І в сій і в тій сфері ся незвичайна сила боярства була, судячи по всьому, явищем розмірно новим. Громада в Галичині зовсім не визначала ся спеціальною апатією для політичних справ. Правда, наші звістки для XI—XII в. дуже бідні, але відносини галицької людности до Володимирка показують недвозначно, що вона інтересувала ся політичними справами і брала ся до них. Володимирко, що опанував цілу Галичину на початку 40-х рр. XII в., очевидно, був неприємним для землі, що воліла лінійо

Друге: звичайно літописне оповідання про те, як бачили у Львові луну холмського огня, уважають доказом того, що Львів стояв на однім з північних горбів. Против сього виступив Чоловський, кажучи, що се оповідання не має ніякої вартости, бо луну могли бачити так само з долини Полтви як і з котрої будь гори. Але ш. автор при тім спускає з ока одну важну подробицю: літописець каже, що сю луну бачили у Львої над „полями белзькими“ (сицю же пламени бівшу, якоже со всеє земли зарево видѣти, якоже и со Львова зряще видити по полямъ болъзскимъ), отже над рівниною, що стелить ся на північ від львівських гір; сього не можна прикласти ані до долини Полтви, ані до Цитадельної гори. Аргумент Чоловського против Високого замку — що там бракує води, мене теж не переконує. Коли могли довозити туди воду за польських часів, то могли й за руських, і власне чи не тому польський замок сів на такій невідгінній позиції, що вже перед тим сидів там руський замок?

¹⁾ Про суспільні відносини Галичини моя розвідка: Галицьке боярство в XII—XIII вв. — Записки Наук. товариства ім. Шевченка т. XX (звідти в ч. III Розвідок і матеріалів, 1900), Дра М. Кордуби Суспільні веретви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII в. (досить цінні замітки про політичну роллю міщанства в XIII в.), з давнішого: Дашкевича Княженіє Даніила гл. I (головно про боярство), дещо в розвідці Ржежабка Jiří II (Čas. musea kral. čes. 1883) — про боярство кінця XIII і 1-ої пол. XIV в., Линниченка Суспільні веретви Галичини, I гл.

Ростислава Володаревича. Так, як ми бачили вже, громада м. Галича, скориставши з від'їзду Володимирка закликала до себе 1145 р. князя Івана Ростиславича і з незвичайним напруженням і пожертвуванням боронила свого вибранця. Звенигородців теж, видно, тягнуло до нього, і коли його союзник Всеволод Ольгович приступив під Звенигород 1146 р., вони „створиша в'їче, хочає се передати“; тільки стероризовані Володимирковим воеводою почали вони „бити без лести“. Понизє переходить до Івана під час його походу 1159 р.: „смерди скачуть через заборолу“ до нього, хоч в місті сидить Володимиркова залога. Нарешті симпатії до Ростиславової лнії запечатав заклик, висланий до Ростислава Івановича 1189 р., аби прибув до них княжити, і те повстання яке счинило ся в Галичи, коли принесли його раненого: „Галичани же возмятоша ся, хочає изяти его у Угорь и прияти собѣ на княжение“¹⁾).

Очевидно, і многоглаголивий Володимирко і його славний син, не вважаючи на свої державні здібности, не тїнили ся популярністю в землі. Супроти сього вони, натурально здогадувати ся, мусіли змагати з одного боку до того, аби здусити політичну діяльність землі — такі людські репресії Володимирка в Галичу по повстанню 1145 р., коли він „многы люди (отже людей з громади, не бояр) иѣще, а иныя показни казньо злою“. З другого боку — мусіли вони скріпляти свою підпору, боярство, що й без того, як побачимо низше, мало тут дуже вигідні обставини для свого розвою. В обох напрямках князі мабуть мали певний усьпїх, судячи з пізнійшого; громаду придушено, боярство змогло ся незвичайно і стало входити в конкуренцію з княжою властю. Відчуженням від громади треба пояснити повну безрадність князів Володимирської династії в тих моментах, коли боярство виступало против них: вони не бачили тоді иньшого виходу як або капітулювати перед боярством з повним власним пониженням, як Ярослав, або тікати з своєї землі та шукати підпори у чужих держав, як його сини Олег та Володимир.

Супроти сього ми можемо здогадувати ся про істнування в Галичині в другій половині XII в. такого антагонізму — з одного боку князь і боярство, з другого громада. Конфлікти боярства з князями другої половини XII в. не змінили відносин їх до громади: анї князь, анї боярство не зблизили ся до громади. Про

¹⁾ Іпат. с. 226, 228, 341, 446—7.

се можемо судити з безрадности тих князів і з повної непопулярності боярства, яку помічаємо виразно в XIII в.

Ситуація змінила ся з появою нової династії — Мстиславичів. Добрі відносини з громадою були в традиції сеї династії; про популярність Романа на Волини мали ми й мати-мемо нагоду переконатися не раз. Його безоглядна боротьба з боярством могла супроти сказаного вище хіба тільки збільшити популярність Романа в громаді. Що він був дійсно популярний і в Галичині, найліпше показує прихильність галицької громади до його сина Данила.

— На жаль Галицька літопись, що так багато займаєть ся політикою й партіями бояр, дуже мало говорить про відносини до князів громади й її політичне становище, а ще й затемнює справу, уживаючи загальної назви „Галичани“ для означення й галицького боярства і громади. За всім тим одначе можна вибрати кілька місць, що зовсім недвозначно виясняють нам політичне становище галицької громади.

Оповідючи про відносини Данила до Мстислава Удатного, літопись каже, що провідники боярської політики Гліб і Судислав порадили Мстиславови, аби не давав Галича Данилу, бо Галичане хочуть Данила, „Галичаномъ бо хотящимъ Данила“. Тут, очевидно, іде мова про галицьку громаду — що вона хотіла Данила¹⁾. Галицька громада слідом дійсно показала свою прихильність Данилу, закликавши його, в неприсутности Судислава, до Галича: „прислана Галичанѣ, рекуще: яко Судиславъ шель естъ во Понизье, а королевичъ в Галичѣ осталъ, а поиди борже“, а против Судислава справила демонстрацію: коли він виходив з міста разом з угорською залогою, на нього кидали каміннем і кричали: „іди з міста, ворохобнику!“

Ще виразнійше маємо оповідання 1237 р.: довідавши ся, що його противник Ростислав вийшов у Литву „со всеми бояры“, Данило тоді появив ся під Галичом, — „любяхуть же и гражане“, і коли він підїхавши під місто, звернув ся до них зі словами: „о мужи градстии! доколѣ хочете терпѣти иноплемєнныхъ князей державу?“ — вони крикнули: „яко се естъ держатель нашъ

¹⁾ Іпат. с. 501. Я думаю, що інтерпункція сього місця в виданню Іпатської літописи хибна, і треба читати так: „даси ли (Галич) Данилови, в ѣѣкъ не твой будетъ Галичъ, Галичаномъ бо хотящимъ Данила“ (мотив, виставлений самими боярами). Оттуду же послаша в рѣчихъ (до угорського короля)“ і т. д.

Богомъ даний“ — і пустили ся до нього як діти до батька, як бжолі до матки, „яко жажущи воды ко источнику“, так що члени боярської партії, які були в місті, не можучи здержати сього руху, мусіли піддати ся Данилу¹⁾.

З другого боку ми стрічаємо сліди виразної антипатії громади до боярства. Про маніфестацію, споряджену против проводира боярства Судислава, я вже говорив. Десь з 1231 р. маємо оповідання про те, як Данило, зовсім полишений боярством, так що, як каже літописець, вірними йому лишило ся тільки 18 отроків, а все инше відступило до Олександра, — скликав віче, щоб запитати ся, чи може числити на громаду в боротьбі з Олександром і боярами — його прихильниками. Він спитав: „чи хочете бути мині вірними і йти зо мною на моїх ворогів (хочете ли бути вѣрни мнѣ, да изыду на враги мое)?“ Вони ж крикнули: „вірні ми Богу і тобі, нашому господину, іди з божєю помочю“. І Данило рушив на Олександра з невеликим числом вояків, очевидно — виправлених громадою; такий рішучий виступ громади змусив бояр прилучити ся до нього, хоч вони були ворожі Данилу, так що кампанія скінчила ся побідою над Олександром і його партизанами²⁾. Нарешті можна вказати ще на епізод під 1241 р., де маємо натяк на якийсь народній рух, викликаний „грабительствами нечестивых бояр“; „Курилови же сущю тогда въ Бакотѣ,

¹⁾ Іпат. с. 506, 517—8.

²⁾ Іпат. с. 509. Супроти звичайного, прийнятого в науковій літературі розуміння, що тут іде мова про справденне віче галицької громади, скликане Данилом (див. нпр. Сергѣевичъ Вѣче и князь² с. 36, Владимирскій-Будановъ Обзоръ³ с. 64) — висловлена була гадка, що тут не було ніякого віча, а тільки нарада князя з тими 18 отроками. Роздумуючи і перечитуючи сей епізод, я таки думаю, що його треба розуміти звичайним способом — про віче. Результатом сього віча було те, що Данило виступав в похід „со маломъ ратникъ“, і се його військо відрізняється виразно від боярських полків, які прилучили ся до нього — вірного Мирослава, теж „с маломъ отрокомъ“, і „невѣрныхъ“ бояр. Звідки ж узав сих „ратникъ“ Данило? Очевидно, що се полк зібраний галицькою громадою. Саме слово „ратникъ“ (не отрокъ — про котрих говорить ся кілька рядків вище і низше), я думаю, вказує на се. Та й що за князя нарада з отроками? Князю вистало б порадити ся тільки з тисяцьким Демьяном і соцьким Миколою, що названі в сім же оповіданню, коли б він хотів зробити воєнну нараду. І який інтерес можуть мати для походу 18 отроків? Отже „речемъ“ не належить до сих отроків, се конструкція ad synesim до згаданого вище „віча“, і під ним треба розуміти віче галицької громади, а 18 отроків згадані тільки для характеристики прикрого становища Данила.

послану Даниломъ княземъ и Василькомъ написати грабительства нечестивыхъ бояръ, утиши землю“¹⁾.

Сей епізод вказує нам і причину непопулярности бояр — їх грабительство. „Списання“ сих боярських грабительств, за котрим, очевидно мав піти суд над боярами і реквізиції, „утишило землю“. На иньшому місці Данило теж закидає боярам, що вони „граблять землю“²⁾. Бюрократична аристократія, коли вона не чує над собою руки правительства, як справедливо кажуть — найгірша з аристократій. Галицьке боярство було передовсім урядничою верствою, що дивила ся на землю й людність як на джерело доходу, як на „корм“; захопивши в свої руки управу, воно мусіло дуже давати ся в знаки людности. А до сього ще прилучала ся ненависть до боярства, як до верстви капіталістів, земельних можновладців, що як скрізь, так і тут використовувала свою силу і правительственні впливи в відносинах з менше заможною людністю.

Безперечно, ся неприхильність громади до бояр і підпора, яку громада давала Данилови в його боротьбі за галицький стіл, причинили ся немало до його побіди над ворогами. Але з другого боку сама ся обставина, що не вважаючи на поміч громади Данилови так тяжко випала ся боротьба, показує виразно, що політичного значіння громади в Галичині не треба перецінювати. Піднесений вже вище факт, що Галицька літопись, широко оповідаючи про сю боротьбу, так мало говорить про участь громади, теж промовляє за тим, що її роля в політиці не була так значна. Се треба пояснити з одного боку тим, що Данило взагалі ані трошки не мав демагогічних симпатій і здібностей, не вмів прийти до близьких відносин до громади, порушити її, з другого боку — що таки сама громада не спромогала ся на більшу активність в політиці. Вона виступає зрідка, принагідно, ініціативи не показує, а й сили її, здаєть ся, не були великі. В наведеном вище епізоді, коли громада запевняє свою поміч Данилови, в результаті бачимо в його руках тільки „мало ратник“. Чи був се у галицької гро-

¹⁾ Можна б розуміти се „утиши землю“ про дальше — що Куриль відбив ся від Ростислава, але слово „утишити“ ледви чи могло б бути в таким значінню ужите. Треба мабуть таки розуміти його як „заспокоїти“, тим більше що далі читаємо — „онъ же (себто: отак він) крѣпостю и мудростю удержа Бакоту“: инакше були б два загальні резюме — на початку і кінці. Супроти такого розуміння мніи ліпшим здаєть ся варіант Хлебніков. і Погодін. кодексу „утѣшити“ (читати — „утишити“) замість „утиши“. ²⁾ Іпат. с. 525.

мади брак політичної школи взагалі, чи ослабили її попередні репресії зі сторони князя й його союзників-бояр, за часів Володаревичів? Се останнє мині здасться більш правдоподібним, а до цього треба додати ще й те, що боярство, з розвитком своєї сили, не вважаючи на антипатію громади, могло в значній мірі неутралізувати громадські змагання. Боярські клієнтелі тисячними нитками вязали наоколо себе людей з міщанства і селянства. Досить порівняти наведені вище епізоди, де виразно пробивається неприхильність громади до боярських олігархів — з тою характерною сценкою, де такий олігарх Доброслав їде на коні Галичем „в одній сорочці“, а Галичани біжать наоколо нього — „Галичаном же текущимъ у стремени его“¹⁾. Думаю, що ця залежність від боярства, її глибоко несимпатичного, в значній мірі неутрализувала активну енергію громади.

Подібно як княжими репресіями треба в певній мірі пояснити ослаблення громадської активності в Галичині, так з другого боку змаганням князів — оперти ся на боярстві супроти неприхильної громади, треба признати, як я вже зазначив, несогрішний вплив на зріст сили боярства в Галичині. Але се був тільки один з моментів, що зложили ся на утворення в Галичині такої сильної боярської класи, якої не бачимо нідє більше в українсько-руських землях²⁾, і то такий момент, що стрічав ся й по інших землях. Спеціальністю Галицької землі було, що тут боярство зложило ся в таку міцно сконсолідовану масу, яка могла розвинути боротьбу на два фронти: маючи против себе громаду, бороти ся з князем.

Коли не найголовнішим, то одним з головних моментів, що вплинув на таке сконсолідовання боярства, була політична відокремленість землі. Протягом яких чотирох поколінь незмінно сиділа в Галичині одна династія Ростиславичів. Не було кому приходити на галицький стіл з іншої землі, приводячи своїх дружинників, ані виводити, виходячи на стіл в іншу землю. Не було, вийнявши зовсім короткі конфлікти, внутрішніх війн і переворотів, які б відтісняли бояр-сторонників одного князя та заступали їх сторонниками його противника-переможця. Наслідком того в Галичині більше ніж де инде могла розвинути ся дідич-

¹⁾ Іпат. с. 525.

²⁾ З інших земель давньої Руської держави незвичайного розвитку дійшло боярство в Новгороді, але там воно стало земським, не княжим, і стоїть на чолі громади.

ність серед бояр; майно, впливи, коліації, права на певні уряди переходили і зростали з покоління в покоління. Повнійше ніж де инде дорогою вікового процесу могла злити ся тут аристократія земська з княжою, дружинною, і злучити до купи силу економічну з урядничою. До того нечисленність княжої династії, брак князів підручних віддавав в руки боярства такі високі й впливові становища, які по інших землях були для них неприступні: вони займають в ролі намісників княжі столи (Звенигород, Перемишль і т. и.), мають свої великі полки, від себе роздають посади меншим боярам, так що безпосередня залежність всього боярства, всеї землі від князя затрачуєть ся. Нпр. довідавши ся, що оден з олігархів Доброслав дав від себе Коломию двом иньшим боярам, Данило не каже нічого против такого роздавання ним волостей, а пригадує тільки, що Коломії як раз не треба було віддавати¹⁾.

Взявши ся за руки, замкнувши ся в своїм крузі, куди не легко було пролізти новому чоловіку (ми се можемо слідити по аристократичним поглядам галицького літописця, що злобно пригадує одному з олігархів попівський рід — „поповъ внукъ“, другим — їх селянське походження, „племя смердьє), тримаючи в залежности від себе меньше боярство, оперши ся одною ногою на воєнну силу своїх полків, другою на широко розвинену земельну власність, галицьке боярство при кінці XII в. було дійсно так сильне, що могло побороти ся з княжою власттю і супроти її відчуження від громади мати в сій боротьбі перевагу.

Перший раз ми стрічаємо характеристику відносин галицького боярства до свого князя в оповіданню про похід Ізяслава київського на Галичину. Коли прийшло до битви під Теремовлю, бояре пригадують своєму молодому князю Ярославу, що він у них оден, а до того ще молодий, якби що стало ся з ним, щоб вони робили? просять його, аби не ризикував — „їдь собі і здалека дави ся на нас, як ми будемо свої голови складати за честь твого батька і твою, памятаючи, як нас твій батько годував і любив“²⁾. Отже тут галицькі бояри виступають перед нами вірними і вдячними слугами Володимирка, а Володимирко — спеціально добрим для бояр князем. Такіж відносини закроують ся між ними і його сином. Але сей син схотів поминути вірних слуг свого батька, знайшовши собі нових „приятелів“, правдоподібно, в родині своєї нешлюбної жінки. В таких разях бояре де инде звичайно покидали невдячного князя й переходили до иньшого, але такий звичайний

¹⁾ Іпат. с. 525. ²⁾ Іпат. с. 321.

вихід не був добрий для Галичини. Се ж був відрізаний кусник, глухий зазубень, звідки ані князям ані боярству не було ані переходу ані виходу; до того місцеве боярство занадто зросло ся, закоренило ся в землі, аби пустити ся в світ за очі. Накликати на Галичину якогось претендента теж не було надії — становище Ярослава в політиці було занадто міцне. Тож замість кидати князя, боярство виступає против нього — і змушує його до таких уступок, яких йому було потрібно. Як саме змусило воно його, сього ми, на жаль, ближше не знаємо, бо маємо перед собою тільки останній результат: князь капітулює перед боярами, а його приятелі Чарговичі кровію платять за свої впливи.

Сей перший успіх осмільяє бояр і вони далі поступають в сїм напрямі: немілого їм Ярославича Олега вони виганяють в союзі з Володимиром, а потім, коли тим способом не удало ся його позбутися, отрокують (як оповідають польські джерела). Коли й Володимир показуєть ся їм ненаручним — змушують його до утікачки. Заразом, в парі з свідомістю своєї сили, мусїли в боярстві зростати його аспірації, і ми можемо на певно прийняти, що вже в 80-х рр., підчас боротьби з Ярославичами, починала зарисовувати ся в головах боярських проводирів програма — князя лише князем називати, а самим всю землю держати, як зве їх поступованне Галицька літопись півстолїтя пізнійше¹⁾.

Сей ідеал був досягнений, коли епізод з Володимиром Ярославичем несподівано привів в Галич Угрів, і король, посадивши тут свого сина, „даде весь наряд Галичанам“²⁾. Але показало ся, що ся ідея не вповні вияснила ся в головах галицьких бояр і вони не могли відразу зжити ся з гадкою, що їх князем буде чужинець. З рештою можливо, що й загальна неохота людности до угорської зверхности вплинула на них. Досить, що замість консервувати таке вигідне для їх класових інтересів угорське панованне, галицькі бояре риють під Уграми, та спроваджують претендента в особі Ростислава Берладничича. Хоч потім вони і не мають відваги піддержати Ростислава та підводять його під угорський меч, але завсїди важно, що переважна маса боярства, судячи з літописного оповідання, бажала зміни так користного для них угорського *statu quo* на княже правління³⁾. Ми не знаємо, яке ста-

¹⁾ Іпат. с. 525. ²⁾ Іпат. с. 445.

³⁾ Літопись, говорячи про похід Ростислава Берладничича, розрізняє бояр „правих“ — що не брали участі в конспірації, і „винуватих“ — що брали участь в закликанню Ростислава. З сього виходило б наче, що

новище займало боярство при повороті Володимира, потім при другім князюванню Романа, але той факт, що й по Романових репресіях бояре шукають виходу в спровадженню до Галича руської княжої династії — Ігоревичів, показує як мало ще виломило ся боярство з своїми класовими змаганнями з рам династичної традиції, з звичайних поглядів, що руська земля не може жити без княжої династії з родини св. Володимира і що бояре можуть правити землею тільки при боку князя, під його, хоч би й номінальною, але завсідн — княжою фірмою.

Але з другого боку досвід поучував галицьких бояр, що їх політичні змагання виросли понад рівень звичайної княжої власти, звичайного руського політичного *modus vivendi*. Романові репресії (побільшені невно польським хроністом, але завсідн, очевидно, не легкі) і різня, счинена Ігоревичами, нарешті переконали бояр, що їм нема що думати знайти таку руську династію, котра полишила б стільки простору політичним претензіям боярства, скільки вони собі самі хотіли зачеркнути. Аж тепер — в другім десятиліттю XIII в., сформовуєть ся боярська політика, що при всіх відмінах, при незгоді боярських партій й істнованню різних політичних напрямів серед них, може бути в головнім зведена до таких точок:

не давати закорініти ся в Галичині котрій небудь руській династії;

особливо пильнувати, аби не закорінив ся в Галичи Данило, що операвши ся на свої отчинні права й маючи за собою співчутє громади, мав би спромогу бути найменше податливим на боярські змагання;

шахуючи різних претендентів на галицький стіл одного другим, вести до того, аби галицькі князі були як найслабші —

аби власть князя була номінальною, а дійсна управа була в руках боярства, а як можна — то й зовсім без князя правити землею.

Як я вже сказав, боярство не все разом ішло до осягнення сеї програми. Не всі однаково радикально і безоглядно стреміли до власти; при тім між боярськими проводирями виникали часом

певна частина бояр тримала ся Угрів, хоч число конспіраторів було все ж таки о стільки значне, що декотрі з них відважили ся виразно прилучити ся до Ростислава. Але кілька рядків вище літопись знов каже инакше: „мужи же галичкий не бяхуть вси в одной мысли, но чїи бяхуть сынове и братя у короля, тоти держахуть ся крѣпко по королевичи“ Іпат. с. 447. Виходить — і ті що не брали участи в конспірації, робили се тільки з страху перед Уграми, а щирих прихильників не було у них зовсім.

особисті непорозуміння й боротьба. Найбільш радикальний напрям заступали Кормильчич Володислав (що давнійше був прихильником Ігоревичів, але радикально попікши ся на них, по боярській різні круто змінив свою політику) і Судислав. Вони звертають ся до Угрів, і Володислав, опираючи ся на угорську поміч, попереду хоче правити іменем малого Данила, а далі скидає маску — „вокняжи ся и сѣде на столѣ“ в Галичу¹⁾. Але показало ся, що для такого радикального кроку ґрунт не приготований, і по нещасливім кінці Володиславового князювання (1214) не знайшло ся охочих іти за даним прикладом. Бояре мирять ся з потребою мати якогось князя для фірми і змагають до того, аби лише в своїх руках затримати дійсну управу. Тридцять літ їм дійсно удавало ся усувати Данила і перекидаючи ся князями як піонами, держати землю в своїх руках. Але вкінці справа була програна: битва під Ярославом віддала Галичину в руки Данила, і кара смерти над Володиславом молодшим, одним з боярських проводирів, довершена Данилом на самім полі битви, мала служити знаком рішучої перемоги князя²⁾.

Що було причиною такої неудачі боярства? На се, правдоподібно, зложило ся кілька моментів. На пернім місці я положу непопулярність боярства у громади і симпатії громади до Данила. Не мале значіння мали здібности та витривалість Данила і брак солідарности між боярством, істнування між їх проводирями особистих суперечок (маємо такий характерний епізод як „свада“ двох олітархів — Доброслава і Григорія, що обмовляли один другого перед Данилом, і той, осьмілений сим, вкінці увязнив їх обох“³⁾). Нарешті дуже важне значіння мав союз Данила з Татарами: здобувши собі прихильність Татар безпосередно по Ярославській битві, Данило запечатав свою перемогу над боярством, і воно вже не потрапило піднести против нього своєї голови. Від середини XIII в. галицьке боярство стало більш менш на тім самім, що й волинське: воно лишило ся сильним, впливовим суспільно-політичним чинником, сильне своїм адміністраційним значінням і маєтковою силою, але самостійної політичної ролі вже не грає, і тільки з кінцем Романової династії воно, силою самих обставин, бере в свої руки провід землі і на власну руку веде її політику, скільки можемо судити з екупих відомостей наших джерел⁴⁾.

¹⁾ Іпат. с. 488. ²⁾ Іпат. с. 534. ³⁾ Іпат. с. 526.

⁴⁾ Більше про галицьке боярство XII—XIII в. охочі знайдуть в на-званій мой розвідці, а про політику його буде мова іще в т. III гл. 1.

В культурнім життю Галичини найінтересніша прикмета, котру мусимо тут піднести — се характерне сполучення руських культурних елементів з західними. Ми можемо слідити його і в одній місцевій літературній пам'ятці — Галицькій літописі і в иньшій культурній матеріалі, яким розпоряджаємо.

Галицька літопись зі становища відносин Руси до Заходу, амальгамовання культурних впливів візантійських і західніх, має високий інтерес. Політичні відносини, що приводили Галичину в близьку стичність з заходом, мали результатом те, що ні в одній иньшій нашій літописі не стрічаємо ми стільки звісток про західні події, так докладних і оповіджених, щоб так сказати — з почутем такої духової близькості з сим Заходом, як тут. Той брак всякої глибокої межі між світом православним і латинським, який ми зрештою можемо констатувати і в декотрих иньших пам'ятках наших, тут проявляється особливо сильно. Латинську легенду про св. Кінгу переказує літописець, нічим не натякаючи, що то щось чуже, іновірне. Католик для нього передо всіх християнин, „крест'янь“, а не чужовірець, як для наших Греків-полемістів; Василько каже Данилови, коли той вагається, чи їхати йому до угорського короля Белї: „йди до нього, він же християнин (йди кь нему яко крест'янь есть“¹⁾); папу літописець зве „отцем“, хоч при тім заявляє свою вірність „вірі гречеській“, і уніонні зносини з папою розуміє тільки як заходи коло відновлення „правові віри“ і „воединення церкви“ — в душі православним²⁾.

Але сама літопись — інтересна як взірець риторичної прози і проби прагматичного історичного оповідання, була вповні продуктом руської літературної школи. Література, на котрій виховав ся літописець — чисто східня, русько-візантійська, оригінальна і перекладна; він цитує хронограф Амартоя і взагалі покликається на хронографічний спосіб писання, знає чи чув бодай за церковну історію Евзебія. Заразом, при всій близькості до тих західніх сусідів, руська народня самосвідомість дає себе знати в літописцю незвичайно виразно. З незвичайною утіхою нотує він, де Русь чимнебудь заїмпонувала чужинцям: комплімент угорського короля місту Володимирі, — що він не бачив такого міста і в Німеччині, вражіння зроблене „руським“ убранням Данила на Німців і Угрів: („Німці дивлячи ся, дуже дивували ся, а король сказав Данилу: не взяв би я й тисячі срібла за те, що ти прийшов в своїм руськѣм, споконвічним убранню — „обычаємь рускимь отцевъ своихъ“³⁾);

¹⁾ Іпат. с. 537. ²⁾ Іпат. с. 549. ³⁾ Іпат. с. 541.

з замилованням підносить він скрізь славу руських князів в війні з чужинцями: „ніхто з князів не входив так глибоко в Лядську землю, окрім великого Володимира, що охрестив землю¹⁾; Данило по його словам охотить ся в похід на Чехію, по части з огляду на короля (угорського), по части жадний слави, бо в Руській землі ніхто перед тим не воював Чеської землі — ані Сьвятослав Хоробрий, ані Володимир Сьвятий²⁾. По всякій правдоподібності, ми маємо тут і загальну прикмету Галицької Руси: сидючи на руській пограничу, в безпосереднім сусідстві з чужинцями звідси і звідти, місцеві Русини тим живійше мусіли відчувати свою етнографічну приналежність, цінити своє руське імя.

В иньшій матеріалі про галицьке культурне жите ми стрічаємо теж злуку елементів західних і східних. В архитектурі нпр. основний візантійський плян церкви злучується з західними орнаментацийними мотивами (галицька церква св. Пантелеймона). Поруч принесених з Києва образів в церквах появляються „стекла римські“, крестильниці „оть земля Угорьская“ — як в описи холмських церков³⁾. Кольонії Німців і Поляків (згадані в Холмі й Володимирі в XIII в.) приносили західню організацію — німецького права, і різні елементи західньої культури; нпр. єі Німці кольоністи мабуть принесли слово цебер в значінню міри, що ми стрічаємо в розпорядженню Мстислава Даниловича про „ловче“⁴⁾. Але з другого боку ми бачили, що при сих західніх бедах основа галицької культури була руська, спільна з иньшими українсько-руськими землями. Ми бачили вище, що Данило вибравши ся в Німеччину, красується в руській убранню „отцев своїх“, а його вояки мають навіть деякі „татарські“ подробиці узброєння. Археологічні нахідки показують, що в Галичині були розповсюднені тіж типи в золотництві, в окрасах, в орнаментиці, що й по иньшій Руси, навіть в XIV в., в самий переддень польської окупації, як показує цікавий Молотівський скарб⁵⁾.

¹⁾ „иний бо князь не входилъ бѣ в землю Лядскую толь глубоко, проче Владимира Великаго, иже бѣ землю крестилъ“ ib. с. 505.

²⁾ „ово короля ради, ово славы хотя, не бѣ бо в землѣ Русѣй первое иже бѣ воевалъ землю Чешскую, ни Святославъ Хоробры, ни Володимеръ Святий“ — Іпат. с. 545. ³⁾ Іпат. с. 559—60. ⁴⁾ Іпат. с. 613.

⁵⁾ Про молотівський скарб, датований чеськими монетами першої половини XIV в., а зложений з типових предметів староруської штуки див. мою статю в Записках Наук. тов. і Шевченка т. XXV. Значнійші нахідки типових предметів староруської штуки окрім того звістні мині: в Звенигороді

Грамоти остатніх галицько-волинських князів пишуться по латини, і що важнійше — мають латинські княжі печатки, мабуть не були зроблені ad hoc: вони могли уживати їх взагалі в державних потребах. Але заразом, в титулі цих князів маркується їх національна свідомість — репрезентація руського імені: вони князі „всеї Малої Руси“. Прославлений Візантійцями союзник Царгорода Роман не відмовляє своїй помочі західнім, латинським монастирям, як свідчать записки ерфуртського монастиря св. Петра¹⁾, але по ній вістаєся пам'ять (в звістній легенді) як про противника яких небудь уступок Риму і папству²⁾. Одна з руських княжен — Святислава, правдоподібно — донька або сестра Льва, вступає до латинського кляштора клярисок в Новім Сончі, заснованого її своячкою, угорською королівною Кінкою³⁾, але сам Лев заходиться коло організації особної галицько-волинської митрополії; одно покоління пізнійше претендент на галицько-волинський стіл Болеслав Тройденевич для реалізації своїх претензій переходить на православну віру, а його противники агітують против нього в Галичині, викликаючи незадоволення православних на ширення латинства, і приводять на сім ґрунті до повстання і навіть убийства... Як бачимо, зближення з заходом не було індеферентизмом або виреченням зі своєї культурної й національної традиції, і глухою для сеї традиції суспільність через те не ставала.

Про Угорську Русь, як я вже сказав, наші руські джерела не кажуть зовсім нічого, мусимо звертати ся до угорських. Але в угорській хронографії не знайдемо про неї теж нічого або майже нічого — окрім деяких дрібних згадок і натяків, що зрештою не йдуть назад по за XIII в., так що властиво одним джерелом

(див. мою статтю про нього), Галичі (вчислені переважно в Отчеті археол. вистави 1888 р.), в Старяві (пов. Мостиська) і Михалкові (пов. Борщів.) — Muzeum im. Lubomirskich (каталог 1889 р. с. 16—7. 21).

¹⁾ В монастирським помяннику під датою смерті Романа записано: VIII kalend. iulii — Romanus rex Ruthenorum dedit nobis XXX marcas. Schannat Vindemiae litterariae II с. 19. Петрушевич Іст. извѣстїе о церкви св. Панталеймона с. 47. Abraham Powstanie с. 97.

²⁾ Про сю легенду див. в т. III гл. I.

³⁾ 1302 — Domicella Swantosza (Swetosława) filia magni principis de Russia ordinis sancte Clare obiit in Sendecz — Monumenta Poloniae II с. 853, 879, III 188—9. Кінга була сестрою жінки Льва Констанції, і засновала монастир в Сончі 1270 р.

зістають ся угорські дипломатарії. Одначе й запас документального матеріалу для XI і XII в. досить бідний, і стає багатшим лише з XIII в., особливо від середини його: в сім часі дає він дійсно деякі, хоч все не багаті й односторонні відомости про руські землі Угорської корони. На жаль, сей документальний матеріал для історії Угорської Руси не був досі ані відповідно оброблений, ані навіть використаний¹⁾. Те що я даю низше, має на меті подати бодай найзагальніший погляд на обставини, в котрих жила в тім часі Закарпатська Русь, і то властиво можемо говорити більше про територію, як про її українську колонізацію.

Угорські документи з XIII в., котрими приходить ся оперувати, дають дуже важні звістки для історії колонізації, суспільно-політичного устрою, суспільних і по часті — економічних відносин, але дотикають переважно різних привілегованих елементів, що як раз тоді сильнійше почали осідати ся на руським підгір'ю: переважно се королівські надання на землі угорським панам, латинським монастирям, німецьким колоністам. Частійше, в іменах осіб, в місцевих назвах можемо поруч мадярського констатувати елемент словянський, але чи маємо до діла з іменем руським чи словацьким, чи (як мова іде про назви хорографічні) не заховало ся тут слідів від ще старшої якоїсь (нпр. панонської або болгарської) колонізації, се не легко рішити в кождім данім випадку, тим більше, що імена маємо в транскрипції мадярській або латинській, часто досить сильно покручені, а діалектольоґія XII—XIII в. тих племен, про які тут можна думати, не представляєть ся і тепер особливо ясно²⁾. Але істнуваннє руської колонізації тут не підлягає сумніву, а з тим і такі надання для чужих осадників мають нам ті обставини, в котрих жила руська людність, мають отже для нас інтерес, і за браком иньшого матеріалу помітувати ними ніяк не можна.

¹⁾ Про документальний матеріал для історії Угорської Руси й літературу її провінцій див. в прим. 14.

²⁾ Вибираю цікавіше з топографічної й хорографічної номенклатури: Maltzov, Obruchno (Обручно), Ráslavicz (Раславиці), ур. Pricluchyn, р. Grabouch, Kuchyn, гори Besczad (Бещады) — в Шарішській стол. — F. IV. 3, с. 204, C. Agr. VIII. 242, C. P. 131. В Землинській: Chernatolo (теп. Ag-Csernyó, пень черн), Polyen (теп. Polyan), Pomochy (Помоч), Gyurcs, Lezna (теп. Leszna, Лісне) і Chemerna (теп. Чемерне) і коло них Sepultura Ruthenorum над Лабірцем, р. Jezenow, ліс Gorboucha, р. Potok, ур. Bodowan, с. Chychywa (теп. Чичава) і Wysno (Вишня на Топлі), Staara (теп. Стара), Butka, Galach — F. VII. 5 с. 204—8, V. 2 с. 79, V. 3 с. 533, C. A. VII. 300, 361, XI. 518, XII. 13.

Як я вже казав на своїм місці ¹⁾, початки руської колонізації за Карпатами ми мусимо класти на часи загального розвою руської колонізації на захід і полудень, в VII—VIII в., як ми приймаємо; тільки ся первісна колонізація, як взагалі на периферії, а до того ще відтята Карпатським хребтом від колонізаційних огнищ, мусіла бути досить рідка, і тим поясняєть ся скорє і глибоке винародовлення руських осад на підкарпатській рівнині; тільки на самім підгір'ю і в горах, менше привабних для нових приходнів, руська людність, з початку, певно, дуже рідка й слабо осіла, мала час розмножити ся й закорініти ся та завдяки тому задержала свою етнографічну перевагу до наших часів; на се підгір'є, між порічем Тиси більш менш і хребтом, де можемо з усякою правдоподібністю припускати перевагу руської людности над всякою иншою в XI—XIII в., мусимо ми й дати тут головно позір.

Політичні обставини життя сього глухого й слабо ще залюдненого краю не лишили по собі звісток в наших джерелах. З значною правдоподібністю можна припускати, що в IX в. сі краї стояли в певній залежності від Велико-моравської держави; в X в. вони правдоподібно, разом з північним згірем Карпатів, стояли в залежності від Руської держави, й тут, за Карпатами, при кінці X і на початку XI в. держава Володимира стикала ся з землями „Стефана угорського и Андриха чеського“ ²⁾. Пізнійше сі закарпатські землі війшли в фактичну залежність від угорських королів; в середині XI в. се мусіло бути вже фактом довершеним, судячи з того що угорські королі з кінцем XI в. починають виступати з плянами на руські землі на північ від Карпатів (Галичину). Похід угорського короля Володислава Сьв. (коли приймати звістку про нього) і вже зовсім певну участь його наступника Кольмана в війні Сьвятополка з Ростиславичами мусимо уважати за першу прояву сих плянів на руські землі на північ від Карпатів — плянів, що по гіркій неудачі 1099 р. виступа-

В Ужській: Zaluchka (теп. Zalaeska, Залужиці), Radich, Chechyr (теп. Csicsér, Чичеровці), Zyrtwa (теп. Стретава, мад. Szeretwa), ур. Criua, Rebrén, Luchka, с. Polon, р. Jezeneu і маєстність Jesenev, ур. Tesla, р. Bresincze, с. Ruzka (Руська, друга Руська в ст. Землинській, згад. в XIV в. — С. And. IV. 265.) с. Woyan — С. А. VII с. 302, VIII с. 66, 91, IX с. 240, X с. 299, F. IV. 3 с. 380, С. Р. VI с. 181, 331, 396, VIII с. 440. В Бережській: Zolwa (теп. Szolywa, Свалява), Beregh, Borod, Dobron, Zolotka, Chorna woda, Konachna, Harazdow, Kothna, Jasnepatak, р. Beberke, Prenez, оз. Uztro — С. А. V, с. 135, VIII. 260, 345, С. Р. VI. 168, VIII. 98. Про мадярську транскрипцію див. в прим. 14.

¹⁾ Див. т. I с. 196—200. ²⁾ Лавр. с. 124.

ють ще виразніше столітє пізнійше¹⁾. З руського боку ми не бачимо таких виразних змагань здобути собі закарпатську Русь: тільки в кінця XIII в., за Льва Даниловича маємо сліди якихось оружних заходів в сїм напрямі, а можливо — і певних здобутків²⁾.

Першу авторитетнішу звістку про владу угорського короля над руськими землями маємо з 1031 р.: говорячи про смерть сина короля Стефана, Генриха, німецький літописець називає його „князем руським“³⁾; значінне сього титула не ясне, але його трудно толкувати инакше як слід залежності Угорської Руси. Рівно столітє подибуємо, також в німецькій джерелі, подібну звістку про „руську марку“ Угорщини, де перебував тоді угорський король⁴⁾. З сею руською маркою XII в. пробувано звязати т. зв. „Країну“, як до пізніх часів називав ся, а по части й досі зветь ся пограничний карпатський пояс в столицях Шарішській, Землинській, Ужській і Бережській⁵⁾; зближенне безперечно дуже привабливе, але трудно наставати на нїм, не маючи вказівок, які б звязували сї розділені віками звістки.

В кождім разі в тім же XII в. уже обняла се північно-східне підгірє комітатська організація — поділ на комітати (або столиці) й їх устрій, вироблений в XI—XII в. Поріче Попрада й Гернада творить Спішський комітат, поріче верхньої Ториці й Топлі — Шарішський, середньої Топлі, Ондави й Лабірця — Землинський, Уга — Ужський, Латориці й Боршови — Бережський. Всі сї комітати виступають уже в документах початків XIII в.⁶⁾,

¹⁾ Див. про се вище с. 413—4 і 449—50. ²⁾ Див. т. III гл. 1.

³⁾ *Heinricus Stephani regis filius, dux Ruizorum in venatione ab apro discissus perit flebiliter* — *Ann. Hildesheimenses, Monum. Germ. historica* Scr. III с. 98.

⁴⁾ *Nuntius ad regem* (до угорського короля) *dirigitur, qui tunc in marchia Ruthenorum morabatur* (*Vita Chunradi regis* — *Monum. Germ. hist. Script.* XI с. 74). Тяжко прикладати сю звістку до Галичини, як робить нпр. Грот (*Изъ исторіи Угрії* с. 24), звязуючи се з участію Угрів в боротьбі Володаревичів і Васильковичів — ледво чи поїхав би посол до угорського короля так далеко.

⁵⁾ *Bidermann* op. c. II с. 59, *Lehoczky Beregvárm. Monogr.* I, с. 117.

⁶⁾ Нпр. для Шарішського комітату див. *Fejér* III. 1 с. 79 (1209), для Землинського — *ib.* с. 163 (1214), Унгварський — *ibid.* (*Martino* (*comite de*) *Zemlin, Benedicto* (*comite de*, *Hunguar*, Бережський — *Endlicher Monum. Arp.* с. 718 (*Mesku comes de Beregu*). По імені свого столичного замку ком. Бережський називав ся також Боршівським — *in comitatu de Borsua* — *Cod. Arpad.* IX с. 333, *Heym comes de Borsoha* — *Endlicher* p. 709.

хоч границі їх не усталили ся ще вповні: полуднева частина Землинського комітату в XIII в. і першій четвертині XIV в. належала до особного наджупана в Потоку¹⁾; поріче Боршови довго належало ціле до Бережської столиці, ще в XIV в.²⁾, а не до Мармароша, як пізніше, а сусідня з Угочським комітатом мармароська територія належала до Угочі (особливо Вишк)³⁾. Взагалі Мармарошський комітат, що займає північно-східний кут, поріче верхньої Тиси, з'організовано значно пізніше. Як територіальна назва, Мармарош виступає в актах уже на границі XII і XIII в.⁴⁾, але ще на початку XIV в. він дочисляв ся до Угочі і тільки в другій десь чверти цього століття сформував ся остаточно в самостійний комітат⁵⁾. Взагалі сей східний кут найпізніше стає тереном тієї суспільної еволюції, що майже століте скорше переходить в західних руських комітатах.

Комітатська організація мала важне значіння в життю руських земель Угорської корони за перших століть. Голова комітату — „наджупан“⁶⁾, був безпосереднім начальником всіх місцевих свободних, а непривілейованих верств, до котрих тоді тутешня людність належала. З початку воєнні і фіскальні агенти короля, наджупани вже в XI в. мають також широку адміністраційну власть та судову компетенцію в границях свого комітату. Вони скликали під час війни всіх обов'язаних до військової служби і вели їх у похід під корогвою свого комітату. Вони збирали данини з людности комітату, задержуючи собі за службу третину їх, а решту передаючи до королівського скарбу. Під їх безпосередню властину стояли замкові слуги, *servientes castri*, організовані в сотні⁷⁾, з сотниками на часі, й обов'язані різними повинностями до замку (*vár, város), чи то головного, де резидував сам наджупан,

¹⁾ Див. Szirmay Not. hist. com. Zemplén. c. 12 і 37, пор. нпр. Cod. Arpad. VIII c. 6, XI c. 518, Cod. Patrius VIII c. 176 і т. п.

²⁾ Mihályi c. 77, 78, 127, Csánki c. 410.

³⁾ Нпр. Fejér V. 3 c. 87, VI. 2 c. 253, VII. 2 c. 147, Szirmay Not. Ugoch. c. 71.

⁴⁾ Мармарош — Marmarisius, Mammarus, Cod. patrius II c. 1 (1199), Fejér VI. 2 c. 253 і 387 (1300).

⁵⁾ Нпр. в документі 1303 р. Nicolaus voyvoda, comes de Ugocsa et Marmarusio; на документі 1327 р. вже маємо Stepha(n)o de Marmarusio (comite) — Fejér VIII. 1, 147, VIII. 3, 212, пор. Cod. Patrius V. 108.

⁶⁾ főispány, comes parochialis по латині.

⁷⁾ Mocud centurio Землинської столиці — Endlicher c. 646.

чи менших королівських замків комітату. Вони ж правили суд і пильнували порядку. Ся сильна, сконцентрована комітатська організація ослаблюється тільки з розвою привілейованої земельної власності, що ширить ся на руським підгір'ю головно від XIII в. і тоді-ж здобуває свої головні імунітети: Золота була кор. Андрія (1222) увільняє магнати панів (*nobiles*) від державних повинностей; потім (1267) се увільнення розтягається і на панських підданих, що також виймають ся з присуду наджупана, окрім деяких спеціальних справ, і піддають ся під домініяльну юрисдикцію своїх панів¹⁾. Такеж привілейоване становище дістають землі духовні й німецькі громади²⁾. З другого боку ослаблюється ся комітатова організація через ослаблення державного характеру наджупанського уряду: ці уряди дають ся в дідачне володіння, не вважаючи на заборону Золотої булі, вважають ся за сінекури, лучать ся по кілька в одних руках³⁾; все се значно ослаблює значіння комітатської організації і виводить на верх нові уряди — заступників наджупанів⁴⁾, шляхотських судіїв⁵⁾, що переймають різні функції наджупана⁶⁾.

Між двома краями суспільної сфери — приватними не-вільниками на однім кінці й панамі⁷⁾ — угорське право знало такі переходові верстви: замкових слуг⁸⁾, свободних господарів⁹⁾, воєннослужбових чи бояр, йобадьонів по мадярськи¹⁰⁾. Однак суспільна еволюція, котру переходили й інші європейські суспіль-

¹⁾ Див. нпр. надання замкової землі Каяти, *auferendo ab eodem castro et a iurisdictione comitis de Sarus pure et simpliciter eximendo* — *Cod. Patr. VIII*, 451. ²⁾ Золота була § 3, 5.

³⁾ Про дідачність наджупанського уряду див. нпр. надання в дідачне володіння Ужського комітату (1290) — *Codex Arpad. V*. 3 і XII. 492. ⁴⁾ *comes curialis*, по мадярськи *al-ispany*.

⁵⁾ Т. зв. *iudices nobilium*.

⁶⁾ Нпр. *comes et quatuor iudices Угорської столиці* — *Cod. Patr. VIII*, 453 (1272—1300), *curialis comes et quatuor iudices nobilium de Zemlyn* — *C. Patr. VII*. 292 (1300), див. також 1291: *iudices in com. de Zemlyn* (три) — *C. A. V*. 59, або 1299: *Andreas comes de Zemlyn, vice magister Iako et iudices nobilium de eodem comitatu* дають печиниць для ставлення свідка *pro expedito unius equi vel equi estimationem duabus marcis valentem* — *F. VI*. 2, 215.

⁷⁾ *nobiles* лат. док. ум., по мадярськи *nemes*.

⁸⁾ *servientes castri, castrenses*.

⁹⁾ *udvornici*, від словянського двір.

¹⁰⁾ *jobagiones castri, jobagiones*, мад. *jobbágy* від *jó, jobb* — добрий, ліпший, отже *meliores*, в латинській передачі часом: *proceres*. Сечвичайне толковання; толкують однак се слово й инакше.

ности, з часом знівелювала в переважній масі її переходові верстви в одній клясї „підданих“¹⁾, — де вони стрінули ся з невольниками, що підняли ся наслідком поліпшення свого стану, як ті знизили ся наслідком постійного обмеження своїх прав. Протягом XIII і XIV в. процес сей став ся довершеним фактом, й останки йобадьонів, а потім і удворників, що спасли ся від загального потоплення в підданській верстві, дістали шляхетські права при кінці XIV і на початку XV в.²⁾. І над знівельованою підданською верствою сформуваля ся друга — також зложена з різних елементів і вкінці також зведена до одного комплексу прав — привілейована шляхетська верства (в сформованню її прав і привілеїв рішучим моментом була вже згадана Золота була 1222 р.).

В сих загальних рамах мусіла менше-більше переходити еволюція суспільних відносин руських земель Угорської корони; тільки в міру того як певні околиці були положені глибше в горах на північ і далше на схід, сей суспільний процес тим пізнійше опановував їх.

Впадає в око, що столичні замки комітатів, резиденції наджупанів, центри правительственного житя й заразом — економічного й фіскального використання країв, в сих руських підгірських комітатах переважно лежать в полудневих околицях, на підгіррю — Боршова, Унгвар, Землин, по часті і Шариш. Очевидно — підгірські рівнини звернули на себе далеко скорше увагу правительства, ніж чисто гірські околиці, ще глухі й малоприступні, з своєю ще рідкою людністю, з перевагою довецтва й особливо скотарства над рільництвом, тим часом як на Потисю було розвинено не тільки рільництво, але й більш делікатні культури — як плекання винограду на ширшу міру. Через теж саме й привілейована власність далеко скорше мусіла розвинути ся на підгіррю, ніж в самих горах: монастирі, катедри, приватні особи

¹⁾ В пізн. угор. праві термін *jobbágy* = підданий.

²⁾ Поодинокі факти нобілітації йобадьонів трапляли ся й перед тим — оден такий факт нпр. маємо серед унгварських актів XIII в.: Кор. Володислав з огляду на заслуги, які показав *Dionisius c. Cheemee iobagio castri Hwung in exercitu in Hod cum infidelibus Comanis*, — *Dionisium prenotatum aut ipsius heredes una cum duabus villis suis — Chepeel (Чепель коло Капоша) et Moschya (Мохса тамже) in com. Hwng de iobagionatu castri nostri prenotati exemimus et nobilitavimus in medio baronum nostrorum ac sub tutelam vexilli nostri statuimus* — C. P. VIII, 207.

завчасу почали тут випрошувати від королів та іншими способами здобувати собі маєтності. Так уже на початку XIII в. засновує еп. Бенедикт на своїх маєтностях над Тисою й Бодрогом монастир в Лелесі (премонстрантський); в Серенчу (також Землинського комітату) маємо монастир бенедиктинів; катедрі еґерській (ерлавській) належить село під Землином, ніби то надане йому ще за часів св. Стефана на верхній Тисі, в полудневім Мараморші осідають хрестоносні рицарі німецькі і т. п.¹⁾

Натомість далі на північ і схід, в гори, і рука правительства й руки угорського привілейованого панства, сьвітського й духовного, входили лише поволі. Процес освоєння гірських околиць, очевидно, припадає, на XIII в. головню, з виїмком східного кута, освоєного ще пізнійше.

Головнійшим способом для такого освоєння угорське правительство уважало власне будову державних замків. В одній грамоті з початку XIII в. (1209) кор. Андрій каже про замок Уйвар (Новий город), що його збудовано на ново на спеціальний наказ його попередників „в незалюднених горах, аби тим вигіднійше й безпечнійше люде могли переходити через ті незалюднені місця та аби легше сходили люде ся туди й засновували села під горами“²⁾. Подібне читаємо столітє пізнійше про східні околиці: відбираючи з приватного володіння замок Visk (рус. Вишково над Тисою, в теп. полудневім Мараморші), король мотивує се тим, що той замок „тепер нам і державі нашій дуже потрібний з огляду на потреби людей і кольоністів, зібраних в Мармароші“³⁾.

¹⁾ Fejér III. 1, 153, 474 і далі, V. 1, 170; IV. 3, 40, VII. 5, 204, Cod. Arpad. VII. 224, IX. 550.

²⁾ castrum Ujvar, in finibus Polonorum, — dictum castrum est de nouo erectum ex singulari praedecessorum nostrorum admissione in montibus desertis, ut eo commodius et securius homines per illa loca deserta possent ambulare utque ibidem insimul facilius convenient homines et villas in montes radice plantarent. — Fejér III. 1, 79. Замок сей, по латині званий Novum castrum стояв на Ториці, недалеко нинішніх Ліпян (Héthárs) — Csánki с. 284.

³⁾ ad praesens nobis et regno nostro admodum et non modicum esset necessaria maxime in subsidium populorum seu hospitum nostrorum... nostra Mammarus congregatorum, король дає в заміну його quasdam possessiones nostra seu villas, nunc ad praedium nostrum de Vgocha pertinentes, in eodem comitatu -- Rokaz, Fekete Ordou, quae sunt minime populosae, et Nyirtelek, quae est vacua. — F. VI. 2, 253 (1300).

Такий королівський замок ставав резиденцією королівських урядників, помічників надзупана, що мали близький нагляд над місцевою людністю і могли легше потягати її до різних повинностей. Під охороною його легше й безпечніше могли осідати протеговані правительством привілейовані осадники — чи то угорські пани й духовні, чи то Німці колоністи, чи то різні воєнно-служебні з категорії йобадьонів і удворників¹). Свобідні, неосаджені землі уважалися землями замковими, королівськими; такими-ж ставали землі йобадьонів і удворників, що вмирали не лишаючи синів, або землі забрані за провину й непослух. Всі вони ставали предметом королівських роздавань, головню новим осадникам-чужинцям, що таким чином все в більшому числі вти-скалися між тубільну людність. В більших же наданнях королі роздавали не тільки землі порожні або залюднені півсвобідною людністю (*servientes castri*), але і разом з удворниками та йобадьонами що на них сиділи; так нпр. бачимо йобадьонів між людьми монастирів і панів, хоч документи й не кажуть, чи то були йобадьони набуті разом з маєтностями, чи такі що добровільно їм піддалися²). Численніші маємо факти скуплі земель від йобадьонів, що змушені бідністю, а може й пресією можливого пана, продавали за королівським дозволом панам свої ґрунти. Всіма сими способами ширилася привілейована земельна власність, витискаючи та пролетаризуючи місцеву людність і зводячи її до становища панських підданих.

На території, котрою займаємося, можемо в XIII в. на підставі документів вказати такі замки: Уйвар на Ториці, Шариш і Шоувар на Топлі, Шатор, Землин і Поток (теп. Шарош-поток) над Бодрогом, Уж-город (*Ungvár*) над Угом, Мункач (або Мукач) над Латорицею, Боршова над Боршовою, Вишк над Тисою; Густ над Тисою пізніші письменники кладуть ще на XI в., але в документах я не стрів про нього звістки перед XIV в.³).

¹) Напр. лист кор. Володислава *universis nobilibus et aliis omnibus exercituantibus seu exercituare debentibus in com. de Zathmar, Zathbouch et Beregh* — кличе, аби явилися зараз до короля оружні, инакше грозить карою *in rebus et personis, tanquam nostri mandati transgressores* — Fejér V. 3, 506 (без року).

²) Напр. в маєтностях Лелеського монастиря: *in Egregii etiam dedit 12 vineas sine vinitoribus et jobagyonem nomine Ludovicum cum filiis* (Fejér V. 2 с. 211); панський йобадьон — *iobagionem suum* (Nicolai de Muncsul), Cod. P. VIII с. 274.

³) Див. нпр. Шариш — Fejér IV. 3, 61. Шоувар в XIII в. зветься селом, але що то мусів бути перед тим замок, вказує імя; в 1288 р. (Fe-

Статистику панської, взагалі привілегованої власності нам годі переводити на основі тих — завіси припадкових і в порівнянні з дійсністю нечисленних документів, які нам заховалися. Годі одначе не запримітити, що тим часом як для Шаринської, Землинської й Ужської столиці можемо з XIII в. вказати по кільканадцять і навіть по кількадесят документів про привілеговану власність, для Бережської маємо вже ледво десяток, а для Мармароша за весь XIII в. я не потрапив знайти ані одного з виїмком його полудневого-західного кута, що належав до Уючі (Вишк з околицею). Сі релятивні числові відносини свідчать про те, що вже зазначив я вище: що розміри правительственої інтенсифікації і з тим разом — привілегованої власності зменьшалися в напрямі не тільки з полудня на північ, але і з заходу на схід. Слабою інтенсифікацією правительствених сфер — так що Мармарош був для них зовсім „землею незнаємою“, поясняється спір за десятину з Мармароша, що виник в остатніх роках XIII в. між катедрою егерською і семигородською; очевидно, доти інтересовані катедри не мали відомостей про якусь католицьку людність Мармароша²⁾ і тільки з інтенсифікованими заходами правительства коло колонізації його явилася перспектива якихось доходів звідти.

Економічний розвій сих країв і разом — розвій панської власності можуть нам схарактеризувати численні акти купна-продажі маєностей між панами і закупна їх від дрібних бояр; вони показують, що панське господарство закорінилося тут і що пани потягали з сих своїх маєностей відповідні доходи. Подекуди ми маємо при тім і цифри заплаченого гроша: вони показують, що маєности на підгір'ю й навіть у горах цінилися вже досить значно, хоч і нижче ніж на рівнині. Нпр. Цуд продає комесу Симеону землю в Шаринській столиці, на самій границі³⁾, за 30 гривень (марок) срібла. Інший пан промінює свою маєність в ком. Абауй,

jér V. 3, 296) король дає на ново дозвіл збудувати там замок. *Castrum (regale) de Saturhyg* — Cod. Arpad. VIII. 6, Шаторалья — C. Arpad. VIII. 6. Землин — Fejér IV. 2, 140. Поток — C. Patrius VIII. 279, Унгвар — C. Arpad. III. 122, Мункач — C. Arp. VIII. 68, Боршова — C. Arp. VIII. 199, Вишк — Fejér VI. 2, 253, Густ — Pray V. 519, Michályi c. 5.

¹⁾ in Marmarisio, que est quedam particula dyec. Transsilvaniae. Документ друкований кілька разів — Fejér VI. 2, 287, Teutsch und Firnhaber II. 217, Codex Arpadianus V. 258.

²⁾ ultra indagines regni Poloniae, ad alpes Beschad, ulterius tenet metas cum terra Polonie — Cod. Arpad. VIII. 242 (1269).

в полудневій його частині, за дві маєтности гірські, на горішній Ториці, за засіками, з доплатою 60 марок чистого срібла, „бо ці маєтности ліпші й користніші“¹⁾. Йобадьон Уніварської столиці Чепан за дозволом короля продає свою маєність Чепель, недалеко від Унівара, за 40 гривен²⁾. Бояре з Цибаби (Tiba) в тій же столиці, але далі в гори, коло Собранець, продають третину свого села за 80 гривен, а по тім решту (чи може ціле) — за 300 гривен³⁾.

Полишаючи на боці сю виїмково високу ціну, й інші ціни треба признати за досить високі, коли пригадати нпр. ціну заплачену Володимиром Васильковичом за волинське село Березовичі (50 гривен кун, 5 локоть скорлата да бронѣ дощатыє). Стрічаємо, що правда, й низші ціни: нпр. земля Венепуг в Уніварській столиці продається за 16 гр., за туж ціну й тамже половина землі Воян, і т. п., але тут могли бути й спеціальні причини (про котрі

¹⁾ Cod. Arp. IX. 465 i X. 227 — проміна маєтности Gybarth in comitatu Novi castri (Gibart в ком. Абауй, коло Szántó) за маєтности Veresalma (теп. Vörösalma, Червениця) i Torkow (Tarkó, Камениця на торішній Ториці) ultra indagines in com. de Sarus з доплатою 60 гривен fini argenti, quia possessiones antedictae meliores et vitiliores extiterunt dicta possessione Gybarth (сю terra Weresalma випросив собі Geoprii filius comitis Noui castri, quam Ewze et filii sui possidebant).

²⁾ Небезінтересні мотиви: король дозволяє Chepano f. Kyney iobagioni castri de Vng cum Stephano filio suo продати vnam possessionem Chepel, бо він propter inopiam et paupertatem suam suum seruicium peragere fideliter non posset, а знов iuxta regni consuetudinem approbatam iobagio castri possessionem suam ausum vendendi omnino non haberet, nisi per permissionem regie maiestatis — C. A. XII. 172 (1276). Чепан в присутності відпоручника короля й ерлявської капітули conuocatis commetaneis et vicinis ipsius terre ac iobagionibus castri vct Chemey, Buda, Fulcian, Andrea dicto Deda ac Nicolao f. Cohord (цей Nicolaus був безпосереднім сусідом його) продає свою землю Chepel за 40 гривен fini argenti Iacobo de Panch — C. A. XII. 184.

³⁾ Продажа третини terre Tyba від Endre f. Hercheg, Valentino f. Myluzsth, Wolf f. Thome et Simone Nigro iobagionibus castri de Wngħ від себе й іменем Simone Albo Hatheu Hustugk Domezlo Tyba Gregorio et Donk consanguineis за 80 марок Feliciano f. comitis Galli. На сю продажу дали згоду й сусіди: Tobyas іменем своїм i pro Dionisio f. Zulusk, Petrus f. Eleseg iobagio pro se et pro Mirche maiore eiusdem castri, Benedicto f. Domslo, Dominico f. Leustachy, Edeuch f. Petri, Andrea f. Dionisii, Feliciano f. Feliciani, Michaelae f. Esbolch — pro Luca f. Laurencii iobagionibus. Sacerdotes: Martinus de Kopus, Stephanus de Wngwar, Blasius de Checher et Laurencius de Tyba потвердили повновласть на продажу дану продавцям від Hathen et socii sui, Bene-

низше)¹⁾. На рівнині Тиси бачимо ціни вищі: так пани продають в Угочеській комітаті (отже досить далеко на схід), при кінці XIII в., землю Чорний потік за 60 грив.; в Землинській столиці фундатор Лелеського монастиря еп. Бенедикт купив деєв на початку XIII чи може при кінці XII в. село Дюрч за 83 гривни з ріжними додатками; друге село Залуку над Тисою той сам єпископ купив на початку XIII в., дуже принагідно, разом з людьми за 82 гривни, і т. п.

Джерелом доходів і вартости маєтностей в горах мусіли головню служити полонини — випас худоби; до сього прилучалися доходи з лісів²⁾; подекуди розроблялися мінералії — нпр. в одній маєтності Шарішської столиці згадується вапнярка³⁾; під Шоваром в XIII в. була баня сільна⁴⁾, що давала дуже значний дохід: державець Соляного міста (Шоувара) записав своєму сестричичу 100 гривен річно з доходу сеї бані⁵⁾. Вказівок на якусь ширшу господарську культуру в горах я не знайшов, хоч нпр. коло Шоувара, між Торицею й Топлею, згадується млин і орна земля⁶⁾; згадка про міст на Ториці в одній грамоті⁷⁾ показує, що тут не було так дуже не культурно. Далі на схід мусіло тої культури бути менше.

На підгір'ю, як я вже сказав, рільництво було добре розвинене, а трохи далі на полудень була широка культура винограду; істнування мит на дорогах вказує на розвинену комунікацію⁸⁾.

dictus f. Duruzlay. C. P. VI. 313 (1284). Продажа решти — ib. c. 358, королівський дозвіл на продаж, з огляду на бідність: *inopiam et paupertatem nobis exponentes* — c. 294 і 295, королівське потвердження продажі — c. 368.

¹⁾ Cod. Patr. VI c. 118 і 396.

²⁾ Беля III й Андрій подали єгерській катедрі *decimas omnium forestarum nostrarum et novialium praediorum nostrorum fundatorum et fundandorum ac villarum nobilium et nostrorum servitorum vniuersaliter in com. Vgocha et Berek existentium* — F. IV. 3, 41 і 43, пор. V. 1 c. 1271: *Qui comitatus scilicet Vgocha et Beregh fuerunt forestae sanctorum regum, traditi et donati per praedecessores nostros ecclesiae Agriensi supradictae in decimis dicandis et persolvendis prout ceteri comitatus.* ³⁾ *fornax cementi.* ⁴⁾ *puteus salis*, теп. Sö-banya.

⁵⁾ Cod. Arp. IX. 389 і VI. 2. 214.

⁶⁾ *terra arabilis* — C. A. XII c. 435 і 440. ⁷⁾ C. A. IV. 4.

⁸⁾ Fejér VII. 5, 208 — село з селянами купив єпископ а *quibusdam mercatoribus de Ruscia venientibus*, котрим суд віддав сих селян за те, що вони їх розграбили, напавши на дорозі. C. P. VIII c. 192 — *clausura molendini*. Ib. c. 274: *molendinum super fl. Laborecz*. F. IV. 3 c. 40: надання *cum dimidietate tributi qui exigitur a transeuntibus de v. Zemlin versus v. S. Maria*. Про виноградну культуру див. C. A. XI c. 518, та-

Так само як меншала правительствена інтервенція й привілеїована кольтонізація, в тих же напрямках з полудня на північ і з заходу на схід мусіли зменшити ся впливи уторського права на організацію місцевого життя й відносин. На підгір'ю ми знаходимо всі суспільні верстви, які знало се право: шляхту, духовенство, йобадьонів, привілеїованих кольтоністів, селян непривілеїованих і замкових слуг¹⁾. Далі в горах такого багатства суспільних категорій уторського права ми не стрічаємо в наших документах; тільки звістки про йобадьонів стрічаємо ми часто, в столицях Землинській і Унгварській, і то не тільки на підгір'ю, а й подальше: як нпр. в згаданих актах продажу боярської маєтності Цибава, на границі справдених гір. Стрічаємо також замкових слуг різних категорій: ловчих, осочників, птицеловів і т. и.²⁾.

Верства йобадьонів виступає одначе перед нами в сім часі, в XIII в. переважно в сильнім упадку. Досить численні документи про йобадьонів унгварських майже всі говорять про продажу їх ґрунтів, і в декотрих виразно вказано її причину — „через бідність“. Так в 1266 р. десять бояр-власителів с. Стретава, попавши в біду по

кож *decimas in frugibus in vino* в грамоті для осадників *Luprechtháza* (Беречас) — *ibid.* VIII с. 345; див. ще грамоту 1271 р.: монастир *de Tihap* продає *parvam vineam in ser. ville Kek* (Kék в Сатмарській ком., недалеко Тиси), виморочну по монастирському чоловіку *Chom, Blasio homini dom. reginae de v. Kek*; сей виноград сусідує *vineae populorum monasterii de Szeremch, i vineis vduornicorum dom. regis* — *Fejér V. 1, 170.*

¹⁾ Нпр. в грамоті до людности Угорської столиці, поручаючи її нового надзупана, король Володислав так вичисляє ці верстви: *fidelibus suis uniuersis — nobilibus, iobagionibus castri, castrensibus et aliis omnibus, tam hospitibus liberarum villarum quam aliis cuiuscumque condicionis hominibus in com. de Vgacha constitutis. Codex Arpad. IX. 564.* Як бачимо, тільки удворників тут поминено, але їх, мабуть, треба розуміти *implicite* в „людях всякого стану“, в протиставленню до привілеїованих кольтоністів *iliberarum villarum*, як господарів *villarum illiberarum* — обов'язаних до повинностей на замок. Так само мабуть про селян-удворників (*rustici*) іде мова в цитованій вище (прим. 9 до с. 496) звістці про куплене еп. Бенедиктом село. Зрештою саму назву удворників (*udvornici domini regis*) стрічаємо в однім селі — але вже за Тисою (див. вище реферату в тій же потці). Сюди-ж можуть належати *homines liberae condicionis Detricus, Ettul i Gunzel*, що дістають за свої услуги землю від Петра сина *Zoboslou* — *C. P. VI с. 49.*

²⁾ *Auceps Myko* — *C. A. IV с. 4, Michael et Strach de Galoch qui sunt tenentes rares* (сокольники?) — *C. P. VIII с. 440, caniferi* — *C.*

татарським спустошенню¹⁾, продають сю свою маєтність бану Филі за незвичайно низьку (судячи по гарнім положенню й великості маєтності) ціну шіснадцять гривен. Десять літ пізнійше король позволяє боярину Чепану з сином Стефаном продати свою маєтність Чепель (недалеко від Унгівара) з огляду на те, що він через свої недостатки й бідність не може добре сповняти своєї служби, і той продав свій ґрунт наджупану Якову²⁾. Кілька літ пізнійше йовадьони — власники Цибава, з своїми свояками, випрошують дозвіл на продажу своєї маєтності — через свою бідність, і продають її синам унгіварського наджупана³⁾. В 1292 р. йовадьон Петро з свояками продають свою половину ґрунту Воян магістру Іооб за 16 гр. і т. н.⁴⁾.

Роздроблення маєтностей йовадьонів бувало велике: ми бачили їх в с. Стретаві десять родин, а в Цибаві шість. Се саме, й різні нещасливі пригоди, в роді ворожого спустошення, дійсно могли приводити бояр до значного зубожіння, тим часом як обовязки їх мали тенденцію збільшати ся і в міру того як убувало королівських людей, все тяжшим татаром спадали на тих, що зіставали ся під замковим присудом. Се все викликало окрім продажі ще иньше явище — вихід з під замкового присуду, через підданне на певних, легких умовах під власть можливого пана, після того як Золота була увільнила всіх панських і духовних підданих від всяких державних обовязків. В описи маєтностей Лелеського монастиря (ще з перед Золотої булі) ми між иньшим бачимо такого добровільно підданого йовадьона, увільненого від усяких службових обовязків, поки-б він або його потомки не схотіли вийти з церковної зверхности⁵⁾. Вкінці до продажі і піддання могла приводити й пресія панів, особливо коли покупцями, як ми бачили, виступали пани з місцевої адміністрації. З вище наведених актів продажі нпр. дуже підозріло виглядає продаж Стретави за таку низьку ціну (16 гривен) — вона наводить на гадку або можливість примусу, або — фіктивну про-

A. VII с. 223, *custodes silue Beregu* — *Registrum Varadiense* ч. 314 (у Ендліхера), *custodes silvarum nostrarum* (королівських) — С. Р. VIII 45³; див. зрештою відомости зібрані у Бідермана II с. 509. Див. також згадку про *castrenses* в С. Р. VI с. 181, С. А. IX с. 407.

¹⁾ *post plagam Tartarorum in tempore necessitatis*. F. IV. 3 с. 380. ²⁾ Див. вище с. 495 нотка 2. ³⁾ Див. вище с. 495 нот. 3.

⁴⁾ *Cod. P. VI. с. 396 і 522*. Про продажу йовадьонського ґрунту очевидно іде мова і в С. Р. VI. 181, хоч власника її й не названо виразно йовадьоном.

⁵⁾ *Fejér VII. 5, 214*, текст диви низше, с. 500.

дажу і підданне, щоб вийти з замкового присуду.

Сей процес пролетаризації і кріпощення йобадьонів правдоподібно ішов би ще більш прискореним темпом, як би свобода їх в розпорядженню своєю власністю не була обмежена: вони не могли продати своєї землі без спеціального дозволу короля — „по прийнятим в державі законам iobagio castri не має зовсім права продати свою маєтність інакше як за дозволом королівського величства¹⁾”, отже треба було в кождім разі просити королівського дозволу. Але коли покупцем був можний пан, то йому не тяжко було привести до того, що сей дозвіл давав ся.

Чи так чи сак, продажию, чи вимертем, чи иньшими дорогами землі від йобадьонів переходили в руки панів, і верства їх маліла, так само як маліли верстви свободних господарів (удворників) і замкових слуг, а натомість розростала ся верства панських підданих — з початку різнородна своїм складом і правом, пізнійше сконсолідована в одноцільну масу.

З ріжними категоріями сих підданих і їх становищем може нас познайомити опис маєтностей Лелеського монастиря, — опис тим для нас інтересна, що монастир і частина його маєтностей лежали на території, якою займаємо ся — на потиськім підгір'ю.

Описавши маєтності монастиря, фундаційна грамота каже: „надав єпископ-фундатор у вище згаданих маєтностях півсвобідних, чоловіків і жінок, обовязаних до ріжних повинностей; вони відповідно до наказу своїх панів і як того вимагає робота, мають переносити ся з місця на місце, переходити від одної роботи до другої, тому єпископ не хотів їх вичисляти при поодиноких маєтностях, а вичислив по категоріям свободи і залежності. І так надав він визволених з неволі і обовязаних до того, аби з абатом чи на наказ абата з чернцями їздити своїм накладом, обороняти монастир в його спорах, їздити з порученнями, куди бudo потрібно, доглядати всякого рода доходів, які їм буде поручено“ (тут вичислено близько двадцять слуг, не рахуючи нероздільних братів і синів) (очевидно се вища категорія слуг, міністеріялі вищої ранги). Потім наступає вже звiстний нам боярин, добровільний підданий монастиря; далі читаємо: „Надав він півсвобідних з меншими правами (*minoris libertatis*): вони обовязані ставати на кождий наказ абата й чернців (отже не тільки до сповнювання вище вичислених, більше почесних, а й низших, господарських обовязків) (тут вичислено коло сімдесять слуг, не рахуючи братів і синів) — всі

¹⁾ Диви вище с. 888.

вони мають служити разом з синами відповідно до свого обов'язку. Надав він також челядь з їх жінками, синами і доньками, обов'язаних до всяких рабських робіт (коло сто двадцять родин¹⁾), між ними знаходимо мельника, кухара, пасічника, сторожа лісного і т. и.)²⁾. „Всі отєї монастирські піддані на віки звільняють ся від всякої иньшої власти й юрисдикції: в цілім королівстві, в котрім би комітаті не сиділи сі люде, ніхто окрім короля й чернців сього монастиря не може їх судити ні в якій справі, ні в якім разі, ані позивати перед якогось иньшого судию³⁾).

Як звістки про бояр ілюстрували нам повільне зникання й пониження сеї верстви, так знову сі відомости про монастирських підданих ілюструють відворотний процес — підймане челяди на вищі ступені служби, півсвобідні, з меншою і більшою свободою, де вони граничили з становищем замкових йобадьонів. В реєстрі монастирської челяди при однім імені несвобідного читаємо замітку: „а син його на імя Фаркаш — свободний“; се оден приклад такої еманципації. Ще вищий ступінь її ілюструє нам оден документ з Бережського комітату: король дозволяє надзупану Ілії дати свою землю Kurkurch своїм слугам (servientes): Симону Івановому сину

¹⁾ При тім способі, яким вчисляє сі імена опись, не можна обрахувати числа докладно.

²⁾ Contulit etiam in prediis omnibus supra memoratis libertinos, seruos et ancillas diuersorum officiorum, qui vero omnes tales ad voluntatis dominorum suorum et accidentia negocia de loco ad locum transferuntur, de servicio ad servicium transmutantur, idcirco noluit eos prediis singulis assignare, sed tantum seriatim nominatos, cuius sint libertatis aut seruitutis, pronunciare libertinos. Contulit ex servili genere exemptos, quorum est officium cum preposito, quoties necesse fuerit, vel ad praepositi perceptum cum fratribus cum suo apparatu procedere, omnia litigia ecclesiae manutenere, legationes quo necesse fuerit deferre, comitatus curiales vel alias prouisiones, cum eis iniunctum fuerit, absque omni contradictione procurare (імена). Contulit etiam jobagyonem nomine Bera, obtentu fidelitatis sue ita ex omni iugo servitutis exemptum, ut nulli omnino servili conditioni subiaceat, nisi ipse vel sui posterі ab ecclesia se alienare voluerint. Libertinos contulit minoris libertatis, quorum officium est stare ad omnem nutum praepositi vel fratrum (імена). Servos etiam contulit cunctis servilibus officiis deditos cum uxoribus, filiis et filiabus (імена). — Fejér VII. 5, 213—5.

³⁾ Praeterea nos fidelitatis ipsius (єпископа) obtentu cunctos eiusdem ecclesie populos in perpetuum tanta libertate donauimus, ut nullus in toto regno, in quacumque parochia idem populus sit constitutus, preter regem et eiusdem ecclesie fratres super qualibet causa presumet casu aliquo iudicare vel ante iudicem alium trahere iudicandum — ib. c. 213.

і Петру сину Прибислава в дідичне володіння¹⁾. Сі слуги на основі такого королівського привілею переходили в привілейовану верству.

Тепер нам треба-б відповісти на питання, як на тії сих економічних і суспільних відносин укладали ся відносини національні? Що етнографічна маса на сій території була головнo руська в горах і в дуже значній мірі руська також на підгір'ю, се не підлягає сумніву. Але яке становище суспільне й економічне займала ся руська маса сього, документи нам не кажуть, не дотикаючи ся взагалі національних відносин та подаючи самі голі ймення, переважно календарні, з котрих народність годі виміркувати, або в такій сумнівній формі, що тяжко на ній опирати які небудь висновки. Можна виловлювати хіба поодинокі, більш або менш певні вказівки, та помагати собі міркуваннями а priori — але се все буде далеко від такої повної й певної відповіді, якої-б ми собі бажали.

Виходячи з того, що угорська народність була правительственною, зверхнею, а руська підвласною і провінційальною, ми вже на тій підставі можемо здогадувати ся, що вище урядництво і пани, що здобували собі земельні надання від короля (в значній мірі й тут виступають вищі місцеві урядники), були переважно мадарські. Бували й тут Русини, але, певно, далеко рідше. Звістний нпр. Maladik Ruthenus, що втікши з татарської неволі з значними грошима (тридцять гривень золота), позичив їх королю і за те випросив собі в дідичне володіння землю Тарновці (в Словаччині) — але чи був він Русин угорський, чи зайда, не знати²⁾. Так само Theza Ruthenus, що служив на королівському дворі в початках XIV в. і за заслуги дістає маєстности від королеви³⁾. Такими-ж Русинами виходнями чи тубильцями могли бути Lue (Лев?) cum filiis Fudur et Stephano, що дістали маєстність Брод в бережській столиці від кн. Анни, жінки Ростислава Михайловича⁴⁾. Русином був Iwanka filius Iwan з Унгварської столиці — його брат Dominicus Ruthenus дістав маєстність від кор. Андрія II⁵⁾. Можливо, що Русином був якийсь Germannus з над Топлі, що уживав ся спеціально до всяких поручень на Русь і з огляду на се був звільнений від усяких обов'язків до шарншського замку⁶⁾. Міг бути Русином Петро син Zobuslo (Сбислава),

¹⁾ C. A. IX. 333. ²⁾ F. IV. 3 c. 59 (1262) і потв. с. 65.

³⁾ Cod. Andegavensis I c. 281 (1312): Theza Ruthenus aule nostre iuuenis. ⁴⁾ C. P. VIII c. 90 (1264).

⁵⁾ C. P. VI c. 331 і перести з Ліптовського й Туровецького ком. (A liptói és turoczi registrum), Történ. Tá. 1902, ч. 64.

⁶⁾ quod in deferendis legacionibus nostris ad Russciam fidele

що мав кілька мастностей над Лабірцем, або Zobuslo з Чичеровець, що тримав свою землю ще з надання Кольмана його пра-діду¹⁾. Імя „Якова“, наджурана землинського, звучить дуже по руськи, але се імя було і у полуднево-словянських підданих Угорщини, й взагалі на Угорщині стрічається часто поза межами Руси, так само імя Микули, діди́ча з під Шарон-потока, або Olodarus, заступника журана землинської столиці і т. и.²⁾.

Більше руського елемента можна а priori припускати між йобадьонами наших столиць; деякі імена їх дійсно звучать досить по руськи³⁾, але знову дуже покладати ся на ці созвучності трудно. З далеко більшою певністю можна вказати тут присутність чужих елементів⁴⁾, хоч на неруськість імен також не все можна покладати ся, як показують наведені вище імена документальних Русинів. Велику роль мусів грати руський елемент між слугами замків, монастирів, панів (про свобідних господарів ми не маємо ніякого матеріалу в руках): так між слугами Лелеського монастиря звертають на себе увагу такі імена як Ivanes (дуже багато), Zemko (чит. Семко) і т. и.⁵⁾; вище я мав нагоду назвати слуг comitis Elyas de Bogda — Симона Іванового сина й Петра Прибиславового і т. и.⁶⁾.

Що мадярський елемент уже тоді досить значно втискав ся між руський, про се окрім особових імен свідчить і значний процент мадярських або змадяризованих імен осад, згаданих в документах: припустити, що всі вони з'явили ся в документах тільки в королівській канцелярії, переложені чи перероблені на

servitium exhibuerit, ita tamen quod in deferendis legacionibus in Russiam nobis sicut hactenus fideliter servire teneatur; земля його hereditaria Cumlous (Комлош) *dehinc juxta aquam Topl, Coprucha, Chepzeu, Cumlous, Cheruyz e. Gerendul.* — С. А. VII. 505 (1259).

¹⁾ С. А. VII. с. 300, 302, F. IV. 3 с. 267. С. Р. VI. 9, 129, VIII. с. 91, пор. *iobagio Zobuslo filius Dubron*, F. IV. 3 с. 360.

²⁾ F. V. 2 с. 79, С. А. XI с. 518, Endlicher с. 646.

³⁾ Напр. *Zobuslo filius Dubron, Ladislau f. Zubozlay, Drazlaus, Domozlo*, і т. и. — F. IV. 3. 155 і 380, С. А. XII. с. 184, С. Р. VIII. 440 й ин.

⁴⁾ Такий напр. *Chepanus, Felicianus filius Feliciani, Fulcian, Wolf* і т. и. — *ibid.* ⁵⁾ F. VII. 5 с. 216—6.

⁶⁾ Сей брак багатших виразніших вказівок на руську людність навіть в документах другої половини XIII в. поучає нас не надавати особливого значіння такій аргументації а *silenzio*: в сім часі не можна сумнівати ся в існуванні значної (релятивно, супроти иньших народностей) української колонізації на території Угорської Руси; коли не було її тепер, то не можна витолкувати (не припустивши, що українська народність має особливу ассимілізаційну силу супроти всіх иньших і в самих некорисних умовах того), що вона пізнійше, коли і підгірє і навіть самі гори були вже

мадярську мову її писарями або подиктовані Мадяром-петентом, по мові — не можливо; петентам як раз було важно, аби інтересна для них місцевість названа була іменем уживаним на місці — чи у тубильної людности, чи у його земляків-приходнів, осадчих, — аби не вийшло баламуцтва¹⁾.

Не согіршу ролі у розвою мадярської кольтонізації мусіли відограти також латинські монастирі і взагалі релігійні конгрегації, досить численні і на сій території. Вище я згадував про монастирі в Серенчу і Лелесі, тепер назву ще нпр. громаду цистерців в Бардїсві²⁾, громаду рицарів св. гробу, що дістала в 1212 р. землі над Топлею³⁾, громаду хрестоносних рицарів в Габолтові, звістну з першої пол. XIII в.⁴⁾, німецьких рицарів в полудневім Мармароші, звістних нам уже на початках XIII в.⁵⁾.

Осібне місце між елементами руським і мадярським займали німецькі кольтоністи. Початки німецької кольтонізації полудневого Підкарпатя датують другою половиною XII в. і уважають сю давнішу кольтонізацію нижне-німецькою (фляндською). Але сильніше кольтонізація розвинула ся в XIII в., з Саксонії, разом, а по части — і в звязку з німецькою кольтонізацією Польщі, й ся новіша кольтонізація покрила давнішу, про котру тепер тільки можна здо-

в значній мірі окуповані чужоземними елементами, у всіх вигідніших місцях, встигла їх так сильно опанувати, і то переходячи з Галичини через порожній (як треба його собі в таким разі представляти) широкий карпатський пояс! Се могло діяти ся перед тим, нім почав ся рух на карпатське підгір'є і в гори від полудня, в часах розвою української кольтонізації взагалі, а не в XII—XIII в. Зрештою Анонім, пишучи в другій половині XIII в. й представляючи Русинів хазяївами карпатського гірського пояса в часах угорської міграції, мусів мати представлення, як виглядала карпатська територія бодай сто літ перед тим, в середині XII в. І наш літописець, представляючи, що Володимир жив „в мирѣ“ з сусїдами (окольными) і між ними — з угорським королем, мабуть не представляв собі карпатського пояса якоюсь безлюдною, порожньою пустинею... Підношу се супроти скептичних гадок, які висловляли ся в сій справі в останніх літах.

¹⁾ Легодкий вичисляє в Бережській столиці уже в першій половині XIV в. до тридцяти нарафій латинських на підставі виказів десятини (але не пояснюючи своїх джерел) (Bereg. Mon. II c. 6); се могло б бути досить проречистою ілюстрацією ширення мадярських кольтоній.

²⁾ Цистерси — *fratres de Coprovincia, Cisterstiensis ordinis, apud ecclesiam s. Aegidii de Bartpha prope Sarus comorantes*, скаржать ся на Theodonici de Epuries, що зайняли metas terrae ipsorum Bartpho vocabulo — F. IV. I c. 468.

³⁾ C. A. XI. 114 (*fratres Sancti Sepulcri*).

⁴⁾ *Cruciferi de Gybolthe*, F. IV. I c. 469 VI. 2 c. 376.

⁵⁾ В документі 1213: *nos M. Paulus magister domus fratrum de Morumorosie* — див. замітку Jerney в Történ. tár II c. 104, Rupp III c. 277—8.

гадувати ся. Татарське спустошення не мало вплинуло на розвій сеї кольонізації: Німцями хотіли угорські королі винагородити тодішні страти людности, як се робили польські, а навіть і руські князі. Головним тереном сеї кольонізації на угорській Русі було русько-словацьке пограниччє: Спіш і по части Шаришеска столиця. В Спішу Німці й чисельно грали важну ролю, і звязали ся в досить поважну організацію. Поодинокі кольонії їх ішли і далі на схід. З західніх громад згадаю Пряшів (Eperies), Кошиці (Kaschau); Бардіїв німецька кольонія засіла ся, здасть ся, також чи не в XIII в. ще, хоч осадчий привилей дано їй доперва в 1320 р. і то наче ново осілій¹⁾. На підгір'ю маємо німецькі кольонії в Sátorajja-Ujhely, Sáros-patak (обидві коло Бодрога), Luprechtháza (тепер Beregszász)²⁾. В першій чверті XIV в. розвиваєть ся німецька кольонізація полудневого Мармароша: німецькі кольоністи згадують ся в Густі, Вишкові (Visk), Тячові (Técső, що називало ся властиво Deutsch-au), Довгім полі (Husszúmező)³⁾. Як бачимо, глибше в руську територію ся кольонізація не сягала.

Кольонізація ся знаходила особлившу опіку в правительстві, що змагало ся її можливо ширити — з мотивів кольонізаційних і фискальних, і старало ся показати їй всяку ласку (*hospites nostri carissimi*). Громади мали повну самоуправу — звичайно самі вибирали собі старшину (*villicus*) і сьвященника; інтеренція провінціо-нальної адміністрації була тісно обмежена: тільки в важніших карних справах як убийство, пролите крови, крадіж, мав над кольоністами суд надзупан, в усім иньшій судив їх сам війт. В свою громаду вони могли приймати кожного свобідного й також свобідно з неї виступати. Зобовязання супротив держави обмежали ся певною грошевою платою з ґрунту, що правда — досить значною⁴⁾.

¹⁾ Fejér VIII. 2. 253. ²⁾ С. А. VIII. 6. F. IV. 1 с. 455.

³⁾ Грамота кор. Кароля для *hospitum nostrorum fidelium de Maramorusio, Saxonum et Hungarorum vet in villis Visk, Huszth, Fecső* (чит. Técső) et *Husszúmező* — надає їм права які мають *cives seu hospites de Szeuleus* (Nagy-Szóllős, Сивлюш, в Угочі) (права ці тут докладно описані), *specialiter pro eo quod terra Marmarusiensis infertilis, laboriosa et gravis ad residendum fore dignoscitur*. Нижче вони звільняють ся *pro persolutione akonum* (sic), *frugum, decimarum, porcorum et oblationibus munerum alias praesentare et offerre consuetorum propter carentiam annonae* — *quia ipsa terra Marmarusiensis multum sterilis esse dinoscitur*. — F. VIII. 3. 355.

⁴⁾ Див. привілеїї — Fejér II. 387, IV. 2. 455, VIII. 3, 353, Codex Arpad. VIII. 6.

VIII.

С т е п и.

Ми оглянули українсько-руську колонізацію XI—XIII в., що сиділа в збитій масі, організована в князівства, під князівсько-дружинним режимом. Але ними не кінчило ся українське жите — воно держало ся і за лінією сих земель, та вибігало більш або менш інтензивними потоками, розтікаючи ся в полудневім, степовім поясі.

Ми бачили, що границі Переяславського князівства в лішні часи досягали поріччя Ворекли і Удів, Київщини — вододілу Роси й Виси або Тясмина, Галичина держала в ближшій залежності від себе поріччє середнього Дністра. Тут властиво кінчила ся Руська держава XI—XIII в., за тим починав ся степ, „поле“, що жило вже в зовсім відмінних обставинах, зовсім поза впливом руського державного жита, або тільки в слабшій залежності від нього.

В попереднім, ми сконстатували істнування в давнішні часи (в VI—IX вв.) руської колонізації на всім просторі чорноморських степів від Дунаю до Меотиди ¹⁾. Потім бачили, як з кінцем IX в. розпросторила ся в сих степах Печенізька орда (Шацінаки грецьких, Баджнаки арабських джерел), що витиснула і далі витискала з них руську колонізацію, головно на північ, а далі — в 2-ій половині X в. почала нищити руську колонізацію й на півночі, на степовім пограниччю ²⁾. Результатом півторавікового господарства Печенігів у наших степах було сильне ослаблення не тільки славянської колонізації Чорноморя, але навіть пограничних областей Роси й Сули, що на початку XI в. уважались по просту страченими. За сею печенізькою руїною, по недовгій перерві, прийшла половецька руїна, в другій половині XI в., і по ній ми бачимо в степах тільки слабкі останки колишньої словянської

¹⁾ Див. т. I гл. 3. ²⁾ Тамже, с. 203 і далі.

колонізації, а хоч погранична колонізація руських князівств у XII—XIII в. часами зміцняється й значно поступає, вона далеко не могла опанувати всієї страченої території, що в значній частині зіставалася все признаним царством турецьких орд. Ми тепер оглянемо ті відомості, які маємо про словянську колонізацію степів, а потім — про турецькі орди, що жили тут в XI—XIII в.

Відомості наші в обох справах незвичайно бідні. Тим, що виходило за границі життя руських князівств наші джерела не займають, спеціально і тільки принагідно і рідко дають звістки про те, що діялося на полудень від тої граничної лінії, яку я вище зазначив. Чужі джерела не багато що додають до них, а з археологічного погляду ця територія належить до найбільше занедбаних ¹⁾.

Ми почнемо від крайньої східної стації руської колонізації й державної системи — Тмутороканя. З попереднього ми знаємо, що середньовічний Тмуторокань з'явився на місці античної Фанагорії, на устю Кубани, на багністім Таманському півострові, покритім дельтою ріки й витвореними нею лиманами; місцем її уважали околиці ст. Сінної, в розі теп. Таманської затоки ²⁾. Чи осада ся існувала без перерви і тільки змінила імя, чи пізніший Тмуторокань осаджено на ново на місці старої Фанагорії, сього не знаємо, бо в історії її є дуже темний час, IV—VII в., коли нічого про неї не знаємо. З своїм новим іменем (*Тматарха*, *Тарматарха*, *Матраха*, руське Тьмуторокань, Тьмуторокань, Тьмуторакань, західне *Matrica*, *Matrega*, *Matreca*) осада ся виступає від хозарських часів; найдавніша згадка з сим іменем, яку знаємо, — в каталогоу єпархії, як думають — VIII в. Правда, пробовано звязати з сим іменем назву Іотів-Тетракситів, що звістні в сусідстві її вже в VI в., але се тільки досить далека подібність імен. Початок сього нового імени Тмутороканя не звістний, не знати навіть — якою мовою він названий; очевидно тільки, що се ані грецьке ані словянське імя ³⁾.

¹⁾ Про руську людність в степах в XI—XIII в. писано не багато; див. особливо у Голубовського Печен'га гл. IV. дещо у Ламанського Славяне въ М. Азии с. 40 і далі, Срезневського Русское население степей и южного поморья въ XI—XIV в. — Извѣстія II отд. петерб. академіи т. VIII (1859), Аристово О землѣ Половецкой (Извѣстія Нѣжинскаго института, 1877). ²⁾ Див. т. I с. 72—4.

³⁾ Порівнюючи наведені в тексті різні форми сього імени з VIII до XIV в., бачимо, що перший склад Ть, Ть належить до початкового імени. Було се може таки Ті (тому Ть в руській формі). Еленізуючи сю назву, зроблено з сього першого складу член (article) (та Мѣтраха) і потім, як

Переміни й пригоди, які переживала ся околиця, лежучи на широких світових шляху, відбили ся на дуже різнороднім, мозаїковим складі її людности. В античні часи ми бачимо тут грецьку колонію, окружену різними варварськими народами — Сінди, Торети, Керкети, Дандарії і т. п. Ся варварська людність, котрої етнографічна приналежність все ще нам неясна, мусіла лишити ся і пізнійше, бодай в часті. Існувала далі і грецька колонія, чи безпосередні потомки тих старих Фанагорійців, чи нової дати, се не ясно. Хвилі великого руху народу полишили тут нові етнічні елементи: Іоти т. зв. Тетраксити осіли ся на самім Таманським півострові, зайшовши сюди, як каже Прокопій, з Криму; про сих то „іотських дівчат“, правдоподібно, говорить Слово о полку Ігоревім, що вони славлять половецькі походи „на березі синього моря, дзвонячи руським золотом, що привезли їм їх половецькі коханки ¹⁾“. Друга подібна колонія — се „Чорні Болгари“, що сиділи десь на сході від Тматороканя ²⁾. На нижній Кубани сиділи Черкеси, в наших літописях звані Касогами — осетинське імя, котрим Осетини досі звуть східніх Черкесів (Кабардинців). Осетини — Яси наших літописей, тоді (в X—XIII в., судячи по деяким натякам наших літописей, могли на степах досягати Азовського моря й Дону ³⁾). Тут же заховали ся останки Хозарів після останнього знищення Хозарської держави за Святослава ⁴⁾.

член, відкинено, і так вийша скорочена форма *Мхтрхх*, *Matresca*, або з переставленням *Мхтархх*. Руське закінчення нь з'явило ся, видно, при рутенізації імени, се мабуть форма приналежности (adj. possessivum) — Тматорокань, себто город, див. Слово о Полку Ігоревім IX: поискати града Тматороканя (і тут і в літописи се Слово masculini generis). Склади *торо* з'явили ся наслідком повноголоса на місці *тра*. Відповідно до того початкову форму можна б собі (завсїди гіпотетично тільки) уявляти як Тіметрака або Тіметраха.

Цікаво, що Житиє Теодосія зве Тматорокань островом Тматороканським (л. 9): дійсно, ся місцевість давнійше була островом.

¹⁾ Розд. IX.

²⁾ Проф. Мілер здогадувався (Осет. етюды III с. 104), що їх останками можуть бути сучасні турецькі Балкари в долині р. Черека.

³⁾ Найбільше виразний натяк — се що Ярополк підчас походу на Дін вивіз звідти собі „яеського князя дщерь“ — Іпат. с. 204. Про сю яську колонізацію див. Осетинські етюды III с. 67—8, Кулаковській Христіанство у Алань — Визант. врем. 1898, I і його ж стаття про Алянів у князичних і середньовічних письменників в XIII т. Чтеній кнів. істор. тов., Ламанского замѣтка объ Ясахъ-Аланахъ — Труды XI арх. съѣзда т. II.

⁴⁾ Див. згадки про Хозар в Іпат. с. 103, 143; Хозари, згадані в останнім тексті, мусіли сидіти в самій Тматорокани.

Такий різнородний склад людности в околиці мусів відбивати ся й на самім Тматорокані, а окрім того важне торговельне значінне сеї осади мусіло притягати людей і з подальших країв. Іще Страбон закріпив, що Фанагорія була торговищем для товарів, що привозили ся з Меотиди і дальших варварських земель¹⁾. Значінне Тматороканя в торговельній комунікації в середині ХІІІ в. характеризує Рюйсброк так: „великі кораблі не плавають Азовським морем; купці прибуваючи з Константинополя пристають в Матриці та висилають відси свої барки аж до устя Дону“²⁾. І тоді, в ХІІІ в., як і за часи Страбона, головним предметом азовської торгівлі була риба, але поруч з тим вела ся і важна перевозна торгівля через Тматорокань. Едрізі, арабський географ середини ХІІ в. пише про нього: „Матраха — місто дуже старе, ім'я його осадчого невідоме; його окружують ниви і винні городи. Місто се дуже людне й багате; в ній є базари й торги з цілого сусіднього краю, а також і з далеких країв“³⁾. Увага, яку він взагалі звертає на Тматорокань в своїх дорожниках, показує, що місто дійсно мало важне торговельне значінне, і се потверджують умови Візантії з Іенусю з 1169—70 р. (про них низше).

Між залюдненням Тматороканської околиці я навмисно поминув Русь, аби осібно поставити питання про руську кольонізацію — чи була вона в сій околиці, чи Тматорокань тільки політично належав до Русі та що найвище був обсаджений руською залогою. Для сього інтересного питання бракує нам безпосередніх звісток у джерелах, але посередні вказівки промовляють за тим, що тут мусіла бути значнійша руська кольонізація, не тільки якась купецька кольонія в місті. Я не буду надавати особливого значіння т. зв. Тматороканському камню: руській написи кн. Гліба Св'ятославича 1068 р. — бо можна б сказати, що коли грецькі наємники могли записати свої імена в глибокій Єгипті, то могли зробити се й руські вояки в чужім місті; хоч що правда, Тматороканська напись має инакший характер, могла мати деяке практичне значінне, тому й доказова її сила більша, особливо разом з иньшими доказами⁴⁾. Иньший факт, з більшою доказовою

¹⁾ XI. 2. 10.

²⁾ Recueil de voyages IV с. 215.

³⁾ Recueil de voyages V с. 395.

⁴⁾ Напись, вирізана на мармуряній плиті, така: „въ лѣто. с. 1068. г. Глібъ князь шриль море по леду ѿ тматорокана до кърчева 11 в. 4 д. сажень). Плиу сю знайдено на Таманськѣм півострові і вона викликала в своїм часі загальний інтерес, як палеографічна пам'ятка, і ма-

силою — се істнуваннє філіяльного монастиря київського Печерського монастиря в Тмутороканю в XI в. Печерський чернець Никон за часів кн. Ізяслава вийшов „въ островъ Тмутороканскый“ і оселив ся коло міста, поставив церкву й зібрав чернців, „и бысть монастырь славный“, що існував в останній чверти XI в. і належав до київського Печерського — „прикладъ имый въ Печерскый монастырь“¹⁾. Сї подробиці — що руському монаху протягом кількох років удало ся засновати в Тмутороканю славний монастир, і що він залежав від київського монастиря, я думаю, показують, що братія монастиря складала ся такий з Русинів, очевидно — місцевих.

Але головними доказами я уважав би перше — істнуваннє значної руської колонізації на противнім березі Меотиди (про що ми знаємо від Рюйсброка), друге — факт, що сю Тмутороканську волость так довго й уперто задержували руські князі в своїх руках, після того як турецький потік залив степи. Щоб держатись тут, не тільки супроти турецьких орд, але й супроти ворожих змагань Візантії, серед ріжних чужеплеменних і часто ворожих народів, вони мусіли мати тут якийсь ґрунт, і таким ґрунтом могла бути тільки руська колонізація в сих околицях. Сю колонізацію в її початках ми мусимо покласти на часи загального розпросторення руських племен на полудень, в V—VI в.

Під власть руських князів Тмуторокань перейшов, мабуть безпосередно з рук Хозарів, підчас упадку Хозарської держави. В своїм місці я вказав, що вже на початках X в. Русь мусіла держати в своїх руках Азовське море, а з тим правдоподібно, що й Тмуторокань залежав тоді від Київа, а й по другий бік керченської притоки мусіли бути землі в руським володінню — на се

леньку літературу: Оленинъ Письмо къ графу А. И. Мусину-Пушкину о камнѣ Тмутороканскомъ, Спб., 1806; Спасскій — Исслѣдованіе тмутораканскаго камня съ русскою надписью — Отч. записки т. XXXVI; П. Кешпенъ Нѣчто о тмутораканскомъ камнѣ — Записки и Труды общ. ист. (москов.), 1830.

До сього каменя, поки що одинокої певної руської памятки з Тмутороканя, пробовано долучити ще дві: монету з іменем Михайла (думають на Олега, що мав християнське імя Михайла) і могилу, датовану монетами імп. Василя і Константина: див. Іловайского Нѣсколько соображеній о памятникѣхъ Тмутораканской Руси и Тмутораканскомъ балванѣ — в II т. його Сочиненій, про печатку Ратибора низше. Огляд археологічних памяток Тмутороканської околиці — Герца Археологическая топографія Таманскаго полуострова, нове вид. 1899 (праця писана 1870 р. і не повна як на тепер). ¹⁾ Житіє Θεодосія л. 9.

маємо досить виразний натяк в умові Ігоря¹⁾. Зруйнування Святославом Хозарської держави мало забезпечити руське пановання на Азовському морю, а походи його на Ясів і Касогів, очевидно, мали спеціальну мету — зміцнити Тмутороканську волость і розширити її політичний вплив у землях між Доном і Кубаню. Ми можемо припустити, що й хозарська людність на Подолі була приведена тоді в залежність від Тмутороканя.

Розширення руської зверхности по другий бік Керченської протоки було задержане нещасливою війною Ігоря з Візантією й умовою 945 р., де Русь вирікала ся всяких аспірацій на Корсунську область. З завойовань, зроблених за Володимира, коли взято й самий Корсунь, теж зрезигновано в інтересах союзу з Візантією. Але на кавказьким березі протоки Русь тримала ся міцно. Коли границі Руської держави почали взагалі відступати під печенізьким натиском, і при кінці X в., за Володимира, навіть пограничні землі на Подніпров'ю пускали ся на божу ласку, — в Тмутороканю Русь тримала ся далі, і навіть волость ся уважала ся дуже важною, бо посажено тут одного з старших синів Володимира — Мстислава. Мстислав провадив далі боротьбу з Касогами і Ясами, і то успішно. Заведене в літопись з якоїсь піснї оповідання каже, що Мстислав, перемігши касозького князя Редедю — забивши його в поєдинку, „наложив дань на Касогів“, а на пам'ятку своєї перемоги поставив церкву Богородиці в Тмутороканю²⁾. Пізніший спільний похід на Ясів Мстислава і Ярослава мав на меті очевидно також інтереси Тмутороканської волости³⁾.

Сї звістки належать до перших десятиліть XI в. Потім ми маємо знову звістку з 1060-х рр., коли в Тмутороканю сидів Ростислав Володимирович, і літопись каже, що він брав дань з Касогів й інших земель, та що його сила й політичні впливи настрашили Греків. Корсунський намісник (катепан) отруїв його на пиру, аби позбути ся небезпечного сусідства, але се викликало повстання проти нього в самім Корсуні: Корсуняне побили камінням сього катепа⁴⁾.

З усіх сих звісток бачимо, що в XI в., за Мстислава і пізніше Тмутороканська волость тримала ся міцно й тримала в залежності від себе сусідні кавказькі племена, а ся історія з корсунським катепаном наводить на гадку, що Роман мабуть пробував розширити

¹⁾ Т. I с. 373—5.

²⁾ Іпат. с. 103, про похід на Ясів — Нікон. I 79, пор. вище с. 14.

³⁾ Див. вище с. 20. ⁴⁾ Іпат. с. 117.

свою волость і в Крими, як се було в Х в.; корсунське повстання, коли дійсно стояло в звязку з смертю Романа, показувало б, що він встиг придбати собі прихильників і в самій столиці Криму — Корсуні. З сими кримсько-тматороканськими відносинами звязується руська печатка, знайдена в Ені-кале, недалеко Керчі: вона має напис „от Ратибора“, і досить правдоподібно толькується, що се Ратибор, тматороканський намістник кн. Всеволода Ярославича¹⁾.

В другій половині ХІ в. Тматорокань став звичайним пристановищем для князів ізгоїв. Сама волость належала до Чернігівської волости, але її віддалення, відрізана від решти руських земель позиція не давали можливості чернігівським князям держати її під своєю контролею, й князі ізгої легко вибивали звідси чернігівських підручників і намістників та осідали ся тут самі. Не можучи вибити їх з Тматороканя оружною силою, чернігівські князі мусили брати ся на иньші способи: Всеволод нпр. в 1079 р. підняв на Олега тматороканських Хозарів, і вони його вхопили й видали Грекам²⁾; очевидно, тих Хозар було багато в тматороканській околиці.

Трудно сказати, чи се господаровання в Тматороканю ізгоїв, що тривало з перервами яких тридцять літ (1064—1094) було для Тматороканської волости користне чи шкідне. З одного боку сї всі ізгої пильнували иньших справ і більше думали про боротьбу з узурпаторами своїх отчин ніж про оборону Тматороканя від його ворогів, але з другого боку — між ними були люде дуже талановиті, здібні вояки, що дуже були на місці на сій загроженій

¹⁾ Про печатки з іменем Ратибора реферат Люценка О древней вислой свинцовой печати съ надписью „отъ Ратибора“ в Трудах III археол. з'їзда (він перший звязав її з Ратибором ХІ в. і новіша розвідка Орбшнікова: Матеріали къ русской сфрагистикѣ (Труды москов. нумизмат. общ. т. III). Печатка з одного боку має образок сьвятого, з другого: отъ | Рати | бора.

На ХІ археол. з'їзді проф. Кулаковский присьвятив спеціальний реферат в обороні тези про приналежність східної частини Крима до Тматороканя къ історії Боспора (Керчі) въ ХІ—ХІІ вѣкахъ (Труды ХІ археол. съїзда т. II). Між иньшими пробує він там звязати спеціально з сею кримською провінцією Тматороканя печатку з іменем Теофано (див. вище с. 73): приймає, що се вона зветь ся Ρωσικα на печатці і в умовах Візантії з Генуєю. Одначе не маємо ніде вказівок, аби та кримська провінція звала ся Русію спеціально, тай що за рація титулувати ся було Олегу (чи його жінці) спеціально князем сєї провінції, коли вона була тільки додатком до Тматороканя? Очевидно, τῆς Ρωσικῆς на печатці означає тут жінку руського князя взагалі. Про Ρωσικα візантійських умов зараз пізше.

²⁾ Іпат. с. 143.

позиції, сій українській Січи XI в., а ватаги прихильників, що збирали ся наоколо них з їх ріжних отчин, могли тільки скріпляти (хоч би й хвилево) словянські елементи Тмutorоканя.

З закінченням ізгойської справи кінчить ся така сїчова роля Тмutorоканя, бодай на якийсь час. Заразом Тмutorокань зникає взагалі з обрію руської політики. Від половецької бурі 1090-х рр. XI в. почавши не чуємо в наших джерелах про нього нічого, аж в останніх десятиліттях XII в. чуємо про нього знову, але як про волость уже страчену Русию. Одначе страчена вона, по всякій правдоподібності, тільки десь в другій пол. XII в., не скорше.

Можна здогадувати ся, що при кінці 60-х рр. XII в. Тмutorокань стояв у сфері політичного впливу Візантії. Укладаючи 1169 р. умову з Генуезцями та даючи їм право приставати у всіх пристанях Візантійської держави, візантійське правительство виключило з того тільки „Росію“ і Тмutorокань¹⁾. Правда, можна б думати, що тут іде мова тільки про сферу торговельних впливів (як тепер європейські держави розділюють на чужих землях території „своїх інтересів“). Особливо стає таке толкування можливим з огляду на ту „Росію“ — чи розуміти тут Руський порт коло устя Дона, чи взагалі руські землі. Але як би не було з нею, Тмutorокань таки, правдоподібнійше, стояв тоді в залежності від Візантії. Певний натяк на се можна найти і в Слові о полку Ігоревім, де Тмutorокань, в оповіданню про події 1185 р. виступає поруч грецьких міст Кореуня і Сурожа²⁾, Що Тмutorокань тоді не належав до Руси, се виразно каже те саме Слово³⁾. Памятаючи, як Візантія все пильним оком дивила ся на сю руську волость, та що сї часи були періодом найбільшої сили Візантійської держави, буде найбільше правдоподібно прийняти, що Візантія загорнула тоді Тмutorокань під свою зверхність.

Але незадовго перед тим Едрізі, що писав у середині XII в. (1154), каже про Тмutorокань, що в нїм сидять „князі, відомі з своєї сили, відваги й воевничости, що зробила їх дуже страшними для сусідів“⁴⁾. Отже тоді Тмutorокань до Візантії в усякім разі

¹⁾ ἀνεὶ τῆς Ῥωσίας καὶ τῶν Ματράχων. Умова 1169 р. в двох латинських перекладах видана в т. VII *Historiae patriae monumenta* i y Sauli Della colonia dei Genovesi in Galata, II, її потвердження з 1170 р. у Мікльосіча і Мілера *Acta et diplomata graeca sacra et profana* III.

²⁾ Розд. V. ³⁾ Розд. IX.

⁴⁾ *Recueil de voyages* V с. 395; перекладчик Жобер через непорозуміння переклав слова Едрізі, що сї князі були звістні з відваги словами: connus sous la dénomination d'Olou Abas, що сам Жобер поясняє: les Abazes (помилка ся була вказана у Dozy і Goeje — *Edrisi Description*

не належав. Що то були за князі, Едрізі ближше не пояснює, але найбільше правдоподібним таки буде, що були се далі руські князі, хоч про них і не згадують наші літописи — якісь *minores gentes*, або таки й ізгої XII в.

На потверженне гадки, що в середині XII в. Тмutorокань міг належати ще до руських князів, піднесу оден факт, що вказує на якісь близькі зносини середини і другої половини XII в. з кавказькими народами. Се численні шлюби руських князів з сього часу з ріжними князнями і царівнами грузинськими й осетинськими, „з Обез“ і „з Ясів“. Так 1153 р. виеватав собі Ізяслав Мстиславич „изъ Обезъ цареву дщерь“. Андрій Юриєвич оженив свого сина Юрія з славною грузинською царицею Тамарою. Всеволод суздальський оженив ся з Ясинею, а сестру своєї жінки (свєсть) видав за Мстислава Сьвятославича чернігівського (1181). У Андрія Юриєвича був ключник Ясин Анбал, оден з його убійників і т. п.¹⁾ Всі ці шлюби виглядали б досить дивно, якби ми прийняли, що вже з кінцем XI в. Тмutorокань і нижнє Подоле стали для Руси „землею незнаємою“. Я думаю, що й Слово о полку Ігоревім натякає на недавну втрату Тмutorоканя, малюючи Сьвятославичів як двох соколів, що полетіли „поискати града Тмutorоканя“²⁾: не дуже б воно було мудро пригадувати волость страчену перед трома поколіннями й давно забуту, як то виглядало б з нашої літописи. З того всього я уважаю правдоподібним, що Тмutorокань руські князі стратили десь тільки в третій чверті XII в.

„Соколам-Сьвятославичам“ не удало ся вернути Тмutorоканя. Нема взагалі ніяких натяків, аби руські князі його вернули, а разом і дальша історія Тмutorоканя виходить за границі нашої

de l'Afrique). Наслідком сеї помилки Жобер, Лелевель і инші уважали сих тмutorоканських князів XII в. Абхазами. Гейд, згадуючи про помилку Жобера, зістаєть ся при тім же погляді, що то мусіли бути якісь кавказькі гірняки (I. 226), хоч на се ніщо не вказує. Натомісь Брун (II. 131) не вагав ся бачити в них руських князів, і се вповні правдоподібно.

Говорячи про город Русію (як низше) Едрізі каже, що „його мешканці провадять постійну війну з мешканцями Матрахи“ (с. 400). Сю звістку досить тяжко зрозуміти. Чи не дійшла тут до Едрізі чутка про ті війни, які тмutorоканські князі ізгої XI в. провадили з руськими князями, і чи не помішав він тут город Русь з Русію, руськими князями?

¹⁾ Іпат. с. 320, 322, 398, 422. Про ці шлюби стара статя Буткова О бракахъ русскихъ князей съ Грузинками и Ясынями въ XII в. — Сѣверный Архивъ 1825 т. XIII; він доводив, що й сам Андрій був ожениний з Ясинею.

²⁾ Розд. IX.

праці, тим більше, що й для руської колонізації він був страченим. Угорські місіонарі, що були в Тматороканю 1237 р., застали тут судячи по їх описи, вже якусь варварську, не-словянську людність¹⁾.

Додам, що торговельне значіння Тматороканя тривало далі в XIV—XV в. Чи стояв він в якійсь залежності від Візантії в XIII в. не знати. Пізнійше загніздили ся тут Італіяни: в XV в. бачимо в Матреї особних володарів з генуезької фамілії Гвізольфо, що залежали з одного боку від Генуезької республіки, з другого — від якихось місцевих татарських династій. 1475 р. зробили сьому володінню кінець Турки, забравши Тматорокань, разом з сусідніми пристанями²⁾.

Покінчивши з Тматороканем, поглянемо на руську колонізацію в сусідніх краях. Про Русинів у Криму ми маємо перший натяк у тій ославленій загадковій звістці, що св. Кирил у Корсуни знайшов „еуаггеліє и псалтырь роуськими писмены писано и чоловѣка глаголюща тою бесѣдою“³⁾. Ся записка, хоч значно пізнійша від IX в., але все досить старої дати, виходить, очевидно, з переконання, що Русини в Криму були поселниками досить звичайними⁴⁾.

У Ібн-ель-Атіра, сучасника першого приходу Монголів в Кінчак є цікава звістка, що говорить очевидно про багаті руські колонії Криму і Азовського побережа. „Богато визначнійших руських купців і богачів, каже він, покладали в кораблі що мали дорогого й кількома кораблями поїхали в мусулманські краї“, себто на малоазійське побереже Чорного моря⁵⁾. Кількадесять літ пізнійше

1) Theiner Monumenta Hungariae I N 271: Quorum dux et populi se christianos dicunt, habentes literas et sacerdotes graecos; princeps centum dicitur habere uxores; omnes viri caput omnino radunt et barbas nutriunt delicate, nobilibus exceptis, qui in signum nobilitas super auriculam sinistram paucos reliquunt capillos cetera parte capitis tota rasa.

2) Брун I с. 214—7, Heyd II с. 395, 405.

3) Fontes rerum bohemicarum I с. 12.

4) Про неї в т. I с. 538—9.

5) Тизенгаузенъ Сборникъ матеріаловъ къ исторіи Золотої Орды I с. 26 (пор. с. 27 про міграцію з Судака в землі Кілідж-арслана). Ібн-ель-Атір поясняє й те, звідки він се знає: „Коли вони (сї Русини) наблизили ся до пристани, куди йшли, оден корабель розбив ся й потонув, але люди виратували ся. Був звичай, що розбиті кораблі належали султану, і він багато з того забрав. Решта кораблів прийшли цілі. І нам оповіли се декотрі з них“. Кунік в II т. Уч. Зап. петерб. акад. по I и III отд. прикладав сю звістку до Корсуни, але її скорше треба звязувати з звістками про руську колонізацію Криму й Азовського поморя взагалі.

Рюйсброк, переїздячи з Судака на північ, на Перекоп, каже, що між місцевою людністю було багато Русинів; про якихось невільників не можна тут думати, бо сі Русини, як оповідає Рюйсброк, дуже остро тримали ся супроти татарських звичаїв і доводили, що хто не кумис, не може спасти ся¹⁾. У східніх письменників також знаходимо звістки про руську колонізацію в Кримі в другій половині XII в. Так посли султана Бейбарса, що звідали місто Солхат (Старий Крим), коло 1263 р. оповідали, що воно було залюднене Половцями, Русинами й Алянами²⁾.

Правдоподібно, значною домішкою Русинів у людности Криму й треба пояснити змагання руських князів підбити його під свою власть, про які я згадував вище.

Про Подоне маємо дуже слабкі звістки, хоч істнованне тут руської колонізації в XI—XIII в., не підлягає сумніву. Так мав я нагоду згадувати, що археологічні останки Білої Вежі (коло с. Цимлянської на Дону) виказали істнованне тут християнської руської колонії³⁾. Супроти того тих Біловежіїв, що виєміїрували звідси на початках XII в. в Сіверщину⁴⁾, треба уважати Русинами. В XII в. як на руську колонію можна б вказати на Шарукань, з огляду, що його не знищили руські князі в поході 1111 р.⁵⁾.

¹⁾ Рюйсброк, оповідаючи свою подорож від Судака до Перекопу, кілька разів згадує про Русинів, все з поводу того погляду їх, що кумис пити гріх, і ніде не натикає, що тут іде мова про Русинів взагалі, або таких, що він стрічав їх пізніше — *Recueil de voyages* IV. 242, 243, 245. На останнім місці виразно вказує на місцевих Русинів, себто з північного Криму, недалеко від Перекопу: оповідаючи про одного „Сарацена“, що приходив до нього, хочачи охрестити ся, але не зробив се з огляду, що не можна йому потім буде пити кумису, Рюйсброк каже: *Christiani enim illius loci hoc dicebant, quod nullus vere christianus debet bibere (кумис) — que (opinio) jam viguit inter illos per Ruthenos, quorum maxima multitudo est inter eos.*

²⁾ Тизенгаузенъ с. 63, пор. тамже 192, звістка в описи посольства до Берке: Крим залюднюють Кінчаки, Аляни і Русини.

³⁾ Т. I с. 171, пор. 139.

⁴⁾ Іпат. с. 204 (р. 1118).

⁵⁾ Іпат. с. 192. Коли Шарукань часто вважають християнським містом з огляду на те, що руське військо йшло до нього з священними сьпівами (Барсов² с. 152, Голубовский Печенѣги с. 194, недавно Кулаковский Християнство у Аланъ с. 17), то се непорозуміння. Побожний Володимир поставив „попів“ перед полками сьпівати сьвяточну службу з поводу сьвята — похвали Богородиці (під суботу пятого тижня, див. Воскрес. літ. с. 22, що має поправніший текст, ніж Іпат., бо ся має похибку: „въ недѣлю“). Воскр. літоп. називає сих осадників попросту Половцями: „и Половци

Може й деякі з „команських городів“ Едрізі належать сюди¹⁾.

З другої половини XII століття маємо кілька згадок про той Руський порт в околиці устя Дону очевидно досить важний в тім часі²⁾. В околиці нижнього Дону, згадує Рюйсброк „Руське село“: ідучи від Перекопа на нижню Волгу, він переїздив Дін коло сього Руського села, що сиділо на лівім боці ріки й мало від Батия поручення перевозити подорожних через Дін човнами³⁾. Сі Русини жилися хліборобством, сіючи жито й просо, і рибальством, сушачи рибу. Самий Дін Рюйсброк називає при тім східньою границею Руси⁴⁾, тим самим натякаючи на якусь значнішу руську колонізацію на захід від Дону. Далі на схід, на Волзі знайшов він подібну осаду перевозників, „нове село“, що Татари осадили з Русинів і Сараценів на суміш, аби перевозили послів⁵⁾. Але Русини й тут не були якимись тільки невільниками, приходнями, перенесеними з татарського примусу. Плано-Карпіні, оповідаючи про місто Орну, що лежало правдоподібно десь на Каспійськім морі і було зруйноване підчас Батиевого походу, каже, що в ній було багато християн: Хозарів, Русинів, Алянів і інших⁶⁾.

На Подоню ж бачили ми Бродників підчас війни 1223 р.,

вышедше изъ града и поклонившася княземъ Русскимъ, вынесше дары и рыбы и медъ“. Що то не були справжні Половці, можна уважати певним з огляду що українські князі їх помилували.

¹⁾ Recueil VI. 401, 434—5. Поки що, до ліпшої аналізи — треба бути з тими команськими городами дуже обережним, бо між ними бачимо і Kınıow — по всякій імовірності не що як Канів.

²⁾ Крім умов 1169—1170 р., що виключають сей Руський порт (Ρωσία, Russia) і Тматорокань з торгівлі Генуезців (як вище), про нього-ж згадує Едрізі (II с. 395, 400), і аналіз його відомостей приводить до виводу, що сей порт був недалеко устя Дону, де мapi XV в. дійсно виказують „Руське село“. Див. про се Heyd Geschichte des Levantehandels I с. 224—8, теж Васілевський в Ж. М. Н. П. 1878, I с. 112, Гаркави в Трудах IV з'їзда II с. 248. Взагалі гадка про Руський порт на устю Дону тепер загально прийнята — див. нпр. ще Tomaschek Die Goten in Taurien с. 41, Loewe Die Reste der Germanen с. 83, і т. и. Брун (I с. 122), за ним Кулаковский (Къ исторіи Боспора въ XI—XII в.) розуміють тут Керч.

³⁾ Він каже, що Бату й Сартак його осадили — fecerunt Bartu et Sarcath quoddam cazale de Ruthenis Recueil IV с. 249; але ледво чи се було новосаджене село (як згадане дальше, що називає він casale novum). Воно має всі прикмети оселого, правильного житя.

⁴⁾ ibid. с. 250. ⁵⁾ ib. с. 266.

⁶⁾ Recueil IV с. 674. Про місце Орну — Брун II с. 175; він містить її при устю Терека.

але про них ми будемо говорити ще трохи нижше, а тепер перейдім далі на захід — в краї дніпровські й далші.

Що тут руська кольонізація перед печенізьким розпросторенням сягала моря й Дунаю, себ то виповнювала цілу просторонь між Дніпром, морем і Дунаєм, про се виразно казала нам Повість временних літ. По печенізькій бурі на нижнім Дніпрі ми знаємо з наших джерел тільки одно місто — се Олеше.

Воно лежало на устю Дніпра, і теп. Олешки (Алешки) стоять, очевидно, в ієнетичнім звязку з сим старим містом¹⁾. Вперше воно виступає в наших джерелах в другій половині XI в. (1084), і почавши від тоді кілька разів згадуєть ся в XII—XIII в.²⁾. З тих бачимо, що се було більше торговельне місто, з значнішими кольоніями купців. Через нього йшла комунікація Київа, взагалі середнього Подністров'я з морем, і Олеше було ніби морським портом Київа — низше Олешя по Дніпру ніякої значнішої пристани ми не знаємо. Сюди виїздили з Київа стрічати визначних гостей, що прибували з моря. Відси вивозили полудневі товари, що приходили з того ж моря, в иньші краї, як нпр. на Подністровє. Окрім того в околицях Олешя, на Дніпровім лимані розвинено було рибальство: іще в X в., в умові Ігоря згадують ся „Кореуняни“, що приходили на усте Дніпра. І пізнійше вивозили з Олешя рибу в далші краї — Данило коло Кучелмина, на галицькім Понизю стрічає на Дністрі „лоді з Олешя“, що везли рибу й вино³⁾. На значінне Олешя в заграничній торгівлі й комунікації вказує той факт, що на італіянських мапах XIV в. Дніпро зветь ся по імені Олешя, *castrum illicis* в латинськім перекладі рікою *de ellexe*, *l'ellexe* (звідти *elese*, *erese*). В XV в. бачимо тут ієнузьку кольонію,

¹⁾ Про иньшу гадку (Бурачкова) — що Олеше було вище по Дніпру, коло с. Знаменки, низше порогів я згадував в т. I с. 291. На потвердження того, що Олеше лежало на устю Дніпра, вкажу, що й Едрізі містить Олеше (Алеска) коло устя Дніпра, чотири дні дороги від Канева, і воно у нього згадуєть ся як остання з Дніпрових пристаней (*Recueil VI 398*). Сюди ж приводить італіянські звістки про *castrum illicis*, як в латинськім перекладі називало ся Олеше, на устю Дніпра — див. Heyd II с. 397, Брун I с. 223.

²⁾ Іпат. с. 320, 346, 357, 491, 1 Новг. 217. Забелін в своїй статі про Олеше (Археологическія извѣстія, 1895, I) висловив здогад, що згаданий в одному з сказань Пролога Еліке, куди мали бути перенесені мощі учеників ап. Андрія — се Олеше, зване на пізнійших італіянських мапах *Ellexe* або *castrum illicis* (в латинськім перекладі). Се б переносило назву Олешя в перші віки нашої ери.

³⁾ Іпат. с. 491.

знищену Турками в середині цього століття; пізнійше її місце заступив турецький Очаків¹⁾.

До кого належало Олеше? В X в., як видно з умови Ігоря, усте Дніпра було мов би нейтральним: сюди приходили на промисли Греки з Криму, тут же пробували й Русини, очевидно — для торгівлі й промислів, а головню для того ж рибальства. В умові з Ігорем візантійське правительство жадало, щоб Русини не кривдили в околицях при устї Дніпра тих Греків промисловців і самі щоб не зимували, инакше сказати — не оселявали ся на завсїдн. З того б виходило, що ся околиця, кажу, була нейтральною, тай мала мішану, в тїм і руську людність, по части рухому, промисловську, а по части й більш осїду. Очевидно, візантійське правительство хотїло запобігти такїй осїлій кольонїзації, аби не утворила ся в сусїдстві Криму якась руська волость, подїбно до Тмутороканської, що давала вже й без того досить клопоту візантійському правительству. Та правдоподїбно, єї дипломатичні заходи не були в силі перепинити елементарного кольонїзаційного руху. Важнїйшою перешкодою були турецькі орди, але й вони, певно, не були в стані знищити сього руху промисловців і осадників на усте Дніпра.

В XI в., з ослабленнем Візантії, Олеше прийшло, здається, в близшу залежність від київських князїв. Я виводив би се з того, що в боротьбі з київськими князями їх противники не раз, аби допекти їм, ударяють на Олеше, і кождий раз київські князї дуже жваво на се реагують, тим часом як про якусь реакцію візантійського правительства нічого не чуємо. 1084 р. Давид Ігорович, оден із тодїшніх ізгоїв, напав на Олеше, арештував „Гречників“ (вар.: Греків), себ то купців, що торгували з Грецією, й пограбив їх, „зая въ нихъ все имѣнье“. Се мало такий ефект, що київський Всеволод зараз розпочав зносини з Давидом і щоб вивабити його з степів, дав йому волость на Погоринї²⁾. Другий раз (1159), під час боротьби Ізяслава Давидовича з Ростиславом, тодї князем київським, Берладники — правдоподїбно під впливом Івана Берладника, Ізяславового союзника, напали й взяли Олеше. Ростислав зараз вислав з Київа військо човнами, і воно нагнало Берладників коло болгарського побережа, відібрало полон, а самих їх позабивало³⁾. Таку особливу увагу київських князїв для Олешя, думаю, ледво чи можна витолкувати тільки самими ін-

¹⁾ Брун I с. 223, Гейд II с. 397.

²⁾ Іпат. с. 144. ³⁾ Іпат. с. 346.

тересами київської торгівлі: до них такої особливої уваги у тодішніх київських князів не можемо помітити, мусіло бути щось більше — не тільки існування там київських колоній, а й залежність самого Олешя.

Окрім Олешя на нижнім Дніпрі і сусіднім чорноморським побережжю мусіли бути інші, менш значні пристани й осаді. Едрізі окрім Олешя згадує якесь місто Molsa, „недалеко устя Дніпра“¹⁾ Низше порогів, коло с. Знаменки, є городище, де знаходять візантійські, корсунські й орієнтальні монети і де могло бути теж якесь місто в ці часи²⁾. Правдоподібно, археологія викриє нам з часом і більше таких осад з тих часів.

Повість, оповідаючи про чорноморську колонізацію Уличів і Тиверців, теж каже, що „городи“ їх були „и до сего дня“, себ то ще в другій половині XI в. Під тими „городами“ треба розуміти не порожні городища, а такі залюднені міста; і тут археологія може зробити нам з часом сю прислугу — виказати сліди осад XI—XII в. і пояснити, де були ті городи.

На нижнім Дунаю, як і на нижнім Дніпрі, ми стрічаємо і рухливу руську промислову людність і постійні осаді та волости. Звістки про першу маємо з XII—XIII в. Оповідючи про боротьбу, розпочату 1158 р. Іваном Берладником з Ярославом галицьким, літописець оповідає, що Іван розложив ся з своїм військом „въ городѣхъ подунайскихъ“ і розбивав галицьких рибалок, взяв дві „кубари“ (кораблі, грецьке *κουβαρίου*), людей побив і забрав „товара много“ — очевидно іде мова тут про кораблі галицьких купців³⁾. Такоюж по часті оселою, по часті неоселою руською людністю мусіли бути т. зв. Берладники, звані так від імені Берлади (теп. Бирлата, на р. Бирлаті, лівім притоку Дунаю⁴⁾). Вони

¹⁾ Recueil de voyages VI, 398.

²⁾ Бурачковъ в К. Старині 1886, IV, 664. ³⁾ Іпат. с. 341.

⁴⁾ Новіша праця присвячена Берладі — згадана стаття проф. Дашкевича про грамоту Ів. Берладника 1134 р. (див. вище с. 421—2) показує дивну нерішучість в означенні того, що називалося Берладію в наших джерелах. Проф. Дашкевич прилучається до давнішого погляду Барсова (Матеріали для истор. географ. словаря, sub voce), що в літописах нема згадки про Берладь як місто, і думає, що Берладею звалася ціла та місцевість, а літописний Берладь треба розуміти як її головне торговище. Вказавши кілька місць з подібним іменем в різних околицях, він мов би не рішається виразно вибрати котрийсь із них. Але нема сумніву, що тут мова про теп. Бирлат, добре звістний з молдавських грамот з початку XV в. (Akta gr.

звістні в великім числі: нпр. в згаданій війні Івана Берладника взяло участь 6000 Берладників. Правдоподібно, се була на пів промислова, на пів воєнна людність, зовсім як пізнійші козаки: вище бачили ми, як сі Берладники човнами напали на Олеше й пограбили його¹).

Аналогічним елементом вважають ся ще галицькі вигонці „вигонци галичкыя“, що згадують ся раз тільки — в поході на Татар 1223 р.²), коли вони прийшли з моря в Дніпро, на тисячі човнах і прилучили ся коло порогів до війська руських князів. Судячи по числу човнів, мусіло їх бути кількадесять тисяч. Проводили ними дві близше нам незвістні особи — Юрий Домамирч і Держикрай Володиславич; вони могли бути й галицькими воєводами, але самі вигонці³) в усякім разі могли бути тільки людьми з нижнього Дунаю або Дністра, судячи з їх походу човнами (иньші війська всі прибули сухоходом), а се вказує на дуже численну руську людність в тих місцях, очевидно — не тільки прихожу, промислово-воєнну, але й оселу колонізацію. Про неїж говорить очевидно Слово о полку Ігоревім, в загальнім образі радості на Русі, згадуючи „дівич на Дунаю“: „дівичі співвають на Дунаю, вють ся голоси їх через море до Києва“⁴) — очевидно, мова про дівчат-Русинок.

Цікаво, що ми маємо між руськими князями й князя-Берладника. Таке призвище, як знаємо, мав братанич галицького князя Володимирка Іван Ростиславич, вибитий ним з Галича. З призвищем Берладника він виступає по вигнанню почавши від 1146 р., від коли став безземельним князем, і воно так приростає до нього, що потім і син його зветь ся Берладничичем. Як я згадував уже⁵), він дійсно міг пробувати на Подунавю по своїй утечі з Галича й резидувати в Берлади й титулувати ся берладським князем, але заразом назва Берладника (не „берладського князя“), з якою він

і ziem. VII с. 207, 218, 231) — він же фігурує і в грамотах наведених проф. Дашкевичом (forum Berleth, трыгъ бръладскый). Може бути, проф. Дашкевича бентежить та обставина, що Берлади нема в реєстрі руських городів — але реєстр сей далеко не повний.

¹) Іпат. с. 346. ²) Іпат. с. 496.

³) Іпат. с. 496. Сама ся назва не ясна і більше в наших пам'ятках не стрічаєть ся, див. Словарь Срезневского sub voce. Укладчик Никонівської літописи зробив з них Вигалців, а заразом, зрадівши незрозумілому слову, додав якихось „Баутів і Гаїгалів“ — II с. 91.

⁴) Розд. XIV. ⁵) Див. с. 420—2.

виступає звичайно¹⁾), очевидно робить алюзію до бездомности, безземельности Івана, зачисляє його до категорії волоцюг, якими були Берладники, отже має характер призвища дещо глумливого, а не титулу.

В подібнім значінню Берладь ще раз з'являється в наших князівських відносинах. Розгнівавши ся на Ростиславичів в 1172 р., Андрій суздальський казав їм забрати ся з Київщини; Рюрику казав забрати ся у Смоленськ, на свою отчину, а Давиду в Берладь: „а Давыдови рци: а ты пойди въ Берладь, а въ Руськой земли не велю ти быти“²⁾). Давид до Берлади не міг мати ніяких спеціальних відносин, і ся фраза значила тільки: іди на всі чотири сторони, або — прикладаючи ближше до княжих відносин: іди між безземельних князів. Берладь виступає тут в тій же ролі, як століте перед тим Тматорокань — прибіжище безземельних князів. Чи розуміла ся тут Берладь як Січ XII в.³⁾), як збіговище різних неприкаянних людей, чи як княжа волость, де пересиджували різні Богом і свояками обділені князі? Правдоподібно також як і в призвищу Берладника і тут розуміла ся Берладь як княжа волость, популярніша з дунайських волостей, де пересиджували різні покривджені долею князі, і заразом тут був згірдний натяк на становище безземельного, неприкаяного князя-Берладника.

Що тут, на лівім боці Дунаю могли бути княжі волости, і частійше пересиджували тут різні неприкаянні князі, уважаю правдоподібним з огляду на руських князів, що від часу до часу з'являють ся в задунайських городах.

Перший слід такого князя бачать ще в 2-ій пол. XI віка. Анна Комнена, вичисляючи варварських князів, що сиділи в подунайських містах (Дрістрі, Вичині й ин.), згадує між ними якогось *Σεσθλάβος*, що був по всякій правдоподібности Всеславом⁴⁾).

¹⁾ Берладським князем окрім тої грамоти 1134 р. (див. вище с. 421) називає його тільки Новгородська літопись (с. 138).

²⁾ Іпат. с. 390.

³⁾ Берладь давно вже зближали з Січею, між иньшою й Ол. Хиждеу, від котрого пішла та грамота Іванка Берладника, в своїй статі в Телескопі 1833 р. згадує „Берладську січ“.

⁴⁾ Anna Comnena I. 323: τοῦ τε Τατοῦ καὶ Χαλῆ ἐνομαζομένου καὶ τοῦ Σεσθλάβου καὶ τοῦ Σατζᾶ. Д. Васілевський догадував ся, що Χαλῆ може означати Олега (Ж. М. Н. П. 1872, XI. 148); але се вже занадто сьмільливий здогад.

В XII в. Василько Юриєвич, з иньшими братами подавши ся до Візантії по смерті батька, дістав від імператора „по Дунаї 4 години“¹⁾. Можна б згадати тут і те, що зять Мономаха Лев Діогенович був здобув собі кілька подунайських городів, між ними й Дрістру, й Мономах по смерті його хотів задержати сю волость у своїх руках — може для сина сього Льва, свого внука²⁾. Нарешті пізнійше, в 2-ій пол. XIII в. стрічаємо ми в Болгарії князя (деспота) Якова Святослава, шваґра болгарського царя Константина, що називав себе теж Русином з роду і легко міг бути дійсно руським княжичом³⁾.

Можливо і навіть правдоподібно, що єї появи руських князів в задунайських городах не були явищем зовсім випадковим. Упадок і спустошення Болгарії на початках XI в., по війнах імп. Василя, т. зв. Болгароктона легко могли повести за собою, особливо в перерві між упадком Печенігів і розпростореннєм Половців, розпростореннє руської людности за Дунаєм. На се добачали натяк в тій характеристиці „скитських“ осадників подунайських земель, яку дають нам сучасники Візантійці: по їх словам, вони жили ся хліборобством (сіяли пшеницю й просо), мали піше військо; подунайські городи мали людність мішану „з усякого язика“, що противставляєть ся турецьким ордам⁴⁾.

Чи завдяки сій колонізації, чи тим руським князям, що заїдали часом (може й далеко частійше в дійсности, ніж ми знаємо) в задунайських городах, ми в нашім письменстві маємо традицію про приналежність до Руської держави і задунайських, не тільки переддунайських городів. Реєстр „градомъ всѣмъ русымъ, дальнимъ и ближнимъ“, в останній редакції уложений десь в 1-ій пол. XV в., вчисляє цілий ряд „болгарських і волоських городів“, що мали колись бути руськими. Дещо тут, взято очевидно помилкою, але зістаєть ся ряд подунайських городів, з обох боків

¹⁾ Іпат. с. 357. ²⁾ Іпат. с. 204.

³⁾ Посилаючи на бажання митрополита Кирила кормчу 1262 р., він називає його: „прѣосѣны архієпискѣ вся Рускіа землі, благодержавнаго родіа (вітчини) моег(о), ихже отросль и корѣн азъ быхъ стыхъ прѣвѣць моихъ — Востокова Описаніє Румянцев. музея с. 291. Про самого Святослава див. Іречка Geschichte der Bulgaren с. 275.

⁴⁾ Anna Comnena I, 323, Attaliota 204. На єї характеристики звернув увагу Васілевський Візантія и Печенѣги, Ж. М. Н. II. 1872, XII, с. 299 і далі, й недавно знову проф. Кулаковский — Гдѣ находилась Вичинская епархія, Візантійскій временникъ 1897 с. 328 і далі.

Дунаю, що має значний інтерес¹⁾. Вичислені тут осади по сей бік Дунаю вповні відповідають тій території, що дійсно належала до Руських земель, а се підносить значінне і реєстру тих задунайських „руських городів“¹⁾.

Тим часом як задунайські городи чи більш реально, чи більш формально зачисляли ся в XI і XII в., до відновлення Болгарської держави, до візантійських земель, переддунайські стояли, бодай часами, в деякій залежності від Галичини. Перший натяк на се я добачаю при кінці XI в., за Василька теребовельського (до його волости спеціально мусіли належати сі землі) — в його кольонізаційних заходах. Він спроваджував до себе Берендичів, Торків і Печенігів та задумував навіть „перяти Болгары дунайскыя и посадити я у себе“²⁾. Я думаю, що він тих Болгар мав замір осаджувати не в околицях Теребовлі, а в тих полудневих, задністрянських землях. Слово о полку Ігоревім уже виразно вказує на те, що власть галицького князя сягала Дунаю: „затворивъ Дунаю ворота“, „суды рядя до Дуная“ каже воно про Ярослава галицького³⁾. Нарешті маємо певний натяк на приналежність сих країв до Галичини в тих „галицьких вигонцях“ 1223 р., що судячи по своїй численности не могли бути якимись перехожими галицькими промисловцями, тільки місцевою оселою людністю чорноморсько-дунайських країв.

По всякій правдоподібности, сі землі уважали ся дальшою приналежністю галицького „Понизя“, що згадуєть ся кілька разів у XIII в. і прикладаєть ся до середнього Подністровя. В залеж-

¹⁾ На Дунаѣ Видицовъ, Мдинъ... Дрествин (Силистрія), Дичинъ, Киліа, на устѣ Дуная Новое село, Аколятра (може Салиасга), на морѣ Карна (Καρνέα), Каварна (Καρνάρια). А на сей странѣ Дуная: на устѣ Дністра надъ моремъ Бѣлгородъ (Аккерман), Чернъ (над тимже лиманом), Аскый торгъ (Яси) на Прутѣ рѣцѣ, Романовъ торгъ (Роман на Сереті?), на Молдовѣ Немечъ (Нямци), въ горахъ Корочюновъ камень, Сочава, Сереть, Бания, Нечюнь, Коломыя, Городокъ на Черемошѣ, на Дністрѣ Хотѣмъ“.

Воскресенська літ. I. 240, варіанти у Срезневського Свѣдѣнія і замітки о малоизв. памятникахъ XL с. 98. Про реєстр сих подунайських городів див. у Бруна II с. 347 і Кулаковского Виз. времени, 1897 с. 335. Останній щасливо зіставив реєстр задунайських городів з реєстром городів царгородського патріархату з 1-ої чверти XIV в. (в Acta et diplomata ed. Miklosich et Müller N 52), де безперечно знаходимо кілька тих самих. У виданнях руського реєстру робить ся трохи инакша інтерпункція, ніж яку я подав (і як приймав і Брун) а то: „на Прутѣ рѣцѣ“ злучаєть ся з „Романовимъ торгомъ“, а не з Ясами. Викропував я Тирнов, що міг опинитись тут тільки помилкою. ²⁾ Іпат. с. 174. ³⁾ Розд. X.

ність від Галичини вони прийшли правдоподібно самі собою, як *res nullius* в княжих відносинах, наслідком територіальної близькості й колонізаційних звязків з галицьким Понизєм: як бачимо з прикладу тих галицьких риболовів і як само собою воно мусить розуміти ся, колонізація сюди йшла з Галичини. Але залежності сеї не можна перецінювати — хто міг пильнувати сеї залежності в далекім, слабо залюдненім краю, на половецькім пограниччю?

Таким чином перейшли ми цілий простір від Подоня до Подунав'я, слідячи останки руської людности. Поруч осілої констатували ми й неосілу, прихожу, военно-промислову. Окрім тих локальних звісток про неї, які ми навели вже, маємо ще загальні звістки, загальну категорію степової неосілої людности — се т. зв. Бродники, від бродити — блукати, лазити, *personae vagabundae*. Звістки про них дуже бідні. В свійських джерелах стрічаємо їх тільки двічі, і то самі короткі згадки. В чужих джерелах згадують ся вони трохи частійше, але звістки про них і тут не багатіші; всі вони йдуть з XII і XIII в. (найдавніша з 1147 р.¹⁾. Їх національність не підлягає сумніву: із звістки 1223 р. бачимо, що вони були християне (цілують хрест руським князям), а їх вожд зветь ся Пłosкыня — імя, очевидно, руське²). З сим можна порівняти згадку у Никити Хонїята про участь в болгарській боротьбі за свободу, 1180-х р., „відважних „*οἱ ἐκ Βορδόνης*, галузи Тавроскитів“ (Русинів), що по всякій правдоподібности означає тихже Бродників³), а то тим більше, що для сеї звістки Хонїята маємо паралельну звістку Гр. Акрополїта з пізнішої боротьби Болгарів, на початку XIII в., коли їм помагають „руські збігці“⁴).

¹) Іпат. с. 242.

²) В Синодальнім кодексі замісь: „воевода ихъ Пłosкыня“, як в иньших, стоїть „воевода Пłosкыня“, але що „ихъ“ мусить тут бути, видно з незалежного тут від Синод. кодексу Академічного кодексу Лавр. літоп.

³) У Успенского Образование второго Болгарскаго царства в XXVII т. Записок одеського універс. с. 389: καὶ οἱ ἐκ Βορδόνης οὗτοι τοῦ θανεῖν ὑπέροπτοι καὶ Ταυροσκιθῶν ἀποσπάδες. Успенский при тім дуже правдоподібно запримітив, що οἱ ἐκ Βορδόνης — се, дуже правдоподібно, еленізована перерібка бродників (чи „бордників“, з переставленням). Сю гадку прийняв потім проф. Голубовский Печенґи с. 199, тим часом як Васілевский в рецензії на працю Успенского (Ж. М. Н. II. 1879, VIII с. 335) запропонував иньше толкованне для Βορδόνη — Βurzenland в Семигороді; до сеї гадки прихилиєть ся й проф. Кулаковский Виз. врем. 1897, 333.

⁴) καὶ τινὰς τῶν συγκαλύδων Ῥώτων σὺν ἐκαστῷ περιպαγῶν — Acropolitae Annales ed. Bonn. p. 35.

В першій звістці, яку маємо, Бродники виступають разом з Половцями: вкупі з ними приходять вони в поміч Сьвятославу Ольговичу в його боротьбі з Ізяславом київським¹⁾. Разом з Половцями виступають вони і в угорських джерелах, або в звістках, зачерпнених з угорських відомостей, з 1-ої пол. XIII в.: тут *Cumani et Brodnici*, або навіть *Cumania et Brodinia terra* все виступають поруч себе; але се часом може означати і саму тільки територіальну близькість. Під час першого монгольського нападу на Половців Бродники стали по стороні Монголів: в битві на Калці вони були з Монголами, тим часом як по стороні Половців стояли руські князі; на присягу Плоскинї, воеводи Бродників, піддав ся Мстислав київський, і літописне оповідання клене Плоскиню проклятим „окаянним“, бо він не додержав присяги і передав тих князів Татарам, а єї їх забили²⁾.

Але се одинокий раз, який ми знаємо, що Бродники прийшли до конфлікту з Русинами. В половецьких нападах на Русь ніколи не чуємо про Бродників, і се при їх сусідстві і всякій иньшій близькості з Половцями факт важний: він натякає, що почуте своєї одноплеменности з Русію завсїди жило у сих степових Русинів. В 1223 р. вони дуже легко могли опинити ся під гнетом обставин: коли Монголи впали в степи з спеціальною метою — знищити Половців, а иньших намовляли лишити тих Половців їх долі й не вязати ся з ними, — найпростїйшим рахунком для Бродників було лишити Половців і стати по стороні Монголів. Тоді дуже тяжко було вгадати, що як раз руські князі встрянуть у сю справу, ратуючи Половців; а коли дійсно до сього прийшло, Бродники могли бути о стільки вже ангажовані своїм союзом з Монголами, що не могли з сеї справи вилабудати ся. Плоскиня свій некоректний вчинок, за який клене його літописне оповідання, правдоподібно вчинив з біди, не маючи спроможности противити ся жаданню Монголів.

В сїм епізоді Бродники виступають виразно на Подоню — тільки там могли вони стати союзниками Монголів. Угорські звістки знов вказують на їх на заході: угорський король 1254 р. вичисляє їх між сусїдами Угорщини. Сю згадку потверджує звістка Хонїята, де теж вони, мабуть, виступають в дунайських краях, і то в часах перед приходом Монголів; зрештою їм, як союзникам Монголів, і не було причини тікати від них на захід, зміняти місце свого пробутку. Зводячи до купи єї звістки, мусимо

¹⁾ Іпат. с. 242, 1147 р. ²⁾ 1 Новг. с. 219.

прийти до виводу, що іменем Бродників означала ся руська кочовнича людність на всьім просторі степів від Подоня до Подунав'я. Число її не повинно було бути мале: мусимо так думати з огляду на популярність сього імени у різних народів, своїх і чужих.

Оглянувши сліди руської людности в степах XI—XIII в., перейдїм тепер до тих турецьких „насельників“, що були тут панами в сі часи¹⁾. Ми бачили вже, як з кінцем IX в. опановала сі степи орда Печенігів²⁾, бачили також і те, що се пановання Печенігів не мало в собі нічого певного. Вони були тільки передовим полком в тій стадії кочовничої міграції, яку собою відкривали.

Ми переглянули в своїм місці, як почавши Гунами й скінчивши Уграми цілий ряд орд перейшов через наші степи в IV—IX в.³⁾. Їх рух стояв у звязку з рухом турецьких і монгольських племен у центральній Азії, але самі орди, що мандрували в наші чорноморські степи, були неясного складу, по більшій частині мішані, правдоподібно — з финських і турецьких елементів головно. Печенігами відкривається нова серія, чисто турецьких орд (розуміється ся — теж не без домішок). Їх міграція, очевидно, стояла в звязку з тими переворотами, які переходили в передній Азії по упадку турецької держави іль-ханів (VI—VII в.). В чорноморські степи Печеніги протиснули ся під натиском двох иньших орд, що тисли їх зі сходу, Узів-Торків і Кінчаків-Половців. В середині X в., як бачимо з оповідання Константина Порфирородного⁴⁾, Печеніги, витиснули на північ Угрів, опанували простір від нижнього Дунаю до нижнього Дона; чотири їх коліна займали землі на схід від Дніпра, чотири на захід, себто вони свобідно й непримушено

¹⁾ Для історії Печенігів, Торків і Половців в наших степах маємо досить поважну літературу, що, правда, займається головно Половцями. Окрім вичислених в прим. 1 праць Самчевського, Арістова і особливо Голубовського (головна праця), треба ще згадати: Васілевського Византия и Печенѣги (взагалі византийсько-турецькі відносини XI в.) в Ж. М. Н. П. 1872, Blau Über Volksthum und Sprache der Kumanen — Zeitschrift der Deutschen Morgenländ. Gesellschaft т. XXIX (1876) Бурачковъ Опытъ изслѣдованія о Куманахъ или Половцахъ, 1846, Geza Cun Codex Cumanicus, Budapestini, 1880, також Успенскій Образованіе второго болгарскаго царства в XXVII т. Записок одесского університета (особливо I глава 2-ої частини, спеціально їм присвячена).

²⁾ Див. т. I гл. 2. ³⁾ Т. I гл. 1. ⁴⁾ De adm. 37.

розложили ся в сій території. Узи зайняли їх давніші кочовища — між Уралом і Волгою; з ними ж, як оповідає Константин, від котрого маємо звістки про сю турецьку міграцію IX—X в., — лишила ся частина Печенігів. Окрім Печенізької орди, дорогу в Європу загороджувала Узам тоді ще Хозарська держава; Масуді оповідає, що Хозари тримали сторожу на Волзі від Узів, не пускаючи їх переходити в Хозарську землю, особливо зимою, коли вода замерзає.

Під ударами Святослава в 960-х рр. Хозарська держава упадає, і з тим мусів збільшити ся натиск Узів на Печенігів, що від тепер на самих собі мусіли нести тягар його. Ми можемо здогадувати ся, що сильний натиск Печенігів на дальші руські землі, що як раз дає себе знати після сього, при кінці X в., до певної міри міг стояти в зв'язку з тим натиском і з тими перемінами, які переходили під впливом його в степу. Заразом Узи під загальним іменем Торків (себто Турків)¹⁾ вперше виступають в нашій політиці: підчас походу Володимира на волзьких Болгар він мав помічне військо Торків, що прибуло на конях, суходелом, берегом Волги (правдоподібно з нижньої Волги або Дону), тим часом як руське військо йшло човнами²⁾. На жаль, процес розпросторення Торків по сей бік Волги й Дону зовсім закритий від нас, бачимо тільки останній результат: у середині XI в. Печеніги витиснені зовсім з чорноморських степів.

Сама по собі орда Торків ледво чи здужала вчинити се, але вона йшла тільки на переді иньшої далеко сильнішої орди, що перла їх наперед, а то Половців (званих в грецьких і західніх джерелах Куманами, а в орієнтальних — Кіпчаками). Але й під таким подвійним натиском велика й сильна орда Печенігів тільки поволі уступала. Ми можемо здогадувати ся (правда — тільки здогадувати ся, бо фактів не маємо), що при кінці X і на по-

¹⁾ У Гаркави с. 131.

²⁾ Іпат. с. 56. В науці досить довго було вагання на тім пункті чи Узи, або Гузи грецьких і арабських джерел відповідають нашим Торкам, чи Половцям. Сю справу рішає порівняння візантійських джерел з другої половини XI в. з нашими літописями, і з нього виникає зовсім певно, що Узи відповідають нашим Торком (се основно довів проф. Голубовський — Печеніги, Торки и Половцы, гл. II). Що до сього імени — Торки, то найбільш просте й заразом правдоподібно — що се загальне „Турки“, спеціалізоване на них (як Торкмене — замісь Туркменів, Іпат. с. 163). Проф. Голубовський виводить його від р. Тора (ib. с. 147), але дуже тяжко пояснити, чому б ся орда мала назвати ся від такої невеличкої й нічим не визначної річки.

чатках XI в., саме коли Печеніги так сказано термосять Подніпрове, коли тут від них „бѣ рать без переступа“, східні, подонські степи були вже ними страчені. В 20-х рр. XI в. Печеніги затихають. Останньою конвульзією був їх напад на Київщину 1036 р.; відбиті звідси, витиснені з Подніпров'я, вони уступили, як довідуємося від сучасного візантійського історика Скілиці, в звичайний захист чорноморських орд — на нижній Дунай, в той задністрянський „кут“, і тут якийсь час трималися проти нападів Узів.

Але серед самої печенізької орди настала незгода й розділ; Скілиця оповідає так, що в боротьбі з Узами визначився незначний Печеніг Кеґен: він кілька раз відбив напади Узів, тим часом як головний печенізький старшина Тірах був зовсім безрадний, та ховався від Узів у дунайських болотах та затоках. Слава Кеґена обудила заздрість в Тірахові, він старався його забити, але Кеґен, довідавшись, втік на Дніпрові болота й притягнувши до себе два коліна з загального числа тринадцяти печенізьких колін, розпочав з Тірахом війну. Його одначе побито. Тоді він перейшов за Дунай (в Доростол) і піддався Візантії; це сталося десь уже в 1040-х роках. Кеґен в Візантії прийнято. Осівши над Дунаєм, почав він нищити наглими нападами орди Тіраха. Роздражнений сими нападами, не добившись від Візантії утихомирення її нових підданих, перейшов Тірах собі Дунай та почав грабувати візантійські землі. Але вкінці його побито, він піддався теж, і сих Печенігів оселено в спустошеній Болгарії¹⁾. Слідом вони одначе збунтовалися, почали страшно спустошувати Тракію й Македонію, і Візантія вирішила зовсім Болгарії, тільки грошима купувала спокій від Печенігів — щоб вони не переходили за Балкани. Зміцнена потім міграцією Торків, печенізька орда в Болгарії до кінця XI в. зіставлялась грозою Візантії. Тільки напустивши на них Половців, Візантія знищила Печенігів (в страшній погромі 1091 р.), і на їх місці дісталася нового ворога в сих самих Половцях²⁾.

Чорноморські степи, полишені Печенігами, на короткий час займають Узи-Торки. Судячи по всьому, це була орда не дуже велика й сильна, а може до того й менш воевничая, ніж Печеніги й Половці. По пятах її ступала за те далеко сильніша

¹⁾ Cedreni II. 581—589.

²⁾ Про міграцію і дальшу долю Печенігів див. Голубовського Печеніги с. 76—7, Васілевського Візантія и Печеніги в Ж. М. Н. II. 1872, XI і XII.

Половецька орда. Тим часом як Узи билися з Печенігами над Дунаєм, подонські степи вже були, очевидно, в руках Половців: уже 1055 р. Половці приходять на границі Переяславщини¹⁾. Але Торки тоді ще мабуть трималися на лівім боці Дніпра, бо тогож року вони прокрадалися були під переяславський Воїнь. Поставлена з одного боку між ворожою ордою Печенігів, з другого боку — далеко сильнішою ордою Половців, що тиснула її на захід, орда Торків була сама в такій трудній ситуації, що не могла багато шкодити Русі, тим менше — могла її бути страшна. Тому то, як я підносив, було великою помилкою руських князів, що вони, використовуючи тяжку ситуацію Торків, ще й з свого боку на їх ударили. Правдоподібно, власне похід Руси 1060 р. остаточно знищив сили Торків і їх противлення Половцям: слідом Торки, як перед тим Печеніги, уступають на захід, і в осени 1094 р. „цілим народом“, як пише сучасний візантійський історик Аталіота перейшли Дунай²⁾.

Аталіота рахує їх орду на 600 тис. люда. Силоміць перейшовши Дунай, на дерев'яних і шкіряних човнах, та побивши візантійську сторожу, вони кинулися спустошити візантійські землі, забігаючи навіть в полудневі провінції. Але зима, негідь, хороби страшно знищили їх орду³⁾. Після того частина їх вернула ся назад за Дунай і як каже Аталіота — піддала ся руським князям. Але й у чорноморських степах ми бачимо потім значні останки Торків і Печенігів⁴⁾: не знати, чи то вони вернулися з за Дунаю, чи полишилися в степах при міграції Торків за Дунай. Це останнє виглядає правдоподібніше; знаємо від Константина, що частина Печенігів зістала ся з Торками ще при міграції Печенігів у чорноморські степи (в IX в.). Частина Торків лишилася на візантійських ґрунтах, у Македонії, і до них прилучилося дещо Печенігів з Болгарії. Як каже Аталіота, вони

¹⁾ Іпат. с. 114.

²⁾ Аталіота, р. 83—7, служить головним джерелом для цього епізода і його оповідання дословно повторяє Скіліца (бонське вид. Кедрена, р. 654—7). Про міграцію Торків див. Васілевський Візантія и Печеніги, Ж. М. Н. П. 1872, XI, с. 138 і далі.

³⁾ Може бути, що чутку про се переказав і наш літописець у своїй звістці під 1060 р.: Торки вигинули „овии от зимы, друзии же гладомъ, инии же мором“ — Іпат. с. 115. Ця звістка дуже близько підходить до слів Аталіоти: *Χειμῶνι δὲ πολλῶ περιπεπωκότες...* (р. 83—4), *τὸ μὲν τι νόσφ' ὁμοικῆ καὶ λιμῶ καταπονηθέντες καὶ ἡμιθνήτες τυγχάνοντες, τὸ δὲ καὶ τοῖς παρακειμένοις Βουλγάροις καὶ τοῖς Πατζινάχοις καταπολεμηθέντες* (р. 85).

⁴⁾ Іпат. с. 184—204.

стали вірними союзниками Греків, і деякі з них діставали високі ранги в візантійській єрархії.

Після міграції Торків степи від Урала і до Дуная зісталися в повнім і нероздільнім панованню Половців, близько на два століття. Зайняли вони головно Подоне. Східньою границею Половецької землі в нашій літописи кладеться Волга. На заході часом бачимо їх кочовища й на правім боці Дніпра¹⁾, але здасться головним їх тереном були степи між Дніпром і Волгою, тому й лівий беріг Дніпра зветься в наших літописах XIII в. „ратною стороною“²⁾. Хоч у чужих джерелах „Команія“ часом починається зараз за Подунавем³⁾, але щоб Половці там кочували постійно того не видно.

Під властю Половців, взагалі в залежності від них зіставалася словянська колонізація степів, про котру ми говорили, і ті останки Печенігів і Торків, які бачимо в степах при кінці XI і на початку XII в. Але ці печенізькі й торкеські останки, видно, не були задоволені своєю залежністю від Половців. При нагоді вони переходили з степів під зверхність руських князів, пробували й повставати на своїх зверхників, але їх сили були за слабкі супроти половецьких. З свого боку у Половців мусіла бути довший час спеціальна ненависть до тих кривняків, що перейшли до Руси. На сю гадку наводить особливе їх завзяте на Торків підчас війни 1093 р. і кілька спеціальних походів на тих Торків емігрантів: так 1105 р. Боняк прийшов під Заруб і там побив Торків, 1125 р. чуємо новий спеціальний похід Половців під Баруч, щоб „узяти“ тих Торків. Тільки в другій половині XII в. ся ворожнеча слабне, під впливом обставин, про котрі буде нижче мова.

Подібно як Печеніги й Торки, Половці теж поділялися на коліна, котрими правили певні династії. Їх іменами часто й звуться ці коліна, особливо в наших джерелах. Пізнійший арабський письменник рахує половецьких колін одинадцять; та число се ледво чи було все однакове. В наших джерелах стрічаємо такі коліна: Токсобичів, Отерплюєвих, Тарголових, Багубарсових, Бурновичів, Колобичів, Етебичів, Тертробичів, Улашевичів, Бурчевичів⁴⁾, але не завжди можна відрізнити коліно від ханської

¹⁾ Іпат. с. 451.

²⁾ Іпат. с. 314, 426: „вся Половецькая земля, что ихъ межи Волгою и Днѣпромъ“.

³⁾ Вказівки у Успенского Записки одеського унів. т. XXVII с. 208 і далі.

⁴⁾ Іпат. с. 314, 432, 434, 454, 507, Лавр. 242.

династії¹⁾. Крім того Половці розрізняли ся по місцям своїх кочовищ: нпр. знаємо Половців „лукоморських“ (значінне сього Лукоморя досі не ясне). Що не вважаючи на кочовий побут істнувала певна локалізація половецьких колін, се видно і з того, що половецькі хани чи цілі династії мали свої городи: знаємо город Шаруканя (Шарукань), город Асеня (Осень)²⁾.

Одности державної організації у Половців не було. Правда, ми стрічаємо часом ханів, що мали старшинство в „цілій Половецькій землі“, нпр. про Юрія Кончаковича літописне оповідання про Калкеську битву каже, що він був „болийше всіх Половецъ“³⁾ — але се було тільки старшинство моральне. Поодинокі коліна правили ся самостійно й їх політика не обов'язувала інших, хіба треба було умовляти ся з усіма колінами. Нпр. 1192 р. Рюрик уложив згоду з лукоморськими Половцями, Святослав же хотів уложити загальну угоду й закликав і лукоморських і Бурчевичів; але з Бурчевичами не можна було прийти до кінця, і Святослав супроти того не схотів пактувати і з лукоморськими: „не могу с половиною ихъ мирити ся“⁴⁾. З сього оповідання виходило б, що тоді Половці складали ся з двох більших груп, бодай на Подніпровю — лукоморських і иньшої, на чолі котрої стояли Бурчевичі.

Коліна правили ся своїми ханами, котрих літописи наші звуть князями. Число таких князів бачимо часом дуже велике: нпр. в похід 1103 р. в головній битві літопись рахує 20 забитих половецьких князів⁵⁾, а Мономах рахує „лѣпшихъ князей“ половецьких, що він узяв за кількадесять літ в неволю — на 100, а забитих до 200⁶⁾. Але тут, очевидно, рахують ся не тільки хани, що правили, але й иньші члени династий нпр. Мономах рахує трох князів з династії Багубарса, чотирох з династії Овчини; в літописних оповіданнях з кінця XII в. згадані три князі Колдечі, два Урусовичі, два Сутосвичі і т. и.⁷⁾. Сі члени династий і становили вищу аристократію „Половецької землі“ — те, що літопись в оповіданню про неволю Ігоря називає „господичичами“⁸⁾. На чолі їх стояло кілька фамілій, що мали найбільше значінне й передавали його від батька до сина; так напр. можна прослідити одну половецьку династію протягом півтора століття: Шарукань, його син Отрок, внук Кончак, і нарешті правнук

1) Нпр. Іпат. с. 456: Колдечі, Урусовичі, Кочасвичі.

2) Іпат. с. 192, Лавр. с. 275.

3) Іпат. с. 495. 4) Іпат. с. 455. 5) Іпат. с. 184.

6) Лавр. с. 241. 7) Іпат. с. 451, 481. 8) Іпат. с. 457.

Юрій Кончакович, „найбільший між Половцями“, сучасник першого монгольського походу¹⁾.

Не вважаючи на брак одноцільної політичної організації на самостійність колін, серед Половців ми не чуємо внутрішніх воєн; принаймні на зверх вони виступають все солідарно, й ми не можемо вказати фактів, де б нпр. одна частина Половців піддержувала одну сторону, а друга — другу, першій противну. Правда, мотив, що заправляв зверхньою політикою Половців, був дуже простий, зрештою спільний всім подібним ордам, — здобич.

Що до самого побуту Половців, то звістки про нього, як і про інші турецькі орди наших степів — Печенігів і Торків, досить односторонні і взагалі кажучи небогаті. Всі вони були типовими кочовниками. Сталих осад, городів їх власних не було. Жили передовсім із скотарства. Є, що правда, звістки про уживання й деяких родів хліба (нпр. рижу), але хліборобства самі вони, очевидно, не знали. Стада були їх майном і багатством. По при него важним джерелом прожитку була здобича з нападів на сусідні оселі народи, та зривки чи то в виді подарунків „мира дѣля“ — аби не пустошили сусідніх земель, чи то за поміч у різних війнах. При тім повна до наївності неперемінливість в відносинах до своїх сусідів і значна воєвничість²⁾.

Ми бачили в своїм місці, що Половці скоро йно опанували степи по Торках, дали себе знати Русі кількома нападами (1061, 1067, 1071). Одначе ці напади, скільки можна судити по звісткам, були ще не часті й не мали в собі нічого особливого; часом Половці приходять, як союзники князів ізгоїв. Але вже в 80-х рр., під заколот ізгойської політики напади їх стають усе частійшими та прикрійшими для Русі³⁾. Разом з тим, почавши від кінця 70-х рр. беруть вони діяльну участь в печенізьких війнах Візантії, виступаючи то союзниками Печенігів, то союзниками Візантії проти Печенігів. Їх сорок тисячному війську, що прийшло під проводом Тугорхана і Боняка і до останньої хвилі хитало ся між Греками і Печенігами, але вкінці зістало ся при Греках, — завдячував Комнен свою рішучу перемогу над Печенігами 1091 р., при Лебунію: вона зробила кінець печенізьким нападам на Візантію. Три роки пізнійше Половці счинили похід на Візантію, ведучи претендента на візантійську корону, що називав себе

¹⁾ Про сю династію див. нижче с. 534.

²⁾ Більше про них див. Голубовського Печеніги гл. V.

³⁾ Огляд половецьких нападів на Русь в 1070—80-х рр. див. вище с. 8.

Львом сином імператора Романа Діогена¹⁾. Від 1090-х же р. розпочинаєть ся серія їх неустанних нападів на Київщину й Переяславщину, що пригадали найгірші часи печенізької рати (століте перед тим). Боротьба старших князів з ізгоями, що тревала далі давала дуже вигідні обставини для сих нападів. Половці безкарно спустошили київські й переяславські передмістя, а полуднева Київщина і майже вся Переяславщина була ними знищена майже до решти. Взагалі сей час — 80 і 90 і роки XI в., то кульмінаційний час сили й значіння Половецької орди, — значіння, розумієть ся, чисто неагативного, руйнного для сусідніх земель.

Але Половці, що називаєть ся, перетягнули струну. Страшне спустошення Переяславщини привело тодішнього переяславського князя Мономаха до того, що він узяв ся до плану агресивної боротьби з степом і на початку XII дійсно перевів його, а його сини Мстислав і Ярополк долучили до того ще кілька ударів Половцям на закінчення. Ся боротьба — пять більших походів в степи, в саме серце Половецької землі (1103, 1109, 1111, 1116 і недатований похід Мстислава), й кілька дрібнійших війн підірвали сильно половецьку силу. Половці понесли великі страти в людях (пригадаймо похвалку Мономаха, що він перебив двіста „ліпших половецьких князів“, або звістку про похід 1109 р., що тоді руське військо „взяло“ тисячу вож на Дону). Вони страшили духа від сих ударів і відсунули ся далі від границь руської колонізації. Літописна похвала Мстиславу каже, що він загнав Половців за Волгу й Яік (Урал), а епічний уривок про Мономаха дає розуміти, що Половці, які полишили ся на Дону, жили в великій біді, иньші ж емігрували, як хан Отрок — на Кавказ²⁾. Розумієть ся, в сих звістках, вже з огляду на самий їх характер, мусимо числити ся з гіперболою, але не підлягає сумніву, що наслідком агресивної війни 1-ої чверти XII в. половецькі кочовища мусіли дійсно відсунути ся і тримати ся обережно. Підчас походу 1120 р. Ярополк зайшов аж на Дін (чи може Донець), але не знайшов тут половецьких кочовищ³⁾. Звістка ж про міграцію хана Отрока „в Обези, за Зелізні ворота“ знаходить собі певне потвердження в грузинських звістках: грузинський цар Давид (1089—1125) в своїм поході на Сельджуків мав 40.000 помічного

1) Про участь Половців у війні 1091 р. — Аталіота с. 300—1, Анна Комнена I с. 341, 352—5, 356, 396—410, 411 (боксське вид.). Про участь їх у поході „Діогеновича“ — Іпат. с. 158, Комнена II с. 7 і далі.

2) Іпат. с. 218, 480. 3) Лавр. с. 277.

війська „Кивчаків“, під проводом їх голови Атрака Шараганідзе. По літописній транскрипції се б значило Отрока сина Шаруканева, і дійсно літописений Отрок міг бути сином Шаруканя, — так ми й зв'язуємо згадану вище династію: Шарукань — Отрок — Кончак — Юрий Кончакович. При тім з сього оповідання довідуємося, що сей Отрок був тестем царя Давида, і що Кипчаки „жили близько Грузії, й легко їх було покликати в поміч“¹⁾.

Результатом сього упадку половецької сули мусіло бути ще одно явище — на нього, що правда, маємо тільки натяки, і через те досі його не зауважали.

Почавши від 1140-х рр. в наших літописах починає стрічатися для Половців епітет „дикий Половчин“, „Половци дицини“²⁾. Сього не можна собі витолкувати инакше як тим, що десь коло того часу з'явилися Половці не-дикі, Половці домашні, свійські. Ми дійсно стрічаємо згадку про тих. Святослав Ольгович, скаржучись на бідність своєї Чернігівської волости, каже, що вона містить порожні міста, де сидять „псарі“ (княжі ловці) та Половці³⁾. Значить, в XII в. дійсно були на Русі, на руських ґрунтах половецькі осадні під руською зверхністю, подібно як були осадні Торків і Печенігів. Пригадавши час, коли з'являється та назва „диких Половців“, ми будемо мати право бачити й тут оден з результатів ослаблення Половців від тої війни: деякі з них піддавалися Русі й осажувалися на руських ґрунтах, як „свої погани“. Може бути, що деякі нечувані перед тим катеторії турецьких осадників на Русі, як „Турпѣи“ (під 1150 р. — в Переяславщині), „Коуї“ (від 1151 р. — в Київщині й Чернігівщині), „Каєпичи“ (під 1160 р.) були власне половецькі коліна.

Сею половецькою домішкою до давнішої печенізько-торчеської кольонізації найбільш правдоподібно можна витолкувати переміну, яку бачимо у Чорних Клобуків в другій пол. XII в. — спеціально в Київщині, бо про черно-клобуцьку кольонізацію иньших земель відомости незвичайно бідні. Я вже вище мав нагоду її констатувати: давніша ворожнеча Половців до Чорних Клобуків зникає, між ними бачимо зв'язки і зносини, між Половцями є у них „свати“, й вони їх часом навіть перестерігають підчас походів руських князів на Половців⁴⁾, або не хочуть брати

¹⁾ Уривки з літописної грузинської копіяції Картліс-Цховреба (Життя Грузії) в XXII т. Сборника свѣдѣній о Кавказѣ с. 35—6.

²⁾ Вперше під 1146 р. — Іпат. с. 228. ³⁾ Іпат. с. 343.

⁴⁾ Іпат. с. 439, під 1187 р.

участи в нападі „на своїх сватів“¹⁾; назадоволений чорно-клобуцький „князь“ Контувдій тікає до Половців²⁾ і т. п. Разом з тим і відносини Чорних Клобуків до руських князів уже не такі щирі як давнійше.

Але вернімося до половецького упадку в першій половині XII в. Сей упадок, викликаний ударами 1103, 1109, 1111, 1116 р., підняв дух у підвласних Половцям ордах. До тепер сі останки Печенігів і Торків, що зісталися в чорноморських степах під половецькою зверхністю, показували себе пасивно, що найбільше переходили на Русь під руську зверхність: так у 1090-х рр. прийшло „ис Половецъ“ в Переяславщину одно торчеське коліно — Читівсичі³⁾; під час походу 1103 р. Русь вивела з степів орду Печенігів і Торків — „заяша Печенѣги и Торѣки с вежами“⁴⁾, очевидно — не проти їх волі. Тепер Печеніги й Торки підняли повстання проти Половців у самих степах. Літопись оповідає про се безпосередно по поході Ярополка на Дін і погромі Половців 1116 р., і можна з правдоподібністю думати, що він то й дав безпосередній імпульс до цього повстання. Се був дуже критичний момент, і як би руські князі використали його й допомогли повстанцям, то по всякій імовірності, Половецька орда була б знищена, й чорноморські степи були вернені руській колонізації, як перед приходом Печенігів. Але руські князі пропустили сей момент, і Половці взяли гору над повстанцями. Повстання привело до завзятої битви на Дону між Половцями й Торками та Печенігами. Два дні й дві ночі билися між собою орди, і результат битви, видно, випав некорисно для повстання: Торки й Печеніги покинули степи й пішли на Русь — піддалися Мономаху. Але, мабуть, з такими великими масами турецьких колоністів Мономах собі не міг дати ради — почалися, видно, непорозуміння, конфлікти, і в результаті якась частина сих осадників дуже скоро вернула ся назад в степ: „прогна Володимир Беренѣдичи из Руси, а Торци и Печенѣзи сами бѣжаша“⁵⁾.

На щастя Половців і нещастя Руси, період агресивної боротьби з Половцями тривав не довго. Він закінчився з тим не датованим близьше походом Мстислава. З його смертю увагу князів зайняли нові внутрішні замішання і примусили забути про боротьбу з Половцями. Перебідувавши сей час („рибою віджививши ся“, як каже епічний уривок про хана Отрока), Половці скоро діждалися декких

¹⁾ Іпат. с. 453 — 1192. ²⁾ Іпат. с. 450. ³⁾ Лавр. с. 241.

⁴⁾ Іпат. с. 185. ⁵⁾ Іпат. с. 205 — 1121.

часів. Їх емігранти могли вернути ся назад (як оповідає та поетична історія про хана Отрока). Їх кочовища знову зближають ся до руських осад: у середині ХІІ в., в 1152 р. і пізнійше, нпр. у 1160-х рр. бачимо їх кочовища по Орелі й Самарі, значить в безпосереднім сусідстві руської колонізації, що досягала Ворекли¹⁾. Руські князі починають знову (вже від 1130-х рр.) закликати Половців до помочи, до участі в своїх внутрішніх війнах, і тим осмільюють до нападів на власну руку на руські землі. Сі напади від 60-х рр. стають все частійші й прикрійші, а в 80-х і 90-х рр. по просту не дають дихати пограничній (київській і переяславській) людности.

В сім часі напади повтаряли ся і по кілька разів до року. „Половці сеї зими воюють нас часто, наче ми їм Подунайці чи що“, кажуть 1190 р. „ліпші мужі“ з Чорних Клобуків, натякаючи на часті тодішні напади Половців і на Подунаве²⁾. Сидючи дуже близько від границь української колонізації, що протягом ХІІ в. значно розпросторила ся в напрямі на полудень, Половці могли дуже легко практикувати подібні пограничні напади. Часом вони, як власне тої зими, залягали де небудь на пограничу і звідси раз по разу наїздили на сусідні землі. Так пограбувавши город Чурнаїв, Половці вертають ся на побереже Виси і тут давши коням перепочити, їдуть на Боровий, „и оттуду же ѣздячи и почаша часто воевати по Рси“³⁾. Руським князям, як ми бачили, приходило ся попросту тримати чи властиво — самим стояти постійною сторожею з військом на пограничу, щоб сим відстрашати Половців від нападів. З другого боку, як підчас свого навалу на Русь в ХІ в., Половці являють ся частими гістьми й за Дунаєм, беручи участь в боротьбі Болгар з Візантією, продаючи свою поміч часом Візантії, ще частійше її ворогам, а заразом, як і на Руси, грабуючи на власну руку задунайські і дальші землі⁴⁾. Хоніат з признаннем підносить, що походи Романа на Половців на початку ХІІІ в. зробили користну для Візантії діверзію⁵⁾.

Але хоч як прикрі були ті часті напади Половців руським землям, одначе їх і порівняти не можна з половецькими нападами з перед століття, або з печенізькими з кінця Х в. Під час поло-

¹⁾ Іпат. с. 317, 369. ²⁾ Іпат. с. 452. ³⁾ Іпат. с. 451.

⁴⁾ Про участь Половців у болгарських справах Успенский оп. с. 244 і далі *passim*. Київська літопись згадує походи Половців на Дунай під р. 1187 і 1192 — с. 444, 453.

⁵⁾ N. Choniatae p. 691.

вецької бурі з кінця XI в. Половці цілими місяцями тримали в облозі руські міста (як Торчеськ, або Переяслав), по кілька місяців перебували, воюючи, на руській ґрунті, приймали й вигравали битви. Тепер же вони числять тільки на несподіваний напад: на вість, що в сусідстві деє є князь, вони полишають свої пляни й тікають. Нпр. під 1190: „їхали до Борового, але почувши, що Ростислав Рюрикович у Торчеську, вернули ся до своїх ватаг“¹⁾, або: „Половці вїхали слідом за Ростиславом і хотіли пустити ся „на воропць“ (на грабування) по землі, але зачули, що Святослав, зібравши військо, стоїть коло Кульдеюрева, тож завернули ся й утікли, покинувши прапори й списи“²⁾. Досить було в 90-х р. XII в. вийти князю на пограниччє деє з військом, аби тим повздержати Половців від нападів, а столїте перед тим вони на руській землі ставали до бою з сполученими полками руських князів (битва над Стугною 1093 р.). Половці уже не годні були вернути ся до колишньої сили і енергії, з котрими вони нищили колонізацію й культуру своїх словянських сусідів в XI в.

На се в першій лїнії вплинуло те ослаблення Половців на початку XII в. Воно не минуло дурно, так само й пізнійші удари — ті походи в степи, що від часу до часу споряжали ся руськими князями³⁾, тай взагалі вся ся боротьба з Русію. Але певне значінне мало й саме житє в сусідстві культурнійших народів та впливи від них. Взагалі всі азійські кочовничо-розбійничі орди на європейськїм ґрунті з часом деґенерують ся, ослаблюють ся, й ся загальна доля спіткала й Половців: вони тратили своє розбійничє завзяте, підпадаючи впливам культурнійшого сусідства. Я вкажу тільки на оден характеристичний симптом: розповсюдження християнських і руських імен серед Половців. Почавши від середини XII в. вони стрічають ся досить часто і то як серед їх „княжих“ династий, так і серед просто значнійших половецьких родин, такі нпр. Василь Половчин, Лавор Половчин, Данило, Гліб Тирієвич, Ярополк Томзакович; хани, що стояли на чолї боротьби з Монголами 1223 р., сини Кончака і Кобяка носять християнські імена — Юрий Кончакович і Данило Кобякович⁴⁾. Се все імена самих „диких“, степових Половців. Нема причини думати, що все то були хрещені, хоч і такі факти певне

¹⁾ Іпат. с. 450. ²⁾ Іпат. с. 452.

³⁾ От як походи Мстислава 1152, 1158, Святославичів 1167 р., Ігоря й Святослава Всеволодича 1184 р. і т. п.

⁴⁾ Іпат. с. 242, 424, 427, 437, 451, 495, 1 Новг. с. 216, Лавр. с. 375.

бували¹⁾. Але сі руські й християнські імена вказують у всякім разі на культурний вплив Руси на Половецьку орду, що виявлявся в тім перейманню імен.

І такий вплив зовсім певний буде, коли пригадаємо численні шлюбні звязки руських династій з половецькими, часті спільні походи Половців з руськими полками і численну руську людність, що жила в самих степах у безпосередній стичности з Половцями. Бачимо близькі звязки між руськими княжими родинами і половецькими — як у Святослава Ольговича з його половецькими вуями, як в родині Володимира Давидовича, котрого жінка Половчанка по смерті чоловіка вернула ся в степи й там вийшла на ново заміж за якогось Башкорда, як у відносинах, дійсно приятельських між старим Котяном і галицькими князями Мстиславом і Данилом²⁾. Бачимо, що між Половцями знаходили ся люди, так перейняті симпатіями до Руси, що вони добровільно виходили з степів на Русь, як Половчин Лавор, що утік з Ігорем Святославичем³⁾. Річ сама собою зрозуміла, не була се якась половецька спеціальність: стикаючи ся з культурнійшим руським елементом, кожда турецька орда з часом мусіла підпасти впливу, як би зі сходу не приходили зовсім сьвіжі в своїй дикості турецькі елементи.

Але вернімося до їх історії.

В XIII в. ми вже маємо дуже бідні відомости про Половців — ба й взагалі про подніпрянську Україну, з котрою вони мали більше до діла. Бачимо тільки з випадкових звісток, що нічого не змінило ся в русько-половецьких відносинах: Половці робили й далі напади на руські землі (нпр. напад на Передславщину 1215 р.)⁴⁾, руські князі теж наводили їх на руські землі⁵⁾, але часом задавали їм і чосу (звістки про походи Романа — що „ревнував своєму діду Володимиру“ і „кинув ся на поганих як лев, губив їх як крокодил“, і переходив їх землю як орел“⁶⁾). Але тим часом над Половцями повис уже меч Дамокля — їх час приходив до кінця, як і їх попередників — Печенігів і Торків, час забирати ся з чорно-

¹⁾ Такий факт маємо 1223 р.: „великий князь половецкый крести ся Бастый“ (Іпат. с. 495). Але се могло бути наслідком тодішніх політичних обставин. По за тим маємо звістки в Никонівській компіляції — І с. 158, 236. Впливи християнства на Половців малює нам Сказаніє о плтінножь Половчинѣ (Памятники стар. рус. литературы I, 71 і Хрестоматія Аристова N 330), де Половець дарує церкві св. Миколи стадо коней.

²⁾ Іпат. с. 242, 343, 503, 1 Новг. с. 216.

³⁾ Іпат. с. 437. ⁴⁾ Лавр. с. 415. ⁵⁾ Лавр. с. 397—1203.

⁶⁾ Іпат. с. 480.

морського дозвілля в дальші краї, під натиском нової азійської орди.

Ся нова азійська міграція тим ріжнить ся від попередніх, що ми досить докладно знаємо її історію. Розміри нових переворотів, викликаних нею, були о стільки грандіозні, так сильно відбили ся на життю різних сусідніх народів, що вони були описані в різних літературах, по більш або менш горячим слідам подій, і дають нам досить докладні відомости про них¹⁾.

Початок руху вийшов від монгольських орд полудневого басейну Амура. До тепер вони не грали визначної ролі і разом з сусідніми турецькими племенами входили в склад турецьких держав — держави „східніх Турків“ (Ту-кіу, Ту-гю), VI—VIII в., і „цивілізованих“ Турків Джунгарії — Уйгурів, до 1000 р. З упадком держави Уйгурів Монголи й сусідні Турки формують ся в кілька незалежних держав, що нужденно жили собі з свого господарства та з тих зривків, які вони від часу до часу робили з сусідніх більш цивілізованих країв — з хинських правительств²⁾ та городів Джунгарії, продаючи їм свою службу проти ворогів. В XII в. Монгольське плем'я було злучено під проводом славного рода Бурджигенів, що виводило себе від предка турецьких народів — сірого вовка; в середині цього століття правив ним Сеугей-багатур, і у нього був син Темуджін чи Темучін. Темуджін рано зістав ся сиротою, й користаючи з цього більшість монгольських колін покинула його. З великою бідою удало ся вдові Сеугея й потім самому Темуджину згрупувати на околиці себе монгольські коліна між р. Ононом і Керуленом, на північно-східнім краю Монголії, і звідси поволі він почав розпросторювати свою владу над сусідніми монгольськими, турецькими, татарськими племенами Монголії. Зміцнивши своє становище, він в перших роках XIII в. розбиває сусідні турецькі держави (Турків-Кераїтів, алтайських Найманів) і стає паном Монголії: загальні збори племен (т. зв. курільтай), скликані ним 1206 року в старій турецькій столиці Каракорумі на Орхоні, оголошують його своїм необмеженим володарем, і він приймає ім'я Чингіз-хана, „володаря незмінного“, чи абсолютного.

Від того часу починають ся великі завоювання Темуджіна. Він розбиває державу Гіа (Тангутів), західню сусідку північних

¹⁾ Про джерела й літературу до монгольсько-татарської міграції див. прим. 15.

²⁾ Хинська держава тоді поділена була на дві держави — полудневу й північну, що воювали між собою, і то та то ся наймала собі в поміч Монголів.

Хин, потім самі північні Хини. Конфлікт з Ховарезмом (теп. Хи-вою) переніс війну на захід. Се була велика турецька держава, заснована в середині XII в., в нинішнім Туркестані, на руїнах сельджуцької держави, вигнаною з Хин династиею Кара-Китай (манджурською родом, як думають). Пограблений в пограничнім ховарезмійським місті хинський караван дав Темуджину привід розпочати війну з Володарем Ховарезма Магометом (1219). Війна була коротка, сили Магомета були знищені протягом кількох місяців, але завойовання Ховарезма зараз поставило на черзі долю чорноморських степів: вони ж були тільки продовженням степів Туркестана (Кіпчак). Крім того є звістка, що Кіпчаки брали участь в війні Магомета з Темуджином, і се послужило причиною походу Темуджинового війська на Кавказ¹).

Найславніших генералів Темуджина Джебе і Субутая вислано з 25-тисячним військом в погоню за Магометом, що втік на захід по розгромі його військ. Вони прийшли по його слідам в Абесгун, на полудневім побережю Каспійського моря, але не застали його живим. Підбивши північну Персію, Субутай і Джебе виступили з проєктом походу в Кіпчак (1220). Темуджін прийняв сей проєкт; провід в експедиції мав узяти син Темуджина Джучі, але він ухилив ся, й похід відбув ся під проводом Субудая. Підбиваючи й нищачи подорожні землі, він з Джебе пройшов полудневим побережжям Каспійського моря на полудневий Кавказ. Знищивши грузинське військо двома наворотами і навідавши ся до Тіфліса, вони перейшли потім через Дербент у степи північного Кавказа, але тут їх стріли сполучені полки Половців, Ясів, Черкесів й ин. кавказьких народів. Перший раз в сім поході битва випала нерішучо. Тоді Монголи почали умовляти Половців і піддобрювати їх дарунками, аби прилучили ся до них, як одноплеменики, й полишили своїх союзників. Половці вагали ся, нарешті полишили своїх союзників і забрали ся від Монголів далі на захід, в чорноморські степи. Та Монголи, погромивши тепер їх союзників, пішли за ними слідом. Битва, що стала ся десь на Подоню (1222 р.), закінчила ся дуже нещасливо для Половців; сила їх погинуло, разом з ханами Юриєм Кончаковичом — найстаршим ханом, і Данилом Кобяковичом, а старий Котян з останками орди відступив на Дніпро, під руські границі, і звернув ся за помочю до руських князів, страхаючи, що ся небезпечність від нового ворога чекає й їх самих.

¹) Що повід до походу в Кіпчак дала поміч від Половців ворогам Монголів, каже одно хинське джерело — історія Гобіля (у Березина Ж. М. Н. П. 1855, IX с. 110).

Як ми вже знаємо, руські князі прийняли сю гадку і прийняли справу Половців як свою. Вони пішли на Монголів, що погромивши Половців, зісталися зимувати в подонських степах, а під час сеї зимівки зробили похід у Крим, де знищили м. Судак. Даремно Монголи умовляли руських князів не мішати ся в їх справу з своїми „хлопами і конюхами — поганими Половцями“, як каже літописне оповідання. Судячи з нього, загальна опінія на Руси теж не була прихильна до такої оборони руськими силами споконвічних ворогів Руси. Але руські князі на се не зважали і пішли глибоко в степи на Монголів.

На р. Калці стала ся головна битва, 31/V 1224. Русь і Половці були розбиті; „обидва війська били ся з нечуваною відвагою, і бій тягнув ся кілька день, нарешті Татари взяли гору“, оповідає сучасне східне джерело. Монголи по сій побіді пройшли до Дніпра, побивши людей в городах, що стріли ся їм по дорозі, й від Виatchева (Новгорода Сьвятополчського) вернули ся назад. Потім пішли на Поволже, на Велику Болгарію, де счинили великі спустошення, й північним побережем Каспія пішли в Туркестан. Не знати, чи стало ся се з наказу Чінгіз-хана, чи з таким малим військом самі його генерали не уважали можливим вдавати ся в дальші авантури. Але сим походом західній Кіпчак введено вже в плян завойовань Чінгіз-хана, і його опанованне від тепер було тільки справою часу.

Чінгіз-хана займали тоді східні справи. В Хинах, і в племенах Їіа почало ся повстанне. Субутая вислано на Хинців, сам Чінгіз звернув ся на Тангутів. Він вмер, закінчивши там свою роботу і вибираючи ся в Хини (1227).

Його державу розділено між синами але вона мала зіставати ся неподільною, під проводом великих ханів, вибраних загальними зборами (курільтаєм). Загальна зверхність зістала ся на разі в лінії третього з синів Чінгіза — Огодая. По турецьким поглядам, на батьківщині, стерегти огнище, мав зіставати ся наймолодший, а старшим належало вести далі батьківську політику. Завойованне Кіпчака віддано на долю Бату, Джучієвого сина, бо Чінгіз-хан був призначив Джучі до походу на Кіпчак, а по иньшим звісткам він і брав у нім участь. Бату — „Батия“ наших джерел, вислано з 150 тис. війська, як рахують азійські джерела, разом з иньшими членами Чінгізового рода, як Іуюк, Байдак, Менке, згадувані у наших літописах. Тим способом двірські партії, що бороли ся за перевагу в спадщині Чінгіза, позбували ся Бату. Дійсним провідником сього походу був Субутай, висланий з Бату; його товариша першого походу — Джебе не було вже на сьвіті. Військо мусіло складати

ся головню з турецьких контінентів; Монголів могло бути там дуже не багато. В наших джерелах єї приходні мають імя Татарів, що обіймало Монголів разом з деякими иньшими племенами (в хинських джерелах Монголи зачисляють ся до „Чорних Татарів“).

Похід розпочав ся 1236 року від уральсько-каспійських воріт. Військо Бату знищило волзьку Болгарію, побивши багато народу. Другий рік присвятило воно правобічному Поволжю (Мордві), а в осени розпочало свій похід по великоросійським землям. Почали від Рязанської землі; спустошивши її й розбивши військо володимирського князя під Коломною, Татари знищили Московське князівство й пішли на Володимир, полишений кн. Юриєм, що відмовивши перед тим помочи рязанським князям, збирав війська на р. Сити, в північно-західнім куті своїх земель. Татари взяли Володимир, спаливши катедру з множеством народу, що в ній замкнуло ся, понищили иньші городи — Суздаль, Ростов, Ярославль, а потім розбили над Ситею й військо Юрія та иньших суздальських князів. Пустошачи все по дорозі, вони пустили ся Волгою в гору, взяли Твер і Торжок, і від Торжка, „люди ськуще акы траву“ пішли на Новгород, але не дійшовши 100 верст („від Ігнача креста“), завернули ся, правдоподібно тому, бо почали розмерзати ся й пеувати ся дороги. Відси вони подали ся на полудень, в степи, кінчити з Половцями. З сього поворотного маршу джерела підносять тільки оден епізод — облогу Козельська в землі Вятичів, що задержала Татарів сім тижнів, і багато їм коштувала людей, але скінчила ся винищенням цілого міста.

В чорноморських степах татарське військо зістало ся коло двох років, підбиваючи Половців і сусідні краї. Повторила ся ще раз історія, котру стільки вже раз бачили наші степи — знищення одної азійської орди другою, сильнішою й сьвіжішою в своїй дикості й воєвничості. Половці пробували боронити ся, але не могли устояти ся¹⁾. Їх остаточний погром став ся в тім же 1238 році. Покінчивши з ними, Бату звернув ся на північний Кавказ, а в осени 1239 р. — на українські землі. Його орди знищили Переяславщину й Чернігівщину; оден відділ приступив і під Київ, але не відважив ся ще перейти за Дніпро.

По сій дрібнійшій війні, що заповнила осінь 1239 і деь частину 1240 р., Бату в осени 1240 р. забрав ся до головного походу на

¹⁾ У Рожера (як низше) Котян каже, що він „довгі літа“ воював з Татарами і двічі мав побіду, але за третім разом Татари захопили його неприємованим і він, не можучи зібрати військо, мусів тікати, а Татари спустошили значну часть половецької землі, позабивавши людей (гл. 2). Оден епізод боротьби ще в Історії Монголів д'Осона II с. 112.

захід. Здасться, головною метою його була Угорщина: на неї чи то за її опіку над Половцями, чи з інших причин, мав він особливе завзяте¹⁾. Але при тім мав він на меті й грабування сусідніх земель. Похід розпочався від Києва. Стративши при нім досить часу, Бату не мав потім охоти гаяти ся коло дальших подорожніх міст: що можна було взяти на борзї, бралося, чого не можна — минало ся. Галицько-волинська літопись пояснює сю спішність Бату радою воеводи Дмитра, що він „бачучи, як Руська земля гинула від поганина“, радив йому спішити ся борше в Угорщину, нім Угри приготують ся до відпору, але правдоподібно Бату мав і без його поради вироблений плян. Головне військо Бату пройшло полудневою Волинею на Галич. Деся в лютім Бату мусїв бути вже в Галичині. Осібні полки, кількома наворотами вислані, спустошили весною Польщу, Шлезк, Мораву, розбиваючи війська, що пробували їм протиставити й не стрічаючи ніде поважнішого опору²⁾. Відти вийшли вони в Угорщину, на зазив Бату, що рушив туди в марті, через „Руські ворота“, з верхівя Стрия на верхівя Латориці, перебивши ся через тутешні „засїки“. Інші відділи орди надтягнули з чорноморських степів через Роднянський прохід на Семигород³⁾. Знищивши в квітні угорське військо над р. Солоною, під ур. Моги⁴⁾, Бату опанував Угорщину й не показував охоту звідси скоро забрати ся. Тим часом як відділи його війська спустошили сусідні землі на полудні (сербські, болгарські), він оголосив, що мешканці Угорщини можуть вертати ся на свої осаді, й їм нічого не буде злого; були зроблені й деякі примітивні заходи для організації землі під татарською зверхністю.

Та незадовго йому прийшло ся перервати свій побут на Угорщині. Як правдоподібно пояснюють вже сучасні джерела, вість про смерть головного хана Оюдая, що наступила в грудні 1241 р., змусила його до повороту. Весною (десь у квітні) 1242 р. він уже вийшов звідти й пішов чорез Галичину й Волинь за Дніпро. Про сей перехід маємо дуже бідні відомості. Галицька літопись згадує тільки, що Бату по дорозі вислав відділ свого війська в північну Волинь, де перебував тоді Данило, з порученням знайти його. Данило був тоді в Холмі; він обсадив його залогою, а сам

¹⁾ В зв'язку з сим треба толкувати і раду воеводи Дмитра, по словам літописи дану ним Бату: „не мози стряпати в землї сей долго, время ти есть на Угры уже поити“ (Іпат. с. 523): він отже знав, що метою походу була Угорщина. ²⁾ До традиції про побіду над Татарами під Голомцем див. критичні уваги у Strakosch-Grassmann'a с. 60 і далі.

³⁾ Rogerii Carmen гл. 16 і 20. ⁴⁾ 11 квітня 1241.

подав ся у Володимир, де був його брат Василько. Татари попустили Побуже аж до р. Володави і не знайшовши Данила, вернули ся „много зла створше христіаномъ“. З рештою з мовчання літописи можна здогадувати ся, що Бату, вертаючи ся, не робив ніяких значнійших заходів коло підбивання міст то що, а бажав борше вернути ся.

Вибори нового великого хана переведено доперва в серпні 1246 р. Лінія Джучі зістала ся й далі на боці: вибрано Огодаєвого сина Їюка, а по його смерті Чингісханового внука (сина Тулуя) Менке. За життя сих великих ханів орда Бату, так звана Кінчацька або золота — стояла в залежності від них. Аж по смерті Менке († 1264), як взяла повну перевагу хинська партія і новий великий хан Хубілай (брат Менке) переніс свою резиденцію в Хини та вповні прийняв хинську культуру, пропав звязок між великими ордами Чингіс-хана, і Кінчацька орда стала самостійною.

Бату, вернувши ся з Угорщини, отаборив ся з своєю ордою на нижній Волзі, де потім з'явила ся ханська столиця Сарай — коло теп. Царева. Розложивши ся тут, вислав він завізвання до руських князів, аби з'явили ся до нього на доказ своєї послухності, й вислав своїх агентів для збирання контрибуції. Розпочала ся залежність земель Руської держави від Орди, про котру будемо говорити пізнійше¹⁾.

Устрій і культура сеї нової орди нам досить добре відомі завдяки численним мемуарам сучасників і взагалі дуже значній сучасній літературі. Чимало є тут анальоґічного з иньшими турецькими ордами, але є дещо й відмінне. Передо всім її сконцентрована політична організація. Подібно до иньших орд, Монгольська теж складала ся з кількох колін, з своєю родовою аристократією, але ся родова організація була взята в рамки воєнної десяточної організації й сконсолідована в деспотичну монархічну організацію з безграничною властю. Десять здатних до війни Монголів складали десяток під проводом десятиника, десять десятків — сотку з сотником, десять соток — тисячку, десять тисячок — тьму, з воеводою на чолі, темником, як вони звали ся на Руси. А в центрі цілої організації — хан з необмеженою властю, що уважав ся покликаним до влади над цілим світом. У відносинах до иньших народів вони нічим не вязали ся й способів не перебирали; головною політикою їх був терор — масове вирізування

¹⁾ В т. III гл. 2.

людности, особливо вищих верств: „коли ще інших милують, то значних і поважних людей ніколи не милують“, як каже, очевидно — побільшуючи, Карпіні. При тім однаке вони все толерували духовенство, по друге — мали велике поважання, властиво — потребу промислу, ремісників і забирали їх до себе. Побут їх не ріжнив ся від попередніх орд: був чисто кочовничий, скотарський. Релігія — натуралістична, слабо розвинена, заступала ся ріжними церемоніями і формальностями, і взагалі не грала визначної ролі в житю, звідти — релігійна толеранція, чи властиво — індіферентизм Татар. Вони приймали релігію культурніших сусідів, і так з часом Кіпчацька орда під впливом магометан Туркестана стає теж магометанською.

Така була ся нова орда, з котрою мала сусідувати протягом століть українсько-руська колонізація, замість попередніх. Прощаючи ся з тими попередниками Татар, мусимо ще коротенько сказати про їх дальшу долю.

Ми полишили Половців в моменті, коли в останнє розгромили їх Татари, в 1238 році. Богато дуже мало їх загинути, якась частина лишилася в степах під власттю Татар¹⁾, але більшість пустилася відразу в еміграцію.

Ся еміграція почала ся ще по першій приході Татар, бо вже він дав зрозуміти виразно, що панованне Половців в Кіпчаку скінчило ся. Так маємо звістку про половецькі ватаги, що пустилися на Кавказ — в Дербент і Грузію, де вони своїми нападами привели до опору сусідні племена, і єї знищили тих Половців²⁾. Є звістки про міграцію Половців в тім часі й на Угорщину³⁾. По другім погромі (1238 р.) бачимо частину Половців, що пустилася за Дунай. Вони переплили в значнім числі Дунай („було їх багато тисяч“, каже сучасник Георгій Акрополіт), не вважаючи на спротивленне Болгарів, і кинули ся грабувати забалканські землі. Потім взяли участь в боротьбі Греків з Латинською

¹⁾ Recueil de voyages IV с. 749.

²⁾ Ібн-ель-Атір (в Уч. зап. акад. наук по I и III отд. т. II) с. 664 (під р. 619 = 1222/3).

³⁾ Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, Голубовського Половцы въ Венгрии с. 4. В звязку з сим могла б стояти звістка, що Половці мали з Угорщини поміч підчас своєї пізньої боротьби з Татарами, в 1238 р. — Strakosch-Grassman op. с. 5. Про ще старшу міграцію, з XI в., говорить Катона т. III с. 793 (але се звістки не конче певні).

імперією, а закінчило ся се все осаженням їх останків на візантійських ґрунтах в різних провінціях, в Європі й Азії¹⁾. Друга частина половецьких орд, може найбільша, під проводом хана Котяна подала ся на Угорщину.

Сучасник — папський легат Рожер, що описав нам сю міграцію Половців на Угорщину, каже, що вона стала ся звиш рік перед походом Татар на Галичину й Угорщину, себто найдальше при кінці 1239²⁾. Коли навязані були зносини з Угорщиною, не знаємо докладно. Рожер каже, що Котян вислав наперед послів до кор. Белі, піддаючись і обіцюючись прийняти християнство, наколи його прийме на свої ґрунти, і Беля по нараді з своїми баронами пристав на се: Половцям були вислані провідники, і ті розсадили їх в різних провінціях Угорщини. Число їх Рожер числить на 40.000 родин³⁾. З пізнійшого часу (другої половини XIII в.) маємо звістки, що вони були осаджені між Дунаєм і Тисою, над Керешом, між Темешом і Марошом⁴⁾. Осажені великими масами, вони довго заховували свій побут, навіть своє кочовниче житє, що більше — їх культура мала чималий вплив на Угрів (не забудьмо, що Угри були такою самою ордою, що прийшла сюди півчетверта століття борше, але теж тільки поволі цивілізувала ся). Навіть серед маґнатів, єпископів, на королівськім дворі запанував половецький вплив, так що папи були тим дуже занепокоєні. На королівськім дворі XIII в. Половці мали при тім великі впливи й стояли з ним в дуже тісних відносинах. Християнізують ся на добре й переходять до оселого житя вони тільки з початком XV в. Останні сліди половецької мови відомі ще в XVIII в.⁵⁾.

Частина Половців мусіла піддати ся під зверхність руських князів та перейти на руські ґрунти. На се вказує той факт, що якихось Половців бачимо по їх погромі й міграції на Руси в ролі помічного війська у Данила і в дуже великій карности й залеж-

¹⁾ Акрополіт (бонське вид.) с. 58 і далі, Нікіфор Грігора (ibid. с. 37.

²⁾ Сам він хибно датує її 1242 р.

³⁾ Rogerii Carmen miserabile super destructione regni Hungariae гл. 2, 3, 8, 14, вид. у Ендлхера Monumenta Arpadiana, також в Monumenta Germaniae, Script. t. XXIX, й новіше — в Historiae hungariae fontes domestici t. IV.

⁴⁾ Fejér Codex diplomaticus V. 2 р. 512.

⁵⁾ Про міграцію Половців на Угорщину й пізнішу їх долю тут спеціальна розвідка проф. Голубовського Половцы въ Венгрии — в київських Універс. Извѣстіях 1889, і особно.

ности від нього. Так в походах Данила між 1245 і 1252 р. літопись кілька разів згадує їх між Даниловими військами¹⁾, а згадуючи про їх участь у битві під Ярославом, дає таку характерну примітку: Половці поїхали наперед і побачили стада ворогів, на переправі не було при них ніякої сторожі, „але Половці не сміли їх пограбити без княжого наказу“²⁾. Справедливо зауважено, що сі Половці з такою карністю зовсім не ті давні степові Половці, котрих звички могли ми бачити протягом двох століть. Правдоподібно, вони осіли ся деє при границях Данилової держави, може деє поблизу Дунаю, дальше від Татар³⁾. Оден з їх старшин — Тігак зветь ся навіть сватом Данила⁴⁾.

Та що по 1252-ім р. про тих Половців в державі й війську Данила більше нічого не чуємо, можна думати, що вони вернули ся назад в степи, під татарську зверхність. Зміцнення татарського впливу в Даниловій державі дуже добре се поясняє: Татари ледво чи полишили б в спокою сих половецьких сецесіоністів. Зрештою сучасник Пляно-Карпінї, згадавши, як Половці розбігли ся були по татарським погромі, додає, що більшість тих, що були повтікали, вертали ся потім назад⁵⁾. Але всі степові Половці дуже скоро мусіли розплинути ся в татарській орді: всякі сліди їх гинуть з другою половиною XIII в.

Мушу сказати ще кілька слів про турецькі кольонії на руських ґрунті. Про се нераз була вже мова в попереднім, а тепер я хочу се зібрати разом й додати де що.

Звістки про турецьку кольонізацію на Руси — про виводи й виходи турецьких ватаг із степу та оселювання їх на руських пограничних землях ми стрічаємо почавши від 60-х рр. XI в.

¹⁾ Іпат. с. 533, 539, 543.

²⁾ Іпат. с. 533. Участь Половців в Ярославській битві, проти угорського війська, виключає можливість здогаду, що сі Половці могли приходити в поміч Данилови з Угорщини.

³⁾ Проф. Голубовский думав (Печеніти с. 233), що оселили ся вони на Поросю, звязуючи з сим родову традицію (XVI в.) Половців-Рожиновських, але Поросє і сусіднє Побожє в середині XIII в. стояли в безпосередній залежності від Татар, і всякі сліди Половців тут з більшою правдоподібністю мусимо звязувати з давнішою половецькою кольонізацією — з XII віка.

⁴⁾ Може зрештою він був сином або иньшим свояком Данилового тестя Котяна. ⁵⁾ Іпат. с. 749.

і від тоді вони повторюють ся при кінці XI в., на початках XII і пізнійше. Бачили ми такі осаді в Київщині на Поросю, в Переяславщині коло Переяслава і в иньших місцях, в Чернигівщині коло Чернигова¹⁾. Але сими припадково звістними місцями очевидно не вичерпуєть ся район сих осад. Його можемо правдоподібно припускати і на чернигівсько-переяславським пограничу з стеном, і на Побожу, і на галицьким Понизю; про Галичину можемо говорити майже напевно, що там були такі кольонії²⁾. По за Україною стрічаємо їх ще в Ростово-суздальській землі³⁾.

Першим матеріалом для сеї кольонізації послужили останки Торчеської орди, по при них Печеніги й Половці. Окрім сих етнічних назв ми стрічаємо для означення сих турецьких кольоністів іще: Берендичі або Берендії (дуже часто), Коуї або Ковуї, Каєпичі, Турпії, і сі імена стрічаємо часто поруч імен Печенігів і Торків і осібно (з них Берендичів ще в XI в., решту аж у XII). Загальною назвою для всіх сих турецьких колін на руським ґрунті було Чорні Клобуки, чорні шапки (зовсім відповідає турецькому: Кара-калпаки). Що правда, сю назву знаємо тільки з Київщини⁴⁾; але взагалі про київських — пороських кольоністів ми чуємо й знаємо найбільше, так що те небогате, що можемо сказати про побут і відносини турецьких кольоністів на Україні, черпаємо з звісток про сих київських Чорних Клобуків. По всякій правдоподібности тут була найбільша маса тої турецької кольонізації, яка була на Руси взагалі. В одній звістці у Ярополка київського рахуєть ся полк Берендичів на 30 тис.; правда, є до сього варіант 1000, та супроти згоди старших версій він не дуже важний⁵⁾. Але щоб і 1000 мужа виставити в поле, для сього треба досить значної маси. З рештою, що Чорних Клобуків в Київщині було дуже значне число, показує дуже визначна роля, яку вони мали

¹⁾ Див. вище с. 282, 336, 347—8, пор. прим. 16.

²⁾ Знаємо, що Василько збирав ся перейняти на свої ґрунти дунайських Болгарів, а заразом, чуємо, до нього „идуть Берендичи, и Печенізи, и Торки“, і він тішить ся тим та робить ріжні пляни з тим, як то у нього будуть Берендичі: при тім він мав у плянах боротьбу з Половцями (Іпат. с. 174). Сього всього не можливо розуміти инакше, як тільки про кольонізацію галицьких земель сими „Берендичами, Печенігами й Торками“. ³⁾ Іпат. с. 239—40.

⁴⁾ В Переяславщині тільки імя с. Каратулів (як вище с. 348) вказує на істнування сеї назви.

⁵⁾ В Іпат. с. 216 і Лавр. 290 однаково — 30 тис., в Воскр. — тисяча.

в її політичному життю. Вони становили дуже важний чинник між елементами київського життя, особливо підчас боротьби за Київ у середині XII в.: „вся Руская земля и вси Чернии Клобуци“ — це дуже розповсюджена формула в ті часи в земських київських відносинах¹⁾. А о скільки чорно-клобуцька міліція поважалась і цінувалась, видно буде з цього одного прикладу: коли Ізяслав ішов на Київ, маючи за собою на пятах військо Володимирка, він казав: „аби нам в'їхати між Чорних Клобуків і злучити ся з ними, то вже, в Бозі надія, не боїмо ся ані Юрія, ані Володимира²⁾“.

Чорні Клобуки заховали на Україні свою релігію — поганамі звуть ся ще в другій половині XII в.³⁾; заховали свій кочовничий, скотарський побут. Були городи — замки, коло котрих вони мешкали і вони часом і звуть ся їх городами — „городи Береди́ничі“⁴⁾, або називають ся іменами поодиноких їх старшин: так стрічаємо город Чорнаїв, може і Кульдекорів, носить таке ім'я. Але ці городи служили їм тільки захистом в небезпечний час, самі ж вони кочували на широких просторах Поросі з своїми стадами і „вежами“ — шатрами. Так нпр. в однім епізоді Чорні Клобуки приходять у поміч Ізяславу „всіми своїми силами, жінок і дітей своїх осадивши (затворивши) в городах на Поросі“⁵⁾, а на другий рік забирають свої кибитки й стада та перекочують під Київ, і цілу сю операцію роблять протягом одного дня — штука можлива тільки при рухливім кочовничім побуті⁶⁾.

Чорні Клобуки правили ся своїми старшинами, що в нашій літописи звуть ся князями. Окрім того бували у них свої віча — наради старшин, а може й взагалі чорно-клобуцької аристократії: „сдумана лѣннии́и мужи в Черныхъ Клобуцѣхъ, и почаша просити у Рюрика сына Ростислава на Половцѣхъ“⁷⁾. Старшини підлягали київським князям і від них діставали в державу поодинокі городи. Тут, правдоподібно, був вплив руського земського устрою, що чорно-клобуцький старшина не був тільки голова своєї орди, а й держатель града“. Бачимо, що поодинокі старшини старають ся виторгувати від князя за свої услуги „лі́нший город“: „коли будеш

¹⁾ Нанр. Іпат. с. 262, 592, 323, 324 і т. и. ²⁾ Іпат. с. 287.

³⁾ Іпат. с. 367 (під 1169 р.), Що правда, маємо нпр. такого Тудора Сатмазовича (Іпат. с. 343). Тудор вправді ім'я руське, але не календарне. Що поодинокі Чорні Клобуки вихрещували ся, неможливого в тім нема нічого. ⁴⁾ шість „городовъ Берендицъ“ — Іпат. с. 409.

⁵⁾ Іпат. с. 279. ⁶⁾ Іпат. с. 295—6. ⁷⁾ Іпат. с. 451, 453.

нас любити, як любив твій батько, кажуть три чорно-клобуцькі старші Мстиславу Ізяславичу, та даси нам по ліпшому городу, то ми відступимо від Ізяслава Давидовича“¹⁾.

В першій половині і в середині XII в. Чорні Клобуки тримають ся разом з київською громадою, підпераять її улюблених князів й похваляють ся своїм руським патріотизмом: „ми умиримо за Руську землю й голову складаємо за твою честь“, кажуть Берендичі київському князю Юрию, правда — як мотив на оборону своїх матеріальних інтересів²⁾. Але в другій половині XII віка, як я згадав, вони починають уже „льстити“, пильнувати власних інтересів, зближають ся до Половців, взагалі — замість зблизити ся й злитися з українською людністю — зближають ся до своїх степових земляків. Се мусіло сильно перешкодити їх дальшій асиміляції з українською людністю.

З татарським походом Бату звістки про Чорних Клобуків в наших джерелах зникають зовсім³⁾. Що з ними стало ся?

В науці досить розповсюднений погляд, що вся маса тих турецьких кольоністів була асимільована українською людністю і внесла таким чином значну турецьку домішку в її етнічний тип⁴⁾. Особливо українських козаків готові були уважати потомками тих зручених Чорних Клобуків: підставою до того послужила ільоса Воскресенської компіляції: „всѣ Черные Клобуки, еже зовутся Черкасы“⁵⁾. Але ся ільоса належить, очевидно, до пізніх московських часів і се не більш як суб'єктивний здогад московського книжника. Саму ж гіпотезу про асиміляцію всієї турецької кольонізації XI—XII в. з українською людністю зовсім не можна признати правдоподібною.

Діло в тім, що ті турецькі кольоністи, як ми бачили, не були з'асимільовані в XII в., навпаки в другій половині сього стоїть вони ще більше відчужують ся від руської людности й зближають ся до степових орд. В таких обставинах не можемо думати, аби в XIII в., перед приходом Татарської орди, чорно-клобуцька

¹⁾ Іпат. с. 344. ²⁾ Іпат. с. 330.

³⁾ Остання звістка під 1235 р. (1236 р. в дійсности): Володимир Рюрикович посилає в поміч Данилови „Торки“ (Іпат. с. 516).

⁴⁾ Див. в прим. 16.

⁵⁾ Воскр. І. 56, є вона і в Лаптевськїм кодексі Никонівської — І. 191. Ся ільоса вплинула вже на Карамзіна, що він вивів козаків від Торків і Берендїв (V. 230 і II пр. 347), і сю гадку перейняв потім Погодін (Ізслѣдованія V. 206) та Самчевський (ор. с.), що властиво лише переказав розділ про Чорних Клобуків з Погодінівської праці.

людність на Україні стратила свою етнічну фізіономію, стала оселою, хліборобською, християнською. З приходом же Татарської орди обставини ще менше давали місця асиміляції пограничної чорно-клобуцької людности: вона опинила ся в безпосереднім суєдстві з новою могутньою рідною собі стихією, що господарила собі всевластно в українських землях і спеціально пограничні землі держала в ближній залежності від себе. Від неї її не ділив той антагонізм, який ділив колись Чорних Клобуків від Половиців; а й захист від неї не міг дати український елемент. Супроти сих обставин я уважаю найбільш правдоподібним, що нова, татарська орда потягнула до себе чорно-клобуцькі ватаги України, чи свідомо, з власної ініціативи, чи силою несвідомої атракції. Тому й не чуємо про них нічого почавши від Татарського походу: тому навіть Пляно-Карпіні, переїздячи Поросє в 1246 р., нічого не згадує про них, хоч як раз там Чорні Клобуки повинні б собі бути тоді панами.

У всякім разі припустити, що єї пограничні чорно-клобуцькі орди разом з українською людністю пережили всі пізнійші пригоди XIII—XV в., разом з нею відступали в ліси підчас пологів і вертали ся звідти назад разом з українською людністю — неможливо. Тому, на мою гадку, тільки дрібні їх кольонії між українською людністю, могли з'асимілювати ся. Головна ж маса мусіла назад вернути ся в степи й злити ся з татарською ордою, як і ті їх земляки, що лишили ся в степах. В результаті в складі української людности вони, правдоподібно, лишили сліду по собі далеко менше, ніж в українській топографічній номенклятурі¹⁾.

¹⁾ Про неї див. в прим. 16.

П Р И М І Т К И.

І. Література до історії Київської держави XI—XIII в.

Історію Київської держави X—XII в. в XVIII—XIX в. трактовано, студіовано й викладано найчастіше як складову частину „руської“ історії, себто історії Російської держави й суспільности. При тім, розуміється, головну увагу звертали на ті сторони її, які стояли в ближшій звязи з історією Російської держави. Про сю систему й її нерациональності див. мою статю в I т. петербурського „Сборника статей по славяновѣдѣнію“, і особно, п. т. : „Звичайна схема „руської“ історії й справа рационального укладу історії східнього Словянства“, 1904. При різних недостачах сеї схеми, коли брати її з становища методичного студіювання історії Київської держави, яко такої, старі курси „руської історії“ положили перші підвалини для пізнання її історії, й мають чимале історичне значінне. Науковий інтерес задержали з них досі лише декотрі. З старших курсів Історія государства Россійскаго Карамзіна, т. I—III (найбільш вигідне й повне виданне Айнерлінга, 1842), має інтерес тільки своїми генеалогічними, хронологічними і т. п. дрібними увагами в примітках. В далеко меншій мірі можна се сказати про Повѣствованіе о Россіи Арцибашева т. I, 1837, писане як коректив до Історії Карамзіна. Історія русскаго народа Полевого, I—IV, 1830—3, написана дуже недбало й некритично, интересна хіба часом оригінальними, а частіше хибними увагами автора, навіяними західньою історіографією. З пізнійших найбільше значінне має Історія Россіи съ древнѣйшихъ временъ Соловйова (почала виходити 1851 р., нові компактні, стереотипові видання тов. Общественная Польза, з показчиком, без років видання). Історію XI—XII в. містять т. II—III її. Не входячи в деталі, Соловйов дає переважно тільки деякі интересні уваги про розвій подій; интересна при тім головню його система родових княжих відносин,

розвинена в дисертації: *Исторія отношеній между князьями Рюрикова дома*, 1847. Подібний перегляд відносин Рюриковичів, як у сій дисертації, але з становища иншої теорії: теорії умови, „договору“ меж князями і діархії князя і віча, дав петербургський професор Сергієвич в дисертації *Вѣче и князь*, 1867 (передрукована в скороченім і дуже зміненім виді в II т. його *Юридических древностей*).

Видані пізнійше курси мають менше значіння: *Исторія Россіи Погодина* (т. I—II, 1871, друге вид. 1872) дає тільки систематизовану збірку відомостей, головнo в руських літописей. *Русская Исторія Бестужева-Рюміна* (т. I, 1872), занадто коротенька, для свого часу інтересна була головнo своєю бібліографією. *Коротенький курс Беляєва* (*Разсказы изъ русской исторіи*, I, 1865), має характер популяризації, але інтересний загальним освітленням (словянофільської школи). Такий же популярний характер мала далеко ширша *Исторія Россіи Гловайского* (I т. в двох частинах, 1876—1880), коротенька *Русская исторія Белова*, 1895, ширша *Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ Павлова* (вийшло дві книжки, 1896 і 1899). З методологічного погляду інтересні в курсах *Погодіна*, *Бестужева*, *Гловайского* огляди поодиноких земель. На значіння земель, як важного чинника в розвою подій давньої руської історії звернув увагу в наукових сферах головнo *Костомаров* своєю статтею: *О федеративномъ началѣ въ древней Руси* (передр. в I т. *Монографій*, український переклад в II т. *Руської історичної бібліотеки*). Його ж *Черты народной южнорусеской исторіи* (передрук і переклад тамже) і популярна *Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей* (т. I, 3 вид. 1888, є український переклад) дають також деякі інтересні уваги і характеристики.

В звязку з тим від 60-х рр., а головнo в 80-х і 90-х розвивається широка монографічна література про поодинокі землі давньої Руської держави, що стала тепер підвалиною в усяких студіях сього періоду. Я вчислю їх в порядку земель. *Исторію Київщини від смерті Ярослава до кінця XIV в.* оглядає мій „*Очеркъ исторіи Киевской земли*“, 1891; окрім того ті події київської історії, де брало участь київське віче, аналізовані в монографії *Линниченка*: „*Вѣче въ кievской области*“, 1881. Для *Чернигівщини* маємо дві монографії: *Голубовского „Исторія Сѣверской земли до пол. XIV в.“*, 1881, *Багалія* теж „*Исторія Сѣвер. земли до пол. XIV в.“*, 1882 (перша коротша, але багатша спостереженнями й оригінальними гадками); окрім того тут треба назвати ще генеалогічну головнo роботу *Зотова*: „*О черниговскихъ князьяхъ по любецкому синодику*“, 1893 (багато натягнутого і непевного, див. мою рецензію в V т. *Записок Наук. тов. ім. Ш.*). Для *Переяславщини* — *Вас. Ласкоронского „Исторія Переяславской земли до пол. XIII ст.“*, 1897, друге

вид. 1903 (слабша, особливо в історичній часті). Для Волини: Андріяшева Очеркъ исторіи Волынской земли до к. XIV ст. (найліпше оброблена географічна частина, історична слабше, внутрішньої історії зовсім нема), Іванова Историческія судьбы Волынской земли до к. XIV в., 1895 (слабша від попередньої, але має ширшу програму); окрім того популярні компіляції писані проф. Петровим, а видані під редакцією Батюшкова з поручення російського міністерства освіти: Холмская Русь, 1887 і Волинь, 1888. Для Галичини є тільки перестарілі вже праці Зубрицького Історія Галичко-русскаго княжества, I—III, 1852, Смирнова Судьбы Червоной или Галицкой Руси, 1860 і Шараневича Історія Галичко-володимирской Руси, 1863; для XIII в. є крім того новіші монографії Дашкевича про Данила і Бузекула про Мстислава Удатного, а для галицького Понизя і Побожя Молчановского Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г., 1885. Для Турово-пинської землі нова монографія Олександра Грушевського: Пинское Полѣсье, част. I, XI—XIII в., 1901; поза тим, окрім поверховного огляду неб. Малишевского в передмові до книжки: Творенія Кирила Туровскаго, К., 1880, Турово-пинська земля входить ще в круг монографії Довнар-Запольского „Очеркъ исторіи Кривичской и Дреговичской земель до к. XII ст.“, 1891. Для Смоленської землі окрім сеї ще гарна спеціальна монографія Голубовского Історія Смоленской земли до поч. XV в., 1895 (чисто історична частина одначе значно слабша). Для Полоцької, окрім давнішої і не дуже наукової „Історії Полотска“ Беляєва, 1872 (Разсказы изъ рус. исторіи) є праця Данилевича „Очеркъ исторіи Полоцкой земли до к. XIV ст.“, 1896. Для Новгороду і Пскова, не кажучи за старі праці: як митр. Євгенія Історія Псковскаго княжества, 1831 (що була властиво першою монографією в сім роді), та Соловйова Обь отношеніяхъ Новгорода къ в. князьямъ, 1845, є монографії: Костомарова Сѣверно-русскія народоправства — Новгородъ — Псковъ — Вятка, 1863 (передр. в VII і VIII т. його Монографій), Беляєва Історія Новгорода Великаго до паденія, 1866, Історія города Пскова и Псковской земли, 1867 (Разсказы изъ русской исторіи т. II і III), але й сеї праці вже значно перестаріли. Праці Прозоровского: Великій Новгородъ по чотыремъ новгородскимъ лѣтописямъ съ дополненіями по другимъ источникамъ, до конца 1-ой четв. XVIII в., і Древній Псковъ по двумъ псковскимъ лѣтописямъ съ дополненіями до к. XVII в. (в Запискахъ рус. огд. археол. общ. IV, 1887) також не заповняють недостачі відповідної монографії для політичної історії сих старих республік. Для внутрішньої історії їх: статі Никитского Очерки изъ жизни Великаго Новгорода в Ж. М. Н. II. 1869, Военный бытъ въ В. Новгородѣ XI—XV ст. (Р. Стар. 1870, I), Історія экономического быта В. Новгорода, 1893, Очеркъ

внутренней історії Пскова, 1873; Качановича Политическое устройство Новгородской республики (Варшав. унив. изв. 1885, II). Для Поволжа: „Мера и Ростовское княжество“ Корсакова, 1872, Борзаковского „Исторія Тверскаго княжества“, 1876, Иловайского „Исторія Рязанскаго княжества“ — передр. в II т. його Сочинений.

В супереч сій етнографічно-областній течії, що розбивала суспільно-політичний і культурно-економічний процес східного Словянства на його етнографічні й територіальні складники, протягом останнього десятиліття появляється ряд праць, що змагають до того, аби представити суспільно-політичну еволюцію давньої Руси в можливо простішій схемі, головню на основі суспільно-економічній — такі нпр. талановиті й популярні Очерки по історії русскої культури П. Милюкова (виходять від р. 1896, досі три томи); Н. Рожкова Обзоръ русской історії съ соціологической точки зрѣнія, ч. I Кіевская Русь (съ VI до конца XII вѣка), 1903 (і йогож коротше: Городъ и деревня въ русской історії, краткій очеркъ экономической історії Россіи, 1902); В. Ключевского Курсъ русской історії, ч. I, 1904. Всі вони одначе Київську Русь трактують досить коротко, і в сїм короткім, сумаричнім трактуванню, характеристичнім взагалі для новіших курсів історії Росії (нпр. в новім курсі петербурського професора Платонова — Лекції по русской історії, Спб., 1904, Київській Руси присвячено всього півтретя аркуша, на 37 аркушів цілого курсу), проявляється не тільки ослаблення заінтересовання Київською Русію, але очевидно — й зріст свідомості — іще невисловленої голосно, але вже відчутій, — слабшої звязи сеї Київської Руси з історією великоросійського народу і його державного життя.

Не так інтензивно, як історія поодиноких земель Київської держави ішло монографічне розроблення різних сторін її політичного життя. Полишаючи на боці літературу устрою Київської держави (вона наведена в т. III), вкажу літературу відносин Київської держави до її сусідів. Для історії відносин Руси до степних орд маємо, окрім старої й неважної, зробленої на підставі Погодіна статі Самчевского: „Торки, Берендѣи и Черные Клобуки“ (Архивъ истор.-юр. свѣд., II ч. I), іще статю Арістова „О землѣ Половецкой“ (Извѣстія Нѣжинскаго института, 1877) і монографію Голубовского „Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ“, 1884 — головна праця для сих справ. Для русько-польських відносин є недокінчена праця Линниченка: „Взаимныя отношенія Руси и Польши“, т. I — до кінця XII в., 1884; доповнення до неї, головню що до шлюбних звязків, служить Genealogia Piastów Осв. Бальцера, 1895. Русько-польськими відносинами XI в. займається й нова книжка Т. Войцеховского Szkice historyczne jedyna-

stego wieku, 1904, але тільки принагідно, і без поглиблення. Для русько-угорських зносин маємо монографію Грота Изъ исторіи Угріи и славянства в XII в., 1889, де зносини Угорщини з Русю обговорені головню від 1141 до 1176. Для зносин з Візантією й землями західньої Європи не маємо нових і повних оглядів; окрім старої праці Вількена Über die Verhältnisse der Russen zum Byzantinischen Reiche in dem Zeitraum vom IX bis zum XII Jarh. (Abhandlungen der Berliner Akademie 1829 p.), нового (але дуже недбало уложеного) конспекта Лопарьова: Греки и Русь, 1898, і досить неповного огляду П. Скобельського Згадки о Руси в жерелах німецьких X і XII ст. (Справовдане академічної гімназії, 1881), зносини з Заходом, о скільки вони операють ся о церковні справи, оглядає нова праця проф. Абрама: Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi, 1904; розкішне видавництво ак. Шлюмберже (Schlumberger) L' eropée byzantine à la fin du dixième siècle, доведене тепер до р. 1057 (т. I, 1896, до р. 988, т. II, 1900, до р. 1025, т. III, 1905, до р. 1057) дає погляд і на русько-візантійські відносини, але без пожаданого поглиблення.

В помічних історії науках для сього періода зроблено досить небагато, виключивши тільки історичну географію. Перше місце займають тут і досі роботи Погодіна — його „Исслѣдованія, замѣчанія и лекціи по русской исторіи“; з них до XI—XIII в. належать т. IV—VII. Тут подані систематично зведені, по ріжним питанням літописні звістки; інтересні головню: словар князів у VI томі, також хронологічні таблиці подій XII в. і каталог руських городів у IV томі. Хронологію Погодін ширше обробляв п. т. „Хронологическій указатель древней русской исторіи“, він друкував ся в Записках одеського історичного товариства, потім у VII т. II ч. Учених Записок II отд. Академіи наукъ. Хронологію Галицько-волинської літописи обробив я в статі Хронологія подій Галицько-волинської літописи (в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. 41, і осібно, 1901) — тут і хронологічна таблиця. Досі не стратили значіння деякі хронологічні уваги в потках Карамзіна і Арцибашева; окрім того треба згадати тут іще дві праці: Muralt Essai de chronographie byzantine, 1855 і 1871, і Bonnel Russisch-livländische Chronographie, 1862. Нарешті тут ще можна згадати недавню статю Покровского Кометы въ русскихъ лѣтописяхъ (Міръ Божій, 1903, IV) (дати комет служать часом до контролі й спростовання літописних дат — таблицка їх є і у Погодіна).

Для генеалогії окрім погодинського каталога маємо ще генеалогічні каталоги Хмырова Алфавитно-справочный перечень государей русскихъ и замѣчательнѣйшихъ особъ ихъ крови, 1870, і Перечень удѣльныхъ князей русскихъ, 1871 (мало приступні і зроблені досить недба-

ло), генеалогічні таблиці Карамзіна й Строева в книзі: „Ключь къ Исторіи Карамзина“, 1844, в Історії Соловйова, і згадану генеалогічну працю Зотова про чернігівських князів. Окрім того кінець сього періоду захоплює генеалогічна праця Екземпларского: „Великіе и удѣльные князья Сѣверной Руси въ татарскій періодъ“, 1889.

Для історичної географії зроблено найбільше. Окрім каталога в Изслѣдованіяхъ Погодіна маємо загальну „Географію начальной лѣтописи Барсова“ (2 вид. 1885) і йогож „Географическій словарь Русской земли (IX—XIV ст.)“, 1865, далі — „Географическо-историческій словарь Россійской имперіи“ Семенова і Słownik geograficzny ziem Polskich i innych krajów słowiańskich Сулімерского, Хлебовского і Валевского (стає багатшим доперва в дальших томах). У всіх майже новітніх монографіях поодиноких земель більш-менш просторі розділи присвячені історичній географії. Нарешті маємо описи поодиноких країв з особливою увагою для історії осад, як Филарета „Историко статистическое описаніе Черниговской епархіи“, I—VII, 1852—8, і таке ж „Ист.-стат. описаніе Харьковской епархіи“ I—III, 1857, його-ж; Антоновича „Археологическая карта Киевской губерніи“, 1895, і такаж „Археологическая карта Волынской губ.“ 1900, Сѣцинского „Археологическая карта Подольской губ.“, 1901 (відбитки в Трудів XI з'їзда); Похилевича „Сказанія о населенныхъ мѣстахъ Киевской губерніи“ 1864 (початок їх видано новим виданням, 1887 р.); Теодоровича „Историко-статистическое описаніе церквей и приходоѡ Волынской епархіи“ т. I—V (не скінчене, виходить від 1888); Сборникъ топографическихъ свѣдѣній о курганахъ и городищахъ въ Россіи — Волынская губернія, 1888, оброблена Самоквасовим (літографоване видання петербурської археологічної комісії): подібна збірка відомостей з Чернігівської губернії при його ж книжці: „Древніе города Россіи“, 1873. Дві серії Стецкого Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym, I—II, 1864, і Zboru i stepu, obrazy i pamiątki, 1888, для давнього періоду не дають майже нічого. Дуже старанно зроблене Историко-статистическое описаніе Подольской епархіи спинило ся на першій томі, 1895 р. Спеціальніші монографії вказані в відповідних місцях сього тому.

2. Джерела й література кампанії 1018 р. (до с. 12).

Для історії війни 1018 р. і походу Болеслава з Сьвятополком на Русь ми маємо окрім Сказанія т. зв. Якова і літописи ще чужі джерела.

Перше місце між ними займає оповідання Тітмара, в кн. VIII гл. 16 його хроніки, і згадка в кн. VII гл. 48. Тітмар, єпископ мерзебурський, писав сю частину хроніки по горячим слідам подій: він умер 1/XII 1018 (є тут вагання в даті року, але 1018 р. майже певний). 1017 р. описав він події сього року, між ними війну Ярослава з Боле-

словом (VII, 48), а вже перед смертю переглядаючи, дописав тут і про похід Болеслава 1018 р., і оповідання про Володимира. Сі вісти він мав, очевидно, від тих Німців, що ходили від імператора з Болеславом на Русь, і в реляції, присланої Болеславом імператору з Києва (він згадує про се посольство в VIII, 16), а що до своєї правдивості Тітмар взагалі має добру славу. Се все надає його оповіданню велику вагу. В головнім воно згоджується з Сказанням, але додає до нього цілий ряд подробиць. Про Тітмара і час написання його хроніки розвідка Kurze: Abfassungszeit und Entstehungsweise der Chronik Thietmars — гановерський Neues Archiv für deutsche Geschichte т. XIV, Wattenbach Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I⁶ с. 355 і далі, до вичисленої у нього літератури треба додати ще: Фортинського Тітмаръ Мерзбургскій и его хроника, 1872, і Голубовського: Хроника Дитмара какъ источникъ для русск-й исторіи (київ. Унив. Изв. 1878). Текст Тітмара в Monumenta Germ. hist. Scr. III; звідти те що належить до Слов'янщини передруковано в Monum. Pol. hist. I; нове видання, з инакшим поділом глав — Курце, Гановер, 1889; я тримав ся давнього поділу.

Окрім того маємо про похід Болеслава оповідання в польській хроніці т. зв. Мартина Галя, Martinus Gallus. Писана століте по війні, вона оповідає про похід Болеслава легенди і анекдоти, що задержали ся в народній пам'яті, а при тім помішала до купи сей похід з пізнішим анальоґічним походом Болеслава Сьміливого 1069 р., так що ті самі подробиці повторяють ся при обох походах — нпр. легенда, що Болеслав ударив мечем у київські Золоті ворота, оповідаєть ся про обидва походи. Болеславова легенда ампліфіковала ся потім далі, і сі дальші ампліфікації, получені з власними недоладними комбінаціями, маємо в балажущім оповіданню Длугоша під р. 1008, 1009, 1018 і 1019. З оповідання Галя одинока подробиця, котру можна з деякою правдоподібністю прийняти для доповнення оповідання иньших джерел — се що на повороті до Польщі на Болеслава напало було Ярославове військо, але було побите. Інтересний мотив дає Галь сьому походу: Болеслав загнуївав ся, що Ярослав не дав за нього сестри. Про се згадує й Тітмар, що Болеслав хотів узяти за себе сю княжну, тільки Тітмар о стільки мудрійший, що не робить се причиною походу.

Текст Галя в I т. Monumenta Poloniae hist., і новіше видання in usum scholarum Фінкля і Кентжинського (Galli Anonymi Chronicon, Львів, 1899). До кампанії 1018 р. належать глави 7 і 10 першої книги. Про сю найдавійшу польську хроніку вийшло кілька розвідок новішими часами: Gumpłowicz Bischof Balduin Gallus, 1895 (Sitzungsberichte der Wiener Akad. m. 132), St. Kętrzyński Gall-Anonim i jego chronika (Rozprawy wyd. hist. XXXVII), Krotoski Gall Scholastyk

poznanski (Kw. hist. 1899), Wojciechowski Kto był Gallus (Szkice гл. VIII) — на жаль, вони головню займають ся гіпотезами про особу автора.

Література кампанії: Karłowicz De Boleslai primi bello Kioviensi, 1866, польська перерібка: Wyprawa kijowska Bolesława Wielkiego, 1872. Липницько Взаимныя отношенія Руси і Польши с. 85 і далі. Аналіза Длугошового оповідання у Семковича Krytyczny rozbiór dziejów Polski J. Długosza, 1887 с. 98—9. Крім того: Врублевскій Свѣдѣнія о Руси М. Галла — київскій Университет. Извѣстія, 1878 і Голубовского про хропїку Тітмара, як вище.

3. Джерела про похід на Царгород 1043 р. і їх суперечности.

Як я вже сказав в текстї (с. 35), ми маємо про сей похід оповідання трох сучасників Візантійців — Пселя, Аталїоти й Скіліци. Текст Скіліци маємо виданий тільки в компіляції Кедрена — Corpus hist. byz. XXXIII р. 551 і далі, Псель в т. IV в Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, вид. Сата (Σάτς), 1874, в с. 143 і далі, Аталїота чи Аталїат (в Аталїї) — в т. XLVII боньского корпусу. Про всіх їх див. у Крумбахера Geschichte der byz. lit. р. 269, 365, 437.

Псель, як оповідає, був сам свѣдком битви коло Царгорода, при особі імператора, але описав її вже згодом (як приймають, ся частина його історії писана між 1059 і 1063 р.). Його сучасник Скіліца, як і не був свѣдком, вістаєть ся в усякім разі теж авторитетним джерелом, бо займав важні урядові позиції в Царгороді в середині XI в. До тодішньої-ж царгородської аристократії належав і Аталїота, що писав в 1070-х рр.

З сих трох джерел оповідання Скіліци важне тим, що він оповідає про цілу кампанію, тим часом як Псель і Аталїота обмежують ся самою тільки битвою під Царгородом і не оповідають дальшого. При тім Псель бодай про неї й про приготування оповідає ширше, а Аталїота зовсім коротко. Оповідання всіх трох джерел про битву дуже згідні (чи не користав Скіліца навіть при тім з Пселя й Аталїоти, котрого праці знав?). Але в оповіданню про початки війни є між Пселем і Скіліцою ріжницї. У Пселя (як і у Аталїоти руський похід виступає повною несподіванкою: про Русинів довідали ся, коли вони вже опинились в Пропонтиді, τῆς Προποντιδος ἔντος ἐγγύθενισαν). У Скіліци ж імператор знає про похід завчасу, і ще під час приготувань посилає на Русь послів, умовляючи не воювати. До сього Скіліца долучає цікаву в усякім разі подробицю: коли війна стала неминуча, імператор казав порозсилати в далекі провінції руських купців, що жили в візантійських містах, і руських вояків, що служили в візантійськїм війську. Друга відміна: у Скіліци пропозиції про згоду робить імператор (раз перед походом, другий — перед самою битвою), але Русь відповідає неможливими жаданнями; у Пселя

Русь сама звертаєть ся з своєю пропозицією й жаданнями, прийшовши під Царгород. В тексті я вибрав ті версії, які уважав більш правдоподібними.

Літописне оповідання про похід 1043 року маємо в двох версіях: коротша в південній і північній версії Початкової літописи, довша в Воскресенськім збірнику. В порівнянню з коротшою редакцією ся довша дає де що важне: участь Варягів, суперечку що до плану кампанії, але разом з тим додано подробицю про чудесну причину бурі, мабуть пізнішу. Обидві версії проминають битву коло Босфора, з рештою дуже близько згоджують ся з Скільцюю. Про сї версії див. розвідку Куніка в книзі Дорна Каспій с. 47 і далі. Найновіше писане про сю війну — у Шлюмберже (див. прим. 1) в т. III с. 460 і далі.

4. Дати Романового походу на Київщину і київського погрому (до с. 224—6).

Хронологія сих подій дуже заплутана. Лаврентієвська літопись — найстарша з компіляцій, що заховала нам серію звісток про українські події 1201—5 р.¹⁾, має заходи Рюрика до походу на Галичину і похід Романа на Київ і на Половців під 1202 р., а що Лаврентієвська літоп. систематично спішить ся на оден рік в сій часті²⁾, перед тим і по тім³⁾, то треба би рахувати 1201 р. Тим часом у Никити Хоніята, сучасника, що писав скоро по подіях, про похід Романа на Половців оповідаєть ся між подіями 1200 і 1201 р. Перед тим (с. 686 боннського видання) оповідаєть ся про арештованне болгарського емігранта Івана-Олексія, що мусіло стати ся десь 1200 р., бо в панеґірику 1199 р. Никита не згадує про нього (див. Успенского Образованіе второго Болгарскаго царства — в XXVII т. Записок одеського університета с. 325). Переходячи від того до історії половецького находу на Візантію, що перервав ся наслідком Романового походу на Половців, Никита каже, що се стало ся на другий рік (τῷ δ' ἐφεξῆς ἔτει); потім наступають події 1201 р. (як повстанне Камізи й згода з Болгарами). Відповідно до того належало б похід Романа на Половців класти десь на початок 1201 року візантійського, вересневого, себто наш кінець 1200 р.; дуже полагати на сей вивід одначе не можна, бо ся частина Никитиної історії має досить плутанини — через невикінчення (див. Успенского 1. с.

¹⁾ Про джерела сих звісток новіші виводи (досить гіпотетичні) у акад. Шахматова *Общерусскія лѣтоп. своды*, Ж. М. Н. П. 1900, XI с. 153 і далі.

²⁾ Тому иньші компіляції (пізнійші), що зачерпнули звістки з сих часів з иньшої компіляції — як Воскр., Никон. й ин. все датують сї події одним роком менше. ³⁾ Див. нпр. дати під 1206 р. — Константин іде до Новгороду, смерть Романа.

с. 322). На підставі Никити дослідники датують сей похід то 1200, то 1201 р. (див. таблицьку при боньськiм виданню Никити с. 900, Muralt Essai de chronographie byzant. с. 261, Успенського I. с. с. 366, Голубовського Печенґи с. 37). Дійсно коли тримати ся Никити, то виходить, як я кажу — що найбільше початок 1201 р., а що по Лаврент. л. він справді став ся „зимою“, то у Никити булаб се зима 1200/1 р. (бо „зимою“ в літописях звичайно значить січень-лютий, часом грудень, але не скорше). Тим часом по Лаврент. л., з тою редукацією її хронології, і по иньшим компіляціям, що опирають ся на тiм же архетипі — була б се зима 1201/2 р. Помирити сї суперечности я не вмію, а розрубувати — принустити у котрогось помилку не можу, бо не маю підстави до вибору між ними.

Меньша трудність в датою київського погрому. В Новгород. він стоїть під 1203 р., і з огляду на випробувану певність її хронології сю дату можна б і прийняти, але в володимиро-московських компіляціях маємо рік 1202 (в Лавр. маємо 1203 р., але знаємо, що Лавр. спішисть ся о оден рік). Сю суперечність одначе розв'язати досить легко: в Новгород. л. ся звістка стоїть першою під сим роком, по ній ідуть иньші звістки і між ними в другій ред. Новгород. — і другий похід Романа; правдоподібно, тут київський погром поставлено під 1203 р. на початок, бо він в дійсности став ся при кінці мартівського 1202 р. (в січні). В компіляціях же володимиро-московських він записаний під 1202 р. як подія з кінця того року = зима 1203 р. Тим способом зійдемо ся в Новгородською літописею.

Таким чином між походом Романа і київським погромом минає коло року — як тримати ся Лавр. л., і коло двох — як тримати ся Хоніята. В своїй Історії Київщини (с. 254) я приймав, що погром став ся зараз по поході Романа на Половців, і не я тільки: так обидві події стоять під одним роком у Воскр. (1202), так приймали деякі попередні дослідники, як Арцибашев, Голубовський; можна б знайти на се натяк і у Хоніята: оповівши про похід Романа на Половців, він каже: *πλὴν οὐδὲ τὰ κατὰ τοὺς Ταυροσκήθας τοῦτους ὁ τότε ἡρόνος παρέδραμεν ἀστασίατα* і оповідає про війну Рюрика в союзі з Половцями з Романом, себто про київський погром (с. 692). Тут є натяк, як бачимо, що се стало ся скоро по поході на Половців, але досить загальний тільки; правда, латинський переклад подає натомість: *eo anno* замість підкреслених слів, але се вже зовсім довільно. Коли не хочемо відкинути зовсім хронології літописей, випадає нам прийняти 1203 р. А роздумуючи, бачу, що воно таки й неможливе, аби Романів похід і київський погром стали ся того самого (мартівського) року: руїна Києва сталась першого (чи другого) січня, а перед тим Рюрик ще спровадив Половців і Ольговичів, і на се треба

було часу, а Роман ходив на Половців зимою, що значить звичайно січень — лютий, часом і грудень, але не скорше як я казав.

5. Література Київщини й Києва.

Київській землі присвячені розділи в курсах Бестужева-Рюміна, Погодіна, Іловайского (див. вище прим. 1), Костомарова Черты народной южнорусской истории. Монографії — моя про Київську землю в XI—XIV в., і Линиченка про віче (див. тамже). Внутрішній політиці Київщині присвячують багато уваги також загальніші праці про політичні відносини Руських земель, як Сергієвича Русскія юридическія древности, Самоквасова Записки по истории рус. государств. устройства (Ж. М. Н. П. 1869, XI—XII), і т. п. Для історичної географії Київщини, історії осад і їх життя — вступний розділ в моїй історії Київщини, гл. VI Географії Барсова, III гл. Печенѣгів Голубовского (про Поросѣ), Археологическая карта Киевской губернии Антоновича, а для західньої частини старої Київщини його ж карта Волинської губернії, далі — Монетные клады Киевской губернии Біляшевського, 1889, Сказанія о населенныхъ мѣстахъ Киевской губернии Похилевича, 1864, і його-ж Уѣзды Киевскій и Радомысльскій, статистическія и историческія записки, 1887 (нове видання в попередньої праці); з старших праць — Историческое обозрѣніе городовъ Киевской губернии (Кіев. губ. вѣдомости, 1846). Західньої Київщини окрім Сборника свѣдѣній о курганахъ и городищахъ Волин. губ. і Теодоровича Описаніе Волин. епархіи (див. в прим. 1) дотикає ще література Болоховської землі, вказана в т. III гл. 2. Спеціальніші статі вказані по часті при тексті, по часті в моїй Історії Київщини.

З городів Київщини велику спеціальну літературу має лише Київ. Окрім праць про Київщину взагалі тут треба згадати — зі старших праць: Берлинського „Краткое описаніе Кіева“, 1820, Фундуклея „Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ“, 1847, митрополита Евгенія „Описаніе Кіево-Печерской Лавры“, 1826, 2 вид. 1831, і „Описаніе Кіево-Софійскаго собора“, 1825, Остромысленского „Исслѣдованіе о церкви св. Іліи“, 1830, статі Максимовича, зібрані в II т. його Сочиненій (1877), „Описаніе Кіева“ Закревского (друге вид. 1868 р., в двох великих томах), Древности Россійскаго государства, Кіево-Софійскій соборъ, I—IV, 1871—87 (рисунки). „Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева“, 1874. Новіше: Захарченка „Кієвъ теперъ и прежде“, 1888 (недбала компіляція, але з гарними фототипіями); Слюсарєва „Церкви и монастыри, построенные въ Кіевѣ князьями начиная съ сыновей Ярослава до прекращенія Кіевскаго великокняженія“, 1892 (Труды Кіев. дух. акад. 1892, I—III); Антоновичъ і Армашевскій „Публичныя лекціи по геології и истории Кіева“, 1897; Петровъ „Историко-топографическіе очерки древняго Кіева“, 1897 (старанно зведений матеріал, — кри-

критика його деяких поглядів, головню що до плану 1628 р. у Голубева «О древнѣйшемъ планѣ Кіева, XII т. Чтеній кiev. истор. товар.»; Петрова ж популярно зроблений огляд: „Кіевъ, его святыни и памятники“, 1896; Айналова і Рѣдина „Древности Кіева“, 1899; сюди ж належить кінцева частина т. V Русских Древностей Толстого і Кондакова; короткий огляд старого Кіива Антоновича в Трудах XI сѣзда II с. 135.

Спеціальнїйша лїтература, новїйша: статї проф. Лашкарьова, вібранї в книзі: „Церковно-археологическія изслѣдованія, очерки и рефераты“, 1898, статї неб. Лебединцева: Олегова могила, Дмитрієвскій монастирь (Чтенія кiev. истор. тов. I), О святой Софіи кievской (Труды III арх. сѣзда I), Описаніе Кіево-софійскаго кѣед. собора, 1882, Историческія замѣтки о Кіевѣ (Кіев. Старина, 1884, X), Кіево-Михайловскій Златоверхій монастирь, 1885, Кіевопечерская Лавра въ ея прошломъ и нынѣшнемъ состояніи, 1886, Еще одна изъ древнѣйшихъ церквей въ Кіевѣ (подольська церква Успенія, Кіев. Старина, 1887), XII. Церковь св. Василія, Спасъ на Берестовѣ ib. 1888, VII); „Кіево-златоверхо-михайловскій монастирь“ (анонїмне) 1899; Айналова и Рѣдина „Кіево-Софійскій соборъ“, 1899; еромонаха Автомина „Кіево-подольская успенская церковь“, 1891; Малышевского „О церкви и иконѣ Богородицы Пирогощи“ (Чтенія кiev. истор. тов. т. V). Лїтература иньших городів Кіївщини — при текстї.

6. Лїтература задніпрянських країв.

Для історії Чернигівщини окрім розділів в вичислених вище загальних курсах маємо монографії про Сїверську землю Багалія й Голубовского і генеалогічну працю Зотова О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику (див. прим. 1). Для історичної географії, окрім згаданих праць Барсова, ще арх. Філарета Ист.-стат. описаніе Чернигов. епархіи, арх. Леонида Церковно-историческое изслѣдованіе о древней области Вятичей (з московських Чтеній 1862 р.), Самовласова — Древніе города Россіи, 1873 (каталог городищ Чернигівської губ.), Голубовского Печепѣги (для історичної географії Посемя), його-ж: Гдѣ находились существовавшіе въ домонгольскій період города: Ворголь, Зарытый Оргушь, Сновскъ, Унѣнѣжъ, Хороборъ? (Ж. М. Н. П. 1903, V). З старших публікацій згадаємо: Маркова О городахъ и селеніяхъ въ Черниговской губерніи, упомин. въ Несторовой лѣтописи — Період. сочиненіе, 1815, XL, Историческія свѣдѣнія о Черниговской губ. і Матеріалы для историко-статистическаго описанія Черниговской губ. — в Чернигов. губ. вѣд. 1846 і 1852.

Для історії Переяславщини, окрім загальних праць і спеціальних розділів, присвячених їй в курсах Погодіна, Бестужева-Рюміна, Іловайського, Барсова, — спеціальна монографія Ляскоронского (див. в прим. 1),

її доповняє його стаття: Городища, кургани и змієвые валы въ бассейнѣ р. Сулы (Труды XI съѣзда); монографіі про Сіверську землю Багалія й Голубовського для Переяславщини дають мало, бо виключно майже займають ся Чернигівщиною після її відокремлення, натомість монографія Голубовського про Печенігів займаєть ся спеціально історичною географією Переяславщини в гл. III. Треба згадати також статі Максимовича про Переяславщину в Собр. сочиненій (головно історично-географічного змісту), збірку статей А. Стороженка: Очерки Переяславской Старини, 1900, Падалки Къ вопросу о времени основанія г. Полтавы (в X т. київських Чтеній). З старших праць згадаю Записки о Полтавской губернии Арендаренка, Полтава, 1849, I—III.

З задніпрянських городів більшу спеціальну літературу має тільки Чернигів, але переважно се старі, маловартні тепер статі: Маркова О достопамятностяхъ Чернигова, в московських Чтеніях 1847 р., особно 1852, 2 вид. 1882, Домбровского Очеркъ города Чернигова и его области въ древнее и новое время, 1846; Котлярова Описание г. Чернигова, Черн., 1851, Маркевича Историческое и статист. описание г. Чернигова (в Чернигов. губ. вѣд. 1852 і в Описанії Філарета). Про чернигівські церкви в княжих часів, окрім старих статей з 40-х рр. (вчислених у Межова Р. ист. библи. III с. 397—8), див. Павлинова Исторія русской архитектуры с. 6 і далі, і його ж стаття в час. Зодчій 1882, VI: Спасо-преображенскій соборъ въ Черниговѣ; Платонова Черниговскіе кафедральныя соборы и ихъ достопримѣчательности² 1899, і реф. проф. Лашкарьова Церкви Чернигова и Новгорода Сѣверска (видано з рукописи покійного, не вповні вигладженої, в Трудах XI съѣзда т. II). Література інших городів вказана при тексті.

7. Література Волини й Побужа.

Література давньої Волини не дуже бідна, хоч і має деякі значні прогалини. Окрім загальних праць, вчислених в прим. 1, згадаю з давнішого: С. Руссова Волинскія записки, Спб., 1809, Максимовича Волинь до XI в. — Кієвлянинъ, II, 1842, Матеріали для історії краю (волинського) и етнографіи В. Комашка, А. Перлштейна і М. Вербицького — Волин. губ. вѣдом. 1854, Карашевича Очеркъ православной церкви на Волини, 1867, Крушинского Историческій очеркъ Волини, 1867, Петрова Краткія свѣдѣнія о монастыряхъ Волынской епархіи, въ настоящее время не существующихъ, 1867 (Волин. еп. вѣд.). З новішого насамперед треба згадати дві спеціальні монографії: А. Андріяшева і П. Іванова і популярну публікацію проф. Петрова (про них див. в прим. 1).

Спеціальніші праці: для Забужа — Крижановського Забужная Русь (стаття загального характеру, передрукована в II т. його Собрания сочиненій, 1890), Лонгинова Червенскіе города, историческій очеркъ, въ связи

сь етнографією и топографією Червонной Руси, Варш., 1885 — книжка интересна вібраним в ній матеріалом, але написана хаотично й не науково; популярна компіляція проф. Петрова Холмская Русь, Спб., 1887. Для Побожа — Н. Молчановського Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г., К., 1885.

Досить значна спеціальна література русько-польських відносин Волини й Галичини XII—XIII в. — окрім праці Линниченка (що кінчить ся останньою чвертю XII в. і для другої половини XII в. дає дуже мало), Бальцера й інших, вичислених в прим. 1, ще спеціальніше: Szaraniewicz Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte, Льв., 1872, К. Górski Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią, Льв., 1875 (з час. Przewodnik naukowy i literacki, (за мало критичне), L. Droba Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami, 1881 (Rozprawy i sprawozdania wydziału hist.-filozof. akademii, т. XIII) (ліпше від попереднього).

Загальна література історичної географії Волини вказана в прим. 1 (головніше: мапа Антоновича, витяги Самоквасова, опись Волини Теодоровича). З поодиноких городів дещо більшу літературу мають лише Володимир, Луцьк і Холм. Про старий Володимир — Памятники старины въ западныхъ губерніяхъ, зом. I—II, 1868, Дверницького Археологическія изслѣдованія въ г. Владимірѣ волынскомъ и его окрестностяхъ (Кіев. Старица 1887, I), йогож Памятники древняго православія въ г. Владимірѣ Волынскомъ, К. 1889, Левичкого Историческое описаніе Владимірѣ-волынскаго храма построеннаго въ пол. XII в. кн. Мстиславомъ Изяславичемъ, К., 1892, И. С. — Мстиславовъ храмъ Успенія Божіей Матери во Владимірѣ Вол., Спб., 1896. Про Холм статі в VII і VIII Памятників старины въ западныхъ губерніяхъ: Іловайского Даніилъ галицкій и начало Холма, Хрущевича Г. Холмъ, й ин.; статя Іловайского (зовсім поверховна) передрукована в II т. його Историческихъ сочиненій (1897); де що інтересніші передруковані тамже резюме його реферата і заміток до нього ір. Уварова про літописну опись холмської катедрн. Про Луцьк статя д. О. Левицького Луцкая старина в V т. київських Чтеній; книжка Стецкого Łuck starożytny i dzisiejszy, Краків, 1876, дає также мало, як і згадані (в прим. 1) праці його про Волинь взагалі.

8. Справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землі при кінці XII віку і васальних князівств польських на Русі.

Справа ся дуже неясна, і я тому мушу трохи ближше коло неї спити ся. Звістки про сю окупацію ідуть з двох джерел: з згаданого (на с. 367) оповідання про кн. Василька дорогичького у Татіщева (III 247), і з оповідань Кадлубка (Monumenta Poloniae hist. II с. 397 і 421).

Татіщев під р. 1181 оповідає про війну Василька Ярополчича князя дорогичького, як він його називає, з Володимиром Володаревичом кн. минським. Володимир минський зайняв був Берестя; за помічю Поляків Василько вигнав його з Берестя, але „бояв ся тут лишити ся“ і посадив у Берестю свого зятя, мазовецького князя, а сам вернув ся назад. Володимир прийшов одначе новим походом, відібрав Берестя й самого Василька з його польськими помічними полками побив на Нурі. Василько потім утік до свого тестя Лешка, а той відібрав Дорогичинську волость від Володимира й прогнав його в Берестя „за Буг“ (отже Берестя, по гадці Татіщева принаймні, не належало до Ярополкової волости). Але що Василько не мав чим заплатити тестеві за його поміч, тож мусів віддати йому свою волость; по смерті ж Лешка „Поляки“ (Татіщев відрізняє „Мазовшан“ і „Поляків“) все відібрали від Лешкових дітей.

Се оповідання має загальне довіре в сучасній історіографії, й дійсно не може бути сумніву, що Татіщев його в цілості з пальця не виссав, але також не може бути сумніву й у тім, що не все в сій оповіданню іде з тої затраченої літописної звістки. Нецеремонність Татіщева в переповіданню джерел загально звістна, і вже а ргіогі треба було б прийняти можливість змін „від себе“ і в сій звістці, але і без того деякі подробиці його оповідання самі зраджують себе, особливо в русько-польських відносинах.

Татіщев говорить про Лешка — виходило б на Лешка мазовецького, сина Болеслава Кучерявого († 1186), але сей Лешко не міг бути тестем Василька, бо вмер занадто молодим і дітей не мав. Не можна також віднайти між польськими князями і Василькового зятя, що сидів у Берестю. Бальцер для виратування Татіщевського оповідання припускає що Василько був оженений з донькою Болеслава Кучерявого (ad hoc припущеною), і на сій підставі Лешко називав ся його зятєм, а Казимир Справедливий, яко стрий Лешка, міг бути названий тестем Василька, „хоч не в близшім значінню того слова“ (Genealogia с. 189). Се дуже круте об'яснення (вивід такої назви тестя вповні неможливий супроти прийнятої в наших літописах термінології для фамілійних відносин) прийняте таким основним знавцем польських династичних відносин для виратування Татіщевських звісток, найліпше показує їх непевність.

Таким чином ціла історія, що Дорогичин в 1180-х рр. був забраний Лешком (ще раз зазначую, що оповідання Татіщева не розтягає сеї окупації на Берестя, як се робить ся у різних новітших інтерпретаторів сеї звістки), а по його смерті відібраний від його дітей якимсь польським князем, набирає досить непевного освітлення, а при тім не знаходить потвердження і в иньших відомостях. Для потвердження Татіщевського оповідання звичайно відкликують ся до Кадлубка, і навпаки. Кадлубек, що

писав в першій половині XIII в., був би добрим свідком, коли б не його нещаслива бомбастична манера, супроти котрої треба в його словах добре відрізняти те, що він дійсно з'яв, і те, що він додав „для краси“ свого оповідання; з огляду на це треба його оповідання приймати більше менше з такою ж обережністю як і Татіщевське.

Даючи загальний погляд на князювання Казимира Справедливого, Кадлубек каже (с. 397): *Sed et Russiae nonnullos iubet accedere provincias: Premisliensem cum oppidis contingentibus, Wladimiriensem cum ducatus integritate, Brescze cum omni suorum incolatu, Drohiczyn cum suorum universitate* — і по сім настує риторичний опис слави Казимира, котрої одним з доказів, очевидно, має служити сей реєстр „прилучених“ до Польщі руських земель. Розуміть ся, вложити реальний зміст в сей реєстр не легко. Бельовський, видаючи Кадлубка, пробував се зробити і так толкував його: звістка про Перемишину належить до обставин по смерті Ярослава Осмомисла, слова про Володимирське князівство належить зв'язати з словами Кадлубка (с. 433), що Роман завдячує своє князівство Казимиру, *apud quem paene a cunabulis educatus, eodemque quo fungitur ab eo principatu est institutus* (Бельовський хоче се розуміти про Володимирське князівство котре мовляв Роман дістав завдяки Казимиру), вкінці звістку про Бересте і Дорогичин він зв'язував з оповіданням Татіщева. Але очевидна річ, що ані Перемишина (тут правдоподібно треба розуміти Галичину взагалі), ані Володимирщина в дійсності ані прилучені, ані підбиті Поляками за Казимира не були, і сей реєстр Кадлубка — гіперболічне прибільшення участі Поляків у руських справах: поміч, давана Поляками галицькому або володимирському князю, перетворюється в „прилучення“ (*iubet accedere*) сих земель до Польщі. Очевидно, що з тим і слова Кадлубка про Бересте й Дорогичин тратять на значінню: поміч Поляків Василюк дорогичинському в його боротьбі з Володимиром мниським (в такім скондензованім виді ніщо не перешкоджає прийняти оповідання Татіщева) вже вистала б Кадлубкови для того, аби й її округи додати до прилучених до Польщі за Казимира.

Він говорить про Дорогичин і Бересте ще низше. Описуючи похід Казимира на Ятвягів на початку 90-х рр., він каже, що похід сей розпочав ся від дорогичинського князя, бо сей *quidam Ruthenorum drohicinensis princeps* заохочував Ятвягів до сих нападів. Казимир обложив його в Дорогичині й він *obsidionum perurgetur angustiis non tam deductionis legibus accedere, quam perpetuae servitutis conditioni subesse*. Отже Дорогичинська земля тоді до Польщі не належала, ані тоді не була прилучена або окупована, й дорогичинський князь зістав ся на своїм столі далі, а скільки знову в словах Кадлубка про його покору правди, а скільки гіперболі, сього не беремо ся відгадати. Бересте фігурує

потім в поході Казимира, урядженім для реституції на столі Берестя руського князя (с. 407); про сей похід широко говорю нижче, в прим. 11, тут тільки зазначу, що Бересте Казимир в сім поході доперва здобуває для свого протегованого князя (як я думаю — Олега Ярославича галицького). При звістній уже нам манері Кадлубка сі два епізоди самі, незалежно від оповідженої Татіщевим історії, давали Кадлубку підставу говорити про прилучення Берестя й Дорогичина до Польщі з неменьшим правом, як про прилучення „Черемиського“ або Володимирського князівства. В дійсности, як ми бачимо з того всього, справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землі вістаєть ся дуже непевною, і з огляду, що Кадлубек нічого позитивнішого про се не оповідає, а в Київській літописи нема ніяких натяків на таку окупацію, треба над нею поставити великий знак запитання.

Треба сказати, що Кадлубківські оповідання (а властиво те перше — про підбиті Казимиром руські землі) мали в польській історіографії великий усьніх і дали причину до досить широко розповсюджененого у польських учених погляду, що за Казимира був на Русі цілий ряд васальних, залежних від Польщі князівств. Про сю залежність дуже серйозно говорив нпр. Гурський в своїй монографії (Stosunki с. 22 пор. 27—8, і т. п.); Бобжинський в своїй історії Польщі (Dzieje Polski w zarysie, I § 28) твердить, що за Казимира цілий ряд руських князів в Галичу, Белзї, Володимирі, Бересті, Дорогичині стали васалами Польщі й прийшли під її безпосередній вплив; вплив сього погляду знаходимо і в Genealogiї проф. Бальцера, де в цитованім уже екскурсі про Василька говорить ся про права Казимира на Бересте (с. 189) і т. п. Сей погляд о скільки опираєть ся на Кадлубковію риторику, як ми бачили, має ґрунт дуже слабкий, але окрім того ґрішить нерозумінням властивого характеру відносин руських і польських князів. Сі відносини опирали ся на родинних зносинх князів, отже мали характер фамілійний, патріархальний; від тих спеціальних родинних звязків, які існували в кождім данім разі — в першій лінії, а в другій — від тих реальних сил, котрими розпоряджав в данім моменті той або сей князь, залежали відносини, як вони укладали ся між певним польським і певним руським князем. Для Сьвятополка „Окаянного“ нпр. Болеслав Хоробрий був „старійшиною“, для Казимира Відновителя Ярослав, для Болеслава Кучерявого його тесть Всеволод Ольгович, для Романа — його вуй Казимир Справедливий. Але виводити з сього загальну залежність Польщі від Руси за Болеслава Кучерявого або Волини від Польщі за Казимира Справедливого було б такою ж наївністю, як нпр. сказати, що Угорщина в середині XII в. уважала своїм сюзереном київського князя на тій підставі, що Гейза зве свого старшого шваґра Ізяслава Мстиславича „отцем“ (Іпат. с. 308).

9. Література Галичини XI—XIII в.

Загальніших праць, що стояли б на рівні сучасної науки для історії Галичини бракує. Окрім загальних курсів, що дотикають ся й Галичини між иншим (вчислені в прим. 1), маємо перестарілі вже монографії: Зубрицького Критико-историческая повѣсть временныхъ лѣтъ Червоной или Галицкой Руси, 1845 (хаотична збірка різних заміток і фактів, хоч трапляють ся й інтересні — для пізнійших часів), його ж Історія древняго Галичско-русскаго княжества т. I—III, 1852—5 — доведена до польської окупації, що до методу й історичного світогляду стоїть вповні на ґрунті Карамзінської історіографії, але зроблена старанно і в значній мірі критично. Смирновъ — Судьбы Червоной или Галицкой Руси, 1860 — коротка і побіжна, Шараневич — Історія Галичско-володимирской Руси, 1863 (XI і XII віки трактовані дуже коротко і мало самостійно). Troubetzkoі La Russie Rouge, Париж, — політичний памфлет. Окрім того згадаю ще статтю Потодіна: Князь Василько Ростиславичъ Теревовельскій (Москвитянинъ, 1849 ч. 22), хоч вона, як і инші його такі статі, не дає нічого окрім парафрази літописи. Короткі конспекти галицької історії, головнo о скільки вона дотикаєть ся тої чи другої столиці Галичини, містять монографійки: В. Ильницькій — Звенигородъ, Льв., 1861, Теревовля, Льв., 1862 (Стародавнѣи галицкіи города), А. Lewicki Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla, Перемишль, 1881, і Szaraniewicz Trzy opisy historyczne Halicza, 1883. Література галицько-польських відносин вчислена вище в прим. 7; для угорських відносин XII в. — монографія Грота Изъ истории Угрии и Славянства въ XII в., Варшава, 1889 і по часті Шараневича Die Hupatios-Chronik. Монографії для історії Галичини й Волини XIII і XIV в. вказані будуть в т. III, при главі II.

Історична географія Галичини досі зовсім не була оброблена систематично в цілості, маємо тільки розкидані замітки або й більші екскурси по історичних працях, та спеціальні монографії й статі. З давнійших праць треба згадати: Зубрицького Gränzen zwischen der russischen und polnischen Nation in Galizien, Льв., 1849 (довго була одинокою солідною працею з історії русько-польських границь) і його ж Історію — її принагідні історично-географічні замітки, мабуть, найцікавійше, що в тій Історії лишило ся; Погодіна Лекції т. IV — перегляд історично-географічного матеріалу літописей для Галичини до 1240; Шараневича Исслѣдованіе на поли отечественной географіи и исторіи, Льв., 1869 (з Сборника Гал. Матиці — головнo займаєть ся давніми дорогами, але при тій подає досить багатий історично-географічний матеріал взагалі; додана й мапа). З новіших праць — Дашкевич в монографії про Данила дає вповні наукову, хоч і не повну, пробу означення границь

Данилової держави (с. 64—74). Барсов в Географії Начальной Лѣтописи дає трошки і для Галичини (гл. V, вид. 2, 1885, натомість його Матеріали для географического словаря не мають для Галичини значіння). Я. Головацький Карпатская Русь (Ж. М. Н. П. 1875, VI) — дещо про границі, але не важне. А. Д(обрянскій) — О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси со временъ св. Володимира (Ж. М. Н. П. 1880, III) — інтерес статі лежить в гіпотезі про Спш, що він належав до Руси, по за тим автор іде головню за Зубрицьким. Петрушевич — Критико-историческія разсужденія о наддѣстрийскомъ городѣ Галичѣ и его достопамятностяхъ, Льв., 1888 (з Вѣстника Народного Дому) — різні принагідні історично-географічні замітки. Филевичъ — Борьба Польши и Литвы-Руси за галичско-владимірское наслѣдіе, Спб., 1890 — в V гл. замітки про русько-польське пограниччє. Зрештою — *Słownik geograficzny ziem Polskich*, Baliński i Lipiński, *Starożytna Polska* (для староруських часів дуже мало), Шематизми трьох галицьких єпархій (особливо Шематизм Перемиської єпархії 1879 р., з історичними примітками, *Schneider Encyklopedia krajoznawstwa Galicyi*, I—II, Льв., 1871—4 (тільки А—В).

З поодиноких галицьких міст більшу літературу має лише Галич. Вона почала розвивати ся ще від 1850-х рр. і особливого розвою доходить в 1880-их рр., під час розкопок, розпочатих коштом галицького сейму. Вчисляю важніше: Петрушевич О соборной Богородичной церкви и святителяхъ въ Галичѣ — Зоря Галицкая, р. 1852—3 і в новій перерібі в Галицкім Историческім Сборнику, ч. I—III (1853—1860). Шараневич Стародавній Галичъ — Зоря галицка яко альбум на р. 1860 і осібно. Иловайскій Городъ Галичъ на Днѣстрѣ, реферат в москов. археологічнім товаристві 1877 р., владжений на підставі автопсії, надр. в збірці Мелкія сочиненія, Мва, 1880; тіж погляди в його Исторії Россіи I, 2 с. 28—9. Шараневич — Старорускій княжій городъ Галичъ — Зоря 1880 р. і осібно. W. Łuszczekiewicz (пок. професор краківської академії sztuk) Kościół w św. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański — Sprawozdania komisji do badania sztuki, т. II, вип. I, Краків, 1880 (основна монографія, з кількома таблицями і реставрованим видом церкви). Петрушевич Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ города Галича теперь костелъ Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшемъ памятникѣ романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII ст., Льв., 1881 (хаотично написана праця — як і пізнійші його писання, але серед нагромадженого матеріалу *de omnibus rebus et quibusdam aliis* є й цікаві звістки). Zacharjewicz (професор львівської політехніки, вже небіжчик) Wykopaliska w Załukwi nad Dniestrem — Dzwignia, 1882 про фун-

даменти церкви св. Спаса і різні дрібні нахідки); Zacharjewicz i Szaraniewicz Wycieczka do Załukwi, Halicza i Kryłosa — Dzwignia 1882 (описъ иньших фундаментів, віднайдених 1882 р., з історичним вступом проф. Шараневича). Szaraniewicz — Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882 skreślone, Льв., 1883 (тут передруковані вичислені вище статі проф. Шараневича і Захарієвича, але без декотрих таблиць, що були подані в час. Dzwignia), з додатком деяких документів до північної топографії Галича і новою статтю д. Шараневича, де він зводить до купи результати своєї студії та веде полеміку з о. Петрушевичом; книжка мусить служити основою всяких дальших студій над Галичем, як цінний збірник матеріалу. Доповненням сеї книжки мають служити статі проф. Шараневича: O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 (Przegląd archeologiczny, III, 1883, з інтересною ситуаційною мапкою); O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w roku 1884 i 1885, Льв., 1888 (тамже т. IV); далі йогож: Указанія въ писанныхъ источникахъ а особливо въ документахъ и актахъ до археологическихъ изслѣдованій (відчити про Галич і Львів), Льв., 1886, Die Franciskanerkirche des h. Stanislaus in Halicz, 1888 (Mittheillungen der. k. k. Centralcommission für Erforschung der kunst- und historischen Denkmale, XIV, тут докладнійше про церкву св. Іллі), Памятники галицко-русской старины въ изображеніяхъ, ч. I, Льв., 1886 — рисунки хрестиків з Галича. Галицькі нахідки з вистави 1888 фотографовані на таблицях I і II (виданих, що правда, тільки в числі 5 прим.), а коментар до них дає Шараневича „Отчетъ изъ археологическо-библіографической выставки, Льв., 1889. Sokołowski — Badania archeologiczne na Rusi Galicyjskiej, 1882 (передр. в Studya i szkice z dziejów sztuki i cywilizacyi). Ziemięcki Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej — Halicz, Kryłos (Zbiór wiadomości, VIII — про безрезультатну розкопку могили коло Крилоса, котру він уважав за Галичину). Петрушевич Критико-историческія разсужденія о наддністрянскомъ городѣ Галичѣ и его достопамятностяхъ, Льв., 1888 (під таким титулом виїшли разом статі його: Археологическія находки близь города Галича, О городѣ Галичѣ за Луквою, О предградіи города Галича за рѣкою Дністромъ, друковані в Вѣстнику Народного Дому, 1882—8, тут повторено і таблицю дрібних находок з Галича, опущену в книзі Шараневича). Продовженням, чи — як каже автор — „въ большей части повтореніемъ вкратцѣ“ служить праця Петрушевича О соборной Богородичной церкви въ городѣ Галичѣ происходящей изъ первой половины XII стол., вип. I—II, Льв., 1899—1900, що починаєть ся полемічним вступом в справі місця Галича і переходить в таку ж satura як і попередня книга (не скін-

чена). A. Czołowski — O położeniu starego Halicza, Льв., 1890 (Рamiętnik II zjazdu historyków polskich, добре написана робота, цінна відомостями про Крилос), його ж реферат (резюме) — Teka konserwatorska, I, 1892. Моя стаття: Печатки з околиць Галича — в XXXVIII т. Записок Н. т. ім. Ш. Маленька замітка В. Дзедушицького в Mittheilungen d. Centralkom., neue Folge, 1902, с. 178, кілька заміток в книзі проф. Абрагама Początki organiz. kościoła łacin., 1904.

По старих історіях Львова — Зіморовича (Leopolis triplex, Opera вид. Гека, 1899), Ходиньцького (Historya m. Lwowa, 1829), Зубрицького (Kronika m. Lwowa, 1884) треба згадати: Вагилевича Początki Lwowa (Kółko rodzinne, Льв., 1860, також екскурс в III т. Akta grodz. i ziemskie). Петрушевича Краткая историческая роспись церковь въ Львовѣ (Галицкій историческій сборникъ), Шараневича Стародавний Львовъ, Льв., 1862 (в серії: Стародавний галицькіи города), Widman Kościół św. Jana Chrzciciela we Lwowie, 1869, Rasp Beiträge zur Geschichte der Stadt Lemberg, Відень, 1870, Kunasiewicz Przechadzki archeologiczne po Lwowie, Льв., 1871, Шараневич Географическо-историческіи статіи, Льв., 1875 (з Временника Ставропіл. Інст. на 1875 р., до Львова належить тут II і III розділ, де автор користується найбільшими актовими матеріалами для в'яснення давнійшої топографії Львова), L. Dziedzicki — Lwów (Słownik geograficzny warszawський, т. V, 1880), Шараневич Указанія въ писанныхъ источникахъ а особливо въ документахъ до археологическихъ изслѣдованій, Льв., 1886 (гл. II — Львів), Czołowski — Lwów za ruskich czasów (Kwartalnik hist., 1891, IV — найбільше солідна розвідка з сеї літератури), Петрушевич Лингвистическо историческіи изслѣдованія о начаткахъ города Львова и окрестностей его, съ възрѣніємъ на предисторическіи времена переселенія словенскихъ и румынскихъ племенъ изъ придунайскихъ странъ въ предкарпатскія области, Льв., вип. I—III, 1893—1897 (не скінчене, друкувало ся в додатках до Вістника Народного дому, характером не ризнисть ся від розправ тогоже письменника про Галич).

З иньших галицьких міст про Перемишль монографія Анатоля Левіцького Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla, 1881, але вона обмежує ся оглядом історичних подій зв'язаних з містом. Про Звенигород є маленька спеціальна література: В. Ільницький Стародавний Звенигородъ, Льв., 1861 (в серії: Стародавний галицькіи города, ч. I), Lam Starożytny Dźwinograd i „Rożne Pole“, Льв., 1887, нарешті моя розвідка: Звенигород галицький, в XXXI т. Записок Н. т. ім. Шевченка: тут дано перегляд спорів про місце Звенигорода, зібрано відомости про нього й описано археологічний матеріал, призибраний останніми часами. Про Теребовлю книжочка В. Ільницького — Стародавня

Теребовля, Льв., 1862 (в серії: Стародавні галицькі города, ч. Ш), але вона обмежується переповіданням літописних подій.

10. Неволя Володаря і галицькі звістки Длугоша.

Про неволю Володаря маємо два сучасні оповідання: Ортліба, абата Цвіфальтенського монастиря, в Швабії, в його історії сього монастиря, писаній між р. 1135 і 1140, і Герборда, в його біографії Отона бамберського, писаній в 1158–9 рр. (Wattenbach II, 188 і 304) — Monum. Pol. hist. II с. 3 і 74–5. Але обидва письменники, хоч досить близькі до події часом, черпали свої відомости з других і третіх рук, від монахів, що бували в Польщі. В польській літературі ми маємо найранійшу версію сеї історії у Кадлубка (Mon. Pol. hist. II с. 350–2), записану отже майже століть по події, і теж уже в зовсім легендарній формі. В руських джерелах маємо тільки коротеньку згадку про неволю Володаря (Володаря яша Дяховъ лєстью) і знову другу — про Петра, що його за зраду мала спіткати потім велика біда (Іпат. с. 206 і 228). При тім літописець покликається на писане про те „въ заднихъ лѣтѣхъ“, правдоподібно — на якийсь епізод, пропущений в сій редакції київської літописи, хоч не неможливо, що він розуміє тут тільки ту коротеньку згадку про неволю Володаря „лєстю“. За те якесь затрачене для нас руське оповідання (може се як раз, на яке покликається київський літописець) використане було Длугошом (I с. 525).

Взагалі я досить песимістично беру здогади про „затрачені для нас руські літописи“, використані пізнішими компіляціями, але в сій часті у Длугоша дійсно можна з всякою правдоподібністю признати якесь добре руське, страчене для нас джерело, а то в сих оповіданнях:

під 1122 р. — про напади на Польщу Володаря й його неволю

під 1126 — про смерть Володаря (з датою), поділ його волости і напад його синів на Польщу

під 1128 — про боротьбу Володаревих синів між собою.

Що Длугош під 1122 р. користувався не з польських джерел, видно з того, що стрівши польську версію сього оповідання (Кадлубка), він не пізнав її й оновив на ново, як особний факт, під р. 1134. Його перше оповідання досить просте, має докладні вказівки: місце *qui Wyszokie apellatur* де зловлено Володаря; дату його повороту до Перемишля; вповні можливі числа викупу; звичайного патріотичного Длугошевого гіперболізму тут не маємо. Тому я вважаю се оповідання найбільш певним і положив його в основу свого оповідання.

Аналізу німецьких і польських оповідань XII—XIII в. про неволю Володаря дав Линиченко в особнім екскурсі в додатку до своєї книги *Взаимныя отношенія Руси и Польши*. Він справедливо виводить з їх аналізи, що версія, мовляв Петро навмисно з тим вступив на службу до

Володаря, аби його зловити (як маємо у Герборда і Кадлубка), була пізнішою варіацією, тим часом як Ортліб такого злого наміру Петрови не надає. Справедливо також цінить він Длугошове оповідання, але зовсім безпотрібно ставить поруч з ним Татіщевське, думаючи, що в обох використане одно затрачене руське джерело, і подібність їх оповідань уважає доказом їх певності. Ся подібність пояснюється далеко простіше: Татіщев тут черпав з Длугоша через Стрийковского (Kronika I. 186), що з рештою траплялося йому й частіше (див. вище с. 999).

До сеї справи див. іще: Mosbach Piotr Syn Włodzimierza, 1865, Semkowicz Krytyczny rozbiór dziejów Długosza, 1887, с. 161—2.

II. Оповідання Кадлубка про реституцію галицького князя Казимиром Справ. (до с. 43).

Кадлубек (Mon. Pol. hist. II с. 407—412) оповідає се так: Казимир іде на Русь походом і насамперед приступає до Берестя та розпочинає облогу. Наступає пояснення цілі Казимирового походу: він хоче вернути якомусь руському князю, сину своєї сестри, його волость, бо сей князь уважався неправним (підміняним), і для того брата його прогнали; дальше довідуюся що й горожане його не хотіли приймати, уважаючи незаконним, а навіть польські вельможі були ображені, що для якогось байстрати розпочата війна. Тим часом наспівають против Поляків руські полки: „Всеволод белзький з боярами володимирськими і галицькими“; але Казимир їх побиває (риторична опись битви й деклямація з сього powodu). „І так здобувши і місто і побіду, він осаджує князем кого був призначив“. Але того ним протегованого князя отруїли слідом свої люде, а його волость Казимир передав з обовязком послушности, (тут наступає дуже важне, а неясне місце) duci Laodimiriae fratri ducis Romano (в продовженню Мержви: duci Laodimiriae Romano, у т. зв. Боґухвала: Ladimirus frater eius per matrem). Дальший розділ розпочинається такими словами: Quem ob meritorium insignia regno quoque Galiciensium Casimiri liberalitas insignivit.... Оповідання дати не має, а вложене між польськими подіями 1181 і 1191 р.; дату дістає воно уже в хроніці Великопольській, т. зв. Боґухвала — 1182 р.

Насамперед повстає питання, що то був за княжич, для котрого здобував ту волость Казимир? Кадлубек каже тільки, що він був старшим сином сестри Казимира і братом Романа, і що його прогнали брати, бо мати признавала його підміняним. Хроніка т. зв. Боґухвала називає його братом Володимира, а zarazом додає, що його батько був угорський король, а вдруге його мати була замужем за руським князем (тут очевидно він має на гадці доньку Болеслава Кривоустого Юдиту, видану за угорського королевича, котрого літописець зве Кольоманом — Mon. Pol. hist. II 508 і 534). Нарешті Длугош, що контамінував звістки Кадлубка

і т. зв. Боґухвала (додавши чимало ще своєї фантазії й помилок), зве сього князя Мстиславом (II с. 112).

В науковій літературі виходили в сій справі все від оповідання т. зв. Боґухвала; найбільш розповсюднений погляд, пущений в курс Бальовским, що тут іде мова про сина Бориса Кольомановича (Monum. Pol. hist. II. 407, прим., з інших праць сей погляд приймають нпр. Шапаневич *Die Hypatios-Chronik* с. 29, *Górski Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią* с. 16 й ин.). Одначе про шлюб Бориса з Болеславною нічого не звісно, ані не знаємо нічого про волости його снів на Руси. Проф. Бальцер, що дуже докладно вияснив неможливість сеї гіпотези, досить правдоподібно припускає, що т. зв. Боґухвал перепіс тут в XII в. історію шлюбу Сальомеї Лешківни з Кольоманом (*Genealogia Piastów* 173—5. Сам Бальцер, вертаючи ся до Кадлубка, приймає, ніби тут іде мова про сина Мстислава Ізяславича, що дійсно, дуже правдоподібно, був оженений з Болеславною, отже думає, що сей Мстиславич був вигнаний братами і вернений на стіл Казимиром. Так дійсно виходило б з тексту Кадлубка, який маємо (текст сей одначе дуже поспованний). Але такого виводу абсолютно не можна прийняти: ми не знаємо Мстиславича вигнаного братами, а в сім часі і зовсім не було на світі з Мстиславичів нікого більше окрім Романа і Всеволода: два иньші брати в 1171 р. вже не жили. Друга трудність: як се так Казимир боронить прав князя, вигнаного, очевидно з того, Романом, а потім його волость, коли того князя струїли, віддає Роману таки, і Кадлубек нічим не мотивує такої перемини в відносинах Казимира до Романа?

Друге питання — яку волость здобував для того князя Казимир? Оповідання Кадлубка дає деякі непевности. Він каже: *Qui (Казимир) Russiam ingressus primam Brestensium urbem aggreditur*. Отже виходило б, що похід тільки розпочав ся Берестем. Але про иньші городи Кадлубек нічого далі не говорить, властиво — в тім тексті, який маємо, не говорить ся, і виходить вкінці, ніби цілий похід зроблено для Берестя. У т. зв. Боґухвала виступає цілею походу Галич, Берестє має другорядне місце, з властивою цілею не стоїть в ніяким звязку. Звідки явив він тут Галич — не знати. Можна б підозрівати, що се був простий його здогад. Але його шукання по хроніках (*in quibusdam cronicis scriptum* с. 534) за об'ясненнем сеї історії в Галичом промовляли б против гадки, що Галич тут з'явив ся тільки з фантазії хроніста. У всякім разі імя Галича, вилко, й привело його потім до того, що він помішав Юдиту з Сальомеєю.

Я думаю, що правду в сій замотаній справі угадав уже редактор Густинської компіляції (XVII в.). Він завважив, що Олега Ярославича „полскія лѣтописцы Мечиславомъ или Мстиславомъ называютъ“, і відпо-

відно до того приточив до оповідання Київської літописи про Олега оповідання Бельського і Кромера про похід Казимира (Полное собр. літописей II с. 321, пор. Кромера вид. Туровського с. 335 — він то зве руського князя Мечиславом, замість Мстислава, і Бельського вид. Туровського с. 212—3). Тільки ставши на сю точку, знайдемо відповідне об'яснення, що то був за князь, признаваний за неправного (дальше, покручене об'яснення — що він був підмінаний) і на тій підставі вигнаний братами (треба тут розуміти Володимира і його союзників — волинських Мстиславичів, котрих Кадлубек хибно уважає братами Володимира Ярославича). Тоді тільки зрозуміємо і те, чому у війні беруть участь „галицькі бояре“ поруч волинських князів (що Роман був союзником Володимира з початку, се каже й наша літопись). Брак ближшої дати і уміщення сього епізоду перед боротьбою 1191 р. теж не противить ся такому об'ясненню. Що Кадлубек називає того князя (Олега) сином Болеславни, зовсім легко поясняється тим, що він уважав його старшим братом Мстиславичів, а Мстислав дійсно, по всякій правдоподібності, був оженений з Болеславною. Мовчання Київської літописи про сей епізод можемо об'яснити простим упущенням, які маємо для галицьких справ у ній і частійше. Більшу трудність роблять отсі деталі Кадлубкового оповідання:

Перше — звідки узяло ся тут Бересте? Друге — чому Кадлубек надання тієї волости (по смерті Олега) Романови відріжняє від надання (як він се представляє) Романови Галичини по вигнанню Володимира? Бо розуміючи так як я, виходило б, що в обох разях іде мова про те саме — що Роман засів у Галичині по вигнанню Володимира. Тут приходить ся признати, що сам Кадлубек, або якийсь редактор його хроніки (сю справу вияснять докладніші студії над текстом хроніки) помилив ся й наплутав. Потреба такого припущення помилки в Кадлубковім тексті, инакше сказати — неможливість в цілості оперти ся на теперішнім тексті, й примушує мене ставити в певною резервою свій здогад, що се оповідання належить до галицьких подій 1187—8 р.

Що до Берестя, то я б уважав найбільше правдоподібним, що тут помішано в одно похід на Бересте і похід на Галичину. Похід на Бересте міг бути десь в р. 1181, як я казав вище (с. 367); під сим роком в річнику Траски є записка: *dux Kazimir devicit Ruthenos*; в сеї ж або подібної записки взяла потім свою дату 1182 р. хроніка т. зв. Богухвала. Але хтось — чи Кадлубек, чи редактор, випустивши Галичину, потім стратив з гадки, що в сїм поході іде мова про Галичину, і сказавши, що сю волость строєного князя дістав Роман, зробив такий перехід до дальшого оповідання про вигнання Володимира, що се, замість пояснення до останніх слів попереднього розділу, стало ніби зовсім новим фактом: „сього Романа щедрий Казимир обдарував також Галицьким королівством“... Дуже

приваблива й наочна поправка кінцевої фрази: замість *duci Laodimiriae fratri ducis Romano* — *duci Laodimiro fratri ducis Romani*, зроблена Бельовским з огляду на Боґухвала, не може бути прийнята з огляду на стилізацію початку дальшої (15) глави Кадлубка. У Боґухвала обидві ці похибки поправлені: в першому епізоді мова іде про Галичину, а другий тільки розвиває його.

Такі труднощі. Я думаю, що вони однак малі супроти тих моментів, які промовляють за предложеним мною трактуванням цього епізоду, і його можна прийняти — хоч би й з резервою.

Що до нападу Володимира на Польщу, то про нього згадує Кадлубек, говорячи про поміч дану Володиміру по угорській неволі (с. 413), без докладнішого означення часу (*quondam*), але не підлягає сумніву, поперше — що це факт певний, бо Кадлубек знає докладно, коли сей напад стався (на свято Успенія), по друге — що він стався по Казимірові поході в інтересах Олега: про сей напад нічого не сказано в оповіданні про той Казимірів похід, протилежно — він виступає як причина вигнання Володимира по смерті Олега (хоч це друге вигнання Кадлубек представляє собі хибно).

Взагалі оповідання Кадлубка про друге вигнання Володимира (див. про нього на с. 453), котре можемо контролювати далеко певнішим оповіданням Київської літописи, показує, що в подробицях польсько-руських відносин Кадлубек часто плутає й помиляється. Це, думаю, усунуває й ті припущення похибок, які я зробив для його оповідання про перше вигнання Володимира.

12. Русько-польсько-угорське пограниччя (до с. 458).

Звітка Угорсько-польської хроніки про це пограниччя звучить так: *Termini Polonorum ad litus Danubii ad civitatem Strigoniensem (Gran) terminabantur, dein in Agriensem civitatem (Ерляв) ibant, demum in fluvium qui Tizia nominatur cedentes, regyabant iuxta flyvium qui Cepla (Топля) nuncupatur, usque ad castrum Galis (нижче: castrum Salis, і так треба читати), ibique inter Ungaros, Ruthenos et Polonos finem dabant (Monumenta Poloniae hist. I с. 505).*

Castrum Salis безперечно *Sóvár* (по угорськи це значить Соляний город) на Ториці, недалеко Пряшева, звістний в XIII в. своїми соляними банями (див. про нього нижче, інакші трактування у Бідермана II с. 58). Означення граничного пункту на Підгір'ю, як бачимо, тільки приблизне (Топля і Шоувар на Ториці). Що до часу, то розуміється хоч означення це перенесено на часи Стефана св., але мусить належати до значно пізніших часів. До яких саме, на це нема згідної відповіді. Хоч генеза і уклад угорсько-польської хроніки останніми часами були предметом кількох спеціальних праць, але вони не дійшли до згідних остаточних результатів.

Проф. Кайндль в статі присвяченій сій хроніці в його *Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen* (Archiv für öst. Gesch. LXXXII) здогадується, що в основі хроніки лежать ґранські записки писані коло 1200 р., а доповнені якимсь Поляком перед кінцем XIV в.; до таких доповнень належить і ся опись границь. І. Рознер в своїй статі *Kronika węgiersko-polska* (Краків, 1886) зачисляє сю опись границь до інтерполяцій хроніки, зроблених в XIII віці. Протівно Кентшинський (*O kronice węgiersko-polskiej, Rozprawy wyd. histor. t. XXXIV*) доводив, що ся опись належить до основного тексту хроніки, писаного якимось Словаком в Кракові в другій половині чи при кінці XI в. Та се мало правдоподібно — що до часу уложення сеї описи спеціально.

В літературі Галичини з сею описею стала ся дивна плутанина. Правдоподібно через помилку, зачитував до неї проф. Шараневич в своїх *Изслѣдованіях* (с. 17) угорського Аноніма, і сю цитату повторив проф. Дашкевич (*Княженіе Даніила* с. 65). Але у Аноніма сеї звістки нема. Цитата проф. Шараневича взята з видання угорсько-польської хроніки у Ендліхера (з лихого видання Ковнацкого) і до неї-ж належить цитата проф. Дашкевича на *Geschichte Polens* Репля, де на с. 653 зацитовано уривок виданий Лелевелем, а взятий з копії зробленої ним, а виданої Ковнацим (див. *Monum. Pol. hist. I 494*). Я застановив ся на сій малій заплутанині, аби дальші дослідники не тратили часу на її розплутування, як трапило ся мині, шукаючи за тими кількома джерелами, що зводять ся до одного.

Крім сеї звістки в історії Галичини для означення русько-польсько-угорської границі пробувано використати оповідання Длуґоша про граничний знак, поставлений кн. Львом на Бескиді: „Бескид (*Byezzkod*), гора коло замка Собня (*Sobien*), що межує землі польські від угорських. На його верху стоїть камінь з руською напiseю, поставлений Львом, давнішим руським князем, для означення границь держав Польської й Угорської. З сеї гори, при її верху беруть початок сі славні ріки: Дністер, Сян, Стрий і Тиса та спадаючи з самого верху гори течуть ріжними дорогами в сусідні краї, себто Польщу, Русь і Угорщину“ (I с. 45). Сю звістку можна розуміти або так, що на тім Бескиді стояв граничний камінь Угорщини й Руси, котру Длуґош а posteriori називає тут Польщею (як на с. 21, де Дністер і Сян течуть in *Polonicales terras*), або так, що Лев поставив той камінь на границі Угорщини, Польщі й Руси. Першим способом розумів її нпр. проф. Шараневич (*Изслѣдованіе* с. 80), другим проф. Дашкевич (*Княженіе Даніила* с. 65—6). Але звістка Длуґоша (полишаючи на боці те, на скільки можемо вірити в існування того Львового каменя) не має ніякої цінн. для означення границь через свою загальність і не докладність. Замок Собень згаданий у нього — се безперечно Собенський замок Кмитів на правім боці Сяна понизше Ліска, на ґрунтах с. Мона-

стирця (про нього див. у Чоловского Dawne zamki i twierdze na Rusi alhickiej, Teka konserwatorska, I с. 109), не Собнів коло Ясла, як думав проф. Дашкевич (I. с.). Як бачимо з того, Собень і верхи Сяну і Дністра — точки зовсім далекі від себе, а з тим і означення границі зовсім недокладне. Так само кажучи Тисі й Сяну та Дністру з одного місця брати початок, позбавляє Другою всякого значіння й сю граничну точку Угорщини й Руси, — хіба брати його слова в такім загальнім значінню, що Русь і Угорщину межували Карпати.

Ал. Добрянський в своїй статі про західні границі Руси (див. прим. 8) пробував довести, що Сандеччина й Спиш належали давніше також до Руси. Його гадка була прийнята деякими російськими дослідниками — нпр. Барєвим Географія² с. 284, Филєвичем Борьба Польши и Литвы-Руси с. 185, але треба признати, що доводи його не йдуть далі деяких правдоподібностей. В XIII в. у всякім разі й Спиш і Сандеччина до Руси не належали, як показують численні польські й угорські документи: Спиш належав до Угорщини, а Сандеччина до Польщі.

13. Скальні городки й печери.

Скальні городки Урича й Бубнища, як також печери в Розгірчу і (подібна) в Страдчу, коло Львова, звертали здавна на себе увагу, й про них писано багато ¹⁾, але багато фантазовано — бачили в них конструкції з дуже ранніх часів, поганські святищі, храми, і в такім дусі ще в 1880-х рр. писав про них польський археолог Кіркор. В р. 1900, ладячи III т. своєї історії, їздив я оглядати городок Бубнища, і в довшій нотці, описавши замочок, вказав на аналогію його з скальними монастирями середнього Дністра та рішучо висловився против гадки, мов би тут були якісь передісторичні оселі — робота камінна, цегляні конструкції на цементі й т. и. вказують рішучо на далеко вищу, й пізнійшу культуру. Наводжу відти опис городка. Самий „городок“ представляється так: на хребті гори, на вододілі рр. Сукели і Опора, серед лісу, висувається ряд високих скал, голих і стрімких. Перед ними тераса обведена валом, в однім місці підмурованим камінням. Стрімка стіна скали зрівняна, і в ній викопано три печери: в середині ширша, в формі неглибокої ніж, трохи вищої як на зріст чоловіка; з двох боків дві однакові печери, з симетрично викопаними входами, що мали, видно, й двері; в середині вони трохи ширші ніж двері і мають з боків по дві кам'яні лавки; над правою печеркою вгорі викопана тераска, як би балькон. Ковані в камени сході ведуть на другий поверх; в різних місцях видно вижолоблені в камени рівнобіжні заглиблення: зложені туди дошки або бруси творили поміст і стіни; подекуди камінь вигладжено; є глибока цистерна. В середині згадане скле-

¹⁾ Література здебільшого зібрана в статі Деметрикевича, як нижче.

пінне з тонких камінних, нетесаних плит. Над ним був третій поверх. Се головний городок. В сусідніх скалах є ще кілька печерок. Поблизу мочар і сліди гати ставка. Камінна робота взагалі досить акуратна.

Я питав ся місцевого селянина про назву „болди“, котрими, зі слів нїби селян, звуть ся сї бубинські печери в літературі (слово се толкують як волоську варіацію *volta* — склепінне), але він сказав, що сеї назви у них не знають: звуть просто „камінь“; нїяких переказів про печери не знають.

Здасть ся, не знаючи сього мого екскурсу, з подібними гадками виступив три роки пізнійше краківський археолог В. Деметрикевич в статі: *Groty wykute w skałach Galicyi wschodniej pod względem archeologicznym* (*Materyały antropologiczno-archeologiczne*, VI, 1903). Оглянувши й описавши городки Бубниця та Урича й печери Розгірча, Більча Золотого, та зібравши відомости про кілька иньших печер східньої Галичини, він також зближає їх зі скальними монастирями середнього Дніпра й скальними городами Криму, та висловляє переконання, що маємо до діла з будовами історичних часів, з оборонними замками в Уричу й Бубнишу, з чернецькими печерами в иньших. Найстаршу традицію про монастир маємо в Синевідську (Іпат. с. 523). Про монастир Розгірче маємо традицію в канонічних описах XVIII в. (у Деметрикевича с. 65); монастирі в Спасі й Крехові, де також є такі печери, загально звістні; в Більчу й Сільці коло Галича заховали ся устні традиції про монастир.

Урич під своїм іменем фігурує мабуть під назвою *Wrucz* між замками, вичисленими в булі з 1369 р. (*Theiner Monum. Poloniae* I ч. 882 — див. про се том IV гл. 1), як взяті й знищені Любартом. З другого боку тут же локалізують замок Тустань, вичислений у Яна з Чарикова між замками побудованими або відбудованими Казимиром (*Mon. Pol. hist.* II с. 627, див. тамже примітку Бельовского). Одна грамота (1539 р.) згадує *arcem seu fortalicium Tustan nuncupatum vel potius rupem tantum inter montes in silvis Stryensibus versus Hungariam sitam* (*Teka konserwatorska* I с. 121), та се могло б підійти й до Бубниця. Але Бельовский запевняє, що він бачив на катастральній мапі сей замок на грунтах Урича (Деметрикевич с. 69, з рукописних записок Бельовского).

Розумієть ся, сї печери й замки могли переходити ріжні стадії. Подібно як печери копані в лесі Подніпровя дуже часто були мешканнями передісторичного чоловіка й ріжними сховинами, перше ніж стати притулком анахорета, так могло бути з вибитими в карпатських вапняках печерами Галичини; (в печері коло Сільця були знайдені такі передісторичні останки, неолітичної культури). Монастир часом потребував укріпленя і ставав оборонним замком. З другого боку традиція про монастир могла з'являти ся *ex post* — нею об'яснювано призначення таких печер.

14. Історична література Угорської Руси.

Література історії Угорської Руси не бідна титулами, бідніша своєю вартістю. Старші писання оглядає Юрій Жаткович в статті *A magyarországi oroszok történetirata* („Історія історіографії Угорських Русинів“), в часосл. *Századok*, 1890, VII—VIII; крім кількох рукописних творів XVII—XIX в., як записки з історії церкви в Угорщині Андреллі (XVII в.), Бабилонича *Historia dioecesana*, Лучкая *Historia Carpathiko-Ruthenorum*, обговорені тут Décsy (Дейчі) *Az magyar oroszokról való igen rövid elmélgedés* („Коротка згадка про Угорських Русинів“), 1797 (Кошиці), Ів. Басиловича *Brevis notitia foundationis Theodori Koriatovics anno 1360 factae*, 1799 і пізнійші праці. Такими були: Mészáros K. (Мейсарош) *A magyarországi oroszok története* („Історія Угорських Русинів“), 1850 (Ужгород); Bidermann *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, Erwerb und ihre Geschichte I—II*, 1862—7 (Інсбрук) — перша наукова праця, на жаль в історичній частині дуже уривкова; Дулишковичъ І. *Историческія черты Угро-русскихъ, I—III*, 1875—7 (Ужгород).

На сїм спинила ся та література. Але є крім того чимало монографій, давніших і новіших присвячених чи то комітатам, залюдненим Русинами, чи то поодиноким місцевостям, виданих особно і в місцевих періодичних виданнях. Так для західного краю руської території дають різні замітки „Річники списьського історичного товариства“ (*A Szepes-megyei történelmi tártulat evkönyve*), іземлинська історична часопись: *Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez* („Матеріали до історії Землинської столиці“), тут нпр.: L. Kapás і G. Dongó *Történeti jegyzetek Zemplén-vármegyéről* („Замітки до історії Землинської столиці“) (р. 1896 і далі), G. Dongó *Zemplén-vármegye történeti földrajza* („Історична географія Землинської столиці“) — *ibid.* 1898—1900 (тут вибірка географічного матеріалу — ріки, урочища, села, до кінця XIII в., але на жаль без зазначення джерел), I. Zsindely *Sárospatak városnak jogi és politikai helyzete a XIII század elején* — („Правні і політичні обставини м. Шарош-Потека до к. XIII“ (ст.) (р. 1896), і т. и. Доси цінні старі монографії *Ciprмая: Szirmay Notitia historica com. Zempléniensis*, 1804, його ж *Notitia politica com. Zempléniensis*, і *Notitia historica, politica, oeconomica montium et locorum viniferorum Zempléniensis*, 1798. Для столиць Ужської й Бережської: *Mészáros Ungvár története* (історія Унівара), 1861; Balogh *Munkácsvár története* (історія Мункача), 1890; Lehoczky T. *Beregvármegye monografiája 3 t.* 1881 („Монографія Бережської столиці“) і його ж історія уніатських парохій Бережської столиці: *A beregmegyei görög-szer tartásu katholikus lelkészségek története a XIX századvégeig*, 1904. Для Мароморошу: Wenzel *Kritikai fejtegetések a Máramaros történetéhez* („Критичні замітки до історії Мармароша“) (в *Akademiai Ertesítő* 1857, містить багато документального

матеріалу), і мармароський дипломатар дра Мігалі (як нижче), як перша частина заповідженої колективної історії Марамарошу. Для Угорчі стара монографія Szirmai Notitia politica, historica, topographica comitatus Ugochiensis, 1805. З загальніших праць історично-географічного характеру згадаю Csánki Magyarország történelmi földrajza a hunyadiak korában („Історична географія Угорщини в часах Гунїадів“, є вказівки й для XIII—XIV в., але неповні; Угорська Русь в I т. 1890). Rupp Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre („Топографічна історія Угорщини з особливим оглядом на інституції церковні“), до Угорської Русі належать томи II і III, Будапешт, 1872 і 1876).

Важніші збірки документального матеріалу XII—XIII віку такі: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis, opera G. Fejér, до XIII століття належать т. II, III. 1—2, IV. 1—3, V. 1—3, VI. 1—2, VII. 1—5, 1829—41 (при цитатах сей кодексу означаю буквою F., римська цифра значить том, а арабська по ній — частину); Codex diplomaticus Arpadianus continuatus, ed. G. Wenzel, т. I—XII (Arpádkori új okmánytár — Monumenta Hungariae historica diplomataria т. VI—XIII, XVII, XVIII, XX, XXII, 1860—74 (сей кодексу означаю буквами C. A.); Codex diplomaticus patrius hungaricus (Hazai okmánytár), т. I—VIII, 1865—1891 (означаю його буквами C. P.). Окрім сих великих дипломатарів загального характеру містять документи з руської території поменші або спеціальніші збірки, як Diplomatarium comitatus Sarosiensis, eruit Wagner, 1780; Mihályi I. Máramarosi diplomák a XIV es XV századból („Мармарошські документи XIV—XVI в.“), 1900; Sztaray család oklevéltára 2 т. (Архів родини Старай, власників с. Стара в Землинськім ком., документи з Землинської й Ужської ст.); Zichy család okmánytára (Архів родини Зічі); Hazai oklevéltár (Архів до історії вітчизни) 1234—1536, вид. Nagy I., Deák F., Nagy G., Пешт, 1879 (м. п. з Землинської й Ужської столиці, до історії родини Desseffy). Вкінці Levéltári kutatások (Архівні розвідки) А. Комаромі, (Komáromy) в Történelmi Tár 1903, що містять чимало документального матеріалу з руських комітатів.

В першім виданню моєї Історії я подав був в примітках реґести з документів до території Угорської Русі. Замість доповняти їх і розширяти, постановив я сим разом їх вилучити: їх збірку, доповнену й продовжену до пол. XV в. задумую видати осібно, спільно з дром Томашівським, що від студій сучасної Угорської Русі останніми часами звернув ся до її історії (результатами його занять Угорською Руссю мав я спрому покористувати ся при сїм, другім виданню книги).

До угорських слів, що трапляють ся нижче, треба пояснити що до вимови: неакцентоване а вимовляється нижче, треба пояснити що до вимови: неакцентоване а вимовляється близько як о, акцентоване о як

ов, ё переважно як ей, ъ як и, ѳ як ив, ѵ як фран. ц, ѷ як фран. цв, ch (в старій транскрипції) і cs в сучасній читають ся як ч, cz як ц, s як ш, sz як с, zs як ж, гу як дь, лу, ну, ту — як ль (майже й), нь, ть.

15. Література монгольсько-татарської міграції.

Грандіозні монгольські завоювання були описані сучасниками і пізнішими письменниками в численних творах хинських, турецьких, перських, арабських, словянських, західньо-європейських; їх довгий (але неповний) реєстр див. при книзі Гамера. З орієнтальних джерел найбільш важне: для першого походу в Кіпчак сучасні звістки ібн-ель-Атіра (виїмки з нього в II т. Учених Записок т. I и III отд. петерб. академії і у Тизенгаузена, як вище); піднесу, що його оповідання дуже близько згоджується з руськими оповіданнями про перший прихід Монголів на Чорномор'є); для иншого головним джерелом служить перський „Історичний збирач“ великого визира монгольської держави Гулагідів Рамід-ед-діна († коло 1318 р.), споряджений на підставі урядових актів і монгольських джерел; в цілости він досі не переложений: французький переклад Quatremere Rachid-ed-Din Histoire des Mongols de la Perse, 1836 обіймає тільки історію Гулагу; російський переклад уривків з нього подав Березін в Ж. М. Н. II. 1853, V і 1855, IX (про походи на Русь), в Трудах восточ. отдѣл. археол. общ. т. XIII і Записках йогож т. XIV. З пізніших компіляцій згадаємо монгольські Алтун-тобчі („Золоте скорочення“) з рос. перекл. вид. в VI Трудів вост. отд., і Ssang-Ssetsen, нім. перекл. Шмідта вид. в Петербурзі, 1829, турецька комп. Абульгазі, новий франц. перекл. Desmaisons, Спб., 1875. Хинські джерела зібрані і використані в давніших працях: Іоакима Бичуріна Собрание свѣдѣній о народахъ средней Азии и Исторія первыхъ четырехъ хановъ изъ дома Чингизова, 1829, Васілева Исторія и древности восточной части средней Азии (Записки археол. общ. IV), Bretschneider Notices of the mediaeval geography and history of central and Western Asia drawn from Chinese and Mongol writings, 1876, йогож Chinese mediaeval travellers, 1875, Stanislas Julien Documents historiques sur les Tou-Kioue, 1877, Imbault Huart Recueil de documents sur l'Asie centrale (Bibliot. de l'École des langues orientales, v. XVI, 1881), Rosny Les peuples orientaux connus des anciens Chinois d'après les ouvrages originaux, 1881. Вірменські джерела — Delaurier Les Mongols d'après les historiens arméniens (Journal Asiatique, 1858) і Патканова Исторія Монголовъ по армянскимъ источникамъ Спб., 1873—4. Виїмки з арабських джерел про монгольську орду в Європі — Тизенгаузенъ Сборникъ матеріаловъ относящихся къ исторіи Золотой Орды, Спб., 1884. З західніх джерел найважливіші для нас подорожі Плано Карпіні (1245—7) й Рюйсброка (1253), бо містять важні звістки про чорномарські степи

(видані в IV т. *Recueil de voyages et de memoires publié par la Société de Géographie*, IV, 1839), і звістки принесені з Руси на Ліонський синод — у Матвія Парижського (*Chronica maijora t. IV в Scriptores rerum britannicarum*), також сучасні листи в *Monum. Germ. hist. Scr. XXVIII* і в *Annales Burtonenses (Monum. Germ. hist. Scr. XXVII)*.

Про руську повість про перший прихід Монголів була вже мова вище — с. 243. Про похід 1237 р. на Рязань маємо особну повість, втягнену в скороченню в Лаврентієвську літ., а в цілості звістну з пізніших збірників (надрукована з варіантами у Срезневського *Свѣдѣнія и замѣтки ч. XXXIX*). Про дальший похід на Поволже маємо особні версії в Лаврент. і 1 Новгородській. Зовсім самостійне оповідання Галицько-волинської, що головню займаєть ся українськими землями.

Важкійша література: D'Ohsson *Histoire des Mongols*, 1834, I—IV; Hammer-Purgstall *Geschichte der Goldenen Horde*, 1840 (перестаріла вже), Березинъ *Очеркъ внутренняго устройства улуса Джучіева* (Труды вост. отд. археол. общ. т. VIII), йогож *Первое нашествіе Монголовъ на Россію* Ж. М. Н. П. 1853, V і *Нашествіе Батые на Россію* — *ib.* 1855, IX, Куніка в II т. Уч. Зап. Акад. по I и III отд. Erdmann *Temudzhin der Unerschütterliche*, Leipzig, 1862, Wolff *Geschichte der Mongolen*, Breslau, 1872, Howorth *History of the Mongols*, London, 1870, Strakosch-Grassmann *Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den J. 1241 u. 1242*, 1893, Cahun *Les Revolutions de l'Asie* — Lavissee et Rambaud *Histoire générale* II, 1893, йогож *Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des origines à 1405*, 1896. Olcsváry *A muhi esata* (Szazadok 1903) (про похід на Угорщину (1241 р.).

16. Чорноклобуцька кольонізація на Руси — її сліди в сучасній топографії й питаннє про її впливи на український етнічний тип.

Спостереження над топографічною термінологією України дають інтересні вказівки на район турецької чи чорноклобуцької, уживши старого київського терміну, кольонізації, і при бідности історичних звісток віддають нам часом цінні прислуги. Нпр. розпространеннє їх на правім боці Роси (в Таращанськім повіті) дає першорядний доказ, що пороська кольонізація XII—XIII в. переходила значно за Рось; аналогічні назви в Переяславщині, Чернигівщині, на Волини служать майже одинокими вказівками на розміщеннє тих осад. Тому пожадано, аби місцеві люди доповняли своїми звітками викази назв і урочищ. Не претендуючи на повноту, я вказую такі назви тут. І так маємо в Чернигівщині: Печенюги в Новгород-сівер. пов., може й Печеники в Стародубськім, Торкин у Стародубськім, Козар і Козари в Козелецькім, Козаричі в Суразькім. В Полтавщині: Вел. і М. Каратулъ в Переяславськім, Козариха в Гадяцькім. В Харківщині с. Печеніги в Чугуєвськім пов.

і гора Печеніги коло Чугуєва, Торчинове городище в Богодухівському, Торське в Купянському, Хозарське городище і коло нього ур. Хозаревське в Валківському. В Київщині: ур. Торч коло Безрадиц у Київ. пов., Торчин і р. Торчанка (або Турчанка, приток Уші) в Радомисльському, Торчиця на р. Торчиці і в сусідстві — с. Торчеський степок в Таращанському, тамже р. Торча (приток Тикича) і Торчицькі взгіря між с. Богатиркою і Литвинівкою, Велике і Мале Половецьке в Васильківському, Кумановка в Бердичівському (самий Бердичів дехто виводив від Берендичів); додаю ще ліс Печеніжець коло Росави в Грамотах в кн. литовських с. 20 (з XV в.). На Волині: Торчин у Луцькій, Половецьке в Житомирському. В Берестейщині — Половці в пов. Берестейському, на Чорній Русі — Торчиці в пов. Новгородському. На Поділі: Торчин Литинського п., Торків Браславського, Куманівці Литинськ., Куманів і Куманівка (його присілок) в Проскур. В Галичині: Берендівичі і Торки в Перемишльському, Печенія в Перемишлянському¹⁾, Печеніжин у Коломийському, могила Печеніги коло Звенигорода в Бобрецькому, Половці в Чортківському, Половець ур. коло Міновець в Сокальському, Торки в Сокальському, Торчиновичі в Самбірському, Куманів у Тішанівському.

Перегляд сих осад і урочищ дає дещо й для питання, про асиміляцію і впливи чорноклобуцької колонізації на український етнічний тип. Характеристично, що знані ймення ми стрічаємо по за степовим пограничем тільки в дуже рідких, спорадичних випадках; про асиміляцію ж пограничної колонізації говорити досить тяжко. Зрештою, хоч гадки про сю асиміляцію висловлювано досить часто, але дальше загальних висказів вони звичайно не йшли. Вкажу статі Ол. Яблоновського з історії української колонізації (*Etniczna postać Ukrainy* — *Kw. Hist.* 1893, *Źródła dziejowe* XXII, гл. III і в інших місцях, пок. Смірнова. Значеніє урало-алтайських племенъ въ образованіи и исторіи русской народности (Вѣстникъ самообразования 1903 ч. 34—5). Той же погляд знаходимо у проф. Голубовського Печеніги с. 152, сильно заакцентував його й Белов у своїй Історії Росії (1895 с. 7, 41), й ин. Сіж історичні погляди рішучо вплинули на д. Гильченка, що в своїх антропологічних студіях підносив турецькі елементи в українськiм антропологічнiм типі. Свої примітки до сеї теорії, в значній мірі навіяної паралелізмом із финськими впливами на великоруську народність, подавав я в рецензіях на згадані праці в Записках Н. Т. ім. Шевченка — т. VIII, XVII, XVIII, LV.

¹⁾ Петрушевич бачив в тім доказ, що сюди сягали печенізькі кочовища (Н. сборн. 1865 с. 39) і се повторив проф. Дашкевич у своїй статі про грамоту Берладника (с. 370—1), в зовсім категоричнім тоні.

Реєстр київських князів.*)

1	Володимир	979—1015
2	Святополк син Володимира	1015—1019
3	Ярослав син Володимира	1019—1054
4	Ізяслав син Ярослава	1054—1068
5	Всеслав, з полоцької династії	1068/9
6	Ізяслав, вдруге	1069—1073
7	Святослав, син Ярослава	1073—1076
8	Ізяслав, в третє	1076—1077
9	Всеволод, син Ярослава	1077—1093
10	Святополк, син Ізяслава	1093—1113
11	Мономах, син Всеволода	1113—1125
12	Мстислав, син Мономаха	1125—1132
13	Ярополк, син Мономаха	1132—1139
14	Вячеслав, син Мономаха	1139
15	Всеволод, внук Святослава (7), з чернігівської династії	1139—1146
16	Ігор, брат Всеволода (15)	1146
17	Ізяслав, син Мстислава (12)	1146—1149
18	Юрій, син Мономаха	1149—1150
19	Ізяслав (17), вдруге	1150
20	Юрій (18), вдруге	1150
21	Ізяслав (17) і Вячеслав (14) разом	1150—1154
22	Ростислав, брат Ізяслава (17)	1154
23	Ізяслав, внук Святослава (7), з чернігівської династії	1154/5
24	Юрій (18), в третє	1155—1157
25	Ізяслав (23) вдруге	1157—8
26	Ростислав (22), вдруге	1159—1161
27	Ізяслав (23), в третє	1161
28	Ростислав (22), в третє	1161—1167
29	Мстислав, син Ізяслава (17)	1167—1169
30	Гліб, син Юрія (18)	1169—1171

*) Число поставлене в скобках при імені князя показує під котрим числом він приходить вперше в сім реєстрі.

31 Володимир, син Мономаха (11)	1171
32 Роман, син Ростислава (22)	1171
33 Михалко, син Юрія (18), з сузд. династії	1172
34 Рюрик, син Ростислава (22)	1173
35 Ярослав, син Ізяслава (17)	1174
36 Роман (32), вдруге	1175—1176
37 Святослав, син Всеволода (15), з чернігів. династії	1176—80
38 Рюрик (34), вдруге	1180—1
39 Святослав (37), в третє	1181—1194
40 Рюрик (34), в третє	1194—1200?
41 Інгвар, син Ярослава (35)	1200?—1202
42 Рюрик в четверте	1203
43 Ростислав, син Рюрика	1204—5
44 Рюрик в п'яте	1205—6
45 Всеволод Черний, син Святослава (37), з чернігів. дин.	1206
46 Рюрик в шесте	1206
47 Всеволод Черний вдруге	1207
48 Рюрик в семе	1207—10
49 Всеволод Черний в третє	1210—1212
50 Інгвар (41), вдруге	1212
51 Мстислав, син Романа (32)	1212—1223
52 Володимир, син Рюрика	1223—1234
53 Ізяслав, син Мстислава (51)	1235
54 Володимир (52), вдруге	1236
55 Ярослав, внук Юрія (18), з суздальської династії	1236—8
56 Михайло, син Всеволода (45), з чернігівської династії	1238—9
57 Ростислав, син Мстислава (51?)	1239
58 Данило галицький	1240
59 Михайло, вдруге	1241—1246
60 Ярослав (55), вдруге	1246

Пояснення до генеалогічних таблиць.

Значки й скорочення при іменах: * родив ся, † умер, к. — коло, л. — після, пр. — перед, зг. — згадуєть ся, с. — син, д. — донька, ж. — жінка, нешл. — нешлюбна жінка, підложниця, незв. — незвідний на імя.

Римські цифри з лівого боку означають генерації почавши від Ігоря. Звичайно в генеалогіях рахують від Рюрика; хто схоче перевести на прийняту в генеалогіях схему, зволить додавати одиничку.

До I-ої таблиці. Синів Володимира я розмістив, опираючи ся на звістках про переходи їх зі стола на стіл; трох старших, що не брали участі в сих переходах, я поклав на першій місці уважаючи старшими; з Борисом звістки про переходи кінчать ся, і решту молодших я поклав в порядку літописних реєстрів; се, розумієть ся, не зовсім певний порядок старшинства, але бодай якийсь. Зауважу ще, що замість Болеслава деякі реєстри мають другого Мстислава.

Полоцьку династію після Всеслава не виказую — далі вона не грає ніякої ролі в нашій історії.

Про Ярославу жінку Анну, сина Іллю й доньку Анастасію див. вище на с. 32—34.

До II-ої таблиці. Лінія турово-пинських князів дає значні труднощі, див. вище на с. 309—10; сказаним там орієнтував ся я в розміщенню сих князів. Ще Володимира (X ген.) можна з значною правдоподібністю класти сином Сьвятополка, але генеалогія другого Володимира, положеного в XII ген., Михайла і Федора може тільки гіпотетично припускати ся.

До III-ої таблиці. З поміж синів Сьвятослава Давид був безперечно старшим від Олега: на се вказує передовсім те, що Давид сидів у Чернигові, по друге — порядок імен в літописних згадках; підношу се супроти здогаду д. Голубовського (в його рецензії на мою Історію Київщини, К. Старина 1892, IX с. 434), що я тільки помилкою уважав Давида старшим.

Лінію Ярослава — муромо-рязанську уриваю на його внуках, бо вона не брала участі в українських справах. Лінію Олега уриваю на XI генерації — князі дальших поколінь дуже мало звістні і в генеалогіях їх багато неясного (див. різні комбінації в цитованій праці Зотова). З дітей Михайла Ростислав, Роман і Марія звістні нам з Галицько-Волинської л., иньші в родословних книг. Імя жінки Михайла — Олена беру з Любецького синодика (вид. Зотова с. 25).

До IV-ої таблиці. Порядок доньок Всеволода зовсім не звістний, тож приходить ся укладати його зовсім довільно. Синів Мономаха укладаю на підставі порядку їх виступлення і переходу столів з рук до рук — див. с. 118 і 150; порядок доньок знов незвідний.

До V-ої таблиці. Порядок доньок Мстислава знову нам зовсім незвідний. Старшу лінію Ізяслава Мстиславича уриваю на Романових синах — далше див. таблицю в т. III.

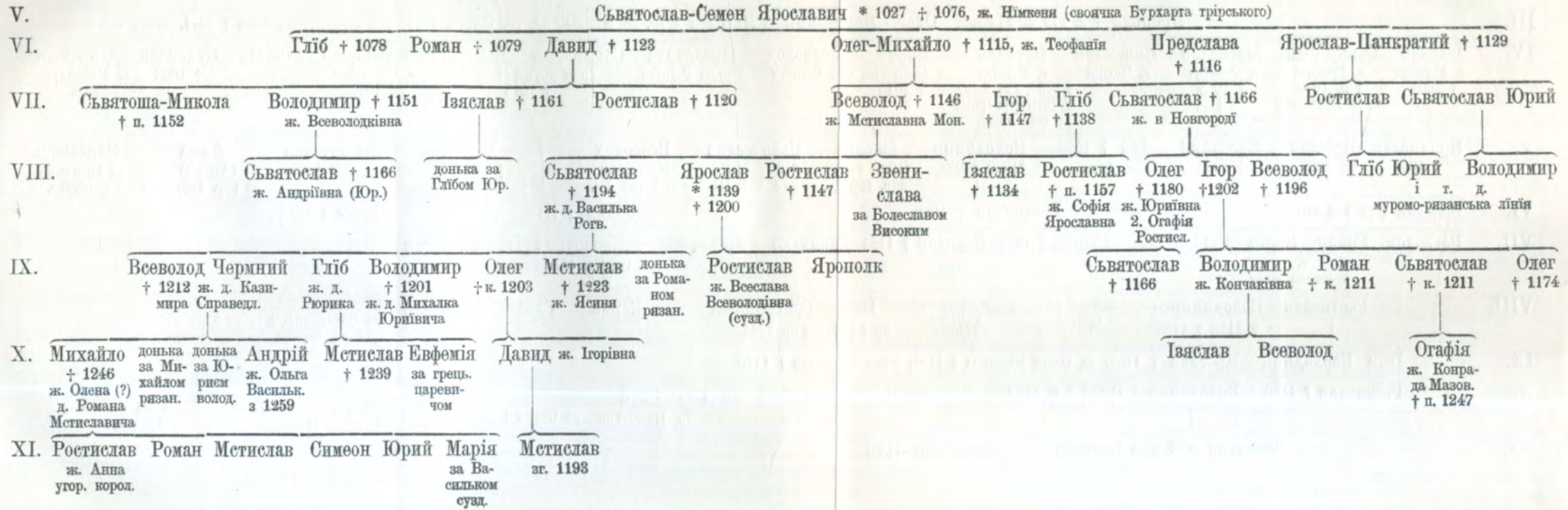
До VI-ої таблиці. З великого потомства Юрія винотовую тільки тих князів, що мали якусь більшу участь в українських справах; порядок синів його здебільшого незвідний.

До VII-ої таблиці. З смоленської галузі Мстиславичів (себ то потомків Романа, Давида і Мстислава Ростиславичів) так само винотовано тільки тих князів, які брали більшу участь в українських справах.

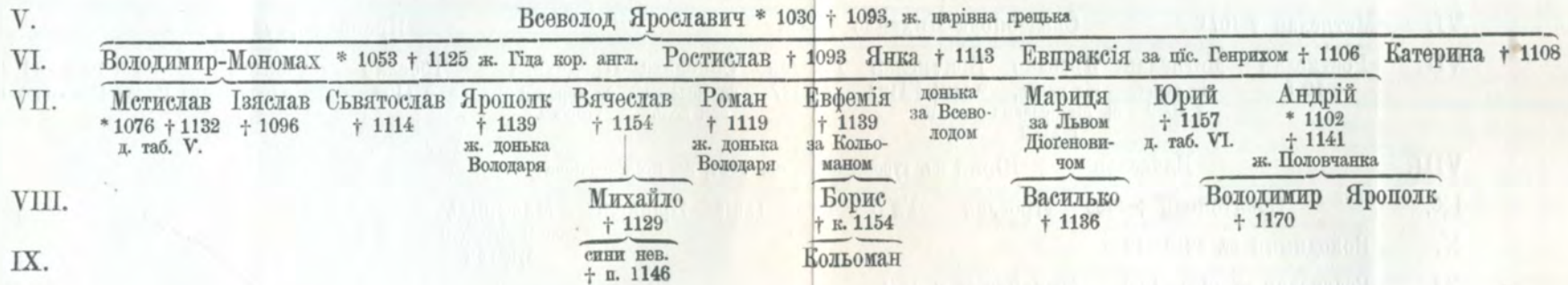
II.

V.	Ізяслав-Дмитро Ярославич * 1024 † 1078 ж. донька Мешка II (Гертруда?)									
VI.	Мстислав † 1071		Святополк-Михайло † 1113				Ярополк-Петро † 1088			
VII.	Ростислав † 1093	Мстислав від непл. † 1099	Ярослав від непл., ж. Мстиславна † 1123	Брячислав * 1104 † 1127	Ізяслав † 1127	Сбислава за Болесла- вом поль.	Предслава за королем угорськ.	Ярослав † 1102	Вячеслав † 1105	донька * 1074 † 1158 за Глібом Всеславичом
VIII.	Вячеслав Юрій кн. туrowsький † пр. 1184, ж. Всеволодівна									
IX.	Святополк † 1190		Ярослав	Гліб † 1196	Іван	Ярополк	Малфридь за Всеволодом луцьким	Анна за Рюриком		
X.	Володимир зг. 1210—1229									
XI.	Ростислав зг. 1228—1241		Михайло зг. к. 1245							
XII.	Володимир Федір зг. 1262									
XIII.	Юрій † 1288/9		Демид зг. 1262—1289							

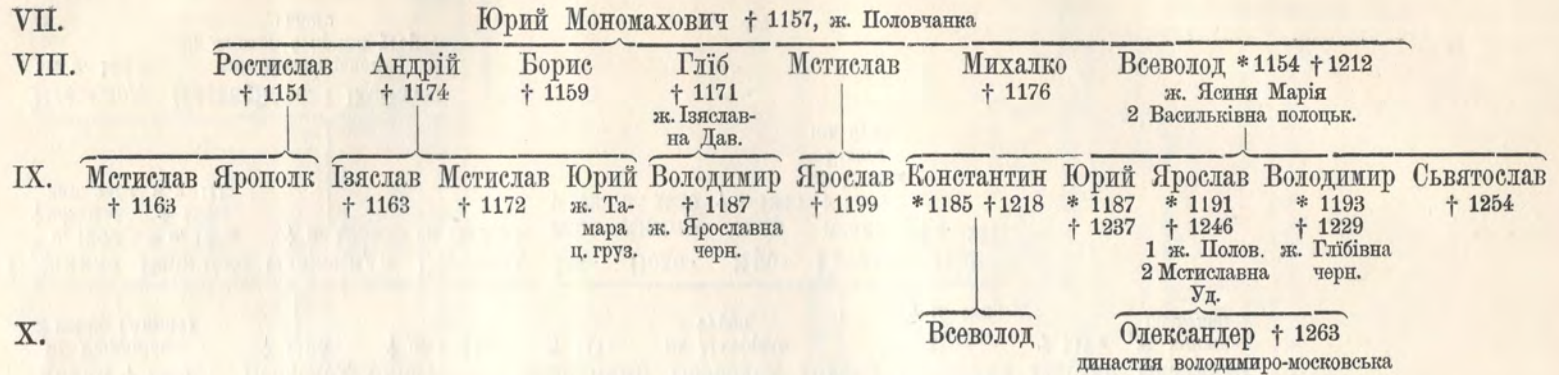
III.

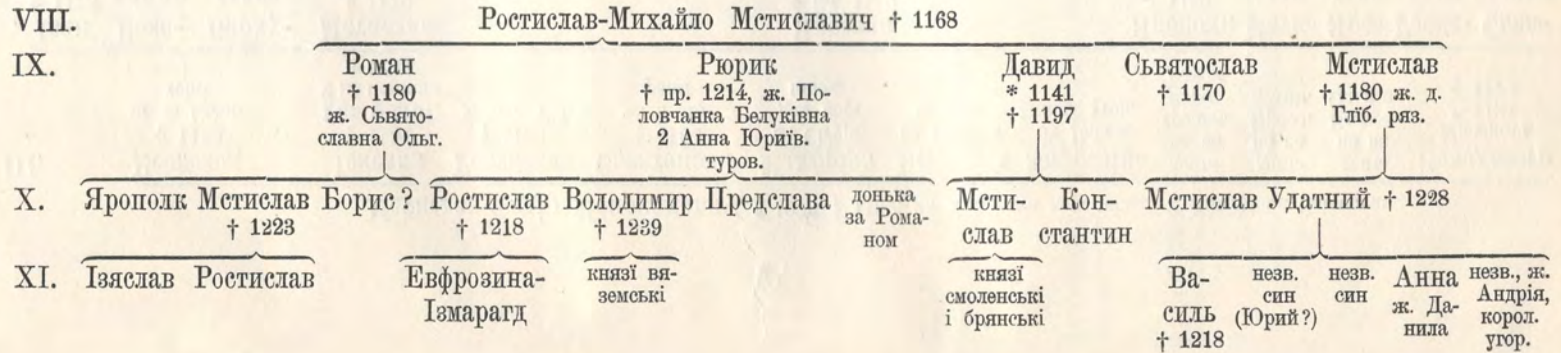
IV.

VI.

VII.

Примітки до мап.

Пояснення: синьою фарбою означені границі князівств — неперерваною лінією більш певні, перерваною менш певні або змінні, kropками — переміни в границях. І так kropками означено: границю Київщини з Волинею в ті часи, коли Погорина належала до Київщини; границі Волини з Турово-пинським князівством після того як Черторийськ відібрано від нього, границі Городенського князівства, границі землі Дорогичинської, Холмської і Белзької з Волинею, коли вони відійшли до Галичини. Границі з Польщею означені перерваною лінією з огляду на їх змінність; хоч для кожної поодинокі місцевості їх можна установити досить певно, або бодай правдоподібно, але вказівки сі маємо з різних часів, і ціла границя складається з означень різного часу і обставин. Близні пояснення що до тих підстав, на яких опирається наше означення границь подано в обводах границь поодиноких земель, в гл. IV—VII.

Більшим письмом дано городи, що були центрами земель і княжими столами. Знаком ? означено осад, що можуть бути викомбіновані більш гіпотетично, а особливо гіпотетичні означені подвійним ?? Чорною зубчатою лінією означені вали (о скільки зібрані звістки про них).

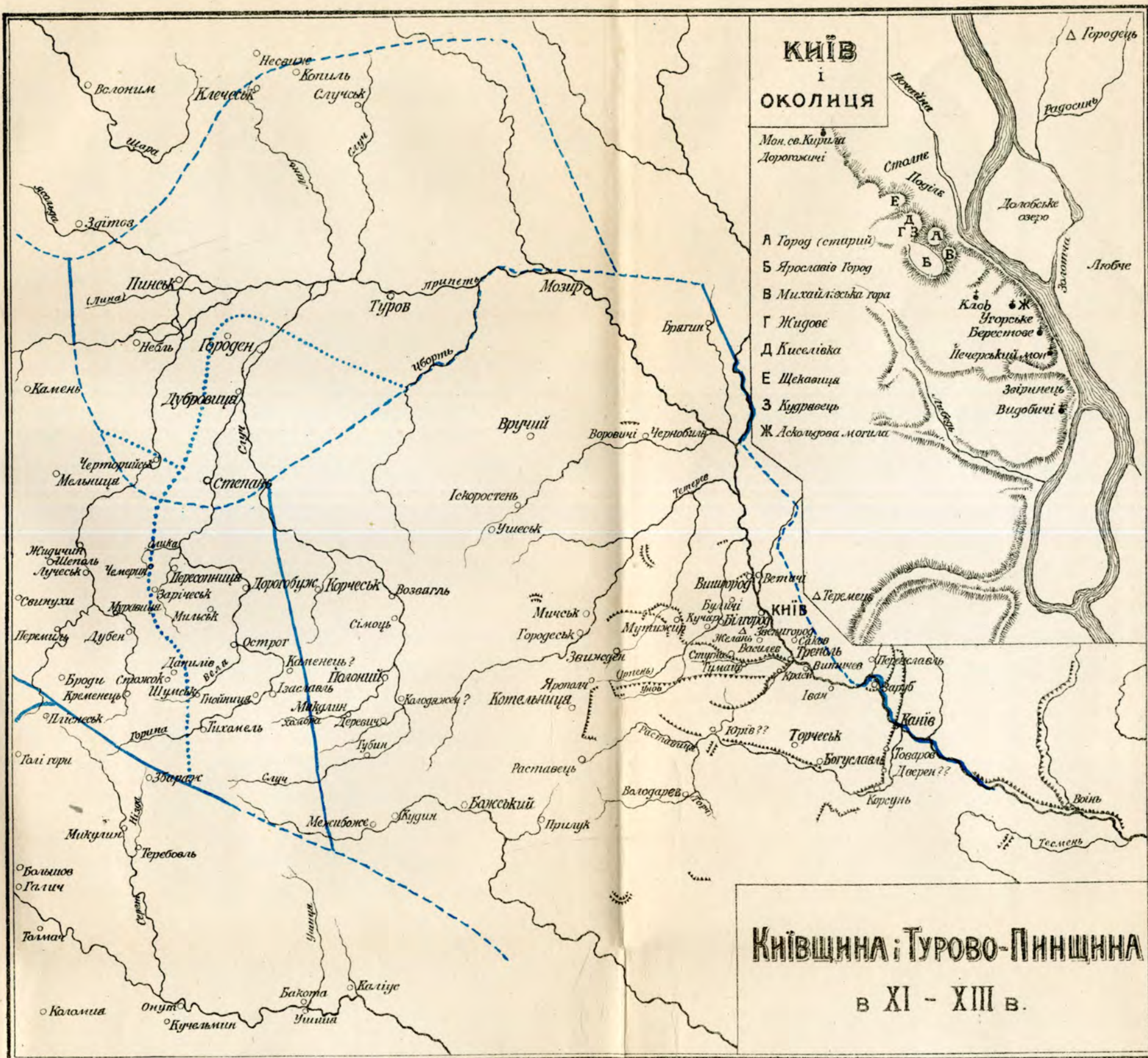
На мапі Київщини подані осад, які згадують ся до середини XIII в., бо з Батиевим походом ми не маємо для неї ніяких нових історично-географічних звісток у XIII в. Для Турово-пинської землі прибуває кілька нових топографічних імен ще в 2-ій пол. XIII в.

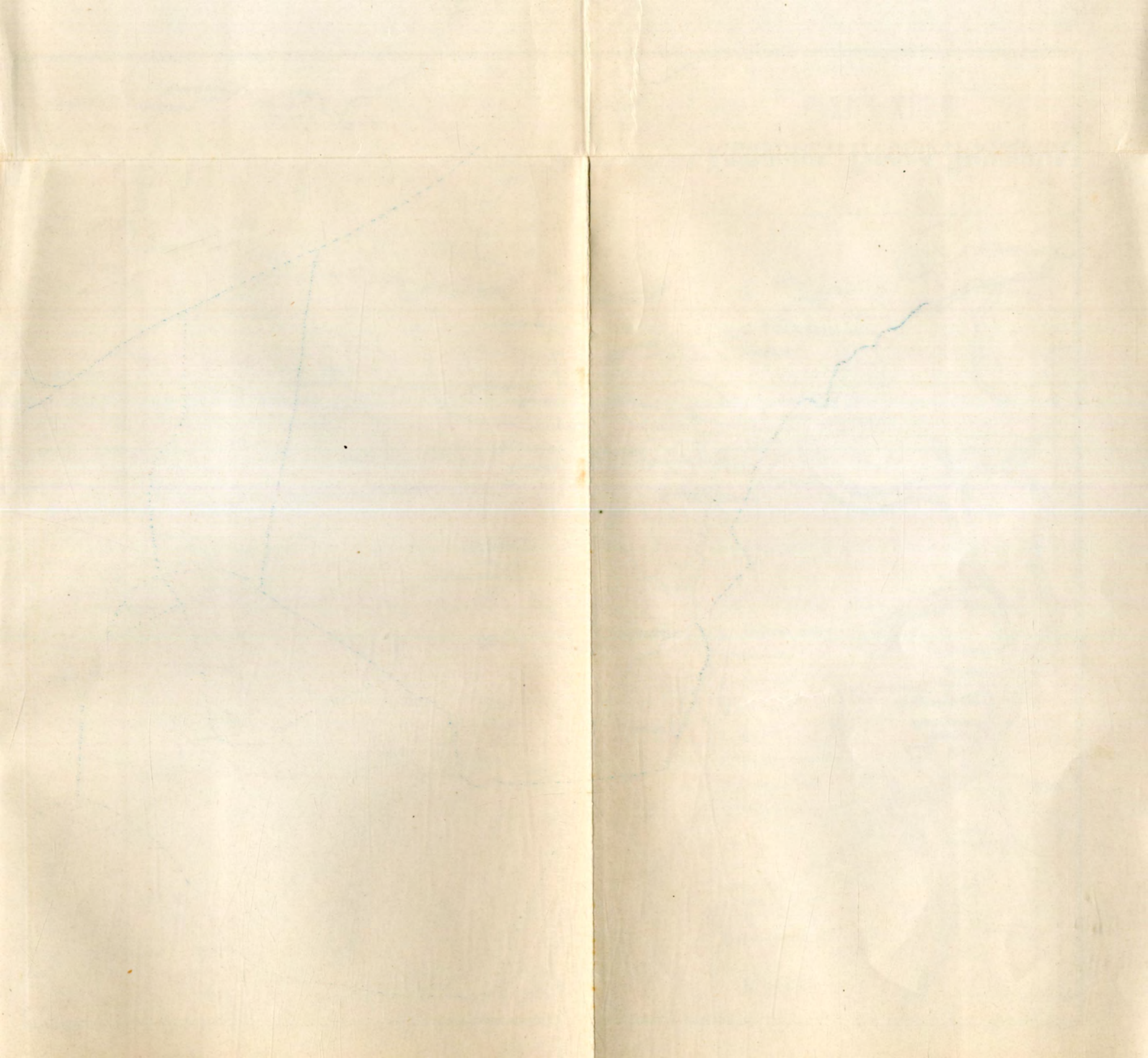
Для Чернігівщини в літописях останні історично-топографічні звістки дає епізод про баскака Ногая. Але цілий ряд нових міст, княжих

волостей дає нам чернигівський помянник і особливо родословні книги княжих родів чернигівської галузи (про них див. в т. III гл. 2). Їх відомости однаке того рода, що докладно виміркувати час, коли виступає той чи иньший город, або волость, майже неможливо. Я взяв на мапу ті городи і князівства, що більше менше можна класти на кінець XIII і початки XIV в. (11 і 12 коліно князів від Ігоря); з них більшим письмом тільки старші столи. Для Переяславщини круг історично-топографічних відомостей замикаєть ся властиво вже з кінцем XII в., коли не рахувати кількох імен в каталогу „руських городів“.

На мапі західньої України подано осад по кінець XIII в., бо для Волини й Галичини з 1290 р. уриваєть ся головне джерело історично-географічних відомостей — Галицько-волинська літопись. Тільки на Підкарпатю, на русько-польській границі означив я кілька осад, про котрих згадки з XIII в. (в польських документах) не безсумнівні, але з першої четверти XIV звістні вже нам напевно. Для Угорської Руси не маємо такої перерви з кінцем XIII, відомости документів ідуть далі, але з огляду на передкарпатські землі я поставив і тут границею кінець XIII в. — а власне р. 1300, важний в історії Угорщини як кінець Арпадової династії (14/I 1301); тільки осад полудневого Мармароша — Густ, Тячево і Довге поле (Husszúmező) взято з документу 1329 р. (де вони згадані вже як давнійше засновані) — за браком ранішньої згадки; більшим письмом дано назви міст, що були центрами комітатів.

Детальніші пояснення до поодиноких осад Київщини з Погориною, що до їх розміщення, дані були в моїй Історії Київщини в гл. I, тож тут не вважаю потрібним їх наводити. Для спірних і неясних топографічних питань Чернигівщини, Переяславщини, Волини й Галичини подаю тут примітки. Не роблю сього для угорської Руси, бо топографічний матеріал мапи опираєть ся на матеріалі з документів, використаних на ст. 456—460 і 492—504; до них і відсилаю читача, зауважу тільки, що усіх сіл і ґрунтів, згаданих там, не міг я взяти на мапу через те, що скуплені подекуди в густійші купи, не могли вони на ній умістити ся.

Західня Україна

в XI - XIII віках.

Чернигівщина.

Березой я звязую з Березною з огляду на тутешнє городище (Самоквасов Древніє города с. 22), але тільки гіпотетично, бо літописні звістки не дають ближших вказівок на його місце.

Біла вежа — городище Біла вежа на верхівю Остра вказана в Книзі Большаго Чертежа вид. Спаского с. 86. Про сучасний стан сього городища у Ляскоронского Історія с. 121. Ся Біла Вежа фігурує в Іпат. с. 252. „Біла вежа стара“, згадана тамже с. 264, могла бути другою осадою тогож імени, деє недалеко.

Блестів (звичайно читають: Блестово, і се б значило село, але зовсім доволіно) з двох теперішніх Блистових (Сосницького і Королевецького пов.) з більшою правдоподібністю звязуєть ся з Блистовим на Десні (Сосниць. п.) з огляду на обставини Святославового походу, в котрім він згадуєть ся (Іпат. с. 292), а також і тому що Блистово звісне нам уже в початках XVI в. — в описи Чернигівських границь, Документы архива юстиції I с. 64.

Болдиж — є кілька того ймення; напрям походу 1146 р. (Іпат. с. 238) близько відповідає с. Болдижу коло м. Дмитровська; в літописи згадуєть ся властиво „лѣсъ Болдыжь“, але се треба мабуть розуміти як ліс коло Болдижа.

Боловоє — се не місто під Черниговим, як приймають звичайно, а р. Білоус: тексти літописи не вказують, що се була якась осада.

Бъяхань, вар. Въехань, Евхань (Іпат. с. 251, Воскр. I с. 42, Никон. I с. 177) назвою і місцем відповідає городищу Лехановському або Дехаловському, як його називає документ з 1638 р. (Дворцовые разряды II с. 907—8), теп. Городище на р. Тернь. Сусідній Попашь кладуть на устя р. Попаді, але тільки на підставі сеї созвучности.

Вир — „на старомъ Вирскомъ городищѣ“, як каже царська грамота 1694 р., поставлено в 1672 м. Білополе (Филаретъ Опис. Харьков. еп. III с. 407). Не зовсім ясно, чи окрім м. Вира згадуєть ся й річка сього імени, але Іпат. с. 209, 251 скорше вказують на річку.

Воргол — звістний з епізода 1283 р. (Воскр. I с. 136) льокалізуєть ся вказівкою на близкість його до Рильська і городищем на ґрунтах с. Воргола Глухів. пов., недалеко устя р. Клевени в Сейм (Самоквасов с. 7). Недавно А. Буїїн в спеціальнім рефераті (Гдѣ находились города Липецкѣ и Ворголѣ а также и другія мѣста, упоминаемыя подъ 1283—4 гг.? — Труды XI съѣзда I) вказав, що такому уміщенню Воргола не відповідає опись татарської дороги з 1637 р. (Багалій Матеріали для історії колонизації и быта Харьковской, Курской и Воронежской губ. II с. 11), де вона з верхівя Сейму іде „въ Курскіє

и Воргольскіє мѣста и въ Кромскіє мѣста“. Одначе ся вказівка западто загальна; прийняти, що Воргол лежав просто по дорозі між Курськом і Кромами не позволяють обставини оповідання 1283 р., дорога значить скручувала від Курська на захід понад Семя. Чи доходила аж р. Клевени? Не неможливо, хоч і за далеко дійсно. Скорше б можна надіяти ся Воргола в такім разі деє близьше Рильська. Тому означаю місце Воргола значком запитання.

Воробійна — вар. Воробийни, Воробейна — Іпат. с. 242, 319; з останнього тексту видно, що вона була в сусідстві Вщижа, а округле городище коло теп. села Воробійни (Самоквасов 14) не лишає місця для сумнівів.

Вороніж — „ліси Вороніжські“ в тім же оповіданні 1283 р. треба розуміти як вказівку на існування такого міста в ті часи. Міст. Вороніж Глухівського пов. вповні відповідає обставинам оповідання.

Всеволож — звичайно звязують з с. Сиволожем Борзен. пов., і се тим правдоподібніше, що тут є й городище — Самоквасов с. 25.

Дідословль — див. вище с. 319.

Колтеск — звязуєть ся з с. Колтовим на Оці, коло Кашіри, але тільки гіпотетично.

Кром — згадка про се місто непевна; в Іпат. код. (с. 242) читаєть ся: „идоша Мцнєску.., и ту даявъ имъ дары многы, и поиде къ граду на Изяславича“; в Хлебн. і Погод. код., теж у Воскр., Нікон. замість „къ граду“ — „къ Крому“. Питання, чи „кром“ тут власне імя, чи взагалі город, замок. Варіант Іпат., здаєть ся міні, з'явивсь таким чином, що копіст стрітивши слово „Кромъ“ і прийнявши його в значінню „замок“, перемінив його на звичайніше „городъ“, але при значінню „городъ“ текст виглядає досить непевно: „ту“ значить в Мценську чи коло Мценська, отже „город“ не може означати Мценська, а якийсь иньшій, не названий. Тому певніше читати „Крому“, як імя власне.

Липовець, згадуваний в звістнім епізоді 1283 р. (Воскр. I с. 176) уміщаю на місці „Липенского городища“, як локалізує його московська роспись 1571 р. (Акты Московскаго государства I с. 13) — теп. городище коло с. Сумська Ворожбу; ближшу аналізу тексту росписи див. у Буніна ор. с. Літописне оповідання вагаєть ся між формами Липеч чи Липецк і Липовець; звичайно звуть його Липецьком.

Добинськ (вар. Любинськ) — місце його „на усть Протве“ означаєть ся літописю (Іпат. с. 240), але тепер на сім місці нема такої осади.

Докня р. — є їх дві в сусідстві, одна тече в Вирь, друга в Псіол; судячи по тому, що літописний текст (Лавр. с. 282) говорить про неї в звязку з Посемем, тут треба розуміти скорше першу.

Лопасна — уміщую її так, як локалізує її грамота 1389 р. — проти устя Лопасни в Оку (див. спеціальний реферат Н. Троїцького: Село Городище, Кашир. у. — древній городъ Лопастня — Труды XI археол. съѣзда т. II).

Носів на Руді (Іпат. с. 253) означаю на підставі зібраних проф. Голубовским матеріалів; означаю до опублікування їх ним знаком ?, хоч ся локалізація вповні відповідає літописному оповіданню.

Оболвь — в л. Іпат. с. 242 изъ Блеве, вар. из Блове, Воскр. (І. 30) Обловѣ, під 1159 р. (Іпат. с. 344) — Обловь. Дуже правдоподібно, що се властиво — Болвь, якеє місце на Болви, й на верхівку її дійсно є село Оболва.

Орогощ по літописи мусів бути коло Чернигова, а грамота 1496 р. (в Актах Литов. Метрики Леонтовича) вказує, що він лежав коло р. Білоуса. Існування старого городища в с. Рогощі на Білоусі (Самоквасов с. 22), здається мині, не лишає місця непевности.

Росуха, вар. Рокеуха (Іпат. с. 348) була десь коло Воробійни. На р. Росусі (Розсуха), що тече у Воблю з правого боку, є тепер аж два с. Росухи (Рассуха і Разсуха в уряд. реєстрах), одна на верхівках (в Мглин. п.), друга на низу річки (в Стародуб. пов.). Вибрати між ними досить трудно, але обставини походу 1160 р. скорше можуть вказувати на Росуху стародубську: Ізяслав повоював поріччя Судости від Воробійни до Росухи й потім пішов назад на Вщиж.

Свинь річка — друге ім'я теперішнього болота Замглай, не показане на мапі, але переказане місцевим чоловіком Марковим — у Арцибашева II. 898, Погодіна IV. 238.

Синїн міст і Радощ згадують ся в літописи (Іпат. с. 328) поруч себе, і були, видно, недалеко Стародуба. Радощ дуже правдоподібно зв'язується з Радогощем — теп. Погаром, а сусідній Синїн на р. Ваблі має городище (Самоквасов 13).

Сновськ — з літоп. тексту під 1168 р. (Іпат. с. 121) видно, що він був на Снови, як то зрештою показує й саме ім'я, а з Іпат. с. 514 видно, що був недалеко Десни. В описи чернігівських границь з поч. XVI віка (Докум. арх. юст. I с. 64). Сновськ виступає між Ключковим і Макошиним і відповідає старому городищу коло Седнева (Самоквасов 21). На устю Снови в Десну, де містили Сновськ давнійше (і я сам) в сій описи границь бачимо село Перекоп.

Хороборь — згадана опись чернігівських границь (с. 64) називає його між подесенськими городами Чернігівської волости, десь між Блестовим і Сосницею, але вповні докладно локалізувати його не можемо (Голубовскій в Ж. М. И. Н. 1903, V робить се, але з великими натяганнями).

Переяславщина.

Баруч див. вище с. 348.

Варин, вважаю можливим з певною правдоподібністю умістити на старім, досить типовім городищу м. Варви, над Удаєм.

Воїнь — місце його рішає звістка канівської люстр. 1552 р. (Архів Ю.-З. Р. VII. I с. 101) про городище Воїн (под Войномъ городищемъ) на нижній Сулі, де й тепер маємо с. Воїнську Греблю (плян городища див. в Трудах XI з'їзда I с. 412).

Голтав Лавр. с. 241 (за Голтавомъ) можна уважати осадою тому, що річка Голтва зветь ся Голтою — Іпат. с. 192.

Донець див. вище с. 346.

Дубниця — на місці городища коло нин. Бубнова, що звав ся Дубковим, як показує Книга Большого Чертежа с. 93. Про городище Ляскоронский Історія с. 122.

Кудново село (Іпат. с. 264) Ляскоронский недавно кладе на місці Шкуданівки над Сулою (ор. с. с. 133), але се рішучо задалеко від театру кампанії.

Летч див. вище с. 354.

Лтава див. вище с. 346. Про неї спеціальна розвідка д. Падалки в Чтеніях кiev. істор. тов. IX: О времени основанія города Полтавы, але тотожність Лтави з Полтавою й досі непевна.

Малотин містять звичайно в теп. Малютинях Пирят. п., але окрім подібности (дуже далекої) імен нічого не можна навести на перте сего.

Переволока — гадки дослідників вагають ся між двома Переволочнами — на Удаю і на устю Ворскли в Дніпро; можна б додати ще й третю — десь на устю Сули (в люстр. 1552 р. — где Сула в Днепръ впадываетъ, отъ того вышей у мили по речку Переволочъну, Архів Ю.-З. Р. VII. I. 101): за удайською промовляло б хіба те, що в літописи вона згадуєть ся разом з Прилуком — Лавр. с. 208, Іпат. с. 150.

Песочен — з численних „Пісків“, „Пісочків“, „Пещаних“ і т. и. його з найбільшою правдоподібністю (але все тільки гіпотетично) можна умістити на місці теп. Пещаного на Супої з огляду на текст Іпат. с. 379.

Полкстїнь (Полкъстѣнь, Полокстѣнь — Лавр. с. 281) можна з значною правдоподібністю класти на місці с. Новстина на Удаю, з давнім городищем (плян його у Ляскоронського, Труды XI съѣзда I с. 431).

Римів (Рими Слова о п. Іг.) — хутір Рим Прилуцьк. пов., на границі з Гоменським. своєю місцевістю досить відповідає літописному оповіданню про Римів (Іпат. с. 436), хоч окрім подібності імені за тим не можна більше нічого вказати. Д. Ляскоронський (с. 154—5) вказує на Буримку на Сулі, звязуючи з нею ж „уход Ромковщизну люстр. 1552 р. (Архив I. с. с. 101), але тотожність Ромковщизни ані з Буримкою (в XVII в. Buremka), ані з Римовим не може бути признана надто правдоподібною. Одно, що може промовляти за нею — се існування городища.

Серебряний — городища коло м. Срібного, недалеко Удаю, не лишають сумніву що до його місця (їх пляни в Трудах XI з'їзда I с. 450—1).

Синець — згаданий в реєстрі городів (Воскр. I с. 240), очевидно теп. Сенча, з старим городищем, і другим в сусідстві (плян їх в Трудах XI съѣзда I с. 411 і 438). Правдоподібно, він існував уже в передтатарські часи. Дуже можливо, що се митрополичий город Синелець (див. вище с. 356—7).

Снопород — фігурує в реєстрі городів (Воскр. I с. 240) і в ярликах Менглі-герая та в оповіданню про Гедиминів похід на Київщину, як старий город і з усякою правдоподібністю існував в передтатарські часи, хоч в літописи не згадується (є в ній ріка Снопород але низше по Дніпру). Реєстр називає його посульським городом, а імя показує, що мусів лежати при устю Снопорода — дійсно там є старе городище (про нього Ляскоронський Історія с. 152), коло с. Олександровки, що се своє нове імя дістала за Вишневецьких.

Стряковъ — річка коло Переяслава на схід, властиво на північний схід від Переяслава, на неї й тепер вказує с. Стрекова, але її на мапі, ні в Спискѣ насел. мѣст Поттав. губ. нема ніякого натяку, як і куди текла ся річка. Що се була одначе річка, а не осада (як думає д. Ляскоронський с. 163), се окрім оповідання під 1149 р. рішучо доводить згадка Лавр. с. 294 (ста по Стрѣкву).

В о л и н ь.

Андреїв згадуєть ся в літописи тільки раз (Іпат. с. 529), і з теї згадки можна вивести тільки, що він був на русько-польськїм пограничю, ніби між Холмом і Люблином, і сьому відповідає Андреїв на верхівю Володави, коло Верещина. Лонгінов (Червенскіє города 95) воліє Андреївку (Әнджеювку) над р. Ладю (коло Фрамполя), й до сеї гадки прихилив ся і д. Андріяшів (с. 92), але поріче Лади, як бачимо з тогож тексту літописи, належало до Поляків, і тому ані сеї Андреївки, ані Андрєва коло Білої (Янова) не можна уважати літописним Андрєвним; не відповідає й Андреїв над Брочком, вказаний д. Андїяшовим — він задалеко лежить на північ.

Біла — між кількома осадами сього імени належить ся перше право Білій (Biała коло Янова), з огляду на згадку в літописи про р. Ладу (по Ладѣ около Бѣлоє — Іпат. с. 529), що тече поблизь її.

Броди — згадують ся тільки раз (Лавр. с. 239) і то без всяких ближших пояснень; теперішні Броди відповідають літописному тексту, але тотожність їх, розумієть ся, тільки гіпотетична; в документах вони виступають від XV в. Про них статейка Площанского в Науковім Сборнику Галицької матиці на р. 1868.

Волинъ — див. вище с. 375.

Данилів — дотепер означенне сього міста не було прийнято в науці. Я мішу його на старім городищу на горі між Стожком і Антонівцями¹⁾, в сусідстві котрого є й тепер осада Данилівка. Се о стільки відповідає літописним звісткам, що в них Данилів виступає в сусідстві Кременця і Стожка.

Камінець — з кількох осад сього й подібного імени (подекуди є вагання в варіантах між „Камінець“ і „Камень“, нпр. Іпат. с. 565, 577) в Волинській землі можна напевно означити оден — відреставрований за кн. Володимира Камінець на р. Лосні (вар. Лисні) — теп. Камінець Литовський. До нього з значною правдоподібністю можна прикласти звістки Іпат. с. 502—3, 610—3. Другий Камінець був, очевидно, на східній границі, як видко найліпше з Іпат. с. 523, і до нього ж можна прикласти звістки Іпат. с. 503, 506, а може й 468; його кладуть на Случи, де теп. с. Камінка, але Камінець на р. Цьвігосі, коло Заслава, ліпше підходить до тексту Іпат. с. 523, де сї два городи виступають разом, як близькі сусіди, а вповні годить ся і з Іпат. с. 516. Але був

¹⁾ Самоквасовъ Сборникъ топогр. свѣдѣній — Волынская губ. с. 40. На сю Данилівку вказував уже Стецкий II, 41, але його вказівка не знайшла відповідної уваги.

іще що найменше оден Камінець — десь в північно-західній Волини: в оповіданню про збудованне Камінця на Лосні, в околиці, що по словам літописця запусіла від часів Романа, згадуєть ся иньший Камінець або Камінь (Іпат. с. 577), до нього ж належить й Іпат. с. 565, де бачимо теж вагання в варіантах); йому досить відповідає Камень Коширський, звістний уже в XIV в., і можна з значною правдоподібністю його прийняти для сих звісток — Іпат. с. 577 і 565, а прикласти до нього також і звістки Іпат. с. 487—8. Таким способом можна обійти ся трома Камінцями, не конче потребуєчи четвертого, котрий Беляев і за ним Андріяшів шукали недалеко Кобриня (О географических свѣдѣніяхъ въ древней Руси с. 131, Андріяшів 98), аби в ній бачити Каменець Іпат. с. 565 і 577, що на нього нападає Литва: ці звістки дуже добре можна прикласти до Каменя, і його нинішня форма (Камень) вповні відповідає тому ваганню варіантів між Каменем і Камінцем.

Комов — з сусідстві Столпя і Червня на „україні“ (Іпат. с. 483, 490), з правдоподібністю містить ся в с. Кумові, звістним здавна: в *Słowniku geograficznym (sub voce)* збудованне місцевого костела датуєть ся 1434 р.

Червень — місце сього славного города можна означити з повною правдоподібністю. З літописних звісток видно, що Червень був недалеко русько-польської границі — з одного боку (Іпат. с. 178, 205, 334, 357), й галицько-волинської — з другого (с. 483), недалеко Белза (с. 494, 572, 599), Холма (с. 516), Ухань (с. 483), більш менш на дорозі між Люблином і Володимиром (с. 571). Сим вимогам відповідає вказане ще Ходаковским (Русскій историч. сборникъ I. 10) і від тих часів звичайно прийняте як місце історичного Червня с. Черню на р. Гучві. Дійсно, на ґрунтах Черню над Гучвою є округле „замчисько“, недалеко нього урочище Монастир, на противнім боці Гучви сліди укріплень і знов традиція про монастир, а в сусіднім селі Ваківі урочище Черменець або Червенець (відомости зібрані у Лонгінова — Червенськіє города с. 182—184). Се все не лишає сумніву, що маємо тут старий Червень.

Чернечеськ згадуєть ся без усяких близших пояснень (Іпат. с. 224), а мусів бути близько русько-польського погранича, чи на руським чи на польським боці. Черничин на полудень від Грубешова має те за собою, що лежить на пограничу, і що місцевости з таким іменем досить рідкі (Гернично в Ченстоковським пов. або Чернець в Сончським сюди не підійдуть), тому гіпотетично мішу Чернечеськ на його місці.

Щекарів — се давнє імя теперішнього Красностава, див. витяги з документів у Балінського *Starożytna Polska* II² с. 948—9.

Г а л и ч и н а.

Бардуїв лежав на дорозі „изо Угорь во Ляхы“ (Іпат. с. 523); як звичайно приймають, і се зовсім правдоподібно — се теперішній Бардіїв, інакше Бартфельд на Топлі.

Бикове болото — згадується в Іпат. с. 359 і заховало своє ім'я досі: *lacuna seu lutum Bikowe*, по дорозі з Галича до Денисковиць, згадується в привілею Володислава Варненського (потвердження Жигимунта III у Шараневича *Trzy hist. opisy Halicza* с. 215—6.

Биковен — з одинокої згадки (Іпат. с. 488), виходило б, що був він десь недалеко від Галича, на схід. Шараневич вказував на с. Буковно над Дністром, недалеко від Тисьмениці, додаючи, що в актах XV в. воно зветься *urbs* (*Trzy opisy Halicza* с. 20 і XXIX); він оперався на згадці *urbanus de Bykowno*; але в виданих дотепер галицьких актах XV в. (*Akta grodzkie i ziemskie* XII) Буковно містом не титулюється і зветься *Bukowno* (див. *index, sub voce*); супроти того лишається лише сама подібність імен, і то неповна. П. Білинський (Замітки в *Rocznik kółka nauk. Tarnopolskiego* III с. 38 і в Літературно-науковій вістнику 1900, VI с. 218) висловив здогад, що Биковен був на місці ур. Бикове під Тернополем, на ґрунтах с. Білої; він каже при тім, що пробував на тім урочищу копати й знаходив глиняні урни й кам'яні річи, — отже нахідки до нашої епохи не належать. Можна б вказати ще на Буковно під Жидачовим, на Дністрі, в сусідстві котрого знайдено молотівський скарб XIV в., але воно лежить на захід від Галича. Вкінці треба признати, що Бикове таки ще найбільше має шансів за собою, хоч завсіди ся можливість зістається тільки гіпотетичною.

Василів, як видно з Іпат. с. 508, лежав на дорозі від Галича на Прут, притім мабуть на самім Дністрі (пойде король ко Василю и перейде Дністръ). Сьому зовсім добре відповідає Василів (Василю) на Дністрі, коло устя Серета, на котрий вказав іще Зубрицький (Історія III с. 111), а традиції й останки города, на які вказав недавно проф. Кайндль (див. с. 471) потверджують сей вивід.

Домамира пещера (Іпат. с. 527) — Зубрицький поправляв на „Домажира“, з огляду на печери в околиці підльвівського Домажира; сю гадку приймає нпр. і Петрушевич — Розсужденія о Галичѣ с. 516. Але проф. Верхратський справедливо, як мніє здається, виступив проти сеї поправки, вказавши на с. Домаморичі в Тернопільськім та попираючи сю лекцію вказівкою на боярську родину Домамиричів (Іпат. с. 496) — Записки Наук. Товариства ім. Шевченка т. V, *miscell.* На жаль, лишається незвідним, чи є яка пещера коло Домаморич, тому уміщую тут літописну „Домамирю пещеру“ тільки гіпотетично.

Кучелемин містять ся на місці нинішнього Кучурмика гіпотетично. З оповідання літописи (Іпат. с. 491) виходить, що він був на правім боці Дністра, на полудень від Товмача, в сусідстві Онута, а сьому Кучурмик відповідає досить, тільки в тім трудність, що літописне оповідання скорше вказувало б на якусь близшу до Дністра осаду, а Кучурмик лежить досить далеко. Вказав на нього Шараневич Исслѣдованіе на поли отечественной географіи и исторіи с. 74.

Лелесів монастир (Іпат. 487) не Лелюхів на Попрадї (Шараневичъ Исслѣдованіе с. 72, Дашкевичъ Княженіе Даниїла с. 66), а Лелес, з монастирем премонстрантів коло Тиси, як справедливо поправив Шараневич в своїй Нуратио-Chronik с. 50; фундаційна грамота його Fejér III. 1 с. 153.

Онут, як з літописи виходить, лежав на границі „поля“ — степу, недалеко Дністра (Іпат. с. 491). Онут на правім боці Дністра (низше устя Серета), на устю річки Онута, вповні відповідає сьому, і супроти такої повної тотожності імен не може бути сумніву, що маємо тут давній Онут. Чи сусідній „плавъ“ — „поидоша возы къ плаву“ треба уважати назвою місця, чи загальним означенням (як „пристань“ щось), — лишається непевним, і сю другу гадку (висловлену вже у Погодіна IV с. 201) уважав би правдоподібнішою.

Пліснеськ — згадується при кінці XII в. як пограничний галицький город, потім в 30-х рр. XIII в. як держава бояр Арбузовичів — Іпат. с. 445 (варіант Прѣснескъ — очевидно хибний) і 513. Третя згадка — в Слові о полку Ігоревім (IX) була б найранішою, але чи належить вона до сього Пліснеська — се трохи непевне. Імя Пліснеська заховало досі старе городище недалеко Підгорець; сусідній Гарбузів може бути памятию по тих його властителях Арбузовичах. Про городище Пліснеська замітка проф. Шараневича в Зорі Галицькій як альбумі на р. 1870. Розконки городища ведені д. Земенцким, дали деякі, хоч і не численні, предмети староруської культури; дуже інтересні показали ся сусідні могили (судячи по оповіданню — можливо з переходових часів від поганства до християнства на Русі), але на жаль нахідки не були публіковані зовсім; див. про них Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. I, VIII і XI.

Рогожина — згадка літописи про неї (Іпат. с. 491) о стільки не ясна, що не видно, чи се осада, чи місце тільки (або річка): „идоша за Рогожину“. Коли б се була осада, то Рогожно коло Дністра, під Жидачевим, вказане вже у Погодіна (IV с. 201) досить би відповідало обставинам. Зауважу, що в сій місцевості була якась більша осада — на неї вказує знайдений в сусіднім селі Молотові (на правім боці Дні-

стра) скарб XIV в. з предметів староруської штуки, описаний мною в Записках Наук. Товариства ім. Шевченка т. XXV.

Телич — варіант Подтелич (Іпат. с. 566) приводить на гадку Потилич коло р. Рати, описаний уже у Длугоша (I. 45), як *arch quondam notabilis, quem admodum fossata profunda demonstrant*. Але обставини літописної звістки — що Данила наздоганяють в Томську в дорозі до Угрів, скорше б вказували на якесь місце ближче угорської границі. Тилич коло Попраду, на звичайній дорозі в Угорщину, дуже добре сьому відповідає.

Угольники (Углинці) згадані лише раз — Іпат. с. 506; з того видно, що ся осада чи місце було на лівім боці Дністра, наспроти Галича. В люстрації Галицького староства 1565 р. (Жерела до історії України-Руси II с. 81) згадується сїножать *in loco Uhelniki*, поруч сїножатеї Залозець, Липчичі й Клиніці, що лежать за Дністром при дорозі на Большів. В інвентарі Галицького староства 1582 р. (Архив коронного скарбу LVI, кн. 1 — копію маю споряджену для своєї збірки інвентарів XVI в.) при селі Большові стоїть: *Karczma Wegłowa*, і ся корчма заховала до останніх часів своє ім'я — Углова корчма (в формі *Niewęgłowa karczma*) і місце зветь ся Углове, на правім боці дороги з Галича до Бурштина (Петрушевич Ражеужденія о г. Галичѣ с. 546). Див. ще про се місце (інакше) у Шараневича *Trzy hist. opisy Halicza* р. VII—IX. Супроти сього всього відпадає згодом Зубрицького (Історія III с. 110), що замість „Углиницѣхъ“ треба тут читати „у Гановцѣхъ“.

Чагрів — чи Чаргів¹⁾ — в літописи не називається, але не може бути непевности, що село Чагрів, недалеко від Галича, було маєтностю „приятелів“ Ярослава Чагрів, котрих бояре звать „Чарговою чадію“, правдоподібно свояків Настасії, отже в XII в. уже існувало. Досить привабно також зближати назву поблизького села Настасова з іменем самої Настасії, але се вже буде згодом тільки.

Щекотів — згадується тільки раз в Іпат. с. 527, без усяких ближших пояснень: можна хіба міркувати, що був він на північ від Галича. Городище на горі коло с. Глинська, де сусідній ліс зветь ся Щекотин, можна з усякою правдоподібністю уважати його місцем: див. статью Р. Ковшевича в Науковім Сборнику Галицько-руської матиці 1865 — „Исѣдованіе мѣстоположенія старинного города Руси Галицкой Щекотова или Щекотина“.

¹⁾ В літописи — Чаргів — „Чаргова чадь“, тепер Чагрів, перетавлення звуків досить звичайне.

Зауважені похибки.

Стор.	рядок	надруковано:	має бути:
21	8 зв.	ти	тим
—	8 зн.	populit	repulit
63	9 зн.	Іпат. с. 341—9	І с. 341—9
76	4 зн.	1985	1085
95	16 зв.	посувати	почувати
104	6 зн.	Русю, а не	не Русю, а
111	8 зн.	не молодших	з молодших
120	1 зв.	війми	війни
123	19 зв.	Володимирка	Ростислава
—	1 зн.	Іпат. с. 536	І с. 536.
148	19 зв.	викреслити	
153	16 зв.	за нього	на нього
155	13 зв.	Новгорода.	Новгорода,
182	5 зн.	Покуте	Понизе
236	18 зн.	1214	1212
272	2 зв.	Подлюбського	Підлюбського
288	16 зн.	Вожський	Божський
346	13—5 зн.	Ворьскла "... слізми	Ворьскла... слізми"
—	4 зн.	Хоротевское	Хорошевское
381	6 зн.	градѣць малъ	градѣць малъ
386	12 зв.	Данилу	Давиду
399	18 зн.	Давидовича	Даниловича
404	7 зн.	1280	1282
459	21 зн.	Kükmezö	Kükemezö
491	4 зн.	Moxsa	Mokcsa
496	9 зн.	Sö-banya	Só-bánya
497	19 зв.	in vino	et in vino
500	19 зв.	Kurkyrch	Kuskyrch
508	2—3 зн.	мо(ре.. сажень)	мо(ре)... саж(ень)

Показчик імен і річей.

- Авдій, різьбар, с. 381.
Аким еп. туров. с. 305.
Альберт Штадський с. 30.
Андрей м. с. 602.
Андрій Мономахович с. 112, 115, 118, 121, 132, 134—5, 140, 150—1, 396.
Андрій, угор. королевич с. 34.
Андрій Юриєвич, кн. суздальський с. 184, 189, 191—3, 195—204, 277, 298, 513.
Анна, жінка Ростислава Михайловича, с. 501.
Анна, жінка Ярослава с. 32.
Анна Ярославна, королевича французька с. 33.
Annalista Saxo с. 23.
Антоній Печерський с. 61.
археологічні пам'ятки с. 263—4, 268—70, 274, 277, 281—2, 285, 334—5, 348—9, 353—6, 515, 519, 579—80.
Аталейота с. 559.
Бакота с. 471.
Бардуів (Bardfa, Bartfeld) с. 458—9, 463, 503—4, 604.
Баруч, м. с. 348.
Бату (Батий) с. 250—2, 541—4.
Белз м. с. 17, 21, 366—7, 371—3, 375, 383, 429. Белзька земля с. 384, 455.
Берег м. і Бережський ком. с. 488—9, 493—5, 498, 501.
Березовичі с. с. 495.
Березой м. с. 597.
Берендичі с. 136, 180, 210, 348, 411, 415—416, 523, 535, 548, 550.
Берестя і Берестейська волость с. 13, 14, 17, 21, 63, 77, 92, 141, 303, 311, 364, 366—7, 374, 387—91, 397—400, 565—8, 576.
Берладники с. 421, 518—21.
Берладник — див. Іван Ростиславич.
Берладь, м. с. 421—2, 520—1.
Бикове болото с. 604.
Биковен м. с. 604.
Біла с. 602.
Біла Вежа, м. на Дону с. 348, 515.
Біла Вежа коло р. Остра с. 320, 348, 597.
Білгород м. с. 58, 148, 167—8, 170, 175, 183—6, 201—2, 205, 230, 278—9, 296.
Більськ м. с. 369, 389, 400, 455.
Блестів м. с. 597.
Богуслав м. с. 217, 286, 296.
Божський с. 98, 288, 296.
Болгари (дунайські) с. 66, 415—16, 522—3, 524, 545. — Чорні с. 507.

Болдиж с. 597.
 Болеслав Високий, зять Всеволода
 Ольговича с. 143.
 Болеслав Криворотий с. 99, 100,
 392—3.
 Болеслав Кучерявий, зять Всево-
 лада Мстиславича с. 144, 152,
 393.
 Болеслав Сьміливий с. 13, 15,
 57—60, 62—3, 65, 68, 363.
 Болеслав Хоробрий с. 2, 9—13,
 15, 16, 21, 23, 35, 408.
 Большів с. с. 467.
 Боловос с. 597.
 Боняк, хан с. 15, 83, 88, 89,
 103—4, 124, 180, 532.
 Борис Володимирович (святий)
 с. 3—8, 14, 357, 362.
 Борис Вячеславич с. 52, 68—70.
 Борис Кольоманович с. 117, 152.
 Борис Юриєвич с. 187.
 Боровий м. с. 536—7.
 Боршова, замок с. 493.
 Бохмач с. 320.
 Боян с. 18, 331.
 боярство с. 398, 400—2, 445—52,
 473—82, 497—9.
 Броди м. с. 373, 602.
 Бродники с. 516, 524—6.
 Бронь княж с. 348.
 Брягин м. с. 304.
 Бряньск м. с. 337.
 Брячислав, кн. полоцький с. 17,
 18, 26.
 Бубнище с. 470, 579—80.
 Бужськ м. с. 151, 173, 258, 296,
 360—1, 372, 374—5, 390,
 431.
 Бурандай, вєвода татар. с. 376,
 382.
 Бурхарт, препозит трірський с.
 30, 49, 64, 65.
 Бляхань м. с. 597.
 Валіана с. 360.
 вали с. 281, 287, 349, 352.
 Варин с. 600.
 Варлаам, печерський ігумен с.
 379.
 Варяги с. 9, 12—13, 16, 19, 31, 36.

Василів (київський) м. с. 148,
 214, 280.
 Василів (галицький) м. с. 470—1,
 604.
 Василь письменник с. 94, 97, 101,
 120.
 Василько Романович, кн. волин-
 ський с. 387, 398.
 Василько Ростиславич, кн. тере-
 бовельський с. 72, 74, 77,
 90—96, 98—101, 112—113,
 122, 364, 376, 390, 394—5,
 400, 409—17, 523.
 Василько Ярополкович, кн. доро-
 гичин. с. 367, 371, 387—8,
 398.
 Василько Юриєвич 180, 522.
 Верецькі (Vereczka) с. в Береж.
 ком. с. 460.
 Верещин м. с. 370.
 Верхуслава Всеволодівна с. 107,
 144.
 Ветичі, ур. с. 97, 271.
 вигонці с. 241, 520.
 Вигошів с. 173, 258, 430.
 Видобичі, ур. і монастир с. 81,
 84, 89, 270.
 Визна м. с. 369, 393.
 Вир м. с. 185, 327, 597.
 Вислок р. с. 457—8.
 Вислока р. с. 456—8.
 Витебськ м. с. 17.
 Витечев м. с. 88, 169, 281, 541.
 Вишгород м. с. 5, 85, 107, 135,
 139, 145—6, 162—3, 177,
 191, 194, 196—9, 201, 230,
 235, 274—8, 294, 296, 298.
 Вишк (Вишкове), в Мармароші с.
 489, 492—3, 504.
 Візантія — зносини з нею і т. н.
 с. 13, 26, 34—36, 41, 53, 55,
 66, 72, 79, 80, 115—16, 124,
 191, 215, 273, 414, 428—9,
 441—2, 485, 510—12, 518,
 528—9, 532, 536, 545; її
 культура й вплив на Руси с.
 42, 298, 484.
 віче с. 56, 58, 92, 109, 146—7,
 155, 290, 295; див. земля.

- Возвягель м. с. 278, 288—9.
 Воін (перяславський) м. с. 54, 346, 600.
 Воїнь (підляський) м. с. 370.
 Волинь с. 8, 12, 28, 45, 47, 49, 52—4, 62—3, 67—9, 71—8, 91—2, 95—9, 101, 110, 112—4, 118, 121, 134, 150—2, 162, 166, 188, 196—7, 207, 211, 240—1, 359—414, 423, 427—30, 543.
 Волинь, м. с. 360—1, 375.
 Волинська літопись с. 404.
 Волиняне, нар. с. 360.
 Володава р. і м. с. 371.
 Володар Ростиславич кн. с. 69, 72, 73, 95—6, 98—100, 112—113, 115, 122, 395, 409—18.
 Володарів м. с. 280, 286.
 Володимир волинський місто і князівство с. 63, 74, 76—7, 90, 93, 96—7, 178, 222, 229—30, 239—40, 360, 362—3, 366—8, 375—9, 394—8, 401—3, 494.
 Володимир Андрієвич с. 150, 180, 188, 193—7, 397, 439.
 Володимир Василькович, кн. волинський с. 378—80, 385, 387, 389, 399, 402—4, 495.
 Володимирко Володаревич, кн. галицький с. 417—36, 464, 473—4, 479—80.
 Володимир Всеволодович кн. перяславський с. 235, 343.
 Володимир Глібович, кн. перяславський с. 213, 342, 349—50.
 Володимир Глібович, кн. степапський с. 311.
 Володимир Давидович, кн. чернигівський с. 140, 141, 143, 146, 151, 154—9, 164, 167, 169, 171, 181, 325, 334, 538.
 Володимир Ігорович с. 230—1, 325, 397, 465, 481.
 Володимир Мономах див. Мономах.
 Володимир Мстиславич с. 152, 155, 178—80, 182, 187—9, 193—5, 198, 294, 306, 366.

- Володимир Рюрикович с. 228, 235, 238, 243—48, 273, 310.
 Володимир великий (святий) с. 2—5, 43, 45, 48, 49, 116, 265, 278—80, 315, 351—2, 362—3, 376—7, 487.
 Володимир Святиполкович с. 310.
 Володимир Ярославич (XI в.) с. 27, 36—7.
 Володимир Ярославич, галицький с. 208—9, 221, 443—454.
 Володимирко галицький с. 122—3, 142, 144, 151, 153, 162, 165—8, 170, 172—5, 292, 443—9, 452—4, 474, 480.
 Володислав, боярин с. 482.
 Володислав Герман, в. кн. польський с. 392.
 Володислав Кормилчич, галицький боярин і князь с. 236—7, 401, 482.
 Володислав Лисий с. 34.
 Воргол с. 597—8.
 Воробійна с. 598.
 Вороніж с. 598.
 Ворота руські с. 460, — угорські с. 459.
 Воян (Woyan) с. в Унгвар. ком. с. 495, 498.
 Вручий (Овруч) с. 227, 230, 287—8, 296, 383.
 Всеволод Володимирович кн. волинський с. 363.
 Всеволод Всеволодович, кн. червенський с. 367.
 Всеволод Давидович с. 100, 111, 122, 302.
 Всеволод Константинович с. 343.
 Всеволод Мстиславич (внук Мономаха) с. 71, 118, 121, 131, 132—4, 137.
 Всеволод Мстиславич кн. белзький с. 366—7, 449—50.
 Всеволод Ольгович, кн. київський с. 122—3, 134—6, 139—51, 179, 182, 278, 286, 291—2, 307, 318, 321—2, 325, 334, 420—6.

Всеволод Святославич Черний
с. 223, 230—2, 322, 324, 339,
343.

Всеволод Юрійович, кн. суздаль-
ський с. 193, 200, 204, 208,
216—231, 279, 342—3,
452—3, 513.

Всеволод Ярославич, кн. київ-
ський с. 28, 47—8, 52, 56—8,
61—3, 66—7, 69—83, 95,
126, 265, 270—1, 317, 338—
9, 363—4, 367, 392, 395,
400, 409—10, 511, 518.

Всеволод с. 598.

Всеслав Брячиславич, кн. полоць-
кий с. 26, 53, 55—8, 60—2,
78, 100, 266.

Вшиж м. с. 319, 328, 337.

Вятичі с. 45, 47, 141, 159, 221,
313—16, 327, 329, 338.

Вячеслав Мономахович с. 115,
118, 121, 131—6, 138—43,
150—2, 162—6, 168—70, 172,
175—7.

Вячеслав Ярославич, кн. смолен-
ський с. 52.

Вячеслав Ярославич, кн. клеч-
ський с. 122, 307—8.

Габолтів (Gáboltó) м. с. 458,
503.

Гакон (Якун) с. 19.

Галичина і Галич с. 13, 47, 54—
5, 122—3, 128—30, 136, 146,
153, 162, 166, 173, 194, 197,
201, 207—9, 211, 213 222—
5, 228—31, 233, 236—41,
245—52, 280, 324, 359, 361—
4, 370—3, 397, 406, 416—
23, 425, 445, 449, 451—3,
465—70, 474—5.

Галицька літопись с. 483—4.

Галицько-волинська держава с. 2,
222, 311, 454, ще: Галичина.

Гаральд Сьміливий с. 31—2.

Гаральд, король англійський с. 80.

Генрих, син Стефана угор. с. 488.

Генрих, король французький с. 33.

Генрих IV цісар с. 63—4, 79.

Гліб Болодимирович (святий) с.
3, 4, 7, 8, 14.

Гліб Всеславович, кн. минський
с. 111—12, 270.

Гліб Святославич (XI в., внук
Ярослава) с. 53, 68.

Гліб Святославич (XII в., внук
Всеволода) с. 205, 233, 235,
326.

Гліб Юрійович (внук Мономаха)
с. 157—8, 173, 178—9, 184—
7, 197—9, 210, 340—2.

Гліб Юрійович, кн. дубровицький
с. 302, 308—9.

Глібів м. с. 354.

Глухів м. с. 337.

Гнізда р. с. 373.

Гнізниця м. с. 173, 258, 430.

Голі гори, ур. с. 372.

Голтав с. 600.

Гомій с. 336.

Городен і Городенське князівство
с. 122, 143, 194, 301—2, 304,
306—7, 396.

Городок в Галичині с. 465.

Городок під Києвом с. 20, 95,
158.

Горошин м. с. 78, 346.

Греки див. Візантія.

Григорій (Юрій?) Василькович
с. 122—3, 417—19.

Григорій, боярин с. 482.

громада с. 96, 136, 394—400,
450—1, 473—8, 482.

Грузія с. 175, 534, 545.

Густ (Huszth) м. с. 493, 504.

Галь Мартин с. 558.

Гейза, король угорський с. 117,
144, 152—3, 162, 166, 169,
174, 424, 427, 429—32, 436.

Гертруда ж. Ізяслава? с. 31.

Давид Всеславич с. 124.

Давид Ігоревич с. 69, 72—7,
91—100, 302, 317, 363—4,
385—6, 390, 392, 396, 408,
410—13, 518.

Давид Ростиславич, кн. смолен-
ський с. 193—202, 204—7,

- 209, 213, 217, 220—1, 223, 272, 521.
- Давид Святославич, кн. чернігівський с. 72, 81—2, 86, 88—100, 102—3, 109, 111, 118, 318, 332—3.
- Данилів м. с. 602.
- Данило Романович король с. 229, 236, 238—9, 244, 246—8, 250—3, 289, 298, 301, 310—11, 371, 380—7, 389, 394, 398—9, 400—2, 471—2, 475—7, 479, 482—4, 538, 543—4, 547.
- Данія с. 80, 116.
- Дверень с. 214, 286.
- Демид кн. пинський 310.
- Демян Куденевич богатир с. 358.
- Деревська земля с. 8, 45, 256—8.
- Дівич-гора, ур. с. 286.
- Дідославль м. с. 319.
- Добрихів с. с. 457.
- Доброгніва-Марія Ярославна с. 23.
- Доброслав боярин с. 482.
- Довге поле (Hosszúmező) в Мармароші с. 504.
- Долобське озеро ур. с. 102, 271.
- Домаміря печера ур. с. 604.
- Донець м. с. 320, 346.
- Дорогичин м. і волость с. 367, 371—2, 374, 384, 398—400, 455, 556—8.
- Дорогобуж м. с. 98, 278, 293, 367, 386.
- Дреговичі с. 300—1, 308, 359.
- Дубен м. с. 98.
- Дубиця с. 600.
- Дубровиця місто і князівство с. 302, 304, 308—9.
- Дуліби нар. с. 359—61, 374.
- Дюрч с. в Землин. ком. с. 496.
- Евпраксія** Всеволодівна, жінка ціс. Генріха IV с. 79.
- Евстафій Мстиславич с. 26.
- Евфимія Глібівна ціс. грецька с. 215.
- Евфимія Мономахівна кор. угорська с. 117.
- Евфрозина Мстиславівна кор. угорська с. 144, 152.
- Єлисавета** Ярославівна кор. норвезька с. 32.
- Желань** ур. с. 85, 119.
- Желни м. с. 347.
- Жиди с. 108, 110, 267—8, 274, 290.
- Жидичинський монастир с. 385.
- Забуже** с. 13, 351, 361—3, 370, 374, 380, 384, 391, 408.
- Закарпатські руські землі с. 29.
- Залуки (Szálóka) с. с. 496.
- Зарічеськ м. с. 104.
- Заруб м. с. 103, 148, 169, 281.
- західні впливи й культура на Руси с. 483—5.
- Збараж м. с. 373.
- Звенигород галицький м. с. 77, 123, 142, 230, 372, 409, 417, 419—21, 424—5, 464—5, 472.
- Звенигород київський м. с. 93, 280.
- Звенислава Всеволодівна с. 143.
- Звиждень м. с. 93.
- Землин м. с. 488, 491—4, 496—7, 502.
- земля як політичний чинник с. 19, 49—51, 56—9, 109—10, 120, 125, 127, 136, 144—5, 154—63, 165—8, 175—8, 185—8, 194, 215, 224, 280, 282, 292, 310, 317, 322, 324, 339—42, 344; див. віче.
- Золотча ур. с. 102, 271.
- Іван** Василькович с. 122—3, 417, 419, 423.
- Іван Глібович, кн. степанський с. 310.
- Іван Ростиславич Берладник с. 182—4, 324, 419—22, 425—6, 438—41, 464, 474, 520—1.
- Ігорь Ольгович с. 139—43, 146—51, 154—7, 292, 333, 335, 424.
- Ігорь Святославич с. 211—2, 223, 326, 350, 444.
- Ігорь Ярославич (XI в.) с. 52, 395.

- Івяслав Давидович, кн. київський с. 151, 154—5, 157—60, 164, 169, 171—2, 175—9, 181—9, 294, 322, 325, 439—41.
- Івяслав Мономахович с. 86, 88.
- Івяслав Мстиславич кн. київський с. 123—4, 133—44, 146, 148—176, 183, 291—3, 295, 365, 393—4, 396, 423, 427—34, 436—9, 513, 549.
- Івяслав Мстиславич, внук Романа (XIII в.) с. 246—8.
- Івяслав Ярославич, кн. київський с. 23, 45, 47, 49, 51—71, 156, 267, 278, 363, 367, 395—6, 408, 412.
- Іларіон митр. с. 32, 40, 41—2, 44.
- Ілля Ярославич, кн. новгородський с. 27.
- Інгвар Ярославич с. 225—6, 228, 234—5, 259, 367, 394, 401, 444.
- Іскоростень м. с. 267.
- Італія с. 64—5, 273, 512, 514.
- Ізяслав с. 534, 548.
- Казимир Відновитель с. 22.
- Казимир Справедливий с. 394.
- Калка р. с. 241—2, 541.
- Камень м. с. 369, 380, 602—3.
- Камінець на р. Лосні м. с. 389, 400—1, 602—3.
- Камінець коло Случи с. 289, 602—3.
- Камінка Струмилова с. 372.
- Канів м. с. 145, 179, 189, 191, 195, 213—4, 217, 284—6, 296.
- Каратулї с. с. 348.
- Карачев м. с. 338.
- Карпатські землі с. 360—2, 458—61, див. ще: Галичина, Русь Угорська.
- Касоги с. 18—19, 507, 510.
- Каяла р. с. 212.
- Кенугард с. 16.
- Київ м. с. 1—17, 19, 20, 47, 56—62, 65—72, 80—90, 109—11, 120—3, 125, 126—32; 135—6, 138—55, 158, 160—70, 175—187, 189, 191—4, 196—207, 215—36, 245—53, 383, 533, 543, 562—3. Київські пам'ятки с. 42—3, 46, 67, 145, 197, 265—71, 274, 562—3.
- Київщина с. 13, 25, 55, 62, 82, 88, 99, 104, 127, 240, 254 і далі, 368, 548, 562—3.
- Кирил еп. туровський с. 305.
- Клечеськ м. с. 301, 303—4, 306—8.
- Клим митрополит с. 183, 281.
- книжність, письменство, освіта с. 40—1, 67, 281, 299, 331—3, 337, 357—8.
- Кобринь м. с. 369, 389.
- Кобуля (Kobula) с. с. 458.
- Кобяк, хан с. 212.
- Козельськ м. с. 338.
- Коломия м. с. 460, 471.
- Кольоман, король угорський с. 412.
- Колтеск м. с. 598.
- Кошов м. с. 370, 602.
- Конрад кн. мазов. с. 371, 388.
- Кончак, хан с. 106, 210—12, 226, 531, 534.
- Копиль м. с. 303—4.
- Корсунь м. с. 210, 217, 286, 296.
- Корчеськ м. с. 278, 293, 296.
- Котельниця м. с. 190, 296.
- Котян, хан с. 238, 240, 243, 246, 538, 540.
- Коуї с. 336, 348, 534, 548.
- Кошиці (Kaschau) м. с. 504.
- Красне м. с. 78.
- Красностав м. с. 370.
- Кром с. 598.
- Кросна р. с. 370.
- Кросно м. с. 457.
- Кукова (Kükemező) с. с. 459.
- Кудново с. 600.
- Кульдеюрів м. с. 286, 537, 549.
- Кунтувдій, хан с. 213, 535.
- Курськ м. с. 320, 331, 337, 345.
- Кучельмин м. с. 440, 461, 605.

Лада р. с. 370.
 Лев Данилович, кн. галицький с. 379, 471, 488.
 Лев Дюген с. 115, 522.
 Лелес (монастир) с. 492, 496, 498—9, 502—3, 605.
 Левента, угор. королевич с. 34.
 Леопольд, граф штадський с. 30.
 Лешек Білий в. кн. поль. с. 370.
 Липовець с. 598.
 Листвин м. с. 19.
 Литва с. 22, 124—5, 310—11.
 Лобинськ с. 598.
 Локня с. 549.
 Лопасна с. 319, 598.
 Лопатин м. с. 373.
 Лосна р. с. 373.
 Лтава м. с. 346, 600.
 Лутава м. с. 320.
 Луцина (Litynye) с. с. 459.
 Луцьк м. с. 76, 162, 166, 178, 198, 202—4, 225, 250, 359, 361, 364, 366—8, 373, 376, 384—6, 390, 396—7, 429.
 Лучане, нар. с. 361, 373, 384, 390.
 Любачів с. 372, 455.
 Любеч м. с. 10, 14, 312—14, 316, 336.
 Люблин і Люблинська земля с. 370, 382.
 Любомль м. с. 369, 379—80.
 Любче, ур. с. 90, 272.
 Luprechtháza м. с. 504.
 Лямберт, хроніст с. 30.
 Львів м. с. 383, 471—2.
 Малотин м. с. 600.
 Марґоня с. с. 458.
 Мармарош с. 489, 492, 494, 503.
 Межибоже с. 151, 288, 297, 368.
 Мельник м. с. 389.
 Мельниця м. с. 369.
 Мешко Старий 456.
 Мешко II с. 22, 29.
 Микола Свѣятоша див. Свѣятоша
 Св. Миколай (S. Miklós) с. в. Береж. ком. с. 460.
 Минськ і Минська волость с. 40, 111, 124, 133, 137, 152.

Митуса, співівець с. 462.
 Михайлів м. с. 206.
 Михайло Всеволодич, кн. чернигівський с. 240, 243—53, 322, 324, 326.
 Михалко Юривич ч. 108, 199—200.
 Михайло кн. пинськ. с. 310.
 Мичеськ м. с. 168, 278, 288, 293.
 Мозир м. с. 296, 304.
 Мокролуґ (Sárpatak) с. с. 458.
 монастирі с. 40, 81, 110, 145, 265—71, 273, 298—9, 305, 333—4, 354—5, 509.
 Монголи с. 240—43, 249—53, 525, 539—45.
 монета с. 43.
 Мономах с. 49, 62—3, 67, 69, 70, 72, 74, 76—8, 80—2, 84—92, 94, 97—106, 109—121, 126, 130—2, 143—4, 198, 276—7, 302, 316—17, 321, 339—40, 349, 365, 396, 409, 413, 522, 531, 533, 535.
 Моровійськ м. с. 136, 320.
 Мстислав Андрієвич, кн. суздальський с. 196.
 Мстислав Володимирович (тмутороканський) с. 17—22, 25, 26—7, 29, 314—315, 331—5, 347, 510.
 Мстислав Глібович, кн. чернигівський с. 247, 249—53.
 Мстислав Данилович, кн. волин. с. 378, 399, 400, 402.
 Мстислав Ізяславич, кн. (XI в.) с. 58.
 Мстислав Ізяславич, кн. київський с. 172, 175, 177—180, 182—4, 193—8, 294—5, 340, 358.
 Мстислав Мономахович, кн. київський с. 49, 78, 89, 99, 101, 108, 111—3, 116—7, 120—7, 131, 134, 136, 150, 179, 265, 418, 533.
 Мстислав Мстиславич Удатний с. 231, 234—44, 538.
 Мстислав Романович с. 223, 228, 525.

Мстислав Ростиславич с. 183—4,
199—201, 205, 276.

Мстислав Святотопкович с. 97.

Мстислав Святославич, кн. чер-
нигівський с. 236, 240, 326,
513.

Мстислав Ярославич Німий с. 259.

Мункач м. с. 493.

Муромсько-рязанська волость с.
46—7, 62—3, 68, 86, 88, 90,
118, 122—3, 154—5, 189,
195, 205, 208, 231, 323, 542.

Мутижир м. с. 278.

Мушина с. с. 459.

Наров р. с. 369.

Настасія, жінка Ярослава гал.
с. 442—5.

Небль м. с. 304.

Нестор письменник с. 3, 4, 40,
44, 62, 66.

Німеччина, Німці на Руси с. 12,
13, 29—31, 63—4, 79, 153,
273, 376—7, 382, 452, 493,
503—4.

Новгород великий с. 9—10, 12—
4, 17, 19, 27—8, 45, 47, 53—
4, 61, 68—9, 71, 78, 81, 86,
88, 90—1, 99—101, 111, 121,
129, 132—5, 137—9, 141—2,
152, 154—5, 162, 181, 186,
189, 193, 198—9, 206, 208,
231, 234, 236—7, 244, 249,
269, 273, 323.

Новгород сіверський с. 100, 173,
182, 315, 318, 325—6, 328,
334, 337.

Новосиль м. с. 338.

Норвегія с. 31, 116.

Носів м. с. 599.

Нур р. с. 369, 373, 455.

Оболвь с. 599.

Овруч див. Вручий

Огафія Мономахівна с. 111.

Ода графіня с. 30.

Олег Ігорович, кн. курський с.
244, 326.

Олег Святославич, кн. дерев-
ський с. 7.

Олег Святославич, кн. новгород-
сіверський с. 62, 67—70, 72—
3, 78, 85—90, 111, 118, 152,
191, 196, 317—18, 321,
329—31, 588.

Олег Ярославич, кн. галицький
с. 209, 443—6, 474, 480.

Олександр Всеволодович, кн.
белзький с. 246, 367, 371,
397, 401—2.

Олександр кн. дубров. с. 309.

Олесько м. с. 373.

Олеше м. с. 184, 440, 517—18.

Олика м. с. 368.

Ольга, жінка Ярослава Осмомисла
с. 442—4.

Опуд м. с. 461, 605.

Ольжичі с. 272.

Орогощь м. с. 599.

Остерський городок с. 142, 163,
169, 172, 187, 320, 340, 344,
355—6.

Острог м. с. 98, 385—6.

Отон Болеславич с. 21.

Отон, саксонський маркграф с. 30.

Отрок, хап с. 105, 211, 531,
533—5.

Переволока с. 600.

Переворськ м. с. 455 6.

Перемишль м. с. 59, 63, 75, 90,
96, 98, 100, 123, 166, 174,
362, 407, 409—10, 412, 417,
419, 429, 431—2, 445, 461—2.

Пересопниця м. с. 278, 386.

Переяслав м. с. 6, 8, 45, 47, 55,
62, 71, 81, 85—6, 88, 99,
118, 121, 125, 131—4, 137,
140—2, 148—9, 153—4, 159,
170—2, 175—9, 184—5, 196,
210—13, 223, 227, 229—32,
235, 244, 246, 249, 313—15,
318, 324, 537.

Переяславщина с. 3, 55, 62, 72,
82, 103—4, 135, 152, 159,
186—7, 338—58, 533, 535,
542, 548, 563—4.

Песочен с. 600.

Песочиний городок с. 261.

Петр Власт, боярин с. 415.

Неченіги з. 3, 5, 10—13, 24—6,
29, 54—5, 103—4, 106, 279—
80, 345. 348, 352, 505, 526—
9, 548.

Пинськ с. 211, 300—2, 304, 306,
308—9.

Пліснеськ м. с. 373, 450, 605.

Плоскиня воєвода с. 242, 525.

Побоже с. 142, 151, 173, 368,
373, 548.

Побуже с. 358, 369—74, 455.

Поволже с. 62, 88.

Погорина, волость с. 74, 77, 92,
162, 167, 173, 364—8, 374,
386, 390—1, 416, 430, 461.

Подунаве с. 280, 519—24, 414—
16, 435, 440, 461, 536.

Полкстїнь с. 601.

Пожовці с. 26, 54—7, 69, 78,
82—6, 88, 96, 101—7, 113,
120, 121—2, 124, 134, 145—
6, 149, 160, 164, 166, 169,
172—3, 176—80, 183—5,
190—1, 195, 197—8, 204—7,
210—15, 220, 225—7, 231,
240—43, 246—48, 294, 321—
2, 342, 346—50, 391, 411—
16, 423, 440—1, 525—38,
542—3, 549.

Полоний м. с. 210, 296.

Полоцька земля с. 45, 53, 58,
60—2, 100, 118, 122, 124,
130, 133, 135, 137, 201, 208,
220, 240, 323.

Полтва р. с. 372.

Польща, Поляки — їх участь
в руських справах с. 10, 12—
13, 21—4, 28, 57—9, 65, 79,
96, 99—100, 112—3, 144,
154, 162, 184, 194, 209, 229,
248, 363, 370, 378, 382, 388,
391—3, 397, 406—8, 423,
426, 431, 438, 441, 443—5,
449—53, 565—8, 573—578.

Полянська земля с. 255—6, 297.

Понизє с. 238, 280, 351, 391,
416, 420, 424, 450, 523—4,
548.

Поросє с. 29, 88, 103, 148, 169,
180, 190, 194, 199, 210, 213—
14, 282—3.

Посеме с. 123, 134, 146, 157,
213, 320, 326—28, 330, 340.

Посуле с. 180, 345—7.

Поток (Шарош-поток) м. с. 489,
493, 502, 504.

Предслава Свѣтославівна с. 333.

Прилук (на Побожу) с. 142, 373.

Пряшів (Eperies) с. 503—4.

Псель Михайло с. 559.

Псковська земля с. 45, 47.

Путивль м. с. 328—9, 337.

Радимичі с. 45, 314—15, 327.

Радома с. с. 458.

Радощ м. с. 599.

Раславиці (Raszlavicz) с. 458.

Раставець м. с. 204.

Рильськ м. с. 328—9, 337.

Рими, Римів (м. в Переяславщині)
с. 350, 356, 601.

Річиця м. с. 318.

Рогволод Всеславич кн. с. 124.

Рогошина с. 605—6.

Родня м. с. 284—5.

Рожне поле ур. с. 96, 372, 412.

Розгірче с. 470, 579—80.

Роман Ігорович, кн. звенигород-
ський с. 230, 233, 464.

Роман Мономахович с. 111—2,
118.

Роман Мстиславич, кн. галицький
с. 136, 207, 209, 217—29,
234, 291, 360, 393, 397—8,
400—1, 405—6, 444, 446—
50, 453, 475, 481, 485.

Роман Ростиславич, кн. київський
с. 196, 198—200.

Роман Свѣтославич, ізгой с. 69
72, 76, 331—2.

Ромен м. с. 346.

Ростислав Володаревич кн. пере-
мишльський с. 122—3, 417—
19, 474.

Ростислав Володимирович, кн. га-
лицький с. 46, 53, 75, 363,
408.

- Ростислав Всеволодович кн. с. 81, 84—5.
- Ростислав Іванович Берладничч кн. с. 450—1, 474.
- Ростислав Михайлович кн. (XIII в.) с. 246, 249—50.
- Ростислав Мстиславич, кн. київський с. 136, 139, 160, 169, 172—3, 175—9, 181—6, 188—91, 193—4, 209, 291, 330, 438—9, 441, 518.
- Ростислав Мстиславич, кн. київський (XIII в.) с. 250.
- Ростислав Рюрикович, кн. київський с. 210, 213—18, 228, 233, 279, 537.
- Ростислав Юриєвич с. 138, 142, 158—9, 161.
- Ростислав кн. пинський с. 309.
- Ростовська земля (Поволже, Суздаль) с. 8, 17, 46, 47, 62, 67—8, 71, 88, 99, 121, 128—9, 134, 158, 191—2, 197, 203, 208, 223, 233, 237, 323, 340—43, 542, 548.
- Росуа с. 599.
- Русь Угорська с. 458—61, 485—504.
- Руська Правда с. 9, 38—9, 118—9, 299.
- Руський порт с. 512, 516.
- Рюрик Ростиславич, кн. київський с. 72, 74—5, 77, 101, 193—4, 198—207, 209—33, 288, 298, 309—10, 342, 408—14, 446, 449—50, 521, 531.
- Рязань див. Муром.
- Саків м. с. 88, 102.
- Сандеччина с. 579.
- Салниця р. с. 105.
- Сбислава Святотополківна с. 99.
- Свинь, річка с. 599.
- Святогорський монастир с. 379.
- Святополк Володимирович („ока-
лний“) с. 2—14, 16, 44, 304—5, 363.
- Святополк Ізяславич, кн. київський с. 71, 77, 81—103, 110, 113, 117—8, 193, 281, 283, 290—1, 302, 364—5, 390, 392, 395—6, 410—13.
- Святополк Мстиславич кн. с. 141, 152, 167, 365, 431.
- Святополк Юриєвич, кн. туровський с. 308—9, 444.
- Святополк Ярославич, кн. туровський с. 197.
- Святослав, кн. руський (X в.) с. 527.
- Святослав Володимирович, кн. деревський с. 6, 7.
- Святослав, син Володимира Давидовича с. 184, 325.
- Святослав Всеволодович, кн. київський с. 141. 150—1, 158, 173, 176—79, 182, 189, 201—16, 224, 231, 265, 297, 322, 324, 326, 335, 365, 393, 439, 450, 531, 534, 537—8.
- Святослав Всеволодович, кн. переяславський с. 343.
- Святослав Ігорєвич, кн. володимирський с. 230, 397, 401.
- Святослав Мстиславич с. 228, 366.
- Святослав Мономахович с. 118.
- Святослав Ольгович, кн. чернігівський с. 104, 137—8, 140—1, 147, 149, 151, 154—160, 164, 170—3, 176, 178—9, 182—5, 189, 325, 438—9, 525, 534.
- Святослав Ярославич кн. київський с. 28, 47, 52, 57, 61—70, 268, 315, 317, 331.
- Святославль м. с. 78.
- Святоша Давидович кн. с. 96, 333.
- Сербрянний м. с. 600.
- Серенч м. с. 492, 502.
- Синелець див. Синець.
- Синець м. с. 356—7, 601.
- Синій міст м. с. 599.
- Сіверяне і Сіверщина с. 8, 19, 29, 45, 312—15.
- Скіліца с. 559.
- Слуцьк м. с. 188.

- Случ р. с. 368, 374.
 Случеськ м. с. 301, 303—4, 307.
 Смильно (Szemella) с. с. 458.
 Смоленськ і Смоленщина с. 6, 17, 45, 47, 52—4, 62, 69, 71, 78, 87, 99, 118, 121, 139, 152, 154—5, 157—8, 160, 169, 177—8, 184, 196—7, 199, 204—8, 209, 217, 219—21, 223, 234—5, 240—1, 243.
 Сновськ м. с. 57, 599.
 Снопород м. с. 601.
 Снятин м. (пераяславський) с. 346.
 Собень, замок с. 578.
 Собранці (Szobráncs) с. в Унгвар. ком. с. 495.
 Солива (Szolyva, Zolva) с. в Береж. ком. с. 460.
 Сосниця м. с. 328.
 Спіш с. 488, 504.
 Стародуб м. с. 78, 83, 317, 330, 336.
 Степань м. с. 302, 304, 309—10.
 Стефан II кор. угор. с. 414, 418, 427.
 Стир р. і землі по Стиру с. 359, 361, 373—4.
 Стольне м. с. 370.
 Стретва (Стретава) с. в Унгвар. ком. с. 497—8.
 Строчин (Szorocsin) с. с. 459.
 Стряков, річка с. 601.
 Субутай с. 540—1.
 Судак м. с. 541.
 Судислав кн. с. 28.
 Судислав, боярин с. 482.
 Сурожці с. 377.
 Суздаль див. Ростов.
 Сян р. с. 361, 372.
 Сянік м. с. 166, 429, 459, 463.
 Татари див. Монголи.
 Телич, Тилич м. с. 458, 463, 606.
 Темуджін с. 539—40.
 Теодосій печерський с. 66—7, 271, 280.
 Теофанія Муцалонїса с. 73.
 Теремовль і Теремовельська волость с. 90, 99, 100, 174, 360, 409, 416—17, 423—4, 436—7, 465.
 Тисмениця с. 370, 420.
 Тихомоль м. с. 173, 430.
 Тітмар еп. с. 12, 557—8.
 Тшуторокань і Тшутороканська волость с. 17, 18, 29, 45, 47, 53, 62, 68—70, 73, 78, 85, 315, 408, 506—14.
 Товарів м. с. 214, 286.
 Топля р. с. 458, 463.
 торгівля с. 272—4, 280, 290, 313, 508, 517—18.
 Торки с. 25, 26, 54—6, 103—4, 106, 214, 248, 347—8, 411, 415—16, 523, 526—30, 532, 534—5, 548.
 Торків (Tarkő) с. с. 495.
 Торчеськ м. с. 78, 83, 85, 184, 210, 231, 235, 239, 241, 282, 296, 537.
 Треполь м. с. 84, 184, 189, 213, 217, 227, 231, 281, 296.
 Трубчевськ м. с. 328, 337.
 Тугорхан с. 85, 88—89, 115, 532.
 Тумащ м. с. 280.
 Турійськ м. с. 369.
 Туробин м. с. 370.
 Туров і Турово-пинська волость с. 8, 17, 28, 45, 47, 69, 71, 77, 92, 98—9, 111, 121, 130, 132—4, 137, 140—41, 146, 150, 152, 182, 186—8, 201, 207—8, 215, 231, 300—11, 368, 391.
 Турпії с. 348, 534, 548.
 Тячів (Téscő) в Мармаромі с. 504.
 Убедь р. с. 328.
 Угольники ур. с. 466, 606.
 Угорщина с. 6, 7, 12, 34, 79, 112—3, 117, 136, 152—4, 162, 166, 169, 172—3, 182, 209, 229, 236—9, 246, 409, 412—14, 418—19, 424, 427—34, 436, 438—9, 441, 448—54, 480, 482, 486, 543, 545—6.
 Угоча ком. с. 489, 496.

- Угровськ м. с. 370, 380, 383.
 Ужгород див. Унгвар.
 „Україна“ с. 370—1.
 Уйвар замок с. 492.
 Унгвар м. с. 488, 491, 483—8, 502.
 Урич с. 470, 579, 580.
 Усв'яч м. с. 17.
 Усте м. с. 88.
 Ушиця м. с. 440.
Федір, кн. пинський с. 310.
 Федора Романівна с. 488.
Жерсонес (Корсунь) с. 53, 66, 107.
 Ходина поет (?) с. 332.
 Ходота кн. с. 316.
 Хозари с. 19, 72, 274, 314, 316, 509, 511, 527.
 Холм м. і волость с. 371—2, 380—4, 391, 403—4, 455.
 Хорвати нар. с. 359.
 Хоробор м. с. 328, 599.
 Христина княгиня с. 80, 116.
Царгород с. 15, 34—7.
 Церков і церковне жите с. 40—42, 272, 276—7, 279, 298—9, 333—4, 352—3.
 Церковний устав Ярослава с. 39.
 Цібава (Tíba) с. в Унгвар. ком. с. 495, 497—8.
Чаргів (Чагрів) с. 606.
 Чарговичі бояре с. 442—3.
 Чепель с. 491, 495, 498.
 Червена (Vörösalma) с. в Шарш. ком. с. 495.
 Червенські городи с. 13, 17, 21, 46, 53, 360—1.
 Червень м. і волость 112, 362, 366—7, 371, 380—1, 384, 397, 443, 603.
 Чернечеськ м. с. 603.
 Чернигів і Чернигівська земля с. 8, 19, 20, 45, 47, 55, 62, 67—72, 81, 85, 87, 89, 100, 118, 122—3, 135, 140, 157, 173, 176—7, 181, 184, 197, 207—8, 213, 219—21, 231—2, 234, 241, 243—4, 247—8, 254—5, 313—15, 317—38, 511, 534, 542, 548, 563—4.
 Черторийськ м. с. 302, 307, 369, 391.
 Чехи с. 14, 62—3, 113, 152—3, 273.
 Чичер (Чичеровці) с. с. 502.
 Чорна Русь с. 303.
 Чорний Потік (Fekete-patak) с. в Угоч. ком. с. 494.
 Чорні Клобуки с. 148, 159, 163, 166—7, 169—70, 175, 183, 185—6, 193—4, 196, 201, 212—14, 224, 294, 308, 534—5, 548—551.
 Чудець замок с. 456—7.
 Чудь с. 24.
 Чорнаїв м. с. 549.
Шарш м. с. 488, 491, 493—4, 496, 501, 504.
 Шарукань, хан половецький с. 531, 534.
 Шарукань м. с. 515.
 Шатор (Satoralja Ujhely) с. 493, 507.
 Швеція с. 31, 80.
 Шоувар (Sóvár) замок с. 493, 496, 577.
 Шумськ м. с. 173, 367, 430.
Щебрешин м. с. 370.
 Щекарів м. с. 370, 603.
 Щекотів м. с. 606.
 Щирець м. с. 123, 419.
Юрїв м. с. 41, 78, 88, 103, 283—4.
 Юрій Боліслав Тройденович, кн. волинський с. 485.
 Юрій Володимирович, кн. пинський с. 310.
 Юрій Всеволодович, кн. сузд. с. 232—3, 241, 244, 343, 542.
 Юрій Кончакович, хан половецький с. 531—2, 534, 537, 540.
 Юрій Львович, король руський с. 376, 384, 399, 400.
 Юрій Мономахович с. 104, 121, 132—5, 138—9, 142, 186—7, 271, 292—3, 340—1, 396—7, 428—30, 436.

Юрій Ярославич, кн. туровський
с. 122, 187—8, 302, 307—8.

Яков мніх с. 4, 44.

Ямь с. 24.

Ярополк Ізяславич, кн. волинський с. 71, 74—7, 267, 363, 367, 375, 392, 395, 400, 408—10.

Ярополк Мономахович, кн. київський с. 107, 118, 121, 125, 130—8, 339—40, 347, 349, 533.

Ярополк Святославич, кн. київський (X в.) с. 7.

Ярослав Володимирович, кн. київський с. 2, 9—49, 126, 219, 265—7, 305, 363, 377.

Ярослав Володимирович, кн. галицький (Осмогисл) с. 151, 174, 179, 182—4, 189, 207—8, 211, 428, 435—46, 474, 479—80, 523.

Ярослав Всеволодович, кн. чернігівський с. 211, 213, 218—20, 223.

Ярослав Всеволодович, кн. перяславський (XIII в.) с. 229—

30, 244, 249, 252—3, 326, 330, 342.

Ярослав Ізяславич, кн. луцький с. 158, 182, 194, 197—8, 202—4, 259, 366, 385—6, 439, 444.

Ярослав Інгварович, кн. луцький с. 368, 394.

Ярослав Мстиславич, кн. перяславський с. 342.

Ярослав Святославович, кн. волинський с. 99, 101, 109—14, 120, 187, 365, 392, 396, 400, 413.

Ярослав Святославич, кн. муromський с. 72, 100, 120, 122—3, 318.

Ярослав, син Святослава Ольговича с. 191, 197.

Ярослав Юрійович, кн. пинський с. 308.

Ярослав Ярополчич, кн. берестейський с. 387.

Ярослав м. с. 431, 463.

Ясольда р. с. 369.

Яси с. 20, 507, 510, 540.

Ясло м. с. 457.

Ятвяги с. 22, 124, 311, 338.

З М І С Т.

Вступнє слово	с. I
I. Ярослав	с. 1—46

Вступні уваги про процес розкладу давньої руської держави (с. 1). Смерть Володимира й питання про спадщину (с. 2); джерела для сих подій (с. 3); кандидатура Бориса (с. 5); смерть його (с. 6) й інших Володимировичів (с. 7); виступлення Ярослава (с. 8); похід на Київ (с. 10); війна з Болеславом (с. 11); другий похід Ярослава (с. 13); кінець Святиполка (с. 14); історична і поетична традиція сих війн (с. 15). Війни Ярослава з Брячиславом (с. 17) і Мстиславом (с. 18); Листвинська битва (с. 19); поділ Володимирової спадщини (с. 20). Привернення західніх земель (с. 21) і участь Руси в польських справах (с. 22). Північні війни (с. 24). Печеніги (с. 25). Смерть Мстислава (с. 26). Внутрішня діяльність Ярослава (с. 27); волости його синів (с. 28); укріплення і залюднення південного пограниччя (с. 29). Заграничні зносини — з Німеччиною (с. 30), з Скандинавією (с. 31), з Францією (с. 33) й Угорщиною (с. 34), з Візантією (с. 35); останній похід на Царгород (с. 36). Законодатна діяльність Ярослава (с. 38), культурні заходи: монастирі (с. 40), освіта і церковні справи (с. 41); будівництво (с. 42); монета (с. 43). Смерть Ярослава (с. 44); поділ його спадщини (с. 45).

II. Розклад Руської держави в XI—XII в. . . с. 47—125

Загальні уваги: заповіт Ярослава (с. 34); безрадність династії й суспільности супроти розкладу держави (с. 48); змагання князів до збирання Руської держави (с. 49); перешкоди до того, вплив земель (с. 50). Спільна діяльність старших Ярославичів (с. 51); їх здобутки (с. 52); переміни в степу (с. 54); упадок Торків (с. 54), напад Половців (с. 55); київське повстання 1068 р. (с. 57); вигнання й поворот Ізяслава (с. 58). Кінець солідарности Ярославичів (с. 60). Святослав у Києві (с. 61). Ізяславова Одісея (с. 62); посередництво Генриха IV і папи (с. 64). Діяльність Святослава у Києві (с. 66), його книголюбів (с. 67); смерть Святослава і поворот Ізяслава (с. 68). Перший похід ізгоїв (с. 69) і смерть Ізяслава (с. 70). Всеволод у Києві (с. 71). Ізгої (с. 72), боротьба їх із Всеволодом (с. 73); наділене Давида (с. 74) і Ростиславичів (с. 75) і конфлікт Всеволода з Ярополком (с. 76); поділ Ярополкової спадщини (с. 77). Половецькі напади (с. 78). Заграничні зносини Всеволода (с. 79) і внутрішня діяльність (с. 80). Смерть

Всеволода і справа київського стола (с. 81). Святотоплк у Києві і його характеристика (с. 82). Половецькі напади, Бонякова легенда (с. 83); війна 1093 р. (с. 84); справа Святославичів (с. 85); боротьба за Чернігів (с. 86); війни з Половцями (с. 87); порозуміння з Святославичами (с. 89); з'їзд в Любчу і його постанови (с. 90). Княжі відносини (с. 91); осліплення Василька (с. 92) і волинська справа (с. 95); волинська війна (с. 96) і з'їзд у Ветичах (с. 97); відібрання Волини від Давида (с. 98), політична ситуація на поч. XII в. (с. 99). Агресивна боротьба з Половцями (с. 102), ентузіазм суспільності (с. 105); ослаблення Половців (с. 106). Смерть Святотоплка (с. 107) і справа київської спадщини (с. 108). Київські розрухи і запросини Мономаха (с. 109). Мономах у Києві (с. 110); збирання земель — конфлікт з Глібом минським (с. 111) і Ярославом волинським (с. 112). Відносини до стегу (с. 114), зносини заграничні (с. 115); становище Мономаха в системі Руської держави (с. 117); його законодавство (с. 118); його характер (с. 119). Смерть Мономаха (с. 120), Мстислав у Києві (с. 121). Переміни в політичній ситуації: боротьба серед династії чернігівської (с. 121) і галицької (с. 122) й участь Мстислава; заслання полоцьких князів (с. 124). Смерть Мстислава (с. 125).

III. Упадок Київ с. 126—253

Загальні уваги — різні стадії в процесі упадку Київ (с. 126); упадок Подніпров'я (с. 128); відокремлення і розклад земель (с. 129). Заповіт Мономаха (с. 130) і його виконання (с. 131); розділ між Мономахівцями через справу київського стола (с. 132); переходи Переяслава з рук до рук (с. 133); участь Ольговичів (с. 134) і їх походи (с. 135); смерть Ярополка (с. 136); страти Мономахівців: Полоцьк і Новгород (с. 137). Вячеслав у Києві (с. 138) і похід Всеволода Ольговича (с. 139). Політика Всеволода (с. 140); компроміс із Мстиславичами (с. 141); галицькі походи (с. 142); Всеволод віддає Київ Ігорю (с. 143); заграничні зв'язки (с. 144); відносини київської громади до Всеволода (с. 145). Смерть Всеволода (с. 146). Ігор і Кияне (с. 147). Похід Ізяслава Мстиславича (с. 148); Ізяслав у Києві (с. 149); претензії Вячеслава (с. 150). Виступ Юрія (с. 151); союзи князів і участь заграничних держав (с. 152), участь земель (с. 153). Початок боротьби (с. 154), рух у Києві (с. 155), Кияне забувають Ігоря (с. 156); літературне оброблення цього епізоду (с. 157). Справа Ростислава Юрійовича (с. 158); перший похід Юрія (с. 159); переговори під Переяславом (с. 160). Юрій у Києві вперше (с. 161). Волинська війна (с. 162). Ізяслав вертає до Києва (с. 163); другий похід Юрія (с. 164); Юрій у Києві вдруге (с. 165); похід Ізяслава 1151 р. (с. 166); Ізяслав у Києві в третє (с. 167). Компроміс з Вячеславом (с. 168); війна 1151 р. (с. 169), оборона Києва (с. 170) і битва на Перепетовім полі (с. 171); капітуляція Юрія (с. 172) і далші даремні заходи його (с. 173). Галицькі походи Ізяслава (с. 174), його смерть (с. 175). Ростислав у Києві (с. 176) і погром Мстиславичів (с. 177). Ізяслав Давидович і Юрій (с. 178); половецька справа (с. 179); смерть Юрія (с. 181). Ізяслав Давидович вдруге в Києві (с. 182); Іван Берладник і справа галицького стола (с. 183). Ростислав вдруге в Києві (с. 184). Останній похід Ізяслава Давидовича (с. 185) і його смерть (с. 186). Відокрем-

лення земель Переяславської (с. 187), Туровської і Волинської (с. 188). Політичні відносини в 1160-х роках (с. 189), половецька справа (с. 190). Новий політичний центр на півночі (с. 191); політика Андрія Юриєвича (с. 192). Смерть Ростислава (с. 193); Мстислав Ізяславич і інтриги князів (с. 194); охоронні експедиції (с. 195); конфлікт між князями (с. 196). Похід на Київ і погром 1169 р. (с. 197). Ростиславичі і Андрій (с. 198), їх конфлікт (с. 199) і другий похід Андрія на Київ, 1173 р. (с. 201); Ярослав Ізяславич (с. 202); смерть Андрія й упадок суздальського впливу (с. 203). Боротьба за Київ Ростиславичів і Ольговичів (с. 204); пляни Святослава Всеволодича (с. 205); компроміс Рюрика і Святослава Всеволодича (с. 206). Відносини усталені компромісом 1180 р. (с. 207). Політична ситуація в 1180-х рр. (с. 207); половецька справа (с. 210); боротьба з Половцями в 1180-х (с. 211) і 1190-х рр. (с. 214). Смерть Святослава (с. 215), Рюрик у Києві (с. 216); інтрига Всеволода Суздальського (с. 217); конфлікт Рюрика з Романом волинським (с. 218) і Ольговичами (с. 219). Роман в Галичині (с. 222); пляни Ольговичів (с. 223); зміни в політичній ситуації (с. 224). Похід Романа на Київ (с. 225); другий погром Києва (с. 226). Смерть Романа і боротьба за його спадщину (с. 229); усьпіхи Ольговичів (с. 230), боротьба за Київ (с. 231), компроміс з Рюриком (с. 232). Смерть Всеволода суздальського й інші зміни в політиці (с. 233); війна 1212 р. (с. 234) і ситуація по ній (с. 235). Мстислав Удатний і боротьба за Галичину (с. 236). Перший прихід Монголів (с. 240), битва на Калці (с. 241). Політична ситуація в 1230-х рр. (с. 243); боротьба за Київ і Галич (с. 245); кампанія 1234/5 р. (с. 247); зміни князів у Києві (с. 248). Другий прихід Монголів (с. 249); облога Києва (с. 250), похід на захід (с. 251), ситуація в 1240-х рр. (с. 252); останні київські князі (с. 253).

IV. Перегляд поодиноких земель: Київщина (в додатку — Турово-Пинська земля) с. 254—311

Загальні уваги: термінологія землі й волости (с. 255). Київщина — її склад: Полянська (с. 256), Деревська земля (с. 257), Погорина (с. 258), Побожє (с. 259), Турово-пинська земля (с. 260). Границі Київщини (с. 261). Осади: Київ — його територія і часті (с. 263), їх історія (с. 264); старий город (с. 265), Ярославів город (с. 266), Поділ (с. 268); наддніпрянські часті (с. 269), околиці (с. 270); великість міста (с. 272); чужоземні колонії (с. 273); багатство (с. 274). Вишгород (с. 275); Білгород (с. 278); порічє Стугни: Василів, Треполь (с. 280), Витачев, Заруб (с. 281); Поросє: Торчеськ (с. 282), Юрів (с. 283), Канів (с. 284), інші пороські городи (с. 286). Деревська земля: Іскоростень, Вручий (с. 287), Котельниця, Возягель (с. 288), Камінець (с. 289). Внутрішнє житє Київщини: земська аристократія й її впливи (с. 289); політика землі (с. 291), київська улюблена династія (с. 292); політична діяльність громади (с. 293) і її слабкі сили (с. 294); київське віче (с. 295). Неподільність Київщини (с. 296); княжі волости в Київщині (с. 297). Культурне (с. 298) і релігійне (с. 299) значіннє Києва. Турово-пинська земля: етнографічний підклад (с. 300), територія (с. 301) і границі (с. 302); головніші городи: Туров (с. 304) і Пинськ (с. 306); політичне житє землі (с. 307); змагання землі до

відокремлення (с. 308); туровська династія (с. 309); становище турово-пинських князів в XIII в. (с. 310).

V. Чернігівщина й Переяславщина . . . с. 312—358

Сіверяне, їх територія (с. 312); старі центри (с. 313), їх історія до Ярославового поділу (с. 314); відносини до Києва (с. 315). Радимичі і Вятичі (с. 316). Чернігівщина: її відокремлення (с. 317), її територія (с. 318) і границі (с. 319); Посеме (с. 320). Змагання чернігівських князів (с. 321), боротьба за Київ (с. 322), емуляція в Суздаль (с. 323), галицькі справи (с. 324). Дроблення Чернігівщини: поділ династії на лінії (с. 325), „ліствичное восхождение“ (с. 326); чернігівські князівства (с. 328). Політична діяльність громади; віче чернігівське (с. 329), стародубське (с. 330). Суспільно-культурне жите: розвій дружинності й дружинної поезії (с. 331); літературні пам'ятки (с. 332); церковне жите (с. 333); матеріальна культура (с. 334). Важніші города: Чернігів (с. 335), Любеч, Гомій, Стародуб (с. 336), Новгород і Подесене (с. 337), Посеме (с. 337), вятицькі города (с. 338). Переяславщина — її відокремлення (с. 339); політика землі (с. 340); переяславська династія (с. 341); зверхня історія землі (с. 342). Територія Переяславщини (с. 344), відносини до степових орд (с. 345), боротьба і колонізація XII в. (с. 346); турецькі колонії (с. 348); походи в степ (с. 349); „Україна“ (с. 350). Важніші города: Переяслав (с. 351), легенда про його заснування (с. 352), його околиця (с. 354), Летчъ монастир (с. 355), Остерський городок й інші города (с. 356). Культурне жите (с. 357); останки дружинного епосу (с. 358).

VI. Волинь і Побуже . . . с. 359—406

Питання про етнографічний підклад (с. 359); найдавніші звістки про політичне жите (с. 360); давні політичні центри (с. 361). Сполучення західно-руських земель за Володимира Вел. (с. 362); їх доля в XI в. (с. 363); відокремлення Галичини і волинська війна 1097—1100 р. (с. 364); Волинь в XII в. (с. 365); поділ Волини на волости і дальші переміни в ній (с. 366). Територія Волини — границі східні (с. 368) і північні (с. 369), русько-польське пограниччє (с. 370); Берестейська земля й її границі (с. 371); границі Белзької землі (с. 372); полуднева границя Волини (с. 373); переміни в її території (с. 374). Головніші города: Бужськ (с. 374), Белз і Волинь (с. 375), Володимир (с. 376), його церковні пам'ятки (с. 377), Любомль (с. 379), Камень, Червень (с. 380), Холм (с. 381), Угровськ (с. 384), Луцьк, Острог (с. 385), Погорина (с. 386), Берестейсько-дорогичинська земля, Бересте (с. 387), Дорогичин (с. 388), Мельник, Більськ, Камінець, Кобринь (с. 389). Політика волинських князів XI—XII в. (с. 390); відносини до Польщі (с. 391); тенденції Мстиславичів (с. 394). Віче на Волини в XI в. (с. 395), династична політика громади (с. 396), відносини її до Мстиславичів (с. 397); Берестейські коромоли (с. 398), дорогичинське повстання і коромола Берестян 1289 р. (с. 399). Воярство (с. 400), його впливи й політика (с. 401); служебні князі (с. 402). Культурне жите (с. 403), останки поетичних творів на волинські теми (с. 404).

VII. Галичина і Угорська Русь с. 407—504

Русько-польська боротьба (с. 407); Ростислав і Ростиславичі (с. 408); боротьба в Ярополком (с. 409); осліплення Василька (с. 410), його пляни (с. 411), війна 1098—9 рр. (с. 412); галицька політика супроти Волини й Київa (с. 413); відносини до Угорщини і Візантії (с. 414), відносини Польщі (с. 415); полуднева колонізація (с. 416). Друге покоління Ростиславичів (с. 417), поділ Галичини (с. 418) і усобиця (с. 419). Бунт Галича (с. 420); сполучення Галичини в руках Володимирка (с. 421); дальша доля Івана Берладника (с. 422). Політика Володимирка на Русі (с. 423), кампанії 1144 (с. 424) і 1146 р. (с. 425); відносини до Польщі (с. 426) й Угорщини (с. 427); союз з Візантією (с. 428), боротьба з Ізяславом 1149—51 (с. 429), галицькі кампанії 1150 (с. 429) і 1152 р. (с. 431); смерть Володимирка (с. 432); оповідання про неї Київської літописи (с. 433—4), характеристика Володимирка (с. 434). Ярослав — його характер і становище (с. 435), відносини до Ізяслава й кампанія 1154 р. (с. 435), перемини в галицькій політиці супроти Волини (с. 436); справа Івана Берладника (с. 438), його похід на Пониззє (с. 440) й кінець (с. 441); відносини до Угорщини й Візантії (с. 441—2); родинні справи Ярослава (с. 442), повстання галицьких бояр (с. 443), дальші відносини Ярослава до сина (с. 444); смерть Ярослава (с. 445). Галицька усобиця (с. 446), зносини боярства з Романом (с. 447), утеча Володимира (с. 448), перше запановання Романа в Галичу (с. 449), угорська окупація (с. 450), похід Ростислава Берладничича (с. 451), поворот Володимира (с. 452); його смерть (с. 453); кінець династії (с. 454). Територія Галичини — границя волинська (с. 455) і польська (с. 456), карпатське підгір'є (с. 457), пограничне русько-польсько-угорське (с. 458), границя угорська (с. 459); полудневе пограниччє (с. 460). Значніші осаді: Перемишль (с. 461), Сянок, Ярослав (с. 463), Звенигород (с. 464), Городок, Теремовль (с. 465), Галич (с. 466), його місце (с. 467), його пам'ятки (с. 468), Синевідсько, скальні замки й печері на Підгір'ю (с. 470), Покуте і Пониззє (с. 471), Львів (с. 472). Внутрішні відносини (с. 473), громада в XII в. (с. 474), її становище супроти династії Романа (с. 475), її антипатії до боярства (с. 476), слабкість громади (с. 477); розвій боярства (с. 478), його консолідація (с. 479), становище в XII в. (с. 480), його політична програма XII—XIII в. (с. 481), його недача (с. 482); культурне житє: сполучення елементів східних і західних — в культурі (с. 483), в явищах житя (с. 485). Угорська Русь (с. 486), матеріал до пізнання її (с. 486); її історія (с. 487); її організація в XII—XIII в. (с. 488), комітати (с. 489), суспільна еволюція XI—XIII в. (с. 490), географічні відмінні в сій еволюції (с. 491); королівські замки (с. 492), розвій привілеюваної власности (с. 494), економічні обставини (с. 494—5), господарство (с. 496), суспільні верстви (с. 496), йобадьони (с. 497); їх упадок (с. 498); піддані панські (с. 499), еманципація невільників (с. 500); етнографічні елементи — руський (с. 501), мадярський (с. 502), німецький (с. 504).

VIII. Степи с. 505—551

Останки руської колонізації в степах (с. 505); Тмуторокань (с. 506), його людність (с. 507); пам'ятки руського житя (с. 508); ру-

ські князі (с. 509); руська політика в Криму (с. 510); ізгої в Тмутороканю (с. 511); Тмуторокань в XII віці (с. 512); кінець залежності його від Руси (с. 513). Русь у Криму (с. 514), на Подоню (с. 515) і на каспійським побережжю (с. 516). Русь на Чорноморю: Олеше (с. 517), інші міста (с. 519), Русь на Подунавю (с. 520); Берладь і Берладники (с. 520); подунайські князівства (с. 521) і задунайські міста (с. 522); залежність Подунав'я від Галичини (с. 523). Бродники (с. 524), їх ролі в війні 1223 р. (с. 525). Турецька колонізація степів (с. 525) — Печеніги (с. 526), Торки (с. 527), міграція Печенігів (с. 528), упадок і міграція Торків (с. 529); Половці (с. 330), їх устрій (с. 531) і побут (с. 532), їх напади в XI в. (с. 532), руські походи на поч. XII в. і ослаблення Половців (с. 533); половецька колонізація на Руси (с. 534); повстання Печенігів і Торків на Половцях (с. 535); Половці відживають — їх напади при кінці XII в. (с. 536); культурні впливи Руси на Половців (с. 537); Половці в XIII в. (с. 538). Монголи-Татари (с. 539); Темуджін (с. 538—9); перший похід на Чорномор'я (с. 540); смерть Темуджина і поділ його держави (с. 541); похід Бату (с. 542); походи на українсько-руські землі (с. 542—3), похід на Угорщину (с. 543); орда Бату осаджується на Чорномор'ю (с. 544), її устрій і культура (с. 544—5). Міграція Половців (с. 545). Половці в Угорщині (с. 546) й на Руси (с. 547). Турецькі колоністи на Руси — Чорні Клобуки (с. 548), їх побут і культура (с. 549), питання про їх дальшу долю (с. 550).

Примітки с. 552—585

1. Література до історії Київської держави XI—XIII в.	552
2. Джерела й література кампанії 1018 р.	557
3. Джерела про похід на Царгород 1043 р. і їх суперечності	559
4. Дати Романового походу на Київщину і київського погрому	560
5. Література Київщини й Києва	562
6. Література задніпрянських країв	563
7. Література Волини й Побужа	564
8. Справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землі при кінці XII віку і васальних князівств польських на Руси	565
9. Література Галичини XI—XIII в.	569
10. Неволі Володаря і галицькі звістки Длугоша	573
11. Оповідання Кадлубка про реституцію галицького князя Казимиром Справ.	574
12. Русько-польсько-угорське пограниччя	577
13. Скальні міста й печери Галичини	579
14. Історична література Угорської Руси	581
15. Література монгольсько-татарської міграції	583
16. Чорноколюбська колонізація на Руси — її сліди в сучасній топографії й питання про її впливи на український етнічний тип	584

Реєстр київських князів с. 586—587

Пояснення до генеалогічних таблиць с. 588

Генеалогічні таблиці:

Таблиця I: загальна генеалогія руських князів	}	589—590
Таблиця II: лінія Ізяслава Ярославича	.	
Таблиця III: лінія Святослава Ярославича	}	591—592
Таблиця IV: лінія Всеволода Ярославича	.	
Таблиця V: лінія Мстислава Мономаховича	.	593
Таблиця VI: лінія Юрія Мономаховича	}	
Таблиця VII: лінія Ростислава Ізяславича	.	594

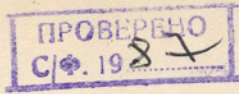
Примітки до мап	с. 595—606
---------------------------	------------

Мапи:

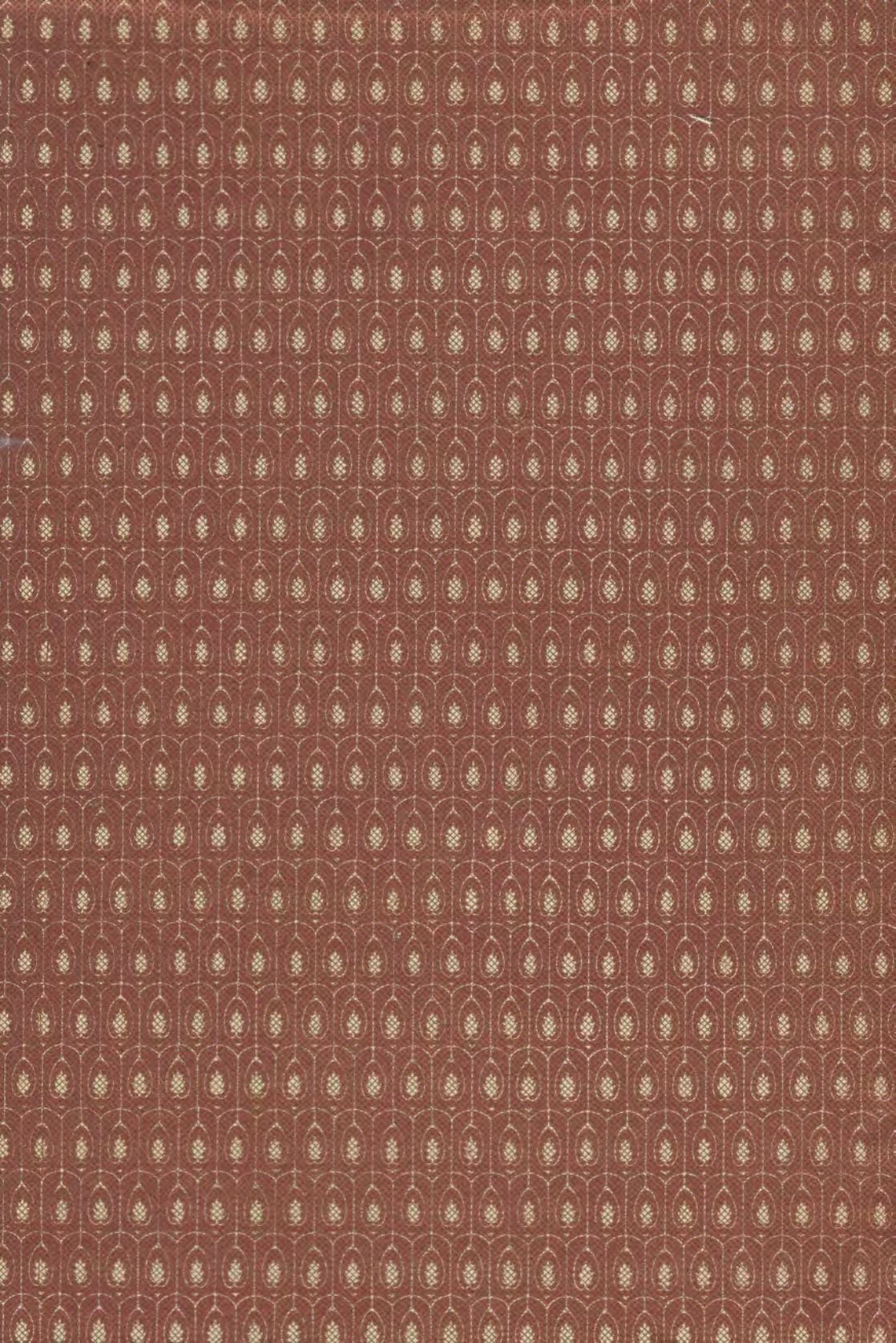
I. Київщина і Турово-Пинщина в XI—XIII в.	607—8
II. Чернігівщина й Переяславщина в XI—XIII в.	609—10
III. Західня Україна в XI—XIII в.	611—12
Примітки: Чернігівщина (с. 597), Переяславщина (с. 600), Во-	
линь (с. 602), Галичина (с. 604).	

Зауважені похибки	с. 613
Показчик імен і річей	с. 614—626
Зміст	с. 627—633

12-прб

2004

В 1.147/2

Григор'євський
Історія
України Русь.

II
XI-XIII вік.

